

E-ISSN: 2458-7672

JOURNAL OF HISTORY AND FUTURE
TARİH VE GELECEK DERGİSİ

ARALIK (DECEMBER) 2017

JOURNAL of HISTORY and FUTURE
International Peer-Reviewed Journal of Social Sciences

TARİH ve GELECEK DERGİSİ

Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

YEAR: 3 (DECEMBER 2017) - VOLUME: 3 - ISSUE: 3

YIL: 3 (ARALIK 2017) - CİLT: 3 - SAYI: 3

HISTORY
AND
FUTURE

Aralık (December) 2017

Editör

Yrd. Doç. Dr. Celal Öney

HISTORY AND FUTURE TARİH VE GELECEK

Tarih ve Gelecek Dergisi İnsan ve Toplum Bilimleri alanında güçlü bilimsel bir yaklaşımla hazırlanmış nitelikli çalışmalarını değerlendirmek üzere dört ayda bir (Nisan, Ağustos ve Aralık) yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, İLK yayın hakları Tarih ve Gelecek Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar eser sahibinin yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

The Journal of History and Future is an international, peer-reviewed tri-annual (April, August and December) journal tending to publish qualified works with a strong scientific approach in the fields of humanities and social sciences. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Journal of History and Future. The Journal of History and Future has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of Journal of History and Future.

Journal of History and Future Dergisi ULAKBİM üyesidir.
Journal of History and Future is a member of ULAKBİM.

VOLUME 3, ISSUE 3 – DECEMBER 2017
CILT 3, SAYI 3 - ARALIK 2017

Editör
Yrd. Doç. Dr. Celal Öney

Muş Alparslan Üniversitesi
<http://www.alparslan.edu.tr/>

+904362494949/3611
Email: tarihgelecek@gmail.com
Web: www.dergipark.ulakbim.gov.tr/jhf

JOURNAL OF HISTORY and FUTURE
Tarih ve Gelecek Dergisi

Yayın Kurulu Başkanı / Director of Editorial Board

Prof. Dr. Abdüllatif TÜZER

Editör / Editor

Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY

Editör Yardımcıları / Editor Assistants

Yrd.Doç.Dr. Esra ÇIPLAK

Yrd.Doç.Dr. İrşad Sami YUCA

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER

Dr. Murat ALANOĞLU

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Osman AKANDERE

Prof. Dr. Tamella ALİYEVA

Doç. Dr. Mithat ESER

Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ

Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN

Doc. Dr. Danko LEOVAC

Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN

Yrd. Doç. Dr. Hasan TAŞKIRAN

Yrd. Doç. Dr. Elçin NECİYEV

Yrd. Doç. Dr. Fadime Tosik DİNÇ

Yrd. Doç. Dr. Efe DURMUŞ

Yrd. Doç. Dr. Canser KARDAŞ

Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÖKÇEN

Yrd. Doç. Dr. Mehran ESMAEİLİ

Yrd. Doç. Dr. Tekin İDEM

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL

Yrd.Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Yrd. Doç. Dr. Selim ADALI

Yrd. Doç. Dr. F. Cangüzel Güner ZÜLFİKAR

Dr. Zekeriya TÜRKMEN

Redaksiyon Kurulu / Redaction Board

Öğretim Görevlisi İbrahim Burçin ASNA

Arş.Gör. Mehmet Emin PURÇAK

Okutman Muhammed Salih KAPCI

Okutman Ayşenur KAPCI

Okutman Mahmut AKAR

Arş.Gör. Doğan ÖZLÜK

Sekreteryaya / Secretariat

Arş.Gör. Şeyhmus BİNGÜL

Arş.Gör. Zafer ÇİL

İletişim Sorumluları / Correspondents

Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER

Mizanpaj ve Dizgi / Layout and Design

Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY

International
Innovative Journal
Impact Factor (IIJIF)

Google
Scholar

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

SÖBİAD

Directory of Research Journals Indexing

UNIVERSITY OF
SASKATCHEWAN

ROAD

DIRECTORY
OF OPEN ACCESS
SCHOLARLY

AcademicKeys
UNLOCKING ACADEMIC CAREERS

Hellenic Academic Libraries Link

HEALINK
ένδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών

Saif
Scholars Impact

Academic
Resource
Index

ResearchBib

ERIHPLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Vrije
Universiteit
Brussel

Scholarsteer
— Scholarly Information —

I2OR

CiteFactor
Academic Scientific Journals

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

türk eğitim indeksi

ASOS
academia social science inde

SUNCAT
Akademik Araştırmalar İndeksi
Acarindex.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler**.....12
Periodical Changes About Approachment of The Ottoman State To Non-Muslim Subjects
Mehmet GÜNEŞ
- Arapgir Hâfiziye (İspanakçı) Medreseleri ve Kütüphânesi** 27
Hafiziye (İspanakçı) Madrasahs and Library in Arapgir
Murat ALANOĞLU
- Angelo Giuseppe Roncalli'nin İstanbul Günleri**.....46
Angelo Giuseppe Roncalli's Istanbul Days
Bekir Zakir ÇOBAN
- Birinci Dünya Harbinde Romanya'nın Savaş Diplomasisi**.....62
Romania's War Diplomacy in the First World War
Musa GÜMÜŞ
- Türk Modernleşmesine Erken Cumhuriyet Dönemi Basınında Karikatür Üzerinden Bir Bakış***.....77
A Look at the Cartoons in the Press of the Early Republican Period in Turkish Modernization
Fahri YETİM; Sultan Berna AKKOYUNLU
- Antik Lydia Bölgesinde Bir Kent ve Neokorosluğu: Philadelpheia**.....97
A City in Ancient Lydia and its Neokoria: Philadelpheia
Ömer GÜNGÖRMÜŞ; Hüseyin ÜRETEN
- Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)** 110
A Missionary Hospital in Diyarbakır: Diyarbakır American Hospital (1908-1915)
Faruk TAŞKIN
- Genel Türk Tarihinin Kaynaklarından Süreli Yayınlarla Bir Örnek: Kırım Mecmuası** 123
A Reference Source of General Turkish History from Periodicals.; The Journal of Crimea
Hasan IŞIK; Ahmet DOĞAN

Yozgat İlinde İki Osmanlı Kalesinin Dünü ve Bugünü Karahisar-ı Behramşah (Müşalim) Kalesi ve Akçakale.....141
Two Ottoman Fortresses in the Borders of Yozgat Province ; Karahisar-ı Behramşah (Müşalim) and Akçakale Fortresses

Murat HANİLÇE

Necip Asım Yazıksız'ın Meclis Çalışmaları.....165
Parliamentary Studies Of Necip Asım Yazıksız

Nermin Zahide AYDIN

Ahkâm Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Gündelik Yaşamı Etkileyen Şikâyet Konuları (1700-1800).....173
Ahkâm Defters by the Complaints Considerations of the Daily Life in the 18th Century in the Amid District (1700-1800)

Gürkan CEVGER

Kenesarı İsyanı (1837-1847).....208
Kenesari Rebellion (1837-1847)

Yunus Emre TANSU; Rüzgar ÖZDEMİR

Hatıratlar Bağlamında Milli Mücadele Lider Kadrosunun Bolşevikliğe Karşı Yaklaşımları.....221
In the Context of Memories the Approaches of the Leader of National Struggle against Bolshevism

Kenan DEMİREL

Kemalist Modernizmin İnşası ve Gelenekçi-Muhafazakârılık: İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Terbiye Düşüncesi.....236
Costruction Of Kemalist Modernizm and Tradionalist Conservatism: İsmail Hakkı Baltacıoglu And His Philosophy Of Education

Salih AKKANAT

Neolitik Dönem Anadolu Mimarisinden Bir Kesit: Çayönü.....248
A Section from the Neolithic Period Anatolian Architecture: Çayönü

Muammer ÖZDEMİR

Ahmet Cevdet Paşa'ya Göre Tanzimat Dönemi Osmanlı Devlet Ricali.....266
According to Ahmet Cevdet Pasha, the Ottoman State's Rical (Statesmen in High Positions) in the Tanzimat Period

Osman KARLANGIÇ

Müştak-ı Bitlisî'nin Divan'ında Yer Alan Farsça Şiirlerde Tasavvuf Unsurları Ve Kişiler.....298

Tasavvuf Elements and Persons in Persian Poems in the Divan of Müştak-ı Bitlisi

İbrahim Burçin ASNA

Kavramsal Olarak Diaspora, Ermeni Diasporası Ve Lübnan Ermeni Diasporası.....321

Conceptually Diaspora, Armenian Diaspora and Lebanon Armenian Diaspora

Mehmet ÇELİK

KİTAP İNCELEMELERİ / BOOK REVIEWS

Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Değişimler ve Geleceği.....342

Lewis Mumford, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, Çev: Gürol Koca, Tamer Tosun, İstanbul, 2013, 725 Sayfa.

Şeyhmus BİNGÜL

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kadın.....348

Ebru MANDACI, Tulpars Yayınları, Ankara 2016, X, 140 s., ISBN: 978-605-9238-39-7

Hüseyin ÜRETEN

Journal of History and Future (Tarih ve Gelecek Dergisi)
International Peer-Reviewed Journal of Social Sciences
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi
Year: December 2017, Volume 3, Issue 3 - Yıl: Aralık 2017, Cilt 3, Sayı 3

Hakemler Referees

Aralık 2017 Sayısı'nda kıymetli değerlendirmeleri ile dergimize katkı sunan tüm hakemlerimize saygı ve teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Prof. Dr. Abdüllatif TÜZER

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Muş / Türkiye

Prof. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ

Fırat Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ / Türkiye

Doç. Dr. Fahri YETİM

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen -Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir / Türkiye

Doç. Dr. Mehmet Salih MERCAN

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis / Türkiye

Doç. Dr. Recep Özman

İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Malatya / Türkiye

Yrd.Doç.Dr. Canser KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd.Doç.Dr. Celalettin Uzun

Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bingöl / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Elçin NECIYEV

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Ercüment Yıldırım

*Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
K. Maraş / Türkiye*

Yrd. Doç. Dr. Esra ÇIPLAK

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Fadime TOSİK DİNÇ

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Faruk Taşkın

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Artvin / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Hacer GÖL

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Hasan TAŞKIRAN

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Zülfiye KOÇAK

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Metin AKSOY

Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Gümüşhane / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi ,Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Gülbin FIRAT

Muş Alparslan Üniversitesi ,Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Murat PARLAKPINAR

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bölümü, Bitlis/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Sedat KARDAŞ

*Muş Alparslan Üniversitesi ,Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bölümü, Muş/
Türkiye*

Yrd. Doç. Dr. Salih AKKANAT

*Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Gümüşhane /
Türkiye*

Yrd. Doç. Dr. Tekin İDEM

Batman Üniversitesi , Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Batman/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

*Gaziantep Üniversitesi , Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep /
Türkiye*

Dr. Hakan AKKÖZ

Dr. Mehmet ÇELİK

Dr. Murat ALANOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi ,Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/Türkiye

Dr. Osman KARLANGIÇ

Editör

Yrd. Doç. Dr. Celal Öney

Muş Alparslan Üniversitesi

c.oney@alparslan.edu.tr

0436 249 49 49/ 36 11

Muş

Doç. Dr.
Mehmet GÜNEŞ

*Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi*
mhmgunes@gmail.com

Eser Geçmişi: 7 Eyl 2017 / 6 Kas 2017

DOI: 10.21551/jhf.337027

Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler

Periodical Changes About Approachment of The Ottoman State To Non-Muslim Subjects

ÖZET

Osmanlı Devleti dinin, geleneklerin ve yönetici kesimdeki dünya algısının tezahürleri olarak tebaasının refahı ve çeşitli dini grupların barış içinde yaşaması için gerekli tedbirleri almıştır. Kuruluş devrinden itibaren benimsenen, Fatih döneminde kanun metinlerine yansıyan bu yaklaşım sonraki Osmanlı hükümdar ve yöneticileri tarafından devam ettirildi. Mülkî idareciler de gayrimüslimlerin dini, ekonomik ve sosyal hayatlarını korumaları için uyarıldı. Devlet, gayrimüslim din adamlarına imtiyaz beratları vermek suretiyle onlara bağlı kişilerin haklarını garanti altına aldı, ayrıca bu haklara saldırılmasını önledi. Tanzimat Fermanı ile belirtilen eşitlik prensibi gereğince, gayrimüslim unsurların hakları daha fazla gündeme geldi. Bu makalede, gayrimüslimlere verilen haklar, bu hakların hukukî temelleri ve devletin bunların icrasına yönelik tavrı hakkında bilgi ve analizler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Gayrimüslim, Zimmî, Millet, Eşitlik.

ABSTRACT

The Ottoman State took necessary measures for welfare of its subjects and different religious groups to live in peace as emergence of religion, tradition and world perceptions in the ruling class. This approachment which had been adopted from establishment period and reflected to law textes in time of The Conqueror had maintained by subsequent Ottoman rulers and dignitaries. Civil administrators also had been warned for protecting the religious, economic and social lives of non-muslims. The state by giving privilege orders to non-muslim clergymen in order to took under guarantee rights of the people dependent to them, and also prevented the attacks to these rights. In compliance with equality principle explained in *Tanzimat Fermanı*, the rights of non-muslims became a current issue more. In this article

knowledge and analyses are presented about rights granted to non-muslims, essences of these rights and attitudes of the state towards the executing of these rights.

Keywords: Ottoman, Non-muslim, Zimmi, Religious group, Equity.

Giriş

Vatandaşlık ya da tebaa ve tabiiyet kavramları, bir devlete ait ve onun kendi sistemine bağlı bireyler olmayı ifade eder. Osmanlı özelinde ülkenin sınırları içinde yaşayan bireyler, ülke idaresine tabi olma vasfıyla ön plana çıkarılırken modern manada bireyler, aynı toprakları paylaşanlar olmaları hasebiyle değerlendirilir. Vatanı paylaşan kişiler olmaları açısından aslında Osmanlı gayrimüslimleri, bazı sınırlamaların dışında Müslümanlarda olduğu gibi İslam devletinin vatandaşı sayılırlar ve İslam hukukuna göre vatandaşlık ya da daha doğru bir ifadeyle zimmîlik hakkına sahip olurlar. Ayrıca gayrimüslimler için vatandaşlık sözleşmesi söz konusudur ve bu sözleşme, eman (himaye hakkı) kavramına dayanır. Bahis edilen metin, Müslümanlar açısından reddedilemez bir olgudur. Can, namus, çocuk ile malların korunması, dini hakları, Müslümana farz olan ibadetlerden muaf olmayı, cizye ile yükümlü tutulmayı ve asayişin temin edilmesi konularını kapsar. Bu noktada gayrimüslimler iç ve dış tehditlere karşı korunur, dini olmayan konularda hukuk önünde eşit muamele görür, kendilerine inanç özgürlüğü ve istediği dine geçme hakkı tanınır ve kendi ayinlerini serbestçe yapmalarına müsaade edilirdi.¹

Osmanlı toplumu, genel itibariyle Müslüman ve gayrimüslim olmak üzere iki sınıftan meydana gelirdi. Nitekim bireylerin toplum içindeki statülerini belirleyen temel faktör dinî inançlardı. Dolayısıyla millet kavramı da Osmanlı'da modern manada bir ırka ya da aynı dile mensup topluluk için değil, aynı dine veya mezhebe bağlı halk için kullanılırdı. Bu düşüncenin dışı vurumu olmak üzere gayrimüslimlerin idaresiyle ilgili meselelerde kendi inançlarının ruhani reisleri yetkili kılınırdı. Yalnız gayrimüslimlerdeki bu din ve mezhep ayrımının sınırları bir Müslim ile gayrimüslim arasında gözetilen ayrım kadar keskin sınırlarla belirlenmiş değildi; öyle ki Müslümanlar ile gayrimüslimler birbirlerine mirasçı olamazken, farklı din ve mezhepten gayrimüslimler bunun aksine birbirlerine mirasçı olabilirlerdi. Müslümanlarla ayrı tutulmaları, dinin getirdiği farklılık sınırları dışına taşırılmazdı. Mesela gayrimüslimler, Müslümanlardan veya başka bir gayrimüslim inanç mensubu zümreden ayrı mahalle ve köylerde yaşamaya zorlanamazlardı; ancak insanın doğası gereğince bu zümreler, daha iyi anlaşabilecekleri kişilerle aynı muhitleri paylaşmayı tercih ederlerdi. Gayrimüslimler, devletin idari kademelerinde yer alabilirlerdi.²

19. yüzyılda ve hassaten Islahat Fermanı'nın ilanından sonraki süreçte bu uygulamanın önü fazlasıyla açılmıştı. 19. yüzyıla kadar Rumların tercih edildiği ve hassaten tercümanlıkta istihdam edilme şeklinde sıkça görülen istihdam politikası, Rum isyanının akabinde

1 Ahmet Güneş, "İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı 11, 2008, s. 256-267.

2 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 32, 33.

diğer gayrimüslimler lehine değişmişti. Ermenilerin memuriyete alımı açısından duruma bakıldığında, özellikle Rumların gözden düşmesiyle birlikte 19. yüzyılda Ermenilerin, kendilerine daha fazla alan açtıkları ve devletin üst kademelerine kadar yükseldikleri görülür. Hatta içlerinden son dönemlerde nazırlar da çıkmıştı.³ Devlet memurluğu dışında mimar, banker ve tüccar olan Ermeniler de vardı.⁴

İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Yeri

İslam hukuku, insanların can ve mal güvenliğine ve hayat hakkına saygılı olunması gerektiğini açıklamış, insan yaşamının önemini ve katletmenin vebalini bariz şekilde ortaya koymuştur.⁵ İslam devletinin yeni toprakları ele geçirmesi durumunda nasıl hareket edilmesi gerektiği de benzer şekilde fıkhen belirlenmiştir. Buna göre Müslüman olmayan bir yer fethedilince oranın halkı ile bölgenin yeni sahipleri arasında zimmet akdi denilen bir anlaşma yapılırdı, bu minvalde İslam devletine tabi olmayı ve onun koyacağı kuralları kabul etmeyi taahhüt eden gayrimüslimlere zimmi denilirdi. Zimmî hukuku, İslam'ın temel iki kaynağı olan Kur'an ve peygamberin tatbikine dayanmaktadır. Kur'an'da belirtilen dinde zorlamanın olmaması düsturu ile peygamberin Medine'ye hicret ettikten sonra gayrimüslimler ile yaptığı Medine Vesikası, bu hukukun esaslarını belirleyen önemli kıstaslardır. Nitekim Medine'de peygamber, Yahudi gruplarla yaptığı anlaşma gereği onlara din, vicdan, mal ve can güvenliği teminatını vermişti. Medine'de yaşayan her kişi İslam devletinin tebaası oluyordu, dış saldırılara karşı devleti savunmakla yükümlü olan bu gruplar, devletin bünyesinde kendi hukuk sistemlerine bağlı kalıyorlardı.⁶

Peygamberin Medine'deki Yahudiler ile yapmış olduğu anlaşmayı, daha sonra başka bölgelerdeki ehli kitapla yaptığı antlaşmalar izlemişti. Bu minvalde Müslümanlarla anlaşma yapan azınlık gayrimüslimler için hadislerde muahid, Civarullahi ve resulihî, Biemanillahi ve emani Muhammed ve ehli zimmet kalıpları kullanıldı.^{7*} Tevbe suresinde ve bazı hadislerde geçen zimmi kelimesi, tabiin döneminden itibaren yaygınlık kazandı. Emevi, Abbasi ve Selçuklu dönemlerinde zimmet ve zimmi tabirleri kullanıldı. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler, İstanbul'un fethinden önce zimmi hükümlerine tabi oldular.⁸

Zimmet ve millet uygulamaları kapsamında gayrimüslimlere belli haklar ve garantiler sağlanırdı. İslam devleti, ilke olarak zimmilerin kendi din adamlarını seçme ve yetiştirme haklarını tanıdı, belirledikleri temsilciyi meşru gördü, hükümlerini geçerli saydı. Zimmilerin

3 Abdülhamit Kırmızı, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, s. 124, 125.

4 Ahmet Gündüz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 175, 2008, s. 110, 113, 118.

5 Kur'an'da, haksız yere bir cana kıyan kişinin bütün insanları öldürmüş gibi olduğu ifade edilir (Maide 32: Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Haz. Ali Özek ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 112).

6 Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul 2014, s. 141-150. Zimmi, kendisine güvence verilen, koruma altına alınan kişi anlamına gelir (Mustafa Fayda, "Zimmi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, 2013, s. 428).

7 * Zimmet kelimesi, bir kimsenin yüklendiği ve ödemek zorunda olduğu borç, alacak; sahip çıkma, antlaşma, ahit anlamlarına gelir (M. Fayda, "a.g.m", s. 428).

8 Muhammed Çuçek, "İslami Literatürlerde Gayrimüslim Azınlık Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tarihi Süreci", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 7, Yıl 2016/1, s. 130-133.

Müslüman kadıya başvurabilme haklarını da saklı tuttu. Müslüman kadınlar özellikle toprak anlaşmazlığı davalarına bakarlardı. Gayrimüslimler ile devlet veya gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında çıkan anlaşmazlıklarda ise Müslüman kadınlar yetkili kılınmıştı. Böyle durumlarda kadınlar, Müslim-gayrimüslim ayrımı yapmaz ve tarafları eşit kabul ederdi.

Gayrimüslimler, konjonktürel ve dini istisnalar dışında mutlak bir iskân özgürlüğüne sahipti. İstedikleri bölgelerde yerleşir, mal alıp satabilirlerdi. Dolayısıyla İslam şehirlerinde gayrimüslimlere ait mahalleler kuruldu. Gayrimüslimler kendi mahallelerinde dindaşlarıyla birlikte yaşar, mahallelerini dini geleneklerine göre teşkil ederlerdi. Mahalle merkezinde kendi mabetleri olur, meskenler bu mabetler etrafında kurulurdu. Gayrimüslimler, mahallede İslam'da haram olmakla birlikte kendi dinlerine göre helal sayılan yiyecek içecekleri üretebilir ve satabilirlerdi. Resmi eğitimin dışında tutulan zimmilere ciddi bir eğitim desteği sağlanmamakla birlikte kadim sistemlerine olumsuz müdahale yapılmadı. Gayrimüslimler, devlet tarafından sağlanan sosyal hizmetlerden Müslümanlarla eşit bir şekilde yararlanırdı. Müslümanlardan toplanan zekatlar, Müslümanların yanında zimmi fakirlere de dağıtıldı. Gayrimüslimlere tarımda kullanılmak üzere devlet hazinesinden bir veya iki yıl geri ödemesiz krediler kullandırılırdı. Zimmiler, istedikleri iş dalında çalışabilirlerdi. Askerlikten muaf oldukları için ticaret ve zanaatla uğraşır, zengin ve itibarlı sınıfı haline gelirlerdi. Tabiplik, eczacılık, kuyumculuk ve sarraflık gibi meslekler de büyük ölçüde zimmiler tarafından icra edilirdi. Kendilerine tanınan hakların dışında gayrimüslimlerin sorumlulukları da vardı. Bunlar cizye, haraç ve öşür vergileri öderlerdi. Cizye, askerlikten muaf oldukları için gayrimüslim tebaadan alınan askerlikten muafiyet, koruma veya baş vergisi idi. Haraç vergisi, savaşla ele geçmiş olan arazilerden alınırdı. Oranları ve tahsil şekli bölgeye ve devlete göre farklılık arz edebilirdi. Öşür ise yılda bir defa alınan ticaret vergisiydi.

Bunların yanı sıra gayrimüslimler evlilik ve kılık kıyafet ve isimler hususunda Müslümanlardan ve birbirlerinden ayrı telakki edilirdi. Müslüman erkeğin, ehl-i kitap olan Yahudi ve Hıristiyan hanımlar ile evlenmesi caiz görülürken, Mecusilerle evlenmesi haram olarak kabul edilmişti. Gayrimüslim unsurun Müslümanların giydiği türden elbiseleri giymeleri ve aynı isimleri takmaları yasaktı. Müslümanın yükümlü olduğu dini görevler de Hıristiyan, Yahudi veya Mecusî için söz konusu değildi. Bu insanlar, Müslümanlarla aynı giyinirse ve aynı ismi taşırsa Müslüman sanılır, dini vecibeleri yerine getirmekten sorumlu tutulur ve bunları yerine getirmediği gerekçesiyle cezalandırılabilirdi. Dolayısıyla bu tatbik, zimmileri küçük düşürme, ikinci sınıf vatandaş olarak görmeye değil, koruma düşüncesine dayanırdı.⁹

Osmanlı Döneminde Gayrimüslimlerin İdaresi

Fatih, İstanbul'u fethettikten sonra Ortodoks Hristiyanları, Latin Hristiyanlardan koparmak ve Roma'nın Yunan kilisesi üzerinde etkisini önlemeyi düşündü ve bu minvalde devlet, zimmi uygulamasını yeniden düzenledi. Gayrimüslimleri kendi içinde hiyerarşisi olan cemaatler/milletler halinde Osmanlı sistemine entegre etti. Üç gayrimüslim inanç mensupları için ruhani liderler tayin etti.¹⁰ Bu şekilde 1454'te millet sistemi başlatıldı. Bu sistemde

9 Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, 22, s. 108-122.

10 Gülcan Aşşın Güneş, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt I, Sayı 2, 2015, s. 16-18.

insanlar, etnik ve dil farklara göre değil de din, mezhep ve inançlara göre sınıflandırıldı. Farklı ırktan olsalar da aynı inanca mensup insanlar bir millet olarak kabul edildi. Bu anlayış ekseninde Müslümanlar tek bir millet, gayrimüslimler de mezheplerine göre ayrı milletler oldu. Bunlar için Rum, Ermeni, Bulgar, Yahudi milleti gibi kavramlar kullanıldı.¹¹

Millet sistemiyle birlikte millet kavramı hakkında tartışmalar çıkmıştır. Tolerans (Müsamaha) kavramı bu meyanda ele alındı. Ne var ki tek taraflı bağışlama, bir kusuru affetme veya görmezden gelme gibi anlamları içeren tolerans, Batı'da din savaşları için geçerli olsa da Doğu için söz konusu değildir; çünkü müsamaha birbirinin kusuruna bakmamayı ifade eder ve istenilen maksadı taşımaz. Osmanlı'daki millet sisteminin temelinde ise eman anlayışı vardır. Eman, İslam ülkesine girme veya teslim olma durumunda talep edilen güvenceyi ifade ederken, zamanla fethedilen bir yerin halkına uygulanan barış akdi anlamı yaygınlaştı. Kur'an'da civar kelimesiyle ifade edilen eman, hadislerde ahd ve zimmet kelimeleriyle de anlatılırdı. Bu sebeple Osmanlı tarihinde gayrimüslimlerin tabi olduğu kurallar için ahid veya zimmet terimleri kullanıldı.¹²

Millet sistemi, etnisiteye ve dil birliğine göre değil, din ve mezhep aidiyeti esasına dayandı. Dahası mesela Ermeniler, Ermeni milleti olarak değil de Gregoryen ve Katolik, 19. yüzyılda Protestan olarak üç millet halinde teşkilatlandı. Yahudi milleti de Karaim mezhebine mensup Yahudiler ile hem bir arada hem de ayrı ele alındılar. Ferman ve işlemlerde Musevi milleti hahambaşı ve Karaim millet başından söz edildi. Durumu daha farklı olan iki zümre ise Dürziler ve Yezidiler idi. İslam uleması ve Müslümanlar bu iki zümreyi kendilerinden görememişlerdi. Ancak iki grup millet olarak nitelenemezdi. Dürziler geç bir tarihte 1861'de yürürlüğe giren ve 1864'te yeniden düzenlenen Cebel-i Lübnan Nizamnâmesi ile Cebel-i Lübnan idaresine cemaat şeklinde temsil edilmek üzere katıldılar. Bir taraftan da Dürziler kura-i şer'ie yoluyla askere alınıyorlardı.

Osmanlı millet sistemi, kendine has özelliği olan bir teşkilattı. Osmanlı cemiyetinin özgün sosyal ve kültürel ortamında gelişti. Millet sistemi, belli bir yerde yaşayanlar kadar, dağınık yerleşen ve bazen dil birliği göstermeyen Musevi grupları da kimlik açısından korudu. Başka bir şekilde ise dinler arasında geçişleri doğurdu. Bazı Bulgarlar ve Hıristiyan Arnavutlar ile Anadolu'nun Türk asıllı Türkçe konuşan Ortodoks Hıristiyanları Hellenleşti. Müslüman bazı unsurlar (Pomaklar), dilleri farklı olsa da Türk kimliğini benimsedi. Esasen İslam devleti gayrimüslimlerin ihtida dışında bir dinden öbürüne geçmesini hoş görmezdi; zaten Yahudi cemaatinden Hıristiyanlığa, Hıristiyanlardan Yahudiliğe geçiş gibi durumlar da pek yaşanmazdı. Ancak Hıristiyan cemaatin kendi içinde mezhep değiştirmesi olgusu ise meydana gelirdi. Ermeni Gregoryenler, Katolik ve Protestan olabilir, Süryani monofizistler de Katolik olabilirdi. Millet teşkilatında bir kimse, modern azınlık yapısının aksine aile, sülale ve cemaat içinde güvenle; geleneği ve sözlü kültürüyle yaşardı. Başka gruplarla ilişkisi ve çatışması ile rekabeti yoktu.¹³

11 M. Çuak, "a.g.m", s. 133, 134.

12 G. A. Güneş, "a.g.m.", s. 14-21.

13 İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 216-220.

Osmanlı Devleti'nin hükümlerinde olduğu sahada zimmiler ekseriyetle Rum, Ermeni ve Yahudi olmak üzere üç gruptan müteşekkildi. Bu topluluklar için zimmet şartlarını belirleyen İslam hukukunun yanı sıra hem Osmanlı'nın devlet ve millet geleneğinin doğurduğu uygulamalardan hem de ilgili gayrimüslim toplumun kendi yaşam biçimlerinden tevarüs eden bir örfi hukuk da uygulanır; bu realiteyi dikkate almak suretiyle yerine göre idarenin başı ve mutlak sahibi olan sultan tarafından bazı imtiyaz veya yükümlülükleri belirlemek üzere fermanlar yayımlanırdı. İmtiyaz fermanları ya da beratları doğrultusunda her gayrimüslim sınıfın kendi din ve mezhepleriyle ilgili meseleleri yine kendi cemaatlerinin reislerine bırakılır; bu kapsamda olması itibarıyla dini ayin ve ritüelleri düzenleme, din adamlarını seçme ve azletme, mabetlerin gelir ve giderlerini idare etme, çocukların eğitimi ve öğretimine dair işleri yürütme yetki ve yetkileri patrik, metropolit ve hahamlara havale edilirdi. Gayrimüslim ibadet yerlerinin imar ve tamiri kontrollü şekilde yapılır ve eski kiliseler ile havraların, şekilleri değiştirilmemek şartıyla tamirine izin verilirdi. Karar mekanizmasının işletilmesi ve hakkın sahibine teslimi bakımından Osmanlı Devleti'nde kanunların tatbik edilme esnasında Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ayrımcılık yapılmazdı. Haklı olanın müstahakki verilir, kimliğine ve inancına bakılmazdı; bu çıkarımı doğrulamak üzere bakılan mahkeme kayıtları gerekli verileri sunmaktadır. Zira kadı sicilleri, birçok davada gayrimüslimlerin haklı olduklarını göstermektedir.

Osmanlı'nın kuruluş esasları yönünden İslam'a dayandığı için başından beri riayet ettiği, tüm reyanın korunması ve her zümreye adil davranılması ilkesi, 19. yüzyıl Avrupa'sının önce kendi içinde başlatıp akabinde Osmanlı'ya dayattığı nasyonalizmin bir tezahürü olarak şekil değiştirme yoluna girdi. Özde yine tebaanın korunması anlayışına dayanan bu yaklaşımda zimmi hukukun dışına çıkılması ihtimali kendini gösteriyordu. Dolayısıyla dinin belirlediği zimmi statüyü sürdürmek ile muasır Avrupa devletlerinin dindaşları olan Hıristiyan halk için dayattığı ve bunu yeri geldiğinde siyasi emelleri için araç haline de getirdiği eşitlik, özgürlük ve kişi haklarını verme ikilemi arasında sıkışan Osmanlı idaresi, söylem değiştirmeye ve salt insan olmaktan gelen bir inanç serbestliği vurgusunu yapmaya başladı. Bu konuyla ilgili bir örnek olmak üzere burada derc edilebilecek bir ifade kapsamında II. Mahmud, "ben tebaanın Müslümanlarını camide, Hıristiyanlarını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim, aralarında başka güne bir fark yoktur, cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır" demiştir. Daha seküler bir maskeye bürünen bu cümle, nüvesi bakımından İslam'ın zimmet hukukunun döneme uyarlanmasıydı.

Eskiden beri uygulana geldiği biçimde gayrimüslimler, bazı detayları havi kısıtlamalar dışında kilisede ve havralarda toplu olarak ya da evlerinde bireysel olarak ibadet edebilirlerdi. Bu türden bir inanç ve ibadet serbestliğini tanımak üzere gayrimüslim ruhani reislere devlet tarafından berat verilir ve reyanın kendilerine mahsus ibadetlerini rahatça yapmaları yönünde teminata bulunulurdu. Bununla da iktifa etmeyen devlet, gayrimüslimlerin rahat bir şekilde ibadet edebilmeleri için gerekli güvenlik tedbirlerini alırdı. Tabiidir ki dönemin idare anlayışının ve dini hassasiyetlerin bir neticesi olarak yönetim erkinin sahibi hanedanın ve kurucu güç olan Türk halkının dini olan İslam'ın fıkıh kuralları çerçevesinde ve özellikle de ibadetler noktasında gayrimüslimlere bazı kısıtlamalar getirilirdi. Mesela Hıristiyanların dini bir ritüeli olan; ancak çevreye ses vermesi ve Müslüman halkı ajite etme riski taşıyan çan çalmaya dair bazı özel durumlarda kısmi yasaklar getirilebiliyordu. Bunun başka bir sebebi de çan çalmanın, Müslüman ahali tarafından İslam'a karşı bir saldırı şeklinde telakki edilmesiydi. Gerekçeleri ve tehlikeleri düşünülerek ve neticede doğurabileceği sosyal infial de

hesaba katılarak icra edilen çan çalma kısıtlamasında, her şeye rağmen gayrimüslim reayanın da haklarını gözetmek ve onları da teskin etmek gayesiyle mümkün olduğunca serbestlik getirilmeye çalışılır; namaz vakitleri haricinde ve Müslümanların duymayacakları bir tonda çan çalınmasına izin verilirdi. Kimi gayrimüslim zümreler, çan çalma tatbikinin farklı bir versiyonu olan tahta çalma ritüelini icra ederlerdi. Yalnız bu faaliyetin meydana getirdiği ses, yakındaki Müslüman ahalinin şikâyetine sebep olduğu zaman, hassasiyetine binaen yerine göre tahta çalma işi yasaklanmakla birlikte şikâyeti mucip olmayacak kadar mümkün olduğunca bu faaliyete de izin verilmeye çalışılırdı.

Dinî bir vecibenin ifası olmak üzere gayrimüslimlerin kendileri açısından kutsal olan mekânları ziyaret amacıyla Kudüs şehrine hac için gitmelerine de herhangi bir yasak ve sınır getirilmezdi. Diledikleri takdirde onlar da hac görevi için hareket edebilirlerdi. Bunların yanı sıra zimmiler, cenaze töreni ve defni esnasında yapacakları işlemleri yürütme konusunda da serbest bırakılmışlardı. Nitekim her gayrimüslim sınıf, kendi inancına göre cenaze töreni yapıp mevtayı yine kendi mezarlığına defnedebilirdi. Gayrimüslimlere ait mezarlıklar da insana ve tebaaya olan değer bir göstergesi ve İslam'ın devlete sorumluluk olarak yüklediği bir hukukun gereği olarak devlet tarafından korunurdu. Osmanlı tebaasının din ve mezhebine bakılmaksızın eğitim ve öğretim hakkı mevcuttu; yalnız dönemin kavrayış ve yaşayış biçiminin neticesi olarak tedrisatta tevhit söz konusu değildi. Dolayısıyla da her sınıf ahali (bu sınıflama inanç temeline göre belirlenirdi), kendi inanç ve geleneklerine uygun olarak çocuklarını yetiştirme hakkına sahipti. Böyle olunca da her Müslim ve gayrimüslim inanç mensubu kendi eğitim ve öğretim işlerini yine kendi itikatlarına ait mekteplerinde ve mabetlerinde yürütürlerdi.¹⁴

Osmanlı Devleti'nde farklı halk sınıfları din esasına göre belirlenir, resmi tasnifte etnik kimlik kast edilmezdi. Dolayısıyla da tebaanın tüm sınıflarına hoşgörüde bulunmak veya tüm halk zümrelerinin hukukunu gözetmek kabilinden deyimler, etnik değil, dini ve mezhebi olguları kapsardı. Hukuki açıdan Osmanlı hoşgörüsünün önemli bir ayağını adalet anlayışı oluştururdu. Sosyal farklılıklar, kanunlarla güvence altına alınmıştı. Bu nedenle de hukuk sisteminde her cemaat ve inanç mensubu, kendisine tahsis edilmiş hareket alanı içerisinde serbest yargılanma talebinde bulunabilirdi. Modern hukukun aksine Osmanlı hukukunda benzer davaların her kesim için aynı tür mahkemede görülmesi şeklinde bir uygulama şartı yoktu. Bu prensibin yerine Müslüman ve gayrimüslimler için farklı adalet sistemleri tatbik edilirdi.

İslam hukukunu ve Türk Müslüman ananelerini temel alan şer'i mahkemelerin yanı sıra diledikleri takdirde gayrimüslimler için kendi din ve mezheplerine mensup ruhani reisleri tarafından idare edilen cemaat mahkemeleri ile yabancı uyruklu kişilerin hukuki işlemlerine bakan konsolosluk mahkemeleri vardı ve haliyle yargıda tek aynı konulara bakmak için bile bölünmüş, parçalı bir muhakeme yapısı mevcuttu. Bu mahkemelerde alınan kararlar, siyasi erkin tanıdığı salahiyet çerçevesinde uygulanırdı. Hükümet organları karşısında kendini ifade etme konusunda gayrimüslimlere mümkün mertebe her kolaylık sağlanırdı. İnanç ve ibadetlerini yaşama konusunda engellerden korunan gayrimüslim cemaatlerin üyeleri, hoşgörü ve hürriyetin tüm tebaaya teşmil edilmesi ve halkın herhangi bir şekilde memurların

¹⁴ Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, 2006, s. 268-283.

menfi yaklaşımlarına muhatap olmamaları nazarından gayrimüslim ahali, Osmanlı yönetici sınıfıyla doğrudan değil, kendi mensup oldukları cemaatlerin idarecileri vasıtasıyla irtibat içerisine girerlerdi.¹⁵

Kilise ve manastır gibi ibadet yerlerinin tadili konusunda hükümet, ahaliye kolaylık sağlar, imar ve tamir işlerine müsaade ederdi. Yalnız belirli şartlara riayet edilmesi hususunu teyit ve tekit ederdi. Bunların tamiri ile inşasında genellikle kadim olma ve aslına fazla bir şey eklemeyen tamir etme prensipleri geçerli olurdu. Bu kısıtlamaların getirilmesi, idaresinde İslam'ı referans alan bir devletin İslam dışı tebaasının haklarını, dini alanı ihmal etmeden ve dinin insana verdiği değeri dikkate alarak icra etmesi anlamına gelirdi.¹⁶

Osmanlı idaresinde gayrimüslimler, kendi patrikleri tarafından merkezde temsil edilirdi. İdareyi ilgilendiren önemli bir mesele, vergi tahsili ve cemaatin iç nizamını sürdürmektir. Bu işleri yürütmede patriklik önemli rol oynardı. Tüm kilise ve manastırlar için ruhban tayini ve azli, patriğin arzı ve sarayın onayıyla gerçekleşir; cemaat mensuplarının vergileri de patrik vasıtasıyla tahsil edilirdi. Ermeniler örneğinde görüleceği üzere genel olarak patrikler, ilgili cemaatin ruhani ve sivil üyelerinden oluşan bir konsey tarafından seçilir, ardından sarayın onayıyla birlikte patriğe yetki ve sorumluluklarını bildiren berat verilir. İstanbul Ermeni patriği, Osmanlı Devleti ile resmi işlerini, Divan-ı Hümayun'a sunduğu arzuhaller vasıtasıyla yürütürdü. Arzuhal sunma hakkı sadece patriklere ait değildi. Ruhban ve cemaat mensupları da şahsi veya sosyal konularda İstanbul patriğinin aracılığı olmadan Divan-ı Hümayun'a müracaat edebilirlerdi. Gregoryen ve Katolik Ermeniler arasındaki çekişmeler, devlet nazarında iç mesele olarak görülür, meselenin dini yönüne girilmezdi. İşler reayanın haklarına tecavüz ve düzenin bozulması noktasına gelirse patrik veya cemaat mensuplarının müracaatı üzerine konuya müdahale edilirdi. Bu aşamada da yine Ermeni cemaatinin temsilcisi olan Gregoryen Ermeni patriği muhatap alınır ve düzenin devamına gayret edilirdi.¹⁷

Gayrimüslim unsurlar ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki ilişkiler ise Abdülhamid yönetimine karşı bir ittifak olarak ortaya çıkmıştı. Muhalefet, farklı kesimlerin güç birliği içerisinde sürdürüldü. İttihat ve Terakki Cemiyeti hem muhalefeti genişletmek hem de dağılmakta olan unsurları bir arada tutmak için gayrimüslimlerle iş birliğine gitti. Özellikle Hıristiyan Ermeni ve Rumlarla iş birliği, yönetime karşı mücadelelerinde Avrupa devletlerinin desteğini sağladı. Gayrimüslimler açısından bakılınca; Abdülhamid'in iktidarında Ermeni ve Rumların özerklik ya da bağımsızlık amaçlı faaliyetleri için uygun ortam meydana gelemezdi. Dolayısıyla oluşturulan geniş kapsamlı bir koalisyon sonucunda Meşrutiyet ilan edildi ve bir süre sonra Abdülhamid tahttan indirildi. Ancak tarafları bir arada tutan neden de ortadan kalkmış oluyordu. Sonunda Yahudi cemaati ile İttihat ve Terakki arasındaki birliktelik temelde devam ettiyse de Rum ve Ermeni cemaatleriyle yollar ayrılmaya başladı. Hıristiyan unsurlar hem büyük devletlerden cesaret aldıkları hem de sığınabilecekleri Yunanistan ve Bulgaristan gibi bağımsız devletleri olduğu için İttihat ve Terakki'yi Abdülhamid yönetimini aşmak için bir araç olarak kullandı. Önce imtiyaz, daha sonra bağımsızlık taleplerine uzanan

15 Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, Cilt 4, 1999, s. 238-240.

16 M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi / Mit ve Gerçek*, Klasik, İstanbul 2004, s. 289.

17 Ensar Köse, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Osmanlı Hükümeti'yle Münasebetlerine Tesir Eden Dinamikler (18. Yüzyılın İlk Yarısı)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2017, Volume 3, No. 5, s. 5-15.

süreçte her iki unsur da cemiyet ile ilişkilerini kesip hasım oldular.

Ermenilerden ve Rumlardan farklı bir politika izleyen Museviler, cemiyetle birliktelik içindeydi. Bu durum tabana da yayıldı. 31 Mart hadisesinde Çanakkale, Keşan, Edirne ve Selanik'ten toplanan 700 Musevi gönüllü, Hareket Ordusu'na katıldı. Museviler ile Hıristiyan unsurların, İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle olan ilişkileri farklı saiklerden kaynaklandı. Museviler, yaşadıkları farklı tarihi sürecin de etkisiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin egemen olduğu 1908-1918 yılları arası ile izleyen dönemde devletin yanında yer aldılar, Türk unsurun geleceği ile kendi geleceklerini bağlantılı gördü ve bu çizgiyi kararlılıkla sürdürdüler.¹⁸

Gayrimüslimlerin Devlet Hizmetinde İstihdam Edilmesi

Osmanlı klasik dönem bürokrasisinde kökeni gayrimüslim ailelere dayanan önemli sayıda idareci vardı. Bunlar etnik açıdan Türk, Arnavut, Boşnak, Gürcü, Abhaz, Rum, Çerkez, Hırvat, Ermeni, İtalyan ve Arap olabilirdi. 19. yüzyıldan önce İslam'a girmeden yönetici sınıfına girebilen Ortodoks Rumlar, patrik makamının bulunduğu Fener bölgesinde aristokrat bir zümre olarak devlet idaresinde rol almışlardı.

16. yüzyılda Divan-ı Hümâyûn tercümanlığı görevini genellikle İtalyan, Macar, Alman, Leh asıllı mühtediler yerine getirirken 17. yüzyıldan itibaren bu göreve Osmanlı tebaası Rumlar getirildi. Bu kişiler, devletin sırlarına vakıf oldukları için 1821 isyanından sonra tercümanlık görevinden çıkarıldılar. Aynı işleri yürütmesi için Babiâli Tercüme Odası açıldı. Burası, zamanla Müslüman memur ve bürokrat yetiştiren merkez haline geldi. Rumlar 1821 isyanında gözden düşmekle birlikte 1836'da Hariciye Nezareti kurulunca yine Osmanlı diplomasisinde görev almaya başladılar. 1830'lardan sonra Mavroyeni, Musurus, Kalimaki, Aristarki, Fotiadi, Karateodori, Aleko, Karaca gibi paşa ve beyler, önemli dış işleri görevlerini yürüttüler.

Yunan bağımsızlığının başka ayrılıkçı hareketlere örnek olmasını önlemek için Osmanlı devlet adamları, reform ve batılılaşma hareketi başlattı. Bu yolda Avrupa'dan yeni uygulamalar, Osmanlı'ya uyarlanmaya çalışıldı; eşitlik düşüncesine evrilme yaşandı. Eşitlik fikri, resmi politikaya dönüştü ve Osmanlıcılık teorisi halini aldı. Osmanlıcılık fikrinden hareketle din ayrımı yapmayan bir sadakat tesis edilmek istendi. Bu şekilde seküler bir bürokratik elit oluşma süreci başlatıldı. Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı ile eşitlik anlayışını devlet politikası olarak ilan etti. Merkez ve taşra teşkilatında ve dış işlere dair görevlerde Ortodoks Rumlar, Katolikler, Gregoryen Ermeniler ve Yahudiler görev yaptı. 1840'lardan itibaren vilayetlerde ve kazalarda teşekkül eden meclislerde ve merkezdeki diğer kurullarda gayrimüslim üyeler ve cemaat temsilcileri görev aldı.

Osmanlı hükümeti, Kırım Savaşı koşullarında Tanzimat sistemini geliştirme gereği gördü. 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'nda, tüm tebaanın hangi milletten olursa olsun devletin hizmetine kabul edilecekleri, ehliyet ve kabiliyetlerine göre nizamlar gereği memuriyetlerde istihdam olunacakları belirtildi. Gayrimüslimlerin bürokrasideki yeri bundan artış gösterdi. Bu fermanda vaat edilenler doğrultusunda birkaç ay içerisinde gayrimüslim

¹⁸ Halil Şimşek, "İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslim Cemaatler", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Yıl 12, Bahar 2014, Sayı 16, s. 183-189.

tebaadan temsilciler, yürütme yetkileri ön planda olan Meclis-i Vâlâ'ya atandı. Taşradaki idare meclislerinde muteber ve ruhban temsilciler yer aldı, merkezi idarede eğitimli gayrimüslimler görev aldı. Gayrimüslimler yeni kurulan belediye idarelerine, kaza ve vilayet meclislerine tayin edildiler. Rumlar bu süreçte özellikle 1860'larda görev dağılımında zirveye ulaştılar. Ermeniler ise yaklaşık on yıl kadar sonra zirveye ulaştılar. Ermeniler, bu üstünlüklerini 19. yüzyılın son çeyreğinde başlattıkları milliyetçi hareketlerine kadar sürdürdüler. Bundan sonra da bürokrasiye girmekte geç kalan Yahudiler gözde oldular.

Abdülhamid döneminde mahalli memur istihdamında azalma oldu; merkezden tayin uygulaması en küçük memur atamasına kadar ulaştı. Bu devirde düzenli olarak tutulan Sicill-i Ahval defterlerine göre bürokrasi kozmopolit idi. Sarayda gayrimüslim hekim bulunduran padişah, Hazine-i Hassa'yı Ermeni nazırlara emanet etti, merkezdeki idari ve istişari kurullara İstanbul'un nüfuzlu gayrimüslimlerini atadı, Hariciye Nezareti'ne gayrimüslim nazırlar tayin etti. Gümrük idarelerini Avrupa'dan getirtilen yabancı müsteşarlara teslim etti. Taşra idaresinde gayrimüslim valiler getirildi. Cebel-i Lübnan, Girit, Sisam ve Şarki Rumeli'de gayrimüslim idareciler hüküm sürdü. Bu idarî pratikte, tüm tebaayı birleştirmeyi öngören Osmanlılık düşüncesi etkili olmuştu.¹⁹

Abdülhamid'in iktidarında Yahudi memur istihdamında da artış oldu. Bu dönemde Dâhiliye sicil defterlerinde yaklaşık 92 bin memurun kaydı vardır. Bu memurların 303'ü Yahudi kökenli idi. Abdülhamid'den önce devlet hizmetinde yalnız 28 Yahudi görev yapmıştı. Dolayısıyla Yahudi memur sayısı, Abdülhamid'in saltanata gelmesi ile birlikte giderek artış gösterdi. 1885 yılında İstanbul yasayan Yahudilerin %0,44'ü bir kamu hizmetinde çalışırken, Ermenilerde %0,58'i ve Rumların %0,38'i kamuda görev yapıyordu. Yahudiler sayıca olmasa da oran olarak Rumları geçti. Bu dönemde Yahudilerin devlet hizmetine alınmasındaki büyük artışın nedenleri, Osmanlı Yahudilerinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modernleşme sürecine girmeleri; Rum ve Ermeniler arasında milliyetçi hareketlerin artmasından dolayı bu milletlere güven duygusunun azalması idi. Yahudiler, İttihad ve Terakki döneminde daha parlak bir süreci yaşadılar. Gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketlerine karşı İttihad ve Terakki, Yahudilere daha olumlu yaklaştı. Parti ile bazı Yahudilerin organik bağı da vardı. Bu yakınlık, Yahudilerin devlet hizmetinde istihdamını olumlu yönde etkiledi. Mecliste ve nezaretlerde çeşitli görevler üstlendiler.²⁰

Osmanlı'daki Din ve Vicdan Hürriyetine Dair Örnekler

Osmanlı ülkesinde gayrimüslim ahalinin dini hayatını serbestçe yaşamasına müsaade edilirken, bir zümrenin dini yaşamına yönelik başka bir inanç mensupları tarafından müdahale edilmesinin önüne geçilmeye çalışılır, bunun için taşradaki sorumlu ve yetkili mercilere gerekli emirler, tedbir amacıyla gönderilirdi. Özellikle de Hıristiyanların ayin vakitlerini bildirmek üzere kiliselerde icra ettikleri tahta çalma ritüeline kimsenin müdahale etmemesi için mülkî idarecilere, yeri geldiğinde mülki idarenin merkezdeki en üst makamı olan Sadarettten uyarı ve emir yazıları gönderilirdi. Bu ifadeleri somut şekilde gösterecek olan bir örneğe göre Osmanlı ülkesindeki Ermeni patriği ve millet meclisi, Van dahilinde ayin yapmak

19 A. Kırmızı, *a.g.t.*, s. 5-11, 124-126.

20 Musa Kılıç, "Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına Göre II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Bürokrasisinde Yahudi Memurlar", *OTAM*, 31/Bahar 2012, s. 132-134, 151, 152.

için reayayı kiliseye çağırarak amacıyla tahta çalmalarının eskiden beri adet olduğunu, ancak bazı kişilerin kendilerine müdahale ettiklerini belirterek bu menfi vaziyetin men edilmesini istemiş; bunun üzerine söz konusu edilen müdahaleleri önlemeleri için Van kaymakamı ile naibine Sadarettin emir gönderilmişti. Olayın vahametini fark eden bölgedeki kaymakam da Müslüman ve reaya hanelerinin bir arada buldukları yerlerde tahta çalmalarını; ancak bunu yaparken Müslüman ahaliyi de taciz ve rahatsız etmemeleri gerektiğini metropolitlere bildirerek farklı inanç mensuplarının ortak faydalarını gözetmiş ve taraflar arasında herhangi bir sürtüşme yaşanmasına mahal vermemişti.²¹

Osmanlı yönetim anlayışına göre Müslüman ve gayrimüslim ahalinin işlemleri inanç temelinde kendilerine has ayrı idareciler tarafından yürütülürdü.²² Bu kişilerden herhangi birinin diğerlerinin işlerine karışmamaları da gerekirdi. Sistemin uygulamasında aksamalar meydana geldiği takdirde ise duruma gerekli müdahaleler yapılarak sorunlar giderilmeye çalışılırdı. Bu konuya dair bir örnekte görüldüğü kadarıyla, Ermeni patriği ile millet meclisi üyeleri merkeze bir yazı göndererek Erzurum'a bağlı Bayburt kazasının köylerindeki bazı muhtar ve meclis üyelerinin Ermenilerin mezhep işlerine karışıp istemedikleri papazları suçlayarak hapsedtiklerini, bu müdahalenin menini ve papazların gerektiğinde marhasalara teslim edilerek hapsedilmelerini istemişlerdi. Bu şikâyet üzerine merkezden Erzurum valisine yazı gönderilmiş, her sınıfın din ve dünya işlerinin icrasında kolaylık olması gerektiği; memurların böyle uygunsuz işler yapmasının yanlış ve patriklik beratına aykırı olduğu belirtilmiş, ardından söz konusu kişilerin araştırılıp men edilmesi; papazların hapsedilmesi gerekince kendi marhasalarına teslim edilerek hapsedilmeleri emredilmişti.²³

Osmanlı ülkesinde bulunan Katolik, Ortodoks, Protestan ve Yahudi milletlerinin her biri, mahalle ve köylerde kendi din ve mezheplerine mensup temsilciler tarafından idare edilirdi. Hristiyanlar ve Yahudiler için bu yerleşim birimlerine kocabaşılar tayin edilirdi.²⁴ Dahası aynı köy ve mahallede yaşayan farklı milletlerin de kendi inançlarına bağlı ayrı idareciler tarafından yönetilmeleri gerekirdi. Çünkü tüm ahalinin işleri yalnızca bir mezhebin idarecileri tarafından yürütüldüğü takdirde farklı mezheplere mensup halk mağdur edilebilirdi. Böyle uygunsuz olayların yaşandığına dair şikâyet ve talepler mevcuttur.

Bu hususla ilgili olarak Tekfurdağı sancağında bulunan bir Protestan vekil, Protestanların işlerine bakan Ermeni idarecilerin görevlerini kötüye kullandıklarını ve Protestanlardan yüksek vergi aldıklarını belirterek iki milletin vergi, cizye ve nüfus işlerinin ayrılmasını ve kendilerinin de bir kocabaşı seçmelerine izin verilmesini talep etmişti. Konu merkezde değerlendirildikten sonra isteğe uygun gerekli düzenlemenin yapılması için Tekfurdağı kaymakamına yazı gönderildi. Ayrıca mezhep değiştiren ahalinin yeni mezheplerine ait başka idareciler seçme hakları vardı. Bu konuya dair bir örnekte, Musul eyaletindeki Protestan vekili İstanbul'a gönderdiği yazısında, Yakubî millete mensup olan sekiz ailenin Protestanlığa geçtiği ve akabinde eski kocabaşılarının görevlerini kötüye kullanarak bu ailelerden vergi ve cizyeleri tahammüllerinden fazla olarak tahsil ettiğini, bu nedenle söz konusu ailelerin perişan olduğunu, dolayısıyla işlerinin eski milletlerinden ayrılıp yeni mezheplerine mensup kendi

21 BOA, A.MKT, 206/7, 15 Haziran 1849/23 Receb 1265.

22 BOA, C.DH, 185/9201, 15 Şubat 1836/27 Şevval 1251.

23 BOA, HR.SYS, 2821/36, 5 Ocak 1854/5 Rebiülâhir 1270.

24 BOA, HAT, 687/33363-C, 2 Eylül 1834/27 Rebiülâhir 1250.

seçtikleri bir kocabaşı tarafından yürütülmesini istemişti. Durum ele alındı ve bu ailelerin kendileri için ayrı bir kocabaşı tayin etmelerine karar verildi.²⁵

Başka bir örnekte de açıklandığı üzere Tekfurdağı'ndaki Katolik başpiskoposu da Tekfurdağı ve civarındaki Katolik ve Ermeni nüfusun vergilerinin karışık olarak toplandığını ve bunun bazı uygunsuz durumlara yol açtığını belirterek vergilerin mezhepler arasında ayrı olarak toplanmasını istemişti. Bu talep üzerine merkezden Tekfurdağı kaymakamına gönderilen yazıda, her milletin vergisinin kendi idarecileri tarafından tahsil edilmesi gerektiği için Katoliklerin vergilerinin de Ermenilerden ayrılarak kendi idarecileri vasıtasıyla toplanması emredildi.²⁶

Gayrimüslimler, Osmanlı taşra idaresinde faaliyet gösteren idare meclislerinde görev alarak gayrimüslim ahaliyi temsil ederlerdi. Örneğin kaza idare meclisinde reis dışında genel olarak Müslüman ve gayrimüslim azalar bulunurdu.²⁷ Bunun dışında Müslüman müftülerin yanı sıra gayrimüslim ruhani reisler kaza meclislerinde yer alırlardı.²⁸ Ayrıca bu azalar, Müslüman ve gayrimüslim temsilcilerin bir araya gelmesiyle oluşmayabilirdi. Nitekim bazı kaza meclislerinde görevli tüm azalar Müslüman iken bazı kazalarda ise gayrimüslim olabilirdi.²⁹

Sonuç

Osmanlı idaresi, yayıldığı geniş coğrafyada gayrimüslimler için bir hukukî statü belirlemiş ve bu insanların din, vicdan, mal ve namus hürriyetlerini korumaya özen göstermiş; ruhani reisler vasıtasıyla onlara hak ve yükümlülükler vermiş ve uygulamaların da takipçisi olmuştu. Bu politikasını öncelikle İslam hukukuna dayandırmış ve kendisinden önceki İslam devletlerinin tecrübelerini miras olarak almıştı. Gayrimüslimleri zimmî hukuku dahilinde idare etmiş ve onlara hem haklar hem de sorumluluklar getirmişti.

İstanbul'un fethiyle birlikte devletin daha da büyüüp kurumlarının yerleşmesinin ardından İslami pratikten ödün vermeden kendine has bir idari düzenlemeyi ifade eden millet sistemini geliştirmiş, bu kapsamda gayrimüslim din adamlarını da kendi din ve mezhep mensuplarından sorumlu kılarak işleri merkeze fazla yük oluşturmadan kendi içinde halletme yoluna gitti. Bu usul de 19. Yüzyıla kadar bu şekilde uygulana gelen sistem, özellikle dünyadaki

25 Her iki olay da aynı belgede geçer (BOA, HR.MKT, 41/39, 6-30 Aralık 1851/12 Safer-6 Rebiülevvel 1268).

26 BOA, HR.SYS, 2821/48, 30 Kasım 1858/23 Rebiülâhir 1275.

27 Osmanlı dönemindeki birçok vilayet salnamesinde bu durumu gösteren örnekleri bulmak mümkündür. Konuyla ilgili bilgiler, salnamelerin kazalar için hususi olarak ayrılan başlıkları altında mevcuttur. Uygulamanın yaygınlığını göstermek amacıyla birçok salname incelendi ve durum tespiti yapıldı. Bu konuda bilgi edinilebilecek bazı vilayet salnameleri: Konya 1285, 1286, 1287, 1293. Trabzon 1286, 1287. Bosna 1286, 1293. Erzurum 1287, 1291. Selanik 1287, 1293. Halep 1285, 1286, 1287, 1290. Kastamonu 1286, 1287, 1291. Edirne 1287, 1290, 1292. Diyarbakır 1287, 1292. Sivas 1287. Suriye 1286, 1291. Tuna 1291. Hüdavendigâr 1293. Adana 1293.

28 Salnamelerin azalara ayrılan bölümlerine bakılabilir: Hüdavendigâr 1286, 1287. Bosna 1285, 1287. Adana 1287.

29 Bu konuyla ilgili detaylar, vilayet salnamelerinin kazalara ayrılan başlıkları altında bulunur, bilgi için bakınız: Halep 1285, 1286, 1287. Kastamonu 1286, 1287. Adana 1287. Konya 1285, 1286, 1287. Cezayir-i Bahr-i Sefid 1287. Hüdavendigâr 1287. Tuna 1285, 1286, 1287. Buradaki salnameler ile arşiv evrakı, "Osmanlı'nın Din ve Vicdan Hürriyeti Bağlamında Ermenilere Tanındığı Haklar, Kadim Dostluğun Yüzyıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu Toplumsal Bellek, Önyargılar ve Gerçekler, 08-11 Nisan 2015, Antalya" ile "Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık (1842-1871)" ve "Osmanlı Döneminde Muhtarlık ve İhtiyar Meclisleri (1829-1871), Kitabevi, İstanbul 2014" künyeli çalışmalarda mevcuttur.

yeni sosyal eğilimlerin Osmanlı'ya tesiriyle 1830'lardan itibaren aksamaya başlayınca yeni çareler arandı ve eşitlik ilkesi dairesinde tüm tebaanın Osmanlılık bilinciyle vatan çatısında birleşip devlete bağlılıklarını temin etme tatbiki devreye konuldu. Gayrimüslimler, ülke yönetimine de iştirak ettirilmek suretiyle vatana sahip çıkmaları sağlanmaya çalışıldı. Ne var ki tüm çabalar akim kalacaktı.

Kaynaklar

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi).

A.MKT (Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı), 206/7, 15 Haziran 1849/23 Receb 1265.

C.DH (Cevdet Dahiliye), 185/9201, 15 Şubat 1836/27 Şevval 1251.

HAT (Hatt-ı Hümayun), 687/33363-C, 2 Eylül 1834/27 Rebiülâhir 1250.

HR.MKT (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı), 41/39, 6-30 Aralık 1851/12 Safer-6 Rebiülevvel 1268).

HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi), 2821/36, 5 Ocak 1854/5 Rebiülâhir 1270.

HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi), 2821/48, 30 Kasım 1858/23 Rebiülâhir 1275.

Salnameler

Adana Vilayet Salnamesi 1287, 1293.

Bosna Vilayet Salnamesi 1285, 1286, 1287, 1293.

Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayet Salnamesi 1287.

Diyarbakır Vilayet Salnamesi 1287, 1292.

Edirne Vilayet Salnamesi 1287, 1290, 1292.

Erzurum Vilayet Salnamesi 1287, 1291.

Haleb Vilayet Salnamesi 1285, 1286, 1287, 1290.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi 1286, 1287, 1293.

Kastamonu Vilayet Salnamesi 1286, 1287, 1291.

Konya Vilayet Salnamesi 1285, 1286, 1287, 1293.

Selanik Vilayet Salnamesi 1287, 1293.

Sivas 1287.

Suriye Vilayet Salnamesi 1286, 1291.

Trabzon Vilayet Salnamesi 1286, 1287.

Tuna Vilayet Salnamesi 1285, 1286, 1287, 1291.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aydın, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul 2014.

Çuçak, Muhammed, “İslami Literatürlerde Gayrimüslim Azınlık Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tarihi Süreci”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 7, Yıl 2016/1, s. 119-139.

Eryılmaz, Bilal, “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Osmanlı*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 236-241.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.

Fayda, Mustafa, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, 2013, s. 428-434.

Gündüz, Ahmet, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 175, 2008, s. 109-136.

Güneş, Ahmet, “İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, 2008, s. 255-268.

Güneş, Gülcan Avşin, “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt I, Sayı 2, 2015, s. 1-30.

Güneş, Mehmet, *Osmanlı Devleti’nde Kaymakamlık (1842-1871)*, Kitabevi, İstanbul 2014.

Güneş, Mehmet, *Osmanlı Döneminde Muhtarlık ve İhtiyar Meclisleri (1829-1871)*, Kitabevi, İstanbul 2014.

Karataş, Ali İhsan, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 15, Sayı 1, 2006, s. 267-284.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi/Mit ve Gerçek*, Klasik, İstanbul 2004.

Kılıç, Musa, “Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına Göre II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Bürokrasisinde Yahudi Memurlar”, *OTAM*, 31/Bahar 2012, s. 129-156.

Kırmızı, Abdülhamit, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.

Köse, Ensar, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Osmanlı Hükümeti'yle Münasebetlerine Tesir Eden Dinamikler (18. Yüzyılın İlk Yarısı)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2017, Vol. 3, No. 5, s. 1-24.

Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Hza. Ali Özek ve dilerleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi". *Türkler*, 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 216-220.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, 22, s. 99-124.

Şimşek, Halil, "İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslim Cemaatler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 12, Bahar 2014, Sayı 16, s. 181-192.

Dr.**Murat ALANOĞLU**

Muş Alparslan Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
muratalanoglu@gmail.com

Eser Geçmişi: 7 Ara 2017 / 18 Ara 2017

DOI: 10.21551/jhf.363627

Arapgir Hâfiziye (Ispanakçı) Medreseleri ve Kütüphanesi

Hafiziye (Ispanakçı) Madrasahs and Library in Arapgir

ÖZET

Hâfiziye/Ispanakçı Medreseleri ve Kütüphanesi, 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı dönemi Arapgir’inde yaklaşık iki asır varlıklarını sürdürerek şehrin eğitim, kültür ve sosyal hayatında önemli bir yere sahip olmuş kurumlardır. Bu çalışmada, günümüzde varlığına dair bir kalıntının olmadığı bu hayır müesseselerinin kuruluş belgesi olan vakfiyeler ve daha sonraki hizmetlerini gösteren vesikalar ile bunların hem varlığı hem de işleyişi ortaya konulmuştur. Böylelikle ismi var cismi yok kurumlar gün yüzüne çıkarılmıştır. Ayrıca eserlerin vakfiyelerinin orijinal görüntüsü ile çevirileri eklenerek Arapgir’in tarih, sanat tarihi, eğitim ve kültür araştırmacılarının istifadesine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arapgir, Vakıf, Hâfız/Ispanakçı Mustafa Paşa, Medrese, Kütüphane

ABSTRACT

Since the last quarter of the 18th century, Hafiziye/Ispanakçı Madrasahs and Library had gained an important place in education, culture and social life of the city, maintaining the existence of two centuries in the Ottoman period Arapgir. In this study, the existence and operations of these charitable foundations were analyzed though foundation certificate charters namely the foundation documents of these foundations no remains of which are left and documents indicating their subsequent services. Hence, foundations having a name but are non-existent were unearthed. Besides, the original images and translations of the foundation certificate charters were added and thus the history, art history, education and culture of Arapgir were made available to researchers.

Key Words: Arapgir, Waqf, Hafız/Ispanakçı Mustafa Pasha, Madrasah, Library

Giriş

Kurucusu Ispanakçızâde Hâfız Mustafa Paşa'dan dolayı Hâfızıye veya Ispanakçı Mustafa Medreseleri şeklinde isimlendirilen bu klasik dinî eğitim kurumları, 18-20. yüzyıl Osmanlı Arapgir'inin eğitim, kültür ve sosyal hayatında önemli görevler ifa etmişlerdi. Hâfız Mustafa Paşa'nın Şam valisi olduğu 1773 yılında Arapgir'de inşa ettirdiği kurumlar iki medrese ve bir kütüphânedan oluşmaktaydı.¹ Paşa, Arapgir'de medrese talebelerinin yatılı olarak kalabilecekleri bir mekân olmadığından mevcut eksikliği gidermek üzere iki medrese yaptırdı. Bu kurumların daha ziyade Arapgir dışından gelecek öğrencilere hizmet etmesi hedeflenmişti. Zira burada bulunan müderris ve hocalar yatılı mekân eksikliğinden dolayı okutacak öğrenci bulamıyorlardı. Dolayısıyla medreselerin kuruluş amacı Arapgir şehir merkezi ve çevresindeki yoksul öğrencilere yatılı olarak kalabilecekleri bir mekân sağlamaktı. Böylece yatılı medrese ile dışardan gelecek talebelerin eğitimlerinin en önemli problemi olan barınma sorunu giderilmiş oldu.

Hâfız Mustafa Paşa, satın aldığı birkaç gayrimenkul ile 1772'de iki medresenin inşaatını başlattı. Medreselerden biri eski Arapgir olarak tarif edilen şehir merkezindeiken diğeri ise şehrin az dışında yer alan günümüz modern Arapgir'in yer aldığı bahçeler mevkiindeydi.² Medreselerin hemen bitişiğinde bir kütüphâne binası da mevcuttu.³

Medreselerde toplam on sekiz hücre bulunmaktaydı. Her bir hücrede iki öğrenci kalıyordu ve bu öğrencilere günlük iki akçe veriliyordu. Hayrî vakıf kurumları olarak yaklaşık iki asırdan fazla varlığını sürdüren bu yapılar günümüze ulaşmamıştır. Medrese bitişiğindeki kütüphâne ise 1895 yılına kadar varlığını sürdürmüştü. Zira 1310 tarihli Ma'muratü'l-Aziz Salnamesi'ndeki kayda göre bu kütüphâne, Mirliva Ahmet Paşa Camii'nin batı tarafında yer alan medresenin bitişiğindeydi ve içinde iki yüz adet kitap bulunuyordu.⁴

Günümüzde Mustafa Paşa Kütüphânesi ile Molla Eyüp Mescid'i karıştırılmaktadır. Oysaki Mustafa Paşa Kütüphânesi yanarak harap olmuştur.⁵ Ulu Camii ile Molla Eyüp Mescid'i arasında yer alan Kütüphâne yıkıldıktan sonra buradaki kitaplar yakın bir alanda bulunan

1 **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA d.)** 7052; **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)** 742/86/41.

2 Arapgir şehri, muhtemelen 1784 yılında eski şehir olarak adlandırılan mekândan bahçelerin ve bağların bulunduğu birkaç saat mesafedeki (4-5 km) kasaba alanına taşınmıştı. Bundan dolayı yeni şehir mamur hale gelirken eski şehirdeki Osman Paşa, Sekisu, Devenci Deresi, Serge ve Şehir Karşısı denilen mahalleler ve buradaki tarihi eserler gittikçe harap hale gelmişti. **Salnâme-i Ma'muratü'l-Aziz**, 1325, s. 182.

3 Eski Arapgir şehir merkezinde Osman Paşa Mahallesi'nde yer alan medrese ve kütüphâne, günümüzde yıkıntıları mevcut olan Ulu Camii'nin 150 metre güney batısında yer alıyordu. Bugün bölgedeki halk tarafından harabe yeri bilinmektedir. Arapgir Ulu Camii ve çevresi için bkz. Abdüsselam Uluçam, "Arapgir'deki Mimari Anıtların Bugünkü Durumu", **I. Battalgazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğleri**, Malatya 1986, s. 141-142; K. Kutgün Eyüpgiller, **Arapgir: Tarih, Mimari ve Yaşam**, Arapgir Kültür Derneği, İstanbul 2014, s. 13-14, 595-600.

4 "... Üç bâb medresesi ve Ispanakçı Mustafa Paşa asârından bir bâb kütüphânesi ve derûnunda iki yüz cild kitab-ı ilmîye... mevcuddur". **Salnâme-i Ma'muratü'l-Aziz**, 1310, s. 68. Burada yer alan medrese ikincisi olup vakfiyede "bahçeler mevkiinde" olduğu belirtilen kurumdu. Medrese, Mirliva Ahmet Paşa Camii'nin giriş kapısının karşısında yer almaktaydı. Camii bitişiğinde bulunması dolayısıyla Çarşı Camii Medresesi de denilmekteydi.

5 **Salnâme-i Ma'muratü'l-Aziz**, 1325, s. 182.

Molla Eyüp Mescidi'ne taşınmıştır. Bundan dolayı iki kurumun aynı olduğu düşünülmektedir.⁶ Fakat detaylı incelemelerden çıkan sonuca göre Molla Eyüp Mescidi, ayrı bir yapı olarak kabul edilmelidir.⁷

Mustafa Paşa vakfı olan medreseler ile kütüphânenin eğitim ve sosyal yönlerinin incelendiği bu çalışma, temelde vakfiye metinlerine dayanmakla birlikte, Osmanlı arşiv belgeleri ve diğer kaynaklarla zenginleştirilmiştir. Böylece medreselerin inşa süreci, kurumsal işleyişi ve bölgedeki hizmet alanı ile etkinliği ortaya konmuştur.

Kurumların Bânisi: İspanakçızâde Hâfız Mustafa Paşa

Mustafa Paşa, doğum tarihi belli olmamakla birlikte muhtemelen 18. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul Kasap İlyas Mahallesi'nde Erzurumlu İspanakçızâde ailesinden Mehmed Bey'in oğlu olarak dünyaya gelmişti. Dindar bir ailede yetiştiğinden temel dinî eğitimini aldıktan sonra civardaki bir medresede Kuran-ı Kerim'i ezberleyerek "hâfız" unvanı aldı. İspanakçızâde Mustafa, bir süre sonra sarayda çavuş ve çavuşbaşılık görevlerinde bulundu ve bu görevden yükselerek kapıcıbaşı oldu. Kapıcıbaşılık görevinden sonra 1763'te Keban Ergani Madenlerinin üç yıllık ihalesini alarak maden emini olarak atandı. Mustafa Bey, ilk görevinde yeteri başarıyı gösteremediğinden eminlikten alındı. Ancak yerine atanan Hasan Efendi, Mustafa Paşa'nın madendeki üretim miktarına ulaşamadığından 1768'de İspanakçızâde Mustafa tekrar maden emini olarak atandı ve bu görevi 1774'e kadar devam ettirdi. Mustafa Paşa'nın bundan sonraki görevleri maden eminliği ile birlikte sancakbeyi veya valilik olacaktı. Nitekim 1768'deki atamada kendisine aynı zamanda mîrmiran rütbesi ve Rumeli beylerbeyi payesiyle Malatya sancağı de verilmişti.⁸ İspanakçı Mustafa bu yeni göreviyle birlikte artık "paşa" unvanı almıştı. Mustafa Paşa'nın Malatya'daki görevi bir yıl sürdü ve Aralık 1769'da Erzurum valisi oldu. Erzurum valiliğinden sonraki görevi 1772'de atandığı Şam valiliği ve emirü'l-hâclıktı. Mustafa Paşa'nın çalışmaya konu olan vakfı bu görevi sırasında Arapgir'de inşa ettirdiği iki medrese ve bir kütüphânedan oluşan kurumlardı. Paşa, bir yıllık Şam valiliğinden sonra görevinden istifa etti. 1773'te Karaman valiliğine atanan Mustafa Paşa, hemen akabinde 1774'te Diyarbakir valisi olarak görevlendirildi. Bu görevde iken Rumeli'de Ruslar ile devam eden savaşta Anadolu asker sürücüsü olarak tayin edildi. Bütün Anadolu askerlerini toplayıp Şumnu'da zor durumda olan Osmanlı kuvvetlerine yardım etmesi istenmişken, zamanında yetişemediğinden orduya yardım edemedi ve görevinden azledildi. 1775 yılında Rakka valiliğine atandı, ardından 1776 yılında ise Bağdat'ta uzun süredir devam eden Kölemen idaresini sonlandırmak ve İranlılar ile savaş durumuna gelen Kölemen Ömer Paşa'yı ortadan kaldırmak üzere Bağdat valiliğine tayin edildi. Kısa sürede Ömer Paşa'yı etkisiz hale getirdi, ancak Kerim Han Zend liderliğindeki İran ordusunun ilerleyişine engel olamadı. İranlılar türlü oyunlarla Basra'yı işgal ettikleri gibi Musul ve Bağdat üzerine de asker gönderdiler. Bu gelişmeler üzerine Hâfız Mustafa Paşa, gerekli tedbirleri almadığı gerekçesiyle görevinden alındı. Bağdat'taki ve daha öncesinde devlet nazarındaki tutumları onun sonunu getirdi ve muhtemelen 1777 yılının ilk günlerinde Diyarbakir'de hapsedildiği sırada idam

6 M. Kadir Oğuzer, **Arapgir Ulu Cami'i Rölöve ve Restorasyonu**, Gazi Üniveritesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991, s. 27.

7 "Arapgir İlçesinin Kültür Varlıkları" başlıklı doktora çalışması yürüten Korkmaz Şen, birçok çalışmada yanlış aktarılan bu konuya dikkatimi çekerek ilgili bilgileri vermiştir. Ayrıca Bkz. K. Kutgün Eyüpgiller, **Arapgir: Tarih, Mimari ve Yaşam**, Arapgir Kültür Derneği, İstanbul 2014, s. 15.

8 Buradaki sancakbeyliği arpalık veriliyordu. Mustafa Paşa, burayı bir adamını göndererek yönetiyordu.

edildi. İdamından sonra kesilen başı 17 Ocak 1777'de İstanbul'a getirilerek saray kapsısında teşhir edildi ve doğduğu yer olan Ispanakçı Konağı bitişiğindeki Abacı Mescidi'nin haziresine gömüldü.⁹

Hâfız Mustafa Paşa'nın Arapgir'de bu müesseseleri kurmasının bir sebebi ise Arapgir ile olan akrabalık bağları olmalıdır. Paşa'nın üyesi olduğu Ispanakçızâde ailesi aslen Erzurumludur. Ancak sonraki dönemlerde aile bireylerinin Erzurum ile birlikte İstanbul'da ve Arapgir'de yerleşik oldukları görülmektedir. XIX. yüzyılda Ispanakçızâde aile üyeleri arasında Erzurum'daki arazi ve emlak konusunda "veraset davası" ortaya çıkmıştı. Davada Tayyar Paşa'nın oğulları ile Arapgir'de yaşayan Hacı Ahmed bin Derviş arasında şikâyetler ailenin Arapgir bağlarını göstermesi açısından önem taşımaktadır.¹⁰

Arapgir'de yaşayan Ispanakçızâdelerin Hâfız Mustafa Paşa'nın maden eminliği ve valiliği döneminden önce buraya yerleştiği düşünülebilir. Zira Arapgir'in Erzurum'a yakın bir yerde bulunması ve uygun iklim koşulları aile üyelerinin buraya yerleşmesini sağlamış olmalıdır. Buradaki ikamet sonucunda Ispanakçı ailesinin çevredeki yerli aileler ile akrabalık bağı kurdukları da tespit edilmektedir. Hâfız Mustafa Paşa'nın maden eminliği ihalesini almasını sağlayan etmen, bu bölgedeki bağları ve bölgenin ekonomik-sosyal durumuna hâkimiyeti olmalıdır. Zira Mustafa Paşa'nın Keban-Ergani Maden Eminliği görevi ve sonrasında Arapgir ile yakın bağları olduğu belgelere yansımaktadır.¹¹ Bunun yanı sıra Mustafa Paşa'nın İstanbul Kasap İlyas Mahallesi'ndeki Ispanakçızâde Konağı çevresine 18. yüzyılda yoğun bir Arapgirli nüfus yerleştirmesi de bu bölge ile olan bağlarını göstermesi açısından önemlidir.¹²

II. Vakfın Kuruluş Belgeleri: Vakfiyeler

Hâfız Mustafa Paşa'nın Arapgir'deki medrese ve kütüphâne vakıflarına ait esas vakfiye Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde defter kataloğu TSMA d. 7052 numarada kayıtlıdır. Bir defter içine sonradan iliştirilen ve iki varaktan oluşan vakfiye eksik bırakılmış durumdadır. TSMA d. 7052'nin metninde "Hâfız Mustafa Paşa Şam valisi ve emîrü'l-hâc olduğu sırada (1772-Eylül-Ağustos 1773) Arapgir kasabasında medrese talebesi çocukların yatılı kalabileceği mekân eksikliğinden dolayı buraya iki medrese yapmaya karar verdi" şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Kayıttan anlaşıldığı üzere bu sırada Şam valiliği yanında Keban ve Ergani Maden Eminliği görevi de Mustafa Paşa'nın uhdesindeydi. Topkapı Sarayı'ndaki vakfiye Keban'da Harput kadısının huzurunda düzenlenmiş ve kendisinin onayı ile tasdik olunmuştur. Giriş kısmında Harput kadısı Seyyid Bilal'in mührü bulunmaktadır.

9 Hâfız Mustafa Paşa'nın geniş biyografisi için Bkz. Murat Alanoğlu, "Elazığ Eğitim Tarihine Katkı: Vezîr Ispanakçızâde Hâfız Mustafa Paşa'nın Harput ve Keban'da Kurduğu Eğitim Müesseselerine Dair İki Vakfiye", **Tarihten Günümüze Elazığ Uluslararası Kongresi Bildirileri**, c. II, Ankara 2015, s. 741-760; Murat Alanoğlu, 18. Yüzyılda Maktûl Bir Osmanlı Veziri: Bağdat Valisi Hâfız Mustafa Paşa (Ispanakçızâde) ve Katli Meselesi, **Ciépo 22**, Trabzon 4-8 Ekim 2016, (Sözlü sunun, 2017'de yayımlanacak)

10 BOA, DH. MKT. 719/61 ve 980/35.

11 BOA, A.DVNS. AHK. SS. d. 13, s. 156.

12 Cem Behar, **A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle**, State University of New York Press: Albany 2003, pp. 95-120. Kitabın kısmen değiştirilmiş Türkçe versiyonu için bkz. Cem Behar, **Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi**, YKY: İstanbul 2014.

Bu vakfiyenin zeyli olan tam bir sureti Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 742/86/41 numarada kayıtlıdır. VGMA'da bulunan zeyl vakfiye suretinde H.1190/M.1776 tarihinde kaydedildiği yazılıdır. Mustafa Paşa, Bağdat valiliğinden alındıktan sonra dönüşünde Ergani'de bulunduğu 1776 tarihinde Eslimiye kazasındaki bazı gelirlerini vakfa akar tayin etmiş ve Arapgir vakfiyesine zeyl olarak kaydettirmişti.

III. Vakfın Kuruluş Amacı, Yönetimi, Görevlileri ve Gelir-Giderleri

Mustafa Paşa, gerek Arapgir'de meskûn olan gerekse şehre dışarıdan gelip ilim tahsili yapmak isteyen medrese öğrencileri için yatılı iki medrese yaptırdı. Zira buradaki müderrisler ve hocalar okutacak öğrenci bulmakta zorluk çekmekteydi, böylece yatılı medrese ile dışardan gelecek kişilere de eğitim imkânı sağlandı.¹³ Bu medreselerden biri eski Arapgir şehir merkezinde, diğeri şehrin biraz dışında bahçeler denilen bölgedeydi.¹⁴ Vakfiyenin tescili sırasında şehirdeki medrese tamamlanmış iken, bahçeler bölgesindeki inşası tamamlanmak üzereydi. Şehirdeki medresenin 18 hücre ve hemen bitişiğinde de bir kütüphânesi mevcuttu. Bu kütüphânedeki kitapların nasıl kullanılacağı ve muhafaza edileceği vakfiye şartnamesine ayrıntılı olarak yazılmıştır.¹⁵

Vakfın çok sayıda çalışanı vardı. Bu çalışanların bir kısmı vakfın idarî işlerini yürütürken diğeri kısmı ise medresede eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Ayrıca vakfın temizlik, bakım ve onarımıyla ilgilenen görevliler de vardı. Vakfın idaresi mütevelliyenin kontrolündeydi. Hâfız Mustafa Paşa, vakfa mütevelliyeye olarak medrese yaptığı evin sahibi İbrahim Paşa'nın ismi zikredilmeyen kızını atamıştı. Vakfın işleyişinden birinci derecede mütevelliyeye sorumluydu. Bu hanım, vakfın işlerini tayin ettiği bir vekil eliyle yürütecekti. Zira vakıf gelirlerinin zamanında toplanıp, çalışanların ücretlerinin ödenmesi ve medresede eğitim hizmetlerinin aksatılmadan devam ettirilmesi gibi hususlar da mütevelliyenin görevleri arasındaydı. Vakfın gelirlerini toplama işi için bir câbi vazifelendirilmişti. Medresedeki eğitim ve öğretim faaliyetleri de görevlendirilen müderris ve yardımcıları olan muîdler tarafından yapılmaktaydı. Vakfın gelirlerinin yerli yerinde harcanıp harcanmadığını denetleme işini için de bir nâzır vazifelendirilmişti. Medresenin yanında yer alan kütüphânedeki kitapların sorumluluğu ise iki hâfız-ı küttâba bırakılmıştı.

Mütevelliyeye hanım, medreselerin eğitim işlerini takip edecek ve hizmetin devamı için vâkıfın bağışladığı mülklerin kiralarını toplatacaktı. Arapgir'deki değirmen ile tarlada ekilen zahire ve pamuğun parası da vakfın gelire aktarılacaktı. Toplanan bu paralar ile medrese binalarının tamir ve bakımını sağlayacaktı. Vakfiyede medrese ve kütüphânenin vazifelilerine ödenecek miktar yıllık 426 kuruş olarak belirtilmiş ve bu toplanan miktarı mütevelliyeye hanım, vazifelilere dağıtılmak üzere Hâfızıye müderrisine teslim edecekti. Müderris de belirtildiği şekilde bu paraları görevlilere dağıtacak. Ayrıca artan parayı mütevelliyeye elinde tutarak vakıf için gerekli yerlere harcayabilecekti. Mütevelliyeye hayatta oldukça bu görevi ifa edecek, kendisi vefat ettikten sonra görev önce erkek nesline, eğer erkek nesli kalmaz ise kız

13 "Arabgîr kasabasında talebe-i 'ulûm için sâkin olacak medrese olmayub, gerek kendi kasabalarında ve gerek taşradan gelen gurebâ-i talebeye mesken olduklarından sited-i rahl edüb gelen tullab-ı mahzun ve tedrise kâdir uleması dahi zâyî-i evkât eylediklerine istirhamen ...". TSMA d. 7052; VGMA 742/86/41.

14 Eski Arapgir ile günümüz modern Arapgir yerleşimi arasında yaklaşık 4-5 km mesafe bulunmaktadır.

15 TSMA d. 7052 ve VGMA 742/86/41.

nesline devredilecekti.

Tablo-1: Vakfiyeye Göre Görevliler ve Alacakları Ücretler¹⁶

Görev	G ö r e v l i Sayısı	Alacağı Ücret (Yevmi)	Görevlinin İsmi
Mütevelli(ye)	1	60 akçe	İbrahim Paşa'nın kızı
Müderris	2	20 akçe	
Hâfız-ı küttâb	2	18 akçe	
Câbi	1	6 akçe	
Muîd	1	6 akçe	
Ferrâş	2	5 akçe (her birine)	
Nâzır	1	10 akçe	
Nüvvâb (Bevvâbin)	1	6 akçe	
Duâ-gûy	4	3 akçe (her birine)	
Medresede toplam 18 hücre bulunmakta ve her bir hücreye günlük 2 akçe verilmekteydi.			
Toplam gider: 222 akçe (yevmi/günlük)			
Toplamda görevlilere yıllık ödenecek miktar: 426 kuruş			

Vakfın Gelirleri

Vakfa gelir getiren gayrimenkullerin bir kısmı Arapgir'de diğer önemli kısmı ise Erzurum'daydı. Huruc köyünde¹⁷ Muhtarbaşı İsmail'den alınan iki göz değirmen ve hemen bitişiğindeki bir Harput kilesi tohum ekilen tarla Arapgir'de bulunmaktaydı.

Erzurum'daki gelirler ise Sur içinde Rüstem Paşa vakfına dâhil Attarlar Çarşısı'nda altı kıt'a dükkân ve bir han, Lala Paşa Camii yakınında on üç bâb oda ve bir bâb fevkânî hân-gâh, Sur içinde Rüstem Paşa vakfına dâhil Attarlar Çarşısı'nda bir dükkân ve Erzurum Kazazlar Çarşısı'nda bir dükkândan oluşmaktaydı. Vakfiyede kaydedildiği üzere gayrimenkullerin sınırı ve kimlerden alındığı belirtilmiştir. Erzurum Sur içindeki Attar ve Kazazlar esnafı ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmektedir.

Yukarıda ayrıntıları verilen Arapgir'de bir değirmen ve tarla, Erzurum'daki dükkânlar ve han kahvehânesi bu medreseler ile kütüphânenin geliri olarak aktarılmıştır. Bu mülklerin kiralari toplanacak ve medrese ile kütüphânenin hizmetleri ve hizmetlilerine aktarılacaktı.

Vâkıfın Şartları

Mustafa Paşa'nın koydurduğu şartlara göre, bu medresedeki her hücrede iki talebe kalacaktı. Eğer öğrenci sayısı fazla olursa, anlaşmaları şartıyla, üçer kişi de kalabilecekti. Medresede kalacak talebeler öncelikle garibandan¹⁸ seçilecek, ancak garibanlardan olmazsa

¹⁶ TSMA d. 7052 ve VGMA 742/86/41.

¹⁷ Günümüzde Haraç olarak geçmektedir.

¹⁸ Vakfiyede geçen bu ifade, hem fakir hem de şehre dışardan gelen ve kalacak yeri olmayan kişileri karşılamaktadır.

şehir sakinlerinin çocukları da olabilecekti.

Vakfiyenin sonunda yer alan hükme göre kütüphânedeki kitaplar uzun mesafeye ödünç verilmeyecekti, yakın bir yere kitabın ödünç verilmesi gerekir ise hâfız-ı küttâb o kitabın fiyatının en az iki katını rehin olarak alacak, aksi takdirde kitap ödünç verilmeyecekti. Böylece kütüphâne kitaplarının kaybolması ve eksilmesi engellenmiş olacaktı.

Hâfız Mustafa Paşa, Ağustos 1776'da Bağdat dönüşü Ergani'de iken yaptırmış olduğu bu iki medrese ve kütüphânenin vakfının gelirlerine Eslimiye kazasında bulunan vakıflarının gelirinden bazılarını bağışlamış ve bunlar için Arapgir'de tekrar bir zeyil vakfiye düzenletmişti. Buna göre her yılın Muharrem ayında Arapgir'deki medrese ve kütüphâne ile buradaki talebenin gideri olan 142 akçe Eslimiye kazası vakfından verilecekti. Eğer bu gelirden bir problem yaşanır ise tekrar Erzurum'daki vakfın gelirlerinden tahsil edilebilecekti.¹⁹

Medreselerin ve Kütüphânenin Sonraki Dönem İşlemlerine Dair Kayıtlar

Mustafa Paşa'nın Medrese ve Kütüphâne vakıfları, 6 Ağustos 1780'de Medresenin Müderrisi Şeyh Mehmed Efendi'nin arzuhalı ile Haremeyn-i Şerîfeyn vakfına dâhil edilmişti. Nitekim zeyil vakfiyede bu işleme dair kayıt yer almaktadır:

"Sâbıkan Erzurum Valisi merhûm Hâfız el-Hâc Mustafa Paşa evkâfı olan Arabgir kasabasında vâki' evkâfının vakfiyyesi müşarûn-ileyhin binâ eylediği medresenin müderrisi eş-Şeyh Mehmed Efendi'nin arzuhalı, halen Harameyni'-Şerîfeyn Müftüsü Mevlanâ es-Seyyid Ali Behçet Efendi'nin i'lâmıyla sâdır olan fermân-ı âli mûcibince Haremeyn-i Şerîfeyn muhasebesine kayd olunmağla düstûr-ü'l-amel tutulmak için aynıyle iş bu suret verildi".²⁰

11 Nisan 1838 tarihli arz üzerine buyruldu kaydına göre Haremeyn muhasebesine bağlı olduğu belirtilen Erzurum eski valisi Mustafa Paşa'nın Arapgir'deki vakfına, günlük altı akçe ile mûîd, altı akçe ile câbi, üç akçe ile duâ-gûy görevlerine mutasarrıf olan Hacı Ömer Efendi vefat ettiğinden yerine oğlu Seyyid Osman Halife'nin atanmasını Arapgir nâibi Recep Şakir Efendi ilâm etmiş ve daha sonra ilam üzerine merkezden buyruldu ile ataması yapılmıştı.²¹

Mart 1849'da Arapgir Kaymakamı ve Evkaf Müdürü'ne yazılan yazıda, "Arapgir kazasına bağlı Eski Arapgir karyesinde İspanakçı Mustafa Paşa'nın inşa ettirdiği camii [medrese]²² zamanın geçmesiyle harap olmuştu. Dolayısıyla bölge halkı namaz ile sair ibadetlerini yapamadıkları gerekçesiyle merkeze arzda bulunmuşlardı". Camii tamir edildikten sonra buraya imam ve sair bazı görevlilerin tayin edilmesi de talep edilmişti.²³

¹⁹ VGMA 742/86/41.

²⁰ VGMA 742/86/41.

²¹ BOA, C. EV. 177/8843.

²² Eski Arapgir'in engebeli topoğrafyası dolayısıyla yapılar iki katlı olarak inşa edilmekteydi. Bu kurum da altta medrese, üstte camii olmak üzere iki katlı olarak inşa edilmiş olmalıdır.

²³ BOA, A. MKT. MHM. 11/59.

1884-1885 yıllarında Arapgir'deki iki kütüphânedeki biri olan Mustafa Paşa Kütüphânesi halen ayakta olduğu ve içerisinde 200 cilt kitap bulunduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.²⁴

Medrese ile ilgili 1325/1908 tarihli salnâmede şu bilgiler geçmektedir: Ahmed Paşa Camii'nin²⁵ yakınında bulunan medrese, merhum Ispanakçı Mustafa Paşa tarafından geniş ve mükemmel bir şekilde inşa edilmişti. Ayrıca medresenin içinde bulunan kütüphâne de 200 cilt kitap yer almaktaydı. Ancak II. Abdülhamid döneminde (1895) meydana gelen ve Arapgir şehrinde büyük yıkıma sebep olan yangında medrese ve kütüphâne de harap olmuştu. Bunun üzerine 1896'da medrese, tüm masrafları padişah tarafından karşılanmak suretiyle bütünüyle güzel bir şekilde tamir ettirilmiş ve esere padişahın adı verilmiştir.²⁶

19. yüzyılın son yıllarına ait salnâme kayıtlarında Arapgir'deki medreselerden²⁷ birinin banisi Mustafa Paşa'ydı. Bu medrese bir kayıta Çarşı Camii Medresesi olarak yazılmış ve talebe sayısının 20 olduğu belirtilmişti. Bu kurumun müderrisi de Müftü Muhammed Efendi olarak kayda geçmiştir. Yine Ispanakçızâde Medresesi olarak kayda geçen bir diğerinde ise Çarşı içinde Mirliva Ahmed Paşa Camii yanında bulunduğu ve 30 erkek talebeye hizmet verdiği belirtilmektedir.²⁸ 1317/1900 tarihli Maarif Salnâmesi'ne göre Mamuratülaziz Vilayeti'nde bulunan medreseler arasında Arapgir kazasında Mustafa Paşa Medresesi de yer almaktaydı. Bu tarihteki müderris Abdullah Efendi idi.²⁹ 1325/1908-9 tarihli salnâmede Arapgir'deki iki medreseden birinin Ispanakçı Mustafa Paşa Medresesi olduğu görülmekte ancak kütüphânenin varlığına dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.³⁰ Bu itibarla yangından sonraki tamirde sadece medrese kısmının yenilendiği fikri akla gelmektedir.

Medreselerde Öğrenim Gören Ünlü Kişiler

Hâfiziye veya diğer adıyla Ispanakçı Medreseleri, kuruldukları tarihten itibaren Arapgir'in eğitim ve kültür hayatında etkili olan kurumların başında gelmekteydiler. XX. yüzyıl başına kadar bölgedeki birçok kişinin eğitim almasını sağladıkları gibi Türkiye çapında üne sahip âlimlerin temel medrese eğitimini gördükleri bir yer olmuşlardı. Nitekim Arapgir'in yetiştirdiği önemli din adamlarından olan İstanbul Dersîâm ve Müderrislerinden Hüseyin Avni Karamehmetoğlu bunlardan biriydi. Arapgirli Hüseyin Avni, 1874'te Arapgir Rüştîye mektebinden şehadetnâme almış, rüşdiye tahsilini bitirdikten sonra medreseye

24 **Salnâme-i Ma'muratü'l-Aziz**, 1302, s. 144; Diğer kütüphâne, Osman Paşa adıyla kaydedilmiş ancak kitap miktarı yazılmamıştı.

25 Bahsedilen camii bugün Arapgir merkezinde yer alan Mirliva Ahmed Paşa Camii'dir.

26 *Ahmed Paşa Camii-i Şerîfi kurbûnde merhûm Ispanakçı Mustafa Paşa tarafından vâsi' ve mükemmel bir medrese ve derinunda (200) cild kitap bulunan bir kütüphâne te'sis ve inşa edilmişken ahiren muhterik olub cümle mehâsin-i asriyye ve hayriyye cenâb-ı padişahiden olmak üzere ceyb-i hümâyûn cenâb-ı mülûkaneden ihsân buyrulan mesârif-i külliye-i inşâiye ile nâm-ı padişahiye bi'l-izâfe 1313 senesinde tecdîd edilmiştir. Salnâme-i Ma'muratü'l-Aziz*, 1325, s. 183.

27 Arapgir'deki medrese sayısı bazen 3, bazen de 6 olarak verilmekteydi. Bkz. **Salnâme-i Ma'muratü'l-Aziz**, 1310, s. 68; **Salnâme-i Ma'muratü'l-Aziz**, 1312, s. 211; **Salnâme-i Diyarbekir**, 1292, c. 2, s. 192.

28 Süleyman Yapıcı, **Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Malatya**, (1869-1908), İstanbul 2014, s. 113-114.

29 1317 tarihli Maarif Salnâmesi'nden aktaran Ünal Taşkın, "Maarif Salnâmelerinde Mamuratülaziz", **The Journal of Academic Social Science Studies**, 6/3 (Mart 2013), s. 1344. 1321 tarihinde Medresenin müderrisi Mustafa Efendi idi.

30 **Salnâme-i Ma'muratü'l-Aziz**, 1325, s. 61.

intisâb etmişti. İlme ve fenne çok meraklı olan Avni Efendi, o tarihte Çarşı Câmii³¹ karşısında bulunan İspanakçızâde Medresesi müderrislerinden meşhûr müftü Mehmet Rüştü Efendi'nin küçük birâderi (Hoca Mustafa Efendi nâmı ile anılan) Müderris Mustafa Fevzi Efendi'nin ders halkasına dâhil olmuş ve Temmuz 1886'da arkadaşı Abdülhalim Efendi ile birlikte Arapça ve Farsça ulûmu mütedâvile ve mürettebeden Müderris Mustafa Feyzi Efendi'den icâzet almaya muvaffak olmuştur.³²

Benzer şekilde Arapgirli olan son dönem Uşşâkî meşâyihinden Mehmet Hazmi Efendi, ibtidâî ve dört senelik rüştiye eğitimini 1882'de tamamladıktan sonra Arapgir'deki İspanakçı Medresesi müderrislerinden Hocasâde Ahmet Hilmi Efendi'nin derslerine devam ederek mukaddimât-ı ulûmu ve yüksek ilimlerden bir kısmını okumuştur.³³

Sonuç

1773 tarihli ilk vakfiyesine göre kurucusu Hâfız Mustafa Paşa'dan dolayı Hâfiziye Medreseleri adını alan bu kurumlar daha sonraki dönemde İspanakçı Mustafa Medresesi adıyla ünlenmişlerdi. Kuruluş şartnamesinde belirtildiği üzere bu eğitim müesseseleri daha ziyade yatılı olarak tasarlanmış ve şehir dışından gelen yoksul çocukların eğitim almasını sağlamışlardı. Yatılı eğitim yanından vâkıf tarafından talebelere ikişer akçe tahsisat (burs) verilerek eğitimlerinin devamı temin edilmişti. Medresenin içinde bulunan ve iki yüz cilt kitaba sahip kütüphâne hem öğrencilerin hem de şehir halkının ihtiyacını temin etmişti. Bu şekilde Arapgir şehri ve çevresindeki halka hizmet ederek eğitim, kültür ve sosyal hayata katkıda bulunmuşlardı. Bu kurumlar, Cumhuriyet dönemine kadar Arapgir halkına hizmet vermeye devam etmişlerdi.

Medreselerde rüşdiye eğitiminin akabinde başlangıç ilimleri ve yüksek dinî ilimler öğretilmekteydi. Medresenin müderrisleri genellikle şehrin müftüsü veya şehirdeki önemli din adamlarından biri olmaktaydı.

İki örnek ile belirtildiği üzere Osmanlı dönemi uleması arasında yer edinmiş Arapgirli Hüseyin Avni ve Uşşâkî şeyhi Mehmet Hazmi Efendi gibi daha niceleri İspanakçı Medreselerinde okuyarak ilim basamaklarını tırmanmışlardı.

Günümüze kadar mevcudiyetini devam ettiremeyen iki medrese ile bir kütüphânenin varlığı, kuruldukları dönemde kaleme alınan vakfiye ile sonraki döneme ait belgeler ve salnâmelerin sunduğu bilgiler ölçüsünde incelenmiştir. Böylelikle Arapgir'in unutulmaya yüz tutmuş iki kültür varlığı gün yüzüne çıkarılmıştır.

31 Mirliva Ahmet Paşa Camii olarak da bilinmektedir.

32 Sena Yünlüer, **Mehmet Hazmi Tura**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 86; Metin Yurdagür, "Arapkirli Hüseyin Avni", **DİA**, c. 3, İstanbul 1991, s. 329, tamamı 329-331.

33 Ebü'l-ulâ Mardin, **Huzur Dersleri**, II-III, s. 215'ten aktaran Fatma Sena Yünlüer, **Mehmet Hazmi Tura**, s.5-6.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A. MKT. MHM. 11/59.

BOA, A.DVNS. AHK. SS. d. 13.

BOA, C. EV. 177/8843.

BOA, DH. MKT. 719/61 ve 980/35.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA d.) 7052.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) 742/86/41.

Salnâme-i Ma'muratü'l-Aziz, 1302, 1310, 1312, 1325.

Salnâme-i Diyarbekir, 1292, c. 2.

Maarif Salnâmesi, 1317.

ARAŞTIRMA ESERLER

ALANOĞLU, Murat, "Elazığ Eğitim Tarihine Katkı: Vezîr İspanakçızâde Hâfız Mustafa Paşa'nın Harput ve Keban'da Kurduğu Eğitim Müesseselerine Dair İki Vakfiye", **Tarihten Günümüze Elazığ Uluslararası Kongresi Bildirileri**, c. II, Ankara 2015, s. 741-760.

ALANOĞLU, Murat, "18. Yüzyılda Maktûl Bir Osmanlı Veziri: Bağdat Valisi Hâfız Mustafa Paşa (İspanakçızâde) ve Katli Meselesi", **Ciêpo 22**, Trabzon 4-8 Ekim 2016, (Sözlü sunun, 2017'de yayımlanacak).

BEHAR, Cem, **A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle**, State University of New York Press, Albany 2003.

BEHAR, Cem, **Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi**, YKY, İstanbul 2014.

EYÜPGİLLER, K. Kutgün, **Arapgir: Tarih, Mimari ve Yaşam**, Arapgir Kültür Derneği, İstanbul 2014.

KARAKAŞ, Erdal, "Arapkir'in Kuruluş ve Gelişmesi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, VIII/1, Elazığ 1996, s. 175-190.

MARDİN, Ebü'l-ulâ, **Huzur Dersleri**, c. II-III, İstanbul 1956.

OĞUZER, M. Kadir, **Arapgir Ulu Cami'i Rölöve ve Restorasyonu**, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991.

TAŞKIN, Ünal, "Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz", **The Journal of Academic Social Science Studies**, 6/3 (Mart 2013), s. 1327-1353.

ULUÇAM, Abdüsselam, "Arapgir'deki Mimari Anıtların Bugünkü Durumu", **I. Battalgazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğleri**, Malatya 1986, s. 140-147.

YAPICI, Süleyman, **Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Malatya (1869-1908)**, İstanbul 2014.

YURDAGÜR, Metin, "Arapkirli Hüseyin Avni", **DİA**, c. 3, İstanbul 1991, s. 329-331.

YÜNLÜER, Sena, **Mehmet Hazmi Tura**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

EKLER

EK-1: Asıl Vakfiyenin Transkripsiyonu

Bismillâhirrahmânirrahîm

Mâfih mine'l-vesikâ vâki'ü mütâbbikü'ş-şer'îyye hakemtü bi-sihhatihî ve lüzûmihî hurrîre fakîru ileyhi âzze şânuhû es-Seyyid Bilal el-müvellâ hilâfetuhû bi-medînet-i Harburut [Harput] 'ufiye 'anhu.

Mühür: Hâdim-i Şer'-i Şerîf es-Seyyid Bilal (1183)

(1)Hamd nâ-mahdûd ve şükr nâ-ma'dûd ol vâcibü'l-vücûd zü'l-'înet ve'l-vücûd hazretlerine olsun ki hilkat-i ademî ketm-i âdemden vücûda getirüb sâhib-i akl-ı selim ve mekteb-i mektubunda esmâ-i ta'lim kılub cami'i fezâ'il-i cemile mecum'-u hisâ'il-i hamide idüb ve melâike-i âzim sücûd ve a'zâm ve envâ'-i kerâmetle ikrâm eyledi ve durûd-ı 'amîm el-vürûd ol sâhib-i makâm-ı Mahmud güzîde-i enbiyâ resul-ı mücteba Muhammed Mustafa sall'Âllâhu aleyhi ve-sellem hazretlerinin ruh-i pür-fütûhlarına işâr olunur ki cümle enbiyâ ve mürselin-i evvelin ve âhirin "yevme yüehhez bi'l-nevâsi ve'l-ikdâm" anın şefaatine istinâd ve lütûf u keremine i'timâd iderler ve tehiyyât bî-hadd ve teslimât bî-add ervâh-ı tayyibe-i âl u evlâd ve eshâbı üzerlerine olsun ki her biri emvâlini vücûh-u hayrâta senâ ve infâk-ı fî sebili'ilâhi sâyire-i ef'âl üzerine işâr iderler rıdvân'ullâhi te'âlâ aleyhim ecma'in sebab-i tahrir-i risâle-i sahiha-i şer'îyye ve bâ'is-i testîr-i hitâb makale-i sarihe-i mer'îyye oldur ki erbâb-ı fetânet ve eshâb-ı âla-i bi-sîret-i 'ayn-ı ihtiyâr ve dide-i ihtiyâr ile kerdeş edvâr cünbüş-i çerh-i bukalemûna nazar idüb yakınabilmiştir ki dünya dâr-ı makâm ve medâr-ı nizâm değildir pes devlet anın kim zaman-ı sıhhat ve avân kudretinde hayr ve ahsabına râğib olub makdûrunu ol mûkîm ni'me ve mevcudunu makâm-ı kerîme sarf idüb rûz-ı mahşerde itdüğü hayrât ve hasanât fevz u necât ve bâ'is nîl-i saadet ola bî-fazlu'llahü'l-melîkü'l-mütteâl binâ-i âli zâlik sa'da-i me'âli silke-i sâlik sâbıka Erzurum valisi ve Kars cânibi seraskeri ve Maden-i Hümâyûn-ı Ergani ve Keban uhde-i 'âliyelerinde olub hâlâ Şam-ı behişt-i meşâm valisi ve emîrû'l-hacc ve yine maden-i hümâyûnlar uhde-i vezirânelerinde olan devletlü b[f]ehâmetli kerâmetli Hâfız el-Hâc Mustafa Paşa yeser'Allahu bi'l-hayr mâ yüridu ve mâ yeşâ' hazretleri Keban Madeni'nde huzur-u

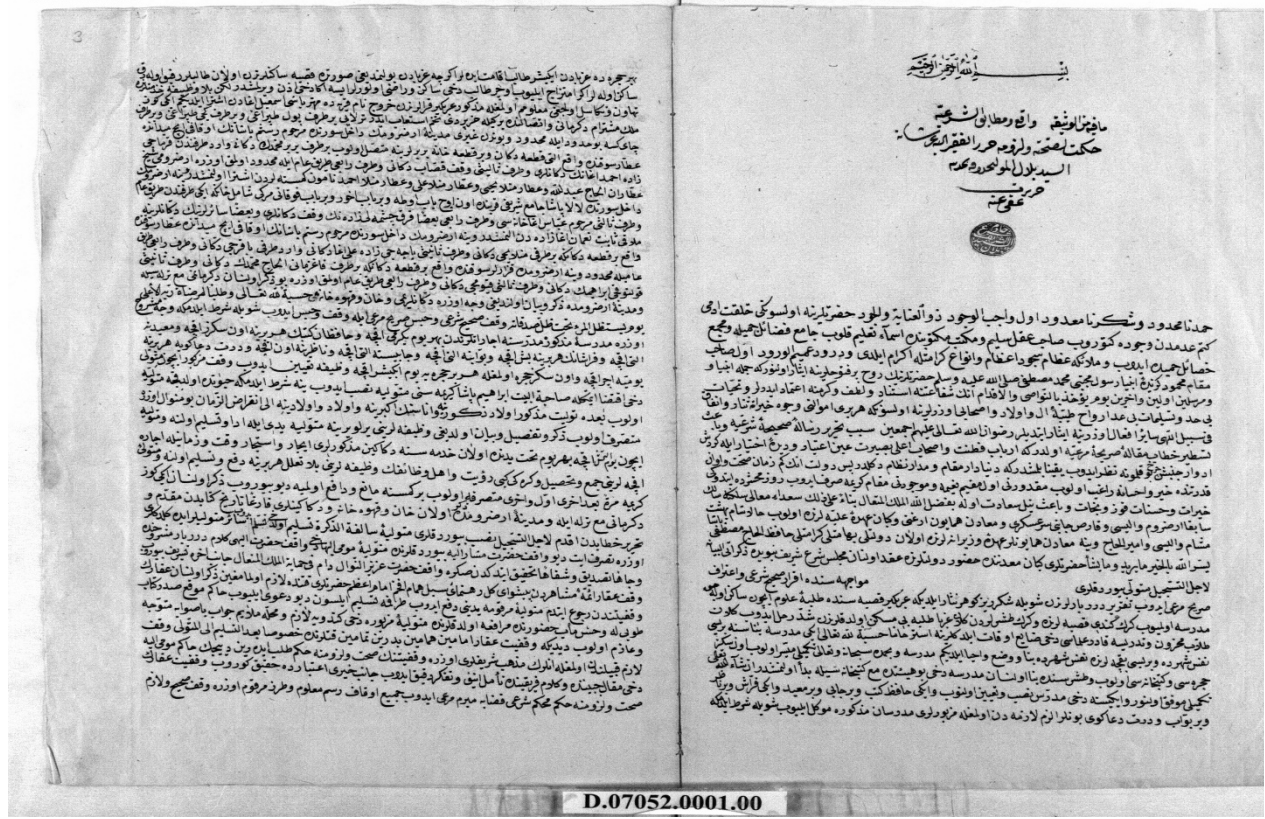
devletlerinde akd olunan meclis-i şer‘-i şerîf-i nebevîde zikr-i atiyi’l-beyân li-ecli’t-tescîl mütevellî buyurdukları _____ muvacehesinde ikrâr-ı sâhîh-i şer‘i ve ‘itirâf-ı sârih-i mer‘i idüb takrîr ve derbârlarından şöyle şükr ve yüz gûherşad ile yine Arapgir kasabasında talebe-i ‘ulûm için sâkin olacak medrese olmayub gerek kendi kasabalarında ve gerek taşralardan gelen gurebâ talebe-i bî-mesken olduklarından sitad-ı rahl idüb kalan tellâb-ı mahzûn ve tedrise kâdir uleması dahi zâyî‘-i evkât eylediklerine istirhâmen hasbet’Allah-ı te‘âlâ iki medrese binasına birisi nefsi-i şehirde ve birisi bahçelerinde nefsi-i şehirde binâ ve vaz‘ ve ihyâ eylediğim medrese bi-hamdi sübhâne ve te‘âlâ tekmiî müyesser olub inşaa’Allah-u teâlâ tekmiî muvaffak olunur ve ikisine dahi müderris nasb ve ta‘yin olunub ve iki hafız-ı küttâb ve bir câbi bir mu‘îd ve iki ferrâş ve bir nâzır ve bir nevvâb ve dört duâ-gûy ve bunlar elzem-i lâzımeden olmağla mezbûrları medresân-ı mezkûre müvekkil eyleyüb şöyle şart eyledüm ki (2) beher hücrede gurebadan ikişer tâlib ikâmet ideler eğer çi gurebâdan bulunmadığı surette sâkinlerden olan talebeler refîk olarak sâkin olalar eğer imtizâç eyleyüb üçer tâlib dahi sâkin ve razı olurlar ise ana dahi izin verilmiştir. Lakin bilâ-vazife hizmetlerinde tehâvün ve tekâsül olacağı malûm olmağla mezkûr Arapgir kuralarından Hurûc nâm karyede Muhtarbaşı İsmail Ağa’dan iştirâ eyledüğüm iki göz mülk-i müşterâm değirmeni ve ittisâlinde bir kile-i Harputî sehm-i isti‘âb ider tarlayı bir tarafı yol toprağı ve bir taraf keçi toprağı ve bir tarafı çay kese ve bu hudûd ile mahdûd ve bundan ğayrı medine-i Erzurum’un dâhil surunda merhûm Rüstem Paşa’nın evkâfi iç meydanda Attar Sûkunda vâki‘ altı kıt‘a dükkân ve bir kıt‘a hane birbirlerine muttasıl olub bir taraf Berber Mehmed’in dükkânı ve ard tarafdân Kırmacızâde Ahmed Ağa’nın dükkânları ve taraf-ı sâlisi vakf kasap dükkânı ve taraf-ı rabi‘i târik-i ‘âm ile mahdûd olmak üzere Erzurumî Şeyh Attarân el-Hâc Abdullah ve Attar Monla(Molla) Yahya, Monla Ali ve Attar Monla Ahmed nâmûn kimselerden iştirâ olunmuşdur ve yine Erzurum’un dâhil surunda Lala Paşa Cami-i şerîfi kurbinde on üç bâb oda ve bir bâb ahûr ve bir bâb fevkânî morgi/morgu şâmil han ki iki tarafdân târik-i âmm ve taraf-ı sâlisî merhûm Abbas Ağa hanesi ve taraf-ı rabi‘i bazen Kırkçeşmelizâdenin vakf dükkânları ve bazen sâirlerinin dükkânlarına mülâki Sabit Numan Ağazâde’den alınmıştır. Ve yine Erzurum’un dâhil surunda merhûm Rüstem Paşa’nın evkâfi iç meydanda Attar sûkında vâki‘ bir kıt‘a dükkâna bir tarafı Minla Yahya dükkânı ve taraf-ı sânisî Paçacızâde Ali Ağa dükkânı ve ard tarafı Bakracî dükkânı ve tarafı râbi‘i târik-i âmm ile mahdûd ve yine Erzurum’da Kızarlar sûkında vâki‘ bir kıt‘a dükkânına bir taraf Kağızmanî el-Hâc Mehmed dükkânı ve taraf-ı sânisî Koltukçu İbrahim’in dükkânı ve taraf-ı sâlisî kuyumcu dükkânı ve taraf-ı râbi‘i târik-i âmm olmak üzere bu zikr olunan değirmeni ma‘a tarlasiyla ve medine-i Erzurum’da zikr ve beyân olunduğu vech üzere dükkânlarımı ve hân kahvehânesi *hasbeten li’llâhi te‘âlâ ve tâliben li-merzâtirabbi’l-alâ yevme yestazillü mer‘u tahta zilli sadakâtihî* vakf-ı sâhîh-i şer‘i ve habs-ı sârih-i mer‘i ile vakf ve habs idüb şöyle şart eyledim ki vech-i mecrûh üzere medrese-i mezkûr müderrisine icâratlarından beher yevm yigirmi akçe ve hâfızan-ı ketebin her birine on sekiz akçe ve mü‘idine altı akçe ve ferrâşının her birine beş akçe ve bevâbine altı akçe ve câbisine altı akçe ve nâzırına on akçe ve dört duâ-gûya her birine yevmiyye üçer akçe ve on sekiz hücre olmağla her bir hücresi yevm-i ikişer akçe vazife tayin idüb vakf-ı mezkûr için mes‘ûl dahi iktizâ itmekle sâhibetü’l-beyt İbrahim Paşa kerimesi mütevellîye nasb idüb yine şart eyledim ki hayatta oldukça mütevellîye olub ba‘de tevliyet mezkûr evlâd-ı zükûruna ve inâsın ekberine ve evlad-ı evladına ile’l-inkirâzü’l-zaman bu minvâl üzere mutasarrıf olub zikr ve tafsil ve beyân olduğu vazifelerini yerlü yerine mütevellîye yedi ile edâ ve teslim oluna ve mütevellîye için yevmi altmış akçe beher yevm taht-ı yedinde olan hudemasına dükâkin-i mezkûrları icâr ve isticâr vakt ve zamanıyla icâre akçelerini cem‘ ve tahsil ve gereği gibi ru‘iyet ve ehl u vezâifin vazifelerini bilâ-te‘âllül her birine def‘ ve teslim oluna ve mütevellî-i kerime merreten ba‘de ahiri evvel ve ahiri mutasarrıfe olub bir kimesne mâni‘ ve def‘ olmaya deyu buyurub zikr olunan iki göz değirmeni

ma‘a tarla ile ve medine-i Erzurum’da zikr olunan han ve kahvehâne ve dekâkinleri fâriğen târih-i küttâbdan mukaddem ve tahriri hıtâbdan akdem li-ecli‘t-tescil nasb buyurdıkları müteveliye sâlifetü‘l-zikrû‘t-teslim oldu. Teslim edip sâire müteveliler idgeldikleri üzere tasarruf it deyu vakf-ı hazreti müşârün-ileyh buyurdıklarında müteveliye-i mumâ-ileyh dâhi vakf hazreti ileyh-i kelâm derbâr-ı meşrûhunda vecâhen tasdik ve şifâhen tahkik itdikden sonra vakf-ı hazreti azîzü‘l-nevâl dâme fi himâyetü‘l-mülkü‘l-mütte‘âl cânib-i ahara teşrif buyurub vakf-ı akar eimmet-i meşâhirden pişvâ-i külli rehnüma-i sebîl hümâm-ı efhâm imam-ı âzam hazretleri katında lazım olmamağın zikr olunan akarın vakfiyetinden rücu‘ itdim müteveliye-i merkûme yedinî def‘ idüb tarafıma teslim eylesün deyu de‘vayı eyleyüb hâkim mevki‘-i sadr küttâb “dua” meâb huzurunda murafa‘a olduklarında müteveliye-i mezbûre dahi kendüye lâzım ve mahalle-i melâyim cevâb bâ sewayı müteveccih ve âzim olub didiğe vakfiyet-i akar İmâmeyn-i Hümâmeyn bedreyn bedreyn-i tamâmeyn katlarında hususan ba‘de‘t-teslim ile‘l-mütevelli vakf-ı lâzım kâbilinden olmağla anların mezheb-i şerîfleri üzere vakfiyetinin sıhhat ve lüzumuna hükm taleb ide ve yine [iderin] diyecek hâkim mumâ-ileyh dahi mekal-ı cebîninde ve kelâm-ı ferikinde teemmül-i enîk ve tefekkür-i dakîk idüb cânib-i hayri itibarda hakiki görüb vakfiyet-ı ‘akârın sıhhat ve lüzûmuna hükm-i muhkem şer‘i kaza-i mübrem-i mer‘i idüb cem‘-i evkâf resm-i ma‘lûm ve tarz-ı merkûm üzere vakf-ı sâhîh ve lâzım (3) oldu min-ba‘d nakz ve nakzına mecâl u mahâl ve ihtilâf ve ibtâlî mümteni‘ü‘l-ihimâldir “*Fe-men beddelehû ba‘demâ semi‘ahû fe-innemâ ismuhû ale‘llezîne yubeddilûnehû inne‘llâhe semî‘un alîm ve ecri‘l-vakfû‘l-kerîm ale‘l-melîki‘berre‘l-râhim inne yeczi‘l-hesenât ve‘l-izzi‘ icre‘l-alemin*”.

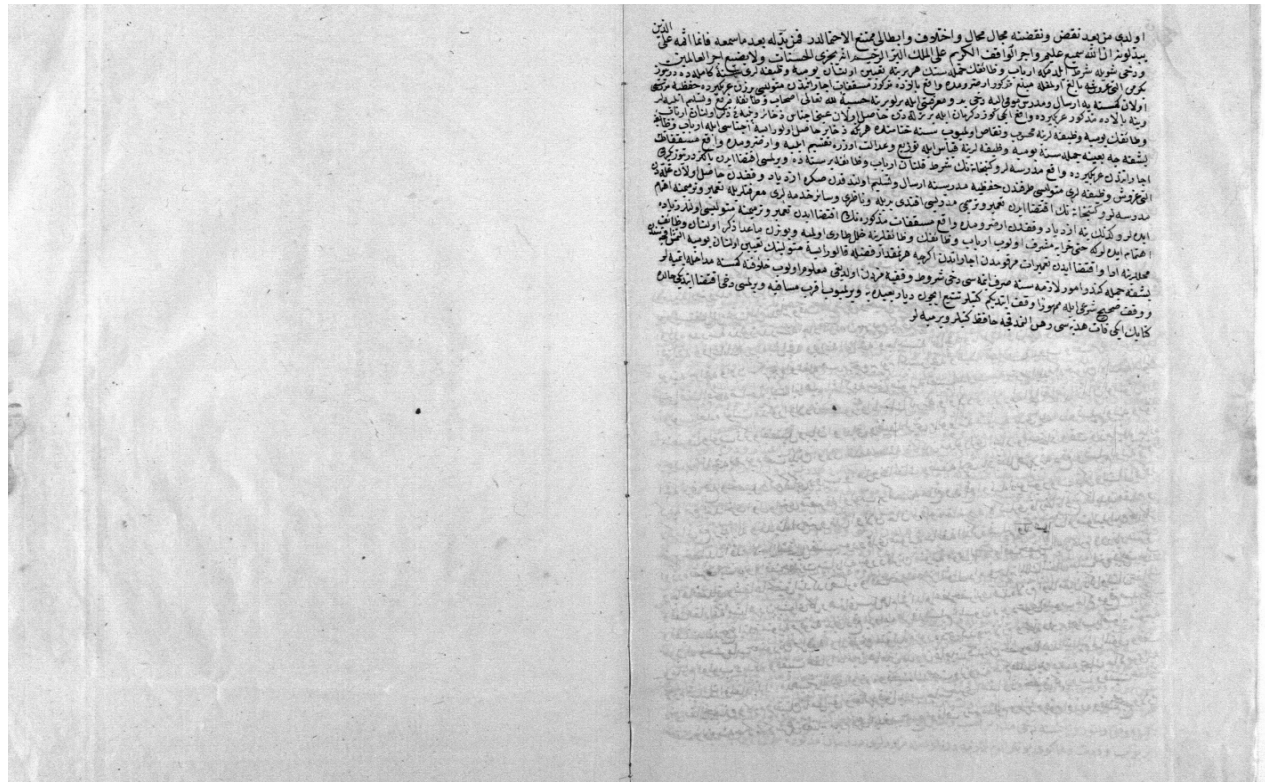
Ve dahi şöyle şart eyledim ki erbâb-ı vezâifin cümlesinin her birine tayin olunan yevmiye ve vazifeleri sene-i kâmilede dört yüz yigirmi altı kuruşa bâliğ olmakla meblâğ-ı mezkûr Erzurum’da vâki‘ bâlâda mezkûr musakkafât icâratından müteveli yeddinden Arapgir’de Hâfiziye müderrisi olan kimesneye irsâl ve müderris-i mumâ-ileyh dâhi yedd ve ma‘rifetiyle yerlü yerine hasbeten li‘llâhi te‘âlâ ashâb-ı vezâife sarf ve teslim eyleyeler ve yine bâlâda mezkûr Arapgir’de vâki‘ iki göz değirmen ile bir tarladan hâsıl olan aynı-ı ecnâs zehâir ve penbeyi zikr olunan erbâb-ı vezâifin yevmiyesi ve vazifelerine mahsub ve takâs olmayub sene hitâmında her yekine zehâyir hâsıl olur ise ecnâsı ile erbâb-ı vezâyife başkaca bey’ine cümlesine yevmiye-i vazifelerine kıyâs ile tevzi‘ ve adalet üzere taksîm eyleye ve Erzurum’da vâki‘ musakkafât icâratından Arapgir’de vâki‘ medreseler ve kütüphânenin şart kılınan erbâb-ı vezâyife bir senede verilmesi iktizâ idüb yalnız dört yüz yigirmi altı gurus vâzifeleri mütevellisi tarafından Hâfiziye müderrisine irsâl ve teslim olunduktan sonra arziyâd-ı vakfdan hâsıl olan ğallleden medreseler ve kütüphânenin iktizâ iden ta‘mir ve termimi müderris yeddiyle ve nâzırı ve sâir hademeleri ma‘rifetleriyle ta‘mir ve termimine ihtimâm ideler ve kezâlik ve arziyâd-ı vakfdan Erzurum’da vâki‘ musakkafât-ı mezkûrenin iktizâ eden ta‘mir ve termimine mütevellisi olanlar ziyâde ihtimâm ideler ki hattı harabe müşrif olub erbâb-ı vezâyifin vezâiflerine halel-i dâri olmaya ve bundan mâ‘adâ zikr olunan vezâyif mahallerine edâ ve iktizâ iden ta‘mirât merkûmeden icârâtdan eğerçi her ne mikdâr fazla kalur ise mütevellinin ta‘yin olunan yevmi altmış akçesinden başka cümle kendü umûr-ı lâzimesine sarf itmesi dâhi şûrût-ı vakfiyemizden olduğı ma‘lûm olup hilâfına kimse müdâhale itmiyeler ve vakf-ı sâhîh-i şer‘i ile memhûran vakf itdiğim kütüblar tettebbu‘ için diyâr-ı ba‘ideye verilmeyub akreb-i mesâfiye verilmesi dahi iktizâ itdiğı halde kitâbın iki kat hediyesi rehn alınmadıkça hâfız-ı kütüblar virmiyeler.

EK-2:Asıl Vakfiyenin Orijinal Görüntüsü (T.SMA. d. 7052)

NOYUT 1457171 BAŞBE İNGİLTİRE

D.07052.0001.00

EK-3: Zeyl Vakfiye Suretinin Transkripsiyonu (VGMA 742/86/41)

Bismillâhirrahmânirrahîm

Mâ fihi mine'l-vesika vâki' ve mutabikü'ş-şer'iyye hakemtu bi-sıhhatihi ve lüzumihi ene'l-fakiru ileyhi, azze şânuhu es-Seyyid Bilal el-müvella hilafe bi-medine-i Harput, 'ufiye 'anhu.

İşbu vakfiyenin bakkalî mekrub torbasına vaz' ve hıfz olunmuşdur.

Hamd-i nâ-mahdûd ve şükr-i nâ-ma'dudü'l-vâcibü'l-vücut, zevî'l-inayetehu ve'l-cûd hazretlerine olsun ki, hilkat-i âdemi ketm ve âdemden vücuda getirüb, sâhib-i akl-i selim mekteb-i mektubunda esmâyı ta'lim kılub, câmii feza'il-i cemile ve mecmu'ü hısâl-i hamide edüb ve melâike-i azâm ve enva'ı kerâmetle ikrâm eyledi ve dürud-ı amîmü'l-vürud, ol sâhib-i makam-ı mahmud, güzide-i enbiya, resul-i mücteba, Muhammed Mustafa, sallallâhu te'âla aleyhi ve sellem hazretlerinin ruh-ı pürfütuhlarına isâr olunur ki, cümle enbiya ve mürselîn, evvel ve âhîrîn "yevme yu'haz bi'n-nevasi ve'l-akdâm" anın şefa'atına istinâd ve lutf-i keremine i'timad ederler ve tahiyât-ı bîhad ve teslimât-ı bî-add, ervâh-ı tayyibe-i âl ve evlad ve ashâbı üzerlerine olsun ki, her biri emvâlini vücuh-ı hayrâta nisâr ve ittifak fî-sebilillâhi sâir ef'âl üzerine isâr etdiler. Rıdvanullâhi te'âla aleyhim ecma'în.

Sebeb-i tahrîr-i risale-i sahiha-i şer'îyye ve bâ'is-i tastîr-i hitab-ı makâla-i sariha-i mer'îyye oldur ki, erbâb-ı fitnat ve ashâb-ı âli basiret-i ayn-i i'tibar ve dîde-i ihtiyar ile gerdiş-i edvar-ı cins-i çarh-ı bukalemûna nazar edüb,yakinen bilmişdir ki, dünya dâr-ı makam ve medâr-ı nizâm değildir. Pes, devlet ânın kim zaman-ı sıhhat ve avân-ı kudretinde hayr-u ihsana râğib olub, makdurunu ol mukîm-i nâime ve mevcudunu makam-ı kerîme sarf edüb, rûz-ı mahşerde etdüğü hayrât-ı hasenâtı fevz-i necât ve ba'is-i neyli sa'adet ola. Bi-fazlillâhi'l-melikü'l-müte'âl. Binaen alâ-zâlik, se'ada-i me'âli silkine sâlik sâbıkan Erzurum Valisi ve Kars canibi ser-askeri ve Maden-i Hümâyûn-u Ergani ve Keban uhde-i aliyyelerinde olub, hâlen Şam-ı behişt-i meşam valisi ve Emir-i hac ve yine Maden-i Hümâyûn uhde-i vezirân üzere olan, devletlü, muhabbetlü, kerametlü, Hâfız el-Hâc Mustafa Paşa yesserallâhu bi'l-hayr mâ yuridu ve mâ yeşâe hazretleri Keban huzur-ı devletlerinde akd olunan meclis-i şer-i şerif-i Nebevîde zikri âti'l-beyan lî-ecli't-tescil mütevellî buyurdıkları (...) muvacehesinde ikrar-ı sahih-i şer'î ve i'tirafı sarih-i mer'î edüb, takrir-i düre'l-yarlarından şöyle şükridir ve gevher-i nazar eylediği Arabgîr kasabasında talebe-i 'ulum için sâkin olacak medrese olmayub,gerek kendi kasabalarında ve gerek taşradan gelen gurebâ-i talebeyi mesken olduklarından sited-i rahl edübgelen tullab-ı mahzun ve tedrise kâdir uleması dahi zâyi-i evkât eylediklerine istirhamen hasbeten lillâhi te'âla iki medrese binasına birisi nefsi-i şehirde ve birisi nahiyelerinde nefsi şehirde bina ve vaz' ve ihyâ eyledüğüm medrese ve bi-hamdihu ve sübhanehu ve te'âla tekmili müyesser olub on sekiz hücre ve kütübhânesi olub ve taşrasında bina olunan medrese dahi bu hîette ma'a kütübhânesi ile bedi' olunmuşdur. İnşallâhu te'âlâ tekmili muvaffak olur ve ikisine dahi müderris nasb olunur ve iki hâfız-ı kütüb ve bir câbî ve bir mu'îd ve iki ferraş ve bir nâzır ve bir bevvâb ve dört duaguy bunlar elzem-i lâzımeden olmakla mezbûrları müderrisân-ı mezkûre müvekkil eyleyüb şöyle şart eyledim ki:

Beher hücrede gurebâdan ikişer tâlib ikamet edeler.Eğerçi gurebâdan bulunmadığı suretde kasaba sâkinlerinden olan tâlibler refik olunarak sâkin olalar. Eğer, imtizâc eyleyüb, üçer tâlib dahi sâkin ve râzı olurlarise âna dahi izin verilmişdir. Lâkin bilâ vasıta hizmetlerinde tehavûn ve tekâsül olacağı ma'lumum olmakla mezkûr, Arabgîr kuralarından Horuç/Huruc³⁴ nâm karyede

34 Günümüz Piralî köyünün mezralarından birinin adı Haraç'tır.

Muhtarbaşı İsmail Ağa'dan iştirâ eylediğim iki göz mülk-i müşterâm değirmeni ve ittisalinde bir kîle Harpûti tohum istiab eder tarlaya bir taraf yol toprağı ve bir taraf keçi toprağı ve bir taraf çay ki bu hududla ve bundan gayri medine-i Erzurum'un dâhil-i surunda merhum, Rüstem Paşa evkâfi içmeydanında, Attar Sûku'nda vâki' altı kıt'a dükkân ve bir kıt'a kahvehâne birbirlerine muttasıl olub, bir tarafı Berber Mehmed'in dükkânı varid tarafında Fermacızâde Ahmed Ağa'nın dükkânları ve taraf-ı sâlisi vakıf kasab dükkânı ve taraf-ı râbi'i tarik-i âmm ile mahdud olmak üzere Erzurumî Şeyh Attarân el-Hâc Abdullah ve Attar Monla Yahya ve Attar Monla Ali ve Attar Molla Ahmed nâmûn kimesnelerden iştirâ olmuşdur ve yine Erzurum'un dâhili surunda Lala Mehmed Paşa Câmii şerîfi kurbunda onüç bâb oda ve bir bab ahur ve bir bab fevkanî murbi şâmil hân ki, iki taraftan tarik-i âmm ve taraf-ı sâlisi merhum Abbas Ağa hânesi ve taraf-ı râbi'i bazen Kırkçeşmelizâde'nin vakıf dükkânları ve bazen sâirlerin dükkânlarına mülâki sâbit Numan Ağa'dan alınmıştır ve yine Erzurum'un dâhili surunda merhum Rüstem Paşa'nın evkâfi iç meydanında, Attar Sûku'nda vâki' bir kıt'a dükkân ki bir taraf Monla Yahya dükkânı ve bir taraf-ı sânisî Paçacızâde Ali Ağa dükkânı, varid tarafı bakırcı dükkânı, râbi'i tarik-i âmm ile mahdud ve yine Erzurum'da Kazzazlar Sûku'nda vâki' bir kıt'a dükkân ki bir taraf Kağızmanî el-Hâc dükkânı ve taraf-ı sânisî, Koltukçu İbrahim'in dükkânı ve taraf-ı sâlisî Kavukçu dükkânı ve taraf-ı râbi'i tarik-i âmm olmak üzere bu zikr olunan değirmenimi ma'a tarlasını ve medine-i Erzurum'da zikr u beyan olduğu vech üzere dükkânlarımı ve hân ve kahvehânemi hasbeten lillâhi te'âlâ ve taleben li-merdati rabbi'l-a'la "yevme yestezillü'l-mer'ü tahte zilli sadakatihî" vakf-ı sahih-i şer'î ve habs-i sarih-i mer'î ile vakf ve habs edüb şöyle şart eyledim ki:

Vech-i meşrûh üzere medrese-i mezkûre ve müderrisine icâretlerinden beher yevm, yirmi akçe ve hâfızan-ı kütübün herbirine, on sekiz akçe ve mu'idine altı akçe ve ferraşının herbirine beş akçe ve bevâbına altı akçe ve câbisine altı akçe ve nâzırına on akçe ve dört duâ-gûya her birine yevmî üçer akçe ve onsekiz hücre olmak ile her bir hücreye yevmî iki akçe vazife tayin edüb, vakf-ı mezbûr için mütevellî dahi iktizâ etmekle sâhibetü'l-beyt, İbrahim Paşa kerimesini mütevellîye nasb edüb, yine şart eyledim ki:

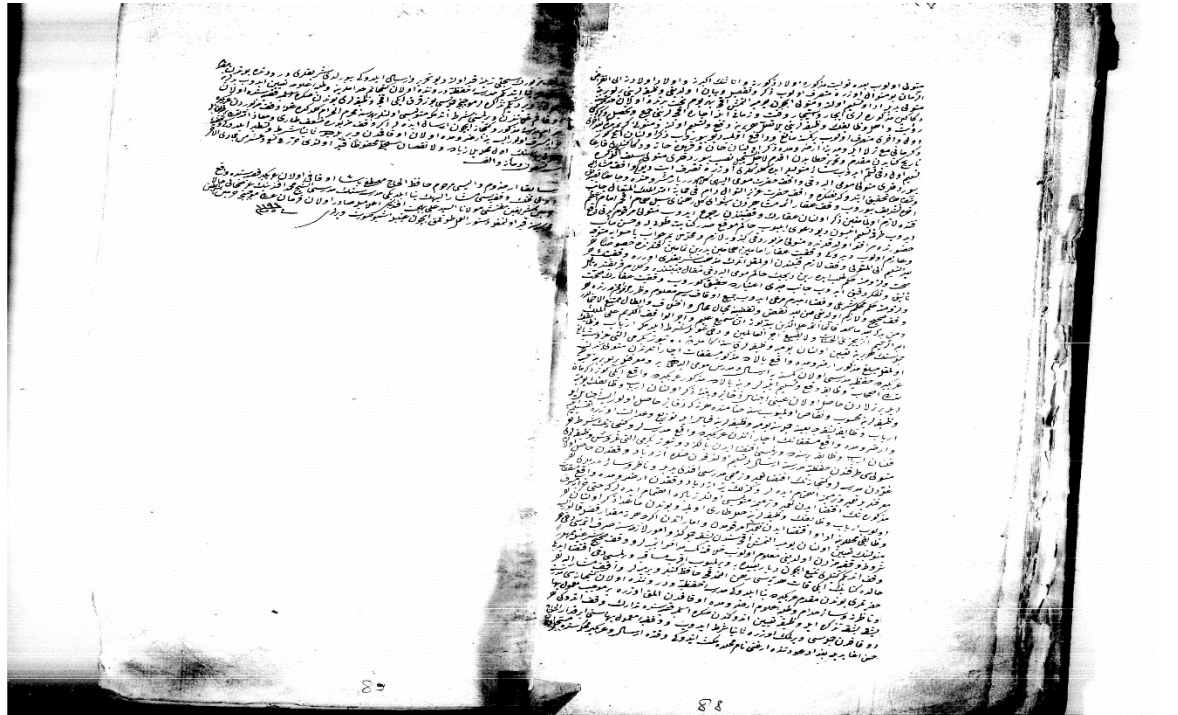
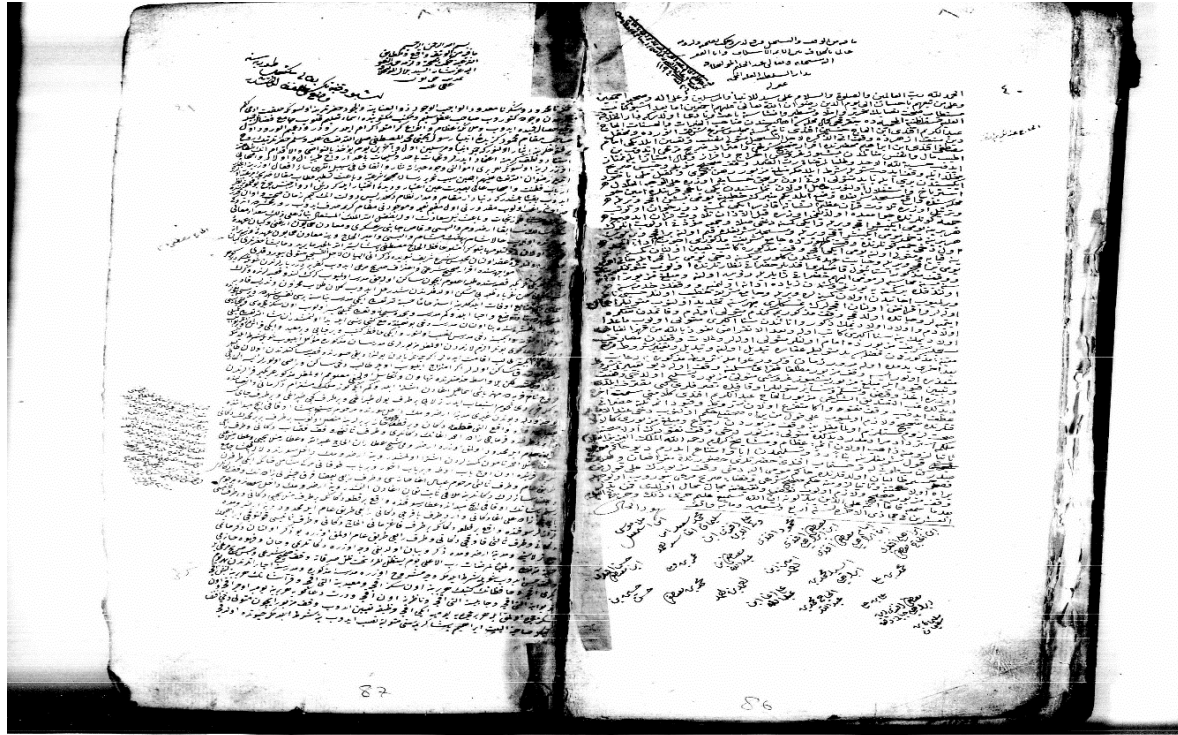
Hayatda oldukça mütevellî olub, ba'dehu tevliyet-i mezkûre evlad-ı zükuruna ve inasının ekberine ve evlad-ı evladına ilâ-inkirazi'z-zaman bu minval üzere mutasarrıf olub zikr ve tafsil ve beyan olduğu vazifelerini yerlü yerine mütevellî yediyle eda ve teslim oluna ve mütevellî için yevmîye, altmış akçe beher yevm,taht-ı yedinde olan hademesine dekakîn-i mezkûreleri icâr ve isticâr vakt ve zamanı ile icâre akçelerini cem' ve tahsil ve gereği gibi rü'yet ve ehil vezâifin vazifelerini bilâ te'allül her birine def' ve teslim oluna ve mütevellî-i kerime merreten ba'de uhra evvel ve ahra mutasarrıf olub bir kimesne mâni' ve dâfi' olmaya, deyü buyurub, zikr olunan iki göz değirmeni ma'a tarla ile ve medine-i Erzurum'da zikr olunan han ve kahvehâne ve dekâkinleri fâriğân tarih-i kitabdan mukaddem ve tahrir-i bir daha vakfiyet-i akarın tescil nasb buyurdıkları mütevellî sâlifü'z-zikire teslim ol dahi tesellüm edüb, sâir mütevellîler edegeldikleri üzere tasarruf et deyü vâkıf-ı müşarünileyh buyurdıkları mütevellî-i mumaileyh dahi vâkıf, hazret-i mumaileyhi kelâm-ı düreri yar meşrûhunda vicahen tasdik ve şifahen tahkik etdükden sonra vâkıf-ı hazreti azizü'n-neval dâme fi-himayetillâhi meliki'l-müte'âl, cânib-i ahere teşrif buyurub, vakf-ı akar eimme-i müşahirden pişvây-i kûl, rehnümay-ı sübül, hümam-ı efhâm İmam-ı A'zam katında lâzım olmamağın zikr olunan akârın vakfiyyetinden rücu' edüb, mütevellî-i merkûm birini def' edüb, tarafıma teslim etsün, deyü dava eyleyüb, hâkim-i muvakkı'î sadr-ı kitab tuba lehu ve hüsn-ü meâb huzurunda murafa'a olduklarında mütevellî-i mezbûr dahi kendüye lâzım ve mahall-i mülâyim cevab-ı bâsevaba müteveccih ve 'azim olub, dedüğü vakfiyyet-i akar imameyn-i hümameyn, bedreyn-i hümameyn katlarında hususen bade't-teslim-i ilâ'l-mütevellî vakıf lâzım kabilinden olmakla ânların mezheb-i şerifleri üzere vakfiyyetin sıhhat ve lüzumuna hüküm taleb ederim, deyicek hâkim-i muma ileyh dahi mekâl-i celîlinden ve kelâm-ı feribinde teemmül-i te'nîk ve tefekkür-ü dakik edüb, canib-i hayr-ı i'tibarda hakîk görüb, vakfiyyet-i akarın sıhhat ve lüzumuna

hük-m-i muhkem-i şer'î ve kaza-i mübrem-i mer'î edüb, cemi'i evkâf resm-i ma'lum ve tarz-ı merkûm üzerinde vakf-ı sahih ve lâzım olduğu min-ba'd nakz ve nakzine mecâl, muhal ve ihtilaf ve ibtal mümteni'ü'l-ihtimaldir. "Fe-men beddelehu ba'de mâ semi'ahu fe-innemâ ismuhu alellezîne yubeddilunehu innallâhe semi'un alîm" ve ecrü'l-vâkıfû'l-kerîm ale'l-meliki'l birrû'r-rahim. "İnnehu yecza"l-hasenât ve lâ yudi'ü ecre'l-'alimîn" ve dahi şöyle şart eyledim ki:

Erbâb-ı vezâyifin cümlesinin her birine ta'yin olunan yevmîye vazifeleri sene-i kâmilede dört yüz yirmi altı kuruşa bâliğ olmakla meblâğ-ı mezkûr Erzurum'da vâki' bâlâda mezkûr musakkafât icârâtlarından müteveli yedinden Arabgîr'de Hâfiziye müderrisi olan kimesneye irsâl ve müderris-i mumaileyh dahi yed ve ma'rifetler yerlü yerine hasbeten lillâhi te'âlâ ashâb-ı vezâyife def' ve teslim eyleyeler ve yine bâlâda mezkûr Arabgîr'de vâki' iki göz değirmen ile bir tarladan hâsıl olan aynı ecnâs zehâir ve penbeyi zikr olunan erbâb-ı vezâyifin yevmîyevazifelerine mahsub ve nufas olmayub, sene hitamında her ne ki zehâir hâsıl olur ise ecnâs ile erbâb-ı vezâyife başkaca bi-aynihi cümlesine yevmîye vazifelerine kıyas ile tevzi' ve adalet üzere taksim eyleye ve Erzurum'da vâki' musakkafâtın icârâtından Arrabgîr'de vâki' medreseler ve kütübhânenin şart kılınan erbâb-ı vezâyife bir senede verilmesi iktizâ eden yalnız dörtyüzyirmialtı kuruş vazifeleri mütevellîsi tarafından Hâfiziye müderrisine irsâl ve teslim olunduktan sonra izdiyâd-ı vakıfdan hâsıl olan ğalleden medreseler ve kütübhânenin iktizâ-i ta'mir ve termimi müderris efendi yediyle ve nâzır ve sâir hademeleri ma'rifetleriyle ta'mir ve termimine ihtimam edeler ve kezâlik, yine izdiyâd-ı vakıfdan Erzurum'da vâki' musakkafât-ı mezkûrenin iktizâ eden ta'mir ve termimine mütevellîsi olanlar ziyade ihtimam edeler ki, hatta harabe müsrif olub erbâb-ı vezâyifin vazifelerine halel-i tari olmaya ve bundan maâda zikr olunan vezâyifi mahallerine eda ve iktizâ eden ta'mirat-ı merkûmdan ve imaratdan eğerçi her ne mikdar fazla kalur ise mütevellinin ta'yin olunan yevmî altmış akçasından başka cümle kendü umur-u lazimesine sarf etmesi dahi şurût-u vakfiyemizden olduğu ma'lum olub hilâfına kimse müdahale etmeyeler ve vakf-ı sahi-i şer' ile memhuren vakf ettiği kitabları tetebbu' için diyâr-ı be'ide verilmeyüb akreb-i mesafeye verilmesi dahi iktizâ ettiği halde kitabın iki kat hediyesi rehn olunmadıkça hafız-ı kütübler vermeyeler. Vâkıf-ı müşarûnileyh hazretleri bundan mukaddem Arabgîr'de bina eylediği medrese-i Hâfiziye ve derûnunda olan kütübhânesi müderrisine ve nâzırına ve sâir hüddam ve talebe-i ulum Erzurum'da evkâfdan almak üzere ber-muceb-i ma'mulün bihâ başka başka tezkere ile vazife ta'yin etdüğünden sonra Eslimiye kazasında tedarik-i vakf etdüğü evkâfdan cümlesi verilmek üzere sâniyen şart edüb ve vakfiyye-i ma'mulün bihâsını İbrikdâr, el-Hâc Hasan Ağa yediyle Bağdad avdetinde Ergani nâm mahalde meks etdüğü vakitte irsâl ve Arabgîr mahkemesinde müssehil olan vakf-ı mezbûrun sicill-i zeyline kayd oluna deyü tahrir ve irsal eylediği buyuruldu. Şerifleri ve vürûdunda bundan mukaddem Arabgîr'de bina etdiğim medrese-i Hâfiziye derûnunda olan kütübhânem hüddamlarına ve talebe-i uluma ta'yin edüb, yedlerine ma'mulün bih verdiğim tezkereler mucibince cümlesi, yüz kırkiki akçesi vazife bundan sonra Eslimiye kasabasında olan evkâfım gallâtından verilmesini şart etdim ki mütevellîsi olanlar beher sene muharreremü'l-haram geldikde galle-i vakf-ı mezbûrdan Arabgîr'de hüddam-ı medrese-i mezkûr ve kütübhâne için irsal edeler. Eğer vakf-ı mezbûra za'âftâri ve ma'azallâhi te'âlâ bir tarîk ile harabe müsrif olur ise yine Erzurum'da olan evkâfımdan verile deyü sâniyen şart ve tastir eylediği vakfiyye-i ma'mulün bihâsının ol mahalli bilâ-ziyâde ve'l-inkisân sicill-i mahfuza kayd olundu. Hurrîre fi tis'a ve aşere min-Cemaziye'l-ahir sene tis'ün ve mietin ve elf. [19 Cemaziye'l-ahir 1190/5 Ağustos 1776]³⁵

35 VGMA 742/86/41 numarada kayıtlı zeyl vakfiye suretinin kurum tarafından yapılan çevirisinin gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

EK-4:Zeyl Vakfiye Suretinin Görüntüsü (VGMA 742/86/41)

EK-5: Eski Arapgir'deki Medrese ve Kütüphâne'nin Yeri**EK-6: Yeni Arapgir'deki Medresenin Bitişğinde Bulunan Mirliva Ahmet Paşa Camii**

Doç. Dr.

Bekir Zakir ÇOBAN

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilimdalı,
bekir.coban@deu.edu.tr

Eser Geçmişi: 12 Ara 2017 / 20 Ara 2017

DOI: 10.21551/jhf.364837

Angelo Giuseppe Roncalli'nin İstanbul Günleri

Angelo Giuseppe Roncalli's Istanbul Days

ÖZET

Zaman zaman "Türk papa" olarak adlandırılan Angelo Giuseppe Roncalli 1958-1963 yılları arasında papalık makamında bulunmuştur. Türkiye-Vatikan ilişkileri açısından önemli bir kişiliktir. Zira papa olmadan önce, 1935'ten 1944'e kadar Papalık Temsilcisi olarak İstanbul'da görev yapmıştır. Katolik ibadetlerinde ilk kez Türkçe kullanılması, Türk siyasetçi ve bürokratları ile kurduğu ilişkiler, Avrupa'dan Nazilerden kaçan birçok yahudiye yardım etmesi onun Türkiye'deki günlerindeki önemli faaliyetleri arasındadır. Roncalli'nin Doğu tecrübesi onun papalık dönemine de etkide bulunmuş bir arka planı oluşturmaktadır. Elinizdeki çalışma daha çok kendine ait metinler ışığında Roncalli'nin İstanbul günlerini mercek altına almak amacıyla yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Angelo Giuseppe Roncalli, Papa XXIII. John, Papalık, Vatikan

ABSTRACT

Angelo Giuseppe Roncalli, sometimes called "Turkish pope", was seat on the papal chair between 1958-1963. He is an important person in terms of Turkey-Vatican relations. Because, before he became pope, he served in Istanbul as a Papal Representative from 1935 to 1944. First use of Turkish in the Catholic rituals; his relations with Turkish politicians and bureaucrats; helping many Jews escaping from Nazis in Europe are his important activities during his days in Turkey. The Eastern experience of Roncalli has also established an influential background in his papacy. This work aims examining Roncalli's Istanbul days in the light of his own texts.

Keywords: Angelo Giuseppe Roncalli, Pope John XXIII, Papacy, Vatican

Angelo Giuseppe Roncalli Kimdir?

1958 yılında papa seçilerek XXIII. John ismini alan Angelo Giuseppe Roncalli 25 Kasım 1881'de İtalya'nın Bergamo şehri yakınlarındaki Sotto il Monte kasabasında doğmuştur. Kalabalık ailesi çiftçilikle geçinmektedir. Dindar bir Katolik olan amcasının teşvikiyle Bergamo ve Roma'da kilise okullarına devam etmiş ve 1904'de rahip olmuştur. Roncalli. Dünya Savaşı'na ordu papazı olarak katılmıştır. 1920'de dönemin papası XV. Benedict tarafından Papalığın misyonerlikle ilgili önemli kuruluşlarından biri olan *Propaganda Fide*'de görevlendirilmiştir. 1925'te piskoposluğa yükselmiş ve Bulgaristan'a Papalık Temsilcisi (*Apostolic Delegate*) olarak atanmıştır. 1935'e kadar burada görev yapan Roncalli 1935'ten 1944'e kadar ise Papalığın hem Yunanistan hem Türkiyenezdindeki Papalığa temsilcisi olarak çalışmıştır. Fakat o **dönemde** Türkiye ile Vatikan arasında henüz diplomatik bir ilişki bulunmadığından Roncalli'nin temsilciliği "gayri resmî"dir. Türkiye'deki görevinin ardından 1944'te Fransa'ya Papalık Elçisi (*Nuncio*) olarak atanan Roncalli aynı zamanda UNESCO'da Vatikan'ın ilk daimî temsilcisiydi. 1953 yılında kardinalliğe yükselen Roncalli, Papa XII. Pius'un ölümü üzerine papa seçilmiş ve papalık ismi olarak "XXIII. John" adını almıştır.

Roncalli Katolik Kilisesinde önemli değişimlere imza atmış bir kişiliktir. HansKüng gibi teologlar bu bakımdan onu, papalığın kurumsallaşma sürecinde ciddi bir role sahip olan Papa Büyük Gregory(590–604 yılları arasında papalık yapmıştır)'ye benzetmektedir.¹ XXIII. John, 1471–1484 yılları arasında görev yapan IV. Sixtus tarafından kardinallerin sayısına getirilen sınırlamayı (Sixtus bu sayıyı 70 ile sınırlandırmıştı) kaldırmıştır ve Kilisedeki kardinal sayısı onun zamanında tarihteki en yüksek rakama (87) ulaşmıştır. Papa XXIII. John ayrıca Kilise Yasası'nı revize etmiş ve Kilisede ekümenizm ve diğer dinlerle ilişkiler gibi konularda müstakil kurumlar oluşturmuştur. Tüm bunlarla birlikte Roncalli'nin Katolik Kilisesinin XX. Yüzyılına damgasını vuran en önemli icraatı II. Vatikan Konsili'ni toplamasıdır. Papa XXIII. John konsil devam ederken 3 Haziran 1963'te ölmüştür. Papa II. John Paul tarafından 2000 yılında "ermiş" (*blessed*); Nisan 2014'te şu anki papa I. Francis tarafından "aziz" ilan edilmiştir.²

İtalya'da halen *papa buono* (iyi papa) olarak anılan Angelo Giuseppe Roncalli arkasında binlerce sayfalık malzeme bırakmıştır. Günlükleri ve mektupları bunlar arasında en önemli olanlarıdır. Venedik Patrikliğinden itibaren ölümüne kadar yanından ayırmadığı sekreteri Mgr. Loris F. Capovilla bu günlükleri ve mektupları papanın ölümünü takip eden yıllar içinde yayınlamıştır. Ayrıca görev yaptığı yerlerde ve Bologna'da adına kurulan enstitüdeki (*Fondazione per le Scienze Religiose Giovanni XXIII*) arşivlerde de önemli miktarda belge mevcuttur. Günlükleri İtalyanca dışında henüz yayınlanmamış olsa da mektupları, çeşitli konuşmaları ve vaazları birçok batı diline çevrilmiştir. Ayrıca Roncalli ile ilgili çok sayıda biyografi mevcuttur. Neredeyse tamamı Katolik yazarlar tarafından kaleme alınan bu eserler doğal olarak duygusal bir tona sahiptir. Onun hakkında yazılanlara bakıldığında hem lehinde hem aleyhinde pek çok efsane olduğu görülür.³

1 Bkz. HansKüng, *The Church* (Image Books, New York, 1976), 599.

2 Vatikan resmî sitesindeki biyografi için bkz. http://w2.vatican.va/content/john-xxiii/en/biography/documents/hf_j-xxiii_bio_16071997_biology.html

3 Bologna'daki enstitü tarafından 10 cilt halinde yayınlanan günlükler içerisinde en hacimli yeri İstanbul yılları tutar. İki büyük cilt halindeki günlükleri 2000 sayfa civarındadır. Bunun dışında Roncalli'nin ruhsal günlüğü olarak görülen "ruhun yolculuğu" İtalyanca ve İngilizce olarak yayınlanmıştır. Mektupları da Roncalli'ye ait farklı dillerde yayınlanan metinlerdendir. Günlükler ve kendine ait diğer metinler için bkz. Angelo Giuseppe Roncalli,

Türkiye'ye Gelişi ve İlk Günleri

Roncally Türkiye'ye ilk kez görevi dolayısıyla gelmemiştir. Bulgaristan'da iken çeşitli defalar İstanbul'u ziyaret etmiştir. Hatta Bulgaristan'daki görevinin son yılında yaz tatilini neredeyse tamamen İstanbul'da geçirmiştir. Roncalli üzerine yazılan bazı biyografilerde Atatürk ve diğer Türk yöneticilerin adeta Katolıklara yönelik özel bir bastırma ve sindirme gayreti içinde olduklarını iddia edilir.⁴Roncally de Bulgaristan dönemine ait günlüklerinde bu anlama gelebilecek bazı ifadeler kullanır.⁵ Fakat bu durum muhtemelen onun Türkiye'yi yeterince tanımamasından kaynaklanmaktadır. Zira İstanbul'a gelip bir süre yaşadktan sonra bu düşüncelerinin değiştiği görülür.

Angelo RoncalliPapalık Türkiye ve Yunanistan temsilcisi olarak görevlendirildiğini Roma'da, 17 Kasım 1934'te öğrenmiştir.⁶ Hiyerarşi gereği, daha sonra XII. Pius adıyla papalık makamına oturacak olan Devlet Sekreteri Eugenio Pacelli'ye bağlı olarak çalışacaktır.⁷ Monsenyör Roncalli 5 Ocak 1935 Cumartesi günü Haydarpaşa Garı'na iner. Kendisini, İstanbul'da sekterliğini yapacak olan Milanolu Angelo Dell'Acqua karşılar.⁸ İlk iş olarak polis karakoluna gidip Türkiye'ye gelişi ile ilgili bilgi verir.⁹ Gelir gelmez beklenmedik biçimde zamanın İstanbul Valisi Muhiddin Üstündağ tarafından davet edilir. Üstündağ, Roncalli'nin Türkiye'de tanıştığı ilk devlet yetkilisidir. Aralarında sıcak bir sohbet geçer.¹⁰ İkametgahı Şişli'deki Ölçek Sokak'tır.

Giovanni XXIII, *IlGiornaledell'anima, Soliloqui, note e dairi spirituali* (Edizione critica e annotazione a cura di Alberto Melloni, Istituter le Scienze Religiose di Bologna: Bologna, 2003); *La miavita in Oriente, Agende del delegato apostolico 1: 1935-1939* (Edizione critica e annotazione a cura di Valeria Martano, Istituter le Scienze Religiose di Bologna: Bologna, 2006); *La miavita in Oriente, Agende del delegato apostolico 2: 1940-1944* (Edizione critica e annotazione a cura di Valeria Martano, Istituter le Scienze Religiose di Bologna: Bologna, 2008); Pope John XXIII, *Lettersto His Family*, trans. by Dorothy White (McGraw-Hill Book Company: New York, 1970); Giovanni XXIII, *Lettereaifamiliari 1901-1962*, a cura di Loris Francesco Capovilla, vol. I-II, Edizioni di Storia e Letteratura: Roma, 1968). Roncalli'nin Türkiye dönemi ile ilgili en ayrıntılı çalışma ise Alberto Melloni'ye aittir. Melloni bu çalışmasında İtalya ve Türkiye'deki arşivleri de kullanmıştır. Bkz. Alberto Melloni, *Fralstanbul, Atene e la guerra: La missionedi A. G. Roncalli (1935-1944)* (Marietti: Genova, 1992). Roncalli'nin Türkiye yılları için ayrıca bkz. Leone Algisi, *John the twenty-third*, trans. by Peter Ryde (Newmann Press: London, 1966) 93-133; Stefano Trinchese, "Roncalli diplomatico in Grecia e in Turchia", *Pio XII* (Editori Laterza: Bari, 1984), 231-264; Roberto Morozzo Della Rocca, "Roncalli diplomatico in turchia e greca", *Christianesimonellastoria* (VIII/2, giugno 1987), 33-72. Türkçede Roncalli ile ilgili yayınlanmış yegane eser Rinaldo Marmara'ya aittir. Marmara bu eserinde Roncalli'nin Türk dostluğunu ön plana çıkarmaktadır ve kendisinin de belirttiği üzere "bu kitabın yazarı Mgr. Roncalli'nin görüşüne sadık kalarak metinlerin araştırılması sırasında 'ayıran ve zıtlık oluşturan daha çok birleştirici' nitelikteki metinleri seçmeye özen göstermiştir". Rinaldo Marmara, *Türk Dostu Papa XIII. Jean*, çev. Dominik Pamir (İstanbul: 2000), 16.

4 Peter Hebblethwaite, *John XXIII, Pope of the Council* (Geoffrey Chapman: London, 1984), 140.

5 Bkz. *XV anniversariodellamortedi papa Giovanni, 1963 -3 giugno- 1978* (Edizioni di Storia e Letteratura: Roma, 1978), 72.

6 Angelo Giuseppe Roncalli, Giovanni XXIII, *Tener da conto, Agendedi Bulgaira 1925-1934* (Edizione critica e annotazione a cura di Massimo Faggioli, Istituter le Scienze Religiose di Bologna: Bologna, 2008), 260.

7 Bkz. Capovilla, *The Heart and Mind of John XXIII*, trans. by Patrick Riley, Hawthorn Books: New York, 1964), 155.

8 Roncalli ve Dell'Acqua arasındaki dostluk İstanbul'la sınırlı kalmayacak, ileriki yıllarda da devam edecektir. Konuyla ilgili bir çalışma için bkz. Mauro Lanfranchi (ed.), *Angelo Giuseppe Roncalli, Angelo Dell'Acqua, Documenti di un'amicizia* (1926-1963) (NED: Milano, 2002).

9 Roncalli biyografileri maalesef Türkiye şartlarını çoğunlukla abartmaktadır. Mesela Hebblethwaite, Roncalli'nin her gittiği yerde bir şüpheli gibi izlendiğinden bahseder (Hebblethwaite, 143). Oysa Roncalli'nin kendi metinlerinde böyle bir ifade ya da ima geçmez. Ayrıca yazar cumhuriyetin kuruluşunu "mollalara karşı Jöntürklerin isyanının bir sonucu" gibi oldukça basit bir formülle ifade eder (bkz. Hebblethwaite, 144) ki bu da isabetsiz bir yorumdur.

10 Bkz. *Lettersto His Family*, 245.

Bu sokağa yıllar sonra kendisinin ismi verilecektir. Türkiye'deki zamanının çoğunluğunu Ölçek Sokak'taki bu mekanda geçirecektir. Kaldığı binanın ve buradaki şapelin durumu kötüdür. Zaman içerisinde şapeli elden geçirip, kütüphane ve arşivi tekrar düzenler. Ortodoks Kilisesi, Yunanistan, Türkiye, II. Dünya Savaşı, Türkiye'deki Katolikler.. Bunlar arasında Roncalli'yi İstanbul'da zor bir görev beklemektedir. Üstelik selefi, yani bir önceki Papalık temsilcisi Margotti'den hiç de iyi bir miras devralmamıştır.¹¹ Zira Margotti devlet erkanı ile de Katolik cemaati ile de pek geçinememiş biridir. Fakat Roncalli hoşgörüsü, sabrı ve iyi insani ilişkileri sayesinde hem Türk yetkililerle hem de yabancı misyon görevlileriyle iyi ilişkiler kurmuş; Türkiye'de yaşayan farklı milliyetlere mensup Katolikler arasında da bir ahenk sağlamaya çalışmıştır.

İstanbul ve çevresinde o dönem 35.000 civarında Katolik yaşamaktadır. Bunlar arasında Alman, İtalyan, Avusturyalı ve Fransız kökenliler olduğu gibi; Ermeni, Maruni, Melkit ve Rum kökenli uniatlar da vardır. Roncalli aynı zamanda Yunanistan'dan da sorumludur. Yunanistan'daki Katolik nüfus o yıllarda 50.000 civarındadır ve buradaki Katolikler Ortodoks Kilisesi'nin baskısını her alanda hissetmektedirler. Ayrıca siyasi partiler arasındaki çekişmeler, İngilizlerin müdahaleleri gibi etkenler bu ülkedeki durumu daha da zorlaştırmaktadır. Roncalli büyük oranda bu şartlardan dolayı Türkiye'de gösterdiği etki ve başarıyı Yunanistan'da gösteremez. Yunanistan'da Katolikler için barışçıl ve uyumlu bir ortam yaratmak amacıyla var gücüyle çalışır, hatta sırf buradaki meselelerden ötürü birkaç kez Roma'ya gitmek mecburiyetinde kalır. Fakat özellikle II. Dünya Savaşının başlamasından sonra Roncalli'nin Yunanistan'la irtibatı önemli ölçüde kesilmiştir.¹²

O dönem Türkiye'sinin şartlarının da Roncalli için kolay olduğu söylenemez tabii ki. Her şeyden önce Roncalli'nin Türkiye'deki görevi "gayri resmi"dir. Zira o zamanlar Türkiye ile Vatikan arasında diplomatik bir ilişki yoktur. İki ülkenin birbirini tanıması ve diplomatik ilişki kurması Roncalli papa olunca gerçekleşecektir. Bunun dışında Kıyafet Kanunu ve Tevhid-i Tedrisat gibi düzenlemeler Müslümanlar yanında Türkiye Katoliklerinin, dolayısıyla Roncalli'nin de doğrudan etkilendiği gelişmelerdir. Dini kisvelerin giyilmesini yasaklayan düzenleme Roncalli'nin Türkiye'ye gelir gelmez karşılaştığı ilk sorun olur.¹³ Günlüklerine bu konuda "herkes için büyük bir sınav. Umarım bununla kalır" diye yazmıştır.¹⁴ Fakat bunu büyük bir mesele olarak görmez. Rahipliğin kıyafetle olmadığını ifade eder, hatta sivil kıyafetlerle resimler çektirir. Diğer önemli bir sorun ise Hıristiyan okullarıdır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden sonra misyoner ve azınlık okulları Milli Eğitim Bakanlığı'nın

11 Bkz. Melloni, *Fralİstanbul*, 37-48; Marmara, 34-36. Roncalli'den sonra da Papalık temsilcisi olarak birçok isim görev yapmıştır. Bunlardan biri de Galatasaray Lisesi'nin meşhur hocalarından Pierre Dubois'tir. Aslında Dubois ve Roncalli Türkiye'de aynı zamanda bulunmuşlardır. Fakat Roncalli günlüklerinde (yayınlanan haliyle) ondan hiç söz etmez. Dubois'le ilgili bkz. Niyazi Öktem, Kemal Suman, Turhan Ilgaz, *Galatasaraylı Monsenyör Pierre Dubois 'nin Anı ve Görüşleri* (Zaman Kitap: İstanbul, 2001).

12 Bkz. Stefano Trinchese, "Roncallidiplomatico in Grecia e in Turchia", *Pio XII* (Editori Laterza: Bari, 1984), 231-264; Roberto Morozzo Della Rocca, "Roncallidiplomatico in Turchia e greca", *Christianesimonellastoria*, VIII/2, giugno 1987, 33-72.

13 Hebblethwaite, Atatürk'ün Hıristiyan ruhbanların kıyafetlerini yasakladığını söyler. Oysa bu yasak Hıristiyanlara has değildir, Müslümanları da kapsamaktadır. Yakın zamanda bazı gazete ve kitaplarda Atatürk'ün kılık kıyafet kanunu gereğince din adamlarının dini kıyafet giyememeleriyle ilgili şöyle bir iddia dile getirilmektedir: Atatürk'ün özel terzisine emrederek Roncalli için sivil kıyafetler hazırlattığı şeklinde bir iddia dile getirilmektedir (örnek olarak bkz. İbrahim Sarı, *Büyük Deha Atatürk* (İstanbul, 2017), 108). Fakat ne Roncalli'nin kendi metinlerinde ne de herhangi bir başka kaynakta buna dair bir işaret veya iz mevcut değildir.

14 Capovilla, *XV anniversario*, 78.

denetim ve gözetimine girmiş; dini ve siyasi amaçlı eğitim yasaklanmış; ders programlarına tarih, coğrafya, yurttaşlık bilgisi, Türkçe dersleri eklenmiştir. Kanun 1924'te çıkmış olsa da etkileri hala devam etmektedir. Azınlık okullarında okutulan kitaplardan aziz resimleri çıkarılır; okul binalarındaki haçların indirilmesi istenir. Dini sembollerin yalnızca okul kiliselerinde bulundurulmasına izin verilir. Din esaslarına dayalı eğitim ve din propagandası yapma yasaklarına uymayan yabancı okullar ise derhal kapatılmaktadır. Bunlar arasında Merzifon ve Kayseri'deki Amerikan okulları, İzmir'deki Fransız okulu ve diğer bazı Katolik okulları da vardır. Vatikan, Roncalli'yi direnmesi için zorlar, fakat "gayri resmi" temsilcinin yapabilecek fazla bir şeyi yoktur. Özetle Roncalli Türkiye'de, bir yandan Ortodoks bir yandan İslam Dünyasının, bir diğer taraftan ise genç Türkiye Cumhuriyetinin, o zamanki zor şartları içerisinde bir görev süreci geçirmiştir.

Kilise Ayinlerinde Türkçenin Kullanılmasına Katkısı

Roncalli Roma'dan ve İtalya'dan uzak olmanın bazı dezavantajlarına sahiptir ama İstanbul'da olmak "dışarı" tecrübesi yanında bir de özgür düşünme açısından bir avantajdır. Şubat 1938'de yazdığı bir mektupta İstanbul'da olmaktan mutlu olduğunu çünkü burada kendi tarzında rahatça çalışabildiğini yazmaktadır.¹⁵

Roncalli Türkçeye oldukça ilgili duymuş ve Türkçe öğrenmeye gayret etmiştir.¹⁶ 1936 yılında onun teşviki ile Türkiye'deki Katolik kiliselerindeki ayinlere Türkçe ifadeler girmeye başlar. Bunu ilk kez kendisi yapmıştır. "Tanrı mübarek olsun" ayinde telaffuz ettiği ilk Türkçe cümledir.¹⁷ Bu ifadeyi Türkiye'deki ayinlerinde daha sonra sürekli kullanır.¹⁸ Tıpkı kıyafet konusunda olduğu gibi ayin için de kalıplardan ziyade içeriğin önemli olduğu düşüncesindedir. Fakat anlaşılan Roncalli'nin bu bakış açısına Katolik cemaati pek hazır değildir. Yukarıdaki Türkçe cümleyi telaffuz ettiğinde bazıları kiliseyi terk eder. Fakat o memnundur. Takip eden günlerde pek çok Avrupalı sefirin masasında Türkçe Kutsal Kitap gördüğünü söyler.¹⁹ İstanbul'da ikamet etse de, polis merkezinden izin alarak sıkça Ankara'ya gitmektedir. Türk yetkililer ve Ankara'daki yabancı diplomatlar arasında gittikçe tanınan ve sevilen bir isim haline gelir. İngiltere, Amerika, Almanya, Belçika, Polonya ve İtalya büyükelçileriyle iletişim kurar. Hatta bazı biyografileri onun Ankara'daki diplomasisinde İncil'den ziyade Machiavelli'yi referans aldığı yorumunu yapmaktadır.²⁰

Roncalli, Mayıs ayında Yalova, Gemlik, Bursa, İznik ve Mudanya'yı ziyaret eder.²¹ 1938 Ocak ve Mart aylarında İzmir'e gider. Burada İzmir Başpiskoposu Giuseppe Descuffi ile görüşür ve Bergama'yı gezer.²² 1939 Mayıs ayında Fener Rum Patriği I Benjamin'i ziyaret eder.²³ Aynı ay Beyrut'ta Kardinal Tisserant'ın düzenlemiş olduğu Evharistiya Kongresi'ne katılır. Beyrut'tan

15 Angelina e GuiseppAlberigo, *Giovanni XXIII*, (EditriceQueriniana: Brescia, 1978), 448.

16 Roncalli, *Journal*, 228.

17 Bkz. Capovilla, *Heart*, 156; Melloni, *FraIstanbul*, 104, 105.

18 Roncalli, *OrienteI*, 155.

19 MeriolTrevor, *Pope John, Blessed John XXIII* (MPG Books: London, 2000), 169.

20 Hebblethwaite, 150.

21 Roncalli, *Oriente I*, 332-335.

22 Roncalli, *Oriente I*, 458, 459, 481.

23 Roncalli, *Oriente I*, 680.

Filistin ve Suriye'ye geçerek bu bölgede Kudüs, Hayfa, Yafa, Palmira, Humus ve Halep'i görür.²⁴ Eylül ayını ise Roma ve memleketi Sotto il Monte'de geçirir.²⁵ Ekim ayında Roncalli Akdeniz bölgesindedir, Türkiye'de ramazan ayıdır. Adana, Tarsus, İskenderun, Antakya ve Mersin'i ziyaret eder. Konya, Afyon ve İzmir üzerinden İstanbul'a döner.²⁶

Roncalli İstanbul'a hayran kalır. Şehirde adeta bir müzede gibi hisseder kendisini. "Büyük Sinan" diye bahsettiği Mimar Sinan'ın eserlerinden övgüyle söz eder.²⁷ İlk Hıristiyan konsillerin gerçekleştiği bu topraklar aynı zamanda onun teolojik dünyası açısından da farklı bir tecrübedir. Bazı biyograflarına göre "burada Roma dar görüşlülüğünden kurtulmuştur".²⁸ Bunun, onun pastoral anlayışı ve konsilciliğinde önemli bir etkisi olduğu düşünülebilir. Fakat İstanbul ve Türkiye ile sadece Hıristiyan mirası bakımından ilgili değildir. Osmanlı sultanlarının hayatları ve eserlerinden son derece etkilenmiştir.²⁹ II. Abdülhamid gibi son dönem sultanları ile ilgili bazı hatıraları o günleri bizzat yaşamış kişilerden dinlemiştir.³⁰ Hatta hanedan üyelerinin yurtdışına çıkarıldıktan sonra düştükleri zor durumlardan haberdardır.³¹ Sultan Abdülmecid'in sadrazamlarından Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın torunu Refika Edhem Dirvana ile tanışmış, sohbet etmiştir. Refika Edhem'den "çok iyi eğitilmiş bir hanımefendi" diye bahseder.³²

Roncalli Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş serüveni ve dönemin siyasi gelişmeleri ile de alakadardır. Yakın dönem Türkiye tarihi ile ilgili konferanslara katılır. Francesco Psalty'nin Namık Kemal üzerine İstanbul'da verdiği konferans bunlardan biridir.³³ Roncalli Atatürk'le hiç karşılaşmamıştır. Fakat onun "yurtta barış dünyada barış" sözünü çok anlamlı bulur.³⁴ Hatta papa olduktan sonraki en önemli genelgelerinden birinin *Pacem in Terris* (Dünyada Barış) adını taşıması bu açıdan anlamlıdır. Türklerin Atatürk'ün yolunda ilerlediğini söyler.³⁵ Fakat Sarayburnu'ndaki Atatürk heykeline (Türkiye'deki ilk Atatürk anıtıdır) bakarak "ulusunu seyrediyor, acaba ne görüyor?" diye sormadan edemez.³⁶ Sonra boğaza bakarak "Mehmet [Fatih]'in tahtına İsa'nın oturacağı günler"i hayal eder.³⁷ Atatürk'ten sonra İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçildiğinde ise "daha iyi mi olacak daha kötü mü?" diye sorar ve "Tanrı'nın elindeki bir sır" şeklinde cevap verir.³⁸

24 Roncalli, *Oriente I*, 682-688.

25 Roncalli, *Oriente I*, 722-729; Melloni, *FraIstanbul*, 171-176.

26 Roncalli, *Oriente I*, 736-741.

27 Roncalli, *Oriente I*, 519.

28 Hebblethwaite, 172.

29 Bkz. Roncalli, *Oriente I*, 334.

30 Roncalli, *Oriente II*, 199.

31 Roncalli, *Oriente I*, 670.

32 Roncalli, *Oriente II*, 635.

33 Roncalli, *Oriente II*, 395. Günlükleri yayına hazırlayanlar Namık Kemal'i "mason bir milliyetçi Türk" diye tanımlar. Bkz. aynı sayfa 130 numaralı dipnot.

34 Roncalli, *Oriente II*, 85.

35 Roncalli, *Oriente II*, 522.

36 Roncalli, *Oriente I*, 296.

37 Roncalli, *Oriente I*, 296.

38 Roncalli, *Oriente I*, 587; Melloni, *FraIstanbul*, 176-182.

Bir Kilise Adamı Olarak II. Dünya Savaşında Roncalli

1935 yılının Ağustos sonunda birkaç günlüğüne Yunanistan'a geçer. Burada birkaç şehri ziyaret eder. Ekim ayında, o yılki tatilinde, Roma'ya gider ve arkadaşlarıyla buluşur. Kendisinden sonra VI. Paul adıyla papa olacak olan Montini de görüştüğü arkadaşları arasındadır.³⁹ O sıralar Mussolini'nin askerleri Abissina'yı işgal etmiştir. Fakat Vatikan ve Vatikan'ın resmi yayın organı *L'Osservatore Romano* sanki hiçbir şey olmamış gibi davranmakta, işgal ve burada yapılan katliam hakkında tek kelime etmemektedir. Roncalli Kilisenin bu sindirilmişliği ile ilgili açıktan hiçbir şey söyleyemez. Fakat kendisi aynı fikirde değildir. Mektuplarında işgalin iyi bir şey olmadığını, nihayetinde bunun bir savaş olduğunu belirtir ve kısa sürede sona ermesi için dua eder.⁴⁰ Aslında İtalya'nın saldırısı o bölgedeki Hıristiyanlara dahi zarar verecek niteliktedir. Ama işgalciler, tıpkı günümüzde savaşla demokrasi götürme yanlıları gibi, "barbarlara medeniyet götürme" iddiasındadırlar.⁴¹

Selefi Margotti Yunanistan konusunda da Roncalli'ye iyi bir miras bırakmamıştır. Özellikle Ortodoks Rumlar yeni Papalık temsilcisine karşı hayli şüphelidirler. Roncalli Latinlere karşı olan bu antipatinin Haçlı Seferlerine kadar dayanan bir geçmişi olduğunu farkındadır.⁴² Tıpkı Türkler gibi Rumlar da Latinleri "Frenkler" olarak adlandırmakta, yani yabancı ve düşman bir unsur olarak görmektedirler.⁴³ Üstelik Mussolini'nin saldırgan Akdeniz politikası Yunanistan'ın İtalya ile olan ilişkilerini hayli gergin hale getirmiştir. Zira 1923'te İtalyanların Korfu adasını işgali ve bombardımanında pek çok Rum'un öldürülmesi Yunanlıların hafızasında hala tazedir. General Metaxas aşırı milliyetçi hükümetin başındadır ve Vatikan'ı Mussolini'nin destekçisi olarak görmektedir. Katolikler ve Uniatların kiliselerini tamir etmelerine izin verilmemekte, Ortodoks Kilisesi dışındaki kiliselerde kıyılan nikahlar geçersiz sayılmaktadır. Bir yandan siyasi karışıklıklar diğer yandan Almanya ve İtalya'nın dış baskısı Roncalli'nin işini daha da zorlaştırmıştır. Nasıl bir temsilci rolünde olacağı bir yana, hukuki statüsü dahi belli değildir ve hiçbir zaman da netleşmemiştir. Mayıs 1936'da Yunanistan Kralı II. George ile bir araya gelmesi de dostane, fakat problemleri çözme açısından sonuçsuz bir görüşme olarak kalır. Eli kolu bağlı biçimde "Roma'dan gelecek talimatları" beklemektedir. Günlüklerinde Türkiye ile kıyaslandığında Yunanistan'la ilgili sorunların çok daha fazla olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴

1937 yılına gelindiğinde Papa XI. Pius'un sağlığı pek iyi gözükmemektedir. Fakat Papa Mart ayında iki genelge yayınlar: *Mit Brennender Sorge* (14 Mart 1937) ve *Divini Redemptoris* (19 Mart 1937). Bu iki genelge Almanya'da Katolik Kilisesinin durumu ve komünizm tehlikesi hakkındadır. Yani Papa Nazizm ve Komünizmi hedef almıştır ama Mussolini hakkında konuşmamaktadır. O yıllarda Mussolini ile Hitler arasında Kiliseyi korkutan bir yakınlaşma söz konusudur. Mayıs 1938'de Roma sokakları gamalı haçlarla donatılır. Zira Hitler ziyarete gelmiştir. *L'Osservatore Romano* ziyareti görmezden gelir; Vatikan'a bağlı tüm müzeler ziyaret boyunca kapalı tutulur. Hitler'in gelişi Kiliseyi oldukça rahatsız etmiş ve Mussolini

39 Roncalli, *Lettersto His Family*, 269, 270.

40 Roncalli, *Lettersto His Family*, 271, 272.

41 Hebblethwaite, 148.

42 Bkz. Roncalli, *XV anniversario*, s. 82.

43 Hebblethwaite, 150. Roncalli'nin Yunanistan'daki faaliyetleri ve yaşadığı sorunlar hakkında ayrıca bkz. Algisi, , 135-157.

44 Roncalli, *Lettersto His Family*, 305.

hükümeti ile arasını daha da açmıştır. Ancak Vatikan'ın açıktan bir muhalefette bulunma gücü yoktur.⁴⁵Roncalli ise günlüklerinde Hitler'den “Tanrı'nın ve Kilise'nin düşmanı” diye bahseder.⁴⁶

Devlet Sekreteri Eugenio Pacelli kısa bir süre sonra yapılacak seçimden papa olarak çıkacak isimdir. İtalya'nın Arnavutluğu işgali⁴⁷ ve II. Dünya savaşının hızla yaklaştığı bir ortamda yeni papayı zorlu günler beklemektedir. Roncalli seçimden önce yeni papanın hayatını değiştirmemesini umduğunu ve o anki durumundan memnun olduğunu yazmıştır.⁴⁸ Pacelli seçilip XII. Pius adını alarak papalık tahtına oturduğunda da, Tanrı'nın eliyle gerçekleşen bir seçim olduğunu belirtir ve memnuniyetini ifade eder.⁴⁹ Mart ayında yeni Papa için düzenlenen ayine Fener Rum Patriği I. Benjamin de katılır. Ayin bitiminde Roncalli Patriğe Fener'e kadar eşlik eder.⁵⁰ Savaşın patlak verdiği günlerde ise İtalya'dadır. Bu ziyaretinde Papa ile de görüşür. Fakat İtalya henüz savaşa dahil olmamıştır. Hitler'in Polonya'yı işgali ile başlayan savaşta, İstanbul'a dönüşünde kendisini Polonya'dan kaçanlara yardım organizasyonu yaparken bulur. 1940 yılına girildiğinde Vatikan'dan Yunanistan'la daha çok ilgilenmesi yönünde bir emir alır. Ocak ve Mayıs ayları arasında birçok defa Yunanistan'a giderek orada çalışır. Fakat durum Roncalli'nin düzeltebileceği boyutta değildir. Siyasi konjonktür açısından da İtalya'nın Yunanistan'ın kapısına dayandığı bir ortamda Roncalli'nin işi oldukça zordur. Fakat savaşın ortasında Türkiye gibi tarafsız bir ülkede bulunması onun için avantajlı olmuştur.⁵¹

Savaşın merkezi denebilecek Almanya'nın o dönem Türkiye büyükelçisi Franz Von Papen'dir. Papen 1939 yılında Türkiye'deki görevine başlar ve Roncalli'nin sürekli görüştüğü isimlerden biri olur. Bir yıl sonra Papen ismi Vatikan büyükelçiliği için önerilir. Fakat Alman Başpiskoposu Von Preysing'den görüşünü sorup olumsuz cevap alan Papa XII. Pius buna izin vermez, Von Papen Türkiye'de kalır.⁵² Bu arada Almanya 1940'ın Mayıs ayında Hollanda, Luxenburg ve Belçika'yı işgal eder. Haziran ayına gelindiğinde Paris Almanların eline geçmiştir ve artık İtalya'da savaşın içindedir. Roncalli'nin tarafsızlığı nedeniyle övdüğü Mussolini sözünü tutmamıştır. Palazzo Venezia'nın balkonundan yaptığı konuşmada “macera başlıyor” der Mussolini, “Tanrı İtalya'nın yardımcısı olsun”.⁵³

45 Bkz. Hebblethwaite, 155.

46 Roncalli, *Oriente I*, 744.

47 Roncalli Arnavutluğun işgali ile ilgili olumsuz şeyler söylemez. Hatta karşı çıkanları eleştirir gibidir. Roncalli, *Lettersto His Family*, 352. Daha önce Mussolini ile ilgili söylediklerine tezat bazı cümleleri de göze çarpar bu dönemde yazdığı mektuplarda. Örneğin onun daha iyi bir İtalya için çalıştığını, ona müteşekkik olunması gerektiğini ifade eder. Bkz. Roncalli, *Lettersto His Family*, 367.

48 Roncalli, *Lettersto His Family*, 348.

49 *Lettersto His Family*, 349.

50 Hebblethwaite, ., 158.

51 Bkz. Giorgio Conetti, “Monsignor Roncalli, later Pope John XXIII and Turkish neutrality in the first period of the Second World War (September 1939-June 1941)”, *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı / The Turkish Yearbook of International Relations*, vol. IX, 1968, 64–74.

52 Von Papen'le ilgili bkz. Roncalli, *Oriente I*, 709, 712; Roncalli, *Oriente II*, 5, 6, 105, 233, 375, 448, 582, 707, 775. Franz Von Papen'in biyografisi için bkz. Richard W. Rolfs, *The Sorcerer's Apprentice: The life of Franz von Papen* (University Press of America: Maryland, 1996). Roncalli Von Papen ilişkisi hakkında bkz. Stefano Trinchese, *Roncalli e von Papen: rapporti diplomatici e strategie d'impegno comune di due protagonisti del XX secolo* (Società Editrice Internazionale: Torino, 1996).

53 Mussolini'nin dışişleri bakanının günlüklerinden aktaran Hebblethwaite, 166.

Hitler'in Yunanistan'ı işgali Nisan 1941'de başlamış ve Ekim 1944'te Almanların bu bölgeden çekilmesi ile son bulmuştur. Aslında Yunanistan'ı ilk olarak işgal etmeye kalkışan devlet İtalya'dır. Ekim 1940'ta bu ülkeye saldıran İtalya'nın yaşadığı başarısızlığın ardından Hitler, Balkanlar'ı kontrol altına alabilmek için ordusunu Yunanistan'a yönlendirir. 1941 Nisan'ında Almanların Yunanistan'a girmesinin ardından Yunanistan Mayıs ayında artık Almanya, İtalya ve Bulgaristan olmak üzere üç farklı devletin işgali altındadır. İşgal süresince halk birçok zorluk ile karşı karşıya kalır ve 300.000 sivil açlık ve salgın hastalıklardan dolayı yaşamını yitirir. Ülke ekonomisi tamamen çökmüştür. 1943 yılına gelindiğinde direnişçi gruplar birbirleriyle çatışmalara girmişler ve tam bağımsızlığın alındığı 1944 yılında dahi krizde olan ülkede iç savaşın çıkmasına neden olmuşlardır.⁵⁴

İtalya'nın savaşa dahil olması Roncalli'yi üzdüğü gibi son derece zor bir durumda bırakmıştır. Yunanistan'da bir İtalyan, yani işgalcilerden biridir artık. Sadece Türkiye'nin tarafsızlığı onu bir ölçüde rahatlatmaktadır. Fakat burada da birbiriyle savaşan devletlerin diplomatlarıyla ilişkileri hassas bir hal almıştır.⁵⁵ Yunanistan'a gideceği zamanlarda Von Papen'den bir izin belgesi almak zorundadır. Gerek Hitler gerekse Mussolini savaş şartları dolayısıyla Kiliseye daha sıcak mesajlar vermektedir. Vatikan'ın bu dönemdeki siyasetinde etkili olan önemli isimlerden biri ise ileride Roncalli ile yolları Roma'da kesişecek olan, Devlet Sekreterliği'nin dış ilişkiler sorumlusu Domenico Tardini'dir. Roncalli'nin mutad görevi olan Vatikan'a rapor bildirme işinin önemi savaş döneminde daha da artmıştır. Fakat onun olabildiğince tarafsız ve yorum katmadan kaleme aldığı iyimser raporları Tardini tarafından kendisinin "fazla saf" olduğu ve "hiçbir şeyi anlamadığı" yorumları yapmasına neden olur.⁵⁶ Roncalli bir ara Sofya'ya gider ve buradaki halefi Mazzoli ile görüşür. Ardından Kal Boris ve Kraliçe Giovanna ve Metropolit Stefan'ı ziyaret eder.⁵⁷ Kral Boris Roncalli'ye Rusya'nın kendisini Türkiye'ye saldırmaya zorladığını anlatır. En azından savaş döneminde Katolik Kilisesi ile Bulgaristan arasındaki ilişkiler Roncalli'nin Sofya günlerine nispetle daha iyi olmuştur. Yunanistan'da ise Alman ve İtalyan kuvvetlerinin komutanlarıyla görüşmeleri olmuştur Roncalli'nin. Hatta Yunanistan'daki İtalyan birlikleri arasında memleketinden, Bergamo'dan askerler de vardır.⁵⁸

Roncalli insani yardım konusunda son derece hassastır. Kendi özel hayatında da fakirlere yardım etmeyi görev bilir. Günlüklerinden "Sotto il Monte'deki fakirler için", "Carvico'daki fakirler için..." şeklinde planlamalar yaptığı ve kendi bütçesinden oradaki insanlara yardım gönderdiği anlaşılmaktadır.⁵⁹ Savaş zamanında Yunanistan'daki açlık ve sefalet için de çok çaba sarfeder. Fakat bu çabalar çoğunlukla Vatikan bürokrasisi veya savaş siyaseti arasında kaybolur. Ayrıca bir din adamı olarak savaşın kötülüğünü anlatmak ve barış için dua etmek gibi bir misyon görmüştür kendisinde. Savaş ve kötülüklerini anlatırken şöyle yazar ruhsal günlüğüne: "Kötülük mü? Hangi kötülük? Kötülük biziz. Olan kötülüklerden

54 Bkz. P. Hoffmann, "Roncalli in the Second World War: Peace Initiatives, The Greek famine and the Persecution of the Jews", *Journal of Ecclesiastical History*, XL (1989), 74–99. Roncalli'nin Yunanistan'da savaş mağduru açlık çeken çocuklara yardım çabası için bkz. Marmara, 92-96.

55 Bazları Roncalli'nin yabancı misyon şefleriyle iletişimini "ne çok uzak ne çok yakın" şeklinde bir siyasetle yürütmeye çalıştığını ifade eder. Hebblethwaite, 175.

56 Bkz. Hebblethwaite, s. 169.

57 Roncalli, *Oriente II*, 249, 251.

58 Bkz. Roncalli, *Lettersto His Family*, 409.

59 Bkz. Roncalli, *Oriente II*, 690.

biz sorumluyuz”.⁶⁰Roncalli'nin savaş dönemindeki bu tecrübelerinin II. Vatikan Konsili metinlerinden *Lumen Gentium*'a önemli bir etkisi olduğunu düşünülür.⁶¹İstanbul'da barış için düzenlediği bir etkinliği *Cumhuriyet* gazetesi o dönem şöyle haber yapmıştır:

“Dün sabah saat 10 da Harbiyede Saint-Esprit kilisesinde; Papanın Türkiye mümessili Monsinyor Roncalli'nin riyasetinde bir sulh duası yapılmıştır. Bu âyini ruhaniye Ermeni katolikleri başpapazı Kireçyan, Rum katolikleri reisi ruhanisi Varuhas, Rumen, Macar, İtalyan, Alman konsolosları ile şehrimizdeki katoliklerden büyük bir grup iştirak etmişlerdir. Monsinyor Roncalli bir nutuk söylemiş ve merasimi Ermeni cemaati reîsi Kireçyan idare etmiştir. Şehrimiz kiliselerinden seçilmiş bir koro heyeti tarafından şarkılar okunmuştur. Merasim öğleden sonra 16,30 da tekrar edilmiş ve gece de Papanın Vatikan radyosunda okuduğu mesaj dinlenmiştir. Bu merasim şehrimizin bütün Katolik kiliselerinde de yapılmıştır.”⁶²

1943 yılına gelindiğinde Hitler ve müttefikleri artık gerileme halindedir. Nazilere karşı savaşın en önemli gücü Amerika olacaktır. Roncalli 11 Mayıs 1943'te Roma'dan, Kardinal Maglione'den bir telgraf alır. Maglione New York Başpiskoposu Kardinal Francis Spellman'ın ziyaretini haber vermektedir.⁶³ Spellman 14 Mayıs'ta Haydar Paşa garına iner. Roncalli Spellman'la görüşmesinden oldukça memnun olduğunu yazar günlüğüne.⁶⁴ Fakat bu ikilinin yıldızı ileride pek barışmayacaktır. Amerikalı kardinalin ziyareti sadece dinî değildir. Spellman'ın görüştüğü isimler arasında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de vardır. İnönü Spellman'ı 17 Mayıs 1943'te Ankara'da kabul eder.⁶⁵ Kardinal üst düzey bir protokolle ağırlanır. Roncalli biyograflarından biri “Spellman başpiskopos olduğu için değil, Amerikalı olduğu için bu şekilde onurlandırıldı” diye yazar.⁶⁶

Temmuz ayına gelindiğinde müttefikler Sicilya'ya asker çıkarır. İtalya'da Mussolini yolun sonuna gelmiştir. Kısa bir süre sonra tutuklanır. Kral Victor Emmanuel ise İsviçre'ye kaçır. Artık İtalya'da yönetim Sosyalistler, Liberaller ve Hıristiyan Demokratlar'ın hepsinin bir araya geldiği Milli Bağımsızlık Komitesi'ndedir. İtalya 13 Ekim 1943'te Almanya'ya savaş ilan eder. İtalya'daki yeni hükümetin dışişleri bakanı Roncalli'nin tanıdığı bir isim, İtalya'nın Ankara büyükelçiliğini yapmış olan RaffaeleGuariglia'dır. Roncalli 1944 Ağustosunda Roma'da bakanla görüşme imkanı bulur ve mektuplarında yazdığına göre onun hükümette olması kendisine güven vermektedir.⁶⁷ Sovyetler Birliği ve Polonya kuvvetlerinin Berlin'i ele geçirmesini müteakip, Almanya'nın 8 Mayıs 1945'de koşulsuz teslimiyetiyle birlikte

60 Roncalli, *IlGiornale*, 355.

61 Bkz. Hebblethwaite, 171.

62 *Cumhuriyet*, “Sulh için dua”, İkinciteşrin, 1943, s. 1. Roncalli'nin İstanbul'daki vaazları ve diğer konuşmaları için ayrıca bkz. A. G. Roncalli (Giovanni XXIII), *La predicazione a Istanbul: Omelie, discorsi e note pastorali (1935-1944)*(Olschki, Leo S. (ed.), Biblioteca della Rivista di Storia e Letteratura Religiosa, testi e documenti, vol. XV: Firenze, 1993).

63 Roncalli, *Oriente II*, 559. Kardinal Spellman zaman zaman “Amerika'nın Papası” şeklinde isimlendirilen ABD'de o dönem en etkili Katolik din adamıdır. Sonraki yıllarda, ABD'nin tek Katolik başkanı olacak olan Kennedy ile de yakın bir ilişkisi mevcuttur. Kardinal Spellman'ın ayrıntılı bir biyografisi için bkz. John Cooney, *The American Pope: The Life and Times of Francis Cardinal Spellman* (Times Books: New York, 1984).

64 Roncalli, *Oriente II*, 561.

65 Roncalli, *Oriente II*, 571.

66 Roncalli, Hebblethwaite, 189.

67 Roncalli, *Lettersto His Family*, 471.

Avrupa'da savaş sona erer. Roncalli ise savaş sona ermeden başka bir göreve atanır. 6 Aralık 1944'te Tardini'den aldığı bir telgrafla, Fransa'ya Papalık elçisi olarak atandığını öğrenir. Bu, onun için tam bir sürprizdir.⁶⁸ Charles de Gaulle Fransı yeni görev yeridir.

Diplomatik Faaliyetleri

Roncalli'nin savaş yıllarındaki en önemli icraatlarından biri de soykırımdan kaçan Yahudilere yaptığı yardımlardır.⁶⁹ Öyle ki, Reisman "Türkiye'nin geçiş izni vermesiyle kurtulan Yahudilerin öyküsü, Monsenyör Angelo Roncalli'den söz etmeden geçiştirilemez"⁷⁰ der. İlk olarak Polonya'dan kaçan Yahudilere Filistin'e gidebilmeleri için yardım etmiştir. Bunlar arasında Slovakya'dan gelenler de vardır.⁷¹ Savaşta tarafsız olan Türkiye'nin soykırımdan kaçan Yahudilere açıkça yardımcı olması tarafsızlığa gölge düşürecektir. Dolayısıyla Roncalli'nin ancak Türk yetkililerin desteğiyle bu yardımları gerçekleştirebildiği söylenebilir. Kaldı ki Menemencioğlu gibi önemli hariciyeciler sadece Roncalli aracılığıyla değil başka temaslar neticesinde de pek çok yahudinin hayatını kurtarmıştır.⁷² Roncalli özellikle 1943 yılında o dönem aktif bir şekilde çalışan Yahudi Ajansı'nın İstanbul'daki sorumlusu Haim Barlas'la işbirliği yapar.⁷³ Barlas Roncalli'ye Vatikan'ın, radyosunu da kullanarak Yahudiler konusunda daha açık bir tepki göstermesi konusunda *Curia*'yı teşvik etmeye ikna ettiyse de Vatikan yönetimi buna hiç sıcak bakmamıştır.⁷⁴ Roncalli'nin bu konuda ayrıca Yahudi Ajansı'nın finans işleri sorumlusu Eliezer Kaplan ve zamanın Yahudi Hahambaşı Markus ile de görüşmeleri olmuştur.⁷⁵ Şubat 1944'te ise Kudüs Başhahamı İsaac Herzog'la görüşür. Konu Romanyalı 55.000 yahudinin kaderidir. Yine aynı yıl Amerika'da Başkan Roosevelt tarafından kurulan Savaş Mültecileri Kurulu (WarRefugee Board)'nun İstanbul'daki görevlisi Ira Hirshman ile bir görüşme yapar. Konu yine savaştan kaçan Yahudilerdir.⁷⁶ Roncalli, Vatikan'ın Romanya ve Macaristan'daki diplomatlarıyla ilişki kurup Yahudi Ajansı'nın verdiği Mülteci Sertifikası almalarını sağlamış ve bunların Filistin'e geçmelerine yardımcı olmuştur. Hatta bu sertifikaya ek olarak kendisinin sahte vaftiz belgeleri düzenlediği filmlere de konu olmuş bir efsanedir.⁷⁷

68 Roncalli, *Lettere*, 287. Yeni görevine atanması ve Türkiye'den ayrılma süreci ile ilgili bkz. Melloni, *Fraİstanbul*, 301-306.

69 Melloni, *Fraİstanbul*, 287-291.

70 Arnold Reisman, *Nazizmden Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu*, çev. Gül Çağalı Güven (Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul, 2011), 463.

71 Hebblethwaite, 186-188.

72 Bkz. Reisman, 404, 405. Türkiye'nin soykırımdan kaçan Yahudilere yardımları konusunda ayrıntılı bir çalışma için bkz. S.J. Shaw, *Turkey and the Holocaust: Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution, 1933-1945* (New York: 1994), 274-297; Dina Porat, *The Blue and the Yellow Stars of David: The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust, 1939-1945* (Harvard University Press: Massachusetts, 1990).

73 Yahudi Ajansı'nın temel görevi "aliya" ("İsrail'e göç") organizasyonudur ve İsrail hükümetinden 2007'ye kadar fon alan tek kuruluştur. Roncalli'nin Barlas'la görüşmeleri hakkında bkz. Roncalli, *Oriente II*, 546, 564, 566, 691, 692; Barlas ve faaliyetleri hakkında bkz. Reisman, 346, 460-463, 597. Roncalli-Barlas ilişkisi hakkında ayrıca bkz. Dina Porat, "Tears, Protocols and Actions in a Wartime Triangle: Pius XII, Roncalli and Barlas", *Cristianesimo nella storia*, XXVII/2, maggio 2006, 599-632.

74 Roncalli, *Oriente II*, 743.

75 Bkz. Roncalli, *Oriente II*, 534, 557, 748.

76 Roncalli, *Oriente II*, 755, 756. Hirshman sonraki yıllarda günlüklerinde Roncalli ile ilgili izlenimlerini yazmış ve Yahudilere yardım konusunda ondan övgüyle söz etmiştir. Hirshman'ın günlüklerinden bu konudaki aktarımlar için bkz. Shaw, 297, 298.

77 Hebblethwaite, 195.

Savaş zamanında Yahudilere yardım eden Roncalli savaş sonrasında İsrail Devleti'nin kurulmasını da desteklemiş midir? Bu konuda açık bir desteğine rastlanmaz. Hatta böyle bir fikre soğuk baktığı bile söylenebilir. Zira bazı meslektaşlarının endişe ve şüphelerine katılarak, 4 Eylül 1943'te Devlet Sekreterliği'ne yazdığı mektupta savaştan kaçanların Filistin'de toplanmasının, burada bir Yahudi devleti kuracağına dair şüphe uyandırdığını ifade etmiştir.⁷⁸Bununla birlikte o, savaştan kaçan Yahudilere gerçekten bütün samimiyetiyle yardım etmiştir. Bu konuda yardımını gördüğü isimlerden biri de Alman Büyükelçi Von Papen'dir. Fakat 2 Ağustos 1944'te Türkiye Almanya ile diplomatik ilişkisini keser, VonPapen ve ailesi Türkiye'den ayrılmak zorunda kalır. VonPapen, Yahudileri kurtarma konusunda Roncalli'ye olan desteğinin karşılığını daha sonra görecektir. Roncalli'nin Fransa'da Papalık elçisi olarak görev yaptığı sırada Nürnberg'teki Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi'ne yazdığı bir mektup Von Papen'in hayatını kurtaracaktır.

Türk Bürokratları ve Siyasetçileriyle İlişkileri

Roncalli Türkiye'ye gelişinden itibaren doğal olarak bazı siyasetçi ve bürokratlarla iletişim içerisinde olmuştur. Hatta bunlar arasında bazıları ile özel bir dostluk kurmuştur. Bu isimlerden en önemlisi herhalde Numan Menemencioğlu'dur. Tanışmaları 1937 yılının Ocak ayındadır.⁷⁹Bu ikili daha sonra Fransa'da da birlikte çalışacaktır. Menemencioğlu hayatını yazsaydı muhtemelen Roncalli ile ilgili önemli bilgiler verecekti. Ama ondan yapılan bazı aktarmalar, Roncalli'nin bazı hususlardaki tavrı ile alakalı bize ipuçları vermektedir. Örneğin Menemencioğlu Roncalli ile birlikte Adnan Saygun'un bestelediği *Yunus Emre Oratoriosu*'nu dinler. Eserden çok etkilenen ve heyecanlanan Roncalli konser çıkışında Menemencioğlu'na şöyle der: “ne tuhaf. İçten geldiği zaman bütün sanat eserleri Tanrı'yı aynı dille övüyorlar. Bu eserin güzelliğini bir Müslüman kadar bir Katolik de neden anlamasın?”⁸⁰

Roncalli Türkiye'den ve Türklerden her zaman saygı ve övgüyle bahsetmiştir.⁸¹ “Türkleri seviyorum” onun İstanbul dönemi ile alakalı en çok atıfta bulunulan cümlesidir.⁸² **Türkiye'de Roncalli'ye yönelik ilgide onun bu tavrının şüphesiz önemli bir etkisi vardır. Vatikan'la Türkiye arasında diplomatik ilişki kurulmasında da Roncalli'nin oluşturduğu bu yakınlık etkili olmuştur. Türkiye henüz Vatikan'ı resmen tanımıyorken, 1955'te Başbakan Adnan Menderes Papa XII. Pius'u ziyaret eder. 1958'de Pius'un yerine Roncalli papa seçildiğinde ise dönemin dış işleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu bir Türk dostunu papalık makamında görmenin mutluluk verici olduğunu açıklar. Ertesi yıl Cumhurbaşkanı Celal Bayar Roncalli'yi makamında ziyaret eder.**⁸³ Bu gelişmelerin ardından 1960'ta

78 Nakleden Hebblethwaite, 192.

79 Bkz. Roncalli, *Oriente I*, 282. Numan Rifat Menemencioğlu (1893-1958) 1942'den 1944'e kadar Şükrü Saraçoğlu hükümetlerinde Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. 30 Kasım 1944 tarihinde Paris Büyükelçiliğine atanmıştır. 1956 yılında bu görevden emekli olmuş; İstanbul milletvekili seçilmiş; 15 Şubat 1958'de ölmüştür. Roncalli'nin İstanbul günlüklerinde Menemencioğlu ile ilgili kısımlar için bkz. Roncalli, *Oriente I*, 284, 430, 434, 515, 669; Roncalli, *Oriente II*, 377, 440.

80 “İki Papa”, *Cumhuriyet*, 2 Aralık, 1958, s. 3. Roncalli Paris'te de Yunus Emre ile ilgili bir programa katılmış ve aynı beğenisini ifade etmiştir. Bkz. Roncalli, *AnnidiFrancia I*, 306.

81 Bkz. Roncalli, *Journal*, 252.

82 Roncalli, *Journal*, 233; Roncalli, *IlGiornale*, 344. Roncalli'nin Türkiye izlenimleri ve Türklerle ilgili hissiyatı için bkz. VittoreUgoRighi, *Papa Giovanni XXIII sullerive del Bosforo* (Edizioni, Messaggero: Padova, 1971), 121-133; Marmara, 67-78; Melloni, 56-75.

83 Altındal Roncalli ile Bayar'ın, Roncalli'nin İstanbul günlerinden itibaren iyi dost olduklarını belirtir.

Vatikan'la Türkiye arasında resmen diplomatik ilişki kurulur. Francesco Lardone Vatikan'ın ilk Türkiye elçisi, Nureddin Vergin de Türkiye'nin ilk Vatikan Büyükelçisi olur. 27 Mayıs darbesi sonrasındaki sıkıyönetim döneminde de Türkiye'deki Roncalli sempatisi devam eder. 1960'da Katolik cemaati tarafından, Roncalli'nin İstanbul'da iken ikamet ettiği Ölçek Sokak'taki binaya onun anısına bir plaket yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak sıkıyönetim nedeniyle her türlü toplantı ve tören yasaklandığından Lardone o zaman İstanbul Valisi olan General Refik Tulga'dan törenle ilgili izin istemeye gittiğinde Tulga sadece izin vermekle kalmaz, törene bizzat katılıp açılışı yapar ve Roncalli'nin "tarihteki ilk Türk papa" olduğunu söyler. 1963 yılında ölmeden önce Roncalli'yi bir Türk yetkilisi daha ziyaret eder. Bu kişi dönemin dış işleri bakanı Feridun Cemal Erkin'dir.⁸⁴

Yakın geçmişe bakıldığında Roncalli'nin Türkiye'de -en azından yönetim tabakasınca- sempati ile bakılan ilk ve tek papa olduğu görülür.⁸⁵ 1986'da 10-17 Kasım tarihleri arası Roncalli'nin İstanbul'a gelişinin 50. yılı münasebetiyle Roncalli Haftası ilan edilmiş; bu hafta dolayısıyla yapılan bir törendeki konuşmasında eski dış işleri bakanlarından İhsan Sabri Çağlayangil Roncalli'den "Türk dostu papa" olarak söz etmiştir. Roncalli'nin Aziz ilan edildiği 2000 yılı Aralık ayında ise -aziz ilan edildiği törene dönemin kültür bakanı İstemihan Talay ve diğer bazı devlet erkanı da katılmıştır- Roncalli'nin oturduğu, bugün Papalık Büyükelçiliği olarak hizmet veren binanın yer aldığı Ölçek Sokak'ın adı Mustafa Sarıgül başkanlığındaki Şişli Belediye Meclisinin aldığı kararla "Papa Roncalli Sokağı" olarak değiştirilmiştir. Kültür Bakanlığı tarafından 8-10 Aralık 2000 tarihleri arasında Roncalli onuruna düzenlenen kutlamalar çerçevesinde -kutlama komitesinin başkanı eski bakanlardan İmren Aykut'tur- çeşitli siyasî ve dinî liderlerin katılımıyla gerçekleştirilen bir törenle yeni sokak tabelası yerine konur.⁸⁶

Roncalli, bir dönem dışişleri bakanlığı yapmış olan Menemencioğlu yanında o dönem ve sonrasında Türkiye'de etkili olan pek çok isimle de teşrik-i mesaide bulunmuştur. Bunlar arasında yine Türkiye'de bulunduğu süre içinde dışişleri bakanlığı yapmış olan Tevfik Rüştü Aras⁸⁷ ve Şükrü Saraçoğlu⁸⁸; o dönem hariciyesinin önemli isimlerinden Nebil Batı⁸⁹; Papa olduktan sonra Türkiye Cumhurbaşkanı olarak kendisini ziyaret edecek olan Celal Bayar⁹⁰; Atatürk döneminin değişmez İçişleri Bakanı Şükrü Kaya⁹¹; "çok kibar ve bilgili bir insan"

Hatta, Roncalli'yi "Celal Bayar'ı ipten alan papa" olarak isimlendiren Altındal'a göre 27 Mayıs darbesi sonrasında Menderes ve arkadaşlarıyla beraber idama mahkum edilen Bayar'ın idam edilmemesinin arkasında Roncalli'nin müdahalesi vardır (bkz. Aytunç Altındal, 83, 84). Fakat hiçbir belgeye dayanmayan bu iddia tamamen bir spekülasyondan ibarettir.

84 Bkz. Rinaldo Marmara, "Papa 23. John Aziz İlan Ediliyor", çev. S. Öztürk, *Toplumsal Tarih*, S. 80 (Ağustos 2000), 50-54.

85 Ülkemizde Papalığı bir düşman veya tehlike olarak anlatan bazı kitaplarda dahi XXIII. John bir istisna olarak ayrı bir yere yerleştirilir. Bkz. Münir Abdurrahman, *Papaların Tarih Boyunca İslam-Türk Düşmanlığı* (İstanbul, 1967), 73, 74. Bununla birlikte son dönemde Aytunç Altındal gibi "Türk Papa" anlayışının bir kandırmaca olduğunu iddia edenler de vardır. Bkz. Aytunç Altındal, *Vatikan ve Tapınak Şövalyeleri* (Ankara, 2002), 81 vd.

86 Bkz. Rinaldo Marmara, "Papa Roncalli: Ölçek Sokak'ın Yeni Adı", çev. S. Özen, *Toplumsal Tarih*, S. 85 (Ocak 2001), 57-59.

87 Roncalli, *Oriente I*, 226, 336, 515.

88 Roncalli, *Oriente II*, 377, 440.

89 Roncalli, *Oriente I*, 434, 515.

90 Roncalli, *Oriente I*, 515.

91 Roncalli, *Oriente I*, 226. 282. Algisi Şükrü Kaya'nın mason olduğunu, kızının da İstanbul'daki

diye bahsettiği, arkeolog ve siyasetçi Remzi Oğuz Arık⁹²; “Türk ama ateşli bir Katolik” olarak andığı Dr. Murat Rami Aydın;⁹³ o dönemin *Hukuk Gazetesi*’nin yöneticisi Cevat Hakkı Özbey⁹⁴; “Mustafa Kemal’i Türk basınına tanıtan adam” olarak bilinen ve daha sonra da Atatürk’ün çalışma arkadaşlarından biri olmuş Ruşen Eşref Ünaydın;⁹⁵ Atatürk’ün doktoru Neşet Ömer⁹⁶; Lozan görüşmeleri dahil uzun dönem yurtdışında Türkiye ile ilgili pek çok kurum ve toplantıda yer almış Reşid Saffet Atabinen⁹⁷ bunlardan bazılarıdır.⁹⁸

Sonuç

Angelo Giuseppe Roncalli Katolik Kilisesinde belli bir kariyer düzeyine gelmesinin ardından –bazılarına göre Roma’da uzak tutulmak için- önce Bulgaristan sonra da hem Türkiye hem de Yunanistan papalık elçiliği göreviyle İstanbul’a gönderilmiştir. İstanbul’da geçirdiği yaklaşık on yıllık dönem şüphesiz onun tecrübe dünyasına önemli katkılar sağlamıştır. 1935-1944 yılları arasında kapsayan bu dönem hem Türkiye hem de tüm dünya için zorlu bir devredir. Bununla birlikte o, din adamından ziyade bir diplomat gibi çalışmış ve iyi insani ilişkileri sayesinde başarılı bir görev dönemi geçirmiştir.

Türkiye’deki Katolik kiliselerinde ayinde ilk defa Türkçe kullanılmaya başlanması onun dönemindedir. Yine Numan Menemencioğlu başta olmak üzere önemli Türk bürokratları ve siyasetçileriyle iyi ilişkiler kurması, papalığı döneminde Türkiye ile Vatikan’ın diplomatik ilişki kurmasının temelini oluşturmuştur denebilir. Diğer yandan, Avrupa’dan kaçan Yahudilere yardımcı olması onu Yahudilerce de istisna bir kişi olarak görülmesini sağlamıştır.

Türkiye’deki görevi esnasında sadece İstanbul’da kalmamış birçok Anadolu şehrini, hatta Ortadoğunun muhtelif yerlerini ziyaret etmiş ve farklı kültür ve inançtan birçok çevre ile temasta bulunmuştur. Onun bu Doğu tecrübesinin papalık dönemine de yansıdığı; ibadet dilinde serbestlik ve diğer dinlerle ilişkiler başta olmak üzere II. Vatikan Konsili’nin getirdiği birçok değişimde bu tecrübenin önemli bir etkisi bulunduğunu iddia etmek abartı olmaz.

Siyon Kızkardeşleri (Soredi Sion)’nde okuduğunu söyler. Ayrıca Kaya’nın zamanın İtalya Büyükelçisi Galli’ye şöyle dediğini nakleder: “İslam dinini etkisizleştirip Hıristiyanlığın önünü açtığımız için siz Katolikler bize minnettar olmalısınız.” Algisi, *John the twenty-third*, 109.

92 Roncalli, *Oriente I*, 189.

93 Roncalli, *Oriente I*, s. 37. 286, 516, 664.

94 Roncalli, *Oriente I*, 218, 535.

95 Günlüklerde “Aydın” şeklinde geçmektedir. Bkz. Roncalli, *Oriente II*, 608, 634.

96 Roncalli, Neşet Ömer (günlüklerde Necit Ömer veya Nechet Ömer şeklinde geçmektedir) ile 6 Haziran 1941’de tanışmış ve bu tarihten sonra pek çok defa kendisiyle görüşmüştür. Bkz. Roncalli, *Oriente II*, 238, 575, 760, 763.

97 Atabinen, Roncalli’nin antik eserlerin restorasyonu ile ilgili bir komisyonun başındaki isim olarak tanıdığı ve Katolik eserlerinin restorasyonu konusunda birçok defa görüştüğü, birlikte yemekler yediği bir kişidir. Bkz. Roncalli, *Oriente II*, 699, 701, 799.

98 Günlüklerde sık geçen başka isimler de vardır. Bunlardan Dilek Ural hukuki işlerde Roncalli’ye yardımcı olan ve kilise emlakı ile ilgili davalara bakan avukattır. İstanbul barosu kayıtlarına göre 1956 yılında ölmüştür. Roncalli’nin, tahsiline yardımcı olduğu bir öğrenci olarak söz ettiği Cemil Aras ise Mardinli bir süryanidir. Çok partili hayata geçilmesinin ardından Belediye Meclis Üyesi olmuştur. Bkz. Roncalli, *Oriente II*, 724.

KAYNAKÇA

Alberigo, Angelina e Guisepe, *Giovanni XXIII, Profezia nell'afedeltá* (Editrice Queriniana: Brescia, 1978).

Algisi, Leone, *John the twenty-third*, trans. by Peter Ryde (Newmann Press: London, 1966).

Altındal, Aytunç, *Vatikan ve Tapınak Şövalyeleri* (Yeni Avrasya Yayınları: Ankara, 2002).

Capovilla, Loris F., *XVanniversariodellamortedi papa Giovanni, 1963 -3 giugno-1978* (Edizioni di Storia e Letteratura: Roma, 1978).

Capovilla, Loris F., *The Heart and Mind of John XXIII*, trans. by Patrick Riley, (Hawthorn Books: New York, 1964).

Conetti, Giorgio, "Monsignor Roncalli, later Pope John XXIII and Turkish neutrality in the first period of the Second World War (September 1939-June 1941)", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı / The Turkish Yearbook of International Relations*, vol. IX, 1968, 64-74.

Della Rocca, Roberto Morozzo, "Roncalli diplomatico in turchia e greca", *Christianesimonellastoria*, VIII/2, giugno 1987, 33-72.

Giovanni XXIII, *Lettere ai familiari 1901-1962* (a cura di Loris Francesco Capovilla, vol. I-II, Edizioni di Storia e Letteratura: Roma, 1968).

Hoffmann, P., "Roncalli in the Second World War: Peace Initiatives, The Greek famine and the Persecution of the Jews", *Journal of Ecclesiastical History*, XL (1989), 74-99.

Küng, Hans, *The Church* (Image Books: New York, 1976).

Marmara, Rinaldo, "Papa 23. John Aziz İlan Ediliyor", çev. S. Öztürk, *Toplumsal Tarih*, S. 80 (Ağustos 2000), 50-54.

Marmara, Rinaldo, "Papa Roncalli: Ölçek Sokak'ın Yeni Adı", çev. S. Özen, *Toplumsal Tarih*, S. 85 (Ocak 2001), 57-59.

Marmara, Rinaldo, *Türk Dostu Papa XIII. Jean*, çev. Dominik Pamir, (İstanbul, 2000).

Melloni, Alberto, *Fra Istanbul, Atene e la guerra (1935-1944)* (Casa Editrice Marietti: Genova, 1992).

Pope John XXIII, *Journal of a Soul: The Autobiography of Pope John XXIII*, trans. by Dorothy White (Image Books Doubleday: New York, 1980).

Pope John XXIII, *Letters to His Family*, trans. by Dorothy White (McGraw-Hill Book Company: New York, 1970).

Porat, Dina, "Tears, Protocols and Actions in a Wartime Triangle: Pius XII, Roncalli and Barlas", *Cristianesimo nella storia*, XXVII/2, maggio 2006, 599-632.

Porat, Dina, *The Blue and the Yellow Stars of David: The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust, 1939-1945* (Harvard University Press: Massachusetts, 1990).

Reisman, Arnold, *Nazizmden Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu*, çev. Gül Çağalı Güven (Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul, 2011).

Righi, Vittorio Ugo, *Papa Giovanni XXIII, sulle rive del Bosforo* (Edizioni, Messaggero: Padova, 1971).

Roncalli, A. G. (Giovanni XXIII), *La predicazione a Istanbul: Omelie, discorsi e note pastorali (1935-1944)* (Olschki, Leo S. (ed.), Biblioteca della Rivista di Storia e Letteratura Religiosa, testi e documenti, vol. XV: Firenze, 1993).

Roncalli, Angelo Giuseppe, Giovanni XXIII, *AnnidiFrancia, Agende del Nunzio 1: 1945-1948* (Edizione critica e annotazione a cura di Étienne Fouilloux, Istituto per le Scienze Religiose di Bologna: Bologna, 2004).

Roncalli, Angelo Giuseppe, Giovanni XXIII, *IlGiornaledell'anima, Soliloqui, note e dairi spirituali* (Edizione critica e annotazione a cura di Alberto Melloni, Istituto per le Scienze Religiose di Bologna: Bologna, 2003).

Roncalli, Angelo Giuseppe, Giovanni XXIII, *La miavita in Oriente, Agende del delegato apostolico 1: 1935-1939* (Edizione critica e annotazione a cura di Valeria Martano, Istituto per le Scienze Religiose di Bologna: Bologna, 2006).

Roncalli, Angelo Giuseppe, Giovanni XXIII, *La miavita in Oriente, Agende del delegato apostolico 2: 1940-1944* (Edizione critica e annotazione a cura di Valeria Martano, Istituto per le Scienze Religiose di Bologna: Bologna, 2008).

Roncalli, Angelo Giuseppe, Giovanni XXIII, *Tener da conto, Agendedi Bulgaira 1925-1934* (Edizione critica e annotazione a cura di Massimo Faggioli, Istituto per le Scienze Religiose di Bologna: Bologna, 2008).

Shaw, S.J., *Turkey and the Holocaust: Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution, 1933-1945* (New York: 1994).

Trevor, Meriol, *Pope John, Blessed John XXIII* (MPG Boks: London, 2000).

Trinchese, Stefano, "Roncalli diplomatico in Grecia e in Turchia", *Pio XII*, Editori Laterza, Bari, 1984, 231-264

Trinchese, Stefano, *Roncalli e von Papen: rapporti diplomatici e strategie d'impegno comunitari dei protagonisti del XX secolo* (Società Editrice Internazionale: Torino, 1996).

Yrd. Doç. Dr.
Musa GÜMÜŞ

Adnan Menderes Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
musagumus@hotmail.com

Eser Geçmişi: 29 Kas 2017 / 19 Ara 2017

DOI: 10.21551/jhf.358807

Birinci Dünya Harbinde Romanya'nın Savaş Diplomasisi

Romania's War Diplomacy in the First World War

ÖZET

Ercüment Kuran I. Dünya Harbi'ni, "1914-1918 yılları arasında dünyanın çeşitli kıtalarında birçok devletin iki gruba ayrılarak yaptığı o zamana kadar benzeri görülmemiş büyük savaş" şeklinde niteler. Birinci Dünya Harbi'nin topyekün bir savaş olması, savaş öncesi paylaşım mücadelelerinin sebep olduğu ayrışma ve bloklaşmanın keskinliği ile ilgilidir. Özellikle 20. yüzyılın başında gerçekleşen bazı olaylar bu keskinleşmeyi arttırmış ve devletleri iki kutba ayırmıştır. Bundan sonra ise devletlerin safları netleşmiş ve büyük bir savaşın fitilini ateşleyecek bir çatışma ortamı hazırlanmaya başlamıştı. I. Dünya Harbi işte bu yeni denge ve bloklaşmanın bir sonucu, bir paylaşım mücadelesinin adı olmuştur. Bu harpte Rusya, İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD gibi büyük devletler itilaf bloğunu; Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan ise İttifak bloğunu oluşturuyordu. Bu devletlerden biri de Romanya'dır. Romanya savaşın başında tarafsızlığını ilan etmişti. Ancak her iki blok da Romanya'nın savaşa katılmasını arzu ediyordu. Romanya da Transilvanya, Besarabya ve Banat gibi Rumenlerle meskun yerleri Romanya kendi sınırlarına katmak istemesi savaşı Romanya için arzu edilebilir kılıyordu. Romanya, İtilaf ve İttifak Devletleri'nin baskısı eklenince bu amaçlara ulaşmak ciddi ve sonuç alınabilir bir diplomasi sergilemiş ve kendileri için en uygun anı gözlemişlerdir. İki yıl süren bu gözlem, Ağustos 1916 itibariyle savaşa katılmasıyla son bulmuştur. Biz bu makalede, Romanya'nın savaş diplomasisinin argümanlarını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Romanya, I. Dünya Harbi, İtilaf Devletleri, İttifak Devletleri, İonel Bratianu, Diplomasi

ABSTRACT

Ercüment Kuran, describes World War I, as “*the unprecedented great war which was fought on the various continents of the world during the years of 1914-1918 with the belligerence of the several states divided into two blocs*”. The reason for World War I's being a total war lies behind the previous struggles among emperial powers and the certainty of the blocs that those powers constituted. Some events that took place at the beginning of the 20th century especially augmented this sharpening and divided the states into two blocs. Following to this, side of the each state was clarified and an athmosphere of conflict, that fill trigger the outbreak of a great war, began to form. World War I, became the result of this new balance and blocking and also the name of this share struggle. In this war great powers like Russia, Great Britain, France, Italy and the United States formed the Allies; while Germany, Austria-Hungary, Ottoman Empire and Bulgaria formed the Central bloc. Romania was also among these states. Although declared its neutrality at the beginning of the War, both sides were willing to see Romania join in the struggle. Romania's desire to annex the regions like Transylvania, Besarabia and Banat largely settled by Romanians made the war a likely choice. Romanians, considering the pressure from Allied and Central states, pursued a serious and profit yielding policy and observed for the most opportunate time for them. A period of observation that longed two years come to an end with the Romania's joining to the war in August 1916. In this article, we will try to reveal the arguments of Romania's war diplomacy.

Key Words: Romania World War I, Entente States, Alliance states, İonel Bratianu ve Diplomacy

A. Giriş

I. Dünya Harbi'nin süreci 19. asırda oluşmuş ve 20. asrın başında da olgunlaşmıştır. Bu oluşma ve olgunlaşma yaklaşık 100 yıl sürmüştür. Bu süreci besleyen ana olaylara bakıldığında Fransız İhtilali'nden ve Viyana Kongresi'ne kadar geçen süreçte yaşananların Avrupa'yı alt-üst etmesi ve yine Fransız ihtilali kaynaklı çeşitli siyasî fikir akımlarının sebep olduğu gelişmelerdir ve bu gelişmeler I. Dünya Harbi ile sonuçlanmıştır¹.

1815 Viyana Kongresi ile 1914 yılları arasındaki devri iki kısımda ele alabiliriz. Çünkü bu sürecin ikiye ayrılmasına sebep olan kırılma noktaları yaşanmıştır. Bu iki kısımdan ilki bir anlamda “Avrupa Uyumunu”nun söz konusu olduğu 1815-1871 yıllarını kapsar. Bu süreç görece olarak barış içinde geçmiştir. Çünkü Avrupa Uyumunu, Avrupa'da güç dengesini ifade etmekteydi². Güç dengesi de Avrupa Uyumunu ile denetlenmekte ve çatışmalar için zemin

1 “Fransa'da meydana gelen bu hürriyetçilik hareketini Avrupa'nın diğer mutlak hükümdarlarının hemen kabul etmesi beklenemezdi. Çünkü Fransa'da kralın otoritesini yıkan bu hareket, kendilerine de bulaşırsa, bunlar da otoritelerinden yoksun kalabilirler ve hatta tahtlarını kaybedebilirlerdi. Bu sebeple, Avusturya, Prusya, Rusya ve İngiltere gibi büyük devletlerle Avrupa'nın küçük krallıkları daha ilk günden itibaren Fransız İhtilaline cephe aldılar ve bu da İhtilal Fransa'sı ile bu devletlerarasında, 1792'de başlayıp, 1815'e kadar devam edecek uzun savaşların patlamasına sebep oldu” Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihî, 1914-1995*, Cilt: 1-2., 13. Baskı İstanbul ty., s. 7.

2 “Avrupa Uyumunu'nun dayandığı temel güçlerin 19. yüzyılın sonlarına doğru teker teker yıkılması, belki de I. Dünya Savaşı'nın nedenlerini arama çabalarının çıkış noktası olmalıdır” Oral Sander, *Siyasî Tarih İlk Çağlardan 1918'e*, 9. Basım, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 243.

oluşmasını engellemekteydi³.

İkinci kısım ise 1871 yılından 1914 yılına kadar sürmüştür. Bu sürecin belirleyici ögesi Almanya olmuştur. 1871 yılında Almanya'nın Milli Birliğini sağlaması ve Avrupa'da yeni bir güç odağı olarak ortaya çıkması bu sürecin ana konusunu oluşturmaktadır. Bu yeni kuvvet dengesi Avrupa Uyumu'nu yıkmakla birlikte yeni bir milletlerarası ilişkiler bütününe ortaya çıkarmıştır⁴. Bu da Avrupa'da karşıt blokların oluşumunu hızlandırmış, yeni güç dengesi nazik ve değişken bir nitelik kazanmıştır⁵. Yukarıda bahsettiğimiz görelî barış dönemini tehdit eden yeni oluşumlar, yeni düşmanlıklar, yeni dostluklar ve yeni ilişki biçimleri Avrupa'da oluşmaya başlamıştır. I. Dünya Harbi'nin karşıt blokları bu süreçte oluşmuştur. Bu durum, Avrupa'da oluşan güç dengesinde Almanya'yı Avrupa'nın kıtasal üstünlüğe taşımıştır⁶. Almanya'nın Avrupa kıtasında başlıca güç haline gelmesi devletler arasındaki ilişkileri farklı bir mecraya, çatışma riski yüksek mücadele alanına taşımıştır. Dolayısıyla Avrupa artık 1815 Avrupası değildir⁷. Çatışma riskinin arttığı bu ilişki biçiminde sömürge mücadeleleri oldukça belirleyici bir konumda bulunmaktadır. Sanayi İnkılabı İngiltere ve Fransa gibi devletleri önemli birer endüstri merkezleri yapmıştı. Almanya'nın millî birliğini kurduktan kısa bir süre sonra önemli bir endüstri ülkesi haline gelmesi ve ürettiği malların da Avrupa piyasalarına çıkışı, sömürge ihtiyacını artırmıştı⁸. Bu da devletler arası ilişkileri oldukça etkilemiş ve önemli ve tehlikeli mücadele ortamı yaratmıştır. Bu mücadele ortamı ise Avrupa diplomasisini bütünüyle etkilemiştir. Bu yeni diplomasi biçimi de Avrupa'da Bismarck gibi önemli bir siyasî figür yaratmıştır. Bismarck'ın yürüttüğü diplomasi biçimi Almanya'yı Avrupa kıtasının en etkin gücü haline getirmiştir⁹. Almanya'nın başlıca güç haline gelmesi iki önemli meseleyi beslemiştir. Bunlardan birisi, Fransızların Alman düşmanlığı ve bunun yarattığı diplomasi biçimi ve sonucunda oluşan üçlü anlaşma; diğeri ise Alman-İngiliz rekabeti ve bunun yarattığı diplomasi biçiminin sonucunda oluşan diğeri bir üçlü anlaşmadır. Bu iki farklı üçlü anlaşma, bloklaşmalar için zemin oluşturmuş ve İtilaf ve İttifak bloklarını ortaya çıkarmıştır¹⁰. 1871-1914 arası dönem bu iki blokun ortaya çıkması, mücadele içine girmeleri ve I. Dünya Harbi'nin çıkış serüvenini oluşturur¹¹. Çünkü bu mücadele hem silahlanmayı arttıracak hem de bunun karşısında korku ve milliyetçi tepkinin yönünü tayin edecektir¹². 20. yüzyılın hemen başında hem Uzakdoğu'da hem de Avrupa kıtası içinde meydana gelen gelişmeler geniş çaplı bir savaşın gelişini hızlandırmıştır¹³.

3 Sander, a.g.e., s. 348.

4 Armaoğlu, a.g.e., s. 3.

5 Sander, a.g.e., s. 348.

6 Sander, a.g.e., s. 234; Armaoğlu, a.g.e., s. 19.

7 Armaoğlu, a.g.e., s. 13-14.

8 Sander, a.g.e., s. 346.

9 "Alman İmparatorluğunun kurulmasından sonra, bilhassa İmparatorluk Başbakanı Bismarck'ın izlemiş olduğu diplomasi, Almanya'ya, Bismarck'ın başkanlıktan ayrıldığı yıl olan 1890 yılına kadar, kesin bir diplomatik üstünlük kazandırmış ve bunun neticesi olarak da, Almanya'nın etrafında Üçlü İttifak dediğimiz bir kuvvetler bloku ortaya çıkmıştır" Armaoğlu, a.g.e., s. 19.

10 Sander, a.g.e., s. 254-255.

11 Armaoğlu, a.g.e., s. 19.

12 Sander, a.g.e., s. 241.

13 "Avrupa'daki büyük devletler bu şekilde iki büyük bloka bölünmüş oluyordu. Avrupa'nın 1870'lerden başlayıp 1904-1907'ye gelinceye kadar geçen devrede bu şekilde iki bloka ayrılmış olması, denebilir ki I. Dünya Savaşının çıkmasında en mühim sebeplerden birini teşkil eder. Çünkü 1904 yılında İngiliz-Fransız anlaşmasının imzalanmasından itibaren Üçlü İttifak ve Üçlü İtilaf blokları tam bir çatışma içine girmişlerdir. On yıl süren bu

I. Dünya Harbi ilk başta bir Avrupa savaşı şeklinde başlamıştı. Bir yanda Fransa, Britanya ve Rusya'nın oluşturduğu Üçlü İttifak, öte yanda "Merkez Güçler" denilen Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bulunmaktaydı¹⁴. Ancak kısa süre sonra I. Dünya Savaşı o zamana kadar en büyük "uluslararası anarşi" halini almıştır¹⁵. Bu da I. Dünya Harbi'ne ilk topyekûn bir savaş olma özelliği kazandırmıştır. Savaş 28 Haziran'da Avusturya veliahdının suikastla öldürülmesi ile başlasa da Rusların seferberlik ilan etmesi ile geri dönülemez bir hal almıştır. Devletlerin birbirine arka arkaya savaş ilan etmeleri savaşın sınırlarını genişletmiştir¹⁶.

B. İtilaf ve İttifak Diplomasilerinde Romanya

İki savaş blokunun içinde yer almayı ortaya çıkacak bir savaşta, katıldığı kutba önemli avantajlar sağlaması güçlü bir ihtimal dâhilinde olan devletler de söz konusu idi. Bu avantajlar ilgili devletin stratejik bir konumda bulunması, içinde bulunduğu coğrafyayı kontrol etmede önemli bir mevkide olması, ordusunun, savaşın kaderini önemli ölçüde etkilemesi gibi bir dizi beklentilere cevap verebilecek potansiyele sahip olması bu devletin, savaşan grupların birine dâhil olmasını oldukça önemli bir hale getirmiştir. Bu devletlerden biri Romanya'dır. Bu özelliklerinden dolayı Romanya her iki blokun da gündemindeydi ve İttifak ile İtilaf Devletleri Romanya'nın kendi safında savaşa dâhil olmasını ya da kendi lehlerine tarafsız kalmasını istiyordu. Bunun için ise Romanya'ya çeşitli vaatlerde bulunuluyor, Romanya dışında yaşayan Rumenlerin yaşadığı toprakların Romanya sınırları içinde katılması vaadinde bulunuyorlardı. Mihver Devletleri'nin lideri konumunda bulunan Almanya, Romanya'nın Mihver devletleri safında savaşa girmesini sağlamak için Rusların elinde bulunan Besarabya'yı önermekle birlikte¹⁷, Almanya'nın Romanya'yı İttifak devletleri yanında savaşa katılması konusunda uyguladığı yöntem, tehdit şeklindeydi¹⁸ ve Romanya'nın İttifak devletlerine katılmasını problemleri bir düzleme taşıyordu. Bu yöntem savaşın sonucuna dair inanç ve beklentilerin yüksek olmasını göstermekte ise de yerinde bir diplomasi değildi. Zaten bu diplomasi Romanya'nın tavrında bir değişiklik yaratmadı¹⁹. Almanya'nın Romanya'yı "kolay elde edilebilir"

çatışma devresi, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle sonuçlanacaktır". Armaoğlu, a.g.e., s. 36; "Uzakdoğu'da izlediği dış politikada başarılı olamayan Rus hükümeti, dikkatini yeniden Batı'ya çevirerek, Balkanlar'da etkin bir politika izlemeye başladı. Bu davranış, sonucu I. Dünya Savaşı'na varacak bir dizi uluslararası bunalımı başlatacaktır" Sander, a.g.e., s. 267.

14 Eric Hobsbawm, *Kısa Yirminci Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1996, s. 37.

15 "Birinci Dünya Savaşı'nın özelliği kazandığı boyutlar ve kullanılan silahlar bakımından tarihte kendisinden önceki savaşlardan farklı bir nitelik göstermesi. Birinci Dünya Savaşı'nda 65 milyon insan karşı karşıya gelmiş, savaşan ordularda 8,5 milyon asker ölmüş, iki milyondan fazlası sakat kalmış. Dolaylı ya da dolaysız 10 milyon kişi savaş yüzünden yaşamını yitirmiştiş" Murat Sarıca, *Birinci Dünya Savaşından Sonra Avrupada Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları (1919-1929)*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982, s. 3.

16 Sander, a.g.e., s. 240-241, 351, 355.

17 Mathew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çeviren: (İdil Eser), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 327.

18 Barbara Jelavich, "Romania in the First World War: The Pre-War Crisis, 1912-1914", *The International History Review*, Vol. 14, No. 3 (Aug., 1992), s. 445.

19 "Romanya'nın İtilaf devletlerine eğilim göstermesi Merkezi Devletlerin gözünden kaçmadı. Fakat, Romanyaya taviz vermek hususunda enerjik davranacakları yerde, onu tehdit etmek suretiyle İtilafa katılmaktan alıkoymaya çalıştılar. Avusturya'nın Bükreş'teki elçisi Romen başbakanına "Ölmüş olduğu sanılan aslan, bir pençe darbesiyle Romanya'yı da ikinci bir Sırbistan yapabilir", dediyse de, bu tehdit Romanya'nın durumunu değiştirmede ve Romanya, Rusya ve Fransa ile savaşa katılmanın şartları konusunda görüşmelere başladı". Armaoğlu, a.g.e., s. 123-124.

bir müttefik olarak gördüğü şeklindeki alginın Romanya'nın tavrına yansımıştır denilebilir²⁰. Yani Almanya Romanya konusunda öz verili davranmadı bu yüzden de İttifak Devletleri, savaş için önemli bir mevkide olması düşünülen Romanya'yı ikna edemedi²¹. Aslında savaşın başlarında Romanya'nın, özellikle Galiçya'da, İtilaf Devletleri'ne karşı bir cephe açması, Almanya'nın dolayısıyla İttifak Devletleri'nin elini güçlendirecekti. Çünkü bu cephe Fransa'yı savaş dışı bırakabilir ve Almanya'ya, Rusya üzerine tüm gücüyle yüklenmek için önemli avantajlar sağlayabilirdi²². Ancak Almanya bu konuda "doğru" bir diplomasi yürütememiştir²³. Bu da savaşın başında yakalanacak fırsatların kaçırılmasına sebep olmuştur. Almanya'nın bu konudaki tavrında özgüvenin önemli rol oynamıştır. Bu özgüvenin de savaşın sonucuna bakıldığında ise İttifak Devletleri için büyük kayıplara sebep olduğu şeklinde bir durum tespiti yapmamıza olanak vermiştir. Bu yanlış diplomasinin en önemli sonuçlarından biri Fransa'ya, önemli avantajlar sağlamıştır. Bir kere Fransa'ya Romanya'yı kendi safında savaşa katılması için diplomasi yürütme şansı vermiş, Almanya'nın genişleme ihtimaline karşı etkili bir tampon bölge yaratma imkânı sağlamıştır. Fransa'nın Romanya'yı kendi blokunda savaşa girmesini, ne pahasına olursa olsun istemesi güçlü bir Alman tehdidini savuşturma amacına yönelik stratejik bir hamle idi²⁴. Fransa bu minvalde Rusya'yı da meseleye dâhil etmek için Rusya'ya zaman zaman baskılarda da bulunmuştur²⁵. Bu baskıların sebebi Rusların, Romanya'yı kendi saflarında savaşa katılması konusundaki diplomasisini ağırdan alması idi²⁶. Fransızlar, bir yandan Romanya üzerinden diplomatik girişimlerini sürdürürken diğer taraftan Rusların daha özverili davranmasını istiyorlar, doğu cephesinde İtilaf Devletleri'nin avantajlı bir konum elde edeceğini düşünüyorlardı. Çünkü Romanya'nın bu savaştaki tavrı sadece bu savaşı ilgilendirmemekteydi ve aynı zamanda savaş sonrası süreci de derinden etkileyecek bir başlangıç olarak kabul ediliyordu. Zira, Romanya Fransa için önemli bir pazar olarak görülüyordu. Henri Berthelot'un, Clemenceau'ya, uyarısı da bu yönde olmuştu²⁷. Bu açıdan da değerlendirildiğinde Romanya'nın savaşa İtilaf Devletleri tarafında katılmasının savaş sonrası ilişkilerin seyrini değiştirmesi bakımında önemliydi. Fransızlar, Romanya diplomasisini, Rusya'yı Romanya'nın ikna edilmesi konusunda etkin bir güç olarak kullanmaya çalışmışlardır. Ancak Rusya'nın Romanya diplomasisi çetrefilli, tarihi geçmişe dayanan güvensizlik duygusu ile şekillenen ilişkiler biçiminde ve Romanya'nın Rusya'ya karşı duyduğu şüpheler nedeniyle çok yönlü bir düzlemde seyretmiştir²⁸. Bu yüzden, I. Dünya

20 Aslında Almanya'nın, savaşta Osmanlı Devleti ile ilişkisini sağlamak için Romanya'nın demiryolu sistemine bağımlı olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir Ian Westwell, *I. Dünya Savaşı*, (Çeviren: Oktay Etiman), Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 138.

21 Jelavich, a.g.m., s. 445.

22 Sander, a.g.e., s. 259.

23 Armaoğlu, a.g.e., s. 124.

24 V. N. Vinogradov, "Romania in the First World War: The Years of Neutrality, 1914-1916", *The International History Review*, Volume: 14., No: 3., 1992, s. s. 456; bu süreçte Fransızların zaman zaman kararsız kaldıkları ve Romanya'ya mesafeli durdukları görülmektedir: Glenn E. Torrey, "Romania in the First World War: The Years of Engagement, 1916-1918", *The International History Review*, Vol. 14, No. 3 (Aug., 1992), s. 477-478.

25 Jelavich, a.g.m., s. 444.

26 Anderson, a.g.e., s. 342.

27 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 477-478.

28 Romanya'nın Rus tehdidi algısı onların ittifak anlayışlarına da yansımıştır: "Romanya Kralı Carol, tıpkı hükümeti gibi, Transilvanya Romenlerinin arzularından çok yayılmacı Rusya'nın yarattığı tehditle ilgileniyordu ve bunun sonucunda 1883 yılında, Avusturya-Macaristan ve Almanya ile ayrı ayrı yaptığı anlaşmalarla Üçlü İttifak'a katıldı." James Joll-Gordon Martel, *Birinci Dünya Savaşı Neden Çıktı?*, (Çeviren: Orhan Dinç Tayanç), Türkiye İş Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 174.

Savaşı öncesi Romanya'nın Rusya ile ilişkileri Romanya'nın İtilaf kuvvetleri safında savaşa girmesinde etkisi olmuştur dersek abartılı bir ifade kullanmamış oluruz. Çünkü özellikle Rusya'nın Balkanlarda yürüttüğü politika Romanya'yı Balkanlarda stratejik bir konuma taşımıştır. Öncelikle Balkanlarda oluşturulacak özerk devletler projesinde Romanya önemli bir yerde durmaktaydı²⁹. Rumenler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı Rusları desteklemişler³⁰, bunun bir sonucu olarak da Rus eliyle bağımsızlıklarını kazanmışlardır³¹. Ancak Berlin Anlaşması'yla Rumenlerle meskûn Besarabya'nın Romanya sınırları dışında kalması³², Romanya-Rusya ilişkileri için dönüm noktası olmuştur³³. Tabii olarak da bu durum I. Dünya Harbi diplomasisine yansımış, diplomasinin zor bir düzlemde yürütmesine sebep olmuştur³⁴. Ancak, Rumenlerin Rusya'ya güvenmemelerine rağmen yakın bir diplomatik ilişki düzeyi tutturduğunu ifade edebiliriz³⁵. Bunda Romanya'nın, Rumenlerle meskûn Banat, Bukovina ve Transilvanya gibi yerlerin Romanya sınırlarına katılması Rusya'nın göz ardı edilerek yapılabilecek bir şey olmaması önemli bir etkiye sahipti. Bunun yanında Romanya'nın I. Dünya Harbi için önemli ve değerli bir müttefik olması Rusya'nın savaş diplomasisini etkilemiş belli tavizlerin verilmesini de zorunlu hale getirmiştir. Bratianu'nun bunun farkında olması ve büyük Romanya hayali, Rusya'nın Romanya'nın tarihi ve milli hayallerini süsleyen vaatlerde bulunmasını değerli hale getirmiştir³⁶. Bu yüzden Bratianu, Transilvanya ile birlikte Bukovina, Eflak-Boğdan ve Dobruca'nın bir kısmı, Rumen savaş diplomasisinin temeline almıştır³⁷. Çünkü Büyük Romanya ancak önemli bir Rumen nüfusunu içinde barındıran bu yerlerin Rumen milli sınırları arasında yer alması ile söz konusu olabilirdi³⁸. Ancak Transilvanya'da Rumenlerin yanında Macarlar ve Almanlar;

29 Anderson, a.g.e., s. 196.

30 Richard Ned Lebow, "Agency Versus Structure in A. J. P. Taylor's: Origins of the First World War", *The International History Review*, Vol. 23, No. 1 (Mar., 2001), s. 57.

31 Büyük Devletlerin askeri ve siyasî desteği, Osmanlı Devleti'nin dağılması ve ulus devletlerin ortaya çıkmasında kritik etki yaratmıştı. Michael A. Reynolds, "İmparatorlukların Çöküşü-Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 14.

32 Rusya, Romanya'ya Osmanlı Devleti'ne karşı savaşması koşuluyla Besarabya'yı Romanya'ya vaat etmesine rağmen "Besarabya kıt'asından mahrûm edilerek Tuna nehriyle Transilvanya dağları arasına sıkışıp kalmıştı" "İlan-ı Harb'den 90 gün sonra Romanya", *Vâveylâ*, 25 Teşrinisani 1332, Sayı: 50., s. 1. Jelavich, a.g.m., s. 441; bu da Romanya'nın, "93 harbinden sonra istiklâliyet-i tamme kazanmış bir memleket olup o târihten itibaren Avusturya ile dâ'imâ hîsn-i münâsebette bulunmuş ve Rusya'nın kendisine va'ad ettiği Besarabya kıt'asından mahrûm edil"mesi anlamını taşıyordu. "İlan-ı harp'ten 90 gün sonra Romanya", *Vâveylâ*, 25 Teşrinisani 1332, Sayı: 50., s. 1

33 Besarabya'nın Romanya'ya verilmemesi dolayısıyla Rusya'ya karşı güvensizliğin yanında bir Rus tehdidi algısının olması, Rumenler arasında Rusya'ya karşıt bir kamuoyu oluşmasına sebep olmuştur. Bu yüzden "Romanya siyâsetinin Rusya aleyhinde olduğu istişmâm edebiliyor[du]" "Romanya", *Vâveylâ* 1 Teşrinisani 1331, Sayı: 1., s. 7.

34 Romanya diplomasisinin Rusya'yı ilgilendiren bir diğer yönü Rusya'nın Boğazlara sahip olmasının Romanya için ifade edeceği anlam idi. Çünkü "Rusya'nın boğazlara sahip olması Romanya için bir felâket ve tehdid[di]" "Romanya, Bükreş 23 Kanun-ı Evvel", *Vâveylâ* 10 Kanunusani 1331, Sayı: 7., s. 11.

35 Çünkü Romanya 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nde Rusya'ya yardım etmesine rağmen Rusların Besarabya'yı ellerinden aldığını unutmamıştı. Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Dördüncü Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 499; "1914 yılı sonlarında, Romanya, Balkanlar'da Rusya ve slavların hakimiyetine duyduğu husumet temelinde, İtalya ile bir ittifak oluşturma eğilimine girmişti bile" Anderson, a.g.e., s. 328.

36 Romanya kralı I. Carol'ün 1914 Ekiminde ölmesi ile Rumen dış politikası İonel Bratianu'nun kontrolüne geçti ve Rumen savaş diplomasisi Bratianu tarafından yönetilmeye başlamıştı. Vinogradov, a.g.m., s. 455.

37 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 478.

38 Romanya'nın politikasının esası millî birlik kurmak anlayışı üzerinde şekillenmiştir desek pek de yanlış olmaz: "kendi hemcinslerinin menâfi'ini müdâfa'a etmek lüzûm-ı şedîdiyle hareket ederek vahdet-i millîye mevcûdiyâtini te'min edecek devletlerle birlikte hareket etmek mecburiyeti" "İlan-ı Harb Tarihleri", *Vâveylâ*, 332, 39., Sayfa: 4; Bu yüzden bunu temine yönelik yardımı olacak devletlerle birlikte hareket edecekleri konusu şüphesizdir.

Banat'taki Sırp; Bukovina'daki Ukraynalılar yaşamaktaydı. Bu yüzden buralarda kalıcı bir Rumen sınırı çizmek de zordu³⁹. Rumenlerin savaş diplomasisi işte bu zorlukları aşabilmek için Rusya başta olmak üzere Fransa ve İngiltere'den savaşa girme karşılığında, buraların kendisine verilmesini istemiştir.

Rumen diplomasisinin başında İonel Bratianu bulunmaktaydı. Bratianu etkili ve sonuç alınabilir bir diplomasi sergileyecek argümanlara sahipti ve bu argümanları büyük devletlere karşı başarılı bir şekilde kullanmak için siyasî zemin de mevcuttu. Rusya ise özellikle Avusturya-Macaristan'ın tehlike yaratacak manevralarına karşı tampon bir bölge oluşturmak için Romanya ile yakından ilgilenmek zorundaydı ve Romanya'yı İtilaf Devletleri blokuna katmak için özveride bulunması gerekiyordu. Savaşın başlamasının ardından İttifak Devletleri'nin başarılı savaşlar vermesi Rusları zor durumda bırakıyor, Romanya'yı savaşa sokmak zorunda olduğunu düşündürüyordu⁴⁰. Ancak Bratianu'nun Romanya'nın kolay elde edilemeyeceğini gösterir tarzındaki diplomasisi ve birleşik bir Romanya kurmak düşüncesi onun zaman zaman sınırları zorlayan⁴¹ ve sabır taşırın talepleri gerek İttifak Devletleri'ni ve gerekse İtilaf Devletleri'ni kesin ve uygulanabilir tavizler vermek zorunda bırakmıştır⁴². Çünkü Bratianu Ruslara güvenmemek konusunda haklı ve tarihi geçmişe dayanan tecrübelerle sahipti ve yeniden bir hayal kırıklığı yaşamak istemiyordu. Bu yüzden kesin garantilerin sağladığı bir anlaşmanın peşinde idi⁴³.

Almanların Gorlice'ye gerçekleştirdiği taarruz ve Galiçya'yı tehdit altına alması Ruslar açısından Rumenlerin savaşa katılmalarını çok kritik bir aşamaya taşıdı. Bratianu ise bunun keyfini çıkarırcasına yavaş, soğukkanlı ve emin bir tavırda hareket ediyordu. Özellikle Rusya'nın Balkanlarda sıkışması Bratianu'nun bu serinkanlı ve sabırlı diplomasisinin Rusya üzerinde etkili olmasını kolaylaştırmış Rusya'yı Romanya'ya "büyük tavizler vermenin gerekli olduğu" konusunda ikna etmiştir⁴⁴. Sazanov ve Brusilov gibi Rus diplomatlar Bratianu'nun bu diplomasisi karşısında, savaşın da aldığı vaziyet nedeniyle rıza göstermek zorunda kalmışlardır. Ancak bu konuda verilecek tavizlerin İtilaf blokunun genel kabulüne açmayı ihmal etmeyen Ruslar, Rumenlerle yapılması muhtemel anlaşmanın içeriğine İtilaf blokunun diğer üyeleri ile birlikte karar vermek diplomasisini de yürütüyorlardı⁴⁵. Ancak İttifak Devletleri'nin 1915 yılı başındaki etkili girişimleri Rusları ürkütmekteydi. Bunun tehlikeli sonuçları ancak Romanya'nın savaşa girmesi ile bertaraf edilebilecek ve başta Ruslar olmak üzere İtilaf Devletleri'ni rahatlatacaktır⁴⁶. Bu durum, Romanya'nın daha kararlı bir diplomasi

---

Romanya'nın İlan-ı harb notasında bu durum açıkça ifade edilmiştir.

39 Vinogradov, a.g.m., s. 454.

40 Vinogradov, a.g.m., s. 455.

41 Vinogradov, a.g.m., s. 457.

42 "Her iki tarafın kendi yanına çekmek istediği Romanya'nın iki tarafta da toprak emelleri vardı... Romanyalılar Rusların elinde bulunan Besarabya'yı, Transilvanya, Bukovina ve Banat'ı istiyorlardı. Rusya ve Avusturya da, Romen desteğini sağlamak için birbirlerinin topraklarını peşkeş çekmekteydiler." Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İkinci Cilt, Üçüncü Baskı, E Yayınları, İstanbul 2000, s. 376.

43 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 462-463; Rusya'ya güvenmemek konusunda Bratianu yalnız değildi. Eski başbakan Carp'ın "Transilvanya'ya a'id mesail-i mühimmeden ziyâde Rusya'nın Tuna mansıplarında gözü olub bunun ve kezâ hakkındaki meselenin daha ehemm olduğu" şeklindeki açıklamaları bunu açıkça göstermektedir. "Romanya, Bükreş 23 Kanun-ı Evvel", *Vâveylâ* 10 Kanunusani 1331, Sayı: 7., s. 12.

44 Vinogradov, a.g.m., s. 455-457

45 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 463.

46 Armaoğlu, a.g.e., s. 123.

yürütmesini, taleplerini daha cesurca iletmesini hatta savaşa girme konusunda bir zaman ya da yöntem tayin etmede daha serbest hareket etmesini sağlamıştır. Bratianu'nun bu süreçteki diplomasisi bunu açıkça göstermektedir. Çünkü Rumenlerin eli güçlüydü. Ancak başta Sazanov olmak üzere Rus devlet adamları Romanya'nın bu cüretkâr politikalarına teslim olmamak için direnmişler; belirli bir süre Rumenlerin bu konudaki taleplerini reddetmek kararını uygulamıştır. Çünkü Romanya'nın talepleri arasında Besarabya bulunmaktaydı ve burası Rusların elindeydi⁴⁷. İtilaf Devletleri'nin içinde bulunduğu ve savaşın sonucuna etki edebilecek durumu hem Romanya'ya zaman kazandırmış hem de sonuç alınabilir diplomasi yürütmelerini sağlamıştır. İki yıllık diplomasi ve tarafsızlık bunu açık bir şekilde göstermiş, Rumen taleplerinin hemen hepsinin kabulünü sağlamıştır⁴⁸. Savaşın gidişatı dengede dursa da İtilaf Devletleri için tehlikeli bir hal almaya yatkındı. Bu yüzden Ruslar, Avusturya karşısında blok kurmak adına Romanya'ya oldukça cömert davranmak zorunda kalmıştır. Romanya ile ittifak anlaşması maliyeti yüksek ancak gerekli ve Ruslar açısından hayati önemi haizdi⁴⁹. Bütün bunlara rağmen ne İttifak Devletleri ne de İtilaf Devletleri 1916 Ağustosuna kadar Romanya'yı kendi safında savaşa sokamadı. Bu kadar süre savaşın dışında kalan Romanya'nın diplomasiyi etkin bir şekilde kullanması hem Romanya'nın hem de her iki blok devletlerinin beklentilerinin üst düzeye çıkmasına sebep oldu. I. Dünya Harbi'nde Romanya'nın nasıl bir diplomasi yürüttüğüne dair söyleyeceklerimiz meselesinin etrafının anlaşılmasını sağlayacağından faydalı olacaktır.

C. Romanya'nın I. Dünya Harbi Diplomasisi

Üçlü İttifak'ın bir üyesi olan Romanya⁵⁰, savaş başladığında tarafsızlığını ilan etmişti⁵¹. Başta Bratianu olmak üzere Rumen devlet adamları bir anlamda şartların tetkik edilerek Romanya için faydalı ve kazançlı bir tercihte bulunmak istemişlerdi. Bu yüzden hedef büyüktü ve Romanya'nın savaş diplomasisi, büyük topraklar kazanma hayalleri ile süslüydü⁵². Bu da tarafsızlığın Romanya'nın lehine oluşacak kesin garantilerin elde edilmesi durumunda bozulacağını göstermekteydi. Çünkü bu süreçte ortaya koyduğu diplomatik faaliyetlerle elde edeceği topraklar, belki de bundan sonraki Romanya'nın kalıcı topraklarını oluşturacaktı. Romanya'nın bu süreçte uyguladığı diplomasi belli koşullarda savaşın seyriyle ilgili yavaşlatıcı bir etkide bulunmuştu. Çünkü İtilaf ve İttifak Devletleri Romanya'yı kendi yanlarına çekmek istiyor ve bundan sonra da savaşı buna göre planlamak istiyorlardı⁵³. Bu plan ise bir an önce Romanya'nın savaşa dâhil olması ile işleyebilirdi. Başta Bratianu olmak üzere Rumen devlet adamları da bunu kendileri için önemli bir avantaja çevirmek istiyordu. Bu yüzden İtilaf ve İttifak Devletleri'nden ciddi ve uygulanabilir garanti ve sözler talep ediyorlardı⁵⁴. Bu arada da savaşın seyrini dikkatli bir şekilde takip eden Rumenler, savaş sırasında değişen dengelere

47 Anderson, a.g.e., s. 182; Vinogradov, a.g.m., s. 455-456.

48 Vinogradov, a.g.m., s. 458.

49 Anderson, a.g.e., s. 328.

50 "Birinci Dünya Harbi'nden çok önce Üçlü İttifak Devletleri'ne bağlanmış olan Romanya harp çıkınca tarafsızlığını ilan etmişti." İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Ankara 1993, s. 179; Celalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim-I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, İstanbul 2001, s. 39.

51 Aslında savaşta büyük topraklar kazanma hayalini sadece Romanya kurmuyordu. Bir diğer Balkan ülkesi olan Bulgaristan da aynı hayalleri kuruyordu. Anderson, a.g.e., s. 332.

52 Anderson, a.g.e., s. 326.

53 Görgülü, a.g.e., s. 179.

54 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 462-463.

uygun bir pozisyon almak istiyordu.

Romanya'nın hangi tarafta savaşa girmeye yakın olduğu konusundaki soru, bir takım tarihi koşullar dikkate alınarak cevaplanabilir. Öncelikle Rumenlerin alma hayalini kurdukları yerlerin nereler olduğunu belirtmek gerekiyor. Romanya, Avusturya-Macaristan'ın elinde bulunan ve ahalisini Romenlerin teşkil ettiği Transilvanya, Banat ve Bukovina ile Rusya'nın elinde bulunan Besarabya'yı sınırlarına katmak istiyordu⁵⁵. 1916 yılına gelindiğinde Dobruca'nın da bu listeye eklenmesi gerektiğini ifade edelim⁵⁶. Bunlar göz önüne alındığında Romanya'nın İtilaf devletleri safında savaş girme ihtimali daha yüksekti⁵⁷. Müttefik Devletleri de bunun farkında olmasına rağmen bu konudaki diplomalarına devam ediyorlardı. Burada özellikle Besarabya konusunda Ruslarla anlaşma mümkün olursa Romanya'nın İtilaf Devletleri safında savaşa girmesinde önemli bir pürüz kalmayacaktır. Ancak bu konuda Rusya'ya güvenmek 1878 yılında yaşananlar dolayısıyla zordu⁵⁸. Bratianu bu yüzden kesin garantiler almak üzerine politikalar yürütmeye çalışıyordu. Onun politikaları ise Romanya'nın savaştaki tercihlerini belirledi. Ancak Romanya'da savaşa girme konusunda sağlam bir birliktelik yoktu. Rumen halkı arasında Almanya yanlısı, Rusya yanlısı ya da savaşta tarafsızlık yanlısı olmak üzere çeşitli temayüller vardı ve bunlar savaş sırasında oluşmamıştı⁵⁹. Bu temayüller özellikle 1878 Osmanlı Rus Harbi'ne kadar geriye gitmekteydi⁶⁰. Mesela Romanya eski başbakanı Petre P. Carp, Almanya'nın içinde olduğu müttefikler safında savaşa girme taraftarıydı. Bratianu liberal düşünceye sahipti ve Fransız hayranı idi. Bu yüzden İtilaf Devletleri'ne yakındı⁶¹. Savaşa katılarak Rumen topraklarının birleştirilmesini sağlayacağını düşünüyordu. Babasının başbakan olduğu dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile savaşa girerek Romanya'nın bağımsızlığını sağlamıştı. Bu savaş da Romanya'nın topraklarını birleştirebilirdi⁶². Bu amacı gerçekleştirmek için gerçekten dikkatli özverili ve sabırlı olması gerektiğini biliyordu. Bu yüzden savaş başladığında, üçlü ittifak üyesi olmasına rağmen Avusturya'nın arkasından gitmemişti⁶³. Ağustos ayından itibaren artan İtilaf baskılarına da iki yıl boyunca göğüs germeyi başarmıştı. Bratianu savaş öncesi ve sırası diplomasisini İtilaf Devletleri'nin taahhütlerini yerine getirmelerini sağlamak üzerine kurgulamıştı⁶⁴. Çünkü Bratianu Romanya'nın amaçladığı toprak kazanımlarını, tek başlarına kaldıklarında gerçekleştiremeyeceklerini de biliyordu. Yani Romanya bu toprakları Avusturya'dan kendi gücü ile alamayacağını görmüştü⁶⁵. Öte yandan da Bratianu Romanya topraklarının birleştirilmesinin milli bir ideal

55 "Armaoğlu, a.g.e., s. 123; Anderson, a.g.e., s. 328-329; Mehmet Okur, "Birinci Dünya Savaşı'nda Balkanlar", *Balkanlar El Kitabı*, Cilt: 1: Tarih, İkinci Baskı, Akçağ Yayınevi, Ankara 2013, s. 617; Murat Sarıca, *Siyasal Tarih*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1980, s. 294.

56 Anderson, a.g.e., s. 357.

57 İttifak Devletleri'nin bunu görmüş olmalarına rağmen Romanya'nın üçlü ittifak üyeliğinin devam etmesi bu devletlerin Romanya'dan ümitlerinin kesilmemesini sağlamıştı Vinogradov, a.g.m., s. 454; "Romanya Uzlaşma Devletleri yanında savaşa girme eğilimindeydi. Romenler Latib çıkışlı olmaları, aydınlarının Fransız kültürü ile yoğrulmuş bulunmaları nedeniyle moral yünden kendilerini Anlaşma Devletlerinden çok Uzlaşma Devletlerine yakın görüyorlardı" Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: V., Ankara ty, s. 507, s. 481.

58 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 462-463.

59 Jelavich, a.g.m., s. 448.

60 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 462.

61 Jelavich, a.g.m., s. 443, 451.

62 Vinogradov, a.g.m., s. 453-454.

63 Armaoğlu, a.g.e., s. 123.

64 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 462.

65 Armaoğlu, a.g.e., s. 124.

olduğu gerçeğini göz ardı edemezdi⁶⁶. Savaş sırasında düzenlenen ittifak görüşmelerinde bundan taviz vermedi. Bu duruşu özellikle İtilaf Devletleri'nde bıkkınlık bile yaratmıştı⁶⁷. Ancak Romanya'nın savaşa sokulması İtilaf Devletleri'nin 1914-1916 yılları arasında uğradıkları kayıpları tazmin etmek noktasında İtilaf Devletleri'ne önemli avantajlar sağlayabilirdi⁶⁸. Vaatleri de bu minvalde büyüktü⁶⁹. Bratianu'nun, Romanya'nın savaşa girmesinin İtilaf Devletleri için ne anlama geldiğini iyi bilmesi, ona daha kararlı bir diplomasi yürütmeye imkân sağlıyordu⁷⁰. Bu duruş Romanya'yı I. Dünya Harbi'nde diplomatik açıdan önceki dönemlere göre daha güçlü bir konuma taşımıştır⁷¹. Romanya bu güçlü konumu ile diğer devletlerin endişelerini, en azından ilk iki yıl çok da dikkate almamasına⁷², Rumen taleplerini de üst düzeyde kalmasına zemin hazırlamıştır⁷³. Ancak 1916 yılının ortalarına doğru İtilaf ve İttifak Devletleri'nde Romanya'ya karşı baskıları artmaya başlamıştı. Çünkü Romanya'nın savaşa girme karşılığında istediklerinin hemen hepsi kabul edilmişti. Buna rağmen Romanya'nın savaşa girmemesi İtilaf Devletleri'nin sabrını taşırılmıştır. Haziran 1916 yılında gelen İtilaf ultimatomu, ya savaşa dâhil olması ya da genişleme hevesinden vaz geçmesini içeriyordu⁷⁴. Romanya'nın bir an önce karar vermesi gerekiyordu. Bu kararda Haziran 1916 ultimatomunun rolü önemli bir yerde duruyordu⁷⁵. Romanya'nın savaşa girmek karşılığında alacakları askerî ve mali yardımların ne olacağı konusundaki görüşmeler 17 Ağustos 1916 tarihinde bir anlaşma ile sonuçlandı⁷⁶. Romanya için bu iki yıllık süreç hiç de kolay geçmemiştir. Rumenler, diplomatik ve ekonomik baskılara maruz bırakılmış, savaşan tarafların iç politika malzemesi olmaktan kurtulamamıştır. Romanya bu anlaşmayla birlikte iki yıl süren yıkıcı bir savaşa girmiştir⁷⁷. Zaten bu konuda başkaca bir seçeneği de yoktu. İzole olmayı göze alması zordu⁷⁸. Bu yüzden, Romanya, 17 Ağustos 1916 tarihli anlaşmanın yapıldığı konferansta savaşın büyük sorumluluklarını, büyük kayıplar verme pahasına, kabul etmek zorunda kaldı⁷⁹. Bratianu bu konferansta serinkanlılığını devam ettirerek isteklerinin

66 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 478.

67 "Romanya, İtilaf Devletleri yanında savaşa girerse, Avusturya-Macaristan'ın güney sınırında Türkiye ve Bulgaristan'ı İttifak Devletleri'nden ayıran bir cephe açılacak, Rusya, Romanya ve Sırbistan'a destek verebilecekti" Kemal Çelik, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Avrupa Cepheleleri" 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyum 20-21 Kasım 2014, İstanbul 2014, s. 467-468.

68 Anderson, a.g.e., s. 341

69 "Gerçekte Romanya'nın davranışı da İtalya ve Bulgaristan'dan farklı değildi. Diğerleri gibi o da, kendisine en fazla toprak tavizi verecek tarafı kollamaktaydı. Romanya'nın toprak isteklerinin başında, Avusturya'dan, ahalisini Romenlerin teşkil ettiği Transilvanya, Banat ve Bukovina ile Rusya'dan Besarabya geliyordu" Armaoğlu, a.g.e., s. 123.

70 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 478-479.

71 Jelavich, a.g.m., s. 441.

72 Jelavich, a.g.m., s. 450.

73 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 468.

74 Çelik, a.g.b., s. 468.

75 Vinogradov, a.g.m., s. 452.

76 Anderson, a.g.e., s. 342. Vinogradov, Romanya'nın savaşa girmesi konusunda bu ultimatomon etkili olmadığını savunarak savaşa, hükümetin dikkatli bir şekilde yaptıkları değerlendirmenin sonucunda girdiğini ifade eder. Yani bu karar iki yıllık bir diplomatik hazırlığın ardından alınmıştı. Vinogradov, a.g.m., s. 452.

77 Glenn E. Torrey, "Romanian Historiography on the First World War", *Military Affairs*, Vol. 46, No. 1 (Feb., 1982), s. 25.

78 Jelavich, a.g.m., s. 441.

79 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 478-479.

tamamını almak için karşısında savaşın en güçlü devletlerini yaklaşık iki ay uğraştırmıştır⁸⁰. Bu ittifak anlaşması Bratianu'nun kardeşi Ventila'nın evinde gizli olarak imzalanmış Romanya İtilaf devletlerine katılmıştı⁸¹. Romanya bu anlaşmayla diğer İtilaf devletleri ile birlikte eşit statü kazanacak⁸², istediği toprakların tamamını elde edecek⁸³, Avusturya'dan Bukovina'yı, Macaristan'dan Banat'ı, Rusya'dan Besarabya'yı ve Bulgaristan'dan da bir kısım Dobruca'yı alarak topraklarını en fazla genişleten devletlerden biri olacaktır⁸⁴.

17 Ağustos 1916 tarihli anlaşma ile Rumenler İtilaf Devletleri safında savaşa girecek cesareti gösterdi ve savaşa dâhil oldu⁸⁵. Romanya 27 Ağustos 1916 tarihinde⁸⁶ içerisinde Avusturya-Macaristan, Almanya, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile savaşa başlamış oldu⁸⁷. Ancak Romanya'nın savaşa girmesi İtilaf Devletleri'nin savaş stratejilerine nasıl yansıdığı sorusunu cevabı pek parlak değildir⁸⁸. Çünkü Rumenlerin yaptığı savaş planları tutmadı⁸⁹. Bunda, Rumenlerin kendisinden beklenen büyük, etkili ve sonuç getirecek bir savaş planına sahip olmamaları büyük bir etkendi⁹⁰. Bunun sonuçları ağır oldu. Rumenler 1916 Ağustosunda savaşa katıldıktan sonraki birkaç ay için seri yenilgiler alarak İttifak Devletleri'nin işgali altına düştüler⁹¹; tıpkı Sırp gibi büyük askerî kayıplar verdiler⁹², Rusya'da ihtilalin patlak vermesi ve Rus ordusunun bozulması da Romanya'yı oldukça zor durumda bırakmıştır⁹³. Böylece Romanya cephesi tasfiye edilmiştir⁹⁴. Bu büyük bir çöküştü ve Romanya'ya ait petrol

80 Vinogradov, a.g.m., s. 457.

81 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 476; Vinogradov, a.g.m., s. 457.

82 Vinogradov, a.g.m., s. 459.

83 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 476.

84 Armaoğlu, a.g.e., s. 184.

85 Jay Winter, Geoffrey Parker ve Mary R. Habeck, *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, (Çeviren: Tansel Demirel), İşbank Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 49.

86 Westwell, a.g.e., s. 138; Romanya'nın İtilaf Devletleri'ne katılma tarihi de anlamlıdır: "Rusların 1916 Haziran başlarında yaptıkları Brossilov taarruzuyla Avusturya -Macaristan Cephesi'nde kazandıkları büyük başarı üzerine, 17 Ağustos 1916'da bu devletlere katıldı ve 27 Ağustos 1916'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na savaş ilan etti". Taşkıran, s. 39.

87 "Romanya'nın bi-taraflığı muhâfaza ettiği iki harb senesi zarfında Avusturya-Macaristan hükümetinin taht-ı idâresinde bulunan milletlerin cema'âtini islâh edebilecek her nev' islâhât-ı dâhiliyeye muhâsım olduğunu haricden tecâvüzata karşı müdâfa'ada 'aciz olduğu derecede bunları kurban etmeye mühyâ olduğu görüldü" "Romanya'nın İlân-ı Harb Notası", *Vâveylâ*, 332, Sayı: 39., s. 4; Romanya Avusturya'ya savaş ilan ettiğinde aynı gün Almanya, bir sün sonra Osmanlı Devleti ve 4 gün sonra Bulgaristan Romanya'ya savaş ilan etti "İlan-ı Harb Tarihleri", *Vâveylâ* 332, Sayı: 39., s. 4.

88 Bu durum Vâveylâ'ya şöyle yansımıştır: "Yedi hafta geçmiştir ve iyi bilmelidir ki ahvâlin aldığı şekil tahyilât ve tasvirâta hiç de benzememiştir. Rus-Rumen ordusu Dobruca'dan çekilmeye mecbur olmuştur. Müdâfaa-i hattı da muvakkaten Köstence şimendifer hattının cenübunda te'essüs etmiştir ki burada Mackenzi(Mackensen) ordusu şimâlden Bulgarya'yı setr ediyor" "Bir bi-Tarafın Mütalaası -Jurnal Gazetesinden- Romanya Cephesinde Sevkü'l-Ceyş'in Mantiği", *Vâveylâ*, 18 Teşrinievvel Sayı: 49., s. 1.

89 "Romanya'ya ait Haberler Rusko İslova'dan", *Vâveylâ*, Teşrinievvel 332, Sayı: 43., s. 2.

90 Vinogradov, a.g.m., s. 458; savaşta başarısızlığı sadece Rumen ordularının eksikliğine vermek de meseleyi tam anlamıyla açıklığa kavuşturmuyor. Çünkü Almanlar Rumen cephesine Falkenhayn ve Mackensen gibi iki önemli generallerini göndermişlerdi. Bu da Rumenlerin başarısızlığında etkili olmuştu. "Romanya'ya ait Haberler Ruski İslova'dan", *Vâveylâ*, Teşrinievvel 332, Sayı: 43., s. 2.

91 Armaoğlu, a.g.e., s. 140-141.

92 Hobsbawm, a.g.e., s. 40.

93 Armaoğlu, a.g.e., s. 124.

94 Karal, a.g.e., s. 507.

ve buğday kaynakları Alman kontrolüne geçmesine sebep oldu⁹⁵. Romenler 300.000'den kayba uğradı⁹⁶. Ocak 1917'de Romanya kralı Yaş'a kaçmak zorunda kalmış ve Alman yanlısı bir hükümet işbaşına gelmişti⁹⁷. Romenler 1917 yılında ise şartları oldukça ağır bir barış anlaşması ile karşı karşıya kalmışlardır. Neyse ki İtilaf Devletleri'nin İttifak Devletleri'ni yenmesi Romanya'yı trajik bir sondan kurtarmıştır⁹⁸. Romanya'nın böyle hızlı bir çöküşe sürüklenmesi, aslında askerî durumlarının parlak bir görünümde olmamalarıyla doğrudan ilgiliydi. Çünkü Romanya'ya silah endüstrisi ilkeldi. Askerî teçhizat anlamında da rakiplerine göre çok gerideydi⁹⁹. Ordu da sağlam bir örgüt yapısına sahip değildi¹⁰⁰. Komuta kademesi kriz yönetimi yapmada başarı sağlayacak durumdan uzaktı ve savaşta yanlış kararlar aldılar. Bütün bu durumlar Romenlerin neden yenildiklerini açıklar mahiyeteydi¹⁰¹.

Rusya'nın savaşı bırakması işleri karmaşıktı. Fransa'nın Romanya ordusunu organize etmesi bazı geçici başarılar elde edilmesini sağlamışsa da Rus devrimi Romanya'yı gerçek bir çöküşle karşı karşıya bırakmıştır¹⁰². Sonuçta Sırbistan ve Romanya yenilgileri İtilaf Devletleri'nin manevra alanını daraltmıştı¹⁰³. Bu da Romanya'ya verilen vaatlerin yerinde ve hak edilir bir şey olmadığı düşüncesine yol açmıştı. Ancak Romanya'nın savaşta gösterdiği başarısızlık ödüllendirilmiştir. Çünkü Bratianu'nun savaş diplomasisinin esasını oluşturan taleplerin tamamına yakını elde edilmişti. Bu muazzam bir başarı olarak ifade edilebilir. Bir kere Romanya toprakları ikiye katlanmıştı. Bu nüfus oranına da yansımıştı¹⁰⁴. Bu İtilaf Devletleri'nin savaşın galibi olması Romanya'nın ödüllendirilmesinin yegâne sebebini oluşturmuştur. 1917 Bükreş Anlaşması'yla Almanya'nın güdümüne giren, birçok toprak kaybeden ve petrol ile buğday kaynakları elinde alınan Romanya İttifak Devletleri'nin savaşı kazanması ile birlikte bu kaybettiklerini geri almış oldu¹⁰⁵. Bu cümleden olarak, Romanya, Avusturya'dan Bukovina'yı, Macaristan'dan Banat'ı, Rusya'dan Besarabya'yı ve Bulgaristan'dan bir kısım Dobruca'yı almıştı¹⁰⁶. Romanya bu suretle 1600 yılından beri bu sınırları ilk defa bir araya getirmiş oldu¹⁰⁷. Bu siyasî sınırlar Romanya'nın batı ile ilişkilerini de etkilemiştir¹⁰⁸. Savaşta büyük bir tarihî başarısızlık sergilemelerine rağmen elde edilen ganimet, I. Dünya

95 Winter-Parker-Habeck, a.g.e., s. 49; "Haber alma göreviyle Romanya'ya gönderilen İngiliz politikacı John Norton-Griffiths ülkedeki petrol üretim tesislerinin büyük kısmına sabotaj düzenlemeyi ve çok sayıda tahıl deposunu imha etmeyi akıl etse de, bu önlemlerin Almanları uzun süre engellemeyeceği ortadaydı" Westwell, a.g.e., s. 139.

96 Westwell, a.g.e., s. 139.

97 Anderson, a.g.e., s. 342.

98 Armaoğlu, a.g.e., s. 124; "Müttefiklerin Birinci Dünya Savaşı'nı kazanması Romanya'yı kurtaracaktır", Okur, a.g.m., s. 617.

99 Bu yüzden "bu koşullar altında savaşa girmek bir çeşit romantizmden başka bir şey değildir" Karal, a.g.e., s. 482.

100 Torrey, "Romanian Historiography...", s. 26.

101 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 464.

102 Glenn E. Torrey, "Romanian Historiography...", s. 25.

103 Anderson, a.g.e., s. 343.

104 Winter-Parker-Habeck, a.g.e., s. 239.

105 Anderson, a.g.e., s. 358; "Romanya'nın savaşa girişi pek de iyi olmamıştı. Bükreş dahil bereketli Eflak ovaları ve Polieşti petrol yatakları aralık ayına doğru İttifak Devletleri'nin eline geçti" Sean Mcmeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, (Çeviren: Nurettin Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 254.

106 Armaoğlu, a.g.e., s. 184.

107 Glenn E. Torrey, "Romanian Historiography..." s. 25.

108 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 473.

Harbi'ni Rumen tarihinin en seçkin olaylarından biri yapmıştır¹⁰⁹.

D. Sonuç

Romanya'nın savaş diplomasisinin gerek İttifak ve gerekse İtilaf Devletleri ile yürümüş olan ilişkilerin tarihî geçmişinden oldukça etkilendiğini ifade etmek gerekir. Bu tarihî ilişkiler Romanya'nın I. Dünya Harbi diplomasisini şekillendirmiştir. Bu yüzden Rumen diplomasisinde şüphe, aldatılmışlık, güvensizlik ve aşırı itinanın etkileri açık bir şekilde hissedilmektedir. Rumen diplomasisinde iki hedef ülkenin temele alındığını ifade edebiliriz. Bunlardan birisi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu diğeri ise Rusya'dır. Bu iki ülkenin varlığı Romanya'nın hem İtilaf hem de İttifak Devletleri nezdindeki diplomasisini etkilemiştir. Romanya'nın, bu diplomasisi, savaş öncesi, sırası ve hatta sonrasında hangi gerekçeler üzerinde şekillendirildiğinin cevaplarını içerisinde barındırmaktadır.

I. Dünya Harbi'nin savaştan devletleri iki temel bloka bölünmüştü. Bu bölünmenin tarihi geçmişini 1815 Viyana Kongresi'ne kadar götürmek yersiz değildir. Savaş öncesinde bloklar, Müttelikler ya da Mihver Devletleri de diyebileceğimiz Merkezi Devletleri ile İtilaf Devletleri'nden oluşmaktaydı. Müttelikler Almanya öncülüğünde Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nden oluşmakta; İtilaf Devletleri ise İngiltere öncülüğünde Rusya ve İtalya çekirdek kadroyu oluşturmaktaydı. Romanya'nın, hem İtilaf ve hem de İttifak üyeleri ile tarihî geçmişe dayanan ilişkileri vardı. Bu ilişkiler, Romanya'nın savaş öncesi, sırası ve hatta sonrası diplomasisini olumlu ya da olumsuz etkilemiştir. Romanya'nın savaş diplomasisi bu tarihî ilişkiler nedeniyle Rumen kamuoyu ve siyasî mahfillerini en ikiye bölmüştür. Bu bölünmüş yapı Rumen diplomasisinin güçlü ve zayıf taraflarını da ortaya koymaktadır. Romanya'nın tarafsızlık kartını inandırıcı ve karşı tarafı ikna edici bir şekilde oynayabilmesi güçlü tarafını ortaya koymaktadır. Bu durum Romanya'ya diplomasi dolu koca iki yıl kazandırmıştır. Zayıf tarafı ise Rumen kamuoyunun bölünmesi dolayısıyla diplomatik hedeflerin tespitini zorlaştırmıştır. Ancak bu sorun da İonel Bratianu'nun diplomatik ustalığının yanında Rumen kamuoyunun ikna etmekte gösterdiği başarı ile ortadan kalmıştır. Rumen diplomasisinin Bratianu önderliğinde şekillendiğini ve Romanya'nın savaşa girme amaçlarına ve savaş sonrası hedeflerine sabırlı bir şekilde yoğunlaştığını görmekteyiz. Bratianu akıllı siyaseti ile Rumenleri ortak hedefe yöneltmiştir. Çünkü Romanya'nın niçin savaşa girmesi gerektiği Bratianu tarafından doğru ve etkili bir şekilde anlatılmış, İtilaf ve İttifak Devletleri karşısına Rumen kamuoyunun tam desteğinin verdiği güç ve güvenle çıkmıştır. Bu güç Romanya'nın isteklerinde cesur ve açık davranmalarına zemin hazırlamıştır. Romanya'nın Transilvanya, Besarabya, Dobruca, Bukovina ve Banat gibi Rumenlerle meskûn yerleri talep etmesi yine bu güçle yakından ilgiliydi. Bu yüzden İki yıl süren Rumen tarafsızlığı dönemi bu iki bloktan da güçlü tavizler koparacak zemin arayışı şeklinde geçmiştir. Bu iki yıllık süreç aynı zamanda Romanya için daha sonuç alınabilir bir diplomasi yürüttüğünü açık bir şekilde göstermiştir.

Hem İtilaf Devletleri hem de İttifak Devletleri Romanya'nın savaşa girmesinde ya da tarafsız kalması konusunda büyük beklentilere sahipti. İtilaf Devletleri safında savaşa girmesi hem Rusya'nın konumunu güçlendirmesine yardım edecek hem de Almanya'nın güçlü ve kaldırılamaz baskılara maruz kalmasının önünü açacaktı. Eğer İttifak devletleri safında savaşa

109 Torrey, "Romania in the First World War...", s. 479.

girerse Fransa'nın kısaç altına alınmasını sağlayarak Rusya ile birleşmesinin imkânlarını ortadan kaldırılmasına neden olacaktı. Bu durumda önlenemez Alman yükselişi söz konusu olacak ve savaşın seyri baştanbaşa değişecekti. Ancak Romanya'nın 17 Ağustos 1916 tarihinde İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa girmesi beklentilerin tam tersi bir duruma sebep oldu. Romen ordusu iki ay gibi kısa bir sürede yenilmiş ve topraklarının Alman işgaline uğramıştır. Bu durum Rusya'daki İhtilâli biraz daha öne çekerek savaş dışı kalmasına sebep olmuştur. Romanya'nın kurtuluşu ise iki sene boyunca peşinden koştuğu İtilaf Devletleri'nin savaşı kazanması ile mümkün oldu. Romanya hiç de hak etmediği halde savaşın bütün nimetlerinden yararlanmış en fazla ganimet elde eden devletlerden biri olmuştur.

E. Kaynakça

“Bir Bi-Tarafın Mütalaası Jurnal Gazetesi'nden “Romanya Cephesinde Sevkü'l-Ceyş'in Mantiği”, *Vâveylâ*, 18 Teşrinievvel 332, Sayı: 49., Sayfa: 1-2.

“İlan-ı Harp'ten 90 Gün Sonra Romanya”, *Vâveylâ*, 25 Teşrinisani 1332, Sayı: 50., Sayfa: 1-2.

“Romanya, Bükreş 23 Kanun-ı Evvel”, *Vâveylâ*, 10 Kanunusani 1331, Sayı: 7., Sayfa: 11-12.

“Romanya'nın İlan-ı Harb Notası”, *Vâveylâ*, 332, Sayı: 39., Sayfa: 3-4.

“Romanya'ya ait Haberler Rusko İslova'dan”, *Vâveylâ*, Teşrin-i evvel 332, Sayı: 43., Sayfa: 2.

“Romanya”, *Vâveylâ*, 1 Teşrinisani 1331, Sayı: 1., Sayfa: 7-8.

Anderson, Mathew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Çeviren: İdil Eser), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihî, 1914-1995*, Cilt: 1-2., 13. Baskı İstanbul ty..

Çelik, Kemal, “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Avrupa Cepheleleri”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyum*, 20-21 Kasım 2014, İstanbul 2014.

Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Ankara 1993.

Hobsbawm, Eric, *Kısa Yirminci Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1996.

Horne, John, *1915 ve Birinci Dünya Savaşı'nın Topyeküncü Mantiği*, (Çeviren: Hasan Aksakal), Erscheinungsort: Bonn 2017.

Jay Winter, Geoffrey Parker ve Mary R. Habeck, *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, (Çeviren: Tansel Demirel), İşbank Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 49.

Jelavich, Barbara, "Romania in the First World War: The Pre-War Crisis, 1912-1914", *The International History Review*, Volume. 14, No: 3., 1992.

Joll, James -Gordon Martel, *Birinci Dünya Savaşı Neden Çıktı?*, (Çeviren: Orhan Dinç Tayanç), Türkiye İş Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: V., Ankara ty.

Lebsow, Richard Ned, "Agency versus Structure in A. J. P. Taylor's: Origins of the First World War", *The International History Review*, Volume: 23., No: 1., 2001.

Mcmeekin, Sean, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, (Çeviren: Nurettin Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Okur, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Balkanlar", *Balkanlar El Kitabı*, Cilt: 1: Tarih, İkinci Baskı, Akçağ Yayınevi, Ankara 2013: 607-621.

Reynolds, Michael A., *İmparatorlukların Çöküşü-Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Sander, Oral, *Siyasî Tarih İlk Çağlardan 1918'e*, 9. Basım, İmge Kitapevi, Ankara 2001.

Sarıca, Murat, *Birinci Dünya Savaşından Sonra Avrupada Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları (1919-1929)*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982.

Sarıca, Murat, *Siyasal Tarih*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1980.

Shaw, Stanford J. -Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* İkinci Cilt, üçüncü Baskı, E Yayınları, İstanbul 2000.

Taşkıran, Celalettin, *Ana Ben Ölmedim-1. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, İstanbul 2001.

Torrey, Glenn E. "Romanian Historiography on the First World War", *Military Affairs*, Volume: 46, No: 1., 1982: 25-28.

Torrey, Glenn E., "Romania in the First World War: The Years of Engagement, 1916-1918", *The International History Review*, Volume:14, No: 3., 1992: 462-479.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Dördüncü Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

V. N. Vinogradov, "Romania in the First World War: The Years of Neutrality, 1914-1916", *The International History Review*, Volume: 14., No: 3., 1992.

Westwell, Ian, *I. Dünya Savaşı*, (Çeviren: Oktay Etiman), Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

Doç. Dr.
Fahri YETİM

*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Öğretim Üyesi, Eskişehir/Türkiye.
fyetim@ogu.edu.tr*

Dr. Öğrencisi
Sultan Berna AKKOYUNLU

*Anadolu Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Tarih
Anabilim Dalı, Eskişehir/
Türkiye.
sbernaakkoyunlu@gmail.com.*

Eser Geçmişi: 18 Eki 2017 / 14 Kas 2017

DOI: 10.21551/jhf.345039

Türk Modernleşmesine Erken Cumhuriyet Dönemi Basınında Karikatür Üzerinden Bir Bakış*

*A Look at the Cartoons in the Press of the Early Republican Period in
Turkish Modernization*

ÖZET

Türk basın tarihinde mizah kapsamı içinde karikatürün, farklı nedenlerden dolayı sınırlı sayılabilecek bir geçmişi olmakla beraber, basın kurumunun, özellikle siyasetle etkileşimi sonucunda ortaya çıkan zengince bir dağarcığından söz etmek mümkündür. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, toplumsal değişim sürecinde mizah olgusu içinde karikatürün etkisi hacimle sınırlı kalmamıştır. Bu olguya erken Cumhuriyet dönemi açısından bakıldığında, Türk modernleşmesinde karikatür ekseninde siyasal hayat, kültür, toplumun duyuş-düşünce tarzı, mizah anlayışı, değişen değer yargıları gibi parametreler üzerinden yaşanan değişimin izleri sürülebilir. Bu düşünceden hareketle, bu çalışmada erken Cumhuriyet dönemi basınında karikatürün yeri, işleniş biçimi, tematik yönleri ortaya konulmak suretiyle dönem toplumunun zihin gündemi değişik açılardan değerlendirilerek dönemin siyasi ve kültürel

* Bu çalışma, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doç. Dr. Fahri Yetim danışmanlığında yürütülen Sultan Berna Akkoyunlu'nun "Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Basınında Karikatür (1923-1933)" adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

atmosferini nasıl etkilediğine ışık tutulmuştur. Çalışmada ayrıca Türkiye tarihi içinde, erken Cumhuriyet döneminde benimsenen modern toplum yapısı ve ulus devlet hedeflerinin gerçekleştirilmesinde basın ne denli işlevsel bir konumda bulunduğu ortaya konularak Osmanlı devri ile Cumhuriyet dönemi arasında geçirgen ve değişken yapıların durumu karikatür üzerinden mizah yoluyla sergilenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karikatür, Modernleşme, Cumhuriyet, Basın, Mizah.

ABSTRACT

Although having occupied, within the context of sense of humour, a limited place in the history of Turkish press, and no matter for what reasons, one can speak of a rich repertoire of the institution of press, in regard to its interaction with politics, in particular. In other words, the impact of humorous caricature, with respect to its limited volume, did not remain limited during social change, Looking at the incident through the eyes of Early Republican Era, the traces of transformation undergone in such parameters of Turkish modernization as changing value judgments, sense of humor, manners of social conception and thinking, culture, and political life, can be followed by means of caricatures. From this point of view, the place of caricature in Early Republican Era, the way it was handled and the thematic aspects there of is set forth by the current research, and the intellectual agenda of the society of the time was subjected to various analyses, showing how they contributed to the political and cultural atmosphere of the age. The influential role of the press in the materialization of the formation of a nation state and a modern social structure, an objective adopted during the early years of the Turkish Republic, has also been pointed out. Finally, the state of the variable and permeable structures between the Ottoman and Republican era were attempted to be displayed still via caricatures.

Key Words: Caricature, Modernization, Republic, Press, Humour.

GİRİŞ

19. yüzyılda Türk modernleşmenin temel dinamiklerinden biri olan basının ortaya çıkışı, pek çok alanda yeni değişim süreçlerini gündeme getirmiştir. Yenileşme ihtiyacı (ıslahatı, değişimi savunma), dinamik bir kamuoyuna geçiş, laikleşme yolunda ilk adımlar, dile bağlı ulusçuluk düşüncesinin gelişmesi, Batılı kavram ve sözcüklerin tedavüle girmesi, haberden çok eğitim aracı olması dolayısıyla zihniyet değişimi bunlardan bazılarıdır¹. Türk basının gelişim sürecini ise, Türk matbaasının kuruluşuyla başlatmak gerekir. Bu cümleden olarak, Fransa'ya gönderilen Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'nin tavsiyesi ile oğlu Said Mehmet ve İbrahim Müteferrika ortaklaşa imparatorluk sınırları içinde ilk Türk matbaasını 5 Temmuz 1727 yılında açmışlardır². Açılan Türk matbaasında müspet bilimler üzerine

1 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul 2006, 27-30.

2 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Basımevi, Ankara 2004, s.52.

Türkçe kitapların basılmasının yanı sıra zamanla din bilimlerine ait kitapların basılmasına da izin verilmiştir. Söz konusu hassasiyetin nedeniyle ilgili olarak, tarih alanında yanlış ve yaygın bir inanç haline gelen, dini yayınların yapılmasının ilk aşamada İslam hukukuna aykırı olduğu görüşü gösterilmiştir. Bununla beraber dini kitapların basılmasına izin verilmemesinin, dinsel bir sorun olmaktan ziyade siyasal bir önlem olarak düşünüldüğü gözden uzak tutulmamalıdır. Çünkü bu dönemden önce Ermeni, Yahudi ve Rum bölgelerinde basılan dini kitapların siyasal ve dinsel karışıklıklara sebebiyet verdiği görülmüştür³. Bundan dolayı devlet, ilk özel gazetenin yayınlanmasına kadar, matbaadaki görevlileri devlet memurlarından oluştururken, diğer yandan basılan tüm eserleri de kontrolünde tutmuştur.

18. yüzyılda yaşanan savaşların getirdiği toprak kayıpları, buna bağlı olarak hazine harcamaları ve Hristiyan topraklarındaki vergi kesintileri Osmanlı Devleti'ni başta askeri ve siyasi olmak üzere birçok alanda batı kurumlarına yönlendirmiştir.⁴ Modernleşme için atılan adımların uygulanabilirliğinin sağlanabilmesi ve devamlılığının sürdürülebilmesinin, ıslahatların toplum tarafından desteklenmesine bağlı olduğu hususu idareci sınıf tarafından görülmüş ve bu gerçeklik sultan tarafından da kabul edilmiştir. Böylelikle ilk basın hareketleri ve organları, her ne kadar devlet eliyle desteklenmiş ve sadece haber verme özelliği taşımış olsalar dahi, gazete ile yeni tanışan Osmanlı Devleti'nde yapısal sorunların gündeme getirilmesi, bu sorunların çözümü doğrultusunda yapılacak atılımların halka duyurulması konusunda, devlet içinde ise yeni düşünce akımlarının oluşmasına ve modernleşme yönünde bir fikir devriminin oluşmasına imkân sağlamıştır. Özellikle Tanzimat döneminde Osmanlı basınının gelişimi, orta sınıfının oluşmasına ve kültür liderliğini tekeline bulduran ulema sınıfının yerine yeni Osmanlı aydınının geçmesine yardımcı olmuştur. Bu durum aynı zamanda, kısa süre içinde Osmanlı yazın dünyasını etkilemiş ve Batı'dan ithal edilen tefrikalara veya sosyo-siyasal konulara yönelimin artmasına neden olmuştur⁵. 19. yüzyıl ortalarından imparatorluğun sonlarına kadar basın üzerinden sürdürülen sosyal iletişim, bir yandan önce Osmanlılık, daha sonra Türkçülük gibi akımların doğmasına neden olurken, diğer yandan da edebi alanda yapılan sadeleşme girişimlerinin yarattığı okur artışı da düşünsel

3 Mütferrika Matbaasında yayınlanan ilk yayınları görmek ve Osmanlı Basın hayatını hakkında fikir edinebilmek için bkz. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I Mütferrika Matbaası*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1939, s. 81-105; Mustafa Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1982, s. 153-165; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Güven Basımevi, Ankara 1959, s.29-45. Ayrıca Osmanlı devleti sınırları içinde çıkan Türk basını dışındaki diğer yayınların ortaya çıkardığı sonuçlar için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s.58-60.

4 Osmanlı Devleti'nde ilk ıslahat fikirleri, kalıcı olmasalar bile, Damat İbrahim Paşa aracılığı ile "Lale Devri" nde görülmüştür. Gönderilen elçilerle yeni bayındırlık ve eğitim araçları İmparatorluk sınırlarına girmiş olmasının yanı sıra bu dönemde Fransız subayların raporlarıyla orduda yenileşme hareketleri başlamıştır. İran ile savaşların devam etmesi ve İstanbul'da ayaklanmanın patlak vermesi denizcilik ve askeri alanda yeni ıslahatların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lewis, a.g.e.,s. 46-54, Berkes, a.g.e.,s.41-49.

5 Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları, İstanbul 1994, s.166.

modernizasyon sürecine ivme kazandırmıştır⁶. Öte yandan modernleşme sürecinde yaşanan bu gelişmeler, zihniyet düzleminde farklı algılamalara yol açmış, bu durum ise sürecin içselleştirilmesi noktasında mizah olgusunu gündeme getirmiştir. Mizahın güçlü enstrümanlarından biri olan karikatür de erken dönemlerden itibaren devreye girerek bu sürece önemli katkılar sağlamıştır.

Türkiye’de mizah ve münhasıran karikatür üzerine yapılmış hatırı sayılır bir çalışmadan söz edilebilecek olunmasına rağmen bu konu; bu çalışmada ele alınan yönüyle incelenmiş bir konu olmaktan oldukça uzaktır. Yapılan çalışmalar genellikle, modernleşmeyi radikal bir şekilde savunan (dolayısıyla ideolojik), dayatmacı bir çizgide olup, eleştiride tek yanlı ve toplumun kültürel duyarlılıklarını göz önüne almayan, yabancılaşma endişelerini hesaba katmayan bir bakış açısıyla yapılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın özgünlüğü, mevcut çalışmalarda sözü edilen

zaafları yansıtan ve söz konusu duyarlılıkları ıskalayan yaklaşımlara ilişkin getirdiği eleştirel perspektifte aranmalıdır.

Bu çalışmada, Türk modernleşmesinin en önemli aşamalarından biri olan erken Cumhuriyet döneminde mizah olgusu içinde karikatürün modernleşmedeki işlevi değerlendirilmiştir. Çalışmanın temel problemi ise, köklü bir geleneksel potansiyeli olan Türk toplumunun, radikal modernleşme projesi karşısındaki direncinin kırılmasında karikatürün ideolojik işlevinin ortaya konulmasıdır. Çalışmada yöntem olarak, oluşturulmaya çalışılan yeni kültür ortamı içinde yer alan yeni değerlerin topluma mal edilmesinde görsel malzemenin (karikatürün) betimlenmesi ve tahlili yöntemi kullanılmıştır. Yöntem içinde ayrıca söz konusu döneme gelmeden önce modernist zihniyetin temel izleklerinden biri olan karikatürün Türkiye’deki tarihsel gelişimini yansıtan kronolojik bir anlayıştan hareket edilmiştir.

TÜRK KARİKATÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİM SÜRECİ

Anadolu topraklarında yaklaşık 150 yıldan beri varlığını sürdüren karikatür, düşüncelerin çizgilerle anlatılmasını sağlayan en etkili yollarından biri olup yalnızca güldürü sanatının bir parçası olarak kullanılmamıştır. Çünkü mizah, nitelikli olsun veya olmasın, günlük yaşamın ve klişe fikirlerin basına yansımaları değil, kamuoyu yaratma gücüne sahip ideolojik üretim ve dağıtım araçlarıdır.

⁶ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s.144-156.

Osmanlı kültüründe karikatüre bir ön tarih oluşturacak öğeler arandığında, minyatür ve Karagöz tasvirleri öne sürülür. Bunlar yapısal açıdan karikatürel nitelikler taşımalarına karşın, bu amaçla yapılamamışlardır. Başka dönemlerin, farklı süreçlerin ürünleridir; Minyatür basın ortaya çıktığında çoktan devrini kapatmış, Karagöz ailesi ise, sözlü mizahın gözdelerinden biri olarak devam etmiştir. Karagöz tipinin, yazılı basında bir türlü vazgeçilememesinin nedeni, karikatürcülerin kültürel birikimi, sözlü mizahla dolu olması ve biçimsel olarak karikatüre çok benzemesinden ileri gelmektedir.⁷

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminde başlayan karikatür, yer yer Fransız ve azınlık basının etkisinde kalmış olmakla beraber, bu yöndeki bilincin yapı taşlarını oluşturmuştur. Devlet sınırları içinde çıkarılan ilk mizah dergisi, 1852 yılında Hovsep Vartanyan Paşa tarafından Ermenice olarak çıkarılan *Bosboğaz Bir Adem* adlı dergidir. Bunun dışında Ermeniler başta *Meşu* olmak üzere daha pek çok mizah dergisi yayınlamıştır. Daha sonra Türk mizah dergisi çıkıncaya kadar Ermeniler, mizah basınında etkin bir rol oynamışlardır.

Basın tarihçisi Atilla Özer'e göre, ilk karikatür (Resim-1)⁸ 23.11.1871'de bağımsız olarak Teodor Kasab tarafından yayınlanan mizah dergisi *Diyojen* de ortaya çıkmasına rağmen, *Terakki* gazetesinin 1870 yılında basımına başlanan ve abonelerine ücretsiz olarak dağıtılan aynı isimli mizah ekinde, ilk Türk karikatürlerinin bulunduğu görülmektedir.⁹

Bununla birlikte eğitim, kültür, siyaset ve yolsuzluklar üzerine çizimler yapan ve 183 sayı yayınlanan ilk mizah dergisi sayılan *Diyojen*'in kapanmasıyla Teodor Kasab; Çingiraklı Tatar ve *Hayal* mizah dergilerini yayınlamaya başlamıştır.

Bu dönem karikatürlerinin çizgilerinde, resimsellik ve karagöz biçimlerinin baskınlığı görülmektedir. Konu olarak ise yanlış batılılaşmayı, tepeden inme getirilen yenilikleri eleştirmiş, kadın erkek ilişkileri incelemiştir. Ayrıca karikatürlerle cephe gerisindeki halkı umutlandırmayı ve yığınlığı ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu suretle Türk karikatürü, Tanzimat döneminde sıfır noktasından başlayarak, kendini çağdaşlaşma savaşının içinde bulmuştur.

II. Meşrutiyet mizah yayınları ve karikatürleri, biçimsel formları, çizer kadroları veya felsefeleri açısından farklı özelliklere sahiptir. Karagöz – Hacivat geleneğini devam ettiren ve halk mizahı figürlerini kullanan *Karagöz*, *Hacivat*, *Nasrettin Hoca*, *Feylesof*, *Köylü* gibi yayınların yanı sıra materyalist düşüncenin savunucusu olan *Eşşek*, eşekler dünyasının aracılığı ile insanları

7 Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-I Tanzimat ve İstibdat Dönemi (1867-1878/1878-1908)*, Adam Yayınları, İstanbul 1986, s.17.

8 Teodor Kasab, *Diyojen*, 12 Teşrin-i Sani 1289, no:1, s.1.

9 Atilla Özer, *Karikatür Yazıları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007, s.2. Ayrıca yapılan literatür araştırmasında görülen ilk resimli gazete 1867 yılında yayımına başlayan *Ayine-i Vatan* gazetesidir. Resimlerin illikliği ve klişe giderlerinin karşılayamamasından dolayı kısa sürede kapanmıştır. Daha sonra farklı isimlerle yayımına devam etmiş olsa da uzun soluklu olamamıştır.

ele alarak sert ve kara yergiyi çizgiye taşımıştır. Batılı modern mizah anlayışının öncüleri ise *Kalem* (Resim-2)¹⁰, *Cem*, *Diken*, *Karikatür*, *Hande* adlı yayınlardır. Özellikle *Kalem*, Avrupa'dan getirttiği ve Avrupa'da yetişen Cemil Cem, Sedat Nuri gibi çizerlere kadrosunda yer vererek, toplumdaki devrim sürecini karikatürlere de taşımış, modern karikatür dönemini açmıştır. Ayrıca Tanzimat ve İstibdat döneminin karikatürleri resim olarak nitelendirilirken Meşrutiyet döneminde de karikatür sözcüğünü ilk kez *Kalem*'de kullanılmış ve Cemil Cem kendince karikatür tanımı yapmıştır:

*"Karikatür!... Kapsamı geniş büyük bir sözcük! Güldürmek için biraz yarı şaşkı baktıran bir göz, biraz büyütülen bir buruncuk, biraz sırttırılan bir ağız, vampiri çiziverilen bir çizgi, kimileyin bir kızgınlık yaratır. Güldürecekken kızdırır. Melek bir düşünceyi, ifrit bir düşmanlık içine sokar. (...) Karikatür; nükte, anıştırma, mazmun gibi edebiyat sanatından sayılır. Bu kanıtlarla edep alanında, hem yalnız edep alanında uçuşması gerekir. (...) Karikatür hiçbir zaman kötü düşünmez, hep tuhaf düşünür(...)"*¹¹.

Genel olarak II. Meşrutiyet dergilerine baktığımızda *Karagöz* ve *Kalem*'in dışındakiler ya karikatür kullanılmamıştır ya da Tanzimat karikatürünü geliştirerek sürdürmüşlerdir. Fakat *Kalem*'in ortaya çıkışı ile birlikte mizah ve karikatür döneminde yeni bir çığır açılmış ve *Cem*'in *Kalem*'e katılmasıyla karikatürün yeniden doğuş savaşı da toplumsal değişim gibi hızla başlamıştır. Böylece *Kalem*, yeni olanın doğum evi olmuştur.

tasvirici anlayışı devam edilmiştir.¹² 19 Mayıs 1919 öncesi mizah basını, dolayısıyla karikatür,

10 Salah Cimcoz, *Kalem*, 8 Kanun-i Sani 1324, no:21, s.1.

11 Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, Garanti Matbaası, İstanbul 1970, s.114-117. Ayrıca metnin aslına ulaşmak için bkz. Salah Cimcoz, *Kalem*, 21 Ağustos 1324, no: 1, s.3.

12 Bu dönem çizerlerin birçoğu önemli eğitimler almış Sanayi-i Nefise Mektebi öğrencisi veya mezunu olduğundan çizgiler belirli kompozisyonlar üzerine inşa edilmiştir.

tüm imzalarıyla aynı hedefe doğru bütünleşirken, Ulusal Kurtuluş Savaşı döneminde milli mücadele yanlısı yayın organlarının yanı sıra, Anadolu'da başlayan harekete karşı olan, saltanat ve işgalci güçlerden yana tavır takınan bir grupta mevcuttur.¹³ Çizgiler kişileri ya "hain" olarak anlatmakta ya da "vatansever" olarak tanımlamaktaydı. Dünyanın ilk antiemperyalist savaşında, milli mücadele yanlısı olan mizah basını, büyük sorumluluklar yüklenerek kendilerini savaşçı, mizah dergilerini silah, karikatürlerini ise cephane olarak görmekteydi¹⁴

(Resim-Kemalist¹⁶ Güteryüz dergisi arasında kanlı karikatür *Güteryüz*'ün çizeri Sedat işgalcilere ve işbirlikçilere parçalayıcı etkisiyle bir karikatür ortaya çizerlerinden Münif Fehim, seçtiği dizeleri süsleyerek Türk mizahına ince bir Ramiz Gökçe, çizgilerinde yaşatarak kimi kez groteske sağlam yapılı bir desenle portre çalışmaları yaparak, bir bakış açısı ortaya

Kurtuluş Savaşı'nın başarılarından sonra hukuki bağımsızlığında sağlanması için Lozan Konferansı'na başlanıldığında, Milli Mücadele karşıtı yazar ve çizerler ya yurt dışına kaçmış veya kalemlerini yumuşatmışlardır.

Lozan Döneminin karikatürlerinde silahlar veya cephaneler yerini anlaşma metinlere, kapalı salonlara, devlet başkanlarına bırakmış ve İsmet Paşa, elinde defne dalı veya "sulh meleği" olarak tasvir edilmiştir. Böylece karikatürist kendini yenileyerek anlatımını zenginleştirme fırsatını bulmuştur (Resim-4).¹⁹ Bunun dışında grotesk öğeler azalırken, yergi ve alay varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu dönem karikatürlerinde hoşgörü ve horgörü aynı anda ilermiş ve Lozan'daki görüşmeler Türkler aleyhinde ilerlediğinde horgörü öne çıkmış ve çizgilerde toplumsal tehditler başlamıştır.

13 Bülent Akbaba, Toğay Seçkin Birbudak, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemi Mizah Basınında Mustafa Kemal Atatürk İmajı", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Dergisi*, C.2, Özel Sayı, Ankara 2009, s.1254.

14 Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-III Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923)*, Adam Yayınları, İstanbul 1991, s.22.

15 Sedat Simavi, *Güteryüz*, 17 Ağustos 1338, no:70, s.1.

16 Kemalizm nitelemesi bilindiği kadarıyla ilk kez işgalci bir gazeteci tarafından kullanılmış ve Milli Mücadele'nin başarıyla devam etmesiyle ülke içinde ve dışında Mustafa Kemal'in önderliğindeki ulusal direnişin düşünsel ve eylemsel ismi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şaduman Halıcı, Murat Burgaç, *Altı Ok (1919-1938)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016, s.31-35.

17 Dünyayı yabancılaştıran ve onu eğlenceli hayali bir alana götüren, içinde esrarengiz, tekin olmayan güçlerin egemenliğinin yansıdığı, aslında bir araya gelmez gibi görünen şeylerin, mesela trajikle komiğin, adilikle yüceliğin bir oyun havasında birleştirilmesi.

18 Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü III*, s.28.

19 Ahmed Münif, *Kelebek*, 24 Mayıs 1339, no:7, s.1.

3)¹⁵.Özellikle İstanbul'da ile karşıtı *Aydede* dergisi savaşları yaşanmıştır. Simavi ve Cevat Şakir karşı grotesk¹⁷'in yakıcı, saldırgan ve teşhirci koyarlarken, *Aydede*'nin divan edebiyatından karikatürlerine eklemesi, şiirsellik getirmiştir. sessizlikle öfkeyi iç içe uygun kaba, hantal ama çalışmıştır. Ratıp Tahir'de dönem mizahında yeni koymuştur.¹⁸

cephelerinde elde edilen ekonomik, siyasi ve

Meşrutiyet Döneminde “Avrupa”lı karikatüristler sayesinde olgunlaşan Türk karikatürü, savaş koşullarını yaşıyor olması sebebiyle de çizgileri modern bir değişime uğramıştır. Milli mücadele karikatüristlerinin çoğu, çizgi eğitimi gören Sanayi-i Nefise Mektebi öğrencisi veya mezunu iken, bir önceki dönemin çizerlerinin de etkisi bulunmaktaydı. Dönem karikatüristleri, savaş döneminde resimsellikten uzaklaşmış olsalar bile, barış görüşmeleri sırasında yeniden resime yaklaşmışlardır. Bu durum ise, çizgi estetiği açısından karikatür bilincinin henüz farkında olmadıklarını göstermektedir. Yaşanan savaş dönemi neredeyse tüm karikatürleri etkilemiştir.²⁰ Ara renklere yer vermeden, kendi tarafında olan övülerek göklere çıkarılmış, karşı düşüncede olanlar ise, sertçe eleştirilmiştir. Bunun dışında Milli mücadele döneminin karikatürlerinin bir diğer genel ve ortak özelliği ise düşmanı yenmek ve savaşçının maneviyatını yüksek tutmak maksadıyla ulusal güçleri öven, onları tanrısal varlıklar gibi gösteren çizimlerin oldukça fazla olmasıdır.

Cumhuriyet dönemi mizah ve karikatür anlayışı 1923 - 1928 döneminden sonra belirgin bir farklılaşmaya girdiği görülür. Temel özelliği eski yazı ile yazılmış olması ise, sosyal özelliği de yeni bir Cumhuriyet kurmanın, Kurtuluş Savaşı zaferinin sevincini dile getirmiş olmasıdır. Ayrıca dönem basımına bakıldığında Meşrutiyetten kalma çizer kadrosunun halen devam etmesinin yanında Osmanlı tipi tarikat örgütü ile Meşrutiyet tipi parti bu dönemde, Cumhuriyeti kuran partiye karşı iş birliği ve direniş içinde görünmüştür.²¹

Cumhuriyet’in ilk evresi kültür ve düşünce yönünde zengin ve hareketli olsa da Şeyh Sait Ayaklanması, Atatürk’e suikast ve çok partili döneme geçiş sürecinde ülke içerisinde yaşananlardan dolayı hükümet, basına Matbuat Genel Müdürlüğü ya da basın savcılığı aracılığıyla sansür getirmiş ve böylece basındaki çok sesliliğe son verilmiştir.

Çizerler, sakıncalı bilgilere pek girmeden ve üst düzeydeki kişileri doğrudan hedef seçmeden siyasal karikatür yapmakla yetinirler; belediye sorunlarını, vurgunculuğa, yolsuzluklara, pahalılığa, taşıt, su ve çöp konularına ağırlık vermişler²² ve özellikle cumhurbaşkanı Atatürk’ün, İnönü’nün, Başbakanların, Genelkurmay Başkanı ve komutanların karikatürlerinin “küçük düşürücü” ya da “alay konusu” olabilecek çizimlerden kaçınmışlardır.

Dönemin sansür uygulamaları, çizerleri kent yaşamına yönelterek, neredeyse her hafta konut sorunu üzerinde çalışmalar yapmışlardır. Cumhuriyet döneminden önce “kent” algısı yalnızca İstanbul’dan ibaretken, bu dönemde ikinci bir kent olarak Ankara ortaya çıkmaktadır.

20 Karagöz gibi resimsel olana bağlılığı varlık nedeni olarak gören bir karikatür anlayışı bile savaştan etkilenmiş, ayrıntılardan uzak, epeyce deformasyona kaymış bir karikatüre yönelmiştir. Milli Mücadele döneminde bazı yazarların arasında geçen “çizgi savaşları”, Türk karikatürüne kendiliğinden bir deformasyon kazandırmıştır.

21 Semih Balcıoğlu, Ferit Öngören, *50 Yılın Türk Mizah ve Karikatürü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1973, s.70; Ferit Öngören, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Türk Mizahı ve Hicvi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1998, s.76.

22 Hızlı Topuz, *Başlangıcından Bugüne Dünya Karikatürü*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1997, s.139.

Böylelikle Ankara, siyaseti; İstanbul ise kent yaşamını temsil etmiş ve Türk karikatürcüsü “yeni hayat” a adım atarak İstanbul dışındaki hayata, yaşama biçimlerine, yoksulluğu keşfetme sürecine girmiştir.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE’NİN MODERNLEŞME SÜRECİNDE KARİKATÜRÜN İŞLEVİ

Siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel alanlarının yeniden düzenlendiği Erken Cumhuriyet döneminde, yeni Türkiye’nin yaşadığı radikal bir değişime toplumu hazırlamak basının görevi olmuştur. Böylece gazeteciler ve idareciler bir yandan toplumu devrimlere teşvik etme çalışmaları sürdürürken, diğer yandan basın sade, anlaşılır bir dille kamuoyu oluşturmaktaydı. Bu nedenle ulus devlet inşa edilirken yönetici kesim, modernleşmenin birey üzerinden gerçekleşeceği düşüncesiyle, yeni topluma, yeni düzeni, hukuku ve siyaseti anlatabilmek için basını kapsamlı bir şekilde kullanmıştır. Ancak kullanılan basın tek yönlü ve tek sesli olarak uygulanmıştır.

Cumhuriyet döneminde de yayınlanmaya devam eden karikatür, bu dönemde gazete nüshalarında da görülmeye başlanmıştır. Meşrutiyet ve Milli Mücadele döneminden sonra yaşanan savaşların bitmesiyle başlayan kültürel değişimler çizgilere yansımış ve daha sonra da görülecek eski-yeni kıyaslaması mizahın başlıca konuları olmuştur. Murat Belge’ye göre, çizginin özerkleşmediği bu dönemde “söz”ün önceliği karşısında geri planda kalarak mizah asli görevini yerine getirememiştir.²³

Erken cumhuriyet dönemin ilk dönemlerinde gerçekleşen yenileşme hareketlerinin eski yazı ile yazılmış olması bu dönemi farklı kılan etkenlerden biridir. Diğer ayırıcı özellikleri ise, on beş yıllık savaş sürecinin bitmesi karikatürlere yansımış ve geçmişte görülen keskin görüş ayrılıkları, çizgi savaşları bu dönemde yerini zafer coşkusuyla “yeni” nin heyecanına bırakmıştır.

1923 – 1925 dönemini kapsayan dönemde mizah, ilk süreçte bir taraf tutmak zorunda kalmadan çoğunlukla yaşanan zafer sevincini işlemektedir. Uygur Kocabaşoğlu’nun serbestlik dönemi olarak adlandırdığı bu sürecin basınında kurulan devletin görüntüsü, taraflaşmalar ve iç siyasi gelişmelerle geçmişin hesaplaşmaları ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde geçmişteki Milli Mücadele karşıtı gazeteler, Cumhuriyet’in kurulmasıyla bir yandan Ankara ile ilişkilerini düzeltmeye çalışırken diğer yandan Hilafet’in korunması ve sürdürülmesi konusunda iktidar ile karşı karşıya kalmıştır.²⁴

²³ Turgut Çeviker, *Karikatürkiye Tek Parti ve Demokrat Parti Dönemi (1923 – 1960) I*, NTV Yayınları, İstanbul 2010, s.35.

²⁴ Uygur Kocabaşoğlu, “1919 – 1938 Dönemi Basınına Toplu Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın Yayın Yüksekokulu Yıllığı*, Ankara 1981, s.110.

Kültür ve düşünce hayatı yönünden renklilik gösteren bu dönemde, özellikle *Akbaba* ve *Karagöz* gibi yayınlar karikatürlerinde meclisi veya hükümeti rahatlıkla kullanabilmektedir. Bunun dışında genellikle milliyetçilik duyguları ön planda olan karikatürlerde eşitlikçi, imtiyazsız bir toplum yer almaktadır. Türklerden başka herkes düşman olarak gösterilmektedir. Asker hiç siyasi görüşün içerisinde yer almayan, bir vatansever olarak resmedilmişken, sevilmeyen istenmeyen kişiler frak giyimli silindir şapkalı "politikacı" olarak çizilmiştir.

Toplumun modernleştirilmesi için her alanda devrimlerin yapıldığı erken Cumhuriyet döneminin en önemli kitle iletişim aracı basın olmuştur. Böylece basın, devrimleri tanıtmada, toplumu oluşturan bireylerin zihinlerinde fikrîsel dönüşümleri oluşturmada, yeni ulus kimliğini şekillendirmede ve sistemin sürekli kendini yenileyerek daima en iyiye ulaştırmasını sağlayacak en etkili silah olduğu için okuma yazma bilgisinin yalnızca belli bir kesime ait olduğu bir ülkede, basın ile siyasi ve sosyal dönüşüm sağlanarak, fikir devrimi tamamlanmaya çalışılmıştır.

Cumhuriyet döneminde amaçlanan, Osmanlı döneminin aksine, modernleşmenin tepeden inme olarak değil, basın yoluyla halkın inkılaplara hazırlanması ve devrimlerin toplumsal yaşamın her alanında uygulanması olmuştur.

Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra, yazılı basında olduğu gibi mizah basınında temel konu cumhuriyet ve toplumun henüz tanıdığı demokrasi kavramları olmuştur. Bu dönemde Cumhuriyet devrimlerinin ilk tohumları atılmış, yenilikler toplumsal hayatta kökleştirilmeye çalışılmıştır. Buna göre eski kültürün yerine yeni bir kültürün inşası sırasında geçmişin siyasi ve sosyal alışkanlıklarının bırakılması ve hatırlatacak herhangi bir yayının yapılmaması gerekmektedir. Bu nedenle karikatürlerde, modernleşme ile Osmanlı Devleti'nin eskimiş köhne kurumları yıkılırken, yerine genç, dinamik ve toplumu devrimlerle medeniyete taşıyacak bir devlet kurulduğu görülmektedir (Resim-5).²⁵ Böylece karikatürler sayesinde bir yandan Cumhuriyet'in tanımı yapıp ve yararları anlatırken kamuoyu oluşturulmuş, diğer yandan muhalefet sesler çizgiler aracılığıyla deşifre edilmiştir. Bunun amacı ise, Cumhuriyet'in korunması, savunulması ve ülke içinde yaygınlaştırılması olup, basın modernleşmeyi, gelişmeyi sağlamak adına sorumluluğu üzerine almıştır.

Erken Cumhuriyet döneminin ilk sürecinde, mizah basını, eskinin biçemi ve kadrosuyla, yeni bir anlayış ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak "yeni" nin meydana getirdiği sancılar ve denemeler, baskıya neden olmuş ve Türk basınında yaşanan renklilik ve canlılık, 1925 yılının ilk çeyreğinden itibaren gerçekleşen ayrılıkçı isyan hareketlerinden sonra yerini sıkıcı ve tekdüze bir görünüme bırakmıştı. Devamında isyanı bastırmak ve düzeni sağlamak için 4 Mart 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ve sonrasında gerçekleşen İzmir Suikast'i ile

²⁵ İmzasız, *Akbaba*, 30 Teşrin-i Evvel 1340, no:199, s.1.

basına gelen dolaylı sansür, işlenecek konuları da sınırlamıştır.²⁶ Böylece Cumhuriyet'in ilk zamanlarında görülen kültür ve sosyal hayattaki canlılık çok uzun soluklu olmamış ve Şeyh Sait Ayaklanması, İzmir Suikasti gibi olaylar basındaki çeşitliliğin ve özgür ortamının önüne geçmiştir.

Piran Köyü'nde Şeyh Sait İsyanı'nın patlak vermesi üzerine tüm mizah basınında askeri harekâtın güncesi tutulmuş ve yaşanan gelişmeler halkın moralini yüksek tutmak ve cumhuriyet devrimlerinin gücünü göstermek amacıyla ayrıntılarıyla çizgilere taşınmıştır. (Resim-6)²⁷. Ancak 4 Mart 1925'te Takrir-i Sûkun kanun teklifinin kabul edilmesinden sonra mizah günün koşulları uyum sağlayarak konu değişime uğramış ve dönem şartları ülkenin tüm alanlarını etkilediği gibi basını da etkilemiştir. Milli Mücadele döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında görülen yönetim kadrosunun çizimlerine bu dönemde bulunmamaktadır. Nedeni de Cumhuriyet'in kurulmasıyla "eski" düzenin kaldırılması, "yeni" hayat için modernleşme sürecinde olunması ve ülke içerisinde ayrılıkçı hareketlerin yaşanması tek parti döneminin kendini eleştirilerden uzak tutması olarak yorumlanmalıdır.

Ülke içinde gerçekleşen siyasal gelişmeler, iktidarın basın üzerindeki kontrolünü arttırmasına sebep olmasının sonucunda ise yazılı ve görsel basın, siyasi olaylara ilişkin haber ve polemiklerden kendini uzak tutmak zorunda kalmıştır. Ayrıca basın kendini devam ettirebilmek amacıyla, Tercüman-ı Ahval gazetesinden beri Osmanlı basınında kullanılan tefrikacılık²⁸ akımı yeniden uygulamaya koymuş ve dış haberlere yönelim yaşanmıştı. Buna göre, hükümetin uyguladığı siyaset gereği ve çizerlerin kendi düşünceleri sayesinde mizah yeni bir biçim kazanmıştır. Böylece evrilerek gelişen mizah olgusu, bu dönem gerileme göstererek "Tanzimat Dönemi Basınına" na benzer bir şekil almıştır. Ayrıca bu dönemde, fotoğraf ve çizgi ile zenginleştirilmiş üstü kapalı bir cinsellik etkin kılınmaya çalışılmıştır.²⁹

Bu dönemden önce meclis içi konuşmalar, yöneticiler kısmen mizahın malzemesi olsa bile, bu dönemden sonra mizahçılar çoğunlukla gündelik hayatı ve belediye konularını işlemişler, politik mizah resmi bir kimlik takınmıştır. Çok az çizer muhalif çizgisini devam ettirmek istemiş fakat kalemleri ya bir süreliğine veya süresiz olarak susturulmuştur. Böylece iç siyasi olayların yerine gündelik yaşam veya dünyadaki gelişmeler mizaha taşınmış ve Cumhuriyet'in ve Milli

26 Takrir-i Sûkun kanunu ile imtiyaz sahipliğini Zekeriya Sertel'in yaptığı Resimli Ay dergisi 18 Nisan 1925 yılında kapatılmış ve Sertel, İstiklal Mahkemesinde yargılanmıştı. Bkz. *BCA*, 30.18.1.1. / 13.24.2. Ayrıca Akbaba dergisi, 252. Sayısında yayınladığı "Meşhed'in Köpeği" adlı yazı dizisinden dolayı İstanbul İstiklal Mahkemesine sevk edilmişti. Bkz. *BCA*, 30.18.1.1. / 14.34.4. dergide yer alan yazıyı görmek için bkz. Çekirge, *Akbaba*, 4 Mayıs 1341, no:252,s.2.

27 İmzasız, *Karagöz*, 11 Nisan 1341, no: 1780, s.4.

28 Tefrikacılık, gazete ve dergilerde çıkan, birbirini tamamlayan magazinsel yazı dizisidir. Tefrika edilen roman veya yazı, okuyucunun rahatlıkla bulabilmesi amacıyla, gazetenin hep aynı sayfasında ve aynı çerçeve içinde verilmektedir.

29 Kocabaşoğlu, *a.g.m.*, s.111.

Mücadele'nin yıldönümleri çizgilerle milliyetçi gündemi takip etmiştir. Bu sürede ele alınan diğer konular, uluslararası politikalar, meclis kürsüleri, İzmir ve diğer suikast teşebbüsleri, İstiklâl mahkemeleri ve yürüttüğü yargılamalar, hükümetin ekonomik ve siyasi politikaları, belediye sorunları, Türkiye'nin dış politikası, bürokrasi içindeki yolsuzluklar olmuştur.

Cumhuriyet'in ilanından sonra gerçekleşen siyasal devrimlerinin kökleştirilmesi, yeni bir ulusun inşası ve toplumun eğitilebilmesi için kültürel politikalar planlanmış ve Milli Mücadele zaferi sonrasında Türkiye Devleti'nin yönetici kadrosu, Türk milletine milli kimliğini kazandırmak adına Türk kültürünün kaynaklarını bulma, işleme ve canlandırma esasına dayanarak, Türk kültürü üzerindeki yabancı tesirleri arındırmayı amaçlamıştır.³⁰

Türk kültürünün egemenliğini ve bağımsızlığının sürdürülebilmesi, Türk çağdaşlaşmasının oluşturulması için bilim, teknik alanlarının geliştirilmesinin yanında laiklik ilkesinin gereksinimlerinin karşılanması gerekmiştir. Buna göre meclis, 3 Mart 1924 tarihinde 429 sayılı kanun ile "Şer'iyye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye Vekâletlerinin İlgası", 430 sayılı kanun ile "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" ve 431 sayılı kanun ile de "Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memalik-i Haricine Çıkarılmasını" kabul etmiştir.³¹ Ayrıca 1925'te tekke ve zaviyeler kapatılmış, kılık kıyafet değiştirilmiş ve 1926 yılında da Türk medeni kanun kabul edilmiştir. Böylece 1925'ten 1929'a kadar süren Takrir-i Sükûn döneminde, Türk toplumunun görüntüsü geleneksel kültür tipinden çıkarılarak, çağdaş ve modern bir yapıya dönüştürülerek ileride düşünülen köklü değişimlerin zemini hazırlanmıştır. (Resim-7).³² Resimde de görüldüğü radikal modernleşme programı, geleneğin tümüyle tasfiye edilmesi şeklinde uygulanmaya geçirilmiştir. Dolayısıyla bu ortamda muhalif kimliği açısından mizah yayıncılığı en çorak dönemindedir.³³ Modernleşme paradigması aleyhine eleştirel bir yaklaşım söz konusu değildir.

Düşünülen ve uygulanması zorunluğu ile birlikte, kültürün en belirgin araçlarından biri olan yazının değişmesinin kültür değerlerini yok edeceği endişeleri karşısında, Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri tartışılan harf devrimini Mustafa Kemal Paşa, halka 9 Temmuz 1928 tarihinde Sarayburnu Parkı'ndan yaptığı nutuk ile duyurmuş ve yönetici kadro, özellikle basın yoluyla Latin harflerinin fikri altyapısını oluştururken matbaa yoluyla da eylemsel hazırlığını başlatmışlardır. Bu anlayışla hareket edilmesi sonucu bu tarihten sonra ancak on beş yıl süreceği tahmin edilen devrimin hazırlıkları dört ayda tamamlanmıştır.³⁴

30 Ayşegül Şentürk, "Harf İnkılabının Yapılışı ve Uygulanışında Basının Rolü", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.26, Ağustos 2012, s.29.

31 *Düstur*, Üçüncü Tertip, C.5, 3 Mart 1340, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1955, s.227-236.

32 Ramiz, *Akbaba*, 13 Mart 1340, no:133, s.1.

33 Sertaç Timur Demir, *Türkiye'de Mizah Dergileri Kültürel Hegemonya ve Muhalefet*, İstanbul 2016, s. 17.

34 Milli Mücadele kazanıldıktan sonra Latin harfleri ile ilgili ilk önerge İzmir İktisat Kongresinde verilmiş ancak

Türk modernleşmesinin en önemli aracı olan eğitimin her kesimde yaygınlaştırılabilmesi, okuryazar oranını artırarak bilgili ve tecrübeli kadroların oluşturulabilmesi, Türk kültürünü yabancı etkilerin hegemonyasından kurtararak Batı uygarlığına taşınmasını sağlayan 1 Kasım 1928 Harf İnkılabının³⁵ kabul edilmesiyle Doğu düşüncesini simgeleyen Arap harflerinin yerine çağdaş medeniyetin alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Böylece harf devrimiyle Türk toplumunda sadece kültürel ve sosyal alanda değişiklik yapılmamış siyasi bir hamle yapılarak Batı ile ilişkilerin geliştirilmesine ve medeni yaşamın aynı seviyeye taşınmasına çalışılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Sarayburnu Parkı'ndaki konuşmasının ardından asıl mesele yeni Türk harflerinin uygulanması ve öğretilmesi olmuştur. Bunun üzerine bilimsel olan yeni harfleri topluma tanıtmak için kitaplar, broşürler basılmış, dershaneler açılmış, ülke içindeki levhalar değiştirilmiş ve gazete ve dergilerdeki başlık ve sütunlar Latin harfleri ile çıkmaya başlamıştır. Ülke içinde yürütülen okuma yazma seferberliğinde en önemli sorumluluğu basın üzerine almış ve gerek karikatürlerde gerek köşe yazılarında harf devrimini, Türkiye'nin modernleşmesi için yedi seneden beri aralıksız devam eden devrimlerin zorunlu sonucu olarak görmüştür. Böylelikle yazarlar, yeni Türkiye Devleti'ni ve Türkçeyi, Arapçanın hakimiyetinden kurtararak devlete milli bir kimlik verildiğini savunmuştur.(Resim-8).³⁶ Akşam gazetesi başyazarı Necmeddin Sadak'ın "cehaletle mücadele" yazısında³⁷, Doğu medeniyetinden Batı medeniyetine geçişte eğitimin önemli işlevlere sahip olması gerektiğini ve yeni devrimle kolaylaşan okuma yazma ile birlikte halkın düşüncesinin değişeceğini vurgulamıştır.³⁸

Harf devrimi ile başlayan sosyal ve kültürel değişim süreç içerisinde, basında tamamen Cumhuriyet'in görüntüsü çizilmiş, eskiyi anımsatan hiçbir simge veya söz dizini kullanılmamıştır. Biçimin tamamen değişmesi içeriğin de değişmesine neden olmuştur. Böylece sesli harflerin çok kullanılmadığı Osmanlıca yazı dili, süslü ve ağdalı anlatıma neden olmaktadır. Oysa Latin harfli Türkçe yazısında daha kısa ve yalın bir anlatım kullanılmıştır. Ayrıca sağdan sola yazan çizimler daha yumuşak çizgilere sahipken, yazının soldan sağa yer değiştirmesi çizgilere de yansımış ve daha sert ve düz hareketler başlamıştır. Ayrıca söz konusu dönemde hükümete karşı neredeyse hiçbir muhalif tutumla karşılaşmadığı gibi karikatürlerin genel konusu devrimleri halka anlatmak, Türkiye'nin dış ilişkileri ve belediye sorunları üzerine olmuştur. Ayrıca daha önceki dönemlerde sıkça karşılaşılan Mustafa Kemal'in hiçbir görüntüsü bu dönemde görülmemekle birlikte genellikle iç bürokrasi de İsmet Paşa ile Tefik Rüşti Bey'in karikatürleri bulunmaktadır. Böylece en muhalif düşüncelerin bile Latin harflerinin kullanılarak ortaya konması bu dönemin gerek siyasal gerek toplumsal

İslam birliğini bozacağı gerekçesiyle Kazım Karabekir tarafından kabul edilmemiştir. Bkz. İmzasız, *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Mart 1339, No:755, s.2. 1928 yılının başlarına kadar gerek basın üzerinden gazeteciler gerekse mecliste vekiller Harf devriminin olası faydalarını veya zararlarını tartışmışlardır. Resmi olarak atılan ilk adım ise, Afgan Kralı Amanullah Han'ın TBMM'yi ziyaret ettiği 20 Mayıs 1928 günü, Latin Rakamları tasarısının kabul edilmesi ve Dil Encümeni kurulmasıyla Afgan Kralı'na Türkiye'nin modernleştiği gösterilmiştir. Bilal Şimşir, *Amerikan Belgelerinde Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s.3. Dil encümeninin kurduğu Latin harfleri komisyonu ile yeni Türk harfleri ile Fransız alfabesi incelenmiş ve 12 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa'ya raporunu sunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Neriman Tongul, "Türk Harf İnkılabı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.33-34, Mayıs-Kasım 2004, s.120.

35 TBMM Zabıt Ceridesi, D.III, C.5, İ.II, 1.11.1928, s. 2-11.

36 İmzasız, *Yeni Köroğlu*, 1 Birinci Kanun 1928, no: 63, s.1.

37 Necmeddin Sadak, "Cehaletle Mücadele", *Akşam*, No:3590, 10 Teşrin-i Sani 1928, s.1.

38 Kemal Yakut, Pakize Yöner Sağun, "Gazeteci Necmeddin Sadık Sadak'ın Düşünce Dünyası", *Tercüman-ı Ahval'in 150. Yılında İstanbul'da Fikir Gazeteciliği Sempozyumu (21-22 Ekim 2010)*, (Ed. Belkıs Ulusoy Nalcioğlu), İstanbul Üniversitesi Yayını, s.124.

dönüm noktası olduğunu göstermektedir.

Kültürün en belirgin ve en etkin araçlarından biri olan yazının değişmesi, toplumun yeni bir çağdaşlaşma süreci için de kapı açmıştır. Yeni devletle birlikte eski alışkanlıkların ve eski kültürün yerine milli bir kültür oluşturmayı amaçlayan Harf devrimi, aynı zamanda medeniyetin yükselmesine yardımcı olmuştur. Dönem karikatürlerinde, yeni harflerin milletin zaferi olduğu ve eski kültürün son kırıntılarının da ortadan kaldırıldığı vurgulanarak okuma yazma kolaylığı sayesinde toplumun her kesiminin cehaletten kurtulacağı düşüncesi sıkça kullanılmıştır. Böylece basın, geçmiş diğer inkılaplarda olduğu gibi, harf devriminin kazanımlarını devlet yapısından sosyal hayata kadar tüm çevrelere aktararak, akılcı ve bilimsel, milli şura sahip yeni nesillerinin yetişmesinin sağlamıştır. Sonuç olarak Türk basını, Türk modernleşmesinin oluşumunda büyük katkı sahibi olmuştur.

Hükümet, harf devrimini yaşayan Türk toplumuna yeni harfleri tanıtmak ve okuma yazma öğretmek için dil encümenliği tarafından hazırlanan yeni harfleri ve uygulamalarının içeren kitapçıklar, broşürler bastırmanın yanı sıra 24 Kasım'da iki, dört veya altı ay devam edecek ve gerekirse "gezici" niteliği taşıyabilecek Millet Mektepleri kanunu yürürlüğe sokmuştur. 1 Ocak 1929'da açılan Millet mektepleri ile 16 - 40 yaşındaki herkese zorunlu hale getirilerek okuma yazma seferberliği başlatılmış ve yılsonunda yaklaşık altı yüz bin vatandaşa okuryazarlık diploması verilmiştir. Böylece 1927'de yapılan nüfus sayımına göre 13 milyon 648 bin nüfuslu Türkiye'de okuma yazma oranı %19 iken, yürütülen çabalarla birlikte 1935 sayımında okuma yazma bilen kişi sayısı 2 milyona ulaşmıştır.³⁹ Dil devriminin tamamlayıcı olan Millet mekteplerinin zorunluluğunu duyuran basın, karikatürler aracılığıyla mekteplerin içeriğine, toplumun modernleşmesindeki etkisine ve kazanımlarıyla ortaya çıkacak milli şuurun gerekliliği düşüncesine çizimlerinde yer vermiştir.(Resim-9).⁴⁰

Millet Mekteplerinin yanında yeni yazıyı halka tanıtacak ve öğretecek en önemli kitle iletişim aracında gazete ve dergiler, Kasım ayında yürürlüğe giren kanunla birlikte yeni harfleri yalnızca karikatürde yer alan tabelalar gibi küçük alanlarda kullanmış olsa da, Kasım ayının son haftasından sonra basın yayına Latin harflerini kullanmak zorunluluğu getirilmiştir. Ancak söz konusu yeni dönemde, hem halkın yazılanları okuyabilme erişkinliğine ulaşmaması hem de matbaacıların yeni harflere alışması, gazetelerin satışlarında önemli düşüslere ve hatta gazetelerin çoğu kapanmasına neden olmuştu. Bu durum hükümeti, alınan gümrük vergilerini kaldırma, Matbuat Umum Müdürlüğü'ne gazetelere dağıtılması için para yardımında bulunma gibi önlemler almak zorunda bırakmış ve böylece uygulanan dolaylı baskının yanı sıra basın siyasal iktidara göre tefrikacılığın meydana getirdiği yozlaşmanın önüne geçebilmek amacıyla Suphi Nuri İleri'nin nitelediği gibi "Drije Matbuat" dönemi başlamıştır. Böylece hem siyasi haber basınında hem de mizahi basında edebi konulara ve dış haberlere yönelim dönemi başlamıştır.⁴¹

Kadın hakları üzerine tartışmalar II. Meşrutiyet döneminde ivme kazanmış ve kadınlar sosyal siyasal ve toplumsal haklarını dile getirmeye başlamışsa da ancak Cumhuriyet'in ilanına kadar etkili bir düzenleme yapılmamıştır. Cumhuriyet döneminin ilk girişimi Nezihe

39 İstatistik Göstergeler 1923 - 2011, TÜİK Yayınları, Ankara 2012, s.18.

40 İmzasız, Karagöz, 5 İkinci Kanun 1929, no:2171, s.1.

41 Kocabaşoğlu, a.g.m., s.112.

Muhittin tarafından örgütlenen kadınlar tarafından kurulan ve parti nizamnamesine sahip Kadınlar Halk Fırkası olmuştur. Oluşturulan Beyannameye göre fırkanın amacı ülke genelinde kadın hareketi başlatmak olsa da, dönemin şartlarından dolayı kesin bir sonuç yaratamamıştır. 1927’de seçimlerinden beri yoğun çalışmalar yürüten Kadınlar Birliği’nin istedikleri haklarının uygulanmasının zamanını geldiğini düşünen CHF kadrosu, Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan kadına siyasal haklar vermeyi, hem Türk devriminin devamı olarak hem de Türk modernleşmesinin tamamlayıcı unsuru olarak görmüştür. Bu nedenle Tevhid-i Tedrisat Yasası ve Medeni Hukuk Kanunu ile eşit seviyeye getirilen kadın-erkek, 1930 belediye seçimlerinde de eşit duruma getirilmiş ve iki parti üyesi tarafından aday olarak gösterilen kadın, 18 yaşında seçme; 25 yaşında ise seçilme hakkını elde etmiştir.⁴² Böylece yeni Türkiye için Kurtuluş Savaşı’nda mücadele veren Türk kadınının, demokrasinin sonucu olarak siyasal alanda da kendine yer bulmasıyla milli hakimiyetin tamamlanması için önemli bir adım atılmış ve Türkiye, demokrasi yolunda dönemin birçok Batılı devletlerinin önüne geçmiştir.

Dönem basını, II. Meşrutiyet döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet’in ilan edilmesinden sonra da kadın hakları ve kadın meselesi konularını işlemeye devam etmiştir. Mizah basınında ise, mecliste mebus seçimlerinin değişikliğinin tartışıldığı günlerden kadının belediye seçimlerinde etkin olmasına kadar olan süreçte *Akbaba*, *Zümrüd-ü Anka*, *Kelebek* ve *Gülyüz* dergileri, “Kadınlar Halk Fırkası”nın açılmasıyla, kadınlar hakkındaki görüşlerini çizgilerine ve yazılarına taşıdığı görülmektedir. *Akbaba* ve *Kelebek*, kadının cinsel kimliğini ön plana alıp kadını oldukça açık Batılı giysiler içinde hem eşi için hem de diğer erkekler için ikna edici unsur olarak nitelemiştir. (Resim-10).⁴³ *Zümrüd-ü Anka*, diğerlerine göre daha ağır şekilde hicvederek, çizimlerinde dedikoducu ve geveze kadına siyasi ve toplumsal hakların verilmesinin toplum düzenini bozacağını vurgulamıştır. Milli Mücadele döneminde söz konusu yayınların aksine yayın politikası yürüten *Gülyüz*, aynı politikasını kadın hakları konusunda da sürdürerek kadın-erkek eşitliğini savunmuştur.⁴⁴ Kadının belediye seçimleri için kazandığı siyasi yetki sonrasında yalnızca *Akbaba* dergisi ve *Cumhuriyet* gazetesinde kadın hakları üzerine yayınlar bulunmaktadır. *Akbaba* bu dönemde, kalemini geçmişe kıyasla biraz daha

42 Kadınlara belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkının tanınması ülke genelinde coşkuyla karşılanmıştır. Kadınların yönetime katılmasını sağlayan ikinci başarı ise 26 Ekim 1933’te değiştirilen “Köy Kanunu” ile verilen muhtarlık hakkı olmuştur. Böylece şehirdeki kadına tanınan hak, köydeki kadına da tanınmış ve kadının idari ve siyasi alandaki etkinliği artırılmıştır. Belediye ve muhtarlık seçimlerinden sonra yetkinliğini ispatlayan Türk kadını, 5 Aralık 1934 tarihinde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 10. ve 11. maddelerinde yer alan Mebus Seçimi Kanunu’nun değişmesiyle 22 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçme ve 30 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilme hakkını sahip olmuştur. *Düstur*, Üçüncü Tertip, C.16, 5 Aralık 1934, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1935, s.36. Ayrıca bkz. Suzan Ünal, “Türk Kadınının Seçme ve Seçilme Hakkının Kazanması ve Basın”, *Turkish Studies*, C.9, S.7, (Yaz 2014), s.540-545; Sevilay Özer, “Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.29, S.85, Mart 2013, s.148.

43 İmzasız, *Akbaba*, 24 Mart 1930, no: 758, s.1.

44 Hadiye Yılmaz, “1923 Yılı Mizah Basınında Kadınların Seçme ve Seçilme Hakkı ve Kadınlar Halk Fırkası”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.59, Güz 2016, s.271-287.

yumuşatmış olsa da, çizimlerinde kadın yine süslü ve siyasetle ilgisiz olarak gösterilmiştir. *Cumhuriyet* gazetesi ise, kadını toplumsal, siyasal ve iktisadi hayatta görmekten onur duyan ve kadının siyasi katılımını Türkiye Cumhuriyeti'nin medeniyetini yükseltecek bir devrim olarak görmektedir. (Resim-11).⁴⁵ Böylece basın kadının sosyal siyasal gelişimine sayfalarında yer vererek, toplumun algısındaki ev içinde yaşayan peçeli kadın figürünü ortadan kaldırılmasını amaçlayan zihinsel devrimin oluşumuna katkı sağlamıştır. Yayınlarında elinde bayrak taşıyan ve seçmen, avukat, doktor, öğretmen olan kadın, Türk modernleşmesinin simgesi, toplumsal hayatın yapı taşı olarak görülmüştür.

Yasalar çerçevesinde özgür olan basının hareket sahası, yoğun inkılap hareketlerinin yaşandığı Cumhuriyet'in ilk devresinde, Takrir-i Sükûn Kanunu ile daraltılmıştır. Böylece basın, toplumsal buhranların, belediyeceilikte görülen aksaklıkların dışında devrimleri halka duyuran, milli toplum oluşturmaya çalışan ve yeni kurulan devlete karşı girişilen isyan hareketlerini değerlendiren yayınlar yapmak zorunda kalmıştır. Buna göre basının üzerindeki baskı, muhalif bir ruha sahip olmak zorunda olan mizahı körelttiği gibi, harf devriminden sonra matbaaların yaşadığı maddi kaygı birçok mizah dergisinin kapanmasına da sebep olmuş ve dergilerde, gazetelerden farklı olarak, yeni harflerin kabulünden sonra nicelik yönünden önemli bir artış görülmüştür.⁴⁶ Ayrıca günün koşullarına direnen mizahi yayın organlarında görülen başlıca gündelik belediye sorunları ve yeniliklerin içeriği konuları, 1930'larda, ikinci çok partili döneme giriş çabalarının yaşandığı süreçte, önemli bir değişim yaşayarak karikatür mizahı kendine işleyecek yeni malzemeler yaratmış ve sevincini nüshalarına çekinmeden yansıtmıştır. Ağustos ayında başlayan bu mizahi hareketlilik, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kendini feshetmesine 17 Kasım'a kadar, devam etmiş daha sonra ise yine tek seslilik dönemine girilmesiyle beraber çizerlerin mizah özgürlüğü bir süreliğine, ülkedeki siyasi gelişmelerin doğal bir sonucu olarak, sansüre uğramıştır (Resim-12).⁴⁷

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından sonra, ülke içinde ortaya çıkan ayrışma ve kaosun basın aracılığıyla gerçekleştiği düşüncesi üzerine Takrir-i Sükûn Kanunu ile çok gazete kapatılmış⁴⁸ ve bu durum toplumun fikrinsel bölünmelerine sebep olmuştur. Aynı sonuçların Menemen olayından ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'ndan sonra da yaşanmasının önüne geçilebilmesi için, mecliste basın özgürlüğünün kötüye kullanılmamasına dair önlemler alınması gerektiği görüşülmüştür.⁴⁹ 25 Temmuz 1931 tarihli Matbuat Kanununun 8 Ağustos'ta yürürlüğe girmesiyle, 1909 Matbuat Kanunu'nu yürürlükten kaldırmış ve buna göre Vatan, Milli Mücadele, Cumhuriyet ve devrimler aleyhinde, Padişahlık ve Hilafet yolunda halkı kışkırtan, TBMM üyeleri ve Bakanlar Kurulu'na karşı onur kırıcı yazı yazarlara, toplumun genel ahlakına ve kadının anne olma kimliğini zedeleyecek yayın yapanlara para ve hapis cezasının uygulanacağı kararı alınmıştır. Böylece mizah basını ülke içindeki siyasi gelişmelerden çok, yaklaşan ikinci dünya savaşının hazırlık evrelerini nüshalarına taşıırken,

45 Ratip Tahir, *Cumhuriyet*, 28 Mart 1930, no: 2116, s.1.

46 Kocabaşoğlu, *a.g.m.*, s.114.

47 Ramiz, *Cumhuriyet*, 23 Teşrin-i Sani 1930, no: 2352, s.1.

48 Takrir-i Sükûn Kanunu'nun 1. Maddesinde yer alan "irtica ve isyana ve ülkenin sosyal düzenin, huzur ve sükunu, emniyet ve asayişini ihlale yönelen örgüt, kışkırtma, özendirme, girişim ve yayını hükümet, Cumhurbaşkanının doğrudan onayı ile yasaklamaya yetkilidir" hükmü ile 1925 yılında Tevhid-i Efkar, İstiklal, Son Telgraf, Sebülürreşat, Tanin, Sada-yı Hak, Kahkaha, Vatan, Vakit gazeteleri kapatılmış ve gazete sahipleri istiklal mahkemelerinde yargılanmışlardır.

49 Meclisteki tartışmaların ayrıntısı için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, D.IV, C.III, İ.XXII, 5.7.1931, s.1-44.

haber gazetelerinde yer alan karikatürler bölümleri de dönem şartlarından dolayı yavaş yavaş kaldırılmıştır. (Resim-13).⁵⁰

Basının 1931 yılında Matbuat Kanunu ile bir düzenleme içine alınması, basının sosyal-siyasal hareketlerde toplumu şekillendirici işlevinin olduğunu ve devlet yöneticilerinin bu etkin gücü kabul ettiğini göstermektedir. Bu durum ise yetkin bir basın sınıfının oluşmasına imkân vermekle birlikte daha sonraki süreçte sistemli birtakım politikalarla kurumsallaşan basın-yayın, dönemin modernleştirme yönündeki temel zihniyeti doğrultusunda toplumun kültürel birikimine katkı sağlamıştır.

SONUÇ

Türkiye’de bir dönemin düşünsel atmosferini ve zihinsel yapısını kavramak, mizah anlayışını görmek açısından önemli bir konumda bulunan mizahın/karikatürün, özellikle çizgi savaşlarının yaşandığı Milli Mücadele dönemini ve yeni bir toplum yapısının oluşturulmaya çalışıldığı, Erken Cumhuriyet dönemini değerlendirmede özel bir yeri vardır.

Türkiye gibi modernleşmeyi gecikmiş modernlik ekseninde yaşayan bir toplumda bu gecikmişliğin telafisi yönünde gerekli zihniyet değişiminin gerçekleşmesinde mizah, dolayısıyla karikatür olağanüstü bir misyon üstlenmiştir. Hedeflenen toplumsal değişim yönünde en büyük engellerden birini teşkil eden yüzyıllar içinde oluşmuş ve adeta kemikleşmiş görünen geleneksel değer yargılarının aşındırılması ve terkedilmesi, modernleşme yönünde yeni bir hayat tarzı ve buna bağlı yeni değer yargılarının benimsenmesinde mizahın ve karikatürün kitleleri ikna edici gücünden yararlanılmıştır.

Modernleşme sürecinde değişimin öncülüğünü yapan basın, mizahı da gardına alarak bu yöndeki değişime olan direnci kırmak için genel olarak devlet iktidarına yaslanmıştır. Bu durum, bu tür bir anlayışın bütünüyle devlet zihniyeti olarak benimsendiği özellikle erken Cumhuriyet dönemi için söz konusudur. 19. yüzyılda halen bir tercih konumunda yer alan modernleşme, bu döneme gelindiğinde ve öncesinde artık tam bir zorunluluktur. Bu zorunluluk, modernleşme projesi içinde yöntem olarak kaçınılmaz bir şekilde radikalizmi gündeme getirmiştir. Sürdürülen ödünsüz çağdaşlaşma/Batılılaşma süreci içinde yaşanan sorunlar görmemezlikten gelinerek modernleşme programı tahakkuk ettirilmek istenmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet döneminden itibaren artık konjonktürel değil, yer yer oligusal nitelik bir taşıyan monolitik medeniyet anlayışı ve zihniyet ortamında mizahtaki eleştiri de bundan payını almıştır. Esasen bu durum mizah geleneği açısından bütünüyle söz konusudur. Genel olarak dönüştürülmek istenilen toplum mizahın temel nesnesidir. Bu süreçte basın, bütünüyle devlet desteğiyle, Cumhuriyet’in kuruluş amaçlarını ve ideallerini açıklamaya ve modernleşme hedeflerinin gerçekleştirilmesine odaklanmıştır. Tek Parti dönemi felsefesinin bir yansıması olarak mizah dergileri 1923 Devrimi’nin bir tanıtım kataloğu gibidir⁵¹. Bu durum karikatürdeki çizgilere de aynen yansımıştır. Buna rağmen birçok mizah tarihçisi, paradoksal olarak, Cumhuriyet mizahının geleneksel -yani bilim dışı- kalıplarını yıkarak renkli ve zengin bir mizah algısı oluşturduğu görüşündedir. Politik mizah Cumhuriyet’in ilanıyla resmi kimliğe bürünmüştür. Cumhuriyet kültürü; sosyal alanda Ortaçağ’ın dar ve eski

50 İsimsiz, *Akbaba*, 30 Temmuz 1931, no:864, s.1.

51 Demir, *a.g.e.*, s. 17.

çemberinden kurtulmayı bilimsel olmak anlamında Batı kültürüne açılmayı ifade etmiştir. Bu köklü dönüşüm, Cumhuriyet mizahının da temel yapısını belirlemiştir. Bu dönemde yaşanan değişim, Refik Halid'in, *Deli* adlı tiyatro oyununa ilham verecek boyutlara ulaşmıştır. Basın, mizah ve karikatür bu değişimin temel dinamikleri arsında yer almıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv belgeleri ve Resmi Kaynaklar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1. / 13.24.2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1. / 14.34.4.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.III, C.5, İ.II, 1.11.1928.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.IV, C.III, İ.XXII, 5.7.1931.

Düstur, Üçüncü Tertip, C.5, 3 Mart 1340, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1955.

Düstur, Üçüncü Tertip, C.16, 5 Aralık 1934, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1935.

Sürelî Yayınlar

Cem, Cemil, *Kalem*, 8 Kanun-i Sani 1324, no:21, s.1.

Cimcoz, Salah, *Kalem*, 21 Ağustos 1324, no:1, s.3.

Çekirge, *Akbaba*, 4 Mayıs 1341, no:252, s.2.

İmzasız, *Akbaba*, 30 Teşrin-i Evvel 1340, no:199, s.1.

-----, *Karagöz*, 11 Nisan 1341, no: 1780, s.4.

-----, *Yeni Köroğlu*, 1 Birinci Kanun 1928, no: 63, s.1.

-----, *Karagöz*, 5 İkinci Kanun 1929, no:2171, s.1.

-----, *Akbaba*, 24 Mart 1930, no: 758, s.1.

-----, *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Mart 1339, No:755, s.2.

Kasab, Teodor, *Diyojen*, 12 Teşrin-i Sani 1289, no:1, s.1.

Fehim, Münif, *Kelebek*, 24 Mayıs 1339, no:7, s.1.

Sadak, Necmeddin, "Cehaletle Mücadele", *Akşam*, No:3590, 10 Teşrin-i Sani 1928, s.1.

Simavi, Sedat, *Gülyüz*, 17 Ağustos 1338, no:70, s.1.

Ramiz, *Akbaba*, 13 Mart 1340, no:133, s.1.

-----, *Akbaba*, 30 Temmuz 1931, no:864, s.1.

-----, *Cumhuriyet*, 23 Teşrin-i Sani 1930, no: 2352, s.1.

Tahir, Ratip, *Cumhuriyet*, 28 Mart 1930, no: 2116, s.1.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akbaba, Bülent - Birbudak, Togay Seçkin, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemi Mizah Basınında Mustafa Kemal Atatürk İmajı", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Dergisi*, C.2, Özel Sayı, Ankara 2009, s.1251-1274.

Balcıoğlu, Semih – Öngören, Ferit, *50 Yılın Türk Mizah ve Karikatürü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1973.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, Garanti Matbaası, İstanbul 1970.

Çeviker, Turgut, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-I Tanzimat ve İstibdat Dönemi (1867-1878/1878-1908)*, Adam Yayınları, İstanbul 1986.

-----, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-III Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923)*, Adam Yayınları, İstanbul 1991.

-----, *Karikatürkiye Tek Parti ve Demokrat Parti Dönemi (1923 – 1960) I*, NTV Yayınları, İstanbul 2010.

Demir, Sertaç Timur, *Türkiye'de Mizah Dergileri Kültürel Hegemonya ve Muhalefet*, İstanbul 2016.

Ersoy, Osman, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Güven Basımevi, Ankara 1959.

Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası, Maarif Vekâleti Yayınları*, İstanbul 1939

Halıcı, Şaduman - Burgaç, Murat, *Altı Ok (1919-1938)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016.

İnuğur, Mustafa Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1982.

İstatistik Göstergeler 1923 – 2011, *TÜİK Yayınları*, Ankara 2012.

Kocabaşoğlu, Uygur, "1919 – 1938 Dönemi Basınına Toplu Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın Yayın Yüksekokulu Yıllığı*, Ankara 1981, ss.95 - 127.

Koloğlu, Orhan, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul 2006.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Basımevi, Ankara 2004.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Öngören, Ferit, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türk Mizahı ve Hicvi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1998.

Özer, Atilla, *Karikatür Yazıları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007.

Özer, Sevilay, "Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.29, S.85, Mart 2013, s.131 – 167.

Shaw Stanford J. – Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları, İstanbul 1994.

Şentürk, Ayşegül, "Harf İnkılabının Yapılışı ve Uygulanışında Basının Rolü", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.26, Ağustos 2012, s.27 – 44.

Şimsir, Bilal, *Amerikan Belgelerinde Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979.

Tongul, Neriman, "Türk Harf İnkılabı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.33-34, Mayıs-Kasım 2004, ss.103 – 130.

Topuz, Hıfzı, *Başlangıcından Bugüne Dünya Karikatürü*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1997.

Ünal, Suzan, "Türk Kadınının Seçme ve Seçilme Hakkınının Kazanması ve Basın", *Turkish Studies*, C.9, S.7, (Yaz 2014), s.525 -559.

Yakut, Kemal - Yönter Sağun, Pakize, "Gazeteci Necmeddin Sadık Sadak'ın Düşünce Dünyası", *Tercüman-ı Ahval'in 150. Yılında İstanbul'da Fikir Gazeteciliği Sempozyumu (21-22 Ekim 2010)*, (Ed. Belkıs Ulusoy Nalcioğlu), İstanbul Üniversitesi Yayını, ss. 115 – 126.

Yılmaz, Hadiye, "1923 Yılı Mizah Basınında Kadınların Seçme ve Seçilme Hakkı ve Kadınlar Halk Fırkası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.59, Güz 2016, s.263 - 296.

Arş. Gör.

Ömer GÜNGÖRMÜŞ

*Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim
Elemanı – Aydın
omerqungormus@gmail.com*

Doç. Dr.

Hüseyin ÜRETEN

*Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı
Aydın
hureten@adu.edu.tr*

Eser Geçmişi: 29 Kas 2017 / 15 Ara 2017

DOI: 10.21551/jhf.359160

Antik Lydia Bölgesinde Bir Kent ve Neokorosluğu: Philadelpheia

A City in Ancient Lydia and its Neokoria: Philadelpheia

ÖZET

Hellenistik Dönem'deki Batı Anadolu'da Pergamon'un (Bergama) kurduğu kentler arasında en önemlisi, II. Attalos Philadelphos'un (Ἀτταλος Β' ὁ Φιλάδελφος) kendi adını verdiği Philadelpheia (Alaşehir [Φιλαδέλφεια]) idi. Alaşehir'in yeri üzerine kurulu olan antik Philadelpheia kenti, Kogamos Vadisi'nin güneybatısında, Kogamos Irmağı'nın Hermos (Gediz) ile bitişme noktasının yaklaşık 40 km güneydoğusunda yer almıştır. Kent Akropolis'i, ırmak seviyesinden yukarıda yükselen Tmolos (Bozdağlar) silsilesinin ileri çıkıntılı bir burnu üzerinde kurulmuştur; kasaba kısmen yamaçlarda, kısmen de aşağıda, düz arazide yer almıştır.

Öte yandan, kent volkanik Katakakaumene (Yanmış Ülke) bölgesine yakın olduğu için, pek çok deprem nedeniyle sürekli olarak yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Strabon'un aktardığına göre, evleri sık sık yıkılmış ve tehlike öylesine büyük olmuştur ki, halkın çoğu çevrede açık arazide yaşamayı tercih etmiştir.

Bununla beraber, Philadelpheia (Alaşehir) hızla gelişen bir kent olmuştur. Zamanla pek çok köyü içine alan geniş bir arazi de elde etmiştir. Attalos tarafından kuruluşundan hemen sonra, kendine özgü sikkeler darp eden bir kamu örgütüne sahip olmuş ve Romalıların yönetimi altında

oldukça zenginleşmiştir.

Bu bağlamda söz konusu çalışmanın kaleme alınmasındaki amaç; antik kaynaklar ışığında, Roma İmparatorluk Dönemi Anadolu'sunun klasik Lydia Bölgesi'ndeki Philadelpheia kentinin herhangi bir *neokoros* unvanı alıp almadığı sorusunu cevaplandırmak olacaktır. Bunun yanı sıra, kentin imparatorluk kültü almaya hak kazanmasında hangi kriterlerin belirleyici olabileceği durumu da açıklığa kavuşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hellenistik Dönem, II. Attalos Philadelphos, Lydia Philadelpheia'sı, neokoros.

ABSTRACT

The most important city among the places that were founded by Pergamon (Bergama) in Western Anatolia during the Hellenistic Period was Philadelpheia (Alaşehir [Φιλαδέλφεια]), which was named by Attalus II Philadelphus (Ἄτταλος Β΄ ὁ Φιλάδελφος) after his name. In modern day occupied by the town of Alaşehir, site of ancient Lydian Philadelpheia was located on the southwest side of the Kogamos valley and 40 km southeast of the merging point of Hermus (Gediz) and Kogamos rivers. The acropolis was founded on a projected mound of the Tmolus (Bozdağlar) range; the settlement was partly situated on the slopes and partly on the flat ground of the valley.

The city, being close to the volcanic area of Katakekaumene (Burned Land), was in constant danger because of many earthquakes. Strabo relates that, buildings in the city were destroyed many times and the danger was so great that residents generally preferred to live in country around the city.

Despite to this fact, Philadelpheia flourished to a great extend. In the course of time acquired a broad realm that contained many villages. The city had a public organization that issued her own coins following the foundation by Attalus and prospered under the Roman rule.

In this context, aim of this study is to find an answer tho the question of whether the city of Philadelpheia in Lydia obtained the title of neokoros or not, in the light of ancient sources. In addition to this which criteria would be determinant to the granting of the right to have an imperial cult will be revealed.

Keywords: Hellenistic Period, Attalus II Philadelphus, Lydian Philadelpheia, neokoros.

1. Giriş

Günümüzde Alaşehir olarak adlandırılan ve antik Lydia bölgesinin önemli bir kenti olan Philadelpheia (Φιλαδέλφεια), Tmolos Dağları'nın (Bozdağlar) kuzeydoğu etekleri üzerinde, Kogamos Irmağı (Alaşehir Çayı) vadisine bakan yüksek bir konumda kurulmuştur. Kogamos Irmağı'nın Hermos (Gediz) ile birleştiği noktanın yaklaşık 40 km güneydoğusunda ve bölgenin önemli kentlerinden Sardeis'e 45 km uzaklıkta bulunan kent, Hermos ve Maiandros (Menderes) vadilerini birbirine bağlayan yol üzerinde bulunur. Söz konusu yol, Ephesos'tan başlayıp Susa'ya

kadar uzanan ve Antik Çağ boyunca Batı Anadolu ile Güneybatı İran arasındaki en önemli ulaşım güzergâhı olan Kral Yolu'nun Anadolu bölümü için önerilebilecek iki olası güzergâhtan biridir.¹ Batı Anadolu kıyıları ile iç bölgeler arasındaki en kolay karayolu üzerindeki konumu nedeniyle Philadelpheia, Lydia'nın doğu kesimindeki en önemli yerleşimler arasındadır.²

Kente yakın bir konumda Badınca mevkiinde bulunan ve İ.Ö. 279-267 yıllarına tarihlenen Apollon Toumoundes Tapınağı'na ait bir sınır yazıtında Seleukoslar hanedanından I. Antiokhos ve oğlu Seleukos tarafından tapınağa yapılan bir toprak bağışından bahsedilmektedir. Bu yazıtta dayanılarak Philadelpheia'nın ilk olarak Seleukoslar tarafından kurulduğu ileri sürülmüştür.³ Ancak Philadelpheia adı, kentin Pergamon Krallığı zamanında Attaloslar hanedanından II. Eumenes (Εὐμένης Β' τῆς Περγάμου) ve kardeşi II. Attalos Philadelphos (Ἀτταλος Β' ὁ Φιλάδελφος) tarafından kurulduğunu, ya da gerçekten ilk olarak I. Seleukos tarafından kurulduysa bile Attaloslar zamanında bilinen adıyla yeniden kurulduğunu kesin olarak ortaya koymaktadır. Bu durumda kent adının II. Eumenes (İ.Ö. 197-160/159) tarafından, kendisine bağlılığı nedeniyle "*Philadelphos* (i.e. *Kardeş Dostu*)" olarak anılan kardeşi ve daha sonra ardılı II. Attalos onuruna verildiği ya da kentin bizzat Attalos Philadelphos tarafından adlandırıldığı kabul edilebilir.⁴

Kentin bir Makedon yerleşimi olma ihtimali (aşağıda) ve Attaloslar'ın doğrudan Makedon birliklerine erişimlerinin sınırlı oluşu göz önüne alındığında Philadelpheia'nın aslında Seleukoslar tarafından kurulmuş olabileceği akla yakın bir öneri olarak öne çıkar.⁵ Attaloslar dönemindeki yeniden kurulma ve kente bilinen adının verilmesi sürecinin Eumenes ve Attalos kardeşlerden hangisinin yönetimine rastladığı konusunda ise bir başka Attaloslar dönemi kenti olan Apollonnis'in kuruluşu bir fikir verebilir. I. Attalos'un eşi ve bu iki kardeşin annesi olan kraliçe Apollonnis'in ölümünün ardından onun adına kurulan Apollonnis'in, II. Eumenes'in emri üzerine ve kardeşlerinden biri tarafından yapılan bir *synoekismos* yoluyla meydana getirildiği, bu kardeşin yerleşimcilere para ve tahıl yardımı yaptığı eksik bir yazıttan anlaşılmaktadır.⁶ Philadelpheia'da bir *synoekismos* yapıldığını gösteren herhangi bir kanıt söz konusu değildir. Anadolu genelinde Hellenleşme sürecinden geçen ve bu sırada kabile (*phyle*) sistemini benimseyen birçok kentte kabile adları, üyelerin ana vatanlarına ya da, Karia'daki Stratonikeia'da olduğu gibi, *synoekismos* ile bir araya getirilen eski yerleşim adlarına göndermeler yapmaktaydı. Ancak Philadelpheia kabileleri, en azından Roma imparatorluk devrinde, ticaret örgütleri esas alınarak düzenlenmişti.⁷ Geçmişte yapılmış bir *synoekismosa* ilişkin en küçük bir izin bile söz konusu olmadığı bu durumda, Apollonnis'ten farklı olarak Philadelpheia'da *synoekismos* yapılmadığı ancak bunun dışında sürecin benzer bir şekilde geliştiği düşünülebilir. Kısacası, kentin II. Eumenes döneminde ve elbette onun bilgisi dâhilinde ancak II Attalos'un gözetiminde kurulduğu, bu amaçla da, bölgede Seleukoslar zamanından beri var olan bir Makedon yerleşiminin genişletilerek yeniden adlandırılmış olabileceği

1 Sevin 2001, 12.

2 Malay 1992, 114-115.

3 *SEG 35-1170*, 1985; Mitchell 1993, 180 n.139.

4 Roma, III. Makedonia Savaşı'nın ardından eski müttefiklerine, dolayısıyla da Pergamon'a karşı sert bir politika izlemeye başlamıştı. Savaştan sonra Roma'nın zaferini kutlamak üzere elçi olarak Roma'ya giden II. Attalos'a ağabeyi yerine Pergamon tahtına geçmesi önerildi. Ancak Attalos bunu kabul etmediği gibi Kral II. Eumenes'i durumdan haberdar da etmiştir. Demircioğlu 1953, 386, 409; Malay 1992, 74.

5 Pergamon kentinde Attaloslar dönemi sonunda yaşamakta oldukları bilinen Makedonlular'ın da Attaloslar tarafından yerleştirilmiş olmaları aynı nedenle olası değildir. Cohen 1995, 201.

6 Cohen 1995, 201; *KP II*, 113.

7 Malay 1992, 106.

kabul edilebilir bir çıkarımdır.

İ.S. 6. yüzyılda yaşayan ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun yönetiminde önemli görevler üstlenen Ioannes Lydos, doğduğu kent olan Philadelpheia'dan gururla "Küçük Atina" olarak bahsetmekte ve kentin Mısırlılar tarafından kurulduğunu belirtmektedir.⁸ Bu görüşün söz konusu dönemde Philadelpheia'da herkesin paylaştığı bir inancın ürünü olup olmadığını belirlemek mümkün değildir. Yerleşim alanı olarak kent tarihi İ.Ö. 3. ve 2. binyıllara kadar götürülse de⁹ Ioannes'in Hellenistik Dönem öncesinde Philadelpheia'nın kurulmuş olduğu bölgede var olan önemli bir yerleşimden kastettiğinden emin olunamaz. Bu durumda söz konusu ifade yalnızca iki olasılık ile açıklanabilir. Kentin Hellenistik krallar tarafından kurulmuş olduğu gerçeği, İ.S. 6. yüzyıl gibi geç bir dönemde böyle bir yansıma yaratmıştır ya da Ptolemaioslar tarafından kurulmuş olan bir başka Philadelpheia, Lydia Philadelpheia'sı ile karıştırılmıştır. Diğer yandan, Roma imparatorluk döneminde bile Pergamon Krallığı'nın kurucusu I. Attalos'u onurlandırmayı sürdüren Philadelpheialılar'ın, kentin kurucuları olarak Attalosları gördükleri ve onların anısını toplumsal hafızalarında yaşattıkları kesindir.¹⁰

Philadelpheia'nın ilk kurucuları ister Seleukoslar Hanedanı'ndan, ister Attaloslar Hanedanı'ndan yöneticiler olsun, kentin bir *katoikia*, bir başka deyişle askeri koloni olarak kurulduğu bazı Philadelpheia sikkeleri üzerinde görülen Makedon kalkanından yola çıkılarak kesin bir şekilde ileri sürülebilir.¹¹ Seleukos Nikator'un, Lysimakhos'u yenilgiye uğrattıktan sonra bir başka Lydia kenti olan Thyateira'yı (Akhisar) askeri bir koloni olarak kurduğu bilinmektedir.¹² Ayrıca Lydia'nın Agatheira, Akrasos, Doidye, -espoura ve Kobedyle gibi yerleşimlerinde yaşayan Makedonlular tarafından geride bırakılan İ.Ö. 2. yüzyıla ait adak ve onurlandırma yazıtları mevcuttur.¹³ Bunlardan Doidye, -espoura ve Kobedyle ile bunların dışındaki Apollonis, Agatheira ve Philadelpheia, Attaloslar tarafından kurulan ilk altı yerleşim arasındadır. Ayrıca Akrasos, Makedones, Mysomakedones ve Nakrason kolonileri de Seleukoslar sonrası döneme ait yerleşimlerdir.¹⁴ Thyateira'da bulunan Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir yazıttan Thyateira'nın yakınında olduğu anlaşılan ancak tam konumu ve kuruluş tarihi bilinmeyen Mernouphyta adında bir koloninin de I. Attalos tarafından kurulduğu ve II. Eumenes tarafından güçlendirildiği anlaşılmaktadır.¹⁵ Philadelpheia'nın da, bölgede yeni başlayan Attaloslar egemenliğini güçlendirmek amacıyla kurulduğu da ileri sürülmektedir.¹⁶ Kentin Batı Anadolu ile iç bölgeler arasındaki önemli yollardan biri üzerindeki konumu, yukarıda bahsi geçen nüvizmatik kanıtlar ve hem Seleukosların hem de Attalosların bölgede askeri koloni kurmaya verdikleri önem göz önüne alınacak olursa, Philadelpheia'nın askeri bir Makedon yerleşimi olarak daha erken bir tarihte kurulduğunu ve Attaloslar döneminde yeniden adlandırıldığını düşünmek için ortada yeterince neden olduğu

8 Lyd. *mens.* 4.58; Philadelpheia'da Atina'ya karşı gösterilen ilgi böyle bir tanımlamanın nedeni olabilir. Nolle 2005, 75.

9 Sevin 2001, 226.

10 Malay 1992, 115.

11 *BMC Lydia*, xc, pl. xxi. 1.

12 *Step. Byz. s.v. Thyateira*; Strabon da Thyateira'dan bir Makedon yerleşimi olarak bahsetmektedir. Strab. XIII.4.4; *OGIS* 211.

13 Cohen 2006, 66.

14 Cohen 1995, 46.

15 *TAM* V.2.959; Adı geçen koloni halen Seleukos egemenliğinde olan ya da yeni ele geçirilen Thyateira'yı dengelemek amacıyla kurulmuştu, Cohen 1995, 218.

16 Sevin 2001, 226.

görülür.

2. Roma Egemenliği Döneminde Philadelpheia

Son Pergamon Kralı III. Attalos Philometor'un (Ἀτταλος Γ') İ.Ö. 133 yılında ölmesinin ardından ortaya çıkan vasiyetinde krallığını Roma'ya bıraktığı anlaşılınca Batı Anadolu'da Roma egemenliği başlamış ve İ.Ö. 129 yılında, eski Pergamon Krallığı toprakları ile Ionia'nın birleştirilmesi ile oluşturulan Asia provinciası kurulmuştur. Böylece Philadelpheia da, Roma yönetimi altına girmiştir.¹⁷

Strabon ve onu tekrar eden Stephanus Byzantinus tarafından Lydia'nın Katakekaumene bölgesi sınırları içinde değerlendirilen Philadelpheia, sürekli olarak depremlere maruz kalan bir kent olmuştur. Neredeyse sıradan hale gelen ve şehir surlarının bile sürekli sarsılmasına ve çatlmasına neden olan bu olgu kent sakinlerine depremle yaşamayı ve binalarını sarsıntıları göz önüne alarak inşa etmeyi öğretmiş durumdadır.¹⁸ Buna karşın, çoğu Philadelpheialı'nın, özellikle de toprak sahibi olanların kentte yaşamak yerine çiftliklerine yerleşmeyi tercih ettiklerini gözlemleyen Strabon, yine de kentte yaşamaya devam edenlere ve hatta kenti kuranlara hayret etmektedir.¹⁹ İ.S. 17 yılında meydana gelen büyük depremde zarar gören kentin adı, İmparator Tiberius tarafından vergi bağışıklığı tanınan on iki kent arasında anılmaktadır.²⁰ Söz konusu yardımlar nedeniyle bir ara Neokaisareia adıyla anılmış ve imparatorluk dönemi sikkelerinin başlangıcı olmasından anlaşıldığı kadarıyla Caligula (İ.S. 37-41) döneminden itibaren eski önemini yeniden kazanmıştır.²¹ Neokaisareia adı, Claudius (İ.S. 41-54) döneminde de bazen Philadelpheia adıyla birlikte bazen de tek başına kullanılmaya devam etmiştir.

Ekonomik kaynaklar açısından gelişmeye oldukça elverişli bir kent olan Philadelpheia'nın²² kuruluşundan kısa bir süre sonra sikke basmaya başladığı nüvizmatik kanıtlara dayanılarak ileri sürülebilir. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΝ monogramı taşıyan ilk kent sikkelerinin İ.Ö. 2. yüzyıl kadar erken bir tarihte basılmaya başlandığı düşünülmektedir. Söz konusu sikkelerin 1. yüzyılda da basılıp basılmadığını belirlemek ise kolay değildir.²³ Kesin olan, yukarıda bahsedilen deprem olgusu ile ilişkilendirilebilecek uzun bir dönem boyunca sikke basılmadığıdır. Caligula döneminde başlayan imparatorluk dönemi sikkeleri ise Valerianus zamanına kadar devam etmiştir.

Kent sikkelerinden anlaşıldığı kadarıyla Philadelpheia, Septimius Severus, Caracalla ve III. Gordianus dönemlerinde Smyrna, Traianus döneminde Ephesos ve yine Caracalla zamanında Daldis ile birlikte *homonoia* sikkeleri basmıştır. Smyrna ile basılan sikkelerden Septimius Severus zamanına ait olanlarda imparatorların görselleri yer almazken Gordianus zamanında basılanlarda

17 Philadelpheia, Roma yönetiminde Sardeis *conventusuna* bağlı kentler arasında yer almıştı. Plin. *NH* 5. 30.

18 Strab. XII.8.18.

19 Strab. XIII.4.10; Strabon'un bir kentin kurucusunun seçimini sorgulamaktan ya da kentle ilgili başkasına ait bir vergiyi aktarmaktan kendini alamadığı başka örnekler de vardır. Mylasa ve Alabanda için sırasıyla: XIV.2.23;26.

20 Tac. *Ann.* 2.47.

21 *BMC Lydia*, lxxxv.

22 Philadelpheia'nın sosyal düzenine ilişkin bazı kanıtlar, aynı zamanda kentin tarımsal, ticari ve endüstriyel kaynaklarına da ışık tutmaktadır. Malay 106, 114-115, 167.

23 *BMC Lydia*, lxxxiv.

imparatorun büstüne yer verilmiştir.²⁴ Sikke arka yüzlerinde Philadelpheia'yı Avcı Artemis temsil etmekte, Artemis'in yanında ise Amazon Smyrna betimlenmektedir.²⁵ Decius zamanında Ephesos ile basılan bir başka *homonoia* sikkesi üzerinde ise Artemis kültünü Troia Savaşı'ndan sonra Philadelpheia'ya getirdiğine inanılan Iphigeneia, Orestes ve Pylades'in görsellerine yer verilmiştir. Böylece hem Ephesos hem de Philadelpheia'nın mitolojik tarihlerinde önemli bir yer tuttukları varsayılan Atreusoğullarına yapılan bir gönderme ile iki kent arasındaki ilişki vurgulanmak istenmiş olabilir.²⁶

Sikkeler, Philadelpheia'da rağbet gören kültürler konusunda da fikir vermektedir. Kent sikkeleri üzerinde yer alan tipler arasında en yaygınları, Avcı Artemis ve aynı sikkelerin arka yüzünde tahtta oturan Apollon, Sardeis ve Laodikeia sikkelerine benzer ayakta duran Zeus Lydios, küçük bir tapınak içinde çıplak Aphrodite, bir atın sırtında çöreklenmiş halde gösterilen Asklepios'un yılanı ve küçük bir tapınak içinde Helios'tur. Smyrna ve Ephesos ile birlikte basılan *homonoia* sikkeleri üzerinde Philadelpheia'yı temsil eden Avcı Artemis'in kentin baş tanrıçası olduğu anlaşılmaktadır.²⁷ Herakles kültürünün, en başta Pergamon'da ve Apollonis ya da Mernouphyta gibi Attaloslar tarafından kurulan bir takım başka yerleşimlerde önemli bir yere sahip olması ve Attalosların mitolojik ataları olarak gördükleri Herakles'i öne çıkarmaya ne kadar önem verdikleri göz önüne alındığında, Philadelpheia'da da tapınım gören kültürler arasında yer alması beklenebilir.²⁸

3. Neokorosluk ve Philadelpheia

Neokoros terimi, kutsal bir alanın ya da binanın bakımı ve ihtiyaçlarının karşılanmasından sorumlu bir görevliyi tanımlar. Bu kişinin görevleri arasında kutsal yapıya girişlerin denetlenmesi, değerli eşyanın korunması ya da ayin ve kurbanların yerine getirilmesi bulunabilir. Kelimenin etimolojik olarak Yunanca 'tapınak' anlamına gelen ve asıl anlamı ev, yapı olan 'naos' (ναός) ile süpürmek ya da korumak anlamına gelen 'koros' (κόρος) köklerinden geldiği antik dönemin sözlük yazarları tarafından dile getirilmektedir.²⁹

Yunanca bir terim olan *neokoros* (νεοκόρος), doğal olarak Yunan dünyasına özgü bir kavramdı, ancak elbette başka bölgelerde ve farklı kültürlerde de tapınak işleriyle ilgilenen benzer görevliler bulunuyordu. Bu dinler hakkında Yunanca yazan yazarlardan, söz konusu görevlileri *neokoros* olarak tanımlayanlara rastlanabilmektedir. Örneğin Yahudi yazarlar Philo ve Iosephus *neokoros* unvanını kendi dinleri bağlamında uyarlanmış olarak kullanmışlardır. Aynı yüzyılda yazan Lucius Annaeus Cornutus da Roma'daki Vesta Rahibeleri'nin rollerini *neokorosluk* olarak sınıflandırmaktadır.³⁰

Kelimenin gerçek anlamı ile bir bireyi akla getiren *neokoros* unvanı, İ.S. 1. yüzyıldan itibaren bir toplum ya da kente verilmeye başlanmıştır. Bir kişi yerine bir kenti *neokoros* olarak

24 *BMC Lydia*, xc.

25 Mottet 2002, 25.

26 Nolle 2005, 74-78.

27 *BMC Lydia*, xci.

28 Pergamon'da Herakles kültü: Cohen 1995, 168; Apollonis: 201; Mernouphyta: 218.

29 Burrell 2004, 4; Hesychius, *Lexicon* s.v. ναοκόρος, νεοκόρος, νεοκόρος, αυγισα ζάκορος; *Suidas* s.v. Κόρη, Κόρος, νεοκόρος, αυγισα ζάκορος, νεοκορήσει.

30 Burrell 2004, 5; *Jewish War* I.153.

adlandıran bilinen en eski yazıt İ.S. 38 yılına tarihlenmektedir. Bu yazıtta Kyzikos “en büyük ve en yüce tanrı Gaius Caesar” “ailesinin kadim ve atadan kalma *neokorosu*” olarak tanımlanmaktadır. Aziz Paulos’un Ephesos’u ziyaret ettiği sırada çıkan olaylarda, kent *grammateus*unun halka hitap ederken “kim Ephesos’un büyük tanrıça Artemis’in ve göksel temsilinin *neokorosu* olduğunu bilmez?” dediği aktarılmaktadır.³¹ Ayrıca yukarıda adı geçen Yahudi yazarlardan Iosephus da, tüm Yahudi halkını sembolik Yahudi tapınağının *neokorosu* olarak tanımlarken benzer şekilde bir kişinin unvanını bütün bir topluluğa vermektedir.³²

Ancak bu çalışmanın genel odağı, İmparator Kültü’ne ait *provincial* bir tapınağı olan kentleri tanımlar hale gelen *neokoros* unvanıdır. Her ne kadar Roma İmparator Kültü, İ.Ö. 1. yüzyılın ikinci yarısında *Principatus* döneminin başlangıcı ile ortaya çıkmış ve ilk kült tapınağının kuruluşu için Asia’da Pergamon’a ve Bithynia’da Nikomedeia’ya izin verilmişse de, henüz bu kentlerden *neokoros* olarak bahsedilmemektedir. İmparator Kültü’nün *neokorosluğuna* gönderme yapan ilk kanıt, Ephesos’un Nero *neokorosluğuna* ait İ.S. 65-66 yıllarına tarihlenen sikkelerdir.³³ Dolayısıyla *neokorosun* bir kent unvanı olarak kullanımı Asia kökenli bir uygulamadır. Bu nedenle İmparatorluk Kültü, imparatorluğun hem Yunan hem de Latin bölgelerinde karşılaşılan bir görüngü olduğu halde, *neokorosluk* Makedonia ve Thrakia ile Suriye ve Filistin’de de örnekleri olan ancak Asia Koinon’u ağırlıklı olmak üzere Anadolu’ya özgü olarak kalmış bir kavramdır. Bunun açıklaması, başka bölgelerde *neokorosun* ya da *neokorosun* işlevini yerine getiren görevlilere verilen unvanın aynı gelişim sürecinden geçerek bir kenti tanımlar hale gelmeyişi olabilir. Yunan-Mısır tanrısı Serapis’in, hem İskenderiye’de hem de diğer kentlerde *neokoroslarının* olduğu, ayrıca yine İskenderiye ve Kanopos’taki Augustus tapınağında *neokorosların* hizmet ettiği bilinmektedir. Ancak burada bahsedilen *neokorosların*, tapınak görevlileri oldukları belirgindir ve unvanın kentlere verilmesi ile sonuçlanan bir sürecin buralarda yaşanmadığı açıktır.³⁴

Bir tapınak görevlisini tanımlayan anlamı açısından kökenleri çok eskiye dayanan bir kurum olan *neokorosluğun* bu çalışmanın odağını oluşturan yönü, Roma İmparatorluk Dönemi ile birlikte ortaya çıkmıştır. Cassius Dio’nun anlatısına göre Octavianus-Augustus, Actium-Aktion (Ακτιον) Savaşı’nın ardından hala Asia’da bulunduğu bir sırada, Asia ve Bithynia *provinci*alarından gelen heyetlerin talepleri üzerine iki *provincianın* en önemli kentleri olan Ephesos ve Nikaia’da tanrıça Roma ve manevi babası Caesar adına kutsal alanlar kurulmasına izin vermiş ve bu kentlerde yaşayan Romalıların bu kültleri onurlandırmalarını istemişti. Aynı *provinci*aların diğer önemli iki kenti olan Pergamon ve Nikomedeia’da ise kendisi ve Roma için Yunanlılar tarafından bir kutsal alan yapılmasını onaylamıştı.³⁵ Burada önemli olan noktalardan birincisi verilen izin için *neokoros* teriminin henüz kullanılmıyor oluşudur. Ancak verilen izin daha sonra *neokorosluk* anlamı kazanacak olan imparatorluk tapınağı kurulması ile ilgilidir. İkinci olarak, kentler imparatora kendisi adına bir tapınak kurma izni için başvurmuşlar ve bunun üzerine söz konusu onur kendilerine bağışlanmıştır. Bütün *neokorosluk* bağışları aynı şekilde, kentlerin ya da *koinonların* istemeleri ve imparatorun onay vermesi ile verilmeye devam edecek, tersi bir yöntem, bir başka deyişle imparatorun isteği-emri üzerine *neokorosluk* unvanı alınması istisna bir durum olarak kalacaktır. Üçüncü olarak Cassius Dio, tanrılaştırılmış Caesar kültünün Romalıları için, yaşayan imparator kültünün de Yunanlılar için

31 Burrell 2004, 6; 277.

32 *Jewish War* 5.383; 5.389.

33 Burrell 2004, 277.

34 A.g.e. 5.

35 A.g.e. 275; Cassius Dio 51.20.6-9.

verilmiş olmasını, Roma ve İtalya ile imparatorluğun geri kalanı arasındaki ayrıma dikkat çekmek için vurgulamaktadır.³⁶

Asia Yunanlıları, İ.S. 23'te Augustus'un ardılı Tiberius adına ikinci bir tapınak yapmak için izin istediler. Augustus'a yapılan başvurudan farklı olarak, bu kez söz konusu onurun hangi kente ait olacağını kendi aralarında kararlaştırmış değillerdi. Bunun yerine on bir Asia kenti Senatus hakemliğinde bir rekabete girişmişlerdir. Senatus kararını verirken yarışan kentlerden hâlihazırda özel ve önemli bir külte ev sahipliği yapanları elemiştir. Bu bağlamda Artemis kültüne ev sahipliği yapan Ephesos, Apollon kültüne sahip olan Miletos ve Roma - Augustus tapınağı ile "yeterince onurlandırılmış" olan Pergamon çıkarıldıktan sonra bu onur için geriye kalan en uygun kent olarak Smyrna belirlenmiştir. Böylece bir kentin birden fazla *koinon* tapınağı almamasını öngören bir anlayış ortaya çıkmıştır.³⁷

İmparator Gaius, ya da daha yaygın bilinen adıyla Caligula da (küçük çizme, çizmecik, Lat. *caliga, e*), kendisini Apollon ile bir tutarak Asia'daki Miletos'ta kendisine ait bir kutsal alan kurulmasını emrederken, Cassius Dio'ya göre, aynı düşüncelerle Ephesos Pergamon ve Smyrna'yı elemiştir.³⁸ Bu arada Gaius'un kendisi adına bir kült kurulması için emir vermesi, *koinon* tapınağının izlenen olağan yöntemin bir istisnasıdır. Asia *koinonu* içinde *neokorosluk* verilecek kentleri belirlerken Tiberius ve Gaius tarafından gözetilen kural, belli bir *koinon* içindeki daha önemsiz kentlerin sırayla *neokoros* olmalarını sağlayabilirdi. Ancak Traianus döneminde Pergamon'a ikinci kez *neokorosluk* verilmesi ile bu kural terkedilmiş oldu. Bunun üzerine daha önce *neokoros* unvanı almış olan Smyrna ve Ephesos da ikinci *neokorosluk* için mücadeleye etmeye başlamıştır. Böylece başlangıçtaki kural değişime uğramış, yeni bir *neokorosluk* söz konusu olduğunda hâlihazırda bir taneye sahip olanların hesabın dışında tutulmalarına son verilmiştir. Artık daha önemli kentler ikinci hatta bazen üçüncü *neokorosluk*larını aldıktan sonra daha önemsiz olanlar *neokorosluk* için başvurmakta ya da bir kent kendisinden daha önemsiz bir kent *neokorosluk* alarak kendisi ile aynı seviyeye geldiğinde kendisine yeni bir *neokorosluk* talep eder olmuştur.

Traianus'un ardından imparator olan ve *Philhellenes* olarak bilinen Hadrianus, *neokorosluk* ile ilgili yerleşmiş bir başka kuralı daha değiştirdi. Önceleri imparator kültü, aynı *koinon* içinde yalnızca bir kente veriliyor, bu kentin *neokorosu* olduğu kült, tüm *koinonun* ortak kültü oluyordu. Hadrianus, kendisi için birden fazla tapınak kurmaları için birden fazla Asia kentine izin vererek bu kuralı değiştirmiş oldu.³⁹

Neokorosluğa ilişkin olarak, Barbara Burrell tarafından yazılı, epigrafik, nümizmatik ve mimari kaynaklar⁴⁰ olarak gruplandırılan kanıt türleri arasında, Philadelpheia'nın *neokorosluğuna* ilişkin yalnızca epigrafik ve nümizmatik kanıtlardan bahsedilebilir. Epigrafik kanıtlar İmparator Caracalla'nın kente *neokoros* unvanı verdiğini açıkça bildiren mektubu ile kent halkının *neokoros* olarak anıldığı bir onurlandırma yazıtından ibarettir. Nümizmatik kanıtlar ise çeşitli dönemlere ait değişik sikke tiplerinden oluşmaktadır. Bu sikkelerin arka yüzlerinde kentin *neokoros* unvanını

36 Burrell 2004, 275.

37 A.g.e. 276.

38 Cassius Dio 59.28.1.

39 Burrell 2004, 281.

40 A.g.e. 6-12.

açıkça vurgulayan lejandlar yer almaktadır.⁴¹

Caracalla tarafından Aurelius adında, **M** harfi ile başladığı anlaşılan *cognomeni* sonradan silinmiş birine gönderilen mektup, Philadelpheia'nın *neokorosluğuna* ilişkin en önemli belgedir ve kentin bu unvanı hangi koşullar altında aldığını açıklığa kavuşturmaktadır. Söz konusu mektup, yüksekliği 2 m. olan ve kemerli alınlıklı bir tapınağın ön cephesi biçimi verilmiş bir yazıt üzerine kopya edilmiştir. Tapınak görselinin *pediment* (saçaklık) kısmında yer alan “Seni Antoneinos kurdu!” yazılı kısım, tiyatrodan yüksek sesle dile getirilen bir ifadeyi, hatta İmparator'un kente *neokoros* unvanı vermesi nedeniyle *ktistes* (kurucu [κτίστης]) olarak onurlandırıldığını dile getiriyor olabilir. Mektubun asıl metni ise Iulianus adında bir Philadelpheialı'nın Sardeis kentinde sahip olduğu bazı onurları memleketi Philadelpheia'ya taşıyabilmesine izin verildiğini bildirmektedir. İmparator bu izni, “tarafımca en fazla sevilen ve onurlandırılan” diye hitap ettiği Aurelius'un hatırasına verdiğini ve yine aynı nedenle Philadelpheialılar'a *neokorosluk* unvanı bağışladığını ifade etmektedir. Dolayısıyla Philadelpheia'nın *neokorosluk* unvanını aldığı tarih, Aurelius'a gönderilen mektubun tiyatrodan okunduğu gün olan İ.S. 18 ya da 19 Kasım 214 olarak belirlenebilir.⁴²

Yazıtı ilk olarak yayınlayan Buresch, adı geçen Aurelius'un silinmiş *cognomenini* Iulianus olarak okumuş ve bu kişinin Sardeis sikkelerinde adı geçen bir *arkhon* (en üst düzey yönetici [ἄρχων]) olduğunu ileri sürmüştür.⁴³ Daha sonra Aurelius Iulianus ile Philadelpheialı Iulianus'un aynı kişiler olduğu ve Aurelius adının Caracalla onuruna geçici olarak kullanıldığı da ileri sürülmüştür. Ancak Aurelius'un *cognomeninin* **M** harfi ile başladığı belirlenmiş olduğundan bunların ayrı kişiler olduğu anlaşılmış ve aralarındaki ilişkinin akrabalık ya da *clienteladan* ibaret olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır.⁴⁴

Mektubun okunduğu tarihte Caracalla, Parthia Seferi için Anadolu'da bulunuyordu ancak imparatorun Philadelpheia'ya uğradığını gösteren herhangi bir kayıt yoktur. Bu nedenle *neokorosluk* onurunun kazanılmasında Aurelius M'nin kişisel etkisi dışında başka bir etkenden bahsetmek mümkün görünmemektedir.⁴⁵ Bir kentin *neokoros* unvanı almasını, doğrudan bir yurttaşının imparatora olan yakınlığına borçlu olduğu başka örnekler de vardır. Philadelpheia'nın *neokorosluğundan* tam bir yüzyıl önce, başka bir Parthia Seferi için Anadolu'da bulunan Traianus, önceki uygulamaların aksine hali hazırda *neokoros* olan Pergamon'a ikinci *neokorosluğu* vermişti. Bu sıra dışı uygulama başka birçok etmenin yanında imparatorun “en şanlı arkadaşı” Pergamonlu C. Antius Aulus Iulius Quadratus'un kişisel etkisi ile de açıklanmaktadır. Bu anlamda sıralanabilecek diğer örnekler, Smyrna için Polemon, Ephesos için Tiberius Claudius Piso Diophantus, Nikomedeia için Commodus'un saray bakanı Saoterus'tur.⁴⁶

Yazıt üzerinde yer alan tapınak görselinin *pedimentinde* (saçaklık) kurucu olarak İmparator'un adı verilmişse de, burada kastedilen, imparatorluk kültürünün merkezi olacak tapınağın bizzat İmparator tarafından yaptırıldığı değildir. İmparator'un, yalnızca *neokorosluk* unvanını bağışlaması

41 A.g.e. 127-128.

42 A.g.e. 126.

43 Buresch 1898, 15-26 no. 13.

44 Burrell 2004, 126.

45 A.g.e. 127.

46 A.g.e. 119, 333.

bile yeterince büyük bir lütuftur.⁴⁷ Anlaşıldığına göre Aurelius, imparatora birbiri ile ilişkili iki ayrı talep içeren bir dilekçe sunmuş ve söz konusu mektup buna cevap olarak gönderilmiştir. Bu taleplerden ilki Iulianus'un Sardeis yerine memleketi Philadelpheia'da *leitourgia* (λειτουργία) hizmetini yerine getirebilmesi için izin verilmesi ile ilgilidir. İkinci olarak da *leitourgianın* yerine getirileceği *koinon* tapınağının kurulabilmesi için kentine *neokorosluk* onurunun verilmesini istemiştir. Caracalla *neokorosluk* unvanı vererek Iulianus'un görevini yerine getirirken ihtiyaç duyacağı tapınağın kurulması yolunu da açmıştır.⁴⁸ Bu durumda tapınağın inşası işi, *leitourgianın* bir parçası olarak Iulianus'un sorumluluğuna bırakılmış olabilir.

İkinci bir epigrafik kanıt olarak adı anılan onurlandırma yazıtı, kent halkının *neokoros* unvanına yapılan bir göndermeden ibarettir. Yazıtta kent konseyi ile çok şanlı ve *neokoros* halkının, Philadelpheia'nın Zeus ve Helios onuruna kutlanan Deia ve Haleia adlı iki büyük kutsal bayramında *grammateusluk* görevini yerine getiren birini onurlandırdığı bildirilmektedir.⁴⁹

Nümizmatik kanıtları oluşturan sikkelerin ön yüzlerinde imparatorun kendisine ya da ailesinden bir kadına ait bir görsel ile çevrede görsel sahibinin adı yer almaktadır. Ayrıca imparatorluk ile ilgili olmayan ön yüz örnekleri de bulunmaktadır. Arka yüzde ise dört sütunlu ve *entablaturü* kemerli bir tapınak yer almakta ve imparator bu tapınak içinde bazen taç ve asa ile bazen de Helios olarak gösterilmektedir. Bu sikkelerde kentin unvanı ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ lejandı ile vurgulanmıştır. III. Gordianus zamanında Smyrna ile birlikte basılan *homonioia* sikkelerinde ise arka yüzde Smyrna'nın iki *Nemesis*'i arasında Avcı Artemis ya da Artemis Anaitis resmedilmiştir. *Homonioia* sikkelerinde de her iki kentin *neokorosluklarına* ayrı ayrı değinilmiş ve Smyrna'nın birden fazla *neokorosluğuna* ayrıca vurgu yapılmıştır.⁵⁰

4. Değerlendirme ve Sonuç

Yunan kentlerinin *neokorosluk* almak için dikkat çekici bir isteklilik ve sahip oldukları başka unvanlar gibi, *neokorosluğu* da duyurmak konusunda sıra dışı bir çaba gösterdikleri gözlemlenebilmektedir. İlk bakışta bu tutumları, Roma yöneticilerine yönelik bir yaranma çabası olarak değerlendirilmiştir. Ionia kentleri ile Lydia Krallığı arasındaki ilişkilerden Roma egemenliğinin başlangıcı ve sonrasında İmparatorluk Dönemi'ne kadar olan uzun dönemde yabancı yöneticilerin Yunan kentleri ile iyi ilişkiler kurması, onlara iyi niyet ve cömertlik göstermesi, karşılığında da kentler tarafından onurlandırılması oldukça yaygın olarak karşılaşılan bir durumdur. Kentler ve yabancı yöneticiler arasındaki iyi niyet ilişkilerinin oldukça önemli bir boyut kazandığı Hellenistik Dönem boyunca yerleşen alışkanlıklarının bir sonucu olarak, Anadolu kentleri Roma ile ilişkilerinin başladığı andan itibaren Romalı yöneticilerle yakınlık kurma konusunda olağanüstü çaba göstermişlerdir. Roma egemenliğinin en erken yıllarında Cumhuriyet yönetiminin Asia *provinciasında* giriştiği denetimsiz sömürü de, kentleri çaresiz bir biçimde önde gelen Romalılarla iyi ilişkiler geliştirmeye zorlamıştır. Bu dönem ilişkilerinin yaranma çabası olarak yorumlanması kabul edilebilir. Ancak İmparatorluk Dönemi'nde imparator ve kentler arasında, kentlerin imparatora bağlılığını sunması ve onurlandırması, imparatorun da kentlere ayrıcalıklar verip yardımda bulunması şeklinde gelişen ilişkiler Hellenistik Dönem ve öncesinin ilişkilerine

47 A.g.e. 126.

48 A.g.e. 127.

49 A.g.e. 129.

50 A.g.e. 128.

daha çok uymaktadır.

İmparatorlar ile geliştirdikleri iyi ilişkilerin elbette kentlere sağladığı faydalar vardı ve bu tarz ilişkiler kurma konusunda istekli olmaları çıkar beklentileri ile de ilgili olabilir. Ancak bu kentlerin *neokorosluk* kazanma yarışında ortaya çıkan istekliliklerini açıklarken, her bir kent arasında var olan ve kökleri çok eskilere dayanan rekabet duygularını da göz önüne almak gerekir. Aynı *koinon* içindeki kentler bazen konum ve rütbelerinin yükseltilmesi ve diğer kentlerle eşitlenmesi bazen de diğer kentlerden daha yüksek bir konuma sahip olduklarının herkesçe kabul edilmesi için imparatorluk yetkililerinden destek almayı umabilmektedir. Bu anlamda *neokoros* unvanı almak, mümkün olduğunda ikinci ve hatta üçüncü *neokoroslukları* kazanmak, *koinon* kentleri içinde *birinci* ya da *en güzel* gibi sıfatlarla tanımlanmak ve *koinon metropolisi* olarak adlandırılmak rekabet konusu olabilmektedir.

Roma yönetimi ve imparatorları için bu rekabet tarzı kabul edilebilir hatta istenen bir durum olmalıdır. Aralarındaki anlaşmazlıkları sonuca bağlamak için silaha sarılmalarındansa enerjilerini böyle konulara aktarmaları ve bu yönde harcamaları imparatorluk yönetimi için daha tercih edilebilir bir tutumdur. Ayrıca, taraflardan birinin anlaşmazlık konusunu Roma'nın ya da imparatorun hakemliğine taşıması, Roma'nın bağlaşıklar arasındaki rekabeti körüklemeye siyasetine de uygundur.

Bu bağlamda Philadelpheia gibi bir kentin önceliği, komşu kentlerle eşit konuma yükselebilmek ve bu eşitliği kabul ettirmektir. Caracalla'nın mektubundan, Philadelpheialılar'ın diğer *neokoros* kentlerle aynı konuma gelmeyi istedikleri anlaşılmaktadır. 214 yılında Pergamon ve Smyrna ile iki *neokorosluğu* bulunan kentler arasında yer alan ve köklü bir geçmişi olan Sardeis, görünüşe göre Philadelpheialılar'ın kendilerine rakip seçtikleri bir kentti. Smyrna ile basılan ve yukarıda bahsedilen *homonoia* sikkelerinde Philadelpheia'da bulunan Artemis kültüne yer verilmiş ve bu kültürün, başka bir kardeşler arası sevginin timsalleri olan Iphigeneia ile Orestes - Pylades tarafından Philadelpheia'ya getirilişine vurgu yapılmıştır. Burada amaç, Sardeis gibi çok eski ve köklü bir kentin karşısına çıkan son dönemde kurulmuş bir kent olarak, kent tarihini olabildiğince erken bir döneme kadar götürmektir. Söz konusu hamle bunu, Artemis kültürünü Troia Savaşı zamanına dayandırarak yapma çabasıdır.

Philadelpheialılar'ın tüm bu çabaları, komşu kent Sardeis'in gölgesinde kalmış olmaları konusundaki hassasiyetlerini yansıtmaktadır. Parlak bir geçmişe sahip olan Sardeis ile rekabet etmek, görece yeni kurulmuş bir kent olarak Philadelpheia için oldukça zor bir mücadele demektir. Smyrna ile basılan sikkeler bu gerçekle başa çıkabilmek için geliştirilen bir iddiayı duyurma amacı taşıyordu. Tüm bu çabalara karşın Philadelpheia, *neokoros* onurunu ancak unvanın Roma imparatorları tarafından Yunan kentleri ile ilişkilerini düzenlemek amacıyla yaygınlaştırıldığı ve Sardeis'in de ikinci *neokorosluğu* elde etmesinden sonraki bir dönemde kazanabilmiştir. Yine de bu, her ne olursa olsun saygın bir unvan kazanan ve en azından tek *neokorosluğu* bulunan kentlerle aynı konuma yükselen Philadelpheia için önemli bir başarıdır.

Kaynakça

Antik Yazarlar

Cassius Dio. Cassius Dio Cocceianus, *Dio's Roman History*, (ed. and trans. E. Cary) Loeb Classical Library, 1914-1927.

Jewish War. Flavius Iosephus, *The Jewish War*, (edt. & transl. B. Radice, E. M. Smallwood, G. A. Williamson).

Lyd. *mens*. Ioannes Lydus, *On the Months (De Mensibus)* (edt. & transl. Anastasius C. Bandy), 2013.

Plin. *NH*. Pliny the Elder, *Natural History*, Loeb Classical Library (Edt. E. H. Warmington), 1967.

Strab. Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, (Çeviren: A. Pekman), 2005.

Tac. *Ann*. Tacitus, *Annals of Tacitus*, (transl. A. J. Church-W. J. Brodribb) 1906.

Modern Kaynaklar

Birley 1995. A. R. Birley (Edt.), *Anatolica, Studies in Strabo: Ronald Syme*, 1995.

BMC Lydia. B. V. Head, *A Catalogue of the Greek Coins in The British Museum: Catalogue of the Greek Coins of Lydia*, 1901.

Buresch 1898. K. Buresch, *Aus Lydien: Epigraphisch-geographische Reisefrühhte*, 1898.

Burrell 2004. B. Burrell, *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*, 2004.

Cohen 1995. G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Island, and Asia Minor*, 1995.

_____ 2006. G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa*, 2006.

Cramer 1832. J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, 1832.

Hansen & Nielsen 2004. M. H. Hansen & T. H. Nielsen (Edt), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, 2004.

KP II. K. Ziegler – W. Sontheimer, eds. *Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike*, 1964-1975.

Malay 1992. H. Malay, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, 1992.

Mitchell 1993. S. Mitchell, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor Volume I: The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*, 1993.

Mottet 2002. P. Mottet, Eine unedierte Homonoia-Prägung von Philadelpheia in Lydien aus der Zeit Gordians III, *Schweizer Münzblätter* 50-52, Heft 198, 25-26, 2000-2002.

Nolle 2005. J. Nolle, Beiträge zur kleinasiatischen Münzkunde und Geschichte 1-3, *Gephyra* 2, 73-94, 2005.

OGIS. W. Dittenberger (ed), *Orientalis Graeci Inscriptones Selectae*, Leipzig, 1903-1905.

RE. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 1893-1980.

SEG. *Sopplementum Epigraphicum Graecum*, (edt. A. Chaniotis) 1985.

Sevin 2001. V. Sevin. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, 2001.

Yrd. Doç. Dr.

Faruk TAŞKIN

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Artvin/Türkiye
taskinfaruk@yahoo.com

Eser Geçmişi: 8 Kas 2017 / 14 Kas 2017

DOI: 10.21551/jhf.350134

Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)

*A Missionary Hospital in Diyarbakır: Diyarbakır American Hospital
(1908-1915)*

Özet

Amerikan Board, 1820 yılında ilk misyonerlerini Osmanlı topraklarına gönderdiği tarihten 13 yıl sonra sağlık çalışmaları için tıp misyonerlerini bölgeye göndermeye başlamıştır. İlk tıbbi misyonerler gezici hekimlik yapmaktaydı. 1880'lerden itibaren Amerikan Board, Antep, Mardin, Talas, Merzifon, Van, Erzurum, Sivas, Adana, Konya, Diyarbakır ve İstanbul gibi illerde hastane, tıp okulu, hemşire sınıfı ve eczaneler kurarak kurumsallaşma yoluna gitmiştir. Amerikan Board, Diyarbakır'da misyon teşkilatını kurması için 1851 yılında George W. Dunmore ve eşi Susan W. Dunmore'ı bölgeye göndermiştir. Sağlık çalışmaları için ise Dr. Edwin St. John Ward 1908 yılında Diyarbakır'a gönderilmiştir. Medikal çalışmalar 1908 yılında bir evin kiralanması ile Dr. Ward tarafından başlatılmıştır. Burada bir ameliyat odası, bir muayene odası, klinik laboratuvarı, birkaç kişilik bir bekleme odası aceleyle hazırlanmıştır. Misyon raporlarında klinikte kısa sürede zengin ve fakir ayırımı yapılmadan hizmet verildiği, hastalardan para alınmakla birlikte, bedava bakılan hastaların da bulunduğu belirtilmektedir. Bütün etnisite ve dinlere mensup insanlara hizmet verildiği misyon raporlarında ifade edilmektedir.

Bu çalışma Amerikan Board'ın misyonerlik aracı olarak gördüğü 1908-1915 yılında Diyarbakır'daki sağlık çalışmalarını içermektedir. Çalışma Amerikan Board'ın yıllık raporları, mikro film kayıtları, misyon katalogları ve araştırma eserlere dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Amerikan Board, Misyonerlik, Diyarbakır, Hastane.

Abstract

American Board, thirteen years later after it had sent the first missionaries to the land of Ottoman Empire, began to send the medical missionaries to the area for the health performances. The first medical missionaries worked as travel doctors. As from the 1880s, American Board, began to institutionalize by means of setting up hospitals, medical schools, nurse classes, and pharmacies in the cities such as Antep, Mardin, Talas, Merzifon, Van, Erzurum, Sivas, Adana, Konya, Diyarbakır and İstanbul. American Board sent George W. Dunmore and his wife Susan W. Dunmore to the area to set up the organization in Diyarbakır in 1851. And for the health performances, it sent Dr. Edwin St. John Ward to Diyarbakır in 1908. Medical works were commenced by Dr. Edwin through renting a house. An operating room, an examination room, a clinical laboratory, a waiting room for a few people was arranged urgently. In the mission reports it has been stated that a health service was provided without exceptions whether the patients were rich or poor in the clinic in a short time, and also while some patients were demanded for money, there were some patients who were examined and demanded for no money. It has been reported that the clinic provided health service for people from all ethnics and religious.

This study includes the health performances in Diyarbakır between the years of 1908 and 1915, which were seen as missionary tools by American Board. The study has been based upon the annual reports, micro film recordings, and mission catalogs of American Board, and searching papers.

Key Words: Ottoman Empire, American Board, Missionary, Diyarbakır, Hospital.

Giriş

27 Haziran 1810 yılında Boston'da kurulan ve Amerikan Board olarak da isimlendirilen, *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)*¹ Protestan misyoner örgütlerinin en önemlilerinden biri olarak kabul edilir. Bu misyoner teşkilatı kısa sürede Çin, Hindistan, Güney Amerika, Afrika ve Hristiyanlığın çıkış noktası olan Ortadoğu'ya Protestan mezhebinin öğretilerini yaymak için misyonerler göndermiştir. Amerikan Board, Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine 1820 yılı başlarında başlamıştır. ABCFM üyesi olan Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı iki misyoner, 1819 yılı Kasım ayında Boston'dan Osmanlı topraklarına doğru başlattıkları yolculuklarını 15 Ocak 1820 tarihinde İzmir'de tamamlamışlardır.² Misyonerler temelde dini faaliyetler olmak üzere eğitim, basın-yayın ve sağlık çalışmalarını, Protestan anlayışını, hedef kitlelere ulaştırmak için bir araç olarak kullanmışlardır.

Sağlık alanındaki çalışmaların insanlarla ilişki kurmada ve onları etkilemedeki önemi anlaşılınca Amerikan Board, teşkilatının bulunduğu misyon merkezlerine sağlık uzmanları göndermeye başlamıştır. Amerikan Board'ın dış ülkelere gönderdiği ilk tıp misyoneri 1919 yılında Boston'dan Hindistan'a giden John Scudder'dır. Scudder'dan önce tıp doktorlarının misyoner olarak farklı bölgelere gittikleri bilinmekle birlikte, bu misyonerler, tıp misyoner

1 Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1971, s. 5.

2 Frank Stone, *Academies for Anatolia*, University Press of America, London 1984, s. 27.

kimliğini ve doktorluk bilgisini kullanmamışlardır. Tıp misyonerliği İncil yayıcıları arasında özellikle halkın her kesimine ulaşılması anlamında en önemli yöntem olarak kabul edilmiştir.³

Misyonerler eğitimle ulaşamayan Müslümanlara ve özellikle uzak köylere nüfuz etmenin sağlık misyonerliği aracılığıyla mümkün olduğunu, doktor misyonerlerinin çalışmalarında görmeye başlamıştı. Sağlık faaliyetlerinin misyonerler için tarihsel ve dinsel nedenleri de bulunmaktaydı. Hristiyan inancında İsa'nın gücünü şifa yoluyla kazandığı ifade edilir.⁴

Amerikan Board, Osmanlı topraklarında faaliyetlerine başladıkları ilk dönemlerden itibaren sağlık alanında görevlendirdikleri misyonerlerine gezici hekimlik yaptırmıştır. Gezici hekimlik çalışmaları özellikle kırsal bölgelerde yapılmaktaydı. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu Doğu ve Ortadoğu ülkelerinde önemli sağlık problemleri yaşanmaktaydı. Özellikle salgın hastalıklar baş edilemez bir sorundu. Adı geçen bölgelerde hasta sayısının kabarık olması ve hâlâ geleneksel tedavi yöntemlerinin uygulanması, misyonerlerin sağlık çalışmalarına daha fazla imkân sağlamış ve onların halkla sıcak ilişkiler kurmalarını kolaylaştırmıştır. Sağlık alanındaki yetersizlik nedeniyle Osmanlı yönetiminin, misyonerlerin tıbbi faaliyetlerine çoğunlukla hoşgörülle baktığı da ifade edilmektedir.⁵

Osmanlı topraklarına ilk sağlık misyonerlerinin, 1833'ten itibaren gelmeye başladıkları bilinmektedir. İlk sağlık misyonerinin Beyrut'a gelen Dr. Asa Dodge olduğu belirtilmektedir. Dr. Dodge, Kudüs'te bulunduğu 1835 yılında tifüse yakalanmış ve vefat etmiştir.⁶ İlk misyoner doktorlar, bölgede gezici doktor olarak çalışmaktaydı.⁷ Amerikan Board, 1835'te Dr. Asahel Grant'ı bütün misyon merkezlerini sağlık olanaklarıyla donatmakla görevlendirmişti.⁸

Misyoner doktorlar bölgeye ilk geldiklerinde mesleklerini icra etmek için bir hastane ortamı olmadığından evlerini klinik olarak kullanmaktaydılar. Bu doktorlar aynı zamanda yerli bölge halkından yetenekli olanları da eğiterek yardımcıları yapmışlar ve zamanla bu yardımcı kişiler tecrübelerini kullanmışlardır. Bu şekilde eğitim verme konusunda Dr. Grant, Dr. Henry S. West, Dr. Azariah Smith uygulamanın öncülleri olmuşlardır. Zamanla hastane kurma düşüncesi gelişmiş ve 1880'lerden itibaren daha donanımlı hastaneler kurmaya başlamışlardır.⁹ Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Merzifon, Sivas, Talas, Konya, Antep, Adana, Harput, Van, Erzurum, Mardin ve Diyarbakır gibi bölgelerde misyonerler hastaneler kurmuşlardır.¹⁰

3 J. H. Franklin, *Ministers of mercy*, , Pilgrim Press, New York 1919, s. 3.

4 The Nursing in Mission Stations, Trained Nurses Needed Immediately for Rlissionarp Service, *The American Journal of Nursing*, Vol. 11, No. 3. (Dec., 1910), ss. 190-191.

5 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, ss. 127-128.

6 James L. Barton, *Daybreak in Turkey*, The Pilgrim Press, Boston 1908, s. 205.

7 David B. Eddy, *What next in Turkey Glimpses of the American Board's Work in the Near East*. The American Board, Boston Mass. 1913, s. 133.

8 Seçil Akgün, *Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)*. X. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 2139.

9 *The Orient*, "Medical Missionary Work", vol. IX. Extra Bible House, March 8, Constantinople 1922, s. 24.

10 Faruk Taşkın, *Kendi Kaynaklarında Amerikan Board'ın Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin 2015.

1. Misyonerlerinin Diyarbakır'a Gelişi

Tarihsel süreçte birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Diyarbakır Osmanlı döneminin önemli yerleşim merkezlerinden biri olmuştur. Söz konusu coğrafyada farklı etnik ve dini grupların varlığı tarihsel süreç içerisinde devam edegelmiştir. Burada yaşayan başta Süryaniler, Ermeniler ve Nasturiler, misyonerlerin hedef kitlesi olmuştur. Diyarbakır'daki Amerikan misyonerlerinin hedefinde de Ermeniler, Nasturiler, Keldaniler ve Süryani Kadim Ortodokslar (Yakubi) bulunuyordu.¹¹

Amerikan Board'ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik ilgisi Elia Smith ve Henry O. Dwight'ın 1830 yılında İstanbul'dan başlayıp, Ankara, Erzurum Kars ve Tiflis'e uzanıp, oradan Erivan, Tebriz ve Urmiye'ye kadar yaptıkları araştırma gezisinin sonucunda meydana geldiği belirtilmektedir. Her iki misyoner de hem Nesturîler ve hem de Ermenilere yönelik misyon çalışmasının gerekliliğini hazırladıkları raporlarında misyon merkezine iletmışlerdir. Amerikan Board, 1835 yılında ağırlıklı olarak Musul, Diyarbakır bölgesi ile İran'ın Urumiye bölgesinin oluşturduğu üçgende yaşayan Nasturîlere yönelik bir misyon kurma kararı almıştır. Hakkâri bölgesindeki Nasturîler arasında çalışmak üzere, doktor olmasının insan ilişkilerinde ve bölgedeki seyahatinde işleri kolaylaştıracağı düşünüldüğünden Dr. Asahel Grant seçilmiştir. Dr. Grant, 1839 yazında, İstanbul'dan gelecek misyoner Henry A. Homes ile buluşarak Hakkâri bölgesine doğru yola devam etmek üzere Diyarbakır'a geldi. Grant'ın ziyaret ve değerlendirmelerinin bir sonucu olarak 1841 yılında Amerikan Board, Hakkâri bölgesinde "Bağımsız Nasturi Misyonu"nu kurmuştur.¹²

Dr. Grant'tan sonra Urumiye misyonunu, 1849'da bölgeye gelen Justin Perkins devralmıştır. Bundan sonra Diyarbakır merkezli çalışmalar Musul'a yönelik faaliyetlerin ikmal üssü olarak düşünülmüştür. Ancak Hakkâri-Botan Nasturîleri 1840'lı yıllarda bölgedeki Kürt Beyleri'nin saldırıları sonucu büyük oranda öldürüldüler ve sağ kalanlar da Musul bölgesine kaçınca, Amerikan Board, Nasturîlere yönelik çalışmalarını durdurdu.¹³ Nasturî Misyonu'nun kapanmasından sonra 1850'de Diyarbakır, Asurî (Keldani, Süryani, Yakubi, Nasturi topluluklarına verilen genel isim) misyonunun kurulması kararlaştırılmıştır. Amerikan Board, Diyarbakır'da misyon teşkilatını kurması için 1851 yılında George W. Dunmore ve eşi Susan W. Dunmore'ı bölgeye göndermiştir. Dunmore çifti, bir süre Antep'teki misyon merkezinde Türkçe öğrenmek için kalmış ve aynı yıl Diyarbakır'a geçmişti.¹⁴ Bir yıl sonra Henry Lobdell eşi ile beraber Antep ve Urfa üzerinden Diyarbakır'a gelerek misyon çalışmalarına katıldı.¹⁵ Daha sonra bu guruba misyoner Augustus Walker katılmıştır.¹⁶ Bu süreçte kilisenin kurulduğu ve şehirde 1859 sonunda 61 kişinin Protestan olduğu belirtilmektedir. Diyarbakır'dan ayrılan İngiliz Konsolosu W. R. Holmes'in evi ibadet ve eğitim amaçlı kullanılmak üzere misyonerlerce 1000 dolara satın alınmıştır. 1864 yılında Diyarbakır genelinde misyoner okul sayısının

11 Resul, Çatalbas, "Diyarbakır'da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 29, 2013, s. 110.

12 Esra, Danacıoğlu, "Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, (Haz. Ş. Beysanoğlu-M. S. Koz-E. N. İşli), YKY, İstanbul 1999, s. 166.

13 Danacıoğlu, a.g.m. s. 168.

14 ABA, *Memorial Record for George W. Dunmore, an Employee of the American Board*, İstanbul.

15 Oktay Bozan, "Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne Gelişi ve Faaliyetleri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/13, Nisan, 2015, 341.

16 ABA, *Memorial Record for Augustus Walker, an Employee of the American Board*, İstanbul.

6'ya ulaştığı, buradaki öğrencilerin sayısının da 178 olduğu ifade edilmektedir.¹⁷ Amerikan misyonerlerinin Diyarbakır merkezde iki Çüngüş'te kız-erkek ve Palu'da erkek Ermeni yetim çocuklar için yetimhane açmışlardır.¹⁸

2. Diyarbakır Amerikan Hastanesi

Diyarbakır'da sağlık çalışmalarının başlaması aslında misyonun bölgede kurulmasıyla başlamıştı. Amerikan Board'ın bölgeye gönderdiği ilk misyonerlerden David H. Nutting ve Henry Lobdell tıp eğitimi almış misyonerlerdi. Dr. David H. Nutting ve eşi 1854 yılında Diyarbakır'a geldi. Dr. Nutting, hekimlik bilgisini misyoner çalışmalarında etkin bir şekilde kullandı. Dr. Nutting, Diyarbakır'daki ilk yılında 1350 hastayı dispanserde tedavi etmiş ve ayrıca hastaların evlerine 350 ziyaret yapmıştır. Dr. Aynı zamanda Diyarbakır'daki Pazar okulunun da sorumlusuydu. Dr. Nutting 1859 yılında Şehirden ayrılıncaya kadar çalışmalarını sürdürmüştür.¹⁹

Yine Dr. Lobdel de doktorluk bilgisini kullanarak Hristiyanların yanı sıra Müslümanlarla da iletişim kurmaktaydı. Misyonerlik çalışmasının yanı sıra sağlık çalışmalarını da yürüten Dr. Lobdell'in günde yaklaşık 100 hastaya baktığı belirtilmektedir.²⁰ 1855 yılında Amerikan Board'ın Musul'a atadığı Dr. Henry B. Haskel ilk yılını Diyarbakır'da geçirmiştir.²¹ Bu dönem ve uzun bir süre sonrasında yapılan sağlık çalışmaları gezici hekimlik şeklinde veya ayakta tedavi dediğimiz ve geçici müdahalelerin yapıldığı dispanserde yapılmaktaydı. Bu dispanserler misyonerlere ait evlerdi. Doktorlar, tıp bilgilerini misyon çalışmalarında kolaylık sağlamak için kullanmaktaydı.

Amerikan Board'ın Diyarbakır'da kurumsal olarak sağlık çalışmalarını yürütmesi ancak 1908 yılından itibaren uygulanmaya konulacaktır. Aslen Ermeni olan ve Amerika'da yaşayan Aslan Sahagian'ın 15.000 dolar parasını eğitim ve Diyarbakır'daki hastanenin yapılması için miras bırakmıştır.²² Bu kaynağın değerlendirilmesi doğrultusunda Amerikan Board, 1907 yılında Diyarbakır'da sağlık çalışmaları için Dr. Edwin St. John Ward'ı görevlendirmiştir. Dr. Ward, Osmanlı devletinde doktorluk yapabilmek için bir süre Paris'te kalarak Fransızca öğrendi. Misyoner doktorlar batının tıp eğitimiyle yetişmiş olsalar da Osmanlı devletinde mesleklerini icra etmeden önce İstanbul'da yeterlilik sınavını Türkçe ya da Fransızca olarak başarmak durumundaydı.²³ İstanbul'daki sınavı geçen Ward, bir yıl Antep'te çalıştı. Daha sonra çeşitli dönemlerde Viyana, Berlin, Paris ve Strazburg gibi yerlerde de çalışır. Dr. Ward ve eşi Türkiye'ye gelince bir süre Antep'te kalarak Türkçe öğrenmişler ve Dr. Fred D. Shepard'dan da misyon çalışmaları hakkında bilgi almışlardı. Antep'ten sonra Harput'a geçen Dr. Ward ve eşi yaz ayını burada geçirdiler. Ekim ortasında Harput'tan ayrılarak tekrar Diyarbakır'a geldiler.

17 Çatalbaş, a.g.m. s. 121.

18 Hatip Yıldız, "II. Abdülhamit Döneminde Diyarbakır Vilayetinde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Beyin Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları" *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14, 2010, 110.

19 ABA, *Memorial Record for David H. Nutting, an Employee of the American Board*, İstanbul.

20 Bozan, a.g.m. s. 344.

21 ABA, *Memorial Record for Henry B. Haskel, an Employee of the American Board*, İstanbul.

22 Julius Richter, J., *A History of Protestant Missions in the Near East*, London 1910, s. 157.

23 Barton, a.g.e. s. 63.

Misyon raporlarında Diyarbakır'da medikal çalışmalarının, bir evin kiralanarak 1908 yılında Dr. Ward tarafından başlatıldığı belirtilmektedir.²⁴ Daha önceden bekçi evi ve birkaç yıl kızlar için yetimhane olarak da kullanılan ev (*Walker Evi*), klinik olarak kullanılmak üzere açıldı. Burada bir ameliyat odası, bir muayene odası, tedavi odası, klinik laboratuvarı, birkaç kişilik bir bekleme odası aceleyle hazırlanmıştır. Bu mekân tatmin edici olmasa da başlangıç için yararlı görülmüştür.²⁵

Hastane malzemeleri Amerika ve İngiltere'den sipariş edilmiştir. Başlangıçta hastanede Dr. Ward ile anestezi ve pansuman işlerine yardımcı olan Nishan Bakalian çalışılmaktaydı. Hasta sayısının artması üzerine, sargı işlerine ve klinik çalışmalarına bakacak bir hemşireye ihtiyaç duyulmuştu. Ayrıca kadın hastaların erkek doktora tedavi olmak istememeleri de ayrı bir sorundu. Bu sorunu çözmek için birkaç yıl Merzifon Hastanesi ve İstanbul'da çalışmış, eğitilmiş bir ebe olan Bayan Priscilla Baldwin Türk yetkililerden de izin alarak Diyarbakır'a gelmiştir.²⁶ Bayan Baldwin, Merkezi Türkiye Koleji'nden mezun olmuş bir Diyarbakırlı idi. Bayan Baldwin, hemşire görevinin yanında doktorun tercümanlığını da yapmaktaydı.²⁷

Misyon raporlarında hastanede kısa sürede zengin ve fakir ayırımı yapılmadan hizmet verildiği, hastalardan para alınmakla birlikte, bedava bakılan hastaları bulunduğu belirtilmektedir. Hastalar şehir merkezinden ve çevre köylerden gelmekteydi. Bütün etnisite ve dinlere mensup insanlara hizmet verildiği misyon raporlarında ifade edilmektedir.²⁸ Gözlerinde problemi olan zengin bir Türk'ün kendilerine gelmeden önce birçok doktora gittiğini ancak tedavisinin yapılamadığını, misyoner hastanesinde bir iki operasyondan sonra hastanın, sağlığına kavuştuğu ifade edilmektedir. Bu kişi daha sonra hastaneye yiyecek ve çiçeklerle gelerek şükranlarını iletmiş ve hastaneye tedavi için başka kişileri de getirdiği belirtilmektedir. Ağır hasta olan şehirdeki bir paşanın oğlunun tedavi edilerek kurtarıldığı da misyon raporlarında belirtilmektedir. Diyarbakır'daki yerel şartlar, siyasi, sosyal ve Protestan Kilisesi'nin statüsü yüzünden doktorun sıradan bir tıp pratisyeni gibi görev yaptığı iddia edilmektedir.²⁹

Aşağıdaki tabloya bakıldığında diğer bölgelerde olduğu gibi Diyarbakır bölgesinde de göz hastalıklarının yoğun olduğunu görmekteyiz. Hastanede tedavi olanlar içerisinde Ermeniler yoğunluğu oluşturmaktadır. İkinci sırada ise Türkleri görmekteyiz. Dinsel olarak ise Gregoryen Ermeniler tedavi olanlar içerisinde çoğunluğu oluşturmaktadır. 1909 tarihine kadar 12 farklı etnisiteden kesim hastaneye başvurmuş, 1351 yeni hasta tedavi edilmiş ve 126 operasyon yapılmıştır.³⁰

24 ABA, ABCFM (1917-1922), 1921 No: 086.

25 Reel 703, No: 480.

26 Reel 703, No: 481.

27 ABA, *Memorial Record for Edwin S. Ward, an Employee of the American Board*, İstanbul.

28 Reel 703, No: 482.

29 Reel 703, No: 482.

30 *The American Board of Commissioners for Foreign Missions, the Year Past and The Year to Come, Report of the Prudential Committee for the Home Department, 1908-1909, Boston 1909, s. 77.*

Tablo 1: Diyarbakır Amerikan Hastanesi İstatistikleri (30 Haziran 1908-15 Haziran 1909)	
Hastanede Yapılan Tedaviler	
Yeni hasta sayısı	1351
Tedavi sayısı	6424
Yardımcılar Tarafından Yapılan	
Göz muayenesi dâhil yapılan tedaviler	4323
Ameliyat ve genel yaralar	1700
Doktor tarafından yapılan tedaviler	401
Toplam	6424
Ameliyatlar	
Önemli ameliyat	111
Küçük ameliyat	15
Toplam	126
Ocak 1909'a Kadar Dışarıya Yapılan Ziyaretler	
Ücretli	522
Yarı Ücretli	37
Ücretsiz	215
Toplam	774

Kaynak: ABCFM, Reel 703, No: 484.

Aşağıdaki tabloda etnisite olarak Ermenilerin tedavi olanlar içerisinde en yüksek sayıya sahip olduğunu görülmektedir. İnanç olarak da Gayrimüslimlerin çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Diyarbakır Amerikan Hastanesi'nde Tedavi olanların Etnisite ve Dinsel İstatistikleri (30 Haziran 1908-15 Haziran 1909)			
Etnisite:		Din:	
Türk	318	Müslüman	371
Kürt	53	Protestan Ermeni	128
Ermeni	787	Katolik Ermeniler	64
Süryani	129	Gregoryen Ermeniler	593
Keldani	29	Protestan Süryaniler	28
Yahudi	10	Katolik Süryaniler	12
Fransız	2	Jacobite Süryaniler	95
Rum	1	Keldaniler	30
Arap	1	Yahudiler	10
İran	1	Rumlar	7
Mısır	1	Yezidi	1
Toplam	1339	Toplam	1339

Kaynak: ABCFM, Reel 703, No: 484.

Yapılan çalışmaların neticesinde misyonerlerin sağlık çalışmaları için, daha büyük bir binaya ihtiyaç olduğu fikri oluşmuştur. Tıbbi misyonerliğin başarısı için bunun gerekliliği

Dr. Floyd O. Smith (1885-1961)
Kaynak: American Research Institute in Turkey-Istanbul.

vurgulanmaktadır. Özellikle bütün araç ve gereçlerin bulunduğu bir ameliyat odası, daha iyi bir laboratuvar, muayenehane, hastaların ameliyat sonrası kalacağı bir yer ve eczane isteği belirtilmiştir.³¹ Diyarbakır'daki yoksullar için Amerika'daki bir Ermeni tarafından 3.49 lira misyonerlere gönderilmiş ve hemşirenin desteklenmesi için de yıllık 80 lira verileceği belirtilmiştir.³²

Aşağıdaki tabloya bakıldığında Diyarbakır sağlık misyonunun gelir gider bütçesi denk olarak görülmektedir. Gelirler içerisinde Amerikan Board'ın yardımı en yüksek gelir kalemini oluşturmaktadır. Giderler içerisinde de faturalar 173.65 ile en yüksek harcamayı oluşturmaktadır.

31 Reel 703, No: 483.

32 Reel 703, No: 484.

Tablo 3: Diyarbakır Misyonu Sağlık Bütçesi (1 Temmuz 1909-1 Ocak 1910)							
Hastane				Eczane			
Gelirler	Lira	Giderler	Lira	Gelirler	Lira	Giderler	Lira
1 Temmuz 1909'daki nakit	97.56	Maaşlar	31.12	İlaç satışı	16.05	Maaş	17.00
Ücretler	84.31	Yakıt	1.05			Araç gereç	6.54
Malzeme satışı	6.30	Cerrahi sarf malzemeleri	10.48			Malzeme	2.37
Konut kirası	15.00	Eczane	0.67			Bakım onarım hizmetleri	0.40
Tedavi ve ameliyatlar	19.28	Konut kirası	36.00				
Diğer insanlar için	17.61	Konutların bakım giderleri	9.54				
ABCFM ödeneği	124.24	Gıda malzemeleri	2.85				
Çalışma katkısı	83.26	Sabun	7.76				
		Klinik için araç gereç	36.41				
		W. W. Peet tarafından ödenen faturalar	173.65				
		Nakliye	19.44				
		Bayan Baldwin'in maaşı	51.04				
		Çeşitli giderler	2.67				
		Elde kalan nakit	54.62				
Toplam	447.56	Toplam	356.37	Toplam	16.05	Toplam	26.31

Kaynak: ABCFM Reel 706, No: 486.

2. 1. Sağlık Çalışmalarının Sona Ermesi

Dr. Ward, 1910 yılında şehrin dışında bir yerde hastane açmayı planladıysa da Beyrut'a Tıp Fakültesinde ders vermesi için çağırılmış ve Mayıs 1911 yılında Diyarbakır'dan ayrılmıştır.³³ Misyon merkezi, 1910-1914 tarihleri arasında doktor yokluğundan dolayı faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmıştır.³⁴

Amerikan Board, bölgede tekrar sağlık çalışmalarını başlatmak için arayışlara girmiştir. Çalışmalar neticesinde Amerikan Board, sağlık çalışmalarını yürütmek için Iowa Üniversitesi Tıp Bölümü'nden 1912 yılında mezun olan Dr. Floyd O. Smith'i bölgeye gönderme kararı aldı. Dr. Smith ve eşi ilk altı aylarını Fransa'da dil öğrenmek için geçirdikten sonra İstanbul'a gelerek burada doktorluk mesleğini icra etmek için diğer misyoner doktorların yaptığı gibi yeterlilik sınavına girmiş ve çalışma belgesini almıştır. Dr. Smith, Diyarbakır'a geçmeden önce bir süre Antep'te kalarak Türkçe öğrenmiştir. Hastalarla iletişim kuracak kadar dil öğrenen Dr. Smith, Antep'ten Diyarbakır'a geçerek medikal çalışmaları başlatmıştır.³⁵

1914 yılının Haziran ve Ekim aylarında Harput'ta da bulunmuştur. 1914-15 kışında Diyarbakır'da tifüs salgınının patlak verdiği Dr. Smith salgınla ilgili görüşlerini şehrin valisine ilettiyse de konu ile ilgilenilmediğini ifade eder. Dr. Smith'in Diyarbakır'a geldiği dönem Birinci Dünya savaşının da patlak verdiği sürece denk gelir. Bu dönem aynı zamanda Ermeni sorununun da yaşandığı yıllardır. Dr. Smith, Ermenilerle olan ilişkisinden dolayı hükümet tarafından sınır dışı edilmesi kararı alınır ve Halep'e gönderilir. Bu dönemde cerrahi operasyonlar az olsa da hastalar neredeyse her gün tedavi için Diyarbakır'daki kliniğe gelmekteydi. Malzeme eksikliği ciddi sorunlara neden oluyordu. Bazı malzemeler yerel doktorlardan temin edilmekteydi. Düzenli bir hastane binasına ihtiyaç vardı ancak bunun gerçekleşme olasılığı yoktu.³⁶

Bu süreçte misyon çalışmaları da gelişmelerden olumsuz etkilenmiştir. Misyonun bazı çalışanlarının tutuklanması misyon faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir. Daha sonra da Diyarbakır merkez olma özelliğini kaybetmiş ve Harput misyon merkezine bağlanmıştır.³⁷ Böylece Amerikan Board'ın Diyarbakır'daki sağlık çalışmaları 1915 yılında son bulmuştur.

Sonuç

Amerikan Board misyonerlerinin Osmanlı topraklarına ayak bastığı 1820 yılından 13 yıl sonra sağlık misyonerlerini göndermesi, yeni bir misyonerlik uygulamasının da başlangıcını oluşturmuştur. 1830'lardan itibaren Amerikan Board, eğitilmiş misyoner hekimlerini ülkenin farklı bölgelerine göndererek misyon çalışmalarında etkili olmaya çalışmıştır. Okullarla ulaşılamayan bölgelere ve toplumlara sağlık çalışmalarıyla ulaşılmak istenmiştir. Misyonerler, özellikle gezici hekimlik sayesinde ülkenin en uç köşelerine gitme olanağı bulmuşlardır. Yine

33 ABA, *Memorial Record for Edwin S. Ward, an Employee of the American Board*, İstanbul.

34 *The One Hundred and Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Kansas City, Missouri October 26-28, Boston 1913*, s. 93.

35 Eddy, a.g.e. s. 120.

36 *The One Hundred and Fifth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Nev Haven, Connecticut, October 26, Boston 1915*, 111.

37 ABA, ABCFM (1917-1922), 1921, No: 086.

uzak köylerden de hastanelere hastalar gelerek tedavi olmuşlardır.

Diyarbakır'da Amerikan Board'ın sağlık çalışmaları bölgeye atanan ilk misyonerlerle başlatılmışsa da kurumsal olarak etkinlik göstermesi 1908'lerden sonra başlamıştır. Hastane bütün etnisitelere açık olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Tedavi edilen hastalar arasında Ermeniler çoğunluğu oluştursa da Türk, Kürt, Süryani, Keldani, Yahudi, Fransız, Rum, İran ve Mısır uyruklular da hastaneden yararlanmışlardır.

Misyoner doktorlar hastanenin yanı sıra zaman zaman çevre yerleşim birimlerine de giderek sağlık çalışmaları yapmaktaydılar. Ayrıca hastanede tedavi gördükten sonra evlerine dönen hastaların evlerine kadar giderek daha yakın ilişkiler kurmuşlardır. Kadın hemşirelerin mahallelere ziyaretler yaparak ve özellikle eski hastaları bularak onlarla görüştüğü ve her türlü yardımların yapıldığı raporlarda ifade edilmektedir.

Hastane tedavi görenlerin ekonomik durumuna göre ücretlendirme yapmaktaydı. Ücretlendirme tam, yarım ve ücretsiz olarak yapılmaktaydı. Ücretsiz tedavi edilen hastaların giderleri Amerika'dan gönderilen yardımlarla karşılanmaya çalışılmıştır. Sağlık çalışmaları bir evin hastaneye dönüştürülmesiyle başlamıştı. Her ne kadar daha donanımlı bir hastane kurulması düşünülmüşse de dönemin şartlarından dolayı girişimler sonuçsuz kalmıştır. Diyarbakır Amerikan Hastanesi netice itibariyle bir misyoner hastanesidir. Bu misyoner örgütün çalışmalarında Ermeniler önceliği oluşturmaktaydı. Gregoryen Ermenilerin Protestanlaştırılmasında bir nevi başarılı da olmuşlardı. Ancak I. Dünya savaşının getirdiği koşulların neticesinde bölgedeki Ermenilerle Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sorun bölgede misyon çalışmalarını da etkilemiştir. Özellikle Misyoner Dr. Floyd O. Smith'in isyancı Ermenilerle olan ilişkisi neticesinde misyoner çalışmalarının sürdürülmesi artık imkânsız hale gelmiş ve 1915 yılında sağlık çalışmalarının da sonu olmuştur.

Kaynakça

Akgün, Seçil, *Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)*. X. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, TTK Basımevi, Ankara 1994.

Barton, James L., *Daybreak in Turkey*, The Pilgrim Press, Boston 1908.

Bozan, Oktay, "Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti 'ne Gelişi ve Faaliyetleri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, (13), Nisan, 2015, ss. 333-361.

Danacıoğlu, Esra, "Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, (Haz. Ş. Beysanoğlu-M. S. Koz-E. N. İşli), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, ss. 165-175.

Eddy, David B., *What next in Turkey Glimpses of the American Board's Work in the Near East*. The American Board, Boston: Mass. 1913.

Grabill, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1971.

J. H. Franklin, *Ministers of mercy*, Pilgrim Press, New York 1919.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

Resul, Çatalbaş, Diyarbakır'da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 29, 2013, ss. 109-132.

Richter, Julius, *A History of Protestant Missions in the Near East*, London 1910.

Stone, Frank *Academies for Anatolia*, University Press of America, London 1984.

Taşkın, Faruk, *Kendi Kaynaklarında Amerikan Board'ın Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin 2015.

Yıldız, Hatip "II. Abdülhamit Döneminde Diyarbakır Vilayetinde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Beyin Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları" *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14, 2010, ss. 103-118.

Amerikan Board Katalogları ve Bültenleri

The American Board of Commissioners for Foreign Missions, the Year Past and The Year to Come, Report of the Prudential Committee for the Home Department, 1908-1909, Boston 1909.

The Nursing in Mission Stations, "Trained Nurses Needed Immediately for Rlissionarp Service", *The American Journal of Nursing*, Vol. 11, No. 3. (Dec., 1910), 190-191.

The One Hundred and Fifth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Nev Haven, Connecticut, October 26, Boston 1915.

The One Hundred and Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Kansas City, Missouri October 26-28, Boston 1913.

The Orient, "Medical Missionary Work", vol. IX. Extra Bible House, March 8, Constantinople 1922.

Amerikan Board Arşivi (ABA) İstanbul

ABA, ABCFM (1917-1922), 1921 No: 086.

ABA, ABCFM (1917-1922), 1921, No: 086.

ABA, *Memorial Record for Augustus Walker, an Employee of the American Board*, İstanbul.

ABA, Memorial Record for David H. Nutting, an Employee of the American Board, İstanbul.

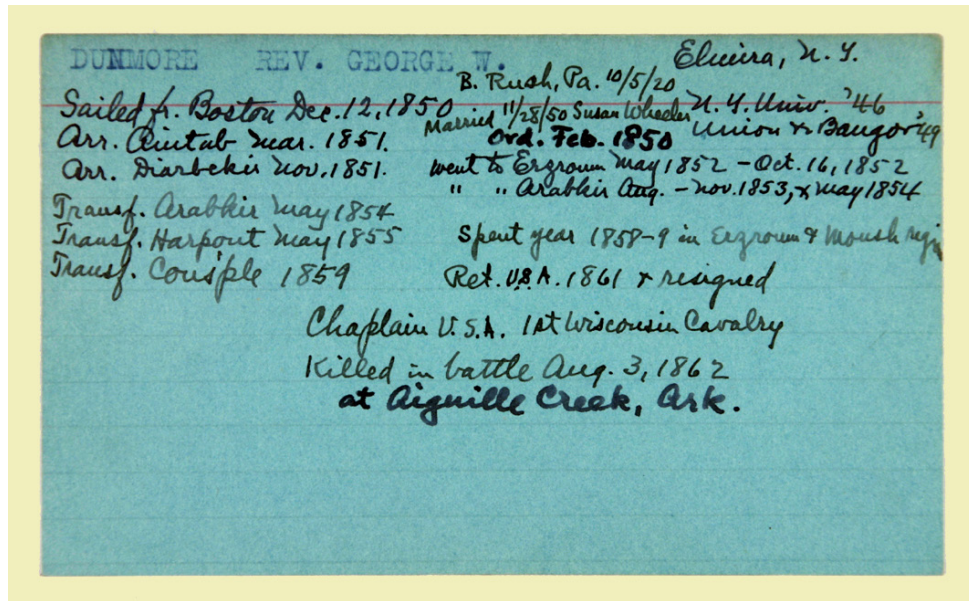
ABA, Memorial Record for Edwin S. Ward, an Employee of the American Board, İstanbul.

ABA, Memorial Record for George W. Dunmore, an Employee of the American Board, İstanbul.

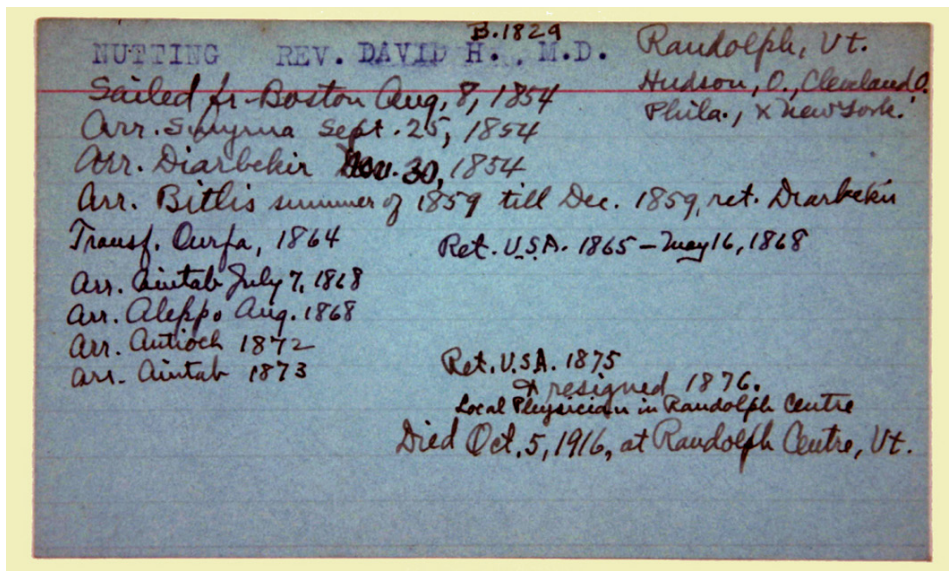
ABA, Memorial Record for Henry B. Haskel, an Employee of the American Board, İstanbul.

ABCFM Mikروفilm Arşivi (American Board of Commissioners for Foreign Missions)

Reel 703, No: 480. Reel 703, No: 481. Reel 703, No: 482. Reel 703, No: 483. Reel 703, No: 484. Reel 706, No: 486.

George W. Dunmore

Dr. David H. Nutting

Yrd. Doç. Dr.
Hasan IŞIK

*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
hasantarih@yahoo.com*

Dr. Öğrencisi
Ahmet DOĞAN

*Ankara Yıldırım Beyazıt
Üniversitesi İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi Tarih
Bölümü Doktora Öğrencisi,
adogan1299@hotmail.comtr*

Eser Geçmişi: 8 Kas 2017 / 21 Ara 2017

DOI: DOI: 10.21551/jhf.349933

Genel Türk Tarihinin Kaynaklarından Sürelî Yayınlara Bir Örnek: Kırım Mecmuası

*A Reference Source of General Turkish History from Periodicals:
The Journal of Crimea*

ÖZET

Genel Türk Tarihi'nin birinci el ve ikinci el kaynaklarının yanında bu kaynakları içinde barındıran sürelî yayınlardan çıkan birçok dergi yer almaktadır. Özellikle yaklaşık son asrı kapsayan bu dergilerin birçoğu bu alana önemli katkılar yapmıştır. Türk Yurdu, Türkiyat Mecmuası, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Türk Kültürü, Bilgi, Belleten ilk göze çarpan dergilerdendir. Bunların yanında yayınlandığı dönemlerde Türk tarihine büyük hizmetler vermiş fakat kısa süre sonra yayın hayatından çekilmiş dergilerde bulunmaktadır. Bunlardan biriside 2 Mayıs 1918 ile 15 Mayıs 1919 tarihleri arasında yirmi üç sayı olarak neşredilen, Kırım ve Türk dünyasıyla alakalı ilmî, edebî, dinî, ictimaî ve tarihî mevzuları işleyen, Kırım'la ilgili her türlü olayı Türk dünyasına ve Avrupa'ya hemen duyurmaya çalışan Kırım Mecmuası'dır. Bu dergi Kırım Ahali Cumhuriyeti'nin Bolşevikler tarafından ortadan kaldırılmasından sonra İstanbul'da Kırım'ın bağımsızlığını savunan bir dergidir. Dergide yer alan ve genel Türk tarihi alanında birinci el kaynak özelliği taşıyan birçok görsel, harita vb. önemli bir kaynak hazinesidir. Bugün Kırım'ın tekrar Rusya tarafından ilhakının gündemde olduğu bir zamanda bu derginin gündeme getirilmesinin ve tanıtılmasının önemli olduğu da düşünülmektedir. Çalışmada, bu derginin yayınlanmasına sebep olan olaylar silsilesine, bu

derginin yayınlandığı sürede derginin oluşturduğu önemli etkiye, derginin önemli yazarlarına, derginin genel Türk tarihi içerisinde sahip olduğu öneme, yayınlanan 23 sayının içeriğine yer verilecektir. Bu şekilde konu ve dönemle ilgili çalışma yapacak araştırmacıların bu dergiye dikkatlerini çekmek ve böylece derginin içeriğinin ilgili araştırmacılarca kullanılmasını sağlamak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Mecmua, Genel Türk tarihi, Kaynak, Türkçülük

ABSTRACT

Besides primary and secondary source materials of General Turkish History, numerous journals that come out in periodicals covering all these sources are also available. Many of these journals including particularly upcoming last century have contributed to this field of study. Turkish Land, Journal of Turkish Studies, Istanbul University History Journal of the Faculty of Arts, Turkish Culture, Bilig and Belleten could be considered as the prominent ones. There are still many other journals that shed light on Turkish History during the publication of those and stopped getting published soon afterwards. The Journal of Crimea, which was published in 23 issues from 2 May 1918 to 15 May 1919, is a great source in terms of handling scientific, literary, religious, social and historical affairs concerning Crimea and Turkey and also trying to proclaim all these to Turkey and Europe at once. The Journal of Crimea defended the independence of Crimea after Bolshevik's annexation of The Crimean People's Republic. The journal is of vital importance in that many of the visuals in the journal have the characteristics of being primary source in the field of General Turkish History and maps. At the time when the annexation of Crimea by Russian is on the agenda, it's also considered crucial to bring up and revive this journal. This study will give a wide coverage to the sequence of events that paved the way for publishing the journal, its prominent authors and profound impact during the publication period, the significance that the journal has in the field of General Turkish History and the context of 23 issues. Hence, it is aimed at drawing the attention of the researchers, scholars and analysts who will study on this issue and this period so that the context of the journal can be employed as a source by the related researchers.

Key Words: Crimea, Journal, General Turkish History, Reference, Turkism

Giriş

Kırım, batı ve güneyden Karadeniz, doğu ve kuzeyden Azak ve en derin yeri bir buçuk metreyi geçmeyen sığ denizlerle kuşatılmış olup; tabiatça bir ada hususiyetini taşıdığından, yerli halkı tarafından *yeşil ada*¹ olarak tanımlanmaktadır. Jeopolitik konumu itibarıyla da Osmanlı Devleti padişahı Fatih'in dikkatini çekmiş ve 1475 yılında Gedik Ahmet Paşa komutasındaki donanmayla Cenevizlilerin elinde esir bulunan Mengli Giray Han hapisten çıkartılarak Kırım Hanı yapılmış ve Kırım'da Osmanlı egemenliği başlamıştır.² Osmanlı

1 Şevki Bektöre, "Kırım İçün", **Kırım Mecmuası**, nr. 1, İstanbul 2 Mayıs 1334/1918, s. 2.

2 Mirza Bala, "Kırım", **İA.**, C.6, s.747

egemenliği altında uzun bir müddet rahat bir şekilde yaşayan Kırımlılar; ilim, edebiyat ve kültür bakımından çok ilerlemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve Rus Çarlığı'nın güçlenmesiyle birlikte Kafkasya'daki güç dengeleri de değişmeye başlamıştı. Karlofça Anlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin gerilemesine paralel olarak sıcak denizlere açılmak isteyen Rusya, bu amaçla ilk adım olan Kırım yarımadasını ele geçirmek için teşebbüste bulunmuştur. Rusya, Osmanlı ve Kırım ordularını yenilgiye uğratmış, Küçük Kaynarca ve Yaş anlaşmalarıyla Kırım'ı Osmanlılardan ayırmıştı. Nihayetinde Rusya, 8 Nisan 1783 tarihinde Çariçe II. Katerina'nın manifestosuyla Kırım'ı ilhak etti. Çariçe'nin; "*biz gerek kendi namımıza ve gerekse halkımız namına Kırımlıların canlarına, mallarına, mülklerine, dinlerine hürmet edeceğiz ve bunun hiçbir vechile ref' ve ilga edilmeyeceğini resmî ve kudsî olarak taahhüd ederiz*" şeklindeki manifestosu okunarak, Kırım resmen işgal edilmişti³. Fakat Çariçe II.Katerina'nın manifestosunda belirttiği hak ve özgürlük taahhüdü sözde kalmıştır. 1783 yılındaki Rus ilhaki esnasında savaş esirleri hariç tutulacak olursa, hiçbir Rus sakini bulunmayan Kırım, Ruslarda hayranlık uyandırmıştı⁴. Bu sebeple Rusya, Kırım'ın yerli halkı üzerinde tamamen baskıya dayalı bir kolonizasyona girişmişti. Bir müşahit olarak İngiliz seyyah Klark, Kırım-Kefe'de gördüklerini şöyle anlatır: '*Rus askerleri minareleri deviriyor, camileri, umumi çeşmeleri yıkıyor, mezarlıkta kabir taşlarını kırıyorlar*'⁵. Bu baskı ve asimilasyon sonucu pek çok Kırımlı vatanlarını terk ederek ak topraklar olarak niteledikleri Anadolu'ya göç etmişlerdir.

Kırım'ın Ruslar tarafından işgali ve kolonizasyon siyaseti nedeniyle birçok Kırımlının öz vatanlarından sürülmesine rağmen, bazıları kendi vatanlarında yetim kalmak pahasına yurtlarını terk etmemiş ve tekrar eski günlerine dönebilmek için fırsat kollamışlardı. Bu gayeyle de ilkin geniş bir toplumsal reform hareketine girişilmiş ve bu hareketin önderliğini de İsmail Gaspıralı yapmıştır⁶. İsmail Gaspıralı'nın önderlik ettiği bu reform hareketi meyvesini özellikle 1905-1917 yılları arasındaki dönemde vermiştir. Bu dönem; yüzyıllardır esaret ve cehaletin karanlığında kalmış, asimilasyon ve kolonizasyon uygulamalarıyla sindirilmiş bir milletin siyasî, millî ve kültürel uyanışının başlangıcıdır. Bolşevik ihtilalinin de etkisiyle ortaya çıkan karışıklıktan istifade eden Kırımlılar 1917 yılında "Kırım Ahali Cumhuriyeti"ni kurmuşlardır. Fakat çok geçmeden toparlanan (Rusya) Bolşevikler ileri harekâta bulunmuş ve Kırım millî ordusunu yenerek Akmesid'e girmişlerdi. Derhal Kırım Millî hükümeti üyeleri ve birçok Kırımlı gözaltına alınmış, yalnızca Cafer Seydahmet Efendi kaçarak kurtulabilmişti. Tutuklananlar arasında bulunan Devlet Başkanı Çelebi Cihan Efendi ise, Sivastopol'e götürülerek kurşuna dizilmiş ve naşı Karadeniz'e atılmıştı⁷.

Kırım bağımsız devletinin yıkılmasından sonra Osmanlı ülkesine gelmeyi başaran

3 Selim Ortay, **Kırım'ın İstiklal Davası**, Köstence Mayıs 1939, s. 21.

4 Hakan Kırımlı, **Kırım Tatarları'nda Millî Kimlik ve Millî Faaliyetleri (1905-1916)**, Ankara 1996, s. 9.

5 Selim Ortay, age, s. 22.

6 Osman Kemal Hatif, **Gök Bayrak Altında Millî Faâliyet, İstanbul 1334 (1918)**, s. 11-12; Necip Hablemitoğlu, **Çarlık Rusyasında Türk Kongreleri (1905-1917)**, Ankara 1997, s. 27-28; Nadir Devlet, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi-1917-1919)**, İstanbul 1998, s. 45-46; İhsan Ilgar, **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, İstanbul 1988, s. 21-22.

7 Osman Kemal Hatif, "Çelebi Cihan Efendi Merhum", **Kırım Mecmuası**, nr. 1, İstanbul 2 Mayıs 1334/1918, s. 12-14; Aynı Müellif, "Kırım'da Bolşevik İstilası Tarihinden-I", **Kırım Mecmuası**, nr. 9, İstanbul 22 Ağustos 1334/1918, s. 161-164;

münevver Kırımlılar, kendilerinden önce ak topraklara göçen Kırımlılarla birlikte vatanlarının bağımsızlığı için bu kez İstanbul'da mücadele etmeye başlamışlardır. Özellikle dernekler ve basın yoluyla Kırım'ın Türklüğünü savunmaya çalışmışlardır. Söz konusu faaliyetlerin en mühimi, bağımsız Kırım'ın propagandasını yapan "*Kırım Mecmuası*" idi. Bu çalışmada; Kafkasya Türk tarihinin ve genel Türk tarihinin kaynaklarından olan ve alanla ilgili birçok birinci el kaynağı barındıran Kırım Mecmuası ve mecmuada işlenen ana konular hakkında bilgi vereceğiz.

Genel Türk Tarihinin Kaynakları Açısından Süreli Yayınlar

Genel Türk tarihi Avrasya coğrafyası ağırlıklı olarak Osmanlı ve Selçuklu dışındaki Türk tarihi olarak anlaşılmaktadır. Bölgesel olarak Avrasya coğrafyasındaki Türklerin tarihidir⁸. Bu tarihi içeren alan Öntürklerden, Hunlardan bugüne kadar birçok devleti kapsayan bir alandır. Bilinen tarihin hemen hemen her devrinde Türkler var olmuşlardır. Türklerin Orta Asya'dan başlayan tarihi maceraları, benimsedikleri kültür ve hayat tarzı sebebiyle anayurdun dışına taşmış ve bu millet beş kıtada önemli izler bırakmıştır.⁹ Bu kadar geniş bir içeriğe sahip olan alanın sözlü, yazılı ve arkeolojik gibi üç ana başlıkta toplayabileceğimiz zengin bir kaynağı oluşmuştur.

Alanın en önemli kaynaklarından olan yazılı kaynaklar denilince de akla kitabeler, sözlükler, siyaset-nameler, coğrafya eserleri, genel ve özel tarihler ve ayrıca kültürümüz için önemli olan fal kitapları, dini metinler, mektuplar ve yarlıklar gelir¹⁰. Birinci elden öneme sahip olan bu kaynakların yanında dikkat çeken önemli bir kaynak türü de yazılı kaynaklar başlığı altında değineceğimiz içerisinde birçok birinci ve ikinci el kaynağı barındıran süreli yayınlardır. Bu alanda özellikle uzunca bir birikime sahip olan ve genel Türk tarihi alanının içeriği ile ilgili ağırlıkta yayın yapan birçok dergi dikkat çekmektedir. Bu dergilerden bazılarının ömrü uzun, bazılarının ki kısa sürmüş ve bazıları da unutulup gitmiştir. Genel Türk tarihi'nin yukarıda belirtilen kapsamı göz önüne alındığında Kırım ve Kırım'ın tarihinin bu alan için ilişkisi ve önemi fark edilecektir. Bu çerçevede Kırım ile ilişkili yayınlanan ve ömrü kısa süren yirmi üç sayı olarak yayınlanan "*Kırım Mecmuası*" alan itibari ile önemli bir kaynak hüviyeti göstermektedir.

Kırım Mecmuası'nın Doğuşu ve Önemi

Eski yazıyla neşir edilen Kırım Mecmuası, Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyyesi'nin de kurucularından olan Kırımlı Süleyman Sudi Bey tarafından yayımlanmıştır. Mecmua, on beş günde bir yayımlanmak üzere neşir hayatına başlamış ve 2 Mayıs 1334/1918-15 Mayıs 1335/1919 tarihleri arasında yirmi üç sayı olarak neşredilmiştir. Mecmuada, Kırım ve Türk dünyasıyla alakalı ilmî, edebî, dinî, ictimai ve tarihî mevzular işlenmiş ve Kırım'la ilgili her türlü olay Türk dünyası ve Avrupa'ya hemen duyurulmaya çalışılmıştı. Bu bakımdan Kırım Mecmuası, Kırım Millî Hükûmeti'nin resmî gazetesi olan Millet Gazetesi'nin yerini almış ve

8 Ahmet Taşağıl, "Genel Türk Tarihi", Tarih İçin Metodoloji, (Ed. A. Şimşek), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2016, s. 62.

9 Varis Çakan, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Binyıl Yayınları, Ankara 2009, s.16.

10 Saadettin Gömeç, İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 20, Sayı 31, Ankara 2002, s. 64

Kırım'la alakalı her türlü vak'aya çok güçlü bir reaksiyon göstermiştir.

İstanbul'da Babıali'de Orhaniye Matbaası'nda basılan mecmua, genellikle Osmanlı ülkesi içinde ve ecnebi memleketlerde abonelik yoluyla dağıtılmaktadır. Fiyatı 5 kuruştur. Eski sayıları 10 kuruştur. Abonelik olarak Osmanlı topraklarında 120 kuruş, ecnebi memleketlerde ise 30 franktır. Mecmuanın dış ve iç kapaklarına muhtelif reklamlar alınarak gelir elde edildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu reklamlar arasında; dış doktorundan kunduracıya, her türlü ilaçlara, kitapçıdan yeni çıkan kitaplara, dergilerin o haftaki sayılarına, özel dersler veren muallim ve muallimelere, aşçılara, kiralık ve satılık evlerle emlaklara, çay ve yağ gibi gıda maddelerine kadar, günlük hayatın hemen her alanında lüzumlu olan şeylerin reklamına yer verilmiştir.

Mecmuanın sahibi Süleyman Sudi Bey, aynı zamanda bilinen bir kitapçıdır. Kitabhane-i Sudi'nin sahibi olarak, birçok kitabın ilk baskısını hemen okuyucularına duyurmuş, bunların bazılarını kendisi basmış ve yeni çıkan mecmuaların tanıtımını yapmak suretiyle, Türk kültür hayatına önemli hizmetlerde bulunmuştur. Söz konusu dergi ve kitaplar arasında; felsefe, tarih, kadın, mizah, adab-ı muâşeret vb. konulu birçok eserin ilanı yapılmıştır.

Mecmuanın gayesi, mecmuanın ilk sayısında neşredilen bir makalede açıkça ortaya konarak şöyle denmektedir:

“Kırım Mecmuası şanlı Osmanlı ve müttelik ordular silahlarının (Büyük Turan) mefkûresine müsaide olarak ihdas eylemiş olduğu vaziyetin mevlîdidir. Şimdiye kadar Osmanlı Türkleri, Rusya'da, Kafkasya'da, Türkistan'da, Sibiryâ'da, Çin'de, Macaristan'da, birçok arkadaşlarının bulunduğunu biliyor ve fakat Moskof Çarlığı'nın, şarkı asırlarca müddet tazyik-i maddi ve maneviyatı altında bulundurmuş olan siyaset-i mensumesi hasebiyle akvam-ı mezkure ile harsi, iktisadi, ve ameli münasebetini tekamül ettiremiyordu... Turan ırkına mensub milletlerin yekdiglerine takarrüb hususundaki temayülünün şiddetine, lisan hususunda görülmekte olan tekâmül en büyük bir delil teşkil eder. Kırım Mecmuası bu temâyüle hizmet edecek ve Osmanlı Türkleriyle Rusya Müslümanları arasında bu râbıta-yı ilmiyye ve harsiyye tesîsine çalışacaktır...¹¹

Türk dünyası üzerinde gezinen gaflet bulutunun yok edilmesi, Osmanlı Devleti'yle Rusya Müslümanları arasında birliği sağlamak, Rusya'nın takip ettiği bölücülük ve kabilecilik politikasının önüne geçmek, Türk milletini aydınlatmak ve Gaspıralı İsmail'in, *“dilde, fikirde, işte birlik”* düsturu doğrultusunda Turan ülkeleri arasındaki birliği temin etmek ve Kırım'ın Bolşevikler tarafından işgalini protesto ederek, her fırsatta bunu dile getirmek mecmuanın amacıdır. Mecmua'da Bolşevikler tarafından yapılan işgal şu şekilde duyurulmuştur;

“Bolşevik çetelerinin Alma boyundan Akmesicid'e gelmesi üzerine, şehirde yağma ve kıtal başladı. Her tarafa dehşet salmak için bolşevikler hiçbir hedef gözetmeyerek top, tüfenk ve mitralyoz ateşine devam ediyorlardı. Her tarafa yayılmış olan matros (bahriye) çeteleri, masum ve bi-günah birçok ahaliyi kurşuna diziyor; aynı çetelerden bir kısmı Tatar parlamentosunun ictimagâhı olan (Dvaryanskoe Sabranie) binasına gelerek ölüm tehdidi tahtında olarak oradaki mebuslardan eslihanın kendilerine teslim olunmasını talep

11 İsimsiz, “Tutduğumuz Yol”, **Kırım Mecmuası**, nr. 1, İstanbul 2 Mayıs 1334/1918, s. 1.

ediyorlardı..."¹²

Kırım Mecmuası'nın bilhassa Kırımlı muhacirlere yaptığı hizmetler, mecmuanın onlar tarafından önemli oranda desteklenmesine yol açmıştır. Mesela, Eskişehir'deki Çiftçi Bankası, mecmuanın finansında önemli bir yere sahiptir. Banka ve mecmua arasında kurulan iyi ilişkiler ticarete de yansımıştır. Banka, Kırımlı muhacirlerin parasını kendi bankalarına yatırmalarını sağlamak için mecmuaya ilanlar vererek finansal anlamda mecmuayı desteklemiştir.¹³ Kafkasya Göçmenleri iğneden ipliğe kadar derginin finansında çok önemli bir yere sahiptirler. Bu da, mecmuanın işlevini büyük oranda yerine getirdiğini göstermektedir.¹⁴

Kırım Mecmuası'nın Yazarları ve İçeriği

Mecmuada genellikle fikir yazısı, tarih, edebiyat ve folklor, tiyatro ve şiir türü konuların yayınlandığı görülmektedir. Bunların yanında özellikle Kırım hükümdarları, Kırımın coğrafi özellikleri de yoğun bir şekilde işlenmiştir. Yazıların büyük çoğunluğu İstanbul lehçesiyle kaleme alınırken, bir kısmı da Tatar lehçesiyle yazılmış ve söz konusu eserlerin sonuna lügatçe ilave edilmiştir.

Mecmuanın değişmez yazarları, Kırım'ın aydınlarıdır. Derginin yazarlarının azımsanamayacak bir kısmı Kırım bağımsız devletinin propagandistidir. Bunların bazıları Bolşevik istilası sebebiyle Kırım'dan göçmüş veya daha evvelki göçler sırasında Anadolu'ya gelmiştir. Mesela, Osman Kemal Hatif, Fevzi Altok, Osman Akçokraklı, Mahmud Mesud, Şevki Bektöre, Abdülhalim Hilmi, Seyyid Celil Hattatof, Muallim Hüsameddin, Cafer Seyyid Ahmed, Fahreddin Tonguç, Çubukçuzade Safveti Kemal, Raşid Aşki Çorabatur, Ayas İshaki, Çobanzade Bekir Sıdkı gibi. Diğer taraftan Ömer Seyfeddin, Hamdullah Subhi, Hüseyin Cahid, Habil Adem, Bursalı Mehmet Tahir gibi bazı Osmanlı aydınları da yazarlar arasında bulunmaktadır.

Mecmuada işlenen konulardan öne çıkanlara değinilecek olursa; dikkat çekenlerden birisi din konusudur. Mecmuada dinin bütünleştirici rolü üzerinde durulmuş ve milliyet prensipleriyle çatışmadığı üzerinde fikir birliğine varılmış görünmektedir. Mecmuada birlik ve beraberlik mevzuları işlenirken, dinin bütünleştirici hususiyeti işlenmiş ve İslamiyet'in gericilik, softalık, cehalet ve ilkelik olmadığı izah edilmiştir. Böylece, çatışan güçler yerine müttefik güçler oluşturulmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan, yukarıda da değinildiği gibi, İslamiyet'in milliyetçilikle kavgalı olmadığına ilişkin epeyce yazı yazılmış ve Türk milliyetçiliğinin kaçınılmaz bir gerçek olduğu "*Dinleriyle dilleri bir olan Türkler de bir millettir. Türk milletinin dini İslam'dır, dili Türkçe'dir.*" şeklinde ifade edilerek önemle vurgulanmıştır.¹⁵

12 Osman Kemal Hatif, "Kırım'da Bolşevik İstilas Tarihinden I", **Kırım Mecmuası**, nr. 9, İstanbul 22 Ağustos 1334/1918, s. 161-164.

13 İlan için bkz. Kırım Mecmuası, nr.21, ön sayfa ilanları

14 Raşid Aşki Çorabatur, "Eskişehir", **Kırım Mecmuası**, nr. 20, İstanbul 6 Mart 1335/1919, s. 351-353, Ahmet Doğan, **Kırım Mecmuası 1-23 sayılar(Fihrist ve Metinler)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000, s. 8-10

15 Ömer Seyfeddin, "Büyük Türklüğü Parçalayanlar Kimlerdir?", **Kırım Mecmuası**, nr. 1, İstanbul 2 Mayıs 1334, s. 3-5; Bu konulardaki birkaç makale için bkz. Çubukçuzade Safveti Kemal, "Türklük-Tatarlık-I-II-III", **Kırım Mecmuası** nr. 2, İstanbul 16 Mayıs 1334, s. 27-28; **Kırım Mecmuası**, nr. 5, İstanbul 27 Haziran 1334, s. 88; **Kırım Mecmuası**, nr. 7, İstanbul 25 Temmuz 1334, s. 125-126; Halim Sabit, "Türk Birliği Yolunda", **Kırım Mecmuası**, nr. 2, İstanbul 16 Mayıs 1334, s. 28, 33-34; Mahmud Mesud, "Milliyet Prensipleri Hakiki Müslümanlara Kabil-i Tatbik midir?", **Kırım Mecmuası**, nr. 16, İstanbul 12 Kanunievvel 1334, s. 284-285.

Milliyetçiliğin devamı ve bir parçası olarak, mecmuada işlenen mühim hususlardan bir diğeri de Türklük ve Tatarlık meselesidir. Mecmuadaki yazılara bakılırsa Tatarlık, Rusların bir aldatmacası olup, Türk birliğini parçalamak için Türkler arasına kasıtlı sokulmuştur. Ruslar, Türklerin Tatar, Kırgız, Kazak, Özbek gibi boy ve kabile isimlerini öne çıkarmış, hatta Türkçenin lehçe ve şivelerini ayrı dillermiş gibi göstererek, Türkler arasında boy milliyetçiliğini kışkırtmıştır. Muharrirlerin önemli bir kısmı bu aldatmaca karşısında, Gaspıralı'nın yolunu izlemiş ve bunun gerçek olmadığını ısrarla söylemiştir. Kırım Mecmuası yazarları, Kırım veya bir başka Türk ülkesinin bağımsızlığının yolunu, Türk ve Müslümanların birliğinde görmektedir. Mecmuada Türklük ve Tatarlık kavramları kucaklaştırılmaya çalışılmış, mazideki parlak günlerin ancak birlik ve beraberlikle gerçekleşebileceği belirtilerek, düşmanların ise Türkleri parçalamak ve yok etmek için her şeyi yapacağı üzerinde durulmuştur¹⁶. Türklük-Tatarlık konusunda Çubukçuzade Safveti Kemal bakış açısını mecmuada şu şekilde ifade etmiştir:

“Biribirinin etini budunu yolmak, mevcudiyetini kemirmek için var kuvvetiyle uğraşan iki din kardeşinin ötede bu gibi mesaili külliye kale bile almak lüzum ve mecburiyetini terakkiyat-ı asriyye ve medeniyyeye muhalif görerek, elbirliğiyle itilaya doğru hatve-endaz olanların mesai-i meşkûrelerini görememeleri ve bundan da: Evvelkilerin tedenni ve inhitatına mukabil, sonrakilerin her cihetden cihan-ı terakkiyatına, cihan-ı mamuriyyet ve inkişafına hakim olup kalmaları neticesinin çıkması kadar tabii bir şey yokdur ve olamaz. Çünkü, birinciler “sensin bensin” ile meşgul iken, diğerleri terakki ve itila yolunda koşmakta ve hatta o yolda can vermektedirler.”¹⁷

Mecmuada Türk Dünyasının birlikteliğinin önemi üzerinde de durulmuş ve bunun her alanda olduğu gibi İsmail Gaspıralı'nın '*Dilde, fikirde, işte birlik*' fikrine sıkı sıkıya bağlı kalınmasıyla gerçekleştirilebileceği belirtilmiştir. Mecmua, İstanbul Türkçesiyle yayınlanmış olup Türk Dünyasıyla ilgili yapılacak bütün yayınların da İstanbul Türkçesiyle yayınlanması gerektiğini şiddetle savunmuştur¹⁸. Bu konu hakkında mecmuada çok fazla yayın bulunmakla birlikte özellikle Ömer Seyfettin'in "Büyük Türklüğü Parçalayanlar Kimlerdir?" konulu yazısı dikkat çekmektedir.

“Dilde, fikirde, işte birlik” şîarıyla bütün Türk milletinin birleşmesine çalışan İsmail Gasprinski Efendi de vaktiyle Turan'da anlaşılamamıştı. Şimal Türkleri “Nur” gazetesiyile “Biz Tatarız!” diye bu büyük adama itiraz ediyorlar, onun millî hakikatini idrak edemiyorlardı. Zaman geçti. Hakikat ilerledi, bu hakikati tutmak isteyen el kırıldı. Şimdi bütün Türkler bunu bilmelidir:

16 Çubukçuzade Safveti Kemal, “Türklük-Tatarlık-I-II-III”, **Kırım Mecmuası**, nr. 2, İstanbul 16 Mayıs 1334, s. 27-28; **Kırım Mecmuası**, nr. 5, İstanbul 27 Haziran 1334, s. 88; **Kırım Mecmuası**, nr. 7, İstanbul 25 Temmuz 1334, s. 125-126; Halim Sabit, “Türk Birliği Yolunda”, **Kırım Mecmuası**, nr. 2, İstanbul 16 Mayıs 1334, s. 28, 33-34;

17 Çubukçuzade Safveti Kemal, “Türklük Tatarlık III”, **Kırım Mecmuası**, nr. 7, İstanbul 25 Temmuz 1334, s. 125-126

18 Abdülmecid Şamil, “Büyük (Gaspıralı'nın) tezkirnamı”, **Kırım Mecmuası**, nr. 1, İstanbul 2 Mayıs 1334/1918, s. 6-7, Safveti Kemal, “Dilde, fikirde, işte birlik”, **Kırım Mecmuası**, nr. 3, İstanbul 30 Mayıs 1334/1918, s. 43-44, Galatasaray Sultanisi Muallimi Nüzhet Haşim, “Bugünkü Türkçülükte Lisan Telakkisi”, **Kırım Mecmuası**, nr. 4, İstanbul 13 Haziran 1334/1918, s. 75-76, Muallim Hüsameddin, “Kırım'da Lisan-ı Resmi Meselesi”, **Kırım Mecmuası**, nr. 9, İstanbul 22 Ağustos 1334/1918, s. 167.

1- Dünyada (dini, dili bir) büyük bir Türk milleti vardır.

2- Ayrı ayrı (Türk devletleri) olabilir. Kırım, Kafkasya, Buhara, Türkistan ve ilh... Fakat ayrı ayrı Türk milletleri olamaz!

3- Ayrı ayrı (Türk lehçeleri) olabilir. Kastamonu, Erzurum, Azerbaycan, Bakü, Kazan, Hokand, Kaşgar ve ilh... lehçeleri gibi! Fakat ayrı ayrı Türkçe olmaz. Umumi Türkçe birdir. O da en büyük Türklük merkezinin, hakanın, halifenin oturduğu, Türk darülfünûnunun bulunduğu yerin lîsânıdır! Yani (İstanbul Türkçesidir!)¹⁹

Mecmuada üzerinde durulan mühim mevzulardan biri de kadınlardır. Yazarlar, tarihteki Türk devletlerinde aile yapısı ve günlük yaşantı üzerinde durarak, bunlar arasında kadının rolünü tespitiye çalışmışlardır. Her alanda olduğu gibi burada da Gaspıralı'nın fikirleri yol gösterici durumdadır. Söz konusu fikirler, kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması gerektiği yolundadır. Özellikle 1917 Kırım Kurultay'ında bazı kadınların önemli görevlere getirilmesi mecmuada birçok yazar tarafından dile getirilmiş, Türk toplumunda eskiden beri kadınlara verilen değer üzerinde durulmuştur. Ancak kadınların hem İslam dünyasında hem de Türkler arasında toplumsal işlev bakımından geriye itildiği de tespit edilmektedir. Diğer taraftan, 1905 ihtilaliyle rey hakkı tanınan kadınların, Rusya içindeki Kırım'da oy kullanmalarını teşvik bakımından da, konuya ayrı bir ehemmiyet verilmiş görünmektedir²⁰. Nitekim 26 Kasım 1917'de kurulan ve kısa bir süre sonra Bolşevikler tarafından ortadan kaldırılan Kırım Ahali Cumhuriyeti'nin Kanuni Esasisinin 18. Maddesinde kadın haklarına şu şekilde değinilmiştir.

*"XVIII- Kurultay, müsavat-ı beşer esasını kabul ettiğinden, kadınların da erkeklerle beraber aynı hukuka malik olduklarını tasdik eder ve bu müsavat esası üzerine bir kanun yapılmasını Meclis-i Mebusan'a havale eder."*²¹.

Kırım Mecmuası'nın içeriğinin genel Türk Tarihi açısından kullanılan birinci el kaynaklar açısından da önemi bulunmaktadır. Mecmuadaki konuların daha iyi anlaşılması için fotoğraf, resim ve harita gibi birinci el görsel kaynaklara yer verilmiştir. Örneğin; Çelebi Cihan,²² Cafer Seydahmet,²³ Bekir Sıtkı Efendi,²⁴ Seyyid Celil Hattatof²⁵ gibi birçok Kırimlı ünlünün fotoğrafları dergide bulunmaktadır. Keza, Kırım Hanlarının bastırıldığı iki sikkenin,²⁶

19 Ömer Seyfettin, "Büyük Türklüğü Parçalayanlar Kimlerdir?", Kırım Mecmuası, nr.1, İstanbul 2 Mayıs 1334, s. 3-5

20 O. K. Hatif, "Rus İnkılabında Türk-Tatar Kadınlığı", Kırım Mecmuası, nr. 6, İstanbul 11 Temmuz 1334, s. 109-112; Ziyetullah Nuşirevan, "Şeriat Esasları ve Kadınlık Meseleleri-I-IP", Kırım Mecmuası, nr. 10, İstanbul 5 Eylül 1334, s. 181-182; Kırım Mecmuası, nr. 11, İstanbul 26 Eylül 1334, s. 201-204; Fahreddin Tonguç, "Kırım Kadınlığı-I-II", Kırım Mecmuası, nr. 3, İstanbul 30 Mayıs 1334, s. 54-56; Kırım Mecmuası, nr. 5, İstanbul 27 Haziran 1334, s. 96-97; Aynülhayat, "Rusya Kadınlarının Hayat ve Faaliyet-i İctimaiyesi", Kırım Mecmuası, nr. 4, İstanbul 13 Haziran 1334, s. 65-67.

21 İmzasız, "Kurultay Kanun-i Esasisi ve Hükümet-i Milliye", Kırım Mecmuası, nr.2, İstanbul 16 Mayıs 1334, s.21-23

22 Çelebi Cihan Efendi resmi için bkz. Kırım Mecmuası, nr.1, s.12

23 Cafer Seydahmet resmi için bkz Kırım Mecmuası, nr.1, s.10

24 Bekir Sıtkı Efendi için bkz Kırım Mecmuası, nr.2, mündercerat kısmı

25 Seyyid Celil Hattatof resmi için bkz. Kırım Mecmuası, nr.7, s.131

26 Kırım parası için bkz. Kırım Mecmuası, nr. 3, s.51

Kırım Hanlarının oturduğu Bahçesaray'daki Han Saray'ın,²⁷ Kırım gök bayrağının asıldığı ilk geminin de fotoğrafları vardır. Bunların yanında Osmanlı padişahı Sultan VI. Mehmet Han²⁸, Afganistan Emiri İnâyetullâh Han,²⁹ Kırım Hükümeti Milliyesi'nin İstanbul temsilcisi Hüseyin Sabri Bey³⁰, Mecmuanın Müdürü Süleyman Sudi Bey³¹, II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi katılımcıları³², Kırım Milli İcra Komitesi üyeleri³³ ve Kazan ve Kırım murahhaslarının dersaadette çekildikleri resimleri de yer almaktadır. Ayrıca mecmuada Ural-İdil İslam Cumhuriyeti'nin³⁴ ve Ukrayna Hükümetinin sınırlarını³⁵ gösteren haritada yer almaktadır.

Sonuç

Çalışmada yer verilen Kırım Mecmuası gerek işlenen konular gerekse mecmuada aktif olarak yer alan tarihi şahsiyetler ve de çıkarıldığı dönemin tarihi, siyasi, kültürel atmosferini yansıtması dolayısıyla Genel Türk Tarihi alanında önemli bir kaynak hüviyetindedir. Mecmua, her ne kadarda uzunca bir dönem yayın hayatını sürdürememiş olsa da sahip olduğu değerli içerik nedeniyle diğer birçok mecmua çalışması gibi önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada, Genel Türk Tarihi araştırmacılarının dergi içeriğine dikkatlerinin çekilmesi amaçlanmış ve bu amaçla da derginin önemi ve içeriği hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Özellikle Rusya'nın 16 Mart 2014'te yasa dışı referandumunu ileri sürerek ilhakı ile tekrar gündeme gelen ve sıcaklığını koruyan Kırım meselesinden dolayı da yaklaşık bir asır önce çıkan bu dergide yer alan konuların önem arz ettiği düşünülmektedir. Yüz yıl önce Kırım'ın tekrar bağımsızlığını kazanması için İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde ve İşte birlik" ülküsü doğrultusunda yayınlanan Kırım Mecmuası bütün bunların yanında özellikle Türk dünyası ile ilgili ilmi, edebi, dini ve içtimai konuları irdelemesi bakımından örnek teşkil etmesi açısından da dikkat çekicidir. Bilhassa 16 Mart 2014'de Kırım Tatar Meclisinin boykot kararı aldığı referandumun hemen ardından 5 gün sonra düzenlenen törenle uluslararası kamuoyunun tüm tepkisine rağmen tek taraflı olarak Rusya'ya bağlanan günümüz Kırım'ında Türk varlığının en önemli göstergelerinden biri Kırım Mecmuası'dır (Bkz. Ek:1).

KAYNAKÇA^{36*}

27 Han saray resmi için bkz. Kırım Mecmuası, nr. 1, s.11

28 Sultan VI.Mehmet Han resmi için bkz Kırım Mecmuası, nr.6, s.109

29 Afganistan Emiri İnâyetullah Han resmi için bkz. Kırım Mecmuası, nr.20, s.352

30 Hüseyin Sabri Bey'in resmi için bkz Kırım Mecmuası, nr.8, s.149

31 Süleyman Sudi Bey'in resmi için bkz Kırım Mecmuası, nr.99, s.169

32 II.Rusya Müslümanları Kongresi katılımcılarının resmi için bkz. Kırım Mecmuası, nr.4, s.70

33 Kırım Milli İcra Komitesi üyeleri için bkz. Kırım Mecmuası, nr.13, s.241

34 Ural-İdil İslam Cumhuriyeti haritası için bkz Kırım Mecmuası, nr.6, s.112

35 Ukrayna Hükümeti haritası için Bkz Kırım Mecmuası, nr.2, s.30

36*Kırım Mecmuası'ndan alınan makale veya sair yazılar, eklede fihrist bölümünde yer aldığı için tamamı kaynakçaya alınmamıştır.

AYNÜLHAYAT, "Rusya Kadınlarının Hayat ve Faaliyet-i İctimaiyyesi", Kırım Mecmuası, nr. 4, İstanbul 13 Haziran 1334

AZİZ, Ömer, "Türklük mü Tatarlık mı?" Kırım Mecmuası, nr. 13, İstanbul 13 24 Teşrinievvel 1917.

BALA, Mirza, "Kırım", *İslam Ansiklopedisi*, VI.

BEKTÖRE, Şevki, "Kırım İçün", *Kırım Mecmuası*, nr. 1, İstanbul 2 Mayıs 1334/1918

ÇAKAN, Varis, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Binyıl Yayınları, Ankara 2009.

DOĞAN, Ahmet, Kırım Mecmuası 1-23 sayılar (Fihrist ve Metinler), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2000.

DEVLET, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi-1917-1919)*, İstanbul 1998

DEVLETŞİN, Tamurbek, "Ceditçilik (Yenileşmek)", *Emel*, nr. 132 (Eylül-Ekim), Ankara 1982.

GEORGEON, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, İstanbul 1999.

GÖMEÇ, Saadettin, *İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt. 20, Sayı 31, ss. 51-92

HABLEMİTOĞLU, Necip, *Çarlık Rusyasında Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara 1997.

HABLEMİTOĞLU, Şengül-HABLEMİTOĞLU, Necip, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, Ankara 1998.

HATİF, O[sman] K[emal], *Gök Bayrak Altında Millî Faâliyet*, İstanbul 1334 (1918).

O. K. Hatif, "Çelebi Cihan Efendi Merhum", *Kırım Mecmuası*, nr. 1, İstanbul 2 Mayıs 1334/1918

O. K. Hatif, "Rus İnkılabında Türk-Tatar Kadınlığı", *Kırım Mecmuası*, nr. 6, İstanbul 11 Temmuz 1334

HAŞİM, Galatasaray Sultanisi Muallimi Nüzhet, "Bugünkü Türkçülükte Lisan Telakkisi", *Kırım Mecmuası*, nr.4, İstanbul, 13 Haziran 1334/1918,

HÜSAMETTİN, Muallim, "Kırım'da Lisan-ı Resmi Meselesi", *Kırım Mecmuası*, nr.9, İstanbul 22 Ağustos 1334/1918

ILGAR, İhsan, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, İstanbul 1998.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Bellekten*, nr. 46, Ankara 1948.

İNALCIK, Halil, "Türklük ve Tatarlık: Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı", *Yeni Türkiye Dergisi (Türk Dünyası Özel Sayısı)*, nr. 16, Ankara Temmuz 1997.

KEMAL, Saffeti, "Dilde, fikirde, işde birlik", *Kırım Mecmuası*, nr.3, İstanbul 30 Mayıs 1334/1918

KEMAL, Çubukçuzade Safveti "Türklük-Tatarlık I", *Kırım Mecmuası*, nr. 2, İstanbul 16 Mayıs 1334

KEMAL, Çubukçuzade Safveti "Türklük-Tatarlık II", *Kırım Mecmuası*, nr. 5, İstanbul 27 Haziran 1334.

KEMAL, Çubukçuzade Safveti "Türklük-Tatarlık II", *Kırım Mecmuası*, nr. 7, İstanbul 25 Temmuz 1334.

KIRIMAL, Edige, "Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi", *Emel*, nr. 134 (Ocak-Şubat), Ankara 1983.

KIRIMER, Cafer Seydahmet, *Bazı Hatıralar*, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.

KIRIMLI, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, TTK Yay. Ankara, 1996.

KIRIMLI, Ahmet İhsan, "Kırım", *Yeni Türkiye Dergisi (Türk Dünyası Özel Sayısı)*, nr. 16, Ankara Temmuz 1997.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.

MARAŞ, İbrahim, "İsmail Gaspıralının Bilinmeyen Bir Risalesi: Mektep ve Usul-i Cedit Nedir?", *Emel*, nr. 219 (Mart-Nisan), Ankara 1997.

MESUD, Mahmut, "Milliyet Prensipleri Hakiki Müslümanlara Kabil-i Tatbik midir?", *Kırım Mecmuası*, nr. 16, İstanbul 12 Kanunievvel 1334

NUŞİREVAN, Ziyetullah, "Şeriat Esasları ve Kadınlık Meseleleri", *Kırım Mecmuası*, nr. 10, İstanbul 5 Eylül 1334,

ORTAY, Selim, *Kırım İstiklâl Davâsı*, Köstence 1939 (Arap harfli Türkçe).

ÖZTÜRK, Ayhan, "Kırım Muhtar Türk Cumhuriyeti", *Türk Yurdu Dergisi (Türk Dünyası Özel Sayısı)*, nr. 14, Ankara Eylül 1994.

SABİT, Halim “Türk Birliği Yolunda”, Kırım Mecmuası, nr. 2, İstanbul 16 Mayıs 1334,

SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, Ankara 1997.

SEYFETTİN, Ömer, “Büyük Türklüğü Parçalayanlar Kimlerdir?”, Kırım Mecmuası, nr. 1, İstanbul 2 Mayıs 1334,

TAHİR, Mahmut, “Gaspıralı İsmail Bey ve Ganibay Hüseyinov”, *Emel*, nr. 148 (Mayıs–Haziran), Ankara 1985.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Genel Türk Tarihi”, *Tarih İçin Metodoloji*, (Ed. A. Şimşek), Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2016.

TONGUÇ, Fahreddin “Kırım Kadınlığı”, Kırım Mecmuası, nr. 3, İstanbul 30 Mayıs 1334

ÜLKÜSAL, Müstecip, *Dobruca ve Türkler*, Ankara. 1987.

ÜLKÜSAL, Müstecip, *Kırım Türk-Tatarları, Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları*, Ankara, 1980.

EKLER

Kırım Mecmuası'nın Fihristi

<p>Kırım Mecmuası, nr. 1, 2 Mayıs 1334/1918</p> <p>–“Tutduğumuz Yol”, s. 1.</p> <p>–Şevki Bektöre, “Kırım İçin”, s. 2.</p> <p>–Ömer Seyfeddin, “Büyük Türklüğü Parçalayanlar Kimlerdir?”, s. 3-5.</p> <p>–Celal Nuri, “Çarizmin Hortlaması İhtimali”, s. 5.</p> <p>–Samizade Süreyya, “İttihad-ı İslam’a Doğru”, s. 6.</p> <p>–Abdülhamid Şamil, “Büyük Gasprinski’nin Tezki-i Namı”, s. 6-7.</p> <p>–Soysallıoğlu İsmail Subhi, “Karadeniz ve Kırım”, s. 7-8.</p> <p>–Hüsam Giray, “Bora Gazi Giray Han”, s. 8, 14-16.</p> <p>–Bekirzade Hamdi, “Cafer Seyyid Ahmed”, s. 9-11.</p> <p>–O[sman] K[emal] Hatif, “Çelebi Cihan Merhum”, s. 12-14.</p> <p>–Seyyid Celil, “Bağçasaray”, s. 16-19.</p> <p>–Edib Efendi (merhum), “Kırım Halk Edebiyatından: Sefername”, s. 19-20.</p> <p>–Muallim Fevzi Altok, “Kırımın Rüyası”, s. 20.</p>	<p>Kırım Mecmuası, nr. 2, 16 Mayıs 1334/1918</p> <p>–“Kurultay Kanun-ı Esasisi ve Hükûmet-i Milliye”, s. 21-23.</p> <p>–O. K. Hatif, “Hukuk-ı Düvel Nokta-i Nazarından Kırım Devleti”, s. 23-25.</p> <p>–“Ukrayna Cumhuriyeti’nin Manifestosu”, s. 25-26.</p> <p>–Muallim Ahmed Halid, “Osmanlı Tarihinde Kırım”, s. 26-27.</p> <p>–Çubukçuzade Safveti Kemal, “Türklük-Tatarlık”, s. 27-28.</p> <p>–Halim Sabit, “Türk Birliği Yolunda”, s. 28, 33-34.</p> <p>–Muallim Ömer Aziz-Bekir Muhyeddin, “Kırım Hakkında Coğrafi, İktisadi, Siyasi Malumat-ı Umumiyye”, s. 29-33.</p> <p>–Nebi Koku, “Bir Kırımının Defter-i Hatıratından”, s. 34-35.</p> <p>–Muallim Hüsameddin, “Kırım Hanlığı Hatıratından”, s. 35-37..</p> <p>Şevki Bektöre, “Milletimin Kabesi”, s.37-38</p> <p>–Ömer Seyfeddin, “Kırk Kız”, s. 38-40.</p> <p>–Kozanzade Cenab Muhyeddin, “Kafkasya Müslümanlarına”, s. 40.</p> <p>–Kırımîliler Cemiyeti, “Kırımın İstiklali”, s. 40.</p>
--	--

<p>Kırım Mecmuası, nr. 3, 30 Mayıs 1334/1918 –"Kırım'da Bir Resm-i Geçid", s. 41-43. –Safveti Kemal, "Dilde, Fikirde, İşde Birlik", s. 43-44. –Cafer Seyyid Ahmed-Hamdullah Subhi, "Türk Ocağında", s. 44-45. –Şevki Bektöre, "Dalgalara", s.45 –Ş. Haytagil, "Kırım Günleri", s. 46.. –Ali Enver, "Kırım için", s.46 –O.Faik, "Sultan'ın ölümü", s.46-47 –Cenap Muhiddin, "Tahmis", s.47-48 –Fevzi Altok, "Kırım Kurultayına", s. 48. –Cemile Nuşirevan, "Kırımın Hicranı", s. 48, 53-54. –Abdülgaffar, "Kırımı Bir Nazır", s. 49-53.. –Şevki Bektöre, "Güzel Bayrak", s.49 –Fahredden Tonguç, "Kırım Kadınlığı", s. 54-56. –Hüsam Giray, "Rezmi Bahadır Giray Han", s. 56-58. –Ayaz İshaki, "Bir Turanlının Defter-i Hatıratından", s. 58-60.</p>	<p>Kırım Mecmuası, nr. 4, 13 Haziran 1334/1918 –"Bağçasaraydaki Milli Müesseseler", s. 62-65. –Aynülhayat, "Rusya Kadınlarının Hayat ve Faaliyet-i İctimaiyyesi", s. 65-67. –M. Nuri, "İslam Giray Han", s. 67-68, 73. –Safveti Kemal, "Kırım Düğünleri", s. 69-73 –Mehmet Niyazi, "Hep Vatan", s.74 –Şevki Bektöre, "Ey Çatırtav!", s.75 –Galatasaray Sultanisi Muallimi Nüzhet Haşim, "Bugünkü Türkçülükte Lisan Telakkisi", s. 75-76. –Bahaeddin Tefvik, "Bir Kırımlının Arzusu", s. 77-79. –Ömer İrfan, "Kırımlı Gençlere-İnkılab ve İhtiras", s. 79. –Ayaz İshaki, "Bir Turanlının Defter-i Hatıratından: Ejderhandan Batuma Giderken", s. 80.</p>
<p>Kırım Mecmuası, nr. 5, 27 Haziran 1334/1918 –O. K. Hatif, "Kırım'da Nüfus Ekseriyeti", s. 81-83. –Abdülgaffar, "Kırım Gençleri Hakkında Bazı Malumat", s. 83-84. –O. K. Hatif, "Rusya Müslümanları-I", s. 85-87. –Safveti Kemal, "Türklük-Tatarlık", s. 88. –Fevzi Altok, "Kırım Gençliği ve Rus İnhilali", s. 88, 92-94. –Hüseyin Badaninski, "Kırım İslam Sanayi-i Nefisesi Tarihinden", s. 89-9 –Arif Dünder, "Garip Bülbül", s.94 –Çobanoğlu Bekir Bav Bek, "Togan Til", s.94-95 –Hüseyin Cahid, "Kırımın Daveti", s. 95-96 –Numan Bay Börü, "Açu", s.96 –Fahredden Tonguç, "Kırım Kadınlığı", s. 96-97. –Ayaz İshaki, "Bir Turanlının Defter-i Hatıratından: Ejderhandan Batuma Giderken", s. 98-99. –Seyyid Celil Şem'i, "İctimai Hastalıklarımız", s. 99-100.</p>	<p>Kırım Mecmuası, nr. 6, 11 Temmuz 1334/1918 –Kırım Mecmuası, "Bayram", s. 101. –Yakub Kemal, "Şarkda Büyük Bir Millet", s. 101-102. –Yusuf Muzaffer, "Rusya Müslümanları Hayatından", s. 102-103. –Fuad Viting, "Kırım Hakkında Mütalaat", s. 103-1 –Ahmed Cevad, "Sergüzeşt", s. 106-107. –Seyyid Celil Şem'i, "Kırım İctimaiyatından", s. 107-108. –O[sman] Akçokraklı, "Kırım'da Bayrak Meselesi", s. 108, 112-114. –O. K. Hatif, "Rus İnkılabında Türk-Tatar Kadınlığı", s. 109-112. –Muallim Hüsameddin, "Kırım Tarihinden", s. 114-116. –Manisa Sultanisi Muallimi M. Nuri, "On Senelik Bir Hayat", s. 116-117. –Ayaz İshaki, "Şimaldeki Kardeşlerimiz", s. 118-119. –Ayaz İshaki, "Bir Turanlının Defter-i Hatıratından: Ejderhandan Batuma Giderken", s. 120.</p>

<p>Kırım Mecmuası, nr. 7, 25 Temmuz 1334/1918 –Çobanzade Bekir Sıdkı, “Macar Kardeşler”, s. 121-125. –Safveti Kemal, “Türklük–Tatarlık”, s. 125-126. –Kadıze Arif Dünder, “Genç Kırımliya”, s.126-127 –Çobanoğlu Bekir Bav Bek, “Kaval Sesleri”,s.127 –Timurcan,“Yurduma”, si127 –Kırımlioğlu Yunus, “Sevimli Kırım”, s.127 –Raşid Aşki Çorabatur, “Tahassür”, s. 128. –Hüsam Giray, “Kırımın Şanlı Tarihinden: Hacı Selim Giray Han”, s. 129-134. –Aziz Temuçin, “İdeal Uğruna”, s. 134-136. –Fevzi Altok, “Kırımlıların Kırında ve Anadolu’da Çiftçiliği”, s. 136-137. –Aynülhayat, “Bir Tahtla Bir Tabut Arasında”, s. 137-138. –Habil Adem, “Rus Usul–i Temsili”, s. 138-140.</p>	<p>Kırım Mecmuası, nr. 8, 8 Ağustos 1334/1918 –Doktor İgnats Kunoş, “Tuna Boyu Tatarları”, s. 141-143. –“Kırımlılar Cemiyet–i Hayriyyesi”, s. 143-144. –“Birinci Müslüman Kolordusunun Tarihi”, s. 144-145. –M. Sami, “Milletlerin İstiklali ve Jimnastik”, s. 145-147. –Çelebi Cihan, “And Etkemen”, s. 147. –Şevki Bektöre, “Sılam”, s.147-148 –Hüseyin Cahit, “Tan Yıldızı”, s.148 –H...., “Güzel Kırımğa” s.148 –Reşid İzzeddin, “Fen ve Edebiyat”, s. 149-152. –O.E. “Sevgili Kırım İçin”, s. 152. –Zileyülük, “İldeşlerime”, s. 152. –Şevki Bektöre, “Kırım İçin”, s.152 –Hüsam Giray, “Kırında Maarif Meselesi”, s. 153-154. –Habil Adem, “Rus Usul–i Temsili”, s. 154-160.</p>
<p>Kırım Mecmuası, nr. 9, 22 Ağustos 1334/1918 –O. K. Hatif, “Kırında Bolşevik İstilas Tarihinden”, s. 161-164. –Hüsam Giray, “Kırımın İstila ve İşgali ve Muhaceret Meselesi”, s. 164-165. –Seyyid Celil, “Hakimiyet ve Devlet”, s. 166-167. –Muallim Hüsameddin, “Kırında Lisan–i Resmi Meselesi”, 167. –H.Cahit, “Şevki Bektöre”, s.167-168 –Haluk Nihat, “Büyük Mefkure Şehitlerine”, s.168 –Raşid Aşki Çorabatur, “İthaf”, s. 168, 170. –“Hasan Sabri Bek Ayvazof”, s. 169-170. –Hayrünnas Mahir, “Makedonya Siperlerinde”, s. 171-172. –Faik, “Şahin Giray”, s. 172-178. –Habil Adem, “Rus Usul–i Temsili”, s. 178-179. –“Tatar Cemiyet–i Hayriyyesinden Varid Olmuştur: Tavzihi–i Hakikat”, s. 179-180.</p>	<p>Kırım Mecmuası, nr. 10, 5 Eylül 1334/1918 –Ziyetullah Nuşirevan, “Şeriat Esasları ve Kadınlık Meseleleri”, s. 181-182. –O. K. Hatif, “Kırında Bolşevik İstilas Tarihinden”, s. 183-18 –Şevki Bektöre, “Han Cami Karşısında Yaş Yürekler”, s.186 –Bey Eriş, “Bir Babanın Tasası”, s.186 –Fahredden Tonguç, “Kırında İslam Nüfusunun Artması”, s. 187-188. –Fevzi Altok, “Kırım Medreseleri”, s. 188-189. –Faik, “Şahin Giray”, s. 189-196. –Habil Adem, “Rus Usul–i Temsili”, s. 196-199. –“Tatar Cemiyet–i Hayriyyesi ve Tavzihi–i Hakikat”, s. 199-200. –“Macaristan’a Talebe İzamı”, s. 200.</p>

<p>Kırım Mecmuası, nr. 11, 26 Eylül 1334/1918 –Ziyetullah Nuşirevan, “Şeriat Esasları ve Kadınlık Meselesi”, s. 201-204. –Osman Tokambatof–Yusuf Muzafferof, “Son Kırım Tarihi Vesaikinden”, s. 204-205. –Şevki Bektöre, “Kırılmış Rübab”, s. 205-206. –Osman Ruhi, “Kırım2ın Rüyası”, s.206-207 –Zileyölük, “Kırımga”, s.207 –Mehmet Niyazi, “Gamlı Bir Hatıra”, s.208-210 –Fahreddin Tonguç, “Kırım2da İslam Nüfusunun Artması”, s. 210-213. –Raşid Aşki Çorabatur, “Zavallı Vatanım”, s. 213-214. –Faik, “Şahin Giray”, s. 214-216</p>	<p>Kırım Mecmuası, nr. 12, 10 Teşrinievvel 1334/1918 –“Volga Boyu Tarihinden”, s. 217-220. –Seyyid Celil Şem’i, “İlim Ocakları”, s. 220. –Millet Gazetesinden, “Kırım2da Ne Düşünüyorlar?”, s. 221-222. –Feyzi, “Hakiki Hakimiyete Doğru”, s. 222-223. –Kırımlı Haydar, “Kırımın Tekrar Kurulması”, “Tatar Çalışmalıdır”, s. 223-225. –Yusuf Vezirof, “Milli Akşamlar”, s. 225-226. –Cemil Germeçikli, “Büyük Yangın”, s. 226-227 –Ömer Fevzi, “Tatarga”, s. 227 –Ali Saar, “Kırım”, s.228 –Kozanzade Ahmet, “Kırım Gencine”, s.228 –Necib Fazıl, “Yad–ı Hazin”, s. 228-229. –Seyyid Celil Şem’i, “Şairin Cemiyet İçindeki Mevkii”, s. 229-230. –Faik, “Şahin Giray”, s. 230-232. –Hafız Ömer Lütfi, “Baba Vatanı Olan Kırım Hakkında Bir Gencin Hissiyatı”, s. 232</p>
<p>Kırım Mecmuası, nr. 13, 24 Teşrinievvel 1334/1918 –Ataullah Bahaeddin, “Sulh–i Umumi ve Rusya Müslümanları”, s. 233-234. –Ömer Aziz, “Türklük mü, Tatarlık mı?”, s. 234-237. –Osman Ruhi, “Güzel Kırım2a”, s.237 –Cemil Germeçikli, “Tatarım”, s.238 –Ömer Lütfi Abdulah, “Bizde Mektebler, Muallim ve Muallimeler”, s. 238-239. –O. K. Hatif, “Türk–Tatar Akvamı ve Vilsonun Prensipleri”, s. 239-242. –Seyyid Celil Şem’i, “Avrupa’ya Talebe Göndermek”, s. 242-244. –O. K. Hatif, “Hanlık Devrinde Kırım”, s. 244-245. –Faik, “Şahin Giray”, 245-249.</p>	<p>Kırım Mecmuası, nr. 14, Teşrinisani 1334/1918 –Ziyetullah Nuşirevan, “Rusyada Şekl–i İdare”, s. 249-251. –M. K., “Budapeştede Talebelerimiz Nasıl İstikbal Olundular”, s. 251-252. –Fahreddin Tonguç, “Kırım Genci Kaviyyül–Bünnye Olmalıdır”, s. 252-253. –Cemil Germeçikli, “Vatanımızdan Çık”, s.253 –Ömer Fevzi, “Tatarga”, s.254 –Zile Yölük, “Tunaga”, s.254 –Haluk Nihad, “Endişem”, s.255 –Cemile Nuşirevan, “Gençlerin Mezarı”, s. 255-256. –Faik, “Şahin Giray”, s. 257-258. –Habil Adem, “Rus Usul–i Temsili”, s. 258-264.</p>

<p>Kırım Mecmuası, nr. 15, 21 Teşrinisani 1334/1918</p> <p>–Ziyetullah Nuşirevan, “Rusyada Şekl-i İdare”, s. 265-267.</p> <p>–E. M., “Bir Heyet-i İctimaiyyenin Teali ve Tedennisi Esbabı”, s. 267-268.</p> <p>–Muallim Hüsameddin, “Bolşeviklerle Hesab Zamanı”, s. 268-269.</p> <p>–Haluk Nihad, “Harabelerde”, s.269</p> <p>–M. Fikret, “Gün Doğuşu”, s. 270.</p> <p>–Raşid Aşki Corabatur, “Gazete”, s. 270-271.</p> <p>–Fahreddin Tonguç, “Vilsonun Prensipleri, Tatar Milleti”, s. 272-273.</p> <p>–Habil Adem, “Rus Usul-i Temsili”, s. 273-276.</p> <p>–E. Rıza, “Mazi Hatıralarından”, s. 276-280.</p>	<p>Kırım Mecmuası, nr. 16, 12 Kanunievvel 1334/1918</p> <p>–Ziyetullah Nuşirevan, “Kafkasya ve Türk-Tatar Akvamı”, s. 281-282.</p> <p>–Vedad Örfi, “Kırım Meseleleri: Ondokuzuncu Asırda; Birinci Kısım: Rusya”, s. 282-284.</p> <p>–Mahmud Mesud, “Milliyet Prensipleri Hakiki Müslümanlara Kabil-i Tatbik midir?”, s. 284-285.</p> <p>–Zile Yölük, “İdil Boyu”, s.285</p> <p>–Haluk Nihad, “Askerlerimize”, s.286</p> <p>–Mehmed Fahreddin (Tonguç), “Kırım Gençliği Kaviyyül-Bünye Olmalıdır”, s. 286-287.</p> <p>–Bursalı Mehmed Tahir, “İdare-i Osmaniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri”, s. 288-292.</p> <p>–E. Rıza, “Kırımın Mazi Hatıralarından”, s. 292-296.</p> <p>–Kırımlı Abdülhalim Hilmi, “Esad Beğ”, s. 296.</p>
<p>Kırım Mecmuası, nr. 17, 4 Kanunisani 1335/1919</p> <p>–Mehmed Fahreddin (Tonguç), “Mahkûm Milletlerin Yükselmesi”, s. 297-298.</p> <p>–Mahmud Mesud, “Milliyet Prensipleri Hakiki Müslümanlara Kabil-i Tatbik midir?”, s. 298-299.</p> <p>–Sudi, “Gök Bayrak”, s. 300.</p> <p>–Haluk Nihad, “Kış...”, s.300</p> <p>–Zile Yölük, “Dünya Ucmah Bulanda”, s.300</p> <p>–Nüzhet, “Musikimiz”, s. 301-302.</p> <p>–Bursalı Mehmed Tahir, “İdare-i Osmaniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri”, s. 302-309.</p> <p>–E. Rıza, “Kırımın Mazi Hatıralarından”, s. 309-312.</p> <p>–Mehmed Fahreddin (Tonguç), “Abdurrahman Beğ”, s. 312.</p>	<p>Kırım Mecmuası, nr. 18, 22 Kanunisani 1335/1919</p> <p>–Safveti Kemal, “Kırımın İstiklali Milletin Hakkı”, s. 313-314.</p> <p>–Mehmed Fahreddin (Tonguç), “Türkiyede Kırım Muhacirleri”, s. 314-315.</p> <p>–Mahmud Mesud, “Osmanlı Hakanları ve Kırım Hanları”, s. 316-317.</p> <p>–Sudi, “Kurtulacak Kırımı”, s.317-318</p> <p>–Osman Ruhi, “Meriç’in Geceleri”, s.318</p> <p>–Raşid Aşki, “Korkulu Rüyalar”, s. 319-320.</p> <p>–Mahmud Mesud, “Akvam-ı İslamiyye”, s. 320-322.</p> <p>–S. Sudi, “Rumelinin Makedonya Kısımında Düğün Âdetleri”, s. 322-325.</p> <p>–Muallim Hüsameddin, “Küçük Abdurrahman Beğ İçin”, s. 325-326.</p> <p>–Mehmed Akif, “Köy Hocası”, s. 327-328.</p>

<p>Kırım Mecmuası, nr. 19, 13 Şubat 1335/1919 –Azmi, “İstanbul–Türklük”, s. 329-330” . –Mahmud Mesud, “Tatar ve Türk”, s. 331-332. –H.T., “Ana”, s.334 –Zile Yölük, “Sığırcık”, s.335 –Ziyetullah Nuşirevan, “Kırım Müellifleri Münasebetiyle”, s. 333-334. –C[emile] N[uşirevan], “Mukaddes Rüya”, s. 335-336. –C. Ülker, “Emel Yolunda”, s. 336-337. –Safveti Kemal, “Kırımın İstikbali”, s. 337-338. –Mehmed Fahreddin (Tonguç), “Karilerimize”, s. 338-340. –Mahmud Mesud, “Akvam–ı İslamiyye”, s. 340-342. –S. Sudi, “Rumelinin Makedonya Kısmında Düşün Âdetleri”, s. 342-344.</p>	<p>Kırım Mecmuası, nr. 20, 6 Mart 1335/1919 –Nureddin Agat, “Kırımlılar Arasında Sınıf Kavgaları–I”, s. 345-346. –Mahmud Mesud, “Tatar ve Türk”, s. 346-347. –“Tarihi Mektublar: Temür Han ve Fransa Kralı Altıncı Kalos”, s. 347-348. –Mahmud Mesud, “Şarkda Büyük Bir İslam Hükümdarının Şehid Edilmesi”, s. 348-349. –Defterdar E. Fahreddin, “Bir Rüya”, s. 350-351. –Raşid Aşki (Çorabatur), “Eskişehir”, s. 351-353. –Mahmud Mesud, “Akvam–ı İslamiyye”, s. 353-355. –Mahmud Mesud, “Kaşgar Kıt’a–ı İslamiyyesi ve Yakub Han”, s. 355-358. –S. Sudi, “Rumeli Düşün Âdetleri”, s. 358-360.</p>
<p>Kırım Mecmuası, nr. 21, 27 Mart 1335/1919 –“.....”, s. 361-363” . –Nureddin Agat, “Kırımlılar Arasında Sınıf Kavgaları”, s. 363-365. –Mahmud Mesud, “Akvam–ı İslamiyyeden Arablar”, s. 365-366. –Mahmud Mesud, “Tatar ve Türk”, s. 367. –Raşit Aşki, “Kırım İçin”, s.367-368 –E.Fahri, “Kış Gecesi”, s.368 –Osman Cudi, “Tereze Tübinde”, s. 368-370. –E. Şükrü, “Rüya”, s. 370-371. –Dâna, “Tulu”, s. 371-372. –E. Fahri, “Bir Hatıra”, s. 372-373. –Mahmud Mesud, “Kaşgar Kıt’a–ı İslamiyyesi ve Yakub Han”, s. 374-375. –“Yeni Afgan Emiri”, s. 375.</p>	<p>Kırım Mecmuası, nr. 22, 24 Nisan 1335/1919 –“Tatar Milleti”, s. 377-378. –Ziyetullah Nuşirevan, “Halk Edebiyatının Ehemmiyeti Hakkında”, s. 378-379. –Zile Yölük, “Muhabbet”, s.379-380 –Osman Nuri, “Çehre-i Efal”, s.381-382 –Osman Cudi, “Teraze Tevbinde”, s.382-383 –Safveti Kemal, “Bağçasaray–I”, s. 384.</p>
<p>Kırım Mecmuası, nr. 23, 10 Mayıs 1335/1919 –Mehmed Fahreddin (Tonguç), “Üstad–ı Bînazir Süleyman Nazif Beğefendi Hazretlerine”, s. 385-387. –Çatırtavlı, “Tatarının Hali”, s. 387. –“Dobruca Müslümanları”, s. 388. –Safveti Kemal, “Bağçasaray–II”, s. 388-389. –O. K. Hatif, “Zincirli Medresesi”, s. 389-390. –Raşid Aşki, “Ne Yapsak Nafile, Eli Tutan Yok”, s. 390-391. –Dobrucalı Abdulhalim Hadi, “Tuna”, s.391-392 –“Boray Şık”, s. 39</p>	

Yrd. Doç. Dr.

Murat HANILÇE

Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi, Tokat-TÜRKİYE.
murat.hanilce@gop.edu.tr

Eser Geçmişi: 15 Kas 2017 / 14 Ara 2017

DOI: 10.21551/jhf.353553

Yozgat İlinde İki Osmanlı Kalesinin Dünü ve Bugünü Karahisar-ı Behramşah (Müşalim) Kalesi ve Akçakale

*Two Ottoman Fortresses in the Borders of Yozgat Province
Karahisar-ı Behramşah (Müşalim) and Akçakale Fortresses*

ÖZET

Yozgat'ın idari yapısı Osmanlı Devleti egemenliği sırasında günümüzden oldukça farklıydı. Günümüzde Yozgat ili sınırları içerisinde kalan Aydıncık, Çekerek, Kadışehri ve Akdağmadeni ilçe topraklarının önemli kısmı Sivas sancağına bağlı Zile kazası sınırlarındaydı. Söz konusu yerleşimler Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Dulkadirliyle Osmanlıların bir kesişme noktası olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarına oldukça yakın bir konumdaydı.

Osmanlıların 15 ve 16. yüzyıllarda tuttukları tapu kayıtları ve diğer arşiv belgelerine göre, bu çalışmaya konu olan iki kaleden birisi aynı zamanda Zile kazasına bağlı bir nahiye olan Karahisar-ı Behramşah'ta ve diğeri Halka-i Hass nahiyesindeydi. Karahisar-ı Behramşah'taki kaleye kalede oturan ve Zile zaimi olan Müşalim oğlu Ali Bey ve sülalesinden dolayı Müşalim kalesi denmekteydi. Halka-i Hass nahiyesinde bulunan kale Akça Kale adını taşımaktaydı.

Bu çalışmada, günümüzde Yozgat Akdağmadeni ilçesi sınırlarında kalan Karahisar-ı Behramşah kalesi ile Kadışehri ilçesi sınırları dâhilinde bulunan Akça Kale'nin arşiv belgelerine ve mevcut araştırma eserlerine göre tarihi ortaya konulacaktır. Adı geçen kalelerin günümüzdeki durumu ile ilgili yaptığımız gezi sonrasında yöre halkından elde edilen bilgiler de değerlendirilecektir. Bu kaleler hakkında eksik bazı bilgiler bu çalışma ile tamamlanmaya çalışılacaktır. Çalışmanın sonuç kısmında Yozgat ve çevresindeki Türk kalelerinin Türkiye turizmine kazandırılması konusunda bazı tespitler ve değerlendirmelere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yozgat, kale, Karahisar-ı Behramşah, Akça, Akdağmadeni, Kadışehri.

ABSTRACT

During the Ottoman Empire governance, Yozgat had a different administrative structure than today. Especially, today the important part of Aydıncık, Çekerek, Kadışehri and Akdağmadeni district lands within the boundaries of Yozgat province were at the Zile province which was a sanjak of Sivas.

These regions were in a position very close to the eastern borders of the Ottoman Empire, as it was an intersection point of the Ottomans with the Dulkadirids in the early period of the Ottoman Empire. Among those fortresses The Karahisar-ı Behramşah fortress was also called Müşalim fortress after Müşalimoğlu Ali Bey and his dynasty, Ali Bey who was zaim of Zela. Name of the castle that located at nahiyah of Halka-i Hass was called Akçakale.

In this study, the history of Karahisar-ı Behramşah which is located within the boundaries of Akdağmadeni and Akçakale which is located within the boundaries of Kadışehri districts, will be revealed according to archival documents and other sources. The information obtained from the local people regarding the current situation of the aforementioned fortresses will also be evaluated. Some missing information about these fortresses will be tried to be completed with this study. In the conclusion of the study, some determinations and evaluations will be made about bringing Yozgat and its surrounding Turkish fortresses to Turkish tourism

Keywords: Yozgat, Fortress, Karahisar-ı Behramşah, Akça, Akdağmadeni, Kadışehri.

I.Giriş:

Kale Arapça kal' kökünden türemiş bir kelimedir. Anlamı "tırmanılması zor, çıkılamayan bir dağdan kopan büyük kaya parçası ya da dağ kadar büyük bulut"tur. Osmanlılar zamanında muhkem yapı anlamında kullanılan kal'a (kale) sözcüğü buradan gelmektedir¹. Kaleler, stratejik bölgeleri ya da geçitleri korumak ve bu iş için gereken askeri kuvveti barındırmak üzere yapılmış; tahkim edilmiş yapılardır. Türk kaleleri bir iskân yerini korumak üzere birkaç tabaka duvar ile yapılmış veya mevcut bir kale etrafında gelişmiştir.

Anadolu'da bulunan Malatya, İznik ve Diyarbakır kaleleri gibi bir kısım kale zor zamanlarda halkı içine alabilecek genişlikte yapılmış Bizans'ın büyük kale özelliğini barındırmaktadır. Ayasuluğ, Honaz, Karahisarlar, Bursa, İzmir (Kadifekale), Kütahya, Kastamonu, Ankara, Niksar, Turhal ve Bayburt kaleleri Bizans'ın küçük görünümlü kastraları (kale) arasında yer almaktadır². Bunun dışında önemli geçitleri tutan Türk kaleleri de vardır. Örneğin Kırşehir merkez ilçesine bağlı Çayağzı kasabasının yaklaşık bir km. güneydoğusundaki Cemele (Çayağzı) kalesi bunlardan biridir. Oldukça yüksekte inşa edilen bu kalenin bulunduğu tepenin altında küçük bir köy vardır. Bu açıdan bakıldığında Cemele kalesi bir iskân yerini

1 Semavi Eyice, "Kale", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, cilt: 24, İstanbul 2001, s. 234-242.

2 Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 177-178. Ayrıca burada bahsi geçen bazı kaleler için bk. Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, cilt: 1, Ankara 1960.

korumaktan çok stratejik amaçlı bir görünüm arz eder.

Yozgat ili sınırları içerisinde Türk dönemine ait ilk kale kayıtları *Kazankaya* ve *Çekerek* kaleleri hakkındadır³.1519 tarihinde *Kızılıkünbed* nahiyesinin genel vergi dökümü yapılırken Kızılıkünbed kalesi *merdan* ve sipahilerinin vergi dökümünün verilmesi yörede bulunan Kazankaya kalesinin Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında faal olabileceğini ortaya çıkarmaktadır. Bununla beraber, bu kale isimleri daha sonraki kayıtlarda yer almamaktadır.

Osmanlılar zamanında Zile kazasına; günümüzde Yozgat merkez ilçesine bağlı Osmanpaşa beldesinde bulunan *Emirci Sultan Zaviyesi* ve *Karahisar-ı Behramşah Kalesi* Selçuklular döneminde iki önemli merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Emirci Sultan zaviyesi kültürel bir merkez teşkil ederken, Müşalim kalesi daha çok siyasi bir merkez görüntüsü çizmekteydi⁴. Ayrıca *Ağcakale*'de Osmanlıların ilk dönemlerinde bir zaim oturmakta idi.

II.Karahisar-ı Behramşah (Müşalim) Kalesi

Karahisar-ı Behramşah Kalesi Yozgat ili Akdağmadeni⁵ ilçe merkezinin 10 km.

- 3 Aziz B. Erdeşir-i Esterebadi, *Bezm ü Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990, s. 294, 296 ve 345.
- 4 Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskan ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1989, s. 13.
- 5 Osmanlılar döneminde XVI. yüzyılda *Bozok livası* dâhilinde *Akdağ* adında bir kaza bulunmaktaydı. Ne var ki, *Akdağ* merkez nahiyesi o tarihlerde, bugünkü *Yozgat ili Çayıralan ilçesi* sınırlarına konumlanmaktaydı. *Akdağ*'a bağlı *Boğazlıyan* bugünkü Boğazlıyan'a tekabül ederken, *Emlak nahiyesi* Çorum ili Alaca ilçesinin güneyini çevrelemekte ve *Gedük nahiyesi* ise *Sivas ili Şarkışla ilçesi* sınırlarında yer almaktaydı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Lütfi Arslan, *H. 963, M. 1556 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Bozok Sancağı'nın Ekonomik ve Demografik Yapısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 31-32. Bugünkü *Akdağ ilçesinin sınırlarının olduğu yerde Sivas eyaletine bağlı Zile kazasının 10 nahiyesinden biri olan ve incelediğimiz kaleyle aynı adı taşıyan Karahisar-ı Behramşah nahiyesi* vardı. 1796'ya kadar tam bir yerleşmeye sahip olmayan *Akdağmadeni* bu tarihten itibaren bölgede gümüş ve kurşun yataklarının işletmeye açılmasıyla giderek önem kazanmıştır. 1830'da nüfusu iyice artan yöre, 1839'da nahiyeye, 1860'ta da kazaya dönüştürülmüştür. Bu açıdan bakıldığında *Akdağ*'da madenin işletilmesine başlanmadan önceki dönemlerde *Karahisar-ı Behramşah*'in yörede canlılık sahibi olduğu ancak *Akdağmadeni*'nin kurulmasıyla beraber canlılığını yitirdiği öne sürülebilir. *Akdağ*'da maden arama faaliyetleri 1796'da başlamış ve maden 1796'da işletmeye açılmıştır. Yaşar Öcal, *Akdağ Maden-i Hümayunu İşletmesi Örneğinde Osmanlı'da Maden İşletmeleri (1796-1914)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Tokat 2016, s. 64. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Yozgat*'ın idaresinde söz sahibi olan *Cabbar-zadeler Akdağ*'daki madenin ilk işletmecileri olmuşlardır. 1796'da ölümüne kadar *Cabbar-zade Süleyman Bey* madeni işletmiştir. Öcal, *aynı tez*, s. 36. *Cabbar-zade Süleyman* döneminde madeni daha verimli kılmak için yapılan çeşitli keyfi idari değişiklikler *Karahisar-ı Behramşah*'in *Akdağ kazası* aleyhine geri planda kalmasına yol açmıştır. 7 Şaban 1230/15 Temmuz 1815 ile 18 Muharrem 1231/20 Aralık 1815 tarihli yazışmalar bu durumu teyit etmektedir. *Sivas Valisi Galip Paşa*'nın 20 Aralık 1815 tarihli tahriratının özetinden anlaşıldığı kadarıyla *Cabbar-zade Süleyman Bey* zamanında yapılan bir düzenlemeyle *Karahisar-ı Behramşah*'a bağlı bazı köyler *Akdağ idaresine* geçirilmiştir. Bir önceki *Sivas valisi Pehlivan Paşa*'ya durum iletildiğinde bu köylerin *Karahisar-ı Behramşah*'a ait olduğu tahrir defterlerinde yapılan incelemelerle kanıtlanmıştır. Bununla birlikte 1815'te *Akdağ* ayanı bulunan *Memiş Bey* kararı tanımamış; *Bozok mutasarrıfı Salih Ağa*'nın da desteğini sağlamıştır. *Galip Paşa Sivas Valisi* olduktan sonra *Akdağ* ve *Behramşah* arasındaki sorunlu köyler konusu gündeme geldiğinde hem tahrir defterleri gözden geçirilmiş hem de bazı ileri gelenlerin katılımıyla durum değerlendirilmiş; *Memiş Ağa* söz konusu köylerin *Behramşah*'a ait olduğu konusunda ikna edilmiştir. İki kaza arasındaki soruna neden olan köyler *Bazarcık*, *Akpınar*, *Davulbazlı*, *Kesrihisari*, *Musacık-ı Köklü Yolbaşı*, *Sokular Viranı*, *Dam Deresi*, *Aşurkışlası*, *Güllük*, *Karacaöz* ve *Eynelli köyleri* idi. Bunlardan *Eynelli* haricindekiler *Karahisar*'a bağlı kabul edilmişti. Ayrıca bu köylerden bazılarının *Çalhali* adında birleştirilip *Akdağ*'a katılmasının da önüne geçilmişti. *Karahisar-ı Behramşah* ile *Akdağ* arasındaki anlaşmazlık 1575 senesine ait *Defter-i Hakani*'deki bir der-kenardan anlaşılmaktadır. Bu der-kenarda belirtildiğine göre *Bozok Sancağı Akdağ kazasına* ilmühaber verildiği ve gerektiğinde bu deftere müracaat edilmesi gerektiği kaydedilmiştir. Bu der-kenarın düşüldüğü tarih 27 Cemaziye'l-evvel 1241/7 Ocak 1826 tarihidir. Bk. TKA, Td 12,

kuzeyinde yer almaktadır. Sivas-Ankara karayolunun geçtiği E-88 karayoluna beş km. uzaklıkta konumlanmaktadır. 1870'li yıllara kadar Karahisar-ı Behramşah adını muhafaza eden kale ve etrafındaki yerleşmenin bulunduğu köy, bu tarihten sonra Müşalimkalesi adıyla anılmıştır⁶. 1965 senesinde Çalışkan köyü adını almıştır. 1995 yılında ise Müşalimkalesi adına yeniden kavuşmuştur. Köyde bugün Büyükgeçe ve Küçükgeçe adında iki mahalle bulunup bu mahallelerin sınırını ortalarından geçen Bahçe Deresi çizmektedir⁷.

Türkiye sınırları içerisinde ikisi Trakya'da -biri Karahisarlı şeklinde olmak üzere otuzdan fazla yerde Karahisar adına rastlanmaktadır⁸. Türkler Anadolu'ya gelmeden önce, özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde, bu topraklarda pek çok şehir ve kasaba askeri garnizon özelliğindedir. Bizans'ın katra (castron)⁹ adını verdikleri kale kentlere Türkler çoğunlukla Karahisar demişlerdir. Çoğu Selçuklu devrinden kalma "karahisar" adı taşıyan kale-kentlerden bazıları şunlardır:

Karahisar-ı Yavaş (Konya ili Karapınar ilçesi Karahisar köyü),

Karahisar-ı Demirlü (Çorum ili Alaca ilçesine bağlı Kalehisar köyü),

Karahisar-ı Teke (Antalya ili Serik ilçesi Yanköy),

Karahisar-ı Develi (Kayseri ili Yeşilhisar ilçesi),

Karahisar-ı Osmancık (Çorum ili Osmancık ilçesi),

Hamam Karahisar (Eskişehir ili Sivrihisar ilçesi Hamam Karahisar köyü),

Karahisar-ı Kögonya (Şapın-Şebinkarahisar) ve

182a-182b arasındaki ek (numarasız) sayfa. 2 Şaban 1269/ 11 Mayıs 1853 tarihli belgede Karahisar-ı Behramşah ve Çepni kazalarının Akdağ'a bağlanması talep edilmektedir. Bk. BOA.C.DRB.36.1768, s. 1 ve 2. 17 Muharrem 1269/31 Ekim 1852 tarihli Şeyhülislam'a hitaben yazılan bir yazıda Hüseyinabad (Çorum ili Alaca ilçesi), Akdağ, Karahisar-ı Behramşah ve Boğazlıyan niyabetlerinin Yozgat niyabeti uhdesine verilmesi talep edilmiştir. Bk. BOA.A.MKT.MHM.49.77, s. 1 ve 2. Bu şekilde zaman zaman Yozgat zaman zaman Sivas idaresinde bulunan Karahisar-ı Behramşah yavaş yavaş idari pozisyonunu yitirmiştir.

6 Kalenin 13. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği ve güney kısmının zamanla yerleşime açıldığı da düşünülmektedir. Müşalim adı yerel bir idarecinin oğlu Ali Bey'in (öl. ١٤٧١) babası ve gerçek adı Nusret olan Müşalim'den gelmektedir. Bu bölge Müşalim ailesinin yıllarca tasarrufunda kalmıştır. Malikâne hissesi Karahisar'daki Ali Şir Zaviyesi ile Karabıyık ve Ağcakoca zaviyelerine ait iken, divani hisseleri Zile (Tokat) zaimi Müşalim'in sülalesinden olan ve yukarıda adı geçen Ali Bey'in oğluna ait idi. Bölgenin ahalisi Dulkadirli Şehsuvaroğlu Ali Bey'in tasarrufundaki topraklarda çalışan Çongar ve Ulu-yörük taifelerinden oluşmaktaydı. Bk. Arslan, *aynı tez*, s. 116.

7 Hakkı Yurtlu, *Geçmişten Günümüze Akdağmadeni*, Ankara 2001, s. 203-204.

8 Metin Tuncel; "Karahisar", *TDVİA*, cilt: 24, İstanbul 2001, s.416.

9 Selçukluların Anadolu'da dönemin askeri ve siyasal koşullarına dayalı olarak; Anadolu yerleşme ve ulaşım sisteminin stratejik bağlantı-geçiş noktalarında, sarp ve erişilmesi güç kayalıklar üzerine inşa edilmiş Roma-Bizans döneminden devralınan castron (kale kentler) niteliğindeki yerleşmeleri, Türk toponomi geleneği kapsamında Karahisar olarak adlandırdıkları ve Anadolu savunma sisteminin mekânsal unsuru olarak askeri ve stratejik açıdan harekât üssü işlevi yüklenmiş merkezler olarak kullandıkları belirlenmiştir. Bk. Koray Özcan ve Zekiye Yenen, "Anadolu-Türk Kent Tarihine Katkı: Anadolu Selçuklu Kenti (XII. Yüzyılın Başından XIII. Yüzyılın Sonuna Dek), *Megaron* (2010), 5/2, s. 59-60.

Karahisar-ı Sahib-devle (Afyonkarahisar)¹⁰.

Türklerin Bizans'tan aldıkları kastraların çoğuna kara hisar adını koymalarına ilişkin farklı görüşler öne sürülmüştür. Bir görüşe göre, kara hisar kuvvetli kale manasında kullanılmıştır¹¹. Bir başka görüşe göre ise kara sıfatı, çoğunlukla üzerine hisar yapısının oturtulmuş olduğu sert bazalt veya trakit lavlarından müteşekkil, yalçın kaya kütlelerinin koyu rengi ile alakalı olmalıdır¹². Bununla birlikte Paul Wittek Karahisar-ı Behramşah kalesinin bir Türk eseri olduğuna işaret etmekte ve kalenin Bizans kalıntısı olmadığını öne sürmektedir¹³.

Türkiye sınırları içerisindeki 30 civarındaki kara hisardan biri olan Karahisar-ı Behramşah kalesinin adını kimden aldığı konusu tartışmalıdır. İbn-i Bibi eserinde dört farklı Behramşah'tan bahsetmektedir. Bunların ilki Mengücekoğullarından Muzafferiddin'in oğlu Nasıreddin Behramşah'tır. Birinci Alaeddin Keykubat Köğonya (bugünkü Şebinkarahisar) ve bağlı yerlerin teslimi karşılığında Şam hududunda bulunan bazı yerleri mülkiyet, Kırşehir'i de muaf ve müselleme ikta olarak Mengücekoğullarından Muzaffereddin'e vermiştir. Melik Muzaffereddin'in üç oğlu vardır. Fahreddin Süleyman, İzzeddin Siyavuş ve Melik Nasıreddin Behramşah. Keykubat, onlara da hilatler giydirmiş ve kıymetli hediyeler vermiştir¹⁴. İbn-i Bibi'nin kayıtlarında yer alan diğer Behramşahlar şu şekildedir: Erzincan hâkimi Mengüceklî Fahreddin Behramşah¹⁵, emir-i meclis Mübarizeddin Behramşah¹⁶, emir-i candar Necmeddin Behramşah¹⁷. Selçuklu yerleşme tipolojileri üzerinde çalışan Koray Özcan, kalenin adını İbn-i Bibi'nin bahsettiği Melik Muzaffereddin'in oğlu Nasıreddin Behramşah'a dayandırmaktadır¹⁸. Benzer şekilde, Osman Turan da Behramşah adını Nasıreddin Behramşah'la açıklama çabasında olmuştur¹⁹. Faruk Sümer, kaleye adını verenin Behramşahlar'ın sonuncusu olması ihtimali üzerinde durmuştur²⁰.

10 Salim Koca, "Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 23 (Bahar 2008), s. 21. Ayrıca bk. Özcan ve Yenen, *aynı makale*, s. 59-60.

11 Koca, *aynı makale* s. 21.

12 Besim Darkot, "Karahisar", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, cilt: 6, MEB Yayını, İstanbul 1977, s. 276.

13 Paul Wittek burasının Bizans izi taşımadığını belirtmiştir. Ona göre kale, İkinci Gıyaseddin Keyhüsrev (1236-1246) zamanında inşa edilen bir yapıdır. Bu da kaleye adını veren Behramşah'ın Babailer üzerine yollanan Behramşah olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi ve kalenin 1930'lardaki durumu hakkında bk. Paul Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", çev. Mihri Eren, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1969), s. 236-240.

14 İbn-i Bibi, *El-Evamirü'l-Alaiye Fi'l-Umuri'l-Alaiye*, çev. Mürsel Öztürk, c. 1, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996, s. 369-370.

15 İbn-i Bibi, *aynı eser*, s. 91, 94, 192, 197 ve 356.

16 İbn-i Bibi, *aynı eser*, s. 135, 194, 209, 218, 221 ve 288.

17 İbn-i Bibi, *aynı eser*, s. 156.

18 Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri II: Karahisarlar", *Milli Folklor*, 2008, Yıl 20, sayı: 77, s. 92-93.

19 Osman Turan, Karahisar-ı Behramşah adının Selçuklular döneminde hangi Behramşah'tan geldiği konusunun net olmadığını belirttikten sonra Köğonya meliki Muzaffereddin Mahmud'un oğlu Nasureddin Behramşah'tan gelmesinin kuvvetli bir ihtimal olduğunu öne sürmektedir. Bu görüşünü de Muzaffereddin'in Kırşehir'de oturması ve oğullarının Selçuklu idaresinde rahat bir yaşam sürmesine bağlamaktadır. Bk. Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celaleddin Karatay, Vakfi ve Vakfiyeleri", *Belleten*, cilt: 12, sayı: 45, Ocak 1948, s. 65-66.

20 Faruk Sümer, Emir-i Meclis Mübarizeddin Behramşah'ın İzzeddin Keykavus'un (1211-1220) büyük emirlerinden olmaktan başka aynı zamanda Sivas Valisi olduğunu belirtmektedir. 1218'de Eyyubilerle yapılan savaşta hatalarının Selçuklu yenilgisini getirdiğini söyleyen Sümer, adı geçen Mübarizeddin'in cezalandırıldığını da dile getirmektedir. Emir-i Candar Necmeddin Behramşah konusunda ise bir tereddütten söz eder: 1240 yılında Babailer

Kalenin Kadı Burhaneddin Ahmed zamanındaki durumu Esterebadi'nin *Bezm ü Rezm* adlı eserinden takip edilebilmektedir. Esterebadi, Kadı Burhaneddin'in (1382-1389) bu kaleyi altın karşılığı satın alıp Eratna oğlu Ali Bey'le anne tarafından akraba olan Moğol emirlerinden Nebi diye birinin yönetimine bıraktığından bahsetmektedir²¹. Esterebadi'nin anlattıklarına bakılırsa Nebi, daha sonra kendisine çokça güvenen Kadı Burhaneddin'e ihanet etmiş; onun başlıca düşmanlarından olan Amasya hâkimi Emir Ahmed ve Tokat hâkimi Şeyh Necib ile birleşmiştir. Adı geçen Nebi, Kadı Burhaneddin'in düşmanları üzerine galip gelmesinden korkarak Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid'e sığınmış ve kısa süre içerisinde de ölmüştür. Ankara Savaşı'ndan (1402) kısa bir süre sonra Çungar emirlerinden Gözleroğlu kaleyi kuşatmış; ancak Çelebi Mehmed tarafından bozguna uğratılmıştır²². Kadı Burhaneddin, bu kalenin olduğu bölgeyi av sahası olarak da kullanmaktaydı²³.

15 ve 16. yüzyıllarda *Karahisar-ı Behramşah* ya da bazı yerlerdeki kullanımıyla *Behramşah Karahisarı* ya da *Karahisar-ı Müşalim* adı hem bir kale hem kalenin eteklerinde kurulu bir köyü hem de genel olarak bir nahiyeyi ifade eden bir isim olarak kullanılmıştır. Karahisar-ı Behramşah kalesi, nahiyeye merkezinden bağımsız olarak, köyün kuzeydoğusunda bölgeye hâkim bir tepe üzerine kurulmuştur. Eski Sivas-Kırşehir yolu üzerinde önemli duraklardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu yol, büyük olasılıkla, Sivas-Yenihan (Yıldızeli) güzergâhından sonra Karahisar-ı Behramşah'tan geçiyor; yine Karahisar-ı Behramşah nahiyesi sınırları içerisinde yer alan Karamağara mezrasını takip edip, Sorgun-Osmanpaşa (Osmanlı egemenliğinin ilk dönemlerinde Hüseyinabad'a bağlı Sultaneymirci köyü)-Şefaati ve Hacıbektaş üzerinden Kırşehir'e ulaşıyordu²⁴. Seydi Ali Reis, 1557'de Sivas'tan Bozok'a giderken buraya ziyaret etmiştir²⁵. Karahisar-ı Behramşah Kâtip Çelebi tarafından Sivas eyaletinin bir kazası olarak gösterilmiştir.²⁶

Osmanlı Devleti'ne ait 887/1482 senesinde tamamlanan 15 numaralı tahrir defterinde Rum kaleleri başlığında *Sivas, Hargün, Medoş, Tokat, Firuz, Amasya, Turhal, İskilip, Osmancık, Cemele, Karahisar-ı Demirlü* adlarında 11 kalenin adına yer verilmiştir. Aynı tarihte Karahisar-ı Behramşah ve Ağcakale zeamet olarak anılmıştır²⁷. Karahisar-ı Behramşah kalesinin *mülazımlarına* (görevlilerine) ilişkin ilk verilere 1485 tarihli mufassal tahrir defterinden ulaşmaktayız. Kalenin Osmanlı kayıtlarına yansıyan ilk görevlileri *Mülâzımân-ı Kal'a-yı*

üzerine gönderilen bir Behramşah-ı Candar olduğunu da akla getirir. Bu açılardan Behramşah-ı Candarlardan birisinin kaleye adını verme olasılığını dile getirir. Bu bağlamda Paul Wittek'i kendisine dayanak yapar. Bk. Faruk Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*, Ankara 1974, s. 333-335.

21 Bk. Esterabadi, *aynı eser*, s. 238. Amasyalı Hüseyin Hüsameddin Bey'in tarihinde de bu bilgiye rastlanmaktadır. Ancak Hüsameddin Bey Karahisar-ı Behramşah adını vermekle birlikte Bayramşah ihtimalini de bu konuyu izah ettiği kısımda göstermiştir. Abdizade Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, cilt: 3, İstanbul 1327-1330-1925, s. 104.

22 Sümer, *aynı bölüm*, s. 333.

23 Esterabadi, *aynı eser*, s. 482. Bu bilgi Yaşar Yücel'in *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti* kitabında da yer almaktadır. 1397 senesinde Erzincan emiri Mutaharten üzerine yürümeden önce Kadı Burhaneddin'in Karahisar'ı Behramşah'a avlanmak için geldiği belirtilmektedir. Bk. Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1970, s.147.

24 Hakkı Acun, *Bozok Sancağı (Yozgat İli) 'nda Türk Mimarisi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2005, s. 441.

25 Seydi Ali Reis, *Miratü'l-Memalik*, İstanbul 1312, s. 96; Seydi Ali Reis, *Miratü'l-Memalik (Ülkelerin Aynası)*, hzl. Necdet Akyıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul tarihsiz, s. 125.

26 Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1632, s. 622.

27 BOA, Td 15, s. 263-284.

Karahisari'l-mezkûr başlığında olmak üzere nahiyeye ait köy ve diğer yerleşim birimlerinin bitiminden sonra sıralanmıştır. Bu başlığın ardından atılan ikinci bir başlıkta kale mülazımları *cerehorân*²⁸ olarak isimlendirilmiştir (Bk. Ekler).

Cerehoranlardan üçünün görevi deftere açıkça yazılmıştı. Birisi *tabbal* diğeri *nakkarezen* olmak üzere iki davulcu ve sonuncusu *bevıab* (kapıcı) kadrosundaydı. Şu an için cerehorlar hakkında söyleyebileceğimiz tek şey Karahisar-ı Behramşah kalesinin Osmanlılar zamanındaki ilk mülazımlarını bu ücretli askerlerin oluşturduğudur. Şöyle ki, defterde belirtilen bilgilere göre bunlar yaptıkları hizmete karşılık belirli bir miktarda buğday alıyorlardı. Dokuz kale görevlisinden sekizinin aldığı ücret toplam 74 mudd/37973,84 kg. buğdaydı. Bunların bir kısmının karşısına ise hem buğday hem de nakit olarak aldıkları akçe yazılıydı. Bu açıdan, bir kale görevlisinin ücreti yaklaşık 150 akçeydi²⁹. Son olarak, bunların kökeni hakkında tam fikir sahibi olmak da zordur. Tamamı Müslim adı taşıyan bu kişilerden birinin baba adının Abdullah olması kendisinin Gayrimüslim bir kökenden devşirilmiş olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

1518 senesinde Karahisar-ı Behramşah'ın 10 personeli bulunuyordu (Bk. Ekler). Bu tarihe gelindiğinde, 1485'teki cerehoran adı verilen ücretli kale teşkilatının yerini timarları bulunan mülazımlara bıraktığı anlaşılmaktadır. 1485'ten itibaren *tabbal*, *surnayi*, *nakkarezen* gibi unsurlardan oluşan bir mehter takımının da³⁰ burada bulunması Zile kazasının güvenlik ve askeri merkezinin Behramşah olduğunu düşündürmektedir. Bu durum büyük ölçüde Zile ve Karahisar-ı Behramşah'ın bundan önce bir zeamet bütünü oluşturmasından ve zeameti Müşalimoğullarının üstlenmesinden kaynaklanmaktadır. Bir bakıma 1518 senesi itibarıyla Karahisar-ı Behramşah siyasi ve askeri açıdan yörede mühim bir merkez gibi durmaktadır. Kalede bir kale kumandanı (*dizdar*)³¹ ve adeta onun yardımcısı konumunda bir de *ser-bölükçü* vardı. Dizdar Müşalimoğullarından Emir Bey oğlu Ahmed'di. Kalede diğer görevliler ise üç merd, birer nakkarezen, tabbal, surnayi, bevıab ve imamdı. Kale personelinin yıllık timar toplamı 12529 akçeydi. Dizdar 2006 akçelik timara sahipken, diğer personelin timarları 1000 ila 1300 akçe arasında değişiyordu³².

28 *Cerehor*, Selçuklular ve Osmanlılarda daha çok ordunun geri hizmetlerinde kullanılan ücretli askerlere verilen isimdir. Aslı cerâhor olan kelime, Farsçada "ücret, nafaka, maaş" anlamlarındaki *cerâ* kelimesiyle "yiyen, yiyici" manasındaki *hor* kelimelerinden meydana gelmiştir. Bk. Abdülkadir Özcan, "Cerehor", *TDVİA*, cilt: 7, İstanbul 1993, s. 393.

29 Karahisar-ı Behramşah'taki cerehoranlar için bk. BOA, Td 19, s. 173.

30 Karahisar-ı Behramşah kalesindeki mehter sınıfını oluşturanlar nakkarezen, tabbal ve surnayi idi. Nakkare, Arapça *nakr* vurma, hak etme kökünden gelen bir kelimedir. Osmanlı mehterhanesinin yüzlerine deri gerilmiş üç vurma sazından biridir. Nakkare çalanlara *nakkarezen* veya *nakkareî* adı verilmekteydi. Surnay kelimesi Türkçedeki zurnanın karşılığı olan Farsça bir kelimedir. *Sur* (dügün) ve *nây* (düdük, boru) kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Bk. Süleyman Sırrı Güner, "Osmanlı Musikisi ve Mehter", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 14 (Yaz 2007), s. 109-117. Mehter takımlarında zurna çalanlara surnâyî denmekteydi. *Tabbal* ise davulcu yerine kullanılan bir tabirdir. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, cilt: 3, MEB Yayını, İstanbul 1983, s. 369; aynı yazar, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt: 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1983, s.649.

31 Dizdar kelimesi Farsça "diz" (kale) ve "dâr" (sahip) kelimelerinden oluşmuştur ve muhafız anlamında kullanılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde kale merkez komutanı için kullanılan bir tabir olmuştur. Dizdar hakkında daha detaylı bilgi için bk. "Dizdar", *Türk Ansiklopedisi*, cilt: XIII, MEB Yayını, Ankara 1966, s. 396-397; Şükrü Eftal Batmaz, "Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış", *OTAM*, Sayı:7, 1996, s.3-4; Orhan Kılıç, "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevacib Defterleri", *OTAM*, Sayı: 31 (Bahar 2012), Ankara 2013, s. 101-102.

32 Karahisar-ı Behramşah kalesinin 1518'deki kadrosu için bk. BOA, Td 85, s. 60-61.

1520 senesinde kaledeki personel sayısı halen 10'du (Bk. Ekler). Karahisar-ı Behramşah Kalesi dizdarı bir önceki icmal defterde de adı geçen Emir Bey oğlu Ahmed'di. Bu defa deftere Mirze Müşalim oğlu Ahmed şeklinde geçirilmişti. Bu tarihte kale deftere ilk defa *Müşalim Kalesi* adıyla yazılmıştı. Aradan geçen iki sene zarfında personel ve yaptıkları görevlerde herhangi bir değişiklik göze çarpmazken, personelin timar toplamı 14113 akçe olmuş; bir önceki döneme oranla 1584 akçe artmıştır³³.

1562'de Karahisar-ı Behramşah'ta bir dizdar, bir kale imamı ve sekiz de merd olmak üzere 10 personel bulunmaktaydı (Bk. Ekler). Bu açıdan bakıldığında yüzyıl ortasına gelindiğinde kalenin personel kadrosunda sayıca bir değişiklik olmadığı gözükmektedir. Dizdarın yıllık timar gelirinin 1520'ye oranla bir miktar arttığı ve 2700 akçeye yükseldiği gözden kaçmamaktadır. Bu tarihte Karahisar-ı Behramşah kalesindeki merdlerin timarları 1300-1400 akçe arasında yoğunlaşmaktaydı. En düşük timar geliri ise Emirhan isimli merde ait olan 1023 akçelik gelirdi. Ayrıca 1520'de Behramşah Kalesi personeline giden toplam 14113 akçelik timar bu tarihte pek de artmamış ve 14422 akçeye ulaşmıştı³⁴. Bu da daha ziyade dizdarın gelirindeki artışın sonucuydu.

1574 senesi itibarıyla Karahisar-ı Behramşah Kalesi'nde personelin biri dizdar, biri ser-bölükçü ve beşi merd olmak üzere 10'dan 7'ye gerilediği dikkatten kaçmamaktadır. Bu gerilemede en önemli etken söz konusu tarihte Zile kalesinin de faal hale gelmesidir. Bu tarihe girerken Behramşah kalesindeki mehterler Zile kalesine kaydırılmıştı. Kalenin 1574 itibarıyla toplam yıllık timar hâsılatı 12400 olurken kişi başına düşen timar miktarında gözle görülür bir artış söz konusudur (Bk. Ekler). Hüseyin isimdeki dizdarın yıllık geliri yaklaşık % 10 oranında artıp 3000 akçeye yükselirken; merdlerden tamamı artık 1400 akçe ve üzeri timarı olan görevliler durumuna yükselmişti. Burada çok dikkat çekici bir durum ise bu tarihe kadar kale dizdarının timarı olan Tezekçi köyünün gelirinin 6000'e yükselirken, dizdara bu gelirin yarısının ödenmesidir. Bu durum giderek Osmanlı sınırları ortasında kalan kalenin, Zile'de de kale teşkilatının kurulmasıyla beraber siyasi ve askeri ağırlığını yitirdiğinin bir göstergesidir. Kale personelinin gelirine konu olan köy sayısı da bu tarihte giderek sınırlandırılmıştır, diyebiliriz. Acacı'ya bağlı Hamzaköy, Karahisar-ı Behramşah nefes ve Muhtesib köylerinin 11700 akçelik gelirinin yalnız 9400 akçesi bu personele ayrılmaktaydı³⁵.

Karahisar-ı Behramşah Kalesi zaman içerisinde etkinliğini yitirmiş ve fonksiyonunu büyük ölçüde Zile kalesine bırakmıştır. Bununla beraber eski öneminden uzak kalan kaleyle ilgili arşiv kayıtları kalenin 18. yüzyıl ortalarına kadar aktif olduğunu göstermektedir. 10 Muharrem 1079/20 Haziran 1668 tarihinde kale mustahfızlarından Fazlı'nın ölümüyle boşalan görev oğulları Ebubekir ve Ali'ye iştiraken bırakılmıştır³⁶. 29 Zilhicce 1089/11 Şubat 1679 tarihli Sivas mir-i miranı Ahmed imzalı arz Kale Dizdarı Mehmed'in vefatı üzerine kaleme alınmıştır. Arzda boşalan dizdarlık görevinin ölen dizdarın oğlu Mustafa'ya verilmesi istenmektedir³⁷. 28 Receb 1113/29 Aralık 1701 tarihli Sivas Valisi onaylı buyuruldu

33 Karahisar-ı Behramşah kalesinin 1520 senesindeki durumu için bk. BOA, Td 98, s. 145-146.

34 Karahisar-ı Behramşah kalesinin 1562 senesindeki durumu için bk. BOA, Td 339, s. 130.

35 Karahisar-ı Behramşah kalesinin 1574 senesindeki durumu için bk. TKA, Td 254, s. 27a-28a.

36 BOA.AE.SMMD.IV.4817.

37 BOA.İE.AS.5.409.

Mustafa'nın bu göreve getirilmesine ilişkindir³⁸. 14 Zilkade 1114/1 Nisan 1703 tarihli bir timar hükmünden söz konusu tarihlerde kalede görevliler arasında bir ser-bölüğün yer aldığı görülmektedir³⁹. 16 Zilkade 1115/22 Mart 1704 tarihli bir arzdan Mustafa'nın halen dizdarlık görevini uhdesinde tuttuğu anlaşılmaktadır. Dizdar Hacı Mustafa'nın kaleme aldığı arzda kale mustahfızlarından Hüseyin isimli şahsın ölümü üzerine boşalan gedik timar ve mustahfızlık görevinin oğlu Ali'ye kayd edilmesi talep edilmektedir⁴⁰. 27 Ramazan 1156/14 Kasım 1743 tarihli iki görev tercih beratına göre Karahisar-ı Behramşah'taki gedik timarını yeterli bulmayıp başka tarafa giden İbrahim ve Mahmud'un timarları ve mustahfızlık görevleri Mehmed ve Bekir adındaki şahıslara tevcih edilmiştir⁴¹. Bu kayıtlar sonrasına ait başka kayda rastlanmaması 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kalenin ihmal edilmeye başlandığını ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte kalenin bulunduğu Müşalim köyü 19. Yüzyıla ait nüfus defterlerinde Muşlu Ali köyü adıyla kayda geçirilmiştir⁴².

Kalenin içerisinde olduğu Karahisar-ı Behramşah kazası ve köyü 3 Ramazan 1259/27 Eylül 1843 tarihinde günümüzdeki Kadışehri'ni ve köylerini de kapsar bir görünüm arz etmekteydi ve Bozok Sancağı dâhilinde sayılmaktaydı⁴³. 9 Ramazan 1272/14 Mayıs 1856 tarihinde Bozok'a bağlı bir kaza müdürlüğüydü ve bundan sonraki süreçte Akdağ madeni önem kazandıkça Karahisar-ı Behramşah kazası da önemi yitirmeye devam edecekti.

III.Ağcakale

Ağcakale, günümüzde Yozgat ili Kadışehri ilçesi⁴⁴ sınırları içerisinde kendisiyle aynı adı taşıyan köyde bulunmaktadır. Yozgat'a 112, Kadışehri ilçesine 12 km. uzaklıktadır.

38 BOA.AE.SMST.II.8.756.

39 BOA.AE.SMST.II.90.9579.

40 BOA.İE.AS.67.6011.

41 BOA.AE.SMDH.I.42.2479; BOA.AE.SMDH.I.2480.

42 13 Rebiü'l-evvel 1256/15 Mayıs 1840 tarihli nüfus defterinden köyde 63 hanede 181 erkek nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu rakam köyde yaklaşık 362 kişinin yaşadığını ortaya koymaktadır. Köyde yazılan ilk isim köyde imam olan Kara Mehmed oğlu Abdülkadir'dir. İmamın kardeşi olan ikinci isim Kara Mehmed oğlu Halil köy muhtarıdır. Köydeki ilk altı hane Kara Mehmed oğlu sülalesindedir. Bu sülaleden başka Sipah oğlu, Ahmed oğlu, Dulkadir oğlu, Veli Çelebi oğlu, Kara Nebi oğlu, Müsellim oğlu, Dizdar oğlu, Kara Ömer oğlu, Abdülcelil oğlu, Hacı Bekir oğlu, Karaca Osman oğlu, Göğ Ömer oğlu, Memiş oğlu, Berber oğlu, Kuru Kafa oğlu, Kürt Osman oğlu, Köse Osman oğlu, Canikli Veli Koca, Bulgar oğlu, Teymürhan oğlu, Halil Fakih oğlu, Teymürcü oğlu, Deli Ali oğlu, Göğ Halil oğlu, Hacı Abdullah oğlu, Tekke-nişin oğlu, Kürt Mehmed oğlu, İmam oğlu, Battal oğlu, Receb oğlu, Fakih oğlu, Deli Ömer oğlu, Kasım oğlu, Kara Ömer oğlu, Sarı Mehmed oğlu, Evlad oğlu, Sadık oğlu, Bodur oğlu, İbiş oğlu, Molla oğlu, İnce oğlu, Çandır oğlu gibi aileler vardır. Köyde ١٧. hane reisi olan ve ٣٦. sırada yazılan orta boylu kır sakallı Dizdar Abidin ٦٠ yaşındaydı. Bu kişinin o tarihlerde gerçekten dizdar olup olmadığını anlamak gerçekten güçtür. Zira ondan sonra gelenlerin Dizdar oğlu sülalesini temsil etmesi bunun bir lakap olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Tekke-nişinlerin varlığı köydeki Ali Şir Zaviyesinin faal olduğunu delillendirmektedir. Köyden yalnız bir kişi madende hizmetkar olup çok az kişi Akdağ, Gelmuğad ve Zile tarafıyla bağlantılıdır. Ayrıca köyden Redif ve Mansure askerleri bulunmaktadır. Köydeki Müsellim oğlu sülalesi söz konusu aile ya da sülalenin Müşalimlerin bir devamı olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Bk. BOA.NFS.d.2087, s. 18b-21a.

43 BOA. ML.Vrd.d.894.

44 Ağcakale köyünün içerisinde yer aldığı Kadışehri ilçesi 1991 yılında kurulmuştur. Bk. Ömer Yılmaz, *Dini ve Folklorik Yönleriyle Kadışehri*, Maarif Mektepleri Yayını, Ankara 2017, s. 31. Osmanlıların ilk dönemlerinde toprakları büyük ölçüde Zile kazasına bağlıydı. Bu durum, aradaki bazı ufak değişiklikler dışarıda tutulursa 1921 yılına kadar deva etmiştir. 1921'de Çekerek'le beraber Devecidağı kazası altında birleştirilmiştir. 1944'te Çekerek'e bağlı bir nahiye sayılmıştır. Bekir Altındal, *Zela'da Zile'ye Tarihi Yolculuk*, İstanbul 2011, s. 157; Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2006, s. 263.

Muhtemelen Osmanlılar dönemindeki Ağcakale'nin üzerinde bulunduğu blok kayalık bugün köyün kurulu olduğu düzlükten 200 m. kadar yüksektedir. Yöredeki bir inanışa göre, kale kalıntısının büyük ölçüde ortadan kalktığı kayalık alan üzerinde Şemünel Gazi⁴⁵'nin türbesi bulunmaktadır. Bu açıdan kalenin bulunduğu tepe, çevre insanların ziyaret ettiği önemli ziyaret yerlerinden birisidir. Kayalık içerisinde oyma merdivenlerle inilen bir su kaynağı da bulunmaktadır.

Selçuklular zamanında *Danışmendiye*, Eratna hâkimiyetinde *Rum* bölgesi sınırları içerisinde kaldığını düşündüğümüz Ağcakale büyük olasılıkla Zile ile Karahisar-ı Behramşah arasındaki yol üzerinde gözetleme fonksiyonunu yerine getiren bir özellik sergilmekteydi. Zile-Karahisar arasındaki yaklaşık 100 km.lik kuzey-güney istikametindeki bir yolun tam da ortasında bir noktada yer alması bu seçeneği destekler niteliktedir. Kale içerisindeki derin mahzenin (su kaynağının) aynı zamanda bir hapisane olarak kullanıldığı Kadı Burhaneddin dönemindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır⁴⁶. Ağcakale ismi tarihi kayıtlarda ilk olarak Kadı Burhaneddin'in yaşamını ve mücadelelerini içeren *Esterebadi*'nin *Bezm ü Rezm* isimli eserinde geçmektedir. Eserde aktarılanlara bakıldığında, Ağcakale'nin kendi adıyla devlet kuran Kadı Burhaneddin açısından iki farklı önemi olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi Kadı Burhaneddin'in Eratna hâkimiyetine son vermeden önce bu kalede belli bir dönem hapis yatmış olması ve bu hapis yaşantısından sonra kendi devletini kurmaya kesin bir şekilde karar vermesidir⁴⁷. Kadı Burhaneddin Ahmed, Eratna hâkimiyetine son vermeden hemen önce rakipleri tarafından tuzağa düşürülüp kendi ifadesiyle 51 gün boyunca Ağcakale'de bir kuyu içerisinde tutsak edilmişti⁴⁸. 1381'de Kadı Burhaneddin Ahmed'in devletini kurmasından az bir zaman önce gerçekleşen bu hadise ve Ağcakale'de tutulmasına ilişkin *Esterabadi*: "... O kalenin adı Ağcakale idi. Renklerin en üstünü olan beyaz, aydınlık ve ferahlık işaretidir..."⁴⁹ demiştir.

45 Kalede bulunan Şemünel Gazi Türbesi binası tuğladan yapılmış olup üzeri betonarmedir. Türbe içerisinde Şemünel Gazi'ye ait olduğuna inanılan bir mezar yer almaktadır. Mezarın üzerinde bu zata ait olduğu söylenen ve savaş malzemesi olarak kullandığına inanılan iki geyik boynuzu bulunmaktadır. Bu zatın Hz. İsa'dan (as) sonra dünyaya geldiği ve O'nun havarilerinden biri olduğu rivayet edilmektedir. Bk. Ömer Yılmaz, "Kadışehri Yöresinde Mevcut Ziyaret Yerlerinin Bölge Halkının Dini, Kültürel ve Psiko-Sosyal Hayatına Etkisi" *I. Uluslar arası Bozok Sempozyumu (05-07 Mayıs 2016) Bildiriler*, cilt: 3, s. 448. Şemünel Gazi hakkında ayrıca bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkıbeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1984, s. 18; Enver Günay, vd., *Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayını, Kayseri 1996, s. 52; İsmail Güllü, "Erciyes ve Çevresinde Dini İnanış ve Uygulamalar Şeyh Şaban Köyü Şem'unel Gazi Örneği", *I. Erciyes Sempozyumu (23-25 Ekim 2003) Bildirileri*, Kayseri 2004, s. 112-119.

46 *Esterebadi*, aynı eser, s. 123.

47 Kadı Burhaneddin'in 51 günlük hapis hayatını geçirdiği yer konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Kadı Burhaneddin Devleti hakkındaki en kapsamlı çalışmanın sahibi Yaşar Yücel Ağcakale'nin Artukabad'a (Tokat ili Artova ilçesine) yakın bir yerde olduğunu öne sürmüştür. Bk. Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1970, s. 30. Kadı Burhaneddin'in yaşamını ve seferlerini konu alan *Bezm ü Rezm*'i dilimize çeviren Mürsel Öztürk bu kalenin Artukabad yakınlarında olduğunu iddia etmiştir. *Esterebadi*, aynı eser, s. 123. Kemal Göde ise Kadı Burhaneddin'in hapis tutulduğu Ağcakale'nin Kayseri Yuvalı köyü civarında bulunan ve büyük olasılıkla Kadı Ahmed'in ismine izafeten, günümüzde Kadı Bağları adıyla anılan yerdeki "Ağ Kale" olabileceği ihtimalini dile getirmiştir. Kemal Göde, *Eratnahılar (1327-1381)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1994, s. 111. Bu iki görüşten birincisinin doğru olma ihtimali oldukça yüksektir. Bu görüşlerden birincisi doğru gözükmektedir. Zira, Ağcakale Kadışehri ile Artova arasında kalmakta ve bu iki yerleşimi de gözetleme imkanı sunan bir konumdur. Ayrıca, Kadışehri köyü (bugün Yozgat ili Kadışehri ilçesi) adını Kadı Burhaneddin'den almış olsa gerektir.

48 *Esterabadi*, aynı eser, s. 122.

49 *Esterebadi*, aynı eser, s. 123.

Kadı Burhaneddin açısından Ağcakale'yi önemli hale getiren ikinci önemli nokta, bu kalenin onun fethettiği ilk yer olmasıdır. Ağcakale'nin de içinde olduğu Eratna hâkimiyetindeki Rum bölgesinde yerel emirler güç sahibiydi ve Kadı Burhaneddin 1381'de devletini kurduğunda bölge merkezi bir otoriteden oldukça uzaktı. Bu nedenle, merkezi bir otorite arzulayan Kadı Burhaneddin aynı yıl kendisine karşı harekete hazırlanan Amasya Emiri Ahmed, Seyyidi Hüsam ve Nebi gibi emirlerin üzerine yürümüştür. Bu yürüyüş esnasında Kadı Burhaneddin Nebi'ye ait Ağcakale'yi almıştır. Kale muhafızlığını Körpe Bey'e vermiştir⁵⁰. 1382'de Tokat'ı iki kez kuşatan Kadı Burhaneddin Tokat emirinin Moğollarla işbirliği yapmasından ve Amasya emirinin de kendisine yardıma gelmemesinden dolayı başarısız olmuştur⁵¹. Kadı Burhaneddin'e karşı sürekli isyan halinde bulunan Seyyidi Hüsam ve Amasya emiri Ahmed'le bu olaylar sırasında işbirliği yapan Moğollar, ittifaktan ayrılıp pişman bir şekilde yaşadıkları yerlere dönmekteydi. Ne var ki dönüş yolları üzerinde bulunan Ağcakale'yi kuşatmışlar; alamamışlardı. Kuşatma sırasında ellerinde esir olarak tuttıkları Kadı Burhaneddin'in emirlerinden Pir Ali'yi kullanmak istemişlerdi. Moğol unsurlar bütün çabalarına rağmen, Kadı Burhaneddin'e bağlılığı tam olan Ağcakale'yi ele geçirememişlerdi. En sadık emirlerinden biri olan Pir Ali'nin bu kale yüzünden uğradığı sıkıntılardan kurtulmasını arzu eden Kadı Burhaneddin, kaleyi bütün sadakatine rağmen, Moğol asıllı Körpe Bey'den alıp yönetimini bir başkasına vermişti. Kalenin yönetiminin bu şekilde, Moğolların yüzünden Körpe Bey'in elinden alınması üzerine Moğollar ellerinde tuttıkları Pir Ali'yi serbest bırakıp aman dilemek zorunda kalmışlardı⁵².

Kadı Burhaneddin'den sonra Osmanlı egemenliğine giren kalenin 1455'te fonksiyonu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Mustafa Bey diye birinin *Ağcakale zaimi* olduğu 1482 tarihli icmal tahrir kayıtlarından öğrenilmektedir. 1485 ve diğer tarihlerde Halka-i Hass nahiyesi içerisinde gösterilen Ağcakale, 1518'de Turhal kalesinden hemen sonra deftere kaydedilmiştir. Kalenin Turhal kalesinden hemen sonra zikredilmesi ve ayrıca kale merdlerinin gelirleri içerisinde Turhal'a bağlı iki köyün malikâne gelirlerinin önemli bir yer tutmasından yola çıkılarak Ağcakale'de profesyonel kale teşkilatının kurulmasında Turhal kalesinin imkân ve personelinden yararlanıldığını söylemek yerinde bir yaklaşım olacaktır⁵³.

Halka-i Hass nahiyesinde bulunan Ağcakale'nin personeline ilişkin ilk somut veriler 1485 tarihlidir. Bu tarihte, kalede dokuz personel bulunmaktaydı (Bk. Ekler). Bunların gelirlerine ilişkin herhangi bir ipucunun defterde verilmemesi kalenin Osmanlı dönemine ait bu ilk personel grubunun vazifelerini belirli bir muafiyet karşılığında yaptığını düşündürmektedir. Kale personeli konusunda en dikkat çekici durum, hiç şüphesiz kalede yazılan ilk üç ismin kardeş oluşudur. Bunun dışında neferlerden birinin önünde *garip* yazmaktadır⁵⁴. Son olarak, 1485'te hem Karahisar-ı Behramşah hem de Ağcakale kalelerinde dokuzar personelin istihdam edilmesi sistematik bir politikanın sonucu gibidir. Ayrıca, bu tarihe kadar kale personellerini içeren kayıtlar defterde bulunmazken, söz konusu tarihte kalelerin şenlenmiş gözükmesinde Akkoyunlu-Osmanlı çatışmasının rolü de var gibi gözükmektedir. Fatih Sultan Mehmet döneminde Uzun Hasan'ın Tokat'a kadar gelip Tokat'ı yakıp yıkması sonrası bölgede

50 Esterebadi, *aynı eser*, s. 248-249; Yücel, *aynı eser*, s. 65.

51 Abdülkerim Özyayın, "Kadı Burhaneddin Devleti", *TDVİA*, cilt: 24, İstanbul 2001, s. 76-77.

52 Esterebadi, *aynı eser*, s. 258; Yücel, *aynı eser*, s. 68-69.

53 Kalenin 1518'deki durumu hakkında bk. BOA, Td 85, s. 74-75.

54 Ağcakale'nin 1485 senesindeki personeli için bk. BOA, Td 19, s. 130.

askeri önlemler artırılmış gibi durmaktadır. Zira, Fatih dönemine gelindiğinde yöre henüz Osmanlı Devleti'nin doğu ve hatta güney sınırlarına yakın bir konumdaydı.

1518'de Ağcakale'nin altı kişilik bir kadrosu vardı (Bk. Ekler). Kalede bir *dizdar*, bir *kethüda* ve dört *merd* istihdam edilmişti. 1518'de toplam 10099 akçe olan mustahfiz timarlarının 2668 akçesi dizdara aitti. Kethüdanın yıllık kazancı 1686 akçeydi. Kale merdleri 1400-1450 akçenin üzerinde timarlara sahipti⁵⁵.

1519 tarihli mufassal defterde kalede 10 neferin bulunduğu anlaşılmaktadır (Bk. Ekler). Bununla birlikte, bu isim listesinde bir önceki tarihte kale personeli içerisinde zikredilen isimlere yer verilmemesi düşündürücüdür⁵⁶. Bu durumun 1519 senesinde Şah Veli isyanı esnasında kalede bir tahribat olması ya da kale personelinin isyan sırasında ihmalkar davranması ile ilgili olup olmadığına dair elde bir belge yoktur.

1574 senesinde 12 numaralı mufassal tahrir defterinde Ağcakale'de yaşayanlar *hizmetkaran-ı kale* başlığı altında yazılmıştı. Toplam 41 neferin deftere geçirildiği Ağcakale'de kale personeli ile birlikte personelin yetişkin oğullarının da kaydedildiği görülmektedir⁵⁷. 1574 tarihli icmal verilerinde Ağcakale'de 10 personel yazılı olup bunlardan yalnız *Dizdar Sancı*'nin 3000 akçelik timar geliri yanında belirtilmiştir. Dizdarın timar gelirini Halka-i Hass'a bağlı Yoncalık köyünün divani ve niyabet hâsılı oluşturmaktaydı. Kalanların ise kaleye hizmetleri karşısında vergiden muaf oldukları dile getirilmiştir⁵⁸. Bu açıdan bakıldığında, 1574 senesi itibarıyla Ağcakale'nin yavaş yavaş askeri bir üs olmaktan çıkıp aynı zamanda sakinlerinin belirli bir muafiyet karşılığı savunma görevini de yerine getirdiği bir yerleşim merkezine dönüşmeye başladığı söylenebilir.

16. yüzyıl sonrasında belgelerde kale özelliğiyle pek anılmayan Ağcakale köyü 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835 tarihi itibarıyla Ankara Vilayeti Bozok Sancağına bağlı Karahisar-ı Behramşah kazasının köyleri arasındaydı. Köyde 42 erkek nüfus vardı. Bu da köyde yaklaşık 84 kişinin yaşadığının delaletiydi. Köyün ilk ismi Dizdar oğlu çiftçi Bekir olup köyün muhtarıydı. Dizdar oğlu lakabı köyde kale teşkilatının varlığının söz konusu tarihe kadar hatırlandığını göstermekte ve son dizdarın ailesinin köyde kaldığını göstermektedir. Köyde ikinci hanenin reisi Dizdar oğlu Mehmed ikinci muhtar konumundaydı. Üçüncü hanenin reisi de Dizdar oğullarındandı. Köyde diğer sülaleler şunlardı Kaya oğlu, Göğ oğlu, Nasif oğlu, Tankaş oğlu, Köse oğlu, Ali Dede oğlu, Fırka oğlu, Tan Osman oğlu sülaleriydi⁵⁹. 29 Zilhicce 1261/29 Aralık 1845 tarihli Temettüat defterinde Ağcakale köyü Sivas eyaletine bağlı Bozok kaymakamlığı dâhilindeki Karahisar-ı Behramşah kazası içerisinde yer almıştır. Bu defterde köy toplam 8 hane olarak kayda geçirilmiştir. Birinci hane reisi Dizdar Mehmed nüfus kayıtlarında Dizdar oğlu Mehmed olarak kayda geçen kişidir. Köyde buğday, arpa tarımı, koyun, keçi, inek, kısrak, merkeb, manda ve öküz yetiştiriciliği ve arıcılık yapılmaktaydı⁶⁰. Ayrıca Nasif oğlu sülalesi temettüat defterinde Nasuh oğlu şeklinde yazılmıştı.

55 Ağcakale'nin 1518 senesindeki personeli 85 numaralı icmal defterde yer almaktadır. Bk. BOA, Td 85, s. 74-75.

56 Ağcakale'nin 1519'daki personeli için bk. BOA, Td 79, s. 220.

57 TKA, Td 12, s. 162a.

58 Ağcakale'nin 1574 senesindeki personeli için bk. TKA, Td 254, s. 30b.

59 BOA.NFS.d.2085, s. 27a.

60 BOA.ML.VRD.TMT.d. 13830.

IV.Kalelerin Günümüzdeki Durumuna Ait Bazı Gözlemler

Tarihi hakkında tespit ettiklerimiz dışında bu iki kaleyi yerinde görmek ve bugünkü durumunu tespit etmek çalışma açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle 4 Mayıs 2017 tarihinde sabah saat 06.30 sularında ben Gaziosmanpaşa Üniversitesi öğretim üyesi Murat Hanilçe yanımda öğrencilerim Mikail Devebakan ve Halil İbrahim Doğdu ile beraber otomobilimizle bu iki kalenin olduğu köyleri incelemek üzere yola çıktık. Tokat'tan Yıldızeli'ne ve oradan Akdağmadeni'ne doğru yol güzergâhında ilerledik. İlk durağımız Karahisar-ı Behramşah kalesinin bulunduğu Müşalimkalesi köyü oldu. Müşalim köyü Akdağmadeni ile Kadışehri'ni birbirine bağlayan ve bölünmemiş bir asfalt yol üzerinde ilk köydü. Köye ulaştığımızda sabah saat 08:22 idi. Kalenin olduğu yere vardığımızda köyde üç senedir bekçilik yaptığını öğrendiğimiz Dursun Okur ile karşılaştık. Dursun Okur'un 54 yaşında, ortaokul bire kadar okumuş ve köye Kayseri'den gelen ve Mollaoğulları lakabını taşıyan bir sülaleden olduğunu öğrendik. Dursun Okur yardım isteğimizi kırmadı ve kaledeki incelemelerimiz sırasında bize refakat edip çeşitli sorularımıza cevap verdi. Köydeki gezimiz sırasında en büyük şanssızlığımızın günlerden Perşembe olması olduğunu öğrendik. Çünkü Perşembeleri köylüler Akdağmadeni'nde kurulan Pazara gitmekteydi.

Kale köyün kuzeyinde idi. Kalenin batı eteğinde kaleye yakın bir mezarlık içinde iki tane türbe dikkat çekmekteydi. Bu iki türbeden daha yüksekte olanı (kaleye daha yakın) olan 15. yüzyılın ikinci yarısında Zile zaimi olan ve bu kalede oturan Müşalim oğlu Ali Bey'e aitti. Tarihi kayıtlarda rastladığımız Dizdaroğlu sülalesinin varlığını köyde araştırdık. "Acaba Müşalimoğulları nesli bir şekilde günümüze ulaştı mı?" sorusuna yanıt aradık. Ne var ki köyde böyle bir ailenin varlığına rastlayamadık. Öte yandan köyün dışarıya çok göç verdiğini tespit ettik. Halkın çoğunluğu Ankara, Almanya, Hollanda, Avusturya ve Fransa'ya göç etmişti. Bununla birlikte köy dışardan göç almıştı. Örneğin köyde bulunan Dadaşlar ve Battallar lakaplı aileler Erzurum tarafından bu köye gelip yerleşmişti.

Köy biri kalenin güney eteğinde olmak üzere iki mahalleye ayrılmaktadır. Kalenin güney eteğinde olan taraf Büyük Geçe, kuzey tarafında olan ise Küçük Geçe Mahallesi olarak adlandırılmaktadır. Bu iki mahallenin ortasından Bahçe Deresi geçmektedir. Büyük Geçe Mahallesi 80 hane civarında, Küçük Keçe Mahallesi ise 40 hane civarında olup köyün nüfusu yaklaşık 550-600 civarındadır.

Kale bir tepenin taş bloğunun üzerindeydi. Kalenin kuzey eteğine doğru 5 metre çapında bir kayanın oyulması sonucunda yapılan bir su kuyusu gördük. Kuyunun derinliği 5-6 metre civarındaydı. Bununla birlikte içi toprakla dolduğu için gerçek derinliği hakkında net bir bilgi vermek zordur.

Kalenin üzerinde bulunduğu kaya bloğunun çeşitli yerlerinde özellikle de kuzey ve kuzeydoğu yönlerinde büyük kaya parçalarının düştüğü ve kayaların sürekli yarıyor izlenimini verdiğini tespit ettik. Bu blok kayaya çıplak gözle yakından bakıldığında, ilk önce kayaların üzerinde biçimlendirme çalışmaları yapıldığı düşüncesi belirmektedir. Ne var ki kayaların tamamının benzer şekilde olması bu olasılığı ortadan kaldırmakta ve bu durumun doğal bir oluşumdan meydana geldiğini göstermektedir. Kayaların şekilleri, üçgen ve altıgen prizmalar şeklindedir.

Saat 09:10'da kale duvarlarının içerisine girdik. Kale duvarlarına baktığımızda iki farklı duruma şahitlik ettik. İlk olarak kalenin güney-batı duvarının en az iki farklı dönemde tamir gördüğü hissine kapıldık. Çünkü alt temel kısmındaki taşlar siyah, üst kısmındaki taşlar ise daha çok sarı veya krem rengi görünümündeydi. İkinci olarak, kalenin güney burcu adeta bir gözetleme kulesini andırıyordu. Kalenin güney tarafında kayalık azalmaktaydı. Surların kalınlığına baktığımızda yine aralarında farklılıklar vardı. Güney burçların olduğu duvarlar yaklaşık 5 metre kadar genişlikteydi. Kalenin doğu ve kuzeydoğudaki duvarları iyice ortadan kalkmıştı. Kalenin iç kısmından doğu tarafta bir çıkış tünelini andıran bir kayanın içi oyulmuş vaziyette içi toprakla dolmuş bir mağara bulunmakta ve bu mağaranın çıkışı kalenin doğusunda bir çeşmeye çıkmaktadır. Kalenin farklı yönlerinde kaya tepeleri vardı ve bu kaya tepelerin zirvesindeki çıkıntılar birer gözetleme kulesini andırıyordu. Kalenin kuzeyindeki tepeye Bardakça (Zivri) tepe, Doğusundaki tepeye Gavur Tepe, Kalenin (köyün) batısında 5-6 km uzaklıkta ufuk çizgisindeki kaya tepesine Toşal ve güneybatısındaki kaya tepesine ise Tülüce adı verilmekteydi. Bir de kalenin güneydoğusunda 10-15 metre yüksekliğinde Tilki Kaya adı verilen bir kaya parçası vardı.

Büyük Geçe Mahallesi kalenin kuzeydoğusu boyunca devam etmekteydi. Daha kuzeydoğusunda ise Küçük Geçe Mahallesi bulunmaktaydı. Büyük Geçe Mahallesindeki cami yanında bir kayalık vardı ve burası mezarlık olarak kullanılmaktaydı. Mezarlara baktığımızda yeni dönem mezarların yanında eski dönem mezarları da vardı. Mezar taşları o kadar yıpranmış ve yosunla kaplanmıştı ki mezarlarda yatanların isimlerine dair hiçbir bilgi ve iz kalmamıştı ve bu kayalığa da Sela kayalığı denilmektedir. Bu kayalığın batısında Aşevi Tekkesi bulunmaktadır. Tekkenin içine baktığımızda bakımsız bir mezar gördük ama mezar hakkında hiçbir bilgi yoktu. Kalenin kuzey eteğindeki evlerin arasında Üşüdüm adında bir tekke vardı. Rivayetlere göre adamın birisi üşümüş ve buraya gelmiş; daha sonra burada vefat etmişti. Bu tekke de Aşevi Tekkesi gibi bakımsızdı. Tekke içindeki mezar hakkında hiçbir bilgi bulamadık. Cami kapısının karşısında bir tane çeşme bulunmaktaydı ve bu çeşmenin başında Arap harfleriyle yazılan bir tane taş kitabe vardı. Bu kitabenin fazlaca zarar görmesinden dolayı yazısı pek okunmuyordu. Sadece tarihini okuyabildik. Tarih olarak H. 1136/M.1723-1724 yazısını görebildik. Caminin duvarına başka bir yerden getirilip monte edildiğini düşündüğümüz kitabede ise "Sâhibü'l-hayrât ve'l-hâsenât Dizdar-zâde Merhûm Ömer Ağa ruhu için el-Fatiha sene 1316" yazılıydı. Bu durum yeni caminin bulunduğu yerde Dizdaroğullarının mezarlarının bulunabileceği ve Müşalim soyundan bazı kişilerin 1900'lü yılların başına kadar yaşadığını ortaya koymaktadır. Ne var ki bu kitabe belki de çeşmenin kitabesi olup bilinçsiz ellerle bu duvara eklenmiş olabilir.

Köyün geçim kaynağı hayvancılık ve çiftçiliktir. Köyde genellikle büyükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Köydeki tarımsal ürünlere baktığımızda genellikle buğday, nohut, mercimek, şekerpancarı ve patates yetiştirilmektedir. Ayrıca köyde çoğunlukla elma, kavak, vişne ve kuşburnu ağaçları görülmektedir.

Köyün bitki örtüsü İç Anadolu bölgesinde yer almasından dolayı bozkırdır. Kalenin kuzey etekleri boyunca Kurt Kulağı adında, kuzeydoğusuna gelindiğinde köylülerin Yüzerlik ve Sığır Kulağı olarak adlandırdığı bitkiler bulunmaktadır. Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi burada da yüzerlik bitkisinin nazara iyi geldiğine inanılmaktadır.

Müşalimkalesi köyünden sonra Akdağmadeni ve Yozgat'a uğradık. Özellikle Akdağmadeni'nde Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine ait binalara rastladık ancak çoğu restore edilen bu binaların üzerinde tanıtıcı yazılar olmamasına şaşırдық. Bu durum esasında Müşalimkalesi köyüne giderken de söz konusuydu. Biri eğer bilinçli olarak bir kale aramıyorsa Müşalimkalesi köyünü yalnız bir köyden ibaret sayabilirdi. Aynı sıkıntıyı, belki daha büyüğünü Yozgat'tan ayrılıp akşam 18:00 civarında ulaştığımız Kadışehri ilçesinde yaşadık. Yozgat-Sorgun üzerinden gittiğimiz Kadışehri'nde Akçakale'yi tanıtan hiçbir levha bulamadık. Haliyle Akçakale'yi zor bir çabayla ve kendi imkânlarımızla bulduğumuzu söylemek zorundayım.

Köyü bulmak kadar köye ulaşmak da oldukça zor oldu. Yağışlı bir günde köy yoluna girmemiz zorluğu daha da etkiledi. Köyün yolu oldukça dar olup yalnız bir aracın geçebileceği genişlikteydi. Köyün içindeki yol daha kötü durumdaydı ve yağın yağmur sonucunda çamurla kaplanmıştı. Kalenin hâkim olduğu konumla Yozgat-Zile-Tokat arasındaki çok geniş bir sahayı gözetleyecek bir imkân sunmakta olduğunu fark ettik. Bu da kalenin geçmiş zamanlarda geniş bir yol ağının ve aynı zamanda diğer hareketleri gözlemlemek gibi bir amaca hizmet ettiğini doğrulamaktadır. Zira Kadışehri ilçe sınırlarından çıkıp Tokat ili Artova ilçesine doğru yolumuza devam ederken uzun süre bu kaleyi izleme şansımız oldu.

V. Sonuç ve Değerlendirme

Yozgat ili sınırlarında bulunan Karahisar-ı Behramşah ve Ağcakale kaleleri Osmanlı Devleti'nden günümüze doğru yapılan idari düzenlemeler sonrasında birer merkez olma özelliklerini ve ana ulaşım yollarındaki konumlarını yitirmişlerdir. Bu nedenle halen köy konumunda olan bu iki kaleyi şehir turizmi ve olanakları içerisinde değerlendirmek oldukça güçtür. Haliyle, bu iki kalenin canlandırılması için kırsal turizm bileşenlerinin bir arada devreye sokulmasında yarar vardır. Kırsal turizm bileşenlerinden ilki dağlar, göller, nehirler, ormanlar, doğa manzaraları gibi öğeleri kapsayan kırsal alanlardır. Bilhassa Karahisar-ı Behramşah yöresine yakın kesimler Yozgat'ın ormanlık alanlarıdır. Kırsal turizmin ikinci bileşeni çağdaş mimari, tarih öncesi miras, kaleler, kiliseler, vb. ve köyleri kapsayan kırsal mirastır. Ağcakale ve Karahisar-ı Behramşah'ın bu ikinci bileşenle birleşen birçok katma değeri vardır. Bunların başında Ağcakale'deki Şemunel Gazi ziyaret yeri ve Karahisar-ı Behramşah'taki Ali Şir vb. zaviyeler ile kalede kaleye adını veren Müşalimlerin türbeleri dikkate değerdir. Kırsal turizmin üçüncü bileşeni ise kırsal yaşamı oluşturan el sanatları, yerel etkinlikler, beslenme, agriturizm ve geleneksel müziktir. Yozgat'ın bu iki kaleyi içine alan bölümünde bilhassa hobi bahçesi, vb. agriturizm hareketleri canlandırılabilir. Kırsal turizmin son bileşeni ise kırsal etkinliklerdir. Özellikle bisiklete binme, balık tutma, at binme, avcılık ve yürüyüş gibi etkinlikler bu bileşeni oluşturmaktadır. Karahisar-ı Behramşah'ın geçmiş dönemlerde bir av sahası olduğu dikkate alınırsa bu bileşen de söz konusu yörede turizm potansiyelini geliştirmede harekete geçirilebilir.

Sonuç itibarıyla, özellikle Türkegemenliği döneminde geç şehirleşen Yozgat ve çevresinde sınırlı sayıda Türk eserinin bulunduğu dikkate alınırsa bu iki kale yöre turizmine belirli oranda katkı sağlayabilir. Bunun için bazı çalışmalar yapılması gerektiği muhakkaktır. Örnek vermek gerekirse, ilk olarak bu iki kalenin ciddi anlamda restore edilmesi şarttır. Restore uzun zaman alacaksa en azından kalıntıları hala ayakta olan Behramşah kalesi ve çevresinin daha fazla tahribata uğramadan koruma altına alınması gerekmektedir. Bu yapılmadığı takdirde kalenin son kalıntıları da ya yıkılacak ya da taşlar köydeki inşaatlara devşirme malzeme olmaya

devam edecektir. Bu köyde planlı bir yüzey araştırmasına da acilen ihtiyaç vardır: Zira köyde var olan son kitabeler bilinçsiz bir şekilde yer değiştirmektedir. Sayısı bir ikiyi geçmeyen bu kitabelerin bir an önce koruma altına alınması gerekmektedir. İkinci olarak bu iki kale ve çevresini görsel ve yazılı medya ortamında etkin bir şekilde tanıtmak gerekmektedir. Ayrıca bu iki kalenin bulunduğu noktaya giden karayollarının daha bakımlı hale getirilmesi ve karayolları üzerine bu kalelere gidişi kolaylaştıracak tanıtıcı levhalar konulması yararlı olacaktır. Özellikle bu iki kaleden Ağcakale'ye ulaşmak oldukça zordur. Yaptığımız gezilerde gördüğümüz kadarıyla yöre halkının bu kaleler konusunda bilinçlendirilmeye ve eğitime muhtaç olduğu anlaşılmıştır. Şöyle ki köylülerin bu kaleler hakkındaki bilgisizlikleri gerçek bilgilerin zamanla efsane ve hurafelerle tahrip edilmesi sonucunu doğurmuştur. Son olarak kırsal turizm bileşenleri toplu olarak değerlendirilip bu yöreler ziyaretçiler açısından daha ilgi çekici ve fonksiyonel imkânlarla desteklenebilir.

Kaynakça

1.Arşivler

a.*Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*

b. *Tapu Kadastro Arşivi (TKA)*

2.Basılı Eserler

Abdizade Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, cilt: 1-4, İstanbul 1327-1330-1925.

Abdülkadir Özcan, "Cerehor", *TDVİA*, cilt: 7, İstanbul 1993, s. 393.

Abdülkerim Özyayın, "Kadı Burhaneddin Devleti", *TDVİA*, cilt: 24, İstanbul 2001, s. 76-77.

Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkıbeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1984.

Aziz B. Erdeşir-i Esterebadi, *Bezm ü Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990.

Bekir Altındal, *Zela'da Zile'ye Tarihi Yolculuk*, İstanbul 2011.

Besim Darkot, "Karahisar", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, cilt: 6, MEB Yayını, İstanbul 1977, s. 276-284.

"Dizdar", *Türk Ansiklopedisi*, cilt: XIII, MEB Yayını, Ankara 1966, s. 396-397.

Enver Günay, vd., *Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayını, Kayseri 1996.

Faruk Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*, Ankara 1974, s. 309-351.

Hakkı Acun, *Bozok Sancağı (Yozgat İli)'nda Türk Mimarisi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2005.

Hakkı Yurtlu, *Geçmişten Günümüze Akdağmadeni*, Ankara 2001.

İbn-i Bibi, *El-Evamirü'l-Alaiye Fi'l-Umuri'l-Alaiye*, çev. Mürsel Öztürk, cilt: 1, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996.

İsmail Güllü, "Erciyes ve Çevresinde Dini İnanış ve Uygulamalar Şeyh Şaban Köyü Şem'unel Gazi Örneği", *I. Erciyes Sempozyumu (23-25 Ekim 2003) Bildirileri*, Kayseri 2004, s. 112-119

Kâtip Çelebi, *Cihannüma (1632)*, Matbaa-i Amire İstanbul.

Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1994.

Koray Özcan ve Zekiye Yenen, "Anadolu-Türk Kent Tarihine Katkı: Anadolu Selçuklu Kenti (XII. Yüzyılın Başından XIII. Yüzyılın Sonuna Dek)", *Megaron* (2010), 5/2, s.55-66.

Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri II: Karahisarlar", *Milli Folklor*, 2008, Yıl 20, sayı: 77, s. 89-101.

Lütfi Arslan, *H. 963, M. 1556 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Bozok Sancağı'nın Ekonomik ve Demografik Yapısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt: 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1983.

Metin Tuncel; "Karahisar ", *TDVİA*, cilt: 24, İstanbul 2001, s.416-418.

Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, cilt: 1, Ankara 1960.

Orhan Kılıç, "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevacib Defterleri", *OTAM*, Sayı: 31 (Bahar 2012), Ankara 2013, s. 87-128.

Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celaleddin Karatay, Vakfı ve Vakfiyeleri", *Bellekten*, cilt: 12, sayı: 45, Ocak 1948, s. 17-171.

Ömer Yılmaz, "Kadışehri Yöresinde Mevcut Ziyaret Yerlerinin Bölge Halkının Dini, Kültürel ve Psiko-Sosyal Hayatına Etkisi", *I. Uluslar arası Bozok Sempozyumu (05-07 Mayıs 2016) Bildiler*, cilt: 3, s.438-453

_____, *Dini ve Folklorik Yönleriyle Kadışehri*, Maarif Mektepleri Yayını, Ankara 2017.

Paul Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", çev. Mihri Eren, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1969), s. 193-240.

Salim Koca, "Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 23 (Bahar 2008), s. 1-53.

Semavi Eyice, "Kale", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, cilt: 24, İstanbul 2001, s. 234-242.

Seydi Ali Reis, *Miratü'l-Memalik (Ülkelerin Aynası)*, hzl. Necdet Akyıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul tarihsiz.

Seydi Ali Reis, *Miratü'l-Memalik*, İstanbul 1312.

Süleyman Sırrı Güner, "Osmanlı Musikisi ve Mehter", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 14 (Yaz 2007), s. 109-117.

Şükrü Eftal Batmaz, "Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış", *OTAM*, s. ayı:7, 1996, s. 3-9.

Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2006.

Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004.

Yaşar Öcal, *Akdağ Maden-i Hümayunu İşletmesi Örneğinde Osmanlı'da Maden İşletmeleri (1796-1914)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Tokat 2016.

Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1970.

Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskan ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1989.

EKLER

Ek-1. 1518'de Karahisar-ı Behramşah Kalesi Timarları (BOA, Td 85, s. 60-61)

Mustahfız (Görevli)	Timarın Bulunduğu			Timara Konu Olan		Görevliye Yansıyan
	Nahiye	Karye-mezra-kışlak vs.	Yerleşim Biriminin Ekilebilir Arazi Miktarı	Gelirin Türü	Hasıl	
Ahmed veled-i Emir Bey, dizdar	Karahisar-ı Behramşah	Tezekçi kr.		0	1826	2006
		Kürdükdibi mz.		İki başdan	180	
Hasan bin Halil ser-bölükçü ve Pirlı ve İbrahim ve Hamza ve Mahmud nakkarezen ve Hasan bin Hızır tabbal ve Hüseyin zurnayi ve Taşmur bevvab	Karahisar-ı Behramşah	Muhtesib		Malikane	945	9523
	Budaközü	Sarukoca kr.		0	1410	
	Karahisar-ı Demirlü	Mestan kr.		0	1690	
	Karahisar-ı Behramşah	Başköy mz. tabi Bubak		0	370	
	Hüseyinabad	İsafakih kışlası		Malikane	272	
			Gerdek mz.	3 çiftlik	Malikane	
	Sorkun	Zeyneddin mz.	10 çiftlik	Malikane	451	
			5 çiftlik	Malikane	540	
				Malikane	310	
			7 çiftlik	Malikane	520	
			4 çiftlik	Malikane	460	
			10 çiftlik	Malikane	630	
			Malikane	410		
	Yortan kr.		0	1145		

Ek-2. . 1519'da Karahisar-ı Behramşah Kalesi Timarları (BOA, Td 98, s. 145)

Mustahfız (Görevli)	Timarın bulunduğu		Timara Konu olan		Görevlilere Yansıyan Hasıl
	Nahiye	Karye-mezra-kışlak vs.	Gelirin Türü		
Ahmed veled-i Mirze Müşalim, dizdar-ı kale-i Behramşah	Karahisar-ı Müşalim	Tezekçi kr.	Divani	1879	2349
	Karahisar-ı Müşalim	Kürdükdibi mz.	İki başdan	220	
	Karahisar-ı Müşalim	Sincanlı mz.	Divani	250	
Timar-ı mezkurin an merdân-ı kale-i mezbûr.	Karahisar-ı Behramşah	Nefs-i Karahisar-ı Behramşah	Malikane	3345	11764
	Acacı	Hamzaköy-i Köhne kr.	Divani	1210	
	Karahisar-ı Müşalim	Aktaş ve Kongün kr.	İki başdan	1800	
	Karahisar-ı Müşalim	Muhtesib kr.	Malikane	1000	
	Karahisar-ı Müşalim	Sapar kr.	Divani	620	
	Hüseyinabad	Kapaklu kr.	Divani	1354	
	Karahisar-ı Müşalim	Alacakilise mz.	İki başdan	470	
	Karahisar-ı Müşalim	Karuköy mz.	İki başdan	450	
	Karahisar-ı Müşalim	Kuldan mz.	Divani	370	
	Karahisar-ı Müşalim	Sarucahacı mz.	İki başdan	315	
	Karahisar-ı Müşalim	Bazarcık mz.	İki başdan	500	
	Karahisar-ı Müşalim	Karaağaç mz.	0	330	

Ek-3. 1562'de Karahisar-ı Behramşah Kalesi Timarları (BOA, Td 339, s. 130)

Mustahfız (Görevli) Adı ve Görevi	Timarın Bulunduğu		Timara Konu Olan		
	Nahiye	Karye- mezra- kışlak vs.		Hasılı	
Hasan Çavuş, dizdar-ı kale-i Karahisar-ı Behramşah	Karahisar-ı Behramşah	Tezekçi kr.		2700	2700
Mehmed Fakih, <i>imam-ı kale-i mezbure</i> ve Kutlu ve Ali veled-i Halil ve Sufi ve Hızır ve Emirhan ve Pir Veli ve Mirza ve Hüseyin <i>an- merdân-ı kale-i Karahisar-ı Behramşah</i>	Karahisar-ı Behramşah	Karahisar-ı Behramşah nefs		4000	
	Acacı			3000	
	Karahisar-ı Behramşah	Tayyib? mz.		1728	
	Karahisar-ı Behramşah	Sapar kr.	0	900	
	Karahisar-ı Behramşah	Kürdük Dibi mz.	0	1200	
	Karahisar-ı Behramşah	Kuldan mz.	0	600	

Ek-4. 1574'te Karahisar-ı Behramşah Kalesi Personeli ve Timarları (TKA, Td 254, s. 27a-28a)

		Timarın bulunduğu Nahiye	Karye- mezra- kışlak vs.	Timara Konu Olan Gelirin		Görevliye Yansıyan Miktarı
				Türü		
	<i>Dizdar</i>		Tezekçi kr.	Divani ma'a gaib		3000
	<i>Merd</i>		Karahisar-ı Behramşah nefs			1900
			Muhtesib kr.	0		
		Acacı	Hamzaköy kr.	Divani		
	<i>Merd</i>		Karahisar-ı Behramşah nefs			1900
			Muhtesib kr.	0		
		Acacı	Hamzaköy kr.	Divani		

			Karahisar-1 Behramşah nefs			
			Muhtesib kr.	0		
	İmam	Acacı	Hamzaköy kr.	Divani		1400
			Karahisar-1 Behramşah nefs			
			Muhtesib kr.	0		
	Ser- bölük, Merd	Acacı	Hamzaköy kr.	Divani		1400
			Karahisar-1 Behramşah nefs			
			Muhtesib kr.	0		
	Merd	Acacı	Hamzaköy kr.	Divani		1400
			Karahisar-1 Behramşah nefs			
			Muhtesib kr.	0		
	Merd	Acacı	Hamzaköy kr.	Divani		1400

Ek-5.1518'de Ağcakale Timarları (BOA, Td 85, s. 74-75)

Mustahfız	Timarın Bulunduğu		Timara Konu Olan		
	Nahiye	Karye- mezra- kışlak vs.	Gelirin Türü		
Mezid, dizdar-ı kale-i Ağca		Ernebadi kr.	0+1/3 niyabet		2668
		Bilkayı kr.			
	Halka-i Hass		0		
		Beydili kr.	0		
Pir Mahmud veled-i İlyas, kethüda-i kale-i mezbure		Tankuş kr.	Malikane		1686
			0		
Nazar veled-i Kutlu Paşa, Mehmed veled-i Ali, Mahmud veled-i Abdullah , Mehmed veled-i Süleyman an- merdan-ı kale-i Ağca.	Turhal	Gülüt kr.	Malikane		5745
		Hamid kr.	Malikane		
	Kuştaş	Mahmud kr.	Malikane		

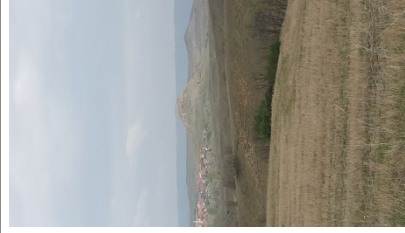
Ek-6. 1574'te Ağcakale Hizmetkarları

	İsim	Sıra	İsim		İsim
1	Hüseyin veled-i Yar Ahmed	15	Ali birader-i o (müc.)	29	İsmail veled-i o
2	Satılmış veled-i Kaya	16	Hamza birader-i diğer (müc.)	30	Şaban birader-i o (müc.)
3	Mehmed veled-i Nasuh	17	Hamza veled-i Dede Bali (müc.)	31	Nebi birader-i diğer (müc.)
4	Bünyad veled-i Dede Bali	18	Veli birader-i o (müc.)	32	Ömer veled-i Kılıç (müc.)
5	Kaya veled-i o	19	Pir Veli veled-i Mehmed	33	Hızır veled-i Mehmed (müc.)
6	Kubad veled-i Ali	20	Bünyad veled-i Kaya (müc.)	34	Hüseyin veled-i Süleyman (müc.)
7	Erşan veled-i Emirşah	21	Ahmed veled-i Mehmed (müc.)	35	Halil birader-i o (müc.)
8	Kılıç veled-i Mehmed	22	Mahmud birader-i o (müc.)	36	Mustafa veled-i Hacı Bey
9	Mehmed veled-i Hasan	23	İbrahim veled-i Ahmed (müc.)	37	Hacı Bey veled-i o (müc.)
10	Murad birader-i o (müc.)	24	İsa birader-i o (müc.)	38	Mehmed veled-i Hacı Bey
11	Bilmiş veled-i Yar Ahmed	25	Musa birader-i o (müc.)	39	Hasan veled-i o
12	Yar Ahmed veled-i o (müc.)	26	Ali veled-i Kubad (müc.)	40	Musa veled-i Mehmed
13	Hamza birader-i o (müc.)	27	Veli birader-i o (müc.)	41	Himmat birader-i Mehmed
14	Nasuh veled-i Satılmış (müc.)	28	Ramazan veled-i Erşan		

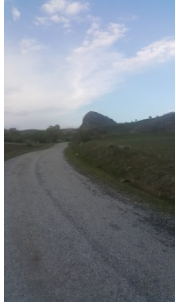
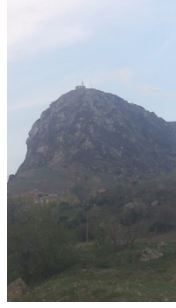

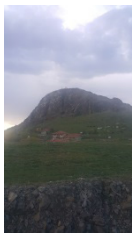

Ek-7. 1574'te Ağcakale Personeli ve Timarları (TKA, Td 254, s. 30 b).

Adı	Timarın Bulunduğu			Timara Konu Olan Gelirin		
			Karye- mezra- kışlak vs.	Türü	Görevliye Yansıyan Miktarı	
Sancı			Yoncalık kr.		3000	
Erşan veled-i Emirşah	0	0	0	0	0	0
Kubad veled-i Hamza	0	0	0	0	0	0
Mehmed veled-i Nasuh	0	0	0	0	0	0
Satılmış veled-i Kaya	0	0	0	0	0	0
Kılıç veled-i Mehmed	0	0	0	0	0	0
Kaya veled-i Bünyad	0	0	0	0	0	0
Bünyad veled-i Dede Bali	0	0	0	0	0	0
Hasan veled-i Yar Ahmed	0	0	0	0	0	0
Süleyman veled-i Hüseyin	0	0	0	0	0	0

Ek-8. Fotoğraflar (Müşalim Kalesi)

		
Su Kuyusu (Müşalim Kalesi)	Burç Kalıntıları (Müşalim Kalesi)	Kayalıklar (Müşalim Kalesi)
		
Üşüdümlü Tekkesi (Müşalikallesi köyü)	Evlerin bahçe duvarlarına konmuş kitabe kalıntıları (Müşalikallesi köyü)	Müşalikallesi köyü camii bahçe duvarına sonradan eklenmiş eski tarihli kitabe
		
Müşalikallesi köyü camii yakınlarındaki çeşme üzerindeki kitabe (okunamaz durumda)	Kitabenin üzerinde yer aldığı çeşme	Müşalikallesi köyü camii içerisinde bir türbe kalıntısı
		
Cami yakınındaki mezarlık (Müşalikallesi)	Müşalim Kalesi (Cami tarafından)	Aşevi Tekkesi içerisindeki mezar kalıntısı
		
Kaleden ayrılrken (Soldan sağa-Halil İbrahim Doğdu-Dursun Okur-Murat Hanılçe-Mikail Devebakan)	Kalenin Kadışehri tarafına düşen mezarlıktan görünümü)	Kalenin Akdağ Madeni yönünden görünümü

Ek-9. Fotoğraflar (Ağcakale)

		
Kaleye çıkan yol	Kalenin bulunduğu kayalık	Kalenin Tokat Artova tarafından görünümü
		
Kalenin bulunduğu dağın eteklerinden	Kalenin hakim olduğu coğrafya	Kalenin köyden görünümü
		
Kale etekleri	Ağcakale'de su mahzeni	

**Yrd. Doç. Dr.
Nermin Zahide AYDIN**

*Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim
Rıfat Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim
Bölümü.
e-mail: nzahideaydin@hotmail.com*

Eser Geçmişi: 20 Kas 2017 / 6 Ara 2017

DOI: 10.21551/jhf.356440

Necip Asım Yazıksız'ın Meclis Çalışmaları

Parliamentary Studies Of Necip Asım Yazıksız

ÖZET

Necip Asım Yazıksız, Türk milletinin yetiştirdiği önemli siyaset ve devlet adamlarından biridir. Türk diline önemli hizmetlerde bulunmuş ve TBMM'nde milletvekili olarak görev yapmıştır. Necip Asım Yazıksız, ilk kez 1927 yılında Erzurum milletvekili olarak Meclis'te çalışmaya başlamıştır. Daha sonra 1931 ve 1935 yılları arasında da Meclis'te çalışmalarına devam etmiştir. Çalışmamızda Necip Asım Yazıksız'ın hayatından kısaca bahsedildikten sonra Meclis çalışmaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Milletvekili, Meclis. Türk dili

ABSTRACT

Necip Asım Yazıksız is one of the important politics and statesman raised by the Turkish nation. He made important serves to Turkish Language and he worked as deputy in Parliament. Firstly Necip Asım Yazıksız began to work as deputy in 1927 in Parliament. After he lasted to his work in Parliament between 1931 and 1935. In our study, after It was a brief mentüion from life of Necip Asım Yazıksız, which was focus on his parliamentary studies.

Key Words: Deputy, Parliament, Turkish Language

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yetişmiş insan gücüne ihtiyacı vardı. Bitmek bilmeyen savaşlarda eğitilmiş insan gücünün azalması, geride kalanların daha çok çalışmasını gerektirecekti. Devletin önce sağlam temeller üzerine kurulması ve daha sonra gelişmesi için birçok yenilikler yapıldı. Yeni açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde milletvekili olan kişilerin bu anlamda büyük sorumlulukları vardı.

Necip Asım Yazıksız, çok yönlü bir kişiliğe sahipti. Türk dilinin gelişmesi için birçok çalışma yapmasının yanı sıra çeşitli okullarda hocalık görevini de sürdürdü.

Hayatı

Necip Asım Yazıksız, 29 Aralık 1861'de Kilis'te doğdu. Balhasanoğulları adıyla bilinen bir sipahi ailesine mensup olup, babası Hacı Asım Bey'dir.¹ Necip Asım Yazıksız, ilk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladı. 1875'te Şam Askeri İdadisi'ne kaydoldu. Bir süre sonra kaydını Kuleli Askeri İdadisi'ne aldırdı.² Eğitimi sırasında tanıştığı riyaziyeci Hoca Tahsin Efendi'den çeşitli konularda ders aldı. Yine aynı dönemde tanıştığı Ahmet Mithat'ın takdir ve teşviki ile Tercüman-ı Hakikat gazetesine imzasız yazılar yazdı.³ 1879'da Mekteb-i Harbiye'ye girdi. 1881'de mülazım-i sani rütbesi ile buradan mezun oldu. İstanbul'da çeşitli askeri rüşdiyelerde ve Mekteb-i Harbiye'de Fransızca, Türkçe ve Tarih muallimliği yaptı.⁴ Önce Umumi Harbiye 5. Şubesine, sonra Kocamustafapaşa Askeri Rüşdiyesi Fransızca öğretmenliğine tayin oldu. Kısa bir süre sonra Üsküdar Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'ne görevlendirildi.⁵ Bu esnada çiçek hastalığı geçirdi. 1884 yılında üsteğmenliğe yükseldi ve Maarif Nezareti tarafından Fatih ve Galata Rüşdiyeleri Fransızca öğretmenliğine tayin edildi. 1886'da yüzbaşı⁶, 1908'de yarbay oldu. Paris'teki La Société Asiatique'ya üye seçilen Necip Asım Yazıksız'a, ilmî çalışmalarına takdir nişanesi olarak, 1892'da Chicago'da açılan sergide bir madalya ve diploma verildi.⁷ Batılıların yayınladıkları bilimsel dergilerde makaleleri yayınlanan ilk Osmanlı aydını Necip Asım Yazıksız'dır. Necip Asım Gordlevsky'nin ifadesi ile "uzun müddet vatandaşları ile Avrupa ilim âlemi arasında bağlantıyı sağlayan yagane Osmanlı âlimi" oldu.⁸ 1913 yılında miralaylıktan emekliye ayrılınca Maarif Nezareti tarafından Darülfünun'a Türk tarihi ve Türk dili müderrisi tayin edildi.⁹

Kilis'li olan Necip Asım Yazıksız, Milli Mücadele döneminde de Kilis'in düşman işgalinden kurtulması için elinden geleni yaptı. Kilis'in İngilizler tarafından işgalinden sonra Kilisliiler tarafından İstanbul'da ikamet eden başta Necip Asım Yazıksız olmak üzere birçok Kilisliye durumun vehametini bildiren telgraflar çekildi. Telgrafı alan Kilisliiler bir araya gelerek ve Kilis halkının vekilleri olarak Kilisliilerin yalnız Türk ve Osmanlı kalmaktan ve Anadolu'nun bir parçası bulunmaktan başka hiçbir meşru çözümü uygun görmedikleri ve görmeyeceklerine dair muhtırayı Osmanlı Hükümeti ve İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine sundular.¹⁰

1 Hasan Şahmaranoğlu, Kilis'li Büyük Tarihçi Necip Asım Yazıksız (Balhasanoğlu), Kilis Belediyesi Kültür Yayınları, 2013: 14

2 Abdullah Uçman, "Necip Asım Yazıksız (1861-1935) Türkçüler'den Türk Tarih ve Dil Âlimi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.32, 2006:493

3 T. Böler, "Necip Asım Yazıksız'n Türk Diline Katkıları", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.25, 2009:197; Şahmaranoğlu, 2013: 11.

4 Uçman, C.32, 2006:493.

5 Böler, 2009: 197.

6 Şahmaranoğlu, 2013: 11.

7 Böler, 2009: 197.

8 Mustafa Oral, "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi", Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi, S.17, 2004:112.

9 Uçman, C.32, 2006:493.

10 Halil İbrahim İnce, 2015, Milli Mücadele'de Kilis, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015: 34.

Necip Asım Yazıksız, Arapça, Uygurca ve Çağatayca dilleri ile ilgilendi.¹¹ Ülkede ilk kez ilmi lisan ve Türk Lisanı Tarihi derslerini okuttu ve bunların bir ilim şubesi olarak yerleşmesine çalıştı.¹² 1925 yılında ilk, orta ve yüksek öğretime mensup hocalar arasında “fazilet mükafatı” kazandı.¹³ 1927’de Erzurum mebusu olarak Büyük Millet Meclisi’ne girdi.¹⁴ Bunu müteakip 1931 ve 1935’te Erzurum milletvekili olarak TBMM’ye tekrar seçildi.¹⁵ 1934 yılında “Yazıksız” soyadını aldı.¹⁶ Evli ve bir çocuk babası olan Necip Asım Yazıksız¹⁷ 12 Aralık 1935’te İstanbul’da vefat etti. Vefatı, Dâhiliye Vekili tarafından Başvekâlet Yüksek Makamına bir yazı ile bildirildi. Dâhiliye Vekili Ş. Kaya tarafından gönderilen yazıda İstanbul vilayeti tarafından Erzurum sayılabı Necip Asım’ın, oturmakta olduğu Kadıköy Caferağan mahallesi Bostan sokağında 15 sayılı evde 14/12/1935 tarihinde zatürreden öldüğü yazılıydı.¹⁸ Necip Asım öldükten sonra Sahrayıcedid Kabristanı’na defnedildi.¹⁹ Vasiyeti gereği mezar taşına “Necip Asım, Türk tarihi müellifi, 1861-1935” tercüme-i hâli yazıldı²⁰: Vefatından sonra yerine milletvekili seçimi yapılması için 10.1.1936 tarihinde Başvekâlete resmi bir yazı gönderildi. Bu yazıda vefat eden Erzurum mebusu Necip Asım Yazıksız ve Zonguldak mebusu Celal Sahir Erozanın yerlerine intihabı mebusan kanununun özel maddesine uygun olarak diğçerlerinin seçilmesi” ifadeleri yer almaktaydı.²¹

Şark Mektebi adı altında bir akademinin kurulması ve burada Asya ülkelerine gönderilecek memurların gidecekleri yerler hakkında öğrenim göreceklçeri konulu haberler, Mart 1922’de Türkiye basınında yer almaya başladı. Haberlere göre Şark mektebi Hariciye Vekâleti bünyesinde açılacak ve orada hukuk, ticaret, şehbenderlik okutulacaktı. Necip Asım’a göre Hariciye Vekâleti, “sırf bir hırsı saike” ile yani hırs güdüsü ile hareket etmiş bunu yapacak uzmanlar olup olmadığını hesaba katmamıştı.²²

Necip Asım, Türkçülük düşüncesini benimsedi. Türkçenin, Arapça ve Farsça etkisinden kurtulabilmesi için çalışmalar yaptı. Eski Türkçe’nin ve Anadolu diyalektlerinin çok zengin olduğunu savundu.²³ Şam İdadisi’nde okuduğı sırada, Suriye’de bazı çevrelerin Türklere karşı takındıkları menfi tavidan etkilendi. Bu durum onda milli şuurun erken yaşta uyanmasında itici bir güç oldu. Kuleli Askeri İdadisi’nde talebe iken gidip geldiğı Ahmet Mithat Efendi’nin Beykoz’daki evinde Veled Çelebi İzbudak, Şemseddin Sami, Emrullah Efendi ve Fuad Köseraif gibi devrin Türkçüleriyle tanıştı.²⁴ Tercüman-ı Hakikat gazetesinden sonra Maarif ve İkdam

11 TBMM Albümü 1920-2010, C.I, 2010:226 .

12 Şahmaranoğlu, 2013: 12.

13 Böler, 2009:198; Şahmaranoğlu, 2013:12.

14 Uçman, C.32, 2006:493.

15 Ana Britannica Ansiklopedisi, C.22, 1990: 335.

16 Böler, 2009:198.

17 TBMM Albümü 1920-2010, C.I, 2010:226.

18 TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, TC. Dâhiliye Vekâleti V.İ. U.M. Ş.2 M. Sayı 3/ 2.1.1936.

19 Uçman, C.32, 2006:493.

20 Böler, 2009:198.

21 T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Riyaseti Kâtibi Umumiliğı, Kanunlar Müdürlüğü, No:1276/885, Ankara, 10.1.1936.

22 Oral, 2004:113.

23 Karacan Büyük Sözlük ve Genel Kültür Ansiklopedisi, Necip Asım Yazıksız Maddesi, C.5: 1540.

24 Uçman, C.32, 2006:493.

gazetelerinde yazmayı sürdürdü. Medresetü'l Edeb adlı dergiyi çıkardı.²⁵ Maarif, Ma'lumat, Mekteb ve Servet-i Fünun gibi dergilerde "Lisan Bahisleri", "Dilimize Hizmet" ve "Dilimiz" gibi başlıklar altında neşrettiği yazılarında bir yandan Türkçe'nin sadeleşmesini savunurken öte yandan dildeki yabancı terkiplerin çözülmesini ve biri Osmanlıca, diğeri Türkçe iki ayrı lügat hazırlanmasını teklif etti. Ancak devrindeki bir kısım Türkçülerden farklı şekilde tasfiyeci olmayan Necip Asım, çeşitli yazılarında asıl amacının Türkçenin de medeni dünya dilleri arasında belli bir yeri bulunduğunu ispat etmek ve ülkede herkesin yazdığını anlayacak bir dil kullanmasını sağlamak olduğunu söyledi.²⁶ Necip Asım, 1904 yılında Erzurum dili üzerine "Keleti Szemle" isimli derginin 5. Cildinde "Dialaecte turc d'Erzerum" başlıklı bir yazı da yazdı.²⁷

Necip Asım Yazıksız'ın Meclis Çalışmaları

Necip Asım Yazıksız, TBMM'nin III. Dönem ve IV. Dönemlerinde "Necip Asım", V. Döneminde ise "Necip Asım Yazıksız" olarak kayıtlara geçti. Necip Asım, Meclis görüşmelerinde birçok kez söz alarak görüşlerini dile getirdi.

Ülkedeki refah seviyesinin iyileştirilmesi ve devlet bütçesine katkı sağlamak için kâğıt para kıymetinin artırılması hakkında Maarif, Maliye ve Bütçe Encümenlerine kanun teklifinde bulundu.²⁸ Yeniden 5 milyon liralık madenî ufaklık meskûkât darbı hakkında kanun lâyihası münasebetiyle söz alan Necip Asım Yazıksız, memlekette milli itibarı düzeltmenin bir borç olduğunu, Malîye Vekili Beyefendinin bundan evvel bronz para çıkardıkları zaman İstanbul'da bulunduğunu, Darülfünun maaşını getiremediğini, yollarda kaldığını, Memurin de getirilmediğini bu nedenle eğer önlem alınmazsa yine aynısının olacağını söyledi. Ayrıca o zaman çıkan bronz paraların karşılığı olarak mevcut olan kaimelerin kalkıp kalkmadığını sorduktan sonra bu beş milyon liralık evrakı nakdiyenin karşılığının diğerk taraftan da borcun birikmesi halinde durumun iyi olmayacağını sözlerine ekledi.²⁹

Türk dilinin gelişmesine pek çok katkısı bulunan Necip Asım Yazıksız, yine Erzincan Mebusu Saffet Bey ve rüfekasının beynelmilel erkamın kabulü hakkındaki kanun münasebetiyle yapılan toplantıda söz alarak, Reşit Saffet Bey'in tekliflerinde Erkânı Arabiye tabirini kullandığını, Fransızca şifromen tabirinin tercümesini muvafık görmediğini artık rüşvete ihtiyacın olmadığını söyledi. Arapça istemediklerini, garbı istediklerini, ayrıca bu erkânı arabiyenin bir de şifromeni bulunduğunu, Onun da fasıllar ve bablar için gerekli olduğunu bu nedenle söz konusu kanuna ilâvesini teklif ettiğini belirtti.³⁰

Necip Asım Yazıksız hayal ettiği işleri yapmak istiyor bunun gerçekleşmesi için farklı çareler üretiyordu. Fakat devletin kısıtlı imkânı ile hayal ettiği işlerin gerçekleşmesinin pek mümkün olmadığını da görüyordu. 1929 malî senesi Maarif Vekâleti bütçesi münasebetiyle

25 Ana Britannica Ansiklopedisi, C.22, 1990: 335.

26 Uçman, C.32, 2006:493.

27 Duygu Kamacı, "Erzurum Yöresi Ağızlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar", Mediterranean Journal of Humanities, 2011:158.

28 TBMMZC, Dev.: 3, Cilt: 2, İctima: 2, İnikat: 30, s.38, 12 Kanunusani Perşembe 1928.

29 TBMMZC, Dev.: 3, Cilt: 2, İctima: 1, İnikad: 37, s.105, 28 Kanunusani Cumartesi 1928.

30 TBMMZC, Dev.: 3, Cilt: 4, İctima: 1, İnikad: 78, s.205, 20 Mayıs Pazar 1928.

yapılan toplantıda söz alarak, encümenin şimdiye kadar çok kıymetli eserler tabettiğini, geçen sene bütçeye konulan tahsisatla bunları bin bir güçlüklerle meydana çıkarmağa muvafık olduğunu, fakat bu sene geçen seneki miktardan da az bir para kabul edildiğini, bu para ile encümenin bir şey yapamayacağını, bunun bir çaresini bulunması gerektiğini söyledi.³¹ Kâğıt paranın kıymetinin arttırılmasının devlet ekonomisine katkıda bulunacağını düşünerek kâğıt paranın kıymetinin arttırılması hakkındaki kanun teklifinin geri verilmesine dair tavrı yüksek reisliğe sunuldu.³²

Necip Asım Yazıksız çevresine ve tarihi eserlere duyarlı bir insandı. Daha sonra gelen nesillere tarihi eserler bırakmanın önemine vurgu yaparak konu ile ilgili hassas davranılmasını ve gerekli tedbirlerin alınmasını sık sık bulunduğu platformlarda dile getirdi. Örneğin Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 mali senesi Bütçe Kanunu münasebeti ile ilgili olarak yaptığı konuşmada; İstanbul'da Tophane'de Nusratiye Cami'nin yanındaki çeşmenin harap olduğunu, çeşmenin gayet güzel bir eser olduğunu ve muhafazası gerektiğini söyledi.³³

Mecliste devlet tarafından basın yayın kuruluşlarının zararlı olabilecek yayınlarının takip edilmesinin gerekli olduğu dile getirildiğinde Necip Asım konu ile ilgili gerekli hassasiyeti gösterdi. Bazı gazetelerin takip ettikleri neşriyat tarzı hakkında hükümetçe ne gibi tedbirler alındığına dair Elaziz Mebusu Fadıl Ahmet Bey açıklama istedi. Yayın kuruluşlarının yayınları ve alınan önlemler ile ilgili olarak söz alan mebuslar gerekli açıklamaları yaptı. Necip Asım yapılan açıklamalardan sonra konunun aydınlatıldığını dile getirdi.³⁴

Necip Asım, Tütün İnhisarı İdaresinin 1932 senesi bütçesi hakkındaki görüşmelerde de söz alarak, reji teşekkül ettiğinde o zaman Osmanlı Devleti'ne tâbi olan Sırbistan'ın bu günkü hasılatının ülkemize ancak verildiğini, Devletin arazisi büyük olduğu halde şimdi Sırbistan'ın aldığı varidatı aldığını, Sırbistan bizden ayrıldıktan sonra yine rejinin aynı parayı verdiğini söyledi. Sözlerine ilaveten Viyana rejisinin orada bir yaprak tütün çıkmadığı halde, işlediği tütünün Rumeli ve Anadolu tütünleri olup, yıllık yüz milyon hasılatının bulunduğunu, bizimkinin ise 25 milyon bile tutmadığını ekledi. Önceden beride kaçak sigara kâğıdı satıldığını, kendisinin alış veriş yapmadığını fakat çoğu kişinin aldığını, paketlere 20 sigara kâğıdı koyulduğunu, okkalarla tütün biriktiğini söyleyerek otuz sigara kâğıdının koyulmasını istedi.³⁵

İstanbul Darülfünunu ile ilgili olarak 1932 senesi bütçesi hakkında görüşmeler yapılırken Necip Asım söz alarak Darülfünunda daha önceden çalıştığını ve burada bazı olumsuzluklar gördüğünü ifade etti. Kendisinin bu mevkie gelmek için çok çalıştığını ve bilgilerinden faydalanılması gerektiğini ama bazı kişilerin hak etmeden bazı mevkilere geldiğini söyledi. Ona göre Darülfünun müderrislerinin Darülfünundan yetişmesi lâzımdır. Kendisinin asker olduğu halde Darülfünun müderrisi olduğunu, bu durumun hep böyle olduğunu, Köprülüzade Fuat Bey'in de lise şahadetnamesi olmadığı halde müderris olduğunu ve vazifesini muvaffakiyetle yaptığını dile getirdi. Fakat bir süre sonra bazı hocaların bunu

31 TBMMZC, Dev.: 3, Cilt: 12, İçtima: 2, İnikad: 66, s.45, 18 Mayıs Cumartesi 1929.

32 TBMMZC, Dev.: 3, Cilt: 24, İçtima: 4, İnikad: 22, s.41, 19 Ocak Pazartesi 1931.

33 TBMMZC, Dev.: 4, Cilt: 2, İçtima: Fevkalade, İnikad: 11, s.53, 8 Haziran 1931 Pazartesi.

34 TBMMZC, Dev.: 4, Cilt: 3, İçtima: Fevkalade, İnikad: 22, s.22, 5 Temmuz 1931 Pazar.

35 TBMMZC, Dev.: 4, Cilt: 8, İçtima: 1, İnikad: 52, s.271, 26 Mayıs 1932 Perşembe.

yapamadıklarını, Darülfünunda bir heyet-i talimiye teşekkül ettiklerini, o zamana kadar fakülte müdürlerinin devlet tarafından tayin edildiğini bu nedenle üst mevkilere çıkmalarına imkân verilmediğini sözlerine ekledi. Fakat Darülfünun Emaneti ve Fakülteler Riyaseti bir nizamname ile tesis edildikten sonra Darülfünunda çeşitli mevkie göz dikildiğini ve konu ile ilgili olarak birçok vakanın olduğundan bahsetti. Malûmatlı, tecrübeli ve yaşlı zevatın yanında en ufak muallimlere bile müderris unvanı verildiğini, oy almak için birçok işler yapıldığını hatta Darülfünun rektörü Hâmit Beyefendi'nin yerine çocuk denecek yaştakilerin reis olduğunu, fakat saçı ağarmış, o mevkii senelerce ilmî kudreti ile çevirmiş insanların kafası kalın, bunak diyerek geri atılmasının doğru olmadığını sözlerine ekledi.

Bazı müderrislerin memuriyete tayin edildikleri takdirde geri döndüklerinde eski yerlerini işgal edebildiklerini, meselâ kendisinin oraya gelince derhal yerine başkasının geçirildiğini, Behçet Bey'in, Nurettin Ali Bey'in yerlerinin bu suretle açık bırakılmış olduğunu, bilâhare onların yine eski vazifeleri başına döndüklerini söyledi. Kendisinin gençleri yetiştirmeye çalıştığını, bu günkü zevatın birçoğunun kendisinin derslerini alarak yettiğini, yer değiştirdikten sonra yerine derhal başka bir adam tayin edildiğini, o adamın ise memleketin evlâdının olmadığını, kendisinin 300 senelik bir hanedanın evlâdı olduğunu, atalarının kanının senelerden beri bu memleket uğruna aktığını söyledi.

Hariçten gelen adamların bir şey yapamayacaklarını, mesela Almanya'ya tahsile gönderdikleri bir hocanın mümkün değil adam olamayacağını, bu kişinin kendisinin orada iken dersine devam ettiğini, fakat mümkün değil kendisinden numara alamadığını, sonra zorla verdiğini, daha sonra o adamın kendisinin yerine hoca olduğunu, kitap verdiklerini, Arapça (türs) kelimesinin karşısına kalkan diye yazdığını; kalkanın bizde müteamil olduğunu bilmediğini ve bu adamın kendisinin yerini tutamayacağını söyledi. Müderrislerin, avukatlar gibi devamlılarının ve birde dışarıda çalışanların olduğunu, faraza birisinin hem maarif müdürü hem müderris, hem de mektebi sultanî yani Galatasaray müdürü olduğunu, hâlbuki onların yine maaşı fazla aldıklarını, kendisinin gibi kimsesiz olursa vermeyeceklerini anlattı. Darülfünun riyasetlerini mutlaka ve bilhassa bir usule bağlanması gerektiğini ve Muammer Reşit Bey gibi bir adamın koyulması gerektiğini söyledi. Zaten Darülfünuna para veremediklerini, bu nedenle buraya biraz vakıf tedarikine çalışılması gerektiğini, hamiyet erbabı birçok kişinin bulunduğunu ifade etti. Teoloji yani ilahiyat fakültesinin ancak on beş öğrencisinin bulunduğunu, daha fazla da artışın olmayacağını, on beş öğrenci için bir fakültenin açılmaması gerektiğini söyledi. Yine Mekteb-i Mülkiye'nin hizmetini Hukuk Fakültesi'nin gördüğünü, bu nedenle onu da oraya dönüştürmenin gerekli olduğunu söyledi. Reis Bey'in kendisine yönelttiği "bütçe kanununda, münhal müderrisliklere kimsenin tayin edilemeyeceği hakkında bir kayıt vardır. Şu halde müderrisi münhal olan bir ders ne oluyor? Kalkıyor mu yoksa başka birisi mi vekâlet ediyor?" sorusu üzerine, muavin varsa onun idare edeceğini yoksa açık kalacağını ifade etti.³⁶

Necip Asım Yazıksız, meclis çalışmaları esnasında en yaşlı üye olduğu için Meclis Başkanı sıfatı ile Meclis'te birinci celsenin açılışını yaptı. Açılış konuşmasında Beşinci Büyük Millet Meclisi'nin en yaşlı üyesi olarak meclisi açtığını, büyük ulusların tarihlerinde birer altın devrim olduğunu, Türk milletinin altın devrim noktasında Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduğunu, tek dilli ve tek imanlı olan ulusun Cumhuriyetle altın devrine girdiğini, tarihe göre

36 TBMMZC, Dev.: 4, Cilt: 8, İçtima: 1, İnikad: 54, s.342-343, 29 Mayıs 1932 Pazar.

yeni başlayan bu devrim başlangıcındaki hıza göre Türk'ü, Türk ulusunu kısa bir zamanda bütün ulusların üstünde bir örneğe götüreceğine büyük imanını vurguladı.³⁷

Askerlik meclisi kararı ile asker edilenlerden ihtiyat zabiti yetişecek derecede tahsili olanlar yoklamayı müteakip ve yüksek mekteplerde askeri ders görecekler ilk ders senesi başında doğrudan doğruya Milli Müdafaa Vekâleti'nce muhtelif sınıflara ayrılırdı. Diğer geri kalanlar ise şube reisi, meclis hekimleri, yalnız jandarmaya ayrılacak efrad hakkında rey sahibi olan jandarma zabiti ve yalnız deniz efradı hakkında rey sahibi olan deniz zabiti olarak muhtelif sınıflara ayrılırdı. İdare heyeti kararı ile numarasız asker edilenlerin sınıflarının tayini muntakasında buldukları kolorduya bağlıydı. Necip Asım Yazıksız askerlik mükellefiyeti kanununun bazı maddelerinin tadili hakkındaki kanun münasebeti ile ilgili olarak yaptığı konuşmada sahil ahalisini yalnız bahriyeye, diğerlerini karaya vermenin doğru bir şey olmadığını, buna muhalif olduğunu söyledi. Diyarbakır mebusu Kazım Sevüktekin ise sahil ahalisinin denize ve deniz işlerine alışkanlıklarının daha fazla olduğu için böyle yapıldığını söyledi.³⁸

Taşranın gelişmesini bir düzen içinde yapılmasını isteyen Necip Asım Yazıksız, iskân işlerinin Sıhhat Vekâletine devri hakkındaki kanun münasebeti ile ilgili olarak görüşmeler yapılırken başka bir meseleden bahsetmek istediğini söyledi. Kendisinin Anadolu'da çok gezmediğini, seçim çevresinden Ankara'ya gelirken dağ başında bir evi, bir dere de iki ev gördüğünü, bunların bir köy veya bir mesken olmadığını, burada yaşayanların hayvaniyete doğru gitmeğe mahkûm insanlar olduğunu, iskân işinde yerlileri de düşünerek köylerin muntazam bir hale konması gerektiğini söyledi.³⁹

SONUÇ

Çok yönlü çalışmaları ile dikkat çeken Necip Asım Yazıksız, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulduğu ilk yıllarda önemli görevlerde bulunarak hizmet etmiştir. Özellikle Meclis'te birçok konuda söz alarak görüşlerini dile getirmiş, farklı sorunlara çözüm üretmeye çalışmıştır. Kendi tecrübesinden yararlanılmasını istemiş, rüşvetin karşısında olmuş, ekonominin düzeltilmesi için farklı önerilerde bulunmuş, Türk dilinin gelişmesi için çalışmıştır. Ayrıca çeşme vb. değerlerin korunmasına çalışmış, iskân işlerinin düzenli yapılmasına dikkat çekmiş, devlet kurumlarında çalışmak için liyakatın önemine değinmiş, özellikle darülfünunda çalışanların eğitimi, deneyimli, çalışkan ve hak eden insanlar arasından seçilmesini istemiştir.

KAYNAKÇA

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, 1990. Necip Asım Yazıksız Maddesi, Ana Yayıncılık, İstanbul.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, TC. Dahiliye Vekaleti V.İ. U.M. Ş.2 M. Sayı 3/ 2.1.936.

37 TBMMZC, Dev.: 5, Cilt: 1, İçtima: Fevkalade, İnikad: 1, s.2, 1 Mart 1935 Cuma.

38 TBMMZC, Dev.: 5, Cilt: 6, İçtima:1, İnikad: 4, s.42, 11 Aralık 1935 Pazartesi.

39 TBMMZC, Dev.: 5, Cilt: 6, İçtima:1, İnikad: 7, s.77, 18 Kasım 1935.

Böler, T.,2009. Necip Asım Yazıksız'n Türk Diline Katkıları, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.25.

İnce, Halil İbrahim, 2015, Milli Mücadele'de Kilis, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 240s.

Kamacı, Duygu, 2011. Erzurum Yöresi Ağzlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar, Mediterranean Journal of Humanities, I/I, ss.157-164

Karacan Büyük Sözlük ve Genel Kültür Ansiklopedisi, Necip Asım Yazıksız Maddesi, C.5, Karacan Yayınları, İstanbul

Oral, Mustafa, 2004. Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi, Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi, S.17.

Şahmaranoğlu, H., 2013. Kilis'li Büyük Tarihçi Necip Asım Yazıksız (Balhasanoğlu), Kilis Belediyesi Kültür Yayınları, Kilis.

TBMM Albümü 1920-2010, 2010. C.I, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, No:1, Ankara.

TBMMZC, Dev.: 3, Cilt: 2, İçtima: 1, İnikad; 30, 12 Kanunusani 1928 Perşembe.

TBMMZC, Dev.: 3, Cilt: 2, İçtima: 1, İnikad: 37, 28 Kanunsani 1928 Cumartesi.

TBMMZC, Dev.: 3, Cilt: 12, İçtima: 2, İnikad: 66, 18 Mayıs 1929 Cumartesi.

TBMMZC, Dev.: 4, Cilt: 24, İçtima: 4, İnikad: 22, 19 Ocak 1931 Pazartesi.

TBMMZC, Dev.: 4, Cilt: 2, İçtima: Fevkalade, İnikad: 11, 8 Haziran 1931 Pazartesi.

TBMMZC, Dev.: 4, Cilt: 3, İçtima; Fevkalade, İnikad: 22, 5 Temmuz 1931 Pazar.

TBMMZC, Dev.: 4, Cilt: 8, İçtima: 1, İnikad: 52, 26 Mayıs 1932 Perşembe.

TBMMZC, Dev.: 4, Cilt: 8, İçtima: 1, İnikad: 54, 29 Mayıs 1932 Pazar.

TBMMZC, Dev.: 5, Cilt: 1, İçtima: Fevkalade, İnikad: 1, 1 Mart 1935 Cuma.

TBMMZC, Dev.: 5, Cilt: 6, İçtima: 1, İnikad: 4, 11 Kasım 1935 Pazartesi.

TBMMZC, Dev.5, Cilt: 6, İçtima: 1, İnikad: 7, 18 Kasım 1935 Pazartesi.

Uçman, Abdullah, 2006. Necip Asım Yazıksız (1861-1935) Türkiye'deki İlk Türkçüler'den Türk Tarih ve Dil Alimi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul.

**Yrd. Doç. Dr.
Gürkan CEVGER**

*Amasya Üniversitesi, Tarih
Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim
Dalı, Öğretim Üyesi. Amasya,
grkancevger@gmail.com*

Eser Geçmişi:31 Eki 2017 / 15 Ara 2017

DOI: 10.21551/jhf.348067

Ahkâm Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Gündelik Yaşamı Etkileyen Şikâyet Konuları (1700-1800)

*Ahkâm Defters by the Complaints Considerations of the Daily Life in
the 18th Century in the Amid District (1700-1800)*

ÖZET

Ahkâm Defterleri, temelde halkın şikâyet ve problemlerini çözüme kavuşturmak ve adaleti tesis etmek amacıyla tutulmuştur. Osmanlı bürokrasisinde 16 eyâlet adına tutulan bu defterlerden birisi de Diyarbakır Eyaleti adına düzenlenmiştir. Bu defterlerde, başta Amid olmak üzere Mardin, Çemişgezek, Harput, Siverek, Hasankeyf, Ergani, Siirt, Çapakçur, Tercil, Kulp, Çermik, Pertek, Sincar, Atak, Musul, Palu, Eğil gibi sancaklara dair şikâyet kayıtları bulunmaktadır. Bu defterlerden Amid sancağının idari merkezi olan Amid kazâsı ve kazâya bağlı nahiyelerden gelen şikâyetler yüz yıllık bir dönem içerisinde incelenmiş ve bu şikâyetler konularına göre tasnif edilerek çalışmada kullanılmıştır. 1700-1800 yılları arasında Amid kazâsı'nda yaşayan insanların en çok hangi konulardan şikâyet ettikleri, şikâyetlerin kazâ merkezinde mi, yoksa kırsalda mı daha fazla olduğu ve devletin bu şikâyetlere bulduğu çözümler başta ahkâm defterlerine yansıdığı kadarıyla incelemeye tabi tutulmuş olup, ayrıca konunun desteklenmesi adına diğer arşiv vesikalarından da istifade edilmiştir. Böylece 18. yüzyılda Amid halkının gündelik yaşamı aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 18. Yüzyıl, Diyarbakır Eyâleti, Ahkâm Defterleri, Amid kazâsı, Şikâyet.

ABSTRACT

Ahkâm Defters are mainly held to solve the complaints and problems of the people and to establish justice. These defters held in the name of 16 provinces in the Ottoman bureaucracy was organized in the name of Diyarbakır Province. In these defters, there are complaint

records about Amid banners such as Mardin, Çemişgezek, Harput, Siverek, Hasankeyf, Ergani, Siirt, Çapakçur, Tercil, Kulp, Çermik, Pertek, Sincar, Atak, Mosul, Palu and Eğil. From these books, complaints from Amid district and incarnations, which are the administrative center of the Amid Sanjack, were examined within a period of one hundred years and these complaints were classified according to their subjects and used in the study. Among the people who lived in Amid district between 1700 and 1800, the most complaints about the subjects, the complaints in the district center or the rural areas and the solutions that the state found in these complaints were examined to the extent that they were reflected in the defters of their chiefs. Archives and documents. Thus, in the 18th century, the daily life of the Amid people was tried to be illuminated.

Keywords: 18th Century, Diyarbakır Province, Ahkâm Defters, Amid District, Complaint.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan köylü, asker, Müslüman, gayrimüslim herkesin bireysel veya toplu olarak şikâyet yani arz-ı hâl sunma hakkı bulunmaktaydı.¹ Kişiler, adaletin sağlanması için şikâyetlerini rahatlıkla divan-ı hümayun'a sunabilmekte idiler. Halkın ve yöneticilerin şikâyetlerinin toplandığı ahkâm defterlerinde yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkileri, kanunların ne ölçüde uygulandığı ve uygulama esnasında ne tür hukuki boşlukların doğduğu ve bu hukuki boşlukların toplum içerisinde ne gibi sorunlara sebep olduğunu görmek mümkündür.

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi durum gerek devletin yönetim merkezinde, gerekse taşrada yaşayan halkı ciddi şekilde etkilemeye başlamıştır. Savaşların kaybedilmeye başlanması, ekonominin gün geçtikçe bozulması ve taşrada merkezi otoritenin gücünü zaman içerisinde kaybetmeye başlamasıyla yöneticiler ile halk arasındaki sorunlar da hızla artmıştır. Amid kazâsı gibi köklü tarihi geçmişi olan bir şehirde de 18. yüzyılda gündelik yaşamda halkın birbiriyle veya yöneticiler ile yaşadıkları farklı türden olayların olması kaçınılmazdır. Bu dönemde Amid kazâ merkezi ve kazâyâ bağlı nahiyelerden gelen şikâyetlerin türü ve içeriğinin detaylı şekilde öğrenilmesi şehir ve bölge tarihinin aydınlatılması açısından önem arz etmektedir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kazâ genelinde meydana gelen vergilerin tahsili ile ilgili sıkıntılar, alacak-verecek ilişkileri, toprak denetçisi sipahilerin halk ile olan çeşitli anlaşmazlıkları, toprak ve su anlaşmazlıkları, vergi veren halk ile vergiyi tahsil eden görevliler arasındaki anlaşmazlıklar, toprak anlaşmazlıklarında halk ve yönetici arasındaki anlaşmazlıklar, vakıflar ile ilgili sıkıntılar ve asayiş bozan çeşitli eylemler başta ahkâm-ı şikâyet kayıtları olmak üzere diğer arşiv vesikalarına da yansdığı ölçüde incelenmiştir.

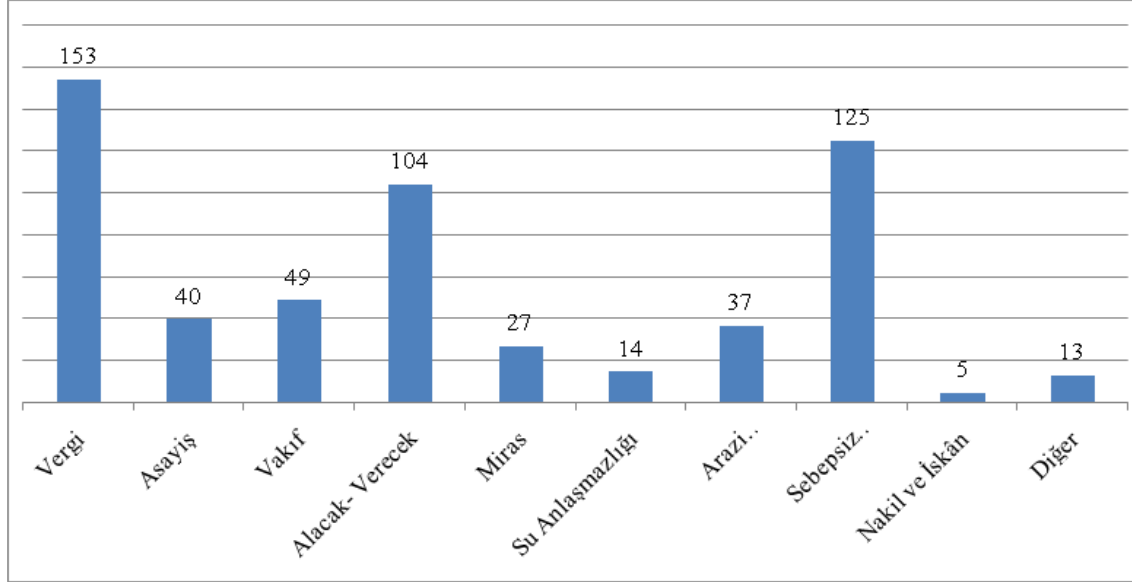
Gündelik Yaşamda Meydana Gelen Olaylar

İncelenen dönem içerisinde 1-5 numaralı Diyarbakır ahkâm defterlerindeki hükümler

1 Halil İnalçık, Osmanlılar Fütuhât, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 123.

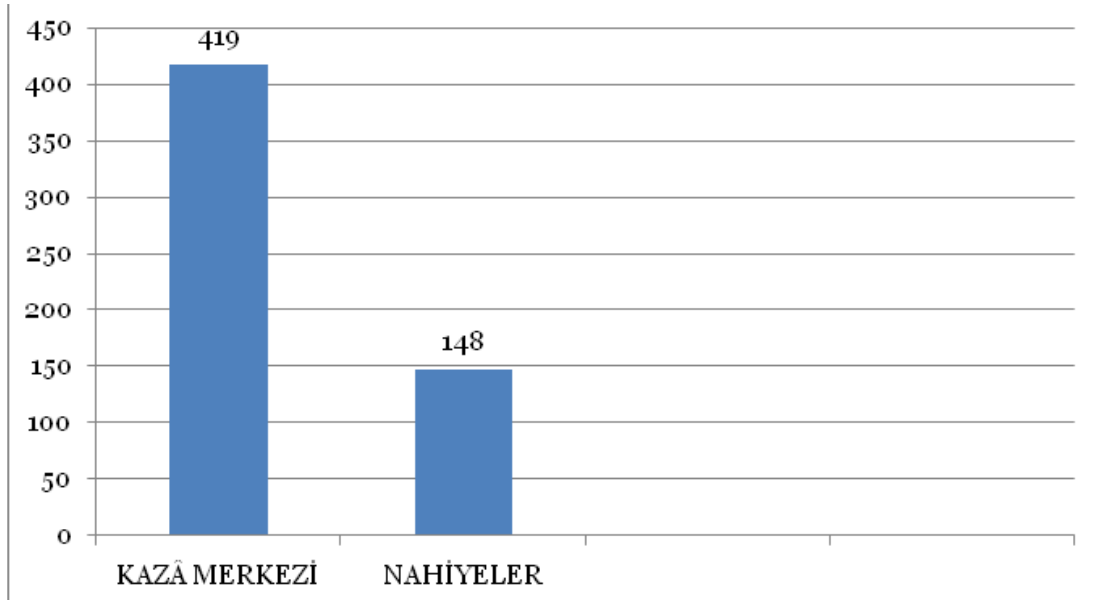
tek tek taranmış ve doğrudan Amid kazâsına ait olduğu belirlenen 567 şikâyet kaydı tespit edilebilmiştir. Bu şikâyetlerin konularına göre dağılımı aşağıda grafik halinde verilmiştir.²

Grafik.1. Amid kazâsı'nda Şikâyetlerin Konularına Göre Dağılımı ve Şikâyet Sayısı

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere 153 şikâyet ile vergi konusu ilk sırada gelmektedir. İkinci sırada sebepsiz müdahale ve tacizler varken üçüncü sırada 104 şikâyet ile alacak-verecek meseleleri dikkat çekmektedir. İncelenen dönem içerisinde en az şikâyetise 5 kayıt ile nakil ve iskân ile ilgilidir. Bu dönemde Amid kazâsı'nda meydana geldiği tespit edilebilen 567 şikâyet kaydının kazâ merkezi ve nahiyelere dağılımı şu şekildedir.

Grafik. 2. Amid kazâsı'nda Şikâyetlerin Kazâ Merkezi ve Nahiyelere Göre Dağılımı

² Grafik hazırlanırken makale başlığının ve ana kaynağın ahkâm defterleri olması nedeniyle ahkâm defterlerinin haricindeki arşiv vesikaları tabloya dâhil edilmemiştir.

Yukarıdaki grafikte görüldüğü üzere kazâ genelinde meydana gelen şikâyet vakalarının büyük bir kısmı kazâ merkezinde gerçekleşmiştir. Bu duruma, kazâ merkezindeki nüfusun nahiyelere oranla daha fazla olması neden olmuş olmalıdır. Kazâ merkezindeki şikâyetlerde göreve müdahale, alacak-verecek meseleleri ve vergiler ilgili sorunlar ön plana çıkarken, nahiyelerde toprak mülkiyetine müdahale, su-arazi anlaşmazlıkları ile ilgili şikâyetler daha fazladır. İncelenen dönemde Amid kazâsı'nda meydana gelen olaylar ve şikâyet örnekleri aşağıda konularına göre değerlendirilmiştir.

2-Asayîşi Bozan Olaylar

Amid kazâsı gibi sosyal-kültürel ve etnik çeşitliliğin fazla olduğu bir bölgede gündelik hayatta farklı türden olayların meydana gelmesi kaçınılmazdır. Bu olaylar içerisinde cinayet, gasp, yaralama, taciz etme gibi adlî olaylar, sicillere ve diğer arşiv kaynaklarına yansıdığı ölçüde incelenmeye tabi tutulmuştur. Amid kazâsı'nda gündelik hayatta meydana gelen olaylar verilen örnekler ile sınırlı olmayıp, mevcut belgeler ışığında genel bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Gündelik yaşamda meydana gelen olaylar içerisinde cinayet vakaları önemli bir yer tutmaktadır. Arşiv kayıtlarına yansıdığı kadarıyla 18. yüzyılda kazâ merkezinde on üç cinayet vakası var iken, kırsalda meydana gelen dört cinayet olayı tespit edilebilmiştir.

Amid kazâsı halkından Osman adlı şahıs 13 Temmuz 1742 tarihinde divana şikâyette bulunarak, oğlu Feyzullah'ı zulüm ve eşkıyalık ile meşhur Alemdar Kasım ve Alemdar Mehmet adlı şahısların haksız yere öldürdüklerinden adaletin sağlanmasını talep etmiştir.³ Amid halkından Hasan, 4 Temmuz 1760 tarihinde divana arz-ı hâl sunarak, babası Hacı Hüseyin adlı şahısın kimseye bir kusuru ve müdahalesi yok iken, İsmail Ağa ve oğlu Hüseyin, Ahmet ve Hasan adlı şahısların babasını haksız yere öldürdüklerini söylemiştir. Bu olay üzerine cinayetin araştırılması için mübaşir tayin edilerek haksızlığın giderilmesine çalışılmıştır.⁴

Cinayet olaylarında cinayeti işleyen tek kişi olabildiği gibi bazen birçok kişinin bir araya gelerek suça iştirak ettiklerine dair kayıtlar da bulunmaktadır. Mesela Amid halkından Seyyid Ahmet, 15 Ekim 1794 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaat ederek, babası Hacı Hasan'ın ve amcasının, Alikan ve Sinanlı Aşiretleri eşkıyalarından Mehmet Kethüda, Abdullah, Molla Hasan, Resul oğlu Ali ve Hüseyin adlı şahıslar tarafından öldürüldüklerinden şikâyet etmiştir.⁵ Seyyid Ahmet, babasının cinayetinin aydınlatılmadığı gibi Alikan ve Sinanlı Aşiretleri eşkıyalarından bazı kimselerin kendisine taciz ve tehditlerinin devam ettiğini belirterek ve adaletin sağlanmasını istemiştir.⁶

Cinayet vakaları kazâ merkezinde olduğu gibi karye ve nahiyelerde de vuku bulabilmekteydi. Mesela Döğerli Aşireti'ne tabi Balaban Oymağı'ndan Murat oğlu Gazi 19 Mayıs 1723'de mahkemeye başvurarak, kız kardeşi Güzel adlı hanımın Amid kazâsı'na tabi Karacadağ'da bulunan Karacı Kuyusu adlı yerde hayvanlarına su vermek için kuyudan su çektiği esnada Bayki Aşireti'nden Resul oğlu Mehmet tarafından göğsüne taş ile vurularak

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Divan-ı Hümayun Sicilleri, Sivas Ahkâm Defterleri Defter 1, s. 2. Bu sonra BOA, DVNSAHK. DB. d.

4 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, s. 203.

5 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 5, s. 95.

6 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 5, s. 109.

yaralandığını ve kız kardeşinin bu yara sebebiyle olay yerinde vefat ettiğini belirtmiştir.⁷ Yine Mustafa Paşa Mahallesi halkından Cemşid oğlu Resul, 7 Aralık 1746 tarihinde eskiden beri düşmanları olan Şark-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Kadıkendi karyesinden Hızır ve babası Hasan oğlu Abdi ile Hızır'ın karyedeki bağında kavga ettiği ve kavga esnasında Hızır'ın kürek ile Resul'ün başına vurarak öldürdüğünü iddia etmiştir. Bu sebeple maktul Resul'ün yakınları diyet talep etmişlerdir.⁸ Yaklaşık 5 ay sonra 9 Nisan 1747 tarihli başka kayıttta öldürüldüğünü söyledikleri Resul'ün varislerinin iddialarının yalan olduğunu itiraf etmeleri üzerine davanın düşmesine ve talep edilen diyetin reddine karar verilmiştir.⁹

Cinayet olaylarının neticesinde mağdur tarafın yakınları katilin kendinden veya yakınlarından diyet veya diyet-i kâmile¹⁰ adı altında para talep etmekteydiler. Mesela Çaruği Mahallesi halkından iken öldürülen İsmail oğlu Mehmet'in varisleri 20 Ocak 1741 tarihinde mahkemeye başvurarak, İsmail oğlu Mehmet'i öldüren Hacı Ömer'den 300 kuruş diyet parası istemişlerdir. Hacı Ömer 300 kuruşu varislere ödeyerek mahkeme huzurunda ödemiş ve iki taraf anlaşmışlardır.¹¹

Cinayet vakalarının neticesinde haksız yere diyet talepleriyle ilgili kayıtlar da bulunmaktadır. Mesela İzzeddin Mahallesi halkından Ayşe Hanım 24 Kasım 1746 tarihinde mahkemeye başvurarak, kocası Hacı Kamber oğlu Abdülbaki'nin Süleyman oğlu Hamamcıoğlu Mehmet ve Mustafa oğlu Lüleci İbrahim tarafından öldürüldüğünü iddia edip, ölen kocası için adı geçen şahıslardan diyet talep etmiştir. Ancak mahkemede cinayet iddiasında bulunan Ayşe Hanım'ın iddiasını ispat etmesini istemiş ancak Ayşe Hanım iddiasını ispatlayamamıştır.¹² Cinayet iddiasının ispatı ile ilgili başka bir olayda Alican Mahallesi'nde sakin iken öldürülen Ömer oğlu Musa'nın varisi olan erkek kardeşi 29 Temmuz 1739 tarihinde mahkemeye başvurarak kardeşini Hocaoğlu Bekir ve Abdi adlı şahısların öldürdüğü iddia etmiştir. Mahkeme iddianın ispat edilmesini istemiş ancak iddia ispatlanamadığından dava düşmüştü.¹³

Osmanlı hukukunda çok eski zamanlardan beri uygulanmakta olan kasame¹⁴ müessesesinin Amid kazâsı'nda meydana gelen adlî olaylarda da etkin şekilde uygulandığına dair kayıtlar mevcuttur. Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin izah ve fetva ettiği üzere¹⁵ gündelik

7 Diyarbakır Şeriyeye Sicilleri 313 s. 56. Bundan sonra DŞS.

8 DŞS. 313, s.130.

9 DŞS. 313, s.153.

10 Öldürülen şahsın nefesine bedel. Katilden veya ailesinden alınan tam diyet olup miktarı maktûle göre değişirdi. Hür olanın diyet-i kâmile si yüz deve veya iki yüz sığır veya iki bin koyun ya da dengi paradır. Bu da bin dinar, on bin dirhem-i şer'i gümüşdür. Esir veya cariye olmayan hür kadının ise yarısı olup, kölenin diyet-i kâmile si kendi kıymetidir. Ali Bardakoğlu, "Diyet", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, C.9, İstanbul 1994 s. 473-478. Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s. 204, Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara 2010, s. 215.

11 DŞS. 360, s. 203.

12 DŞS. 313, s. 136.

13 DŞS. 360, s. 328.

14 Köy, mahalle, yol veya Camii gibi umumi bir yerde yahut özel bir mülk üzerinde katil belirtileri bulunan bir ceset bulunması durumunda maktul veya maktulenin yakınlarının dava etmeleri üzerine söz konusu yerin halkından elli kişiye "vallahî biz onu öldürmedik, katilini de bilmiyoruz" şeklinde yemin ettirilmesi esasına dayanır. Yemin edilmesiyle birlikte öldürülen kişinin diyeti, cesedin bulunduğu yer özel mülk ise mülk sahibinin akilesine, umumi bir yer ise köy veya mahalle halkına ödettirilirdi. Aybars Pamir, "İslam ve Osmanlı Hukuku'nda Kasame Müessesesi", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 54(4), Ankara 2005, s. 343-344.

15 Mesele: Zeyd bir mağaranın içinde mecruhen maktul bulunup, mağaranın üzerinden şiddetle nida olunduktan

hayatta kasamenin uygulanmasında nasıl bir yol izlendiğine dair bir olayda Ali adlı şahıs, Garb-i Amid Nahiyesi'ne tabi Molla Davut Karyesi'nde 4 Nisan 1754 tarihinde ölü olarak bulunmuş ve "*kimesnenin mülki olmayan yerde cebren katl olup katili ma'lûm olup kasame ve diyeti şer'an karye-i mezbûr ahâlisine lazım gelmişken*" karye ahali Ali'nin kasame diyetini ödemeye muhalefet etmişlerdir.¹⁶

Yukarıda verilen farklı türdeki cinayet vakalarının hepsinde devletin ve adliye makamındaki kimselerin meselenin çözülmesi ve adaletin yerini bulması için doğrudan olaya müdahale ettiği ayrıca merkezi hükümetin cinayet vakaları sebebiyle şikâyete gelen kişi veya kişilerin şikâyetlerini dikkate alarak olayların aydınlatılması için azami gayreti sarf ettiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Amid kazâsı'nda ve kırsalında meydana gelen adlî olaylardan bir diğeri de yaralama ve gasp olaylarıdır. Bu olaylar içerisinde bir kişinin yapmış olduğu gasp ve yaralama olayları olabildiği gibi, birden fazla kişinin birleşip gerçekleştirdiği olaylar da mevcuttur. Kazâ merkezi ve karyelerden arşiv kayıtlarına yansıyan otuz olay tespit edilebilmiştir.

Kazâ merkezinde meydana gelen yaralama olaylarından bazıları şöyledir. Kılbaş Mahallesi halkından Ömer, Tomcan adlı zimmînin yanında 9 Eylül 1723 tarihinde çıraklık ederken, Ömer'in sol gözüne vurarak yaralamıştır. Ömer'in babası bu durum üzerine Tomcan'dan şikâyetçi olmuştur. Tomcan mahkeme esnasında çocuğu terbiye etmek niyetiyle vurduğunu söylemiştir.¹⁷ Kazâ merkezinde meydana gelen 9 Eylül 1723 tarihli başka bir olayda Nalçacı Mahallesi halkından Recep oğlu Hacı Halil adlı şahıs mahkemeye gelerek, Yusuf oğlu Halil Çelebi'nin elindeki tabancanın patlaması ile dişlerinin ve çene kemiğinin kırıldığını bildirmiştir. Ancak olayın bir kaza neticesinde meydana geldiğini Yusuf oğlu Halil Çelebi ile bir Mushaf-ı Şerif, bir kılıç ve elli kuruş karşılığında sulh ettiklerini beyan etmiştir.¹⁸ Amid halkından Seyyid Ömer, 20 Temmuz 1764'de Dîvân-ı Hümâyûn'a şikâyette bulunarak, kız kardeşi Fatma Hanım'ı, Diyarbekir valisi Veli Paşa'nın kâtibi olan Osman'ın tüfek ile yaraladığını bildirerek zulüm ve haksızlığın giderilmesini istemiştir.¹⁹

Karyelerde meydana gelen olaylardan bazıları şu şekildedir. Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi Salat Karyesi'nden Ömer, 28 Temmuz 1724'de mahkemeye başvurarak, İbrahim oğlu Mustafa tarafından başına kılıç ile vurduğunu, kardeşinin de sol kolundan yaralandığını söyleyerek İbrahim oğlu Mustafa'dan şikâyetçi olmuştur.²⁰ Karyelerde meydana gelen olaylara başka bir örnekte, Garb-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Hacırüz Karyesi halkından Resul oğlu Seyyid 31 Ekim 1746 tarihinde mahkemeye başvurarak, oğlu Mustafa'nın Ali oğlu Ömer adlı şahıs tarafından kılıç ile boynuna ve sol kulağı üzerine vurularak yaralandığını söyleyerek şikâyetçi olmuştur.

karyeye avaz işidilir yerde olsa, mezbûre karye ahalisine diyet lazım olur mu? El-Cevap: Olur. Mesele: Bir kasaba kurbunda Zeyd maktul bulunup katili malum olmayıp, avaz cümle kasabaya işidilir olsa diyeti cümle kasaba ahalisine mi lazım olur. Yoksa ol tarafta olan mahalle ehline mi? El-Cevap: Kurbunun ehline lazım olur. Ertuğrul Düzdâğ, Kanuni Devri Şeyhülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları, Kapı Yayınları İstanbul 2012, s. 199.

16 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 271.

17 DŞS. 592, s.13.

18 DŞS. 592, s.14.

19 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, s. 58.

20 DŞS. 352, s. 9.

Mahkeme şahitlerin ifadelerine binaen Ali oğlu Ömer'i suçlu bulmuştur.²¹

Kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelen ve asayiş bozan bir diğer vaka gasptır. Bu olaylar içerisinde para gaspı ile birlikte, farklı mal ve eşya gasplarına da rastlanmaktadır. Bu olaylar ile ilgili ahkâm-ı şikâyet kayıtlarında oldukça fazla örnek bulunmaktadır. Mesela Amid halkından Seyyid Mehmet adlı şahıs 31 Mayıs 1794 tarihinde dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek, kendisinin kimseye zararı ve kusuru yok iken Amid kazâsı halkından Osman ve Muhaciroğlu adlı şahısların haksız şekilde evini bastıklarını, evinde bulunan 500 kuruşluk eşyasını ve bir miktar parasını gasp ettiklerini söyleyerek, gasp edilen mal ve parasının geri alınmasını talep etmiştir.²² Ticaret amacıyla Amid kazâsı dışından geçen Karagöz, Semo ve Arbin adlı zimmîler 11 Ekim 1750 tarihinde Amid halkından Veli, Ramazan ve Karaoğlu adlı şahısların eşkıya ile bir olarak kendilerine saldırması sonucu gasp edilmişlerdir.²³

Kazâda cereyan eden gasp olayları sadece mal ve eşyalar ile sınırlı değildir. Bu dönemde kazâda yaşayan kişilerin mülkiyetinde olan hayvanların veya tarladaki mahsullerinin bazı kimseler tarafından gasp edildiğine dair vakalar da bulunmaktadır. Mesela Amid halkından Molla İbrahim ve Süleyman divana müracaat ederek, Amid halkından Ali ve Süleyman adlı şahısların hiçbir hukuki gerekçe göstermeden kendilerine ait 1400 koyunlarını haksız şekilde gasp ettiklerini söyleyip şikâyetçi olmuşlardır. Ali ve Süleyman tarafından gasp edilen koyunlarının taraflarına alınması için Diyarbekir valisine ve Amid kadısına hüküm yazılmıştır.²⁴ Yine Amid sakinlerinden Mehmet, 24 Şubat 1763'de Dîvân-ı Hümâyûna şikâyette bulunarak, sahibi olduğu at, eşek, öküz ve koyunlarının Yusuf, Ebubekir ve Bali Ömer oğlu Mehmet adlı kimseler tarafından gasp edildiğini, hayvanlarının kendisine iade edilmesini ve adaletin sağlanmasını istemiştir.²⁵ Amid kazâsı'ndan Mustafa 24 Ocak 1793'de dîvân-ı hümâyûna müracaat ederek, kendisinin kimseye düşmanlığı ve borcu yok iken Amid halkından Bekir adlı şahıs hiçbir gerekçe göstermeden altmış kuruş kıymetli mahsulünü "*cebren ahz-u kabz gasp ve garet eylediğinden*" mahsulünün kendisine alınmasını istemiştir.²⁶

İncelenen dönemde Amid kazâsı'nda meydana gelen yaralama olaylarının bazıları kasten yaralama iken, bazı olaylar kaza sonucu meydana gelen olayları ihtiva etmektedir. Devlet, kasten yaralama olaylarında adaletin sağlanması için azami çaba göstermektedir. Kaza sonucu meydana gelerek kişi veya kişilerin yaralanmalarına sebep olan olaylarda genellikle şahısların kendi aralarında para veya eşya vermek suretiyle barış yolunu tercih ettikleri görülmektedir. Amid kazâsı'nda meydana gelen gasp olaylarında halkın adaletin tesisi için mahkemeye veya divana başvurduğu gasp edilen mallarını geri almak için ilk olarak hukuki yolları tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

Bu dönemde kazâ merkezi ve kırsalda meydana gelen ve asayiş bozan diğer bir eylem eşkıyalıktır. Eşkıyalık hareketleri tarih boyunca zor kullanarak, insanların mallarına el koyma, bunu gerçekleştirebilmek için hayatlarına kastetme, onlara maddi ve manevi zararlar vererek

21 DŞS. 313, s. 111.

22 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.5, s. 55.

23 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 195.

24 BOA. A. DVN. ŞKT. d. 987, s. 12.

25 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, s. 305.

26 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.5, s. 43.

bu işi özel bir teşkilât haline getirme eğilimi olarak sürüp gitmiştir. İslam tarihinde “*yol kesen*” anlamına gelen harabe, harami ve kuttau’t-tarik tabirleri kullanılırken, Osmanlı Devleti’nde bu işi yapanlara şaki ve bunun çoğulu olarak eşkiya tabiri kullanılmıştır.²⁷ Osmanlı’da XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iç güvenlik gün geçtikçe bozulmaya başlamıştır. Özellikle XVII. yüzyılda fetihlerin durma noktasına gelmesi, uzun süre devam eden savaşlar, nüfus artışı, tîmâr sistemi için yeterli arazinin bulunamaması ve yüksek enflasyon devleti derinden sarsmıştır.²⁸ Devlet, gücünü uzun süren savaşlara ayırdığından içte eşkiyalık ve soygunculuk artmış, sefere giderken kaçanlar ile asker olmamak amacı ile dağlara çıkanlar etraflarına topladıkları işsiz-güçsüz kimselerle asayişin bozulmasına sebep olmuşlardır.²⁹ XVII. yüzyılda mevcut olan ve eşkiyalık hareketlerini tetikleyen sebeplerin ortadan kaldırılamamış olması XVIII. yüzyılda da bu hareketlerin sürmesine neden olmuştur.³⁰

Bu dönemde gerek Diyarbekir Eyâleti’nde, gerekse Amid kazâsı’nda farklı türden eşkiyalık hareketleri olmuştur. Kayıtlara yansıdığı ölçüde bireysel yapılan eşkiyalık vakaları olabildiği gibi, bir çetenin veya aşiretin yaptığı eylemlere de tesadüf edilmektedir. Özellikle ahkâm-ı şikâyet defterlerinde bu hadiseler ile ilgili çok sayıda şikâyet kaydı bulunmaktadır.³¹

Eşkiyalık yapan kimseler, kış aylarında barınacak yer ve yiyecek temin edemedikleri için yağma, talan, yol kesme vb. faaliyetler bu mevsimdeazalmaktaydı. Mesela Diyarbekir, Bağdat, Basra, Şehrizer Eyâletleri valileri ve kadılarına gönderilen 8 Nisan 1747 tarihli bir fermanla “*mezâlîm ve teâddîyatdan husus-ı eşkiya ve haramzadelerin öteden beri mevsim bahar hulûlü ile ağaçlar yapraklanıp eşkiya yaslanacak zamanlar geldikte başıboş levandât eşkiyasından muhafaza olunmak*” şeklinde açıklandığı üzere eşkiyaların bahar aylarında ağaçların yapraklanması nedeniyle saklanacak yer temin edebildikleri ve anarşi olaylarının bu aylarda artış göstereceğinden, halkın can ve mal güvenliğine dikkat edilmesi istenilmektedir.³² Eşkiyalık olaylarının önlenmesi, eşkiya çetelerinin faaliyetlerinin azaltılması ve yakalanacak eşkiyanın haklarında gerekli muamelenin yapılması için 28 Mart 1703 tarihinde Diyarbekir mütesellimine gönderilen bir fermanla, Diyarbekir valisi Hasan Paşa’nın Bağdat’ta olması dolayısıyla çevredeki eşkiya ve haramzadelerden halkın korunması ve gerekentüm tedbirin alınması emredilmektedir.³³

Amid kadısına Diyarbekir Eyâleti’ndeki ocaklık, hükümet sancak kadılarına ve

27 Müctebaİlgürel, “Osmanlılarda Eşkiyalık Hareketleri”, DİA, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, s. 466-467; Karen Barkey, Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 181-194.

28 Bilgehan Pamuk, “XVII. Asır Başlarında Erzurum ve Havalisinde Eşkiyalık Hareketleri”, Osmanlıdan Günümüze Eşkiyalık ve Terör, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2009, s. 49.

29 Musa Çadircı “Tanzimatın İlanı Sırasında Anadolu’da İç Güvenlik”, TAD, 13(24), Ankara 1980, s. 45-46; Çağatay Uluçay, XVII. Asırda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1944, s. 140.

30 Selim Özcan “XVIII. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Eşkiyalık Hareketleri”, Osmanlı’dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Samsun 2009, s. 85.

31 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 10; BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, 284; BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, 8; BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, 9; BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 5, s. 109.

32 DŞS. 313, 193.

33 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Divan-ı Hümayun Sicilleri, Mühimme Defterleri 114, s. 121. Bundan sonra BOA, A. DVN. MHM.

ayan-ı vilayete gönderilen 8 Nisan 1721 tarihli başka bir fermanla, çevredeki eşkiya ve haramzadelere fırsat verilmeyerek men ve def edilmeleri emredilmektedir.³⁴ Yine 19 Kasım 1732 tarihinde Amid kadısına ve ayan-ı vilayete gönderilen başka bir fermanla “*eşkiya ve haramzadelerin tecessüs ve tefahhusunda ihtimam ve dikkat hudud ve sınırınız dâhilinde her ne mahalde birden ve ikiden eşkiya zuhur ider ise kat’a aman ve zaman verilmeyüb ahz ve ele getirilip müstahak oldukları ceza ve sezâları tertip etmeğle...*” şeklinde eşkiyaların verecekleri her türlü zararın önlenmesi ve yakalananların haklarından gelinip, hak ettikleri cezaların verilmesi istenilmiştir.³⁵ Yine eşkiyalık hareketlerinin önlenmesi için 28 Temmuz 1775 tarihinde Diyarbakir, Sivas ve Musul valilerine gönderilen bir fermanla Sivas’tan Bağdat’a kadar yol üzerinde bulunan bütün kazâ ve nahiyelerde *kapısız levent eşkiyasının* hakkında gelinerek, asayişin temin edilmesi için her türlü tedbirin alınması emredilmektedir.³⁶ Eşkiya çeteleri ve kapısız levent halkı ile mücadele için yöneticilere farklı tarihlerde fermanların gönderilmesi ve Diyarbakir’de görevli paşaların³⁷ gayretleri sayesinde bölgedeki eşkiyalık vakaları dönem dönem azalma göstermiştir.

XVIII. yüzyılda bölgede yaşanan eşkiyalık olaylarının önemli bir kısmında Amid kırsalında yaşayan konar-göçer aşiret ve cemaatlerin adı geçmektedir. Bu dönem içerisinde eşkiyalık ile isimleri özdeşleşen özellikle üç aşiret ön plana çıkmaktadır. Bunlar Milli Aşireti, Koyunoğulları Aşireti ve Şeyh Hobak Cemaatidir. XVIII. yüzyılın hemen başlarında Milli Aşireti zorbalık ve zulümleri sebebiyle 1711 yılında devlet tarafından Rakka’ya sürülmüş olmasına rağmen³⁸ Diyarbakir Eyâleti’nde bulunan hükümet beylerine ve diğer sancakbeylerine gönderilen 10 Aralık 1722 tarihli bir fermana göre Milli Aşireti’nin çevrede yaptığı eşkiyalık olaylarının halkı zor duruma düşürdüğünden bu olayların derhal sona erdirilerek gerekli görülenlere hak ettikleri cezaların verilmesi emredilmektedir.³⁹ Milli Aşireti’nin eşkiyalığı ile ilgili 24 Temmuz 1724 tarihli başka bir olayda Amid kazâsı halkından Seyyid Ahmet adlı şahıs mahkemeye gelerek, Şarki Amid Nahiyesi’ne bağlı Kadıkendi ve Kasımi karyeleri civarında gece ile geçerken bir grup eşkiya tarafından yolunun kesilerek öldürme kastıyla başına vurularak yaralandığını, katır ve bazı eşyalarının da gasp edildiğini bildirmiştir. Bu olayı gerçekleştirenlerin Kadıkendi karyesi ahalisinden Arakil adlı zimmî ve arkadaşları olduğunu zannettiğini ancak yapılan tetkik sonucunda Arakil’in suçsuz olduğu, bu olayı “*eşkiyalık ve zulüm ile meşhur*” Milli Aşireti adamlarının gerçekleştirdiği tespit edilmiştir.⁴⁰ Yine Diyarbakir valisine gönderilen 8 Haziran 1758 tarihli başka bir fermanla Milli Aşireti iskanbaşısı Timur’un Diyarbakir kırsalında Türkmen tâifesine sürekli taarruzda ve şekavette bulunduğu ve Türkmenlerin mal ve eşyalarını soyarak, zulüm ve zorbalıkta bulunduğu

34 BOA, A. DVN. MHM. d. 130, s. 150.

35 DŞS. 313, s. 49.

36 BOA, Cevdet Zabtiye 1874, s. 1.

37 Diyarbakir valisi Çeteci Abdullah Paşa eşkiya çetelerini yakalayarak haklarından gelmesi ile meşhurdur. Kendisine bu lakap eşkiya çeteleri ile olan başarılı mücadelesinden dolayı verilmiş olup, gösterdiği başarılarından dolayı 1740-1759 yılları arasında beş kez Diyarbakir valiliği görevine atanmıştır. Abdulgani Fahri Bulduk, Diyarbakir Valileri, Medrese Yayınları, Ankara 2007, s. 107-110.

38 Diyarbakir bölgesinde bulunan konar-göçer Milli Aşireti şekavet üzere olduğundan, Rakka’ya sürülmesi kararlaştırılmış ve 1711 yılında buraya iskân edilmişlerdir. Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 136.

39 BOA, A. DVN. MHM. d. 131, s. 20.

40 DŞS. 302, s. 8.

bu duruma kesinlikle müsaade edilmemesi istenmektedir.⁴¹ Şark-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Davudi, Böhtükan, Behramki karyeleri halkı 9 Nisan 1767 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaat ederek, Milli Aşireti eşkiyasından Teymürçi ve Habur adlı eşkiyanın başka eşkiya gruplarını da yanlarına alarak karyelerini bastıkları, üç katırları ile 6000 kuruş değerinde mal ve eşyalarını gasp ederek kaçtıklarından adaletin sağlanması için Amid kadısına ve Diyarbakir valisine emr-i şerif gönderilmiştir.⁴² Yukarıda verilen olaylardan anlaşılacağı üzere incelenilen dönemde Milli Aşireti'nin eşkiyalık olayları sebebiyle devlet tarafından 1711 yılında Rakka'ya sürülmesine rağmen geride kalan veya zorunlu iskân emrine uymayan bu aşiret mensuplarının Amid kazâsı çevresinde zorbalık ve eşkiyalık hareketlerine devam ettikleri görülmektedir.

Amid çevresindeki eşkiyalık olaylarında isimleri anılan konar-göçerler içerisinde Koyunoğulları Aşireti ve Şeyh Hobak Cemaati de bulunmaktadır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında bölgede eşkiyalık olayları görülen bu konar-göçerlerin şekavetleri ile ilgili Diyarbakir valisine gönderilen 3 Temmuz 1714 tarihli bir fermada Koyunoğulları Aşireti eşkiyasının Divriği ve Diyarbakir arasındaki çok geniş bir alanda şekavet üzere olduğundan, başta Çemişgezek Kazâsı olmak üzere Diyarbakir Eyâleti'nin birçok kazâsında eşkiyalık faaliyetinde bulduklarından, hak ettikleri cezaların verilmesi istenmektedir.⁴³ Amid kazâsı halkından Haçok adlı zimmî 20 Eylül 1742'de dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek, zulüm ve zorbalık ile meşhur Sefer adlı şahsın, Şeyh Hobak Cemaati'nden bazı adamlar ile birleşerek evini bastıkları ve kendisini öldürmek amacıyla saldırdıkları mal ve birçok eşyasını gasp ettiklerinden şikâyetçi olmuştur.⁴⁴

XVIII. yüzyılda Amid çevresinde yaşayan konar-göçer aşiret ve cemaatlerin dönemin siyasî durumu sebebiyle isyan ve ayaklanmalar başlattıkları ayrıca bu karmaşa esnasında Amid karyelerini yağma ederek, bölge halkına taciz ve taarruzda buldukları da görülmektedir. Diyarbakir valisine gönderilen 4 Mayıs 1733 tarihli bir fermada, konar-göçer Kürt aşiretlerinin İran harpleri sebebiyle Amid karyelerinde yağma ve talan yapmaya başladıkları, halkın mal ve eşyalarını gasp etmeleri sebebiyle karye halkının "*perakende ve perişan*" durumda olduğu, hatta bu aşiretlerin Amid Kalesi dışına kadar gelip Amid halkına baskı yapmaya başladıklarından, bu duruma derhal son verilerek asayiş ve düzenin tesis edilmesi emredilmiştir.⁴⁵

İncelenilen dönem içerisinde bölgede yaşanan eşkiyalık ve zorbalık olayları sadece konar-göçerlerin yaptığı eylemlerden ibaret değildir. Bu dönemde bir veya birden fazla kişinin gerçekleştirdiği olaylar veya kendine çıkar sağlamak isteyen kimselerin eşkiya çeteleri ile işbirliği içerisinde girerek yapmış oldukları eşkiyalık olayları da dikkat çekmektedir. Bu olaylar sebebiyle bölgedeki birçok insanın huzur ve güveninin sarsıldığı görülmektedir. Mesela Amid kazâsı'na tabi Ali Pınarı karyesi ahalisi dîvâna müracaat ederek, karyelerinde sakin Timur Beşe'nin haksız iddia ve bahaneler öne sürerek halka zulüm ve zorbalık yaptığını söylemişlerdir. Timur Beşe'nin zorbalığının engellenmesi için 6 Mart 1725 tarihinde Diyarbakir valisine

41 BOA, A. DVN. MHM. d. 160, s. 215.

42 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, s. 164.

43 BOA, A. DVN. MHM. d. 122, s. 87.

44 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, s. 7.

45 BOA, A. DVN. MHM. d. 139, s. 186.

ve Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.⁴⁶ Amid sakini Hacı Mehmet ve oğlunun kimseyle düşmanlıkları yok iken, 15 Haziran 1750 tarihinde Amid ahalisinden Osman yanına eşkiyadan birkaç kişiyi alarak Hacı Mehmet'in evini basmış, evdeki bazı eşyalara el koyup, Hacı Mehmet'in hanımı Ayşe Hatun'u da kendisine zorla nikâh etmiştir.⁴⁷ Amid halkından İbrahim 31 Ekim 1750'de dîvân-ı hümâyûna müracaat ederek, Amid halkından bazılarının eşkiya çeteleri ile bir olarak evini bastıkları, mal ve eşyalarını gasp edip iki adamını öldürdüklerinden şikâyet etmiştir.⁴⁸ Amid kazâsı'na bağlı Ahmetli Karyesi ahali 23 Mart 1775'te dîvân-ı hümâyûn'a şikâyette bulunarak, Amid kazâsı halkından Seyyid Mehmet Efendi'nin eşkiya ile bir olarak karyelerini bastığını, 800 kuruş paraları ile çeşitli mal ve eşyalarını gasp ederek zorbalık ettiğinden adaletin sağlanarak gasp edilen para ve mallarının geri alınmasını istemişlerdir.⁴⁹

Yönetici sınıfa mensup kimseler de halka zulüm ve zorbalık yaparak şekavete bais olabilmekteydiler. Mesela Diyarbakır valisine gönderilen 4 Mayıs 1761 tarihli bir fermanla, Çarsacak voyvodası olan Karaçorluoğlu Mustafa eşkiyalık yapmaya başlayarak çevreye zulüm ve şekavet ettiğinden, yakalanarak gerekli görülen cezanın verilmesi istenmiştir. Diyarbakır valisi Feyzullah Paşa marifetiyle yakalanan Karaçorlu Mustafa Amid Kalesi'ne hapsedilerek, tüm mal varlığına devlet tarafından el konulmuştur.⁵⁰ Yine 2 Mayıs 1792 tarihli başka bir olayda Diyarbakır Şafii müftüsü Mahmut yanına ahalden on beş kişiyi alarak, Diyarbakır voyvodası ve mütesellimi olan Şeyhzade İbrahim'i dîvân-ı hümâyûn'a şikâyet etmiştir. Diyarbakır voyvodası Şeyhzade İbrahim, Diyarbakır Eyâleti sancakbeylerinden Abdullah Bey ve Mustafa Bey ile birlikte Amid kazâsı Hanefi müftüsünün Keraz adlı karyesini basıp, karye ahalisinden on bir kişiyi haksız şekilde katledip, üç yüz kese miktarı akçeleri ile iki yüz koyunlarını gasp ederek zulüm ve katliam yapmışlardır.⁵¹

Amid kazâsı'nda meydana gelen eşkiyalık olaylarına ekonominin ve toprak yönetiminin giderek bozulması, çeşitli sosyal sorunlar, harplerin kaybedilmesi, devletin güç ve otoritesinin giderek zayıflaması gibi birçok sebep zemin oluşturmuştur. Devlet, bölgede yaşanan eşkiyalık ve zorbalık olaylarını önlemek için azami gayreti sarf etmesine ve eşkiyanın yok edilmesi için bölge idarecilerine sürekli emir ve fermanlar göndermesine rağmen bu olaylar sürüp gitmiştir. Konar-göçerlerin veya eşkiya çetelerinin yaptıkları eylemlerin azaldığı dönemlerde bireysel eşkiyalık olayları ön plan çıkmıştır. Arşiv belgelerinden Amid halkının can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması ve adaletin tesis edilmesi için divana ve mahkemeye şikâyetlerini bildirerek bu olaylara çözüm arayışında bulunduğu devletin de asayişini sağlamak adına gayret ettiği belgelere yansımaktadır.

3-Sebepsiz Müdahale

Gündelik hayatta karşılaşılan sorunlardan bir diğeri de sebepsiz müdahalelerdi. Bu duruma maruz kalan kişiler sorunlarına çözüm bulabilmek için Dîvân-ı Hümâyûn'a başvuruyorlardı. Göreve yapılan müdahaleler içerisinde en çok şikâyet edilen husus, vakıf

46 BOA. DVNS. ŞKT. d. 105, s. 59.

47 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 163.

48 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 196.

49 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, s. 240.

50 BOA, Cevdet Maliye. 27989, s. 1-3.

51 BOA, A. DVN. MHM. d. 186, s. 91; DŞS. 626, s. 13.

görevlilerine yapılan taciz ve müdahalelerdir. Bu müdahaleler bazen vakıf mütevellisi tarafından olabileceği gibi bazen de dışarıdan kimselerden kaynaklanabilmekteydi. Mesela Amid halkından Mehmet Emin divana müracaat ederek, babasının Amid’de bulunan Kastal Mescidi’nde günlük dört akçe ile imamlık ve bir akçe ile müezzinlik yaptığını söylemiştir. Ancak Amid halkından Mahmut babasının görevine çeşitli bahaneler ile müdahale ettiğini ve bu durumu Amid kadısı Yusuf’a iletmelerine rağmen çözüm bulunamadığından Mahmut’un müdahalesinin engellenmesini talep etmişlerdir. Meselenin halledilmesi için 25 Ağustos 1720 tarihinde Diyarbekir valisine hüküm gönderilmiştir.⁵² Camii-i Kebir’in günlük 15 akçe vazife ile sermahfil ve müezzini olan Seyyid Hacı Abdalbaki de divana müracaat ederek, vakıf mütevellisinin görevine müdahale ettiği ve görevini elinden almak istediğinden şikâyet etmiştir.⁵³ Amid’de bulunan Ali Paşa Camiisi’nde muallim-i sıbyanlık görevindeki Abdurrahman şikâyette bulunarak elinde berat-ı şerif olmasına rağmen vakıf mütevellisinin ve ferraşının görevine haksız şekilde müdahale edip rahatsız verdiklerinden müdahalenin men edilmesi için dîvân-ı hümâyûna müracaat etmiştir.⁵⁴

Göreve yapılan haksız müdahaleler sadece vakıflar ile sınırlı değildir. Amid halkından Abdullah adlı şahıs, Dağ Kapısı haricinde sığırtmaçlık görevini yaparken, kazâ ahalisinden bazı kimselerin “*biz senin sığırtmaçlığın istemeziz*” diyerek görevine müdahale ve tacizde bulduklarından müdahalenin engellenmesi için Diyarbekir valisine ve Amid monlasına emr-i şerif yazılmıştır.⁵⁵ Yine Çulcu esnafından Yusuf dîvân-ı hümâyûna müracaat ederek, elinde görev beratı olmasına rağmen, bazı kimselerin haksız yere işlerine karışarak müdahale ettiklerinden şikâyet etmiştir.⁵⁶

Sebepsiz müdahalelerden bir diğeri de arazi ve gayrimenkullere yapılan tacizlerdir ki genellikle kişilerin mutasarrıf oldukları bağ, bahçe, arazi, ev, dükkân gibi mülkleri kapsamaktadır. Kişilerin ellerinde beratları veya tapuları olmasına rağmen, dışarıdan bazı kimselerin çeşitli bahaneler öne sürerek taciz ve müdahalelerde bulunmaları bu sorunların ana sebebinin oluşturmaktadır.

Garb-i Amid Nahiyesi’ne tabi Ramori Karyesin’de 1700 akçelik tîmâra sahip Resul divana şikâyette bulunarak, Diyarbekir voyvodası Ahmet’in haksız şekilde tîmârına müdahalede bulunduğunu söylemiştir. Diyarbekir voyvodası ve mütesellimi Ahmet’in haksız müdahalesinin engellenmesi için 26 Mayıs 1703’de tarihinde Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.⁵⁷ Garb-i Amid Nahiyesi’nde 21.411 akçe zeâmete müşterek sahip olan Mehmet Emin, Ali ve Mustafa adlı zaimler de 29 Haziran 1747 tarihinde dîvân-ı hümâyûna müracaat edip, Mustafa adlı bir şahsın gelerek “*sizin zeâmetinizi havass-ı hümâyûna taksim ederim deyü hilâf-ı defter-i hakâni*” müdahale edip mahsul ve vergilerine el koymak istemesinden şikâyet etmişlerdir. Meselenin halledilmesi için defterhanedeki ilgili kayıtlar incelenerek haksızlık giderilmiştir.⁵⁸ Yine Amid halkından Hacı Ali Ağa, Rum Kapısı haricinde sahibi olduğu arazisine Ahmet adlı şahıs “*sizin*

52 BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 86, s. 135.

53 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, s. 115

54 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, s. 44.

55 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, s. 7.

56 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, s. 39.

57 BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 39, s. 174.

58 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, s. 121.

mülkünüz Ahmet Ağanın mektebi vakfının akarı imiş sizden alırım" diyerek haksız gerekçeler ile müdahale ettiğinden, 15 Ekim 1785 tarihinde divana müracaat ederek müdahalenin engellenmesi istemiştir.⁵⁹

Çeşitli bahaneler öne sürerek insanlara huzursuzluk veren kimselerin yaptığı eylemlerden bir diğeri de ev, dükkân gibi yerlerin mülkiyet hakkına müdahaledir. Mesela Seyyid Ömer Efendi, Rum Kapısı haricinde bulunan ve on altı seneden beri mülkiyetinde olan dükkânına bazı kimselerin sebepsiz müdahalelerinin olduğunu bildirmiştir.⁶⁰ Amid halkından Azizzade Şeyh Abdullah divana müracaat ederek Rum Kapısı'ndaki dükkânına kazâ halkından bazı kimselerin ve Diyarbekir voyvodası tarafından usulsüz şekilde müdahale ve tacizlerinin olduğunu söylemiştir. Dükkânına yapılan müdahale ve tacizin men edilmesi için 19 Eylül 1734 tarihinde Diyarbekir valisine ve Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.⁶¹ Yine kazâ halkından Fatma Hatun'un kendisine ait olan evi, babası Fatma Hatun'a haber vermeden 30 Eylül 1743 tarihinde başka birine satmıştır. Evi alan şahıs vefat ettiğinden varisleri olan çocukları ev üzerinde hak iddia etmişlerdir. Ancak yapılan tetkik neticesinde evi Fatma Hatun'un kendi izni ile satmadığı tespit edildiğinden müdahalenin men edilmesine karar verilmiştir.⁶²

4-Alacak-Verecek Meseleleri

Gündelik hayat içerisinde sıkça rastlanan şikâyetlerden bir diğeri de borç, alacak-verecek davalarıdır. Amid kazâsı'nda gündelik hayatta meydana gelen ve şer'iyeye sicillerine yansıyan on bir, ahkâm-ı şikâyet defterlerine yansıyan doksan altı dava, şikâyet ve atik şikâyet defterlerine yansıyan beş kayıt tespit edilebilmiştir. Bu davalar genellikle kişiler arasındaki küçük miktarlardaki borçlar ile ilgili olup toplum içindeki geniş kitleleri ilgilendiren borç davası kaydı yoktur. Bu davalarda kişilerin verdikleri borçları istediklerinde borç inkârları⁶³ veya borcun ödendiği halde, alacaklının tekrar tekrar para talep etmesi⁶⁴ gibi durumlar oluşturmaktadır. Yine bu davalar ışığında kazâdaki Müslüman ve gayrimüslimlerin birbirilerinden borç alıp verebildikleri de tespit edilmiştir.

Davalarda kişilerin cihet-i karz⁶⁵, karz-ı şer⁶⁶veya ba-temessük⁶⁷ile birbirlerine verdikleri nakit paraları almak istediklerinde yaşadıkları sorunlar ön plana çıkmaktadır.⁶⁸Borç inkârı ve verdiği parayı alamayan şahısların şikâyetlerinden bazıları şu şekildedir. Amid halkından Ahmet Çelebi adlı şahıs divana müracaat ederek, yine Amid halkından Ömer adlı şahıs zimmetinde 350 kuruş alacak parasının olduğunu söylemiştir. Bu parayı Ömer'den almak

59 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, s. 125.

60 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, s. 62.

61 BOA. A. DVN. ŞKT. d. 1003, s. 155.

62 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, s. 26.

63 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, s. 29.

64 DŞS. 626, s. 57.

65 DŞS. 592, s. 2. Karz: ödünç verme, ödünç alma, ödünç verilen veya alınan şey, borç. Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, s. 565.

66 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, s. 95.

67 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, s. 29; Temessük: Borç Senedi, Makbuz; Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, s. 1251.

68 BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 74, s. 132; BOA. DVN. ŞKT. d. 987, s. 3.

için defalarca talepte bulunmasına rağmen alamadığından paranın alınması için 18 Temmuz 1700 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn'dan hüküm gönderilmiştir.⁶⁹ Amid halkından Mehmet divana başvurarak, Halil zimmetinde makbuz ile sabit olan 480 kuruşu olduğunu ve bu parayı Halil'den talep ettiğinde Halil'in çeşitli bahaneler öne sürerek ödemeye yanaşmadığından paranın Mehmet'e alınması için 8 Mart 1713'de Amid monlasına ve Diyarbekir mütesellimine hüküm gönderilmiştir.⁷⁰ Diyarbekir valisine gönderilen 2 Ağustos 1713 tarihli başka hükümde Diyarbekir'de görev yapan ağalardan birinin Amid halkından Hacı Hasan'a 1000 kuruş borcu olduğu, Hacı Hasan'ın parayı almak istediğinde çeşitli bahane ve zorbalık ile karşılaştığından, paranın ağadan tahsil edilerek Hacı Hasan'a ödenmesi istenmektedir.⁷¹ Molla Tatar'ın yine kazâ halkından Hasan Ağa zimmetinde alacağı olduğu, Molla Tatar'ın parasını almak istediğinde Hasan Ağa'nın çeşitli bahaneler öne sürerek borcu ödemeye yanaşmadığından 19 Ekim 1781 tarihinde divana müracaat ederek parasının tahsil edilmesini istemiştir.⁷² 2 Ağustos 1789 tarihli başka bir olayda ulemadan Abbas Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaat ederek, Hacı Salim zimmetinde 4421 kuruş alacağı olmasına rağmen bir türlü alamadığını parayı Hacı Salim'den istediğinde her defasında muhalefet ve bahaneler ile karşılaştığından paranın kendisine tahsil edilmesini istemiştir. Meselenin halledilmesi ve borç paranın Abbas'a alınması için Amid monlasına ve Diyarbekir mütesellimine hüküm gönderilmiştir.⁷³

Borç olarak alınan paranın tamamen ödenmesine rağmen, alacaklıların tekrar para talep etmesi de sık rastlanan durumlardandır. Mesela Dizdar İsmail Ağa oğlu Feyzullah 5 Haziran 1792'de mahkemeye başvurarak, "*Mehmet Emin Ağa zimmetinde 750 kuruş alacak hakkım var*" diyerek dava etmiştir. Mehmet Emin Ağa borcun 329 kuruşunu verdiğini kalan 421 kuruşu İsmail Ağa ile gönderdiğini ve borcunu tamamen ödediğini beyan etmiştir. Mahkeme mahalledeki Müslümanlara durumu sorduğunda Mehmet Emin Ağa'nın parayı ödediği ve hiç borcu olmadığını beyan etmişlerdir.⁷⁴ Yine Hacı İzzeddin Mahallesi halkından Yusuf oğlu Mahmut Halil 27 Mart 1724 tarihinde mahkemeye gelerek, Hasan oğlu Ahmet zimmetinde 120 kuruş alacağı olduğunu ve parasını alamadığını beyan etmiştir. Ahmet Hasan oğlu Ahmet ise borcunu ödediğini sadece on beş kuruş borcu kaldığını bu parayı vermesi halinde hiç borcu kalmayacağını söylemişti.⁷⁵

Borç davalarında dikkat çeken başka bir husus borç alan şahısların borçlarını ödememek için şehrin önde gelen kimselerine güvenerek hareket etmeleridir. Mesela İsmail, Hüsameddin Beşe zimmetinde bulunan 655 kuruşunu almak istediğinde Hüsameddin Beşe'nin parayı ödemediğini hatta şehrin önde gelen kimselerine istinaden borcunu ödemediğinden paranın Hüsameddin Beşe'den tahsil edilmesi için hüküm yazılmıştı.⁷⁶

69 BOA, A. DVNS. ŞKT. d. 32, s. 174.

70 BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 62, s. 202.

71 BOA, A. DVN. MHM. d. 121, s. 57.

72 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, s. 33.

73 BOA, A. DVN. MHM. d. 191, s. 21.

74 DŞS. 626, s. 57.

75 DŞS. 352, s. 7.

76 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, s. 194.

Alacak-verecek ilişkilerinde borç sadece nakit para ile sınırlı olmayıp hayvan ve eşya gibi çeşitli mallardan da olabilmektedir. Mesela Barsum adlı gayrimüslim divana şikâyetinde bulunarak, babası Serkis'in Amid halkından Samak adlı gayrimüslime bir miktar altın, bir gümüş tas, bir yakut yüzük, iki katır ve bir at verdiğini söylemiştir. Ancak Samak'ın ölmesi üzerine mirasını kabz eden kimselerin bu borçları ödemeye yanaşmadığından Samak'ın mirası dâhilinde olan eşya ve hayvanların Barsum'a iade edilmesi için 16 Ocak 1715 tarihinde Amid kazâsı'na hüküm gönderilmiştir.⁷⁷ Hacı Macit 3 Haziran 1743 tarihinde divana müracaat ederek, Diyarbekir voyvodası Mustafa zimmetinde 7000 kuruş parası ve dokuz atı bulunduğu ancak Diyarbekir voyvodası Mustafa'nın vefat etmesi üzerine borcun terekesinden ödenmesini istediğinde varislerin borcu ödemek istemediklerinden, 7000 kuruş parası ve dokuz atının kendisine tahsil edilmesini istemiştir.⁷⁸

Alacak-verecek meselelerinin çözülmesinde uygulanan yöntemlerden bir diğeri de borcun ölen kimsenin terekesinden tahsil edilmesidir. Şeyh Matar Mahallesi'nden Hindi oğlu Çerkes 17 Temmuz 1723 tarihinde mahkemeye gelerek, Kiki Aşireti'nden Ahmet oğlu İbrahim'in zimmetinde alacağı olduğu halde vefat ettiğinden Ahmet oğlu İbrahim'in terekesinden alacağının tahsil edilmesini istemiştir. Müslümanlardan Hacı Yusuf oğlu Sarraf Mahmut Çelebi ve Haydar oğlu Karakeçili Hüseyin'in ifadesi üzerine borcun Ahmet oğlu İbrahim'in terekesinden ödenmesine karar verilmiştir.⁷⁹ Ali Paşa Mahallesi halkından Hacı Ali oğlu Seyyid Ebubekir Ağa adlı şahıs 19 Mart 1733 tarihinde mahkemeye gelerek, Mustafa oğlu Uzun Mehmet Ağa'nın kendisine cihet-i deyn-i şerden⁸⁰ borcu olduğu halde vefat ettiğinden alacağının Uzun Mehmet Ağa'nın terekesinden tahsil edilmesini istemiştir. Müslüman ahaliden Abdullah oğlu Kasım Ağa ve Emir-i Hac oğlu İbrahim Ağa adlı kimselerin şahadetleri ile borç Uzun Mehmet Ağa'nın terekesinden tahsil edilmiştir.⁸¹

Amid kazâsı'nda yaşanan alacak-verecek olaylarının büyük bir kısmında sorunun borç inkârından ve borcun ödenmemesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Borç para veren kişilerin alacaklarını tahsil etmek istediklerinde önce borçludan borcunu istemekte parayı tahsil edemediği durumlarda ise son çare olarak hukuki yollara başvurdukları görülmektedir. Devlet kişilerin arasındaki alacak-verecek anlaşmazlıklarının çözümünde Amid kadısı, voyvodası, mütesellimi ve valisine görev vermektedir. Borç para veren şahısların mağdur edilmemesi ve paralarının borçludan tahsil edilebilmesi için gerektiğinde borçlu olarak ölen kimsenin mirasından da borcun tahsil edildiği belgelerden tespit edilmiştir.

77 BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 67, s. 127.

78 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, s. 29.

79 "müteveffâ-i mezbûr zimmetinde hayatında yedimden iştirâ ve kabz eylediği bir çift cevahir küpe bahasından yüz seksen guruş hakkım olup hatta müteveffâ-i mezbûr hayatında lede's-şühûdikrâr ve işhâd edip meblağ-ı mezbûrukable'l- edâ fevt olmağın meblağ-ı mezbûru terekesinden talep ederim suâl olunsun..." DŞS. 313, s. 69.

80 Deyn Sözcüğü master olarak "ödünç almak, ödünç vermek, emir ve itaat altına almak, ceza veya mükâfatla mukabelede bulunmak", isim olarak "ödünç satılan malın bedeli (semen) ve hazırda bulunmayan şey "manalarına gelir. Terim olarak ise "kişinin zimmetinde sabit olan borçları" ifade eder. Mehmet Akif Aydın, "Deyn", DİA, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, IX, s. 266.

81 "müteveffâ Uzun Mehmet Ağa zimmetinde yüz otuz guruş hakkım olup meblağ-ı mezbûrdan bir defa otuz guruş ve bir defa dahi yirmi beş guruş ki cem'an elli beş guruş müteveffâ-yimezbûrun hayatında yedinden ahz ve kabz edip zimmetinde baki kalan yetmiş beş guruş hakkımı alâruûsi'l-eşhâdikrâr ve eşhâd dahi itmiş iken kable'l-ifâ mezbûr Uzun Mehmet Ağa fevt olmağla terekesinden vasiyy-i mezbûrdan talep ederim suâl olunsun..." DŞS. 310, s. 39.

5- Miras Taksimi ve Yaşanan Anlaşmazlıklar

Osmanlı Devleti'nde vefat eden kişinin mirasçılarının istekleri veya devletin mirasçı olması durumunda, kadılık kurumu vefat eden kişinin mal ve nakit varlığını, alacaklarını tespit eder, değerlendirir, borçlarını öder, korumaya alır ve tereke defterine muhasebe kayıt düzenine göre kaydı yapardı. Bu kayıt işlemi yapılırken, bir yanda mal ve nakit varlığının tutar olarak değerine yer verilir, bir yandan da bu varlıkların borçlara, mirasçılara, devlete, kadılık işlemleri ücretlerine düşen kısımları kayıt altına alınır. Vefat eden kişinin varsa ticarethanesindeki varlıklarının ve borçlarının tümü bu hesaplamlarda göz önünde tutulurdu.⁸² Şayet vefat eden kimsenin herhangi bir varisi yoksa terekesi beytü'l-mal'a yani devlet hazinesine intikal ederdi.⁸³

Miras taksimi sırasında taksimatı yapan kimseye "*bölüştüren, taksim eden*" anlamına gelen *kassâm* denilmektedir. *Kassâm*ların miras taksimatını yaparken *dellal*, *kâtip*, *hademe* vb. gibi birtakım yardımcıları bulunmaktadır. Miras taksimatından önce ise *resm-i kısmet*, *dellaliye*, *hamaliye*, *hüdamiye*, *ihzariye*, *teçhiz* ve *tekfin*, *katibiye*, vb. harçlar *kassâm* tarafından ölen kimsenin terekesinden düşülmektedir. Terekelerden alınacak harçlar kanunnamelerde de ayrıntılı şekilde belirtilmektedir.⁸⁴

Amid kazâsı'nda vefat eden kimselerin terekelerinden de harçlar düşüldükten sonra varislerine dağıtılmaktaydı. Mesela Sarraf İskender Mahallesi halkından iken 19 Mayıs 1739 tarihinde vefat eden Mustafa kızı Hatice Hatun'un 169 kuruşluk terekesi, kocası Sadık Beşe ile kızı Refiye ve annesi Ayşe Hanım'a intikal etmiştir. Tereke taksimatından önce kalemeye, ihzariye ve hüdamiye masrafı olarak bir kuruş, *dellaliye*, *katibiye* ve *hamaliye* masrafı olarak iki kuruş, *resm-i kısmet* dört kuruş olmak üzere toplam yedi kuruş harç alınmış, geriye kalan 162 kuruş varisleri arasında taksim edilmiştir.⁸⁵ Amid'in iç kalesinde 15 Şubat 1759'da vefat eden Ahmet Çavuş'un 2527 akçelik terekesi hanımı Ayşe Hatun'a oğlu Sadullah'a ve annesi Sariye Hanım'a intikal etmiştir. Bu terekenin taksimatından öncede *teçhiz* ve *tekfin* ücreti olarak 480 akçe, *hamaliye* ve *katibiye* ücreti yirmi dört akçe, *kalemeye*, *hüddamiye*, *ihzariye* ücreti on sekiz akçe, *kaydiye* on akçe ve *resm-i kısmet* altmış iki akçe olmak üzere toplam 594 akçe terekeden düşülerek varislere taksim edilmiştir.⁸⁶

Terekelerin taksimatında her varis hissesine düşen miktarı almakta ve bu miktar defterlere kayıt edilmektedir. Ancak terekenin taksimi ve hisselerin paylaşılması yeni sorunları da beraberinde getirmektedir. Amid kazâsı'nda miras taksimi ve hisselerin paylaşılması esnasında veya taksimattan sonra yaşanan sıkıntılara dair çok sayıda şikâyet bulunmaktadır. Bu şikâyetler genel itibariyle, kişilere ailelerinden düşen mal ve mülke başkaları tarafından el konulması, mirasta hakkı olan şahısların hisselerinin tam olarak verilmeyişi veya kişilerin hisselerine düşen miktara kanaat etmeyerek fazladan hisse talep etmelerinden kaynaklanmaktadır. Ölen kimselerin mirasından kişilerin hissesine düşen

82 Fatih Coşkun Ertaş, Bülent Şişman, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı'da Tereke Uygulaması ve Muhasebesi-Sosyo-Ekonomik Yapıya ve Miras Hukukuna Etkileri", MUFİTAD, Sayı: 4 İstanbul 2013, s. 199.

83 DŞS. 349, s. 13; DŞS. 327, s. 114; DŞS. 364, s. 95; DŞS. 315, s. 36; DŞS. 359, s. 56.

84 Sait Öztürk, "Kassâm", DİA, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XXIV, s. 579.

85 DŞS. 363, s. 15.

86 DŞS. 599, s. 8.

para, eşya veya gayrimenkullere dışarıdan yapılan müdahaleler çeşitli sorunlara sebep olmaktadır. Mesela Amid halkından Refika Hanım'ın vefatı üzerine kendisinden kalan miras İstanbul'da bulunan varisi Mehmet'e intikal etmiştir. Ancak Mehmet mirası almak istediğinde Amid halkından Mehmet Emin adlı şahıs hiçbir gerekçe göstermeden mirasa el koymuştur. Mehmet haksızlığın giderilmesi ve miras mallarının kendisine geri alınması için 23 Aralık 1757 tarihinde dîvân-ı hümayûn'a başvurmuştur.⁸⁷ Amid halkından Karakız Mehmet Ağa'nın vefatı sebebiyle mirası Ahmet adlı şahsa intikal etmiştir. Ahmet kendisine intikal mirasa Amid halkından Abdurrahman'ın haksız şekilde el koyduğunu söyleyerek 24 Ocak 1764 tarihinde divana şikâyette bulunmuştur. Ahmet zapt edilen miras mallarını kendisine almak istediğinde Abdurrahman'ın türlü bahaneler öne sürerek miras mallarını vermeye yanaşmadığından haksızlığın giderilmesi için Diyarbakir valisine ve Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.⁸⁸ Yine Amid halkından Refiye Hanım 22 Temmuz 1780'de divana müracaat ederek, babasının vefatı sebebiyle kendisine intikal eden bir dükkânın olduğu ve kendisinden başka varisin olmamasına rağmen, Amid halkından bazı kimselerin "*senin babandan biz dükkânı almış idik*" diyerek haksız iddialarda buldukları ve kendisine intikal eden dükkânı zapt ettiklerini söylemiştir. Refiye Hanım meselenin halledilmesi ve dükkânın kendisine alınmasını talep etmiştir.⁸⁹

Kişilerin hisselerine düşen mal, eşya veya paraya kanaat etmemesi de gündelik hayatta sorunlara sebep olabilmektedir. Amid halkından Ayşe ve Şerife hanımlar dîvân-ı hümayûn'a müracaat ederek, Ayşe Hanım'ın babası ve Şerife Hanım'ın erkek kardeşi olan Seyyid Ali'nin vefatı sebebiyle mirasın kendilerine intikal ettiğini ve aradan on beş yıl geçtiğini beyan etmişlerdir. Ancak Amid halkından Hatice adlı hanım Seyyid Ali adlı şahıstan kalan miras mallarından hisse istemesi ve sürekli huzursuzluk çıkarması sebebiyle Hatice Hanım'ın haksız istek ve müdahalesinin men edilmesi için 22 Temmuz 1723 tarihinde Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.⁹⁰ Amid halkından Hızır Bey'in vefatı sebebiyle mirası olan bir ev, çocukları Ömer Ağa'ya ve kardeşi Abdullah'a intikal etmiştir. Ömer Ağa ve Abdullah kendilerine intikal eden evi aralarında hisseli şekilde paylaştıktan sonra Ömer Ağa şehir dışında olduğu bir zamanda hissesinin olduğu evi kardeşi Abdullah başkasına satmıştır. Ömer Ağa Amid kazâsı'na geri döndüğü ve hissesini talep ettiğinde kardeşinin ödemeye yanaşmamasından dolayı 25 Şubat 1743'de dîvân-ı hümayûn'a başvurmuş, meselenin halledilmesi için Diyarbakir valisine ve mollasına hüküm yazılmıştır.⁹¹ Yine Amid kazâsı halkından Abdülkerim adlı şahıs 1 Şubat 1747'de divana başvurarak, babası Gaffur'dan kendisine ve kardeşleri Ahmet, Mustafa ve Mehmet'e intikal eden ev ve eşyalardan hissesine düşen miktarı almak istediğinde kardeşleri Ahmet ve Mustafa "*kendü hisselerin zaptına kanaat itmeyüb*" miras evini ve eşyalarını alarak Abdülkerim'in hissesini vermediklerinden, mirastan kendi hissesine düşenin alınması için Diyarbakir valisine ve kadısına hüküm yazılmıştır.⁹² Amid halkından Ümmügülsüm Hanım, babası Hüseyin'in vefatı sebebiyle kendisine ve erkek kardeşi Mehmet'e intikal eden terekeyi, kardeşi Mehmet "*kendü hisselerin ahzına kanaat itmeyüb bunun hissesin dahi hilaf-ı şer'i şerif fuzuli zapt*" ettiği hissesini almak istediğinde kardeşi Mehmet'in çeşitli bahaneler öne sürerek

87 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, s. 132.

88 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, s. 33.

89 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, s. 6.

90 BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 80, s. 8.

91 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, s. 18.

92 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, s. 103.

ödemeye yanaşmadığından erkek kardeşi Mehmet'ten hissesinin alınması için 13 Eylül 1778 tarihinde dîvân-ı hümayûna müracaat etmiştir.⁹³

Görüldüğü üzere Amid kazâsı'nda halkın miras taksimi ve ardından yaşanan meseleler konusunda en çok şikâyet ettiği konuların başında kendi hissesine düşen miktara kanaat etmeme veya miras malını zabt etme gelmektedir. Halk, diğer meselerlerde olduğu gibi miras konusunda da Amid mahkemesinde sorununa çözüm bulamadığı takdirde Dîvân-ı Hümayûn'u sıkça kullanmakta ve bu meselelere çözüm aramaktadır.

6- Vakıflar ile İlgili Olaylar

Vakıf müessesesinin, insanla beraber mevcut olan karşılıklı dayanışma ve başkasına iyilik yapma duygusunu, hukuki statüye kavuşturan ve ona süreklilik kavramı sağlayan, milletlerin sahip olduğu manevi güç ve değerlerin tanımlanmasına yardımcı tüzel kişiliğe sahip demokratik, sivil bir toplum kuruluşu olduğunu söylemek mümkündür.⁹⁴ Vakıf müessesesi, Osmanlı medeniyetinin gelişmesinde ve toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında çok önemli roller üstlenmişlerdir. Gündelik hayat içerisinde dini, sosyal, kültürel, eğitim, sağlık vb. alanlarda halkın ihtiyaçlarına cevap veren vakıflar, zaman içerisinde bazı bozulmalara ve yolsuzluklara sahne olmuştur. Özellikle XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî ve sosyo-ekonomik durum vakıfların idaresi ve işleyişine de etki etmiştir. Vakıflarda yaşanan yolsuzluk ve bozulmaların engellenmesi için padişahlara birçok kez rapor sunulması hatta vakıfların durumunun yerinde kontrol edilmesi için özel müfettişlerin gönderilerek gerekli tedbirlerin alınması bozulma ve yolsuzlukları engelleyememiştir.⁹⁵

Konu edilen dönemde Amid kazâsı'ndaki vakıflarda meydana gelen yolsuzluk ve bozulmalara dair farklı türden olaylara rastlanmaktadır. Bu olaylar içerisinde vakıf parasının veya mallarının zimmete geçirilmesi, vakfiye şartlarına uyulmayarak vakfın zarara uğratılması, vakfa ait olan arazi, dükkân, ev vb. yerlerin zapt edilmesi, vakıfta görevli kişilerin görevlerini yapmaması veya görevlerini aksatması gibi sorunlar ön plana çıkmaktadır.

Amid kazâsı'ndaki vakıflarda meydana gelen yolsuzlukların başında vakıf malının zapt edilmesi veya vakfa ait mal ve paraların zimmete geçirilmesi gelmektedir. Amid'deki Şehit Mehmet Paşa vakfının mütevellisi İbrahim Hanzade İsmail 23 Haziran 1743 tarihinde divana şikâyette bulunarak, gelirleri Şehit Mehmet Paşa vakfına ait olan ve Hasan Paşa Hanı'nda bulunan vakıf dükkânlarını Amid halkından Ahmet adlı şahıs ve oğullarının zapt ettiğini söylemiştir. Vakıf dükkânlarının zaptının engellenerek vakfa geri alınması için Diyarbakir valisine ve Amid kadısına hüküm yazılmıştır.⁹⁶ Amid'deki Ablak Mescidi'nin mütevellisi olan Seyyid İsmail 29 Ekim 1780'de Dîvân-ı Hümayûn'a şikâyette bulunarak, mescide ait vakıf değirmenlerini Amid halkından bazı kimselerin zapt ettiğini, değirmenleri geri almak için

93 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, s. 329.

94 Nazif Öztürk, "Osmanlı Döneminde Vakıflar", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, s. 434; Nazif Öztürk, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, TDV Yayınları, Ankara 1995, s. 19; Ziya Kazıcı, İslam Tarihi, MÜİFVY, Cilt. 10, İstanbul 1995, s. 426.

95 Bahaeddin Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 192-195.

96 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, s. 29.

talepte bulunduğunda muhalefet ile karşılaşarak alamadığını bildirmiştir.⁹⁷

Bu dönemde vakıf arazilerinin zapt edilmesi gündelik hayatta önemli sorunlara sebep olmaktadır. Mesela Amid'de vaki Zinciriye Medresesi vakfı mütevellisi Seyyid Gaffur 28 Mayıs 1787 tarihinde divana başvurarak, Garb-i Amid Nahiyesi'nde bulunan birkaç karyedeki vakıf arazilerini bazı kimselerin zapt ederek ziraat yaptıklarından zapt edilen vakıf arazilerin vakfa alınmasını istemiştir.⁹⁸

Yaşanan usulsüzlükler sadece vakfa ait gayrimenkullerin zapt edilmesi ile sınırlı değildir. Vakfa ait paraların zimmete geçirilmesi ile ilgili olaylara da rastlanılmaktadır. Mesela Amid kazâsı'nda vaki Veli Kethüda Camii'sinin mütevellisi Mustafa adlı şahıs 14 Aralık 1785'de mahkemeye başvurarak, Veli Kethüda Camii vakfına ait olan 365 kuruşu Amid halkından İbrahim Efendi'nin el koyarak zimmetine geçirdiğini söylemiş ve İbrahim Efendi'nin zimmetinde olan vakıf parasının vakfa geri alınmasını talep etmiştir.⁹⁹ Vakıf parasının zimmete geçirilmesi ile ilgili başka bir hadisede; Amid'de Dağ Kapısı haricinde bulunan Hacı Mehmet vakfının mütevellisi Seyyid Mehmet Halife 19 Mayıs 1786'da divana müracaat ederek, Hacı Mehmet vakfının senelik kira geliri olan 250 kuruşu Amid halkından İsmail Ağa'nın zapt ederek zimmetine geçirdiğinden vakıf parasının tahsil edilmesini istemiştir.¹⁰⁰

Vakıflarda yaşanan yolsuzluklara başka bir örnek vakfiye şartlarına uyulmaması ve bu sebeple vakıfların çeşitli şekillerde zarara uğratılmasıdır. Mesela Amid'de bulunan Hüsrev Paşa Camii vakfının nazırı Seyfullah ve kâtibi Ahmet 23 Şubat 1755'de divana şikâyetle bulunarak, vakıf mütevellisinin vakıf paralarını vakfiye şartına göre harcamayarak vakfi zarara uğrattığını bildirmişlerdir. Şikâyet sebebiyle Anadolu muhasebesi defterlerine bakılarak, vakfiye şartlarına göre paranın harcanması ve daha önce sarf edilen paranın mütevelliden tahsil edilmesi için hüküm yazılmıştır.¹⁰¹ Vakfiye şartlarına uymayarak vakfın zarara uğratılması ile ilgili Hüsrev Paşa Camii vakfının imamı Hafız Molla Mehmet Halife 21 Ocak 1767'de divana başvurarak, vakfın mütevellisi Hacı İsmail'in vakfa ait emlakları vakfiye şartlarına aykırı şekilde kiraya vermeyip, vakfi zarara uğrattığından müdahale edilmesi için Diyarbakır valisine ve Amid naibine hüküm gönderilmiştir.¹⁰²

Vakfiye şartlarına uyulmaması vakıflara olduğu kadar kişilere de çeşitli zararlar verebilmektedir. Vakfiyelerde kişilere veya kurumlara tahsis edilen gelirin verilmemesi gündelik hayatta önemli sorunlara sebep olmuştur. Mesela Amid kazâsı'na tabi Ali Pınarı karyesinde bulunan ve ismi belirtilmeyen Camiinin imamının vefat etmesi sebebiyle imamlık görevi Abdi'ye intikal etmiştir. Abdi adlı şahıs bu görevi bir yıldan fazla bir süre yapmasına rağmen Camiideki imamlık hizmetine karşılık vakıf tarafından kendisine ödenmesi gereken buğdayın vakıf mütevellisi tarafından ödenmediğinden şikâyetçi olmuştur. Vakıf mütevellisinin, Abdi'nin hizmetine karşılık gelen buğdayı ödemesi ve muhalefet etmemesi için Amid kadısına

97 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, s. 14.

98 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, s. 159.

99 DŞS. 352, 62; BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, s.129.

100 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, s. 139.

101 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, s. 11.

102 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, s. 151.

hüküm yazılmıştır.¹⁰³ Yine Amid kazâsı ahalisinden Seyyid Hacı İdris 29 Ekim 1780'de divana şikâyetinde bulunarak, Hacı Mustafa adlı şahsın hayatta iken vakfettiği emlakın kira gelirinin bir kısmının vakfiye şartı gereği kendisine tahsis edilmesine rağmen vakıf mütevellisinin kira gelirinden kendi payına düşen miktarı vermediğinden şikâyet etmiştir.¹⁰⁴ Amid kazâsı'na tabi Ali Pınarı karyesindeki bir evin kirası Amid'de bulunan Mehmet Paşa vakfının geliri iken evde kiracı olarak oturan Mehmet adlı şahıs "*bu menzil benim malımdır*" diyerek vakfiyede belirtilmesine rağmen kirayı ödemediğinden, vakıf mütevellisi 12 Nisan 1746 tarihinde vakfa ait kira gelirinin tahsil edilmesi istenmiştir.¹⁰⁵

Vakfiye şartı gereği vakıflarda görevli kimselerin vazifelerini yapmamaları veya vakıftaki görevlerini aksatmaları gündelik hayatta sorunlara yol açmaktadır. Amid'de vaki Hüsrev Paşa Camii vakfının imaretinde günlük iki akçe vazife ile görevli olan Abdülhabib'in görevini yapmadığı hatta vakıftan yeni vazifeler talep ederek vakfı ve imareti zor durumda bıraktığından, vakıf mütevellisi Ahmet'in şikâyeti üzerine durumun düzeltilmesi ve vakfiye şartı gereği Abdülhabib'in görevini yaparak yeni vazife talebiyle müdahalesinin engellenmesi için 2 Mayıs 1764'de Amid naibine hüküm gönderilmiştir.¹⁰⁶

Vakfiyelerde belirtilmesine rağmen, vakıfta görevli kimselerin vazifelerinin mütevelliler tarafından kendilerine verilmemesi de sorunlara sebep olmaktadır. Amid'de bulunan Hasan Paşa Camii'nde günlük yirmi akçe vazife ile dua-gû ve ferraş olan Seyyid Abdüllatif 26 Ekim 1746 tarihinde divana müracaat ederek, vakıftaki görevinin vakıf mütevellisi tarafından verilmediğini söyleyerek şikâyetçi olmuştur.¹⁰⁷

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere incelenilen dönemde Amid kazâsı'nda vakıflar hususunda meydana gelen olaylar çok çeşitlidir. XVIII. yüzyılın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı vakıfların işleyişine doğrudan veya dolaylı olarak etki etmiş olsa da Amid kazâsı'nda vakıflar ile ilgili meselelerin neredeyse tamamı insan kaynaklıdır. Vakıf mallarının veya parasının zimmete geçirilmesi, vakıf çalışanlarının ücretlerinin verilmeyişi veya vakıfların çeşitli sebepler ile zarara uğratılmasının arkasında yatan temel sebep insandır. İncelenilen dönemde kazâ merkezi ve karyelerdeki vakıflarda meydana gelen meseleler çok çeşitli olsa da özellikle vakıf paralarının veya gayrimenkullerinin zimmete geçirilmesi ile vakfiye şartlarına uyulmayarak vakıfların zarara uğratılması konusu ön plana çıkmaktadır. Devletin Amid kazâsı'ndaki vakıflarda meydana gelen her türlü meselenin çözülmesinde Amid/Diyarbakir valisine, kadısına ve naibine görev vererek vakıflarda nizamın sağlanması için hem devlet adamları hem de hukuk adamları vasıtasıyla gayret sarf ettiği arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

7- Arazi Anlaşmazlıkları

Gündelik hayatta meydana gelen olaylardan bir diğeri de arazi anlaşmazlıklarıdır. Bu olayların temel sebepleri kişi veya kişilerin tasarruf ettikleri arazilerin mülkiyet hakkına

103 BOA. A. DVN. ŞKT. d. 1006, s. 3.

104 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, s. 13.

105 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, s. 83.

106 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, s. 52.

107 BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, s. 98.

yapılan sebepsiz müdahaleler ile arazinin kişi ya da kişiler arasında paylaşılmasından ileri gelmektedir. Bu olaylar genellikle mahallinde çözülemediğinden Dîvân-ı Hümâyûn'a intikal etmektedir. Arazi ile ilgili şikâyetlere çözüm getirmek için ilgili defterlere bakılmaktadır.¹⁰⁸

Amid kazâsı'nda arazi ve su anlaşmazlıkları ile ilgili arşiv kayıtlarına yansıyan elli bir olay tespit edilebilmiştir. Elbette bir asır boyunca meydana gelen olay sayısı, tespit edilebilen sayı ile sınırlı olmayıp konu hakkında genel bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Bu dönemde tespit edilebilen elli bir olayın otuz dördü arazi anlaşmazlıkları, sınır anlaşmazlığı ve arazinin mülkiyet hakkına dışarıdan yapılan müdahalelere, on yedisi su anlaşmazlığına dair olayları ihtiva etmektedir.

Arazi anlaşmazlığına dair davaların büyük bir kısmını, karyelerde meydana gelen olaylar oluşturmaktadır. Bu olaylar içerisinde iki kişi arasında meydana gelen arazi anlaşmazlığına dair kayıtlar olabildiği gibi, iki veya daha çok karye halkının şikâyetleri de bulunmaktadır. Bu olaylara dair örneklerden bazıları şu şekildedir. Karyeler arasında meydana gelen arazi anlaşmazlığına dair 22 Mayıs 1746 tarihli bir olayda Amid kazâsı'na bağlı Göze Karyesi halkı topluca dîvân-ı hümâyûna müracaat ederek, yine Amid kazâsı'na bağlı Akran Karyesi halkından bazı kimselerin "*sizin tarlalarınız bizim karyemiz arazisindedir size zapt itdirmeziz*" diyerek tarlalarını zapt ettiklerinden müdahalenin engellenmesi ve zapt edilen yerlerin Göze Karyesi'ne geri alınması için Diyarbekir valisine ve kadısına emir gönderilmişti.¹⁰⁹

Bu dönemde arazinin mülkiyet hakkına yapılan müdahaleler kişi veya kişiler arasında soruna sebep olmaktadır. Amid halkından Hüseyin adlı sipahi Şark-i Amid Nahiyesi'nde mutasarrıf olduğu tîmâr toprağını İbrahim adlı sipahinin "*senin karyen benim mutasarrıf olduğum karyedendir zapt ederim*" diyerek zapt etmesinden dolayı 15-25 Ağustos 1749 tarihinde divana başvurarak şikâyetçi olmuştur. Olayın çözülmesi için defterhanede bulunan ilgili defterlere bakılarak, toprağın hala Hüseyin sipahi üzerinde kayıtlı olduğu tespit edildiğinden İbrahim sipahinin müdahalesinin men edilmesine karar verilmiştir.¹¹⁰ Yine Mehmet adlı sipahinin mutasarrıf olduğu mezraayı Mustafa sipahi "*senin mutasarrıf olduğun mezraa benim zeâmetim mülhakatındadır*" diyerek haksız yere zapt etmiştir. Ancak defterhanede bulunan ilgili defterlere bakılarak mezraanın Mehmet sipahi üzerine kayıtlı olduğu tespit edildiğinden Mustafa adlı sipahinin müdahalesinin sona erdirilmesi için 1 Nisan 1756 tarihinde hüküm gönderilmişti.¹¹¹

8-Su Meseleleri

Gündelik hayatta meydana gelen olaylardan bir diğeri de su anlaşmazlıklarıdır. Ayanlar çağı olarak da bilinen on sekizinci yüzyılda Osmanlı Devleti su kaynaklarını dilediği gibi yönetememiştir. Özellikle merkezi otoritenin gücünün azaldığı ve su kaynakları üzerindeki kontrol ve denetimin daha zayıf olduğu kırsal bölgelerde bu kaynaklar ve onlarla beslenen

108 Gürkan Cevger, 1 Numaralı ve 1155-1158/1742-1745 Tarihli Karaman Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-60), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012, s. 24.

109 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 86.

110 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 164.

111 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, s. 55.

arazilerde bazı yeni güç odakları devreye girmiştir. Bu durum çeşitli hak ihlallerine sebep olması nedeniyle kişi veya kişileri karşı karşıya getirmiştir. Bu sebeple XVIII. yüzyılda Osmanlı mahkemeleri su anlaşmazlığı ile ilgili çeşitli şikâyetçilerin de görüşüldüğü yerler haline gelmiştir.¹¹²

Amid kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelen su anlaşmazlıklarının ana sebebi kişilerin tasarrufunda olan suların eski yerlerinden çevrilmesi veya ortak kullanılan sulara yapılan çeşitli müdahaleler nedeniyle kişilerin veya kurumların zor durumda kalmalarından kaynaklanmaktadır. İncelenilen dönemde su anlaşmazlığına dair arşiv kayıtlarına yansıyan kazâ merkezinde altı, karyelerde iki olay tespit edilebilmiştir.

XVIII. yüzyılda Amid kazâ merkezindeki su anlaşmazlığına dair meseleler şu şekildedir. Amid'de bulunan Hüsreviye ve Gayblar Mahallesi ahalilerinden Hasan oğlu Molla Mustafa, Osman oğlu Seyyid Mustafa, Mehmet oğlu Ahmet, İbrahim oğlu Seyyid Osman vesair şahıslar 3 Ekim 1723 tarihinde mahkemeye başvurarak Amid'de bulunan Gayblar adlı çeşmenin suyunun Semanzâde Mehmet Çelebi'nin evine fazla şekilde aktığını ve haksızlık olduğunu bildirmişlerdir. Mimarbaşı, su yolcular ve bilirkişi tarafından ayar yapılarak su akışının eski haline getirilmesi sağlanmıştır.¹¹³ Amid halkından Feyzullah Rum Kapısı dışında bulunan bahçesini sularken bazı kimselerin haksız şekilde suya müdahale ettiklerini ve kendisinden "*hakk-ı saki*" adı altında para talep ettiklerinden 27 Mart 1743'de divana müracaat ederek şikâyetçi olmuştur.¹¹⁴ Amid halkından Mehmet de 10 Ocak 1749'da divana şikâyette bulunarak, Ahmet Haşim Mahallesi'nde bulunan evine gelen suyuna yine Amid halkından Hacı İsmail'in haksız sebepler ile müdahale ettiğini ve evine gelen suyu "*mecra-yı kadîmden ihraç idüb*" kendi evine çevirdiğini söyleyerek haksızlığın giderilmesini talep etmiştir. Suyun eski haline döndürülmesi için Diyarbekir valisine ve Amid monlasına hüküm gönderilmiştir.¹¹⁵ Amid halkından Hacı Mustafa Ağa, kendi evine gelen suya Amid halkından bazı kimselerin "*ol sudan bir kıt'a ve kendü menzilizimize harman etdirirüz*" diyerek müdahale etmelerinden dolayı divana şikâyette bulunmuş ve meselenin çözülmesi için 31 Mart 1756 tarihinde Diyarbekir valisine ve Amid nâibine hüküm yazılmıştır.¹¹⁶ Amid'de Debbağhane Camii civarında ikâmet eden Hacı Hasan adlı şahıs 13 Aralık 1756'da divana başvurarak, evine gelen Balıklı Suyu'na Feto ve Samas adlı zimmîlerin müdahale ettikleri ve suyu kendi evlerine çevirerek kendisini mağdur ettiklerini söyleyerek müdahalenin engellenmesi istemiştir.¹¹⁷ Yine Hüseyin adlı şahsın bahçesine gelen suyu, Hacı Hamza'nın kendi bahçesine çevirmesi sebebiyle Hüseyin'i mağdur ettiğinden haksızlığın giderilmesi ve suyun eski yönüne çevrilmesi için 11 Şubat 1775'de hüküm gönderilmiştir.¹¹⁸

Bu dönemdekaryelerde meydana gelen su anlaşmazlığına dair olaylar şu şekildedir. Şark-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Göbe karyesinden Amolu, Harak ve bazı gayrimüslimler

112 Zafer Karademir, "Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18.Yüzyıl Eyâlet-i Rum Örneği", TİD, 29(1), İzmir 2014, s. 190.

113 DŞS. 592, 30.

114 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 23.

115 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 153.

116 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, s. 47.

117 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, s. 107.

118 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, s. 236.

27 Mayıs 1750 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaat ederek, karyelerinde ziraat edecek suları olmadığından karyeleri civarında bulunan ve kimsenin mülkü olmayan suyu, kendi karyelerine ve tarlarına çevirdikleri ve kimseye zararları yok iken, bazı kimselerin sularına müdahale ederek karye ahalisine rahatsızlık verdiklerini söylemişler ve kendilerine yapılan müdahalenin engellenmesi için hükm-i hümâyûn gönderilmesini rica etmişlerdir.¹¹⁹ Amid kazâsı'nda meydana gelen su anlaşmazlıklarına başka bir örnek iki karye arasında bulunan suyun paylaşılabilmesidir. Garb-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Akımı karyesinden Ahmet ve Mehmet Haşim 4 Aralık 1745'de Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaat ederek, karyelerinin sahibi olduğu Karapınar adlı suya yine Amid kazâsı'na bağlı Karaviran karyesi ahalisinin "*ol su tokuz gün tokuz gice sizin ve sekiz gün sekiz gice bizimdür*" diyerek müdahale etmelerinden şikâyetçi olmuşlardır. Yapılan inceleme sonucunda Karaviran karyesi'nin su ile hiçbir alakası olmadığından, müdahalelerinin engellenmesi için Diyarbekir valisine ve Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.¹²⁰ Aradan otuz dört sene geçtikten sonra iki karye ahali Karapınar adlı suyun paylaşılabilmesi sebebiyle tekrar karşı karşıya gelmişlerdir. Garb-i Amid Nahiyesi'ne tabi Karaviran karyesi halkı kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri Karapınar adlı suya, Akımı karyesi halkından bazı kimselerin çevre karyelerden insanlar ile bir olarak suyun yönünü çevirdikleri bu sebepten dolayı karyedeki değirmenlerine su gitmediğinden zarara uğradıklarını söyleyerek, 17 Nisan 1779 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurarak Karacaviran karyesi halkından şikâyetçi olmuşlardır.¹²¹

Yukarıda verilen örneklerden görüldüğü üzere Amid kazâsı'nda meydana gelen arazi veya su anlaşmazlıklarının çözülmesi için devletin doğrudan olaya müdahil olduğu anlaşılmaktadır. Amid halkının arazi meselelerinin çözümü için Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurduğu ve devletin bu meselelere çözüm getirirken genellikle defterhanede bulunan ilgili defterlere bakarak sorunun halledilmesine çalıştığı anlaşılmaktadır. Yine bu dönemde Amid kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelen su anlaşmazlıkları genellikle suyun yönünün çevrilmesi sebebiyle kişilerin mağdur olması gibi ferdi olaylardan olabildiği gibi nadir de olsa karyeler arasında cereyan eden geniş çaplı meselelerin de olduğu görülmektedir.

9- Vergiler İle İlgili Sorunlar

XVIII. yüzyılda Amid kazâ merkezi ve karyelerde yönetici sınıfın vergiler hususunda halka keyfi tutum ve davranışları bulunmaktadır. Vergilerin toplanması esnasında yönetici zümrenin usulsüz vergi talepleri karşısında zor durumda kalan halk, haksızlığın giderilmesi için mahkemelere veya dîvân-ı hümâyûn'a başvurmaktadır. Bu şikâyetlerin sebepleri yöneticilerin usulsüz vergi talepleri, halkın vergisini vermesine rağmen yönetici sınıfın tahsil ettiği vergiye kanaat etmeyerek halktan fazla vergi almak istemesi ve karye ya da mahalle halkının verginin ödenmesi esnasında kendi aralarında yaşadıkları hadiselerdir.

Konu edilen dönemde kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelen haksız vergi talepleri ile ilgili hadiselerden bazıları şöyledir. Amid'de yaşayan gayrimüslim halk topluca Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaat edip, ödemeleri gereken ispenç vergilerini zabitlerine tamamen ödemelerine rağmen, zabitlerinin kanaat etmeyerek haksız şekilde iki kuruş ayrıca da

119 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 182-183.

120 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 75.

121 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, s. 347.

sarrafiye namıyla yirmişer akçe fazladan vergi talep ettiğinden şikâyetçi olmuşlardır. Zabıtlarının haksız vergi talebinin men edilmesi için 3 Kasım 1719 tarihinde Diyarbakır valisine ve kadısına hüküm yazılmıştır.¹²² Yine Amid kırsalında yaşayan konar-göçer Hoyri Aşireti sakinleri de vergilerini oturdukları yerin zabıtine vermelerine rağmen Amid halkından ve erbab-ı tûmârdan Zeki ve Osman'ın çeşitli bahaneler öne sürerek 100 kuruş fazladan vergi aldıklarını söyleyerek şikâyetçi olmuşlardır. Hoyri Aşireti'nden vergi talebinin men edilmesi ve adaletin sağlanması için 26 Mart 1725'de Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.¹²³ Garb-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Zirsolna karyesi halkı 3 Ağustos 1742 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurarak, öşür vesair vergilerini karyelerinin zabıtine tamamen ödemelerine rağmen karye zabıtının kanaat etmeyerek yeniden öşür istemesi ve karye halkına çeşitli zulümler yapmasından şikâyet etmişlerdir.¹²⁴ Yine tüccar tâifesinden Molla Bekir ve bazı tacirler bac vergilerini vermelerine rağmen kendilerinden tekrar bac vergisi talep edildiğini söyleyerek 15 Nisan 1743 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn'a şikâyette bulunmuşlardır.¹²⁵

Bac vergisinin haksız talebiyle ilgili 25 Mayıs 1743 tarihli başka bir hadisede Amid halkından Mustafa, Eğil Sancağı'nda bulunan üzüm bağından elde ettiği mahsulünün öşrünü zabıtlarına ödemiş geri kalan üzüm ve pekmezini Amid kazâsı'na getirirken kale kapısında kendisinden bac vergisi talep edildiğini söyleyerek haksızlığın giderilmesini istemiştir.¹²⁶ Amid kazâsı'na tabi ismi belirtilmeyen karye halkından ve Döğerli Cemaati'nden Ramazan oğlu Hasan, Hüseyin oğlu Hüseyin, Seyyid oğlu Mehmet ve Hasan oğlu Mustafa ve karyelerindeki bazı zimmîler vergilerini karyeleri zabıtine vermelerine rağmen, zabıtlarının aldığı vergiye kanaat etmeyerek fazladan vergi istediğinden şikâyet etmişlerdir. Fazladan vergi isteğinin engellenmesi ve meselenin halledilmesi için 2 Nisan 1746'da hüküm gönderilmiştir.¹²⁷ Yine Amid halkından Osman ve Seyyid İbrahim de 15 Nisan 1763 tarihinde divana müracaat ederek, tarlalarından elde ettikleri mahsullerinin öşrünü sipahilerine verdiklerini ancak sipahileri olan Hacı Hasan'ın kanaat etmeyerek kendilerinden tekrar tekrar öşür talep ettiğini söylemişlerdir.¹²⁸

Haksız vergi talebi ile ilgili diğer bir mesele vergiden muaf kimselerden vergi talep edilmesidir. Bu şikâyetlerin başında bazı vergilerden muaf olan seyyidlerden resm-i râiyyet¹²⁹, adet-i ağnam¹³⁰, tekâlîf-i şakka¹³¹, vb. vergilerin talep edilmesi veya avârız vergisi ödemek zorunda olmayan kimselerden vergi istenmesi gelmektedir. Amid halkından Ağya

122 BOA. DVNS. ŞKT. d. 83, s. 182.

123 BOA. DVNS. ŞKT. d. 105, s. 126.

124 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 1.

125 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 28.

126 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 30.

127 “karye-i mezkûrun defterinden mukayyedrâiyyet ve râiyyet oğullarından olub üzerlerine edâsı lazım gelen hukuk ve rûsumatları kanun ve defter mucibince virmeğe rızaları olub ziyade talebiyle teâddî ve rencide olunmaları icap etmez iken karyeleri zabiti olanlar kanun ve defter mucibince almağa kanaat itmeyüb kanun ve defter ziyade mütâlebesiyleteâddî ve tecavüz ve rencide itmekten hâli oldukları” BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 84.

128 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, s. 7.

129 BOA. A. DVNSAHK. DB.d.1, 84; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 64; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 119, 236, 237, 242, 271, 310, 311, 319, 319, 365; BOA. A. DVNSAHK. DB.d.4, 66, 67; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.5, 5, 8.

130 BOA. A. DVNSAHK. DB.d.1, 104, 232; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 220/4., A. DVNSAHK. DB. d.3, 222, 243, 266; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, 19; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.5, 27.

131 BOA. A. DVNSAHK. DB.d. 3, 20, 131, 289, 311, 391; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, s. 66.

adlı gayrimüslim cizye vergisini ödediği ve üzerinde kayıtlı emlak ve arazi olmaması bu sebeple avârız vergisinden muaf olmasına rağmen kazâ ahalisinden bazı kimselerin vergi miktarını azaltmak için “*bizimle birlikte hisse ver*” diyerek rahatsızlık verdiklerini söyleyerek Dîvân-ı Hümâyûn’a başvurmuştur. Meselenin halledilmesi için 24 Nisan 1724 tarihinde Amid kadısına ve Diyarbekir mütesellimine hüküm yazılmıştır.¹³² Amid kazâsı’na bağlı Ali Pınarı karyesinden Muhammed ve Ömer 31 Ağustos 1744 tarihinde divana müracaat ederek, emlak ve arazileri olmamasına rağmen karye halkının “*bizimle birlikte avârız vergisine ortak olun*” diyerek rahatsızlık verdiklerinden şikâyet etmişlerdir.¹³³

Yine Amid halkından Ahmet ve İsmail adlı şahıslar 20 Haziran 1784 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn’a müracaat ederek, kendilerinin Amid kazâsı’na bağlı Şarabi karyesi halkından olmadıkları halde, karyenin sipahileri olan Numan ve Mustafa’nın “*siz bizim râiyyetimizsiniz sizden resm-irâiyyet alırım*” diyerek usulsüz vergi taleplerinden şikâyet etmişlerdir.¹³⁴ Amid kazâsı halkından Seyyid Bekir 22 Ocak 1775’de Dîvân-ı Hümâyûn’a başvurarak, zaimleri olan Osman Beşe’nin “*sen benim mutasarrıf olduğum hass-ı karyelerinden (...) karyesinin reâyasındansın senden resm-i râiyyet alırım*” diyerek kendisinden kanuna aykırı şekilde vergi talep edildiğini söylemiştir.¹³⁵ Amid kazâsı’ndaki seyyidlerden Seyyid Süleyman, Seyyid Bekir, Seyyid Nebi, Seyyid Mehmet, Seyyid Hasan, Seyyid Musa, Seyyid Hüseyin vesair kimseler üzerlerine edası lazım gelen imdad-ı hazeriye, avârız vesair vergilerini ödedikleri halde, Amid yöneticileri taraflarından resm-i râiyyet ve tekâlif-i şakka talebiyle rahatsız edildiklerini söylemişlerdir. Meselenin halledilmesi ve usulsüz vergi talebinin derhal men edilmesi için Amid kadısına 20 Haziran 1784 tarihinde hüküm gönderilmiştir.¹³⁶ Amid halkından Seyyid Mustafa, Seyyid Abdulgaffar ve yeğenleri Seyyid Hasan şahısların, kendileri için besledikleri yüz ellişer adet koyunlarından adet-i ağnam vergisi almak kanunsuz iken, vergi tahsildarları tarafından kendileri için besledikleri koyunlardan adet-i ağnam vergisi talebiyle rahatsız edildikleri söyleyerek şikâyetçi olmuşlardır. Müdahalenin engellenmesi ve haksız vergi talebinin reddedilmesi için 13 Nisan 1792’de Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.¹³⁷

Kazâ merkezi ve karyelerde halkın vergiler hususunda en çok şikâyet ettiği meselelerden bir diğeri de halktan usulsüz şekilde toplanan tekâlif-i şakka¹³⁸ vergisidir. Osmanlı Devleti’nde örfi vergiler esas itibarıyla geçici ve olağandışı durumlarda, savaşlar ve iç sorunların çözülmesi için konulmuş bir vergi grubudur. Ancak bu vergilerin daha sonra “*tekâlif kavaidine*” aykırı olarak halka yükletilmesi ile birlikte bu vergiler “*şakka*” olarak anlam bulmuştur. XVIII. yüzyılda bu çeşit vergilerin sayılarının artmasında devlet idaresinin zayıflaması ve paranın dönemin ekonomik göstergelerine bağlı olarak değer kaybetmesi de etkili olmuştur.¹³⁹ Bu vergi

132 BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 100, s. 230.

133 “zapt ve tasarruflarında hâne-i avârıza bağlı kadîm-i reâya emlak ve yerleri olmayub tekâlif talebiyle rencide ve remide olmaları icap etmez iken...” BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 54.

134 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, s. 92.

135 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, s. 236.

136 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, s. 66.

137 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.5, s. 8.

138 Kanunnamelerde öngörülmediği ve defterlerde bulunmadığı halde ehl-i örf denilen ve devlet hizmeti yürüten görevlilerce halktan çeşitli adlar altında toplanan vergidir. Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, 675; Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, MEB Basımevi, İstanbul 1983, III, s. 439.

139 Levent Küçük, “Osmanlı Vergi Hukukunda Avârız Kavramı ve Avârızın İdaredeki Rolü”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 33-34.

toplanılırken belli bir hukuksal dayanağın ve kaidenin olmamasından dolayı, bu tip vergilerde hak ve adalet anlayışının dikkate alınması söz konusu olmamaktadır.¹⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin bu tür vergilerin alınmasını gayrimeşru sayarak yasadışı ilan etmesi hatta bu vergileri alanları cezalandırması ve halkın şikâyetlerinin sıkı takibatına rağmen, vergi isteyenlerin güç ve otorite sahibi kimseler olması sebebiyle istenilen başarı bir türlü sağlanamamıştır.¹⁴¹

Bu dönemde kazâ merkezi ve karyelerde halktan tekâlif-i şakka vergisinin tahsil edilmek istenmesi sebebiyle halk ile yöneticiler arasında yaşanan sorunlara dair birçok şikâyet örneği bulunmaktadır.¹⁴² Amid'de bulunan Mustafa Paşa Camii'nin neccarı Melkon 3 Ağustos 1742 tarihinde divana müracaat ederek, ödemesi gereken imdad-ı hazeriye, imdad-ı seferiye ve avâriz vergisinden hissesine düşen vergilerini tamamen ödediği halde yöneticiler tarafından "*tekâlif-i şakka*" adı altında tekrar vergi istendiğini söyleyerek şikâyette bulunmuştur.¹⁴³ Yine Amid halkından Ayos, 30 Eylül 1742 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurarak, ödemesi gereken vergilerini tamamen ödediği halde kendisinden yöneticiler tarafından tekâlif-i şakka adı altında vergi istendiğini söylemiştir.¹⁴⁴ Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi Taraklı, Göble ve Tel-gazi karyelerinin halkı Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaatta bulunarak, ödemeleri gereken tüm vergilerini ödemelerine rağmen, yöneticiler tarafından "*tekâlif-i şakka*" namıyla vergi istendiğini söyleyerek haksızlığın giderilmesini istemişlerdir. Haksızlığın giderilmesi için 16 Nisan 1751 tarihinde Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.¹⁴⁵ Amid halkından Seyyid Mehmet, Seyyid Mustafa, Seyyid Bektaş vesair kimseler divana başvurarak, imdad-ı seferiye, imdad-ı hazeriye ve avâriz vergilerinden hisselerine düşeni tamamen ödemelerine rağmen, yöneticiler tarafından tekâlif-i şakka namıyla vergi istendiğinden şikâyetçi olmuşlardır. Meselenin halledilmesi ve usulsüz vergi taleplerinin reddedilmesi için 18 Temmuz 1767 tarihinde Amid kadısına hüküm yazılmıştır.¹⁴⁶

Konu edilen dönemde halktan usulsüz şekilde tahsil edilmek istenen tekâlif-i şakka vergisinin hangi adlar adı altında istendiğinde dair 23 Mart 1769 tarihli bir olayda Garb-ı Amid Nahiyesi'ne tabi Çarugi karyesi halkı, yöneticiler tarafından tekâlif-i şakka namıyla kendilerinden çeşitli vergiler istendiğinden bu sebeple karyelerinin "*halinin harap*" halkın durumunun ise "*perakende ve perişan*" olduğunu söyleyerek divana şikâyette bulunmuşlardır. Halktan tekâlif-i şakka vergisinin alınmaması için Diyarbekir valisine ve Amid kadısına emir gönderilmiştir.¹⁴⁷ Yine Amid kazâsı'na bağlı Şeyh Höbek, Tezvek, Dergâh, Süleyman karyeleri halkı 26 Ocak 1782 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaat ederek, vergilerini tamamen ödemelerine rağmen, yöneticiler tarafından tekâlif-i şakka namıyla vergi istendiğini bu

140 Kazıcı, Osmanlılarda Örfi Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk, s. 290-291.

141 Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, s. 675-676.

142 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 2, 3, 6, 94, 151, 207; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, s. 172; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, s. 55, DŞS. 348, s. 29.

143 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 2.

144 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 6.

145 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 207.

146 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, s. 172.

147 "Emr-i âli-şânımlavârid olan tekâlîfe dahi edâda kusurları yoğken bilâ-fermân tekâlîf-i şakka namıyla mübaşiriye ve çayır akçesi vesair bahane ile ehl-i örf tarafından rencide ve teâddüyledüklerinden karye-i mezburun hali harab ve reâyaları perakende ve perişan olduklarından mal-ı mirilerinden girü noksan bir nesne malları olmamalarıyla ol emr-i şerifim ile vârid olan tekâlîfi edâ eylediklerinden sonra bilâ-fermân tekâlîf-i şakka namıyla gedük akçesi, gedük çayır ve kervan akçesi vesair mezâlîm ile ehl-i örf tarafından rencide ve remideitirilmeyüb..." DŞS. 348, s. 29.

sebeple karye halkının zor durumda kaldığını söylemişlerdir.¹⁴⁸

Vergiler hususunda arşiv vesikalarına yansıyan şikâyet örneklerinden görüleceği üzere XVIII. yüzyılda Amid kazâsı'nda halkın en çok şikâyet ettiği konuların başında fazladan vergi talepleri ve vergiden muaf zümrelerden usulsüz vergi taleplerinin olduğu anlaşılmaktadır. Amid halkının fazladan vergiler hususundaki şikâyetlerinin başında tekâlif-i şakka, ispenç, öşr ve bac vergileri ön plan çıkarken, vergiden muaf zümrelerin şikâyetlerinin temel sebebini bu kimselerden alınmak istenen resm-i râiyyet, avâriz, adet-i ağnam ve tekâlif-i şakka vergileri oluşturmaktadır. XVIII. yüzyılda ekonomik, siyasi, sosyal alanlarda yaşanan olumsuzlukların özellikle vergiler hususunda halk üzerinden yeni arayışlara yol açtığı, yönetici zümrenin hiçbir hukuki dayanağı olmayan tekâlif-i şakka vergisi adı altında ekonomik düzenin bozulduğu bu dönemde kendilerine ekonomik çıkar sağlamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyıla ait arşiv vesikalarından Amid halkının gerek kendilerinden alınmak istenen fazladan vergi talepleri, gerekse vergiden muafiyeti bulunan kimselerden usulsüz vergi istenmesi hususunda Dîvân-ı Hümâyûn'u sıkça ziyaret ettikleri görülmektedir. İmparatorluğun her bölgesinde olduğu gibi Amid kazâsı'ndangelen şikâyetlerin dikkate alındığı ve bu şikâyetlere azami ölçüde adaletle çözüm aramaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Amid kazâ merkezi ve kırsalında vergiler ile ilgili anlaşmazlıklar sadece yönetici sınıfın usulsüz veya fazladan vergi taleplerinden kaynaklanmamıştır. Halkın vergilerin ödenmesi esnasında başvurduğu çeşitli usulsüzlükler de yönetici sınıfı iktisadi anlamda zor durumda bırakmıştır.¹⁴⁹ Mesela Amid kazâsı'na tabi Yaraş, Hönek ve Şavinler karyeleri zabiti olan Ahmet Alemdar Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaat ederek, kendi tasarrufunda bulunan karyelerin halkının öşür vesair vergileri ödemeye yanaşmadıklarını söyleyerek şikâyetçi olmuştur. Verginin halktan tahsil edilmesi ve halkın muhalefet etmemesi için 31 Eylül 1741 tarihinde Diyarbekir valisine hüküm yazılmıştır.¹⁵⁰ Yine Garb-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Selimi Mezraası'nda senelik altı bin akçe tîmâra sahip olan Yusuf adlı sipahi, sahibi olduğu yerlerden hâsıl olan beşte bir öşürleri halktan almak istediğinde, bazı kimselerin öşürlerini ödemeye yanaşmadıkları ve çeşitli bahane ürettiklerini söyleyerek 9 Nisan 1749 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurarak şikâyetçi olmuştur.¹⁵¹ Şark-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Kıtırbil-i Süfla karyesinde senelik on iki bin beş yüz yedi akçe tîmâra müşterek sahip olan Abdullah, Hasan, İbrahim, Hüseyin adlı sipahiler Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaat ederek, sahibi oldukları karyenin gayrimüslim halkından Ebrak oğlu Yakob, Samashatir oğlu Beşan, Hacıros'un oğulları Estefo ve Perovişmas, Görgis, Masarlo oğlu Eydo ve Yarsum ödemeleri gereken öşür ve ispenç vergilerini ödemeye yanaşmadıklarından sipahiler öşür ve ispenç vergilerinin taraflarına alınmasını istemişlerdir. Meselenin halledilmesi için 22 Mart 1756'da Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.¹⁵² Amid

148 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, s. 55.

149 BOA. A. DVNSAHK.DB.d.1, s. 158; BOA. A. DVNSAHK. DB.d.2, 32, 44, 45, 57, 61, 93, 114; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 32, 60, 95, 113, 293, 333, 383.

150 “karye-i mezbûreâyalarının üzerlerine edâsı lazım gelen aşar-ı şer’iyyevesair hukuk ve rüsumatları kanun ve defter mucibince talep eyledikteashab-ı ağraz ve müteğallibeden bazı kimesneler kendü hallerinde olmadıklarından naşi... ve kanun ve defter mucibince ahz u kabzına muhalefet ve ziyade gadr ve teâddiden hali oldukları...”, BOA. A. DVN. ŞKT. d. 1007, s. 29.

151 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 158.

152 “Zimmî râiyyet ve râiyyet oğullarından üzerlerine edâsı lazım gelen resm-i ispençleriyle karye-i mezbûre toprağında zirâatlarıyla hâsıl eyledikleri terekelerinden dîvân tarafına ait olan beşte bir öşürlerini talep ve almak murad eylediklerinde mesfûrlar birbirleriyle yekdil ve mücerred ve yine karye-i mezbûre zimmî reâyalarından debbağ tâifesinden bazı âdemlerine bazı zimmîlere istinaden üzerlerine edâsı lazım gelen resm-i ispençlerin ve

halkından sipahi Ali sahibi olduğu bağlardan elde edilen üzümlerden öşür almak istediğinde halktan bazı kimselerin “*ol bağ ve esbabların ashabı bizim mülklerimizdir bağlarımızın üzümlerinden öşür-i malların resm ve kadîm-i esbablarımızın dahi defter-i hakâni mucibince resm virmeziz*” diyerek vergi vermeye muhalefet etmelerinden dolayı 6 Ağustos 1757’de dîvân-ı hümâyûn’a müracaat ederek şikâyetçi olmuştur.¹⁵³ Garb-i Amid Nahiyesi’ne tabi Taş ma’a Mezraa-i Balalur(?) adlı karyede otuz sekiz bin yedi yüz altmış bir akçe zeâmete sahip Abdullah adlı zaim 30 Ocak 1777 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn’a şikâyette bulunarak, 1776 ve 1777 yıllarına ait olan mahsul ve vergilerini almak istediğinde, karye halkının dışarıdan bazı kimseler ile bir olarak ödemeye yanaşmadıklarından, mahsulat ve diğer vergilerinin kendisine alınmasını istemiştir.¹⁵⁴

Görüldüğü üzere XVIII. yüzyılda yönetici sınıfın vergiler hususunda en sık şikâyet ettiği meseleler halkın vergi vermeye yanaşmaması veya vergiyi eksik ödemek istemesi gelmektedir. İncelenilen dönemde Amid kazâsı’ndaki yönetici zümre arasında vergiler hususunda başı çeken kesim tîmâr ve zeâmet sahipleridir. Dirlik sahipleri tasarrufları altındaki topraklardan elde ettikleri ürünlerden öşür almak istediklerinde halk tarafından muhalefete uğramakta bu durum dirlik sahiplerinin ekonomik durumunu bozarak halk ile dirlik sahipleri arasında önemli meselelere yol açmaktadır. XVIII. yüzyılda Amid kazâsı’ndaki yöneticilerin vergiler hususunda halk ile yaşadığı meselelerin tamamı karyelerde meydana gelmekte ve bu meselelerin genellikle öşür vergisi kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde, halktan usulsüz veya fazladan vergi taleplerinde olduğu gibi dirlik sahiplerinin de haklarını korumak için devletin önemli rol üstlendiği görülmektedir.

10-Nakil ve İskân

XVIII. yüzyılda Amid kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelen olaylardan bir diğeri halkın bağlı bulunduğu araziye terk etmesi sebebiyle toprak üzerinde mülkiyet hakkına sahip kimselerin zor durumda kalması veya sipahilerin halkı mukim oldukları yerden kaldırarak başka bir yere naklederek orada iskân etmeye zorlaması gibi olaylardır.

Osmanlı Devleti’nde halkın bağlı bulunduğu toprağını terk etmesi yasaktır. Sipahi, toprağını terk eden halkı takip etme ve toprağına geri getirme hakkına sahip olmasına rağmen, toprağın terk edilmesinin üzerinden on yıl geçmişse, artık toprağına bağlılığı sona erer ve halkın geri getirilmesi gerekmezdi. Şehirde on yıl yaşayan halk artık şehir halkından sayılarak tahrir defterlerine kaydedilmezdi.¹⁵⁵ Ancak halkın bağlı bulunduğu tîmârını terk etmesi sipahinin gelirinin azalmasına dolayısıyla askeri mükellefiyetlerini yerine getirememesine yol açmakta, bu durum dolaylı yoldan devleti zarara uğratmaktadır.¹⁵⁶

zirâatlarıyla hâsil eyledikleri terekeleri öşürlerinden dîvân tarafına ait olan beşte bir öşürlerini virmeğetaâllül ve muhalefât ve tîmârları mahsulünü küll-i gadr eylediklerin bildirüb...” BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 44, s. 61.

153 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, s. 114.

154 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, s. 293.

155 Durmuş Volkan Karaboğâ, “Klasik Dönemde Osmanlı Devleti’nde Tarım”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2010, s. 14.

156 Gül Akyılmaz “Osmanlı Devleti’nde Reâya Kavramı ve Devlet-Reâya İlişkileri”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, s. 42; Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Yönetici Sınıf- Reâya Ayrımı”, GÜHFD, 8(1-2), Ankara 2004, s. 1-20.

Halkın defterde kayıtlı toprağından kalkarak başka bir bölgeye ziraat veya başka bir uğraş için göç etmesi toprak denetçisi durumundaki kişilerin sıkça şikâyet ettiği konulardan biridir. Aynı zamanda göç eden kişi veya kişilerin eski yerlerine kanuna aykırı şekilde tekrar iskân edilmek istenmesi de sıkça karşılaşılan bir durumdur. Amid kazâ merkezi ve karyelerde bu şikâyetler ile ilgili birçok örnek bulunmaktadır. Mesela Amid kazâsı'na tabi Ekrek karyesinin zimmî halkı kırk sene önce Amid kazâsı'na göç etmelerine rağmen, karyelerinin sipahileri olan Bayram, Hüseyin, Ali ve Mehmet'in kendilerini tekrar eski karyelerine nakil ve iskân etmek için rahatsızlık verdiklerini söyleyerek 10 Haziran 1746 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurmuşlardır.¹⁵⁷ Yine Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi Satıkendi karyesinin Müslüman ve gayrimüslim halkı da kendilerinin on sene önce Amid kazâ merkezine göç ettiklerini ancak eski karyeleri olan Satıkendi karyesi sipahilerinin "*sizi kadîm-i karyeye iskân nakl ve kaldurmak lazımdur*" diyerek haksız müdahale ettiğini söylemişlerdir. Sipahilerin kanuna aykırı taleplerinin men edilmesi için 29 Aralık 1750 tarihinde Diyarbekir valisine ve Amid monlasına hüküm gönderilmiştir.¹⁵⁸

Gündelik hayat içerisinde halkın kanuna aykırı şekilde nakil ve iskân ettirilmek istenmesi halk ve sipahiler arasında sorunlara sebep olduğu gibi, halkın bağlı olduğu toprağı izinsiz terk etmesi de toprak denetçisi durumundaki sipahileri zor durumda bırakmakta ve gündelik hayatta çeşitli sorunlara neden olmaktadır. Mesela Şark-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Kıtırbil-i Süfla karyesinde senelik on iki bin yetmiş yedi akçe tîmâra müşterek sahip olan Ebubekir, Hasan, Hüseyin ve İbrahim adlı sipahiler mutasarrıf oldukları karyenin gayrimüslim halkının izinsiz şekilde başka yere göç ettiklerinden, gayrimüslim halkın eski karyelerine nakledilmelerini talep etmişlerdir. Sipahilerin isteklerinin karşılanması ve yerlerini terk eden halkın eski yerlerine nakledilmesi için 16 Kasım 1755 tarihinde Amid kadısına hüküm yazılmıştır.¹⁵⁹ Yine Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi Teymürhan karyesi sipahisi Abdullah, karye halkından bazı kimselerin karyelerini izinsiz terk ettiklerini bu sebeple vergi alamadığından zarara uğradığını söyleyerek Dîvân-ı Hümâyûn'a şikâyetinde bulunmuştur. Karyelerini terk eden halkın eski yerlerine tekrar nakil edilmesini istemiştir. Sipahinin şikâyeti sebebiyle yerlerini terk eden halkın eski yerlerine nakil ve iskân ettirilmeleri için 10 Nisan 1756'da Amid kadısına hüküm yazılmıştır.¹⁶⁰ Beşir ve Osman adlı sipahiler 19 Aralık 1760 tarihinde divana müracaat ederek, sahibi oldukları yerlerin halkından bazılarının başka yere göç ettikleri, halkı eski yerlerine tekrar nakil ve iskân etmek istediklerinde halk tarafından çeşitli bahane ve muhalefet ile karşılaştıklarını söyleyerek şikâyetçi olmuşlardır.¹⁶¹

Görüldüğü üzere halkın izinsiz şekilde toprağını terk etmesi veya yöneticilerin kanuna aykırı şekilde halkı mukim oldukları yerden başka bir yere zorla nakletmek istemesinin yöneticiler ile halk arasında önemli sorunlara sebep olduğu anlaşılmaktadır.

157 "Ekreknâm karyenin defterinden mukayyet râiyyet ve râiyyet oğullarından iken bundan akdem karye-i mezbûreden kalkubvarub kırk seneden mütevaciz Amidkazâsında sakın ve üzerlerine edâsı lazım gelen resm-i işpençleri kanun ve defter mucibince karye-i mezbûre sipahilerine edâidüb kanuna müteallik on sene bir yerde sakın olan reâyayıkaldurmak teklifi ile teâddî ve rencide olunmak icab itmez iken..." BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 87.

158 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, s. 199.

159 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, s. 44.

160 BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, s. 54.

161 "Defterlüreâyalarınbazuların mahallerinden kaldırılıubkadîm-i karyelerine nakl ve iskân murad eylediklerin hilâf-ı kanun ve defter taâllül ve muhalefet ve ol-veçhile mukataa-i mezbûr mahsulüne küll-i gadr..." BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, s. 222.

Amid karyelerinden güvenlik, ekonomik vb. sebepler ile kazâ merkezine yerleşen insanlar karyelerdeki sipahilerin vergi kaybetmesine sebep olmakta bu durum kırsaldaki sipahileri ekonomik yönden olumsuz etkilemektedir. Sipahilerin kanuna aykırı nakil taleplerinin de uzun süre önce Amid kazâ merkezine yerleşmiş olan halkı zor duruma soktuğu görülmektedir. Arşiv vesikalarından devletin, Amid kazâ merkezi ve karyelerinde usulsüz nakil talepleri ile halkın toprağını izinsiz terk etmesine müsaade etmediği yönetici veya halk ayrımı yapmadan bu türlü şikâyetlere adaletle çözüm aradığı anlaşılmaktadır.

11-Diğer Olaylar

Amid kazâsı ve kırsalında gündelik hayatta meydana gelen olaylardan bir diğeri de toplumsal düzeni bozucu hareketlerdir. Bir asır boyunca kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelmiş iki hırsızlık vakası, üç mahalleden ihraç vakası tespit edilebilmiştir. Kamu düzenini bozan bu eylemler, elbette ki verilen örnekler ile sınırlı olmayıp, mevcut belgeler dâhilinde fikir edinilmesi açısından önemlidir.

Gündelik hayat içerisinde Osmanlı yöneticilerinin üzerinde önemle durduğu konuların başında, genel güvenliğin sağlanması gelmektedir. Bu sebeple Osmanlı'da en küçük idarî birim olan mahalle veya karye sakinleri arasında ortak sorumluluk bilincinin oluşturulması önem arz etmiştir. Şehir içi güvenlik söz konusu olduğunda, bunu sağlamak amacı ile alınan önlemlerin başında, mahallelerde veya karyelerde ikâmet edenlerin birbirlerine karşılıklı olarak kefil tutulmaları hususu olmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak toplum içinde sosyal kontrol mekanizması gelişmiştir.¹⁶² Bu sebeple insanların toplu halde yaşadığı mahalle ve karyelerde toplumsal düzeni bozucu olumsuz hareketlere müsaade edilmemiş, bu hareketleri yapanlar mahalleden ihraç edilmişlerdir.

Amid kazâsı'nda mahalleden ihraç vakaları şöyle gelişmişti. Mesela Mehmet Paşa Mahallesi'nden Mehmet Ağa oğlu İsmail Efendi 4 Eylül 1723'de mahkemeye başvurarak, mahallelerinde ikâmet eden Halil'in içki içip sarhoş bir şekilde evinin önünde ve sokakta bağırıp çağırdığını ve mahalle ahalisini taciz ettiğinden mahalleden gönderilmesini talep etmiştir. Mahkeme Halil'e hakkındaki iddiaları sormuş, Halil kendisine yöneltilen iddiaları reddetmesine rağmen, mahalle halkının ifadeleri yerinde bulunarak mahalleden ihraç edilmiştir.¹⁶³ Gayblar Mahallesi'nden İbrahim oğlu Mustafa, Ali oğlu Mehmet, Mustafa oğlu Ebubekir, 13 Ekim 1723 tarihinde mahkemeye başvurarak, mahallelerinde yaşayan Fatma Hanım'ın evine yabancı erkekleri aldığı, bu sebeple mahalle halkının rahatsız olduğunu söylemişlerdir. Mahkeme, mahalle imamı Ahmet Efendi ve halkın ifadelerine binaen Fatma Hanım'ın mahalleden gönderilmesine hükmetmiştir.¹⁶⁴ Bu olayda halkın mahkemedeki ifadesinin güvenilirliğini artırmak amacıyla mahalle imamı Ahmet Efendi'nin de şahitlik ederek ifade vermesi ilginçtir. Mahalleden ihraç ile ilgili başka bir hadise de Kubad Bey

162 Özen Tok, Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 18, Kayseri 2005, s. 156.

163 “Mezbûr Halil fesekadanolubşûrb-i hamridüb menziline ve kapısı kurbundavâki sokak başında leylen ve neharen türkû çağırıbmürûr ve ubûr iden ibâdullahinehl-ü iyâlineevza ve taarruz eylediği...” DŞS. 592, s. 6.

164 “Mezbûr Mustafa ve Mehmet ve Ebubekir her biri kendi ırzlarıyla mukayyedolub husus-u mezbûr iş bu mezbûrunaisnad ve mahz-ı iftira olduğunu ve müdde'ıye-i mezbûrefatıma daima na-mahrem olan kimesneleri kendi menziline getirüb bu makule ef'al ile muttasıfa olubmezbûrfatımanef'al ve ahvâlınden hoşnud ve razılar değilleriz mahalle-i mezbûreden ihraç olunsun...” DŞS. 592, s. 48.

Mahallesi'nden Mustafa evine uygunsuz kadınları getirdiğinden, Mustafa'nın hanımı Emine Hatun ve mahalleden bazı kimselerin şikâyeti üzerine 19 Mayıs 1739 tarihinde yapılan mahkeme neticesinde Mustafa'nın mahalleden ihraç edilmesine karar verilmiştir.¹⁶⁵

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Amid kazâsı'nda meydana gelen üç mahalleden ihraç olayının ikisi eve yabancı kadın veya erkeklerin alınması sebebiyle halkın rahatsız olmasından kaynaklanırken, bir olayda sarhoşluk ve gürültü çıkarılması nedeniyle mahalle halkının bu durumdan rahatsızlığından ileri gelmiştir. Mahalleden ihraç kararlarında halkın toplu şekilde ifadelerine binaen Amid mahkemesinin olayı derhal sonuca bağlaması dikkat çekmektedir.

XVIII. yüzyılda Amid kazâsı'nda toplumsal düzeni bozan diğer bir eylem hırsızlıktır. Arşiv vesikalarına yansıyan iki hırsızlık vakası tespit edilebilmiştir. Küçük Kinisa Mahallesi'nden Aron ve Osib, 3 Aralık 1740'da mahkemeye başvurarak, İvaz ve Kamo adlı şahısların gece vakti Osib'in evine girerek küplerini kırdıkları, Aron'un evinden iki halı ve bir bohça çaldıklarından çalınan malların geri alınması ve adaletin sağlanmasını talep etmişlerdir.¹⁶⁶ Yine Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi Akviran karyesinden Hacı Mahmut oğlu Seyyid Ömer 26 Şubat 1747 tarihinde mahkemeye başvurarak, Hani Kazâsı'na tabi Hamenek(?) karyesinden Hacı Osman oğlu Mehmet, Serkü oğlu Ogo ve kardeşi Erkü'nün gece vakti evinin duvarını delerek 442 kuruşluk eşya ve nakit parasını çaldıklarını söyleyerek şikâyetçi olmuştur. Mahkeme esnasında karye ahalisinden bazı kimselerin ifadeleri ile Erkü, Ogo ve Hacı Osman oğlu Mehmet suçlarını kabul etmişlerdir.¹⁶⁷ Görüldüğü üzere arşiv vesikalarına yansıyan iki hırsızlık olayının biri kazâ merkezinde diğeri karyede meydana gelmiştir. Bu olayların sayısının az oluşu konu hakkında genel bir değerlendirme yapılmasını güçleştirmektedir. Ancak mahkemeye yansıyan her iki olayda da devletin adaletin tesisi için çaba sarf ettiği ve hırsızlık olaylarının aydınlatılabilmesi için gerektiğinde bölge halkının ifadelerine başvurduğu görülmektedir.

Sonuç

Amid kazâsı ve çevresinde gündelik hayatta şikâyete konu olan gasp, darp, cinayet, hırsızlık, fuzuli müdahale, alacak-verecek meseleleri, su-arazi anlaşmazlıkları, vakıflarda meydana gelen usulsüzlükler ve haksız vergi talepleri gibi birçok hadisenin meydana geldiği arşiv vesikalarından tespit edilmiştir. Bu tür olaylarda Amid halkının hakkını arayabilmek için Amid kadısına başvurduğu veya gerektiğinde Dîvân-ı Hümâyûn'a arz-ı hâl sunduğu görülmektedir. Amid kazâsı ve çevresinde eşkıyalık vakalarının arttığı bu sebeple kazâ merkezi ve karyelerde yaşayan insanların bireysel veya toplu yapılan eşkıyalık hareketleri sebebiyle zor durumda kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu dönemde devletin, eşkıyayı ve zorbaları bertaraf edebilmek için büyük çaba sarf ettiği ve bu sebeple merkezden Amid kazâsı yöneticilerine sık sık fermanlar gönderildiği tespit edilmiştir. Bu dönemde devletin içinde bulunduğu ekonomik kriz/darlık nedeniyle vergiler hususunda vergi veren halk ile vergi tahsildarları arasında da sıkça sorunlar meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu meseleler tek taraflı olmayıp vergi verenler ile vergi alan kesimin farklı haksızlıklarından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde

165 DŞS. 360, s. 346

166 DŞS. 360, s. 306.

167 DŞS. 313, s. 129.

Amid kazâsı'nda kanuna aykırı vergi talepleri ile halkın vergi ödemeye yanaşmaması en önemli meseleler olarak ön plana çıkmaktadır.

18. yüzyılda devletin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik durumun Amid kazâsı'ndaki vakıflara da doğrudan veya dolaylı şekilde yansıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim belgelerde vakıflardaki bozulmalara ve bu bozulmalara karşı halkın ve vakıf yöneticilerinin tavırları açık şekilde görülmektedir. Kazâ genelindeki şikâyetler arasında alacak verecek davalarının önemli bir yer tuttuğu ancak bu davaların genellikle iki kişi arasındaki basit alacak-verecek konularını ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

Kazâda yaşanan diğer bir olayın arazi ve su anlaşmazlıkları olduğu görülmektedir. Özellikle arazi davalarının sebebi kişilerin tasarrufundaki yerlere müdahale ile olurken, su ile ilgili şikâyetlerin kişi veya kişilerin tasarrufundaki suyun yerinden çevrilmesi sebebiyle kişi veya kişilerin mağduriyetinden kaynaklandığı görülmektedir. Yine kazâ genelinde önemli sayıda miras şikâyetinin olduğu, bu davaların ana sebebinin kişilerin hissesine düşen miktara kanaat etmemesi veya miras hissesini alamamasından ileri geldiği görülmektedir.

Konu edilen dönemde kazâ genelinde nakil ve iskân ile ilgili şikâyetlerin gündelik yaşam içerisinde önemli sorunlara sebep olduğu görülmüştür. Bu şikâyetlerin temel sebebinin kişi veya kişilerin buldukları arazilerini sebepsiz terk etmesinden ileri geldiği gibi, uzun süre önce göç etmiş kişi veya kişilerin eski yerlere nakil ve iskân edilmek istenmesi de bu sorunlara sebep olabildiği arşiv vesikalarından görülmektedir.

Sonuç olarak; XVIII. yüzyılda devletin içerisinde bulunduğu sosyal, siyasi ve ekonomik durumun Amid kazâsı'na farklı alanlarda etki ettiği görülmüştür. Amid halkının yaşadığı her türlü meselede Divan-ı Hümâyûn'a sıkça başvurduğu ve devletin de şartların elverdiği ölçüde bölgede adalet ve düzenin sağlanmasına çalıştığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlara rağmen bu şikâyetlere çözüm aramaya çalışması devletin adalet ve huzura verdiği önemin de bir göstergesi olarak görülmelidir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Diyarbakır Ahkâm Defterleri: 1, 2, 3, 4, 5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Diyarbakır Şeriyye Sicilleri: 313, 360, 592, 352, 599, 348, 626, 363, 327, 349, 364, 315, 359.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Divan-ı Hümayun Sicilleri, Şikâyet Defterleri: 83, 100, 67, 74, 32, 62, 39, 1003, 80, 1006, 987, 105, 86.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Divan-ı Hümayun Sicilleri, Mühimme Defterleri: 130, 160, 122, 139, 86, 191, 121.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Zabtiye 1874.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maliye 27989.

Akyılmaz, Gül "Osmanlı Devleti'nde Reâya Kavramı ve Devlet-Reâya İlişkileri", Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, s. 42; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf- Reâya Ayrımı", GÜHFD, 8(1-2), Ankara 2004, s. 1-20.

Aydın, Mehmet Akif, "Deyn", DİA, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, IX, s. 266.

Bardakoğlu, Ali, "Diyet", DİA, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, C.9, İstanbul 1994 s. 473-478.

Barkey, Karen, Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

Bulduk, Abdulgani Fahri, Diyarbakır Valileri, Medrese Yayınları, Ankara 2007.

Cevger, Gürkan, 1 Numaralı ve 1155-1158/1742-1745 Tarihli Karaman Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-60), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.

Çadircı, Musa, "Tanzimatın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik", TAD, 13(24), Ankara 1980, s. 45-46.

Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara 2010.

Durmuş Volkan Karaboğa, "Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Tarım", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2010.

Düzdağ, Ertuğrul Kanuni Devri Şeyhülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları, Kapı Yayınları İstanbul 2012.

Ertaş, Fatih Coşkun- Şişman, Bülent, " XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı'da Tereke

Uygulaması ve Muhasebesi-Sosyo-Ekonomik Yapıya ve Miras Hukukuna Etkileri”, MUFİTAD, Sayı: 4 İstanbul 2013, s. 199.

Halaçoğlu, Yusuf, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, TTK Yayınları, Ankara 1997.

İlgürel, Mücteba, “Osmanlılarda Eşkıyalık Hareketleri”, DİA, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, s. 466-467.

İnalcık, Halil, Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Karaboğa, Durmuş Volkan, “Klasik Dönemde Osmanlı Devleti’nde Tarım”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2010.

Karademir, Zafer, “Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18.Yüzyıl Eyâlet-i Rum Örneği”, TİD, 29(1), İzmir 2014.

Kazıcı, Ziya, İslam Tarihi, MÜİFVY, Cilt. 10, İstanbul 1995.

Küçük, Levent, “Osmanlı Vergi Hukukunda Avârız Kavramı ve Avârızın İdarededeki Rolü”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Özcan, Selim, “XVIII. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Eşkıyalık Hareketleri”, Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Samsun 2009, s. 85.

Öztürk, Sait, “Kassâm”, DİA, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XXIV, s. 579.

Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, MEB Basımevi, III, İstanbul 1983.

Pamir, Aybars, “İslam ve Osmanlı Hukuku’nda Kasame Müessesesi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 54(4), Ankara 2005.

Pamuk, Bilgehan, “XVII. Asır Başlarında Erzurum ve Havalisinde Eşkıyalık Hareketleri”, Osmanlıdan Günümüze Eşkıyalık ve Terör, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2009, s. 49.

Tok, Özen, Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 18, Kayseri 2005.

Uluçay, Çağatay, XVII. Asırda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1944.

Ünal, Mehmet Ali, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011.

Öztürk,Nazif, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, s. 434.

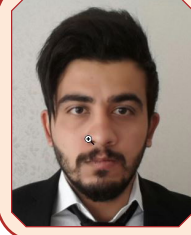
-----, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, TDV Yayınları, Ankara 1995.

Yediyıldız, Bahaeddin, XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi, TTK Yayınları, Ankara 2003.

Yrd. Doç. Dr.
Yunus Emre TANSU

*Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim üyesi,
ytansu@gmail.com*

Y. Lisans Öğr.
Rüzgar ÖZDEMİR

*Tarih Anabilim Dalı Yüksek
Lisans Öğrencisi, Gaziantep
Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü,
ruzgar.ozdemir90@gmail.com*

Eser Geçmişi: 1 Ara 2017 / 6 Ara 2017

DOI: 10.21551/jhf.360131

Kenesarı İsyanı (1837-1847)

Kenesari Rebellion (1837-1847)

ÖZET

XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Türkistan'da Kazakların yaşadığı bölge üç büyük Hanlığa bölünmüş şekilde yönetilirken iç çatışmalar ve dış baskılar sonucunda Çarlık Rusya hükümetinin himayesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Türk Hanedanları XVIII. yüzyılın başlarına kadar Çarlık Rusya'ya bağlı kalarak Hanlıklarını yönetmişlerdir. Fakat Çarlık Rusya, 1822'de Kazak halkı statüsü ve yaşam tüzüğü çıkartmıştır. Çarlık Rusya bu kurallara göre Türkistan'ı yönetmek ve Türkistan'ın Kazak Türklerinin yaşadığı coğrafi bölgesini tamamen himaye altına almak istemiştir. Kazak Hanlıkları artık eskisi gibi Çarlık Rusya'ya bağlı şekilde ülkelerini yönetme imkanları ellerinden alınması, Çarlık Rusya hükümetinin Kazak coğrafyasını üst olarak kullanması, Kazak topraklarında kale inşa etmeleri, Kazak halkın topraklarına el koyması ve en önemlisi de milli bağımsızlıkları ellerinden alınması isyan etmelerine neden olmuştur.

Çarlık Rusya hükümetine karşı en önemli direnişi veren kişi Orta-Cüz Hanlığın Sultanı olan Abılay Han'ın torunu Kenesarı Han'dır. Çarlık Rusya'nın sömürgecilik faaliyetlerine karşı

çıkan Kenesarı Han, Orta-Cüz'ün lideri olarak kendi safında Cüzleri birleştirmiş, milli kuvvet adını verdiği askeri teşkilat kurmuş, bir devlet gibi yönetmenlikler ve reformlar yaparak Çarlık Rusya'ya karşı milli bağımsızlık savaşı yapmıştır. 1842-1845 yılları Kenesarı Han'ın Çarlık Rusya'ya, Ağa Sultanlara, Beylere ve bazı Kazak Hanlıklarına karşı başarılı olduğu dönem olmuştur. 1845-1847 yılları ise Kenesarı Han'ın kan kaybettiği ve isyanın bastırıldığı dönem olmuştur. Kenesarı Han isyanının bastırılması ve öldürülmesi ise Kırgız Hanı Ormon Han tarafından gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Çarlık Rusya, Kenesarı Han, Kırgızistan Hanlığı

ABSTRACT

XVIIth. In the second quarter of the century, while the clan managed to split the geography of the tree major internal conflicts and external pressures as a result of the patronage of the Tsarist Russian government has been forced to accept. XVIIIth. Until the beginning of the century, have succeeded in adhering to the government of Tsarist Russia the Khanates. But Tsarist Russia status of Kazakh people and the regulation issued in 1822. According to this law the Tsarist Russian government wanted to get completely under the patronage and Kazakh geographical area to govern. Kazakh Khanates on Tsarist Russia as it used to be deprived of the possibility to manage country, as the parent of the geography of Tsarist Russia the Kazakh government to use to build a castle on Kazakh territory, the Kazakh people the seizure of their lands, and most importantly deprived of their national independence against rebellion caused.

The man who gave the most important resistance against the Tsarist Russia government of middle-cüz Khanate of Sultan Abılay Khan, the grandson of to Kenesarı Khan. Kenesarı Khan colonial activities against the Tsarist Russian in the middle-cüz as the leader of his side joined. The military force gave it the name of the national organization he founded as a state he served in the war of national independence against the Tsarist Russians by doing restoration and reform. Over the years 1842-1845 Kenesarı Khan the Tsarist Russians in the Kazakh Khanate against those gentlemen who Sultan network and some successful period. The edge in the years 1845-1847 Kenesarı Khan blood he lost and has been the period when the rebellion was suppressed. Kenesarı Khan the suppression of the rebellion and murder of his own race and religion was carried out by the Ormon Kyrgyz Khan.

Keywords: Kazakistan, Tsarist Russia, Kenesarı Khan, Kyrgyz Khanate

Giriş

XVIII. yüzyılın başlarında sömürgecilik hız kazanmıştı büyük devletlerin birbirine üstünlük kurması, egemenlik kurmuş oldukları topraklarda üs kurmak ve kendi topraklarının güvenliğini garantiye almak istemeleri birbirleri aralarında rekabete neden olmuştur. Bu dönem de İngiltere devleti sömürgecilik konusunda en aktif ve güçlü olan devletti. Orta Doğu ülkeleri üzerinde egemenlik mücadelesi verirken diğer taraftan da Orta Asya bölgesine doğru yönelmesi dönemin diğer güçlü olan devleti Çarlık Rusya'yı harekete geçirmiştir. Çünkü kendi topraklarının güvenliğini sağlamak istemiştir. Çarlık Rusya, Orta Asya bölgesini İngiltere'den önce nüfuz altına almak için harekete geçmiştir. Ayrıca bu dönem de Kazak toprakları üç Orda'ya bölünmüş bunlar Ulu-Cüz (büyük Orda), Kiçi-Cüz (küçük Orda) ve Orta-Cüz (orta Orda)'dür. Tabi ki Kazak coğrafyası bu şekilde olması ise Çarlık yönetiminin işini daha da kolaylaştırmıştır.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkistan coğrafyasına ve orada yaşayan Kazak Hanlıkları Congarların baskıları altında çok mücadele etmekteydi. Diğer taraftan da Çin imparatorluğu Kazak Hanlıklarını himayesi altına almak için mücadeleye girmiştir. Kazak Hanlıkları bunların yanın da Çarlık Rusya devleti ile de mücadele halindeydi. Kazak coğrafyasında yaşanan bu kaos ortamında Çin imparatorluğunun yanında Çarlık yönetiminin himayesini kabul etmiştir. Daha sonra ki yıllarda tamamen Çarlık yönetiminin egemenliğinde kalmıştır. İlk zamanlarda Ulu-Cüz, Orta-Cüz ve Kiçi-Cüz Hanlıkları iç siyasette kendi yönetimini kullanmış, dış siyasette ise Çarlık Rusya'ya bağlı kalmak zorunda kalmıştır. Bundan sonra ki süreç içerisinde Orta-Cüz Hanlığının Hanı Abılay Han Çarlık yönetimine bağlı kalarak Ora-Cüz Hanlığını yönetimini devam ettirmiştir. Fakat Abılay Han öldükten sonra Çarlık yönetimi, Orta-Cüz Hanlığının iç ve dış siyasetinde aktif rol oynamak istemiştir. Bunun karşılığını da Abılay Han'ın 30 oğlundan en küçüğü olan Kasım Han'ın oğlu Kenesarı Han ile Bağımsızlık mücadelesi içerisine girerek almıştır.

Rus İşgalinden Önce Kazak Coğrafyasının Durumu

Türkçe kaynaklarda "Kazak" adına ilk olarak XI. yüzyılda rastlanmaktadır. Kazak deyimi bir halkın adı olmaktan çok bozkır atlısı anlamında da kullanılmıştır. Özgür, yiğit, mert ve cesur gibi manalar içeren Kazak deyimi sonraları Orta Asya bozkırlarında yaşayan Kazakların atalarına verilmiştir (Çeçen, 2003:459).

XIX. yüzyılda Kazakistan coğrafyasının sınırları; Kuzeyde, doğu-batı istikametinde Altay dağlarından, İrtiş nehri, Tabul nehri ve buradan Ust-uy'a kadar ulaşmaktadır. Ural nehrinden Verhouralsk bölgesinde bulunan Spassk ileri karakolundan başlayarak Orenburg'a kadar buradan Berdyank nehri, Ural ve İlek nehirleri boyunca olan kısımdır. Güney kısmı ise, Hazar denizinin doğu cephesinde konar-göçer Türkmenlere, Hive, Taşkent, Türkistan ve Kırgız topraklarına kadar uzanmaktadır. Batı sınırları ise, Ural ve Hazar denizi arasındadır. Doğu sınırları ise, küçük Buhara'dan kuzeydeki Rus sınırlarına kadar olan hatlardır (Ünal, 2010:20).

XVII. yüzyılda Kazak toprakları üç Orda'ya bölünmüştür. Bunlar Ulu-Cüz (büyük Orda), Kiçi-Cüz (küçük Orda) ve Orta-Cüz (orta Orda)'dür. Cüzlerin içerisinde en güçlüsü Ulu-

Cüz'dür. Kalmukların hücumlarından dolayı zayıflamış bundan dolayıdır ki Kiçi ve Orta Cüz 1731 yılında Çarlık Rusya hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır (Devlet,1999:30). Orta Cüz Hanlığı Çarlık Rusya hükümetinin egemenliğini kabul etmesinin diğer sebebi ise Çarlık hükümeti Orta Cüz Hanı Abılay'ı Orenburg'a iki kere davet etme isteğini yollayarak kendine itaat etmesini istemiştir. Fakat Abılay Han Orenburg'a gitmemiştir bunun üzerine Çarlık Rusya hükümeti Orta Cüz Hanlığının üzerine hareket düzenlemek için hazırlık yapmaya kalkışmıştır. Abılay Han ise Orta Cüz Hanlığını ve halkını zor duruma bırakmamak için bağlılığını bildirmek zorunda kalmıştır (Doğan-Erdoğan, 2017:138).

Dış sebeplerinden en önemlisi de Congar tehlikesinden dolayı önce Kiçi-Cüz (1731) Çarlık Rusya'nın hakimiyetini kabul etmiştir. Daha sonra Orta-Cüz (1740) Hanlıkları Çarlık Rusya'ya sadakat yemini etmişlerdir. Ayrıca bu dönemde Orta-Cüz Hanı Abılay Han Çarlık hükümetine bağlılığını bildirmiştir. Çin, Ulu-Cüzün üzerine 1756 yılında sefere çıkmıştır. Bunun sonucunda Ulu-Cüz Çin'in hakimiyetini kabul etmiştir. Orta-Cüz ise ordusu ile birlikte Çin ordusunu karşılamaya çıkarak Çin İmparatorluğu'nun hakimiyetini kabul etmiştir (Ünal, 2010:96). Bu şekilde Orta-Cüz, XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Çarlık Rusya ve Çin devletlerin hakimiyeti altında yaşamıştır. Lakin ilerleyen süreçte tamamen Çarlık yönetiminin hakimiyetini kabul etmiştir.

Orta-Cüz Hanı Abılay Han,¹ 1781'de ölmüştür. Yerine oğlu Sultan Veli Han² geçmiştir. 1819'da Sultan Veli'nin ölümü üzerine Hanlığın başına oğlu Ubaydolla³ geçmiştir. Fakat Ubaydolla, Kazak Hanlığı'nın birliği için uğraşmış ve Çarlık Rusya'nın himayesini tanımamıştır. Çarlık Rusya'nın Kökşetav'da kale inşasına karşı çıktığından dolayı Orta-Cüz Kazakların başında çok kısa bir süre kalabilmiştir. Çarlık Ruslar tarafından esir alınarak hapsedilmiştir. Orta-Cüz'de Kenesari'nin Han ilan edilmesine kadar olan sürede Orta-Cüz Kazakları Çarlık Rusya'nın idaresinde kalmıştır.

Abılay Han'ın oğullarından sonuncusu olan Kasım Sultan ve oğulları Sarjan⁴, Esengeldi⁵ ve Kenesari ile birlikte Hanlığın verasetçileri oldukları, Çarlık Rusya emperyalizmin yaptıkları kısıtlamalar ve Kazak Hanlığı'nın topraklarına el konulması, yurtlarından edilmeleri gibi faktörlerin sonucunda 1837-1847 yılları arasında Orta-Cüz Hanlığı ve Çarlık Rusya emperyalizmin mücadelesi gösterilmektedir.

Kenesari'nin Hayatı

Abılay Han'ın neslinden olan eşi Kalmak Hatundan doğan 30 oğlundan en küçüğü olan

- 1 Abılay Han, 1713-1781 yılları arası yaşamıştır. 1771' de Kazak Hanı olarak tahta geçmiştir. Kazakların meşhur Hanıdır. Çin İmparatorluğuna karşı mücadele etmiştir. Her üç Orda Hanlıklarının birliğini sağlamıştır. Daha sonra Rusya ve Çin devletlerinin hakimiyetini kabul etmiştir (Ölçekçi, 2009:134).
- 2 Sultan Veli Han, 1781-1819 yılları arası Orta Cüz Kazak Hanlığın başında kalmıştır. Abılay Han'ın oğludur. Abılay Han öldükten sonra Hanlığın başına geçmiştir (Saray, 2002:122).
- 3 Ubaydolla Han, 1819-1822 yılları arası Orta Cüz Kazak Hanlığın başında kalmıştır. Sultan Veli Han'ın oğludur. Rusya'ya bağlılığını bildirmemiştir (Kara, 2013).
- 4 Sultan Sarjan, 1825-1836 Orta Cüzün bağımsızlık mücadelesi için Rusya'ya karşı mücadelesi ile bilinmektedir. Kasım Han'ın oğlu ve Kenesari'nin en büyük kardeşidir. Taşkentliler tarafından 1836 yılında öldürülmüştür (Ünal, 2010:103).
- 5 Sultan Esengeldi, Kasım Han'ın 2. Oğludur. Sultan Sarjan Han ile Orta Cüzün bağımsızlığı için mücadele etmiştir. Kenesari'nin abisidir ve Taşkentliler tarafından 1836 yılında öldürmüştür (Ünal, 2010:105).

Kasım Han'ın oğludur. Kenesarı Han, 1802 yılında Kazakistan'ın Kökşetav bölgesinde dünyaya gelmiştir. Kenesarı Han, dedesi Abılay Han gibi güçlü, cesaretli, bilgili, az konuşan, asaletli ve liderlik vasıflarını barındıran önemli bir kişiliğe sahiptir. Kazakların bağımsızlığını koruma mücadelesinden, askeri, siyasi kabiliyet ve cesaretiyle kendisini ispat etmiştir. Bundan dolayı halkın takdirini, sevgisini kazanmış ve şöhretini arttırmıştır.

Kenesarı'ya bu ismin verilmesiyle ilgili hikayelerden birisini İlya Kazantzev şu şekilde ifade ediyor: "Kenesarı doğduğu zaman başında ve boynunda arslan yelesine benzer bir şekilde saçı bulunuyordu. Bundan dolayı zamanı geldiğinde bütün Kazakları, Kırgızları, eski fetihçiler (Oğuz), ve Çingis (Cengiz) gibi bütün Asya'yı fethetsin diye bilinçli olarak "Kanisara" adı verilmiştir" (Ünal, 2010:109). Diğer bir görüşe göre; büyük mücadele hırsından kaynaklı kendisine "Kene" (bozkır), "Sar" (Kartal), ismi halk tarafından verilmiştir (Cebeci, 1975:23).

İlk askeri mücadelesini babası Kasım Han ve ağabeyi Sarjan'ın yanında 1825 yılında mücadele ettiği bilinmektedir. Kenesarı'nın babası Kasım Han hayatta olmasına rağmen Orta-Cüz'ü oğulları yönetmiştir. Ağabeyleri Sarjan ve Esengeldi'nin öldürülmesinden sonra 1836 yılından sonra milli bağımsızlık mücadelesini Kenesarı Han yönetmeye çalışmıştır. 1841-1847 yıllarında Orta Cüzü'nün ve Kazak halkının Hanı olmuştur. Bu dönemde Çarlık Rusya emperyalizmine karşı halkın birlik kurması ve sınırdaş olan Hanlıklarla görüşmeler yapıp yanına çekmek için çalışmalar yapmıştır. Çarlık Ruslara karşı başlattığı bu silahlı mücadele sonucunda 1847 yılında öldürülmüştür.

Kenesarı İsyanının Gelişimi ve Sebepleri

XVIII. yüzyılda Çarlık Rusya'nın kendisine rakip olarak gördüğü İngiltere, dönemin en güçlü devletiydi. İngiltere Hindistan'da varlığını sağlamak için Afganistan, İran ve Orta Asya ülkelerine nüfuz altına almaya çalışmıştır. Bundan dolayı Çarlık Rusya, İngiltere'yi tehlike olarak gördüğünden Orta Asya coğrafi bölgesini hemen nüfuz altına almak için harekete geçmiştir. Çarlık Rusya hükümeti, Kazak coğrafyasında yer alan Orta-Cüz Hanlığını kontrolü altına almak istemesi ise de isyanın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

XIX. yüzyılın birinci yarısında Kazak Hanlıklarını himaye politikasını tamamiyle değiştirerek Hanlıkların tüm noktalarını egemenlik altına almak istemiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi Kazak Hanlıkları buldukları hem iç hem de dış problemler ve baskılardan dolayı Çarlık Rusya'nın hakimiyetini kabul etmişlerdir. Zor durumda kalan Orta-Cüz Hanı Abılay Han Çarlık Rusya'ya bağlılığını bildirmiştir. Abılay Han 1781 yılında öldüğü zaman yerine oğlu Sultan Veli Han geçmiştir. Sultan Veli Han da babası gibi Çarlık Rusya'ya bağlılığını göstermiştir. Sultan Veli'de 1819'da ölünce yerine oğlu Ubaydolla geçmiştir. Lakin Ubaydolla Çarlık Rusya'ya bağlı kalmadan Hanlığını yönetmek istemesi, Çarlık yönetiminin Kazak topraklarında kale inşasına izin vermemesi Ubaydolla Han dönemin kısa sürmesine ve Çarlık Rusya'nın idareye el koymasıyla sonuçlanmıştır.

Çarlık Rusya bundan sonra Orta-Cüz Hanlığın idaresini ele almış ve istediği şekilde yönetmeye başlamıştır. Çarlık Rusya hükümeti 1822'de büyük Rus hukukçusu ve devlet adamı Mihail Mihailoviç Speranskiy'in⁶ hazırladığı Sibir Kırgızları (Kazaklar) statüsü ve

6 M. M. Speranskiy, 1172- 1839 yılları arası yaşamıştır. 1791'de Peterburg'da din akademisini bitirmiştir. 1803-

yeni tüzüğü ile Çarlık Rusya emperyalizmini Kazak bölge topraklarını hakimiyet altına almayı amaçlamıştır (Çakırbekov, 200: 106). Çarlık yönetimi Kazak bölgesinde mahalli idari teşkilatları kurmuştur, kendi hukukunu ve yönetimini halka zorla kabul ettirmiştir. Çarlık Rusya bu kanunları Kazak Hanlıkların zengin ailelerini para, toprak ve istedikleri gibi yaşama vadiyle yanına çekmiştir. Ayrıca Sultan Veli'nin ailesinin bazı üyelerini de yanına alan Çarlık Rusya'sı kendi yönetimini halka zorla empoze etmeye başlamıştır.

Getirmiş olduğu Kazaklar statüsü ve yeni tüzükle Hanlıklarının işgalini yapan Çarlık Rusya'nın ilk işleri buradaki idari sistemi değiştirmek olmuştur. Orenburg'u merkez edinen Çarlık Yönetimi kurdukları Umumi Valilik ile Kazak topraklarında yeni idari düzenlemeler yapmıştır. Bu sitemle eskiden veraset yoluyla Hanlığın başına geçebilen Kazak liderlerini artık Çarlık Rusya kendi istediği kişiyi tayin etme hakkına sahip olmuştur. Çarlık Rusya bu tayinleri yaparken de istediği her şeyi yaptıracığı şahısları başa getirmiştir (Kara-Haykır, 2014:621).

Kazak halkının isyan etmesinin üç tane ana temel sebebi vardı; bunlardan birincisi; verimli Kazak toprakların işgali, ikincisi; Çarlık Rusların istedikleri yerlere kaleler yapmaları, üçüncüsü; haksız yere halktan toplanan vergiler olmuştur (Erdem, 2001:13). Kazak halkının isyan etmesinin başlıca diğer sebepleri ise; Çarlık Rusya hükümeti ülkeyi istediği gibi yönetmesi, Orta-Cüz Hanlığının ailesi katledilmesi, getirmiş oldukları statü ve tüzük kuralları halkın dayanamayacak hale gelmesine neden olmuştur. Kurdukları şiddet idaresinin yanı sıra, çok ağır vergiler koyarak Kazakların durumunu iyice zora sokmuştur. Çarlık Rusya, Kazakların verimli topraklarını işgal etmesi, Çarlık yönetimi tarafından toprak sınırlaması getirmesi, askeri bölgelerde göçebe yaşamı yasaklaması, köy yerleşim yerleri Çarlık Rusya tarafından kullanılması Kazak halkın sosyo-ekonomik açıdan zor duruma düşürmüştür (Kara-Haykır, 2014:622). Ayrıca 1826-1827 yılında kışın çok sert geçmesiyle Kazak halkının binlerce hayvanı ölmüş ve geriye kalan hayvanlarını Çarlık Rusların işgal ettiği verimli otlaklarda hayvanlarını olatmak istemişlerse de Çarlık yönetimi buna izin vermemiştir (Devrişeva, 2007:41).

Çarlık Rusya Kazak coğrafyasında İstihkam ve kale yapmak için kendi halkını yerleştirmiştir Kazak topraklarını gasbetme faaliyeti içerisinde olmuştur. Kazakların en önemli yerlerinden Kökşetav'ı bu şekilde ele geçirmiştir. Kale yapım amacıyla 1835'te Kazakların 10.000 verst⁷ toprağına el koymuştur. Volga, Ural ve Hazar ötesi bozkırlarda göçebe yaşam süren Kazak boyları her taraftan Rus köyleri, Rus orduları ve kaleleri ile kuşatılmıştır (Ölçekçi, 2009:126). Çarlık Rusya kendisine bağlı olan Ağa Sultanlar⁸ ve Beylikler ile Hanlığı idare etmeye çalışmıştır. Ayrıca Çarlık Rusya kendi idaresini kabul etmeyen halk ve Kazak Hanlıklarına karşı ağır bedeller ödettiği için bazı Kazak Hanlıkları kendi halkı ve kardeşleriyle savaşmıştır.

İfade edilen gelişmelerin bütünü İsyanın genel problemlerini kapsamaktadır. İsyanın özel bir sebebine bakıldığında ise, Kenesarı Han kendisini Orta-Cüz Kazakların Hanı ilan

1807 yılları Rus içişleri başkanlığı idaresinde müdürlük yapmıştır. 1807'de I. Aleksandr'ın sekreteri olmuştur. 1808'de kanun hazırlama komisyonu üyesi olmuştur. 45 ciltlik Rusya İmparatorluğu kanunları onun başkanlığındaki bir ekip tarafından hazırlanmıştır (Ünal, 2010:78).

7 Verst eski Rusya'da 1.06 km anlamına gelmektedir (Doğan-Erdoğan, 2017:129).

8 Ağa Sultanlar, Okrug yönetiminin başına getirilmiştir. Üç yılda bir seçilirlerdi. Görevleri Okrugdaki güvenliği sağlamaktı. Bunlar Rusya bölge başkanlığına bağlıydılar (Ölçekçi, 2009:134).

etikten sonra ki amacı yıkılmakta olan Hanlığını ayakta tutmaktı. Bunu için Kenesarı Han dedesi Abılay Han gibi Orta-Cüz'ü dış siyasette Çarlık Rusya hükümetine bağlı kalarak yönetme fikrini bildirmişti. Çarlık Rusya hükümeti ise bu fikri reddetmiştir isyanın çıkmasında etken olmuştur (Tamir, 2014).

Kenesarı İsyanın Başlaması ve Sonucu

Halkın yanında yer alan Sarjan Han dedesinden miras kalan Orta-Cüz Hanlığın başına geçmek için mücadeleyi sürdürmüştür. Çarlık Rusya ve onun boyunduruğu altında olan Rus yanlısı Ağa Sultanlar, Beyler ve bazı Kazak Hanlığı Sarjan himayesindeki on köye ve Toka ve Tuma Uruğlarına saldırmışlardır. Bu saldırı sonucunda 64 kişi öldürülmüş halkın elindeki mal ve mülkleri yağma etmişlerdir (Ünal, 2010:104). Sarjan Han bu mücadelelerden çok fazla yıpranmıştır Çarlık Rusya hükümeti ile müzakere yapmak için girişimlerde bulunmuştur. Müzakere için Taşkent Kuşbeğinin yanına gitmiştir. Müzakere yapmak için geçen bu süre içerisinde Sarjan Han, Taşkent Kuşbeğinin kontrolü altında bulunan Kazak Hanlarını safına çekmeye çalışması sonucu Taşkentlilerin tepkisini çekmiştir. Bunun neticesinde Taşkentliler, Sarjan Han'ı, Esengeldi Han'ı ve oğullarını öldürmüştür (Ünal, 2010:107).

Taşkentliler Kenesarı Han'ı da yakalayarak esir almışlardır. Katledilen Sarjan Han ve Esengeldi Han'ın eşi ve çocukları Taşkent yakınlarında bir yere yerleştirilmiştir. Bu dönemde askeri mücadeleden uzak duran ve barış arayan Çarlık Rusya'nın Kolonizatör hareketinin başında bulunan Orenburg askeri valisi V. A. Perovskiy, Kenesarı'nın halk tarafından sevildiği için bu saldırısını görmezlikten gelerek affedilmesi ve bırakılması için emir vermiştir (Cakıpbekov, 2005:107).

Kenesarı Han kardeşlerini öldüren Taşkentlilerden intikam almak için savaş açmıştır. Taşkentlilerin hepsini katledip kardeşlerinin intikamını almıştır. 1825'ten 1836 yılına kadar olan sürede Orta-Cüz Kazakların milli bağımsızlık hareketini yöneten Sultan Sarjan ve Sultan Esengeldi Han'ın öldürülmesinden sonra bağımsızlık bayrağını Kasım Sultan'ın diğer oğlu Kenesarı Han almıştır. Bu süreçten sonra Çarlık Rus idaresine ve Çarlık yanlısı olan Ağa Sultanlar, Beyler ve bazı Kazak Hanlıklarına karşı silahlı direniş başlamıştır.

Kenesarı Han Çarlık Ruslara karşı başlatmış olduğu mücadelesinde üç temel hedefini ortaya koymuştur. Milli mücadelenin başarılı olması ve Çarlık Rusya devletini topraklarından atmak için üç hedefini belirtmiştir. Bunlardan birincisi; Çarlık Ruslarla iş birliği yapan yerli idarecileri yani Ağa Sultanları ortadan kaldırılmasıdır. Çünkü bunlar Çarlık yönetimi adına çalışan, onların koydukları yasakları uygulayan ve vergi toplayan kişilerdi. İkincisi; Çarlık Rusların Orta Asya Hanlıkları ile olan ticaretine engel olmak ve kervanlarına el koyarak zarara uğratmaktır. Üçüncüsü; Rus askeri hatlarına, kalelerine baskınlar yapmak ve Çarlık hükümetinin kurmuş olduğu yerel yönetimleri çökertmektir (Kara-Haykır, 2014:626).

Kenesarı Han hedefini belirledikten sonra Kazak Hanlıklarını bir bayrak altında toplamak için çalışmıştır. İlk olarak 1837 yılında Akmola Hanlığı, daha sonra Alşın-Jagalbaylı Uruğu, Çarlık Rusya idaresinden ayrıldıktan sonra Kenesarı Han'ın safına katılmıştır. 1837 yılının sonlarına doğru Aktav kale bölgesindeki konar-göçer Kazak Uruğları da milli davaya katılmıştır. 1838 yılının başlarında Karakalı Uruğları topyekün bir şekilde Kenesarı Han saflarında yer almıştır. Ayrıca Kenesarı Han Argın, Kıpçak, Kerey, Tortkara, Baganalı, Tama,

Tabın gibi Kazak Uruğlarını Çarlık Rusya'ya karşı birlikte savaşmaya ikna etmiştir. Kenesarı Han kimi boyları ikna yoluyla kendi safına çekmiştir, kimilerini de tehdit yoluyla emri altına almıştır (Ölçekçi, 2009:127). Kenesarı Han Turgay bölgesine geldikten sonra Orta-Cüz ve Kiçi-Cüz ittifakını sağlamıştır.

Milli hareket her geçen gün daha da genişlemeye başlamıştır. Abılay Han'ın torunu Kenesarı Han ilk başlarda milli bağımsızlık mücadelesi için 20.000 kişiye yakın bir silahlı kuvvet toplamayı başarmıştır (Saray, 2002:124). Çarlık Rusya hükümeti ise Kenesarı Han ayaklanması ile mücadele etmek için 26. piyade bölüğünden oluşan Orenburg kolordusu ile 27. piyade bölüğü Sibiryaya kolordusunu sevk etmiştir. Bunu Kazakistan arşiv belgeleri göstermektedir (Ercilasun, 2016:76).

Kenesarı Han tarafından kurulan milli kuvvetler ordusu, Çarlık Rusya'yı Kazak topraklarından atmak için ekonomik açıdan darbe vurmaya çalışmıştır. Çarlık yönetimi, Kazak topraklarında görevli olan memurlarını ve tüccarlarını tutuklamıştır. Kenesarı Han, Çarlık hükümetinin işgali altında olan kervan yollarını gözlem altında tutmuş kervanlardan gümrük vergisi almaya başlamıştır. Böylece ekonomik açıdan zarar vermeye çalışmıştır. Çarlık hükümetinin Kazak topraklarındaki askeri giderleri, silah gideri, insani ihtiyaçları ve vb. giderlerden dolayı çok müşkil bir duruma düşürmüştür.

Kenesarı Han milli mücadeleyi sulh yoluyla çözümlenmek ve dedesi Abılay Han dönemindeki yönetimin tekrardan yapılması için çalışmalar içerisine girmiştir. Çarlık Rusya'nın Orenburg ve Sibir makamlarıyla müzakere görüşmeleri yapmak için girişimlerde bulunmuştur. Ayrıca Kenesarı Han, Çar I. Nikola'ya mektup göndermiştir. Bu mektubunda şu ifadeler yer almaktaydı; *"Siz bizim atamız Abılay'a ait topraklarda yönetim kurup Kazaklardan bac vergisi alıyorsunuz, böyle olunca, sizler bizi kısıkaçta baskı altında tutuyorsunuz. Biz ise buna karşıyız ve sizin idari altında vergi vererek yaşamak bizim için mümkün değil; mesela, Rusya'yı başka bir millet idare ediyor olsa durum sizin için nasıl olurdu. İşte bu yüzden savaşımızın sebebini anlayın"* (Ünal, 2010:139). Kenesarı Han tarafından yazılan bu mektup karşılıksız kalmıştır. Fakat müzakere girişimleri olumlu yönde ilerlemiş ve Çarlık hükümetiyle ateşkes antlaşması yapılmıştır.

1841 yılında Çarlık Rusya hükümeti ile ateşkes anlaşmasında Kenesarı Han silahlı çatışmaya girmeyeceğine dair söz vermiştir. Çarlık hükümeti ise bunun karşılığında Kenesarı Han'ın oluşturduğu Orta-Cüz idaresine karışmayacaktı. Ancak bu antlaşma pek uzun sürmemiş 1842 yazına kadar devam etmiştir. Rus askerleri yeniden Kazak köylerine baskın yapmış ve halkın mallarını yağmalamasıyla anlaşma bozulmuştur (Devrişeva, 2007:44). Çarlık Rusya hükümeti ateşkes antlaşmasını bozduktan sonra tekrardan Kenesarı Han ile silahlı mücadeleye devam etmiştir. Bu arada ateşkes antlaşması devam ederken Kenesarı Han boş durmamıştır kendi safına çekmek için Kazak Uruğlarıyla görüşmeler halinde olmuştur, milli kuvvetlerin düzenini ve cephane ihtiyaçlarını gidermiştir.

Kenesarı Han Ulu-Cüz, Kiçi-Cüz ve Orta-Cüz Hanların ve diğer boyları bir çatı altında toplamıştır. Kenesarı Han 1841 yılında Han ilan edilmiş ve milli bağımsızlığın lideri olmuştur. Han ilan edildikten sonra milli mücadeleyi sürdürmek ve güçlendirmek için bir devlet gibi idari, adli ve askeri reformlar yapmıştır. Daha sonra vergi toplama, askeri meseleler ve diplomatik yazışmalar içinde başkanlıklar oluşturmuştur (Ölçekçi, 2009:129).

Ateşkes antlaşması bozulunca her iki tarafta mücadeleye kaldığı yerden devam etmiştir. Çar I. Nikola, Haziran 1843'te ayaklanmanın bastırılması için Kenesarı Han'a karşı sefer yapılmasını emretmiştir. Lebedov komutasında harekete geçen Rus ordusu Kenesarı Han karşısında bozguna uğramıştır (Özdemir, 2007:23). Kenesarı Han 21 Temmuz 1844 yılında Çarlık Rusların askeri birliğine saldırmıştır. Askeri birliklerini büyük bir hezimetle uğratmış Tobal ırmağındaki Ust-uy Rus kalelerini de ele geçirmiştir (Hayit,1995:184). Ayrıca Kenesarı Han 14 Ağustos 1844 yılında ani bir baskınla Çarlık Rusların himayesinde olan Katerina kalesini kuşatma altına almıştır. Kalede 144 erkek, 130 kadın vardı Kenesarı Han kaleyi silahlı mücadele sonucunda erkek ve kadından oluşan 28 kişiyi esir almış geri kalanları ölmüştür. Kaleyi himayesi altına aldıktan sonra içindeki malları yağmalamıştır (Ünal, 2010:204).

Çarlık Rusya hükümeti üst üste alınan mağlubiyetler üzerine Kenesarı Han ile tekrardan müzakereye oturmak için 1845'te bir heyet yollamıştır. Fakat Kenesarı Han Çarlık Ruslarla müzakere yapmayı istememiştir. Bunun üzerine Kenesarı Han'a Rusya'dan bir mektup gelmiştir. Çarlık yönetiminden gelen mektupta *"Kur-an'ın esaslarına istinaden Rusya'nın hakimiyetinin tanınmasını"* talep ediyordu. Kenesarı Han ise buna karşılık olarak bir mektup yollamıştır ve şu şekilde ifade etmiştir; *"Bizden hükümdarınıza tabi olmamızı istiyorsunuz, aynı Allah'a inandığımızı yalnız farklı dinden olduğumuzu yazıyorsunuz. Şunu bilmelisiniz ki bu fikirleriniz bizim anlayışımıza uymamaktadır. Size tabi olduğum takdirde Allah'ın rızasına karşı gelmiş olurum. Onun gazabından korkar, Müslüman hükümdarların önünde utanırım"* demiştir (Hayit, 1975:185). Anlaşılacağı üzerine Kenesarı Han milli bağımsızlığa kavuşana kadar mücadeleyi devam ettirecektir.

Çarlık Rusya hükümetinin 1845'teki müzakere girişimleri sonuçsuz kalınca askeri sevkیاتları daha çok arttırmıştır. Kenesarı Han Çarlıklarla mücadele yaparken bir de Kırgız Hanlığına kendi safında yer alması için çalışmalarda bulunmuştur. O dönemde Kırgız Hanlığın başında Ormon Han bulunmaktaydı. Ormon Han komşu olan Kazak halkının Sultanı Kenesarı Han'ın bu isteğine karşı koymuş ve askeri olarak hareketin önünde durmaya çalışmıştır (Cakıpbekov, 2015:111). Çünkü Ormon Han Kırgız Hanlığın başına yeni geçmiş, Hanlığın içinde bulunduğu iç karışıklıktan dolayı, Kenesarı Han'ın himayesinde olmak istememesi, ayrıca Kenesarı Han'ın dedesi Abılay Han ile ilgili olan eski meseleler ve Çarlık Rusya hükümetiyle mücadele içerisinde olmak istememiştir. Sultan Kenesarı Han istediği cevabı alamayınca 1845 yılında Kırgız Hanlığın üzerine seferler yapmıştır. Kenesarı Han, Ormon Han'ı da karşısına alarak bir düşman daha kazanmıştır. Çarlık Rusya hükümeti ise bu durumu kendi menfaatine kullanmak için Ormon Han ile birlikte Kenesarı Han'a karşı savaş yapmak için gizli antlaşma yapmışlar ve ittifak halinde olmuşlardır.

Kenesarı Han, Çarlık Rusya hükümetiyle mücadele ederken diğer bir taraftan da Kırgız Hanlığı ile mücadele içerisine girmiştir. Çarlık Rusya Orenburg ve Sibiry'a'daki ordularıyla iki koldan Kenesarı Han üzerine hücum etmişlerdir. 1845 yılının sonbaharına kadar devam eden Rus saldırılarına dayanamayan Kenesarı Han kuvvetleri Karatav bölgesini boşaltarak önce Kök-Köl bölgesine, bir yıl sonra da Alatav bölgesine çekilmek zorunda kalmıştır (Saray,2002:124). Kenesarı Han güç kaybetmeye başladığı için geri çekilmeye başlamış ayakta kalmanın yollarını aramaya çalışmıştır. Kendi safına hem ekonomi hemde yanında yer alacak Hanlıklarla görüşme içerisine girmiştir. Lakin Hanlıklar Kenesarı Han yanında yer almamıştır. Nedeni ise Kenesarı Han, Hanlıkların kendi himayesinde birleşmesi, itaat etmelerini istemesi ve Çarlık Rusya hükümetiyle mücadele etmelerini istemiş Hanlar ise bu

istekleri tasnif etmemiştir. Kenesarı Han ise buna karşılık başta Kırgız Hanlığın lideri Ormon Han olmak üzere kendi yanında yer almayan Hanlıklara savaş açmıştır.

Kenesarı Han'ın maalesef ki bu politikası kendisini çok müşkil bir duruma düşürmüştür. Ayrıca Çarlık Rusya hükümeti, Hanlıklara mektup yazarak Kenesarı Han'a karşı birlikte ittifak içerisinde yer almalarını ve isyanı bitirmek konusunda anlaşma içerisinde olmuştur. 1847 yılında Kırgız Hanlığıyla yapılan savaşlar daha da hız kazanmıştır. İlk zamanlarda Kenesarı Han'ın safında yer alan Ulu-Cüz Hanlığındaki Sultanlar Kırgız Sultanı Ormon Han'ın yanına geçmiştir. Kenesarı Han her geçen gün milli kuvvetlerinden güç kaybetmeye başlamıştır. Kırgız Sultanı Ormon Han Kenesarı Han'a karşı en şiddetli seferini başlatmıştır. Ormon Han Direnişçileri bir çember içerisinde alarak savaşmaya başlamıştır. Kenesarı Han bu çember altında hiçbir şey yapamıyordu kurultay kurup kendi aralarında görüşmeler yapmak zorun kalmıştır. Fakat bu kurultayda ortak bir fikir bulunamamış sadece gelecek askeri yardımı beklemek zorunda kalmışlardır. Lakin gelecek olan askeri yardımda gelmeyince kuşatmayı kaldırmak için Kenesarı Han kuvvetleri girişimde bulunmuştur. Bu girişim Kenesarı Han ve direnişin sonunu getirmiştir. Kenesarı Han'ın başında bulunduğu milli kuvvetlerinin bir kısmı Almali geçidinde Kırgızlar tarafından kuşatılmış silahlarına el konulmuştur (Ünal, 2010:238).

Kenesarı Han'ı Kırgız Sultanı Ormon Han'a teslim etmişlerdir. Kırgız Hanları arasında toplantılar yapılmış bu toplantı neticesinde Kenesarı Han, mücadeleden Sarıbağış Uruğundan Hocambek Taştambetoğlu Bey'in iki kardeşini öldürmüş olmasından dolayı kardeşlerinin intikamı alması için Kenesarı Han'ı öldürme görevini ona vermişlerdir (Ünal, 2010:238). İşkence ve eziyetler sonucu Kenesarı Han'ı öldürmüşlerdir. Kenesarı Han'ın ölümünden sonra Kazak halkı onu milli bir kahraman kabul etmiştir ve onun hakkında destanlar söylenmiştir. Tabi ki bu isyan Çarlık Rusya döneminde gerçekleştiği için Sovyet yöneticileri tarafından Kenesarı Han hakkında halkına kötülük yapan kişi olarak lanse edilmeye çalışılmıştır (Tamir, 2014).

Kenesarı Han'ın ölümünü duyan Çarlık Rusya hükümeti derin bir oh çekmiştir. 1837-1847 yılları arasında süren bu dirayetli direnişin karşısında yer alan Rus görevlisi olan Gorçakov kendisini 10 yıldır rahatsız eden bu direnişten, Kazak bölgesinin işgalini zorlaştıran adamdan, birbirine karşı kışkırtılan Türk toplumlarını yani Kırgız-Kazak mücadelesinden kurtulmuştur (Ölçekçi,2009:133). Daha önceden de Bahsedildiği gibi Çarlık Rusya hükümeti ile Ormon Han arasındaki anlaşma sonucunda Çarlık hükümeti, Ormon Han'a Kenesarı'yı yakaladığı için Tatar Galim vasıtasıyla ödül göndermiştir. Ormon Han Ödül için Çarlık Rusya hükümetine teşekkür etmek ve iyi ilişkiler kurmak için Tatar Galim aracılığıyla Ombu Valisine bir mektup yazmıştır. Bu mektup Kazakistan'ın devlet arşivinden alınarak bahsedilmiştir (Aşlar, 2017:1010).

Çarlık Rusya hükümeti karşısında Kazak Hanlıkları daha fazla varlık gösterememiştir. Çünkü silah bakımında güçlü olan Çarlık Rusya hükümeti karşısında daha basit silahlarla karşılık vermesi ve direniş mücadelesinde düzensiz birliklerin olması direnişi zor duruma düşürmüştür. Çarlık hükümetinin hem ağır silahlara sahip olması hemde düzenli birliklerle mücadele etmesi bunların yanında birde Kazak Hanlıkların ve diğer Müslüman Kırgız Hanlığı birlik içinde direnişe katılmamaları direnişin mağlubiyetle sonuçlanmasına neden olmuştur (Teyfik, 2001:12). Bozkırda bağımsızlık savaşının sembolü olan Kenesarı Han'ın hayatı düşmanlarının elinden olmayıp, sınırdaş olduğu Kırgız Hanlığı'nın Sultanı Ormon Han'ın

askeri faaliyetleri sonucunda öldürülmesi daha da üzücü olmuştur (Hayit, 1975:186).

Kenesarı isyanı bozkır coğrafyasında bir kırılma noktası olmuştur. Çünkü Çarlık Rusya hükümeti diğer eski Kazak ayaklanmalarına nazaran çok sayıda askeri kaynak ve mühimmatı Kenesarı isyanına karşı savaşmak için kullanmıştır. Diğer bir neden ise isyanın üç kola yayılması olmuştur. Aslında isyanın bilinen en iyi araştırmacısı Ermukhan Bekmakhanov'a göre bütün Hanlıkların farklı evrelerde Kenesarı'ya destek olması ve işbirliği yapması bu isyanı özel kılmaya neden olmuştur (Sabol, 2016:91).

Kenesarı Han'ın direnişi sadece Kazak coğrafi bölgesinin sorunu olmadığı ölümden sonra Kazak topraklarının ve tüm Asya bölgesi Çarlık Rusya'nın eline geçmesine neden olmuştur. Kenesarı Han'ın öldürülmesinden sonra Rusya hükümeti Orta-Cüz'den hariç Ulu-Cüz ve Kiçi-Cüz Hanlıklarında hakimiyetini de sağlamlaştırmıştır.

Sonuç

XVIII. yüzyılın birinci yarısında Çarlık Rusya emperyalizmi Türkistan'da Kazakların yaşadığı coğrafi bölgeye hakim olmuştur. Bu emperyalizm hareketına karşı gelen Orta-Cüz Hanlığın verasetçisi olan Kenesarı Han'ın direnişiyle karşılaşmıştır. Kenesarı Han Kazakistan'da Çarlık Rusya'nın varlığını ve yönetimini istememiştir. Tekrardan ülkesinin bağımsızlığına kavuşması için bütün Kazak Hanlıklarıyla görüşme içerisinde olmuş ülkenin bağımsızlığına kavuşması için birlikte dayanışma halinde mücadele edilmesini istemiştir. Lakin çoğu Kazak Hanlıkları Kenesarı Han gibi milli bağımsızlığın önemini kavrayamamışlardır. 1837-1847 yıllarında Çarlık Rusya hükümeti çok büyük bir milli direnişle karşılaşmıştır. Bu 10 yıllık süre içerisinde Çarlık Rusya hükümeti Kenesarı Han ile mücadele edemeyip müzakere girimlerinde bulunmuştur. Ancak Kenesarı Han ne para nede ün peşindeydi tek davası ülkesinin bağımsızlığına kavuşmasıdır. Bunun için Çarlık Rusya hükümeti ülkesini terk edene kadar mücadelesini vermekte kararlıydı.

1842-1845 yılları arası Kenesarı Han direnişi Çarlık Rusya hükümetini çok müşkil bir duruma düşürmüştür. Her geçen gün Kenesarı Han safında Hanlıklar ve insanlar yer almıştır. Direnişin en parlak dönemi olmuştur. Daha sonraki süreçte Kenesarı Han'a karşı Çarlık Rusya'nın daha sert karşılık vermesi direnişin geri çekilmesine sebep olmuştur. 1845-1847 yılları arası ise Kenesarı Han'ın kan kaybettiği süreç olmuştur. Bunlar yaşanırken bir de Kenesarı Han kendisine yardım etmeyen ve kendi safında yer alamayan Hanlıklara savaş açması en büyük hatası olmuştur. Çünkü haklı haksız ayırt etmeden yardım etmeyen Hanlıklara seferler yapması düşman kazanmasına sebep olmuştur. Bu düşmanlardan birisi Kazak Hanlığına sınırdaş olan Kırgız Hanlığıdır. Çarlık Rusya hükümeti ise bu durumdan gayet memnun olmuş Kenesarı Han'a karşı olan Kazak Hanlıkları ve Kırgız Hanlığı ile iş birliği yapmıştır.

1847 yılında sınırdaş olan Kırgız Hanlığının Sultanı Ormon Han tarafından öldürülerek isyan bastırılmıştır. Kenesarı Han isyanı aslında sadece Orta-Cüz ve Kazak coğrafyasının direnişi ayrıca bağımsızlık mücadelesi değildi. Orta Asya coğrafyasının bağımsızlık mücadelesidir. Kenesarı Han'ın ölmesiyle Türk hanlıkları sırayla Çarlık Rusya emperyalizmin himayesine girmiştir.

Kaynakça

AŞLAR, Halit, (2016), Yakın Kırgız Tarihinin Efsanevî Kahramanı Ormon Han Ve Caparkul Toktonaliev'in "Han Ormon" Adlı Romanı Üzerine, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı. 6, s. 1002-1017

AUYESSOVA Lazzat, (2010), Kazakistan'da Sovyet Siyaseti, İstanbul, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi

Berikan Tarih Ansiklopedisi, (2002), Kazakistan Cumhuriyeti, Ankara, Cilt. 5, s. 408-414

BORANBAYEVA, Gülnur Smagulkızı, (2004), "SSCB Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki Kazak Dilinin Genel Durumu", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt. 1, s. 20-41.

Büyük Ansiklopedi, (1990), Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, İstanbul, Milliyet Yayınları, Cilt. 8, s. 2987-2990

CAKIPBEKOV, Canıbek, (2005), Kazak, Kırgız Halkları Arasındaki Siyasi Askeri İlişkiler (XIX Asrın İlk Yarısı), Sayı. 17, s. 101-117

CEBECİ, Ahmet, (1975), Türkistan'da İsyanlar, Ankara, Töre Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Sayı. 50, s. 23-26

ÇEÇEN, Anıl, (2003), Türk Devletleri, Ankara, Yeni Avrasya Yayınları, s. 459-460

DEVLET, Nadir, (1999), Rusya Türklerin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917) Ankara, Türk Tarih Kurumu

DEVİRİŞEVA, Halide, (2007), İşgal Döneminden (18.yy.) Günümüze Kadar Rusların Kazaklara Karşı Yürüttüğü Politikalar, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi

DOĞAN, Orhan- ERDOĞAN, Aysel, (2017), Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa), Ankara, Berkan Yayınevi, s.125-140

ERCİLASUN, Güljanat Kurmangaliyeva, (2015), Kazak ve Kırgız Tarihçiliğinde Kenesarı Kasımlı Araştırmaları ve Ermukhan Bekmakhanov'un Rolü, Sovyet Tarih Yazıcılığı Ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, s. 71-89

ERDEM, Teyfik, (2001), Abay Yolu Romanının Sosyolojik Açıdan İncelenmesi, Gazi Üniversitesi İBB Fakültesi

HAYİT, Baymirza, (1995), Türkistan Devletlerin Milli Mücadele Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 182-192

HAYİT, Baymirza, (1975), Türkistan Rusya ve Çin Arasında, Çev; SADAK, Abdülkadir, Ankara, Otağ Yayınları, s. 182-192

KARA, Abdulvahap, (2013), Kazakistan Bağımsızlık Tarihinin Dönüm Noktalarını Oluşturan Liderler, Tarih Boyunca Liderlik ve Liderlik Anlayışı Semineri, İstanbul üniversitesi, <http://www.abdulvahapkara.com/kazakistan-bagimsizligi>

KARA, Füsün-HAYKIR, Yavuz, (2014), Rus Kolonizasyonuna Karşı Kazak Mukavemeti, Ankara, Turkish Studies İnternational Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish or Turcic, Sayı. 9, s. 619-629

KAFKASYALI, Ali, (2012), Bağımsızlıkların 20. Yüzyılda Kazakların İstiklal Mücadelesi Tarihine Bir Bakış, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı. 12, s. 167-192

ÖLÇEKÇİ, Tamara, (2009), Kazak Halkının Kenesarı Kasımoğlu'nun Başkanlığında Ruslara Karşı Verdiği Milli Bağımsızlık Mücadelesi (1837-1847), Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Sayı. 51, s. 124-133

ÖZDEMİR Emin, (2007), 20. Yüzyılın Başlarında Kazakistan'da Fikir Hareketleri, Gazi Üniversitesi, Ankara, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı, Doktora Tezi

SARAY, Mehmet, (2002), "Kütüphane" TVD İslam Ansiklopedisi, Ankara, Cilt. 25, s.121-125

SABOL Steven, (2015), Ermukhan Bekmakhanov ve Kenesarı Kasımulı Ayaklanması, Sovyet Tarih Yazıcılığı ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, s. 95-102

SABOL Steven, (2003), Kazak Rus Sömürgeciliğine Karşı Direnç: Kenesary Kasymov İsyanı Yorumlama, 1837-1847, Central Asian Survey, Sayı. 22, s. 230-250

TAMİR, Ferhat, (2014), Özbek ve Kazak Boylarının Tarihi Üzerine Notlar, Ankara, Kardeş Kalemler Aylık Avrasya Edebiyat Dergisi, Avrasya Yazarlar Birliği, Sayı. 91

ÜNAL, Fatih, (2010), Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı, İstanbul, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık

ÜNAL, Fatih, (2000), Kazakistan'ın Rus İşgaline Uğramasına İle Türkiye'nin Birinci Dünya Harbi Sonunda Uğradığı İşgalin Mukayesesi: Sultan Kenesarı İle Atatürk'ün Verdiği Mücadeleler, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi

Arş. Gör.
Kenan DEMİREL

Muş Alparslan Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
k.demirel@alparslan.edu.tr

Eser Geçmişi: 28 Eyl 2017/ 29 Kas 2017

DOI: 10.21551/jhf.340358

Hatıratlar Bağlamında Milli Mücadele Lider Kadrosunun Bolşevikliğe Karşı Yaklaşımları

*In the Context of Memories the Approaches of the Leader of National
Struggle against Bolshevism*

ÖZET

Hatırat birinin özellikle tanınmış kişilerin yaşadığı dönemde gördükleri, yaşadıkları ya da şahit oldukları olayları gözlem ve bilgilerine dayanarak anlattıkları yazı türüdür. Bu eserlerde kişi kendi hayatıyla birlikte yaşadığı dönemin de bir portresini çizer. Hatıratlar tarih bilimine kaynaklık etmeleri bakımından önemli bir yere sahiptirler. Özellikle içeriğinde resmi yazışmaları içeren hatıratlar bu alanda önemli kaynaklardır. Ancak bu özelliklerine rağmen hatıratını yazan kişinin eserinde kendini öne çıkarması hatıratların objektifliğini zayıflatır. Bu yüzden aynı dönem veya olayın anlatıldığı bu türden eserler tarih yazımında kaynak olarak kullanılacaksa mutlaka bu konudaki başka eserler incelenmeli ve hatıratla karşılaştırılmalı olarak ele alınmalıdır.

Bu çalışmada hatıratların birer tarihi vesika olarak kullanılabilirliğinden yola çıkılarak Bolşeviklik hususunda Milli Mücadeleye önderlik eden liderlerin ne düşündüğü, bu konuda neler yaptığı, Bolşevikliğin yanında veya karşında olma durumları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan ve tarih sahnesinden neredeyse tamamen silinmek istenen bir milletin Bolşevikliği bir kurtarıcı gibi gören liderleri nasıl oldu da bu düşüncelerini Bolşeviklik aleyhine değiştirdiler. Bu çalışmada bunun nedenlerini araştırılmıştır. Amaç Milli Mücadele sürecinde Bolşevikliğin Anadolu için uygulanabilir bir rejim olup olmadığı konusuna dönemin liderlerinin gözünden bakabilmektir. Bunu yaparken araştırmamızda hatıratları temel kaynak olarak kullanmamıza rağmen, bu lider kadronun yazışmaları ve bu konudaki diğer araştırma eserleri ve bu liderlerin hayat hikâyesinin anlatıldığı biyografi türünden eserleri de kullandık. Bunu yapmamızdaki amaç konuya objektif, eleştirel ve analiz gözüyle bakabilmeyi sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Hatırat, Bolşeviklik, Milli Mücadele, Türk- Rus İlişkileri.

ABSTRACT

A memoir is a type of document that one of the people, especially those who are known, has seen, lived or witnessed during the time they lived, based on observation and information. Memories have an important place in terms of their origin in history science. Memories that contain official correspondence in particular are important sources in this area. Despite these features, however, the person who writes his memory weakens the objectivity of the memories because of prominence in his work. Therefore, if works of this kind which are described in the same period or event are used as a source in history writing, other works in this subject must be examined and compared with memorabilia.

In this work, the memories are used as a historical document, and what they think about leaders who lead the National Struggle in Bolshevism, what they do in this matter, whether they are against Bolsheviks or are opposed to them is handled comparatively. A nation that succumbed to World War I and was almost desperately wiped out of the historical scene, how their leaders, who saw Bolsheviks as a savior, changed these thoughts against Bolshevism. The reason for this was researched in this study. The aim is to look into the question of whether the Bolsheviks were a viable regime for Anatolia in the course of the National Struggle. In doing so, although we used recollections as the primary source in our research, we used the writings of this leading writer and other works of art in this subject, as well as the works of the biographies of the life stories of these leaders. The purpose of this is to ensure that we can look at the issue objectively, critically and analytically.

Keywords: Memories, Bolshevism, National Struggle, Turkish-Russian Relations.

GİRİŞ

Çarlık Rusya'da Ekim 1917 tarihinde Bolşevik Devrimi olup Rusya Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildiğinde Osmanlı Devleti ile 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovks Anlaşması'nı imzalamıştı. Osmanlı Devleti bu anlaşma ile kendisi için en tehlikeli düşmanlardan birinden kurtulurken Rusya gerçekleşen Bolşevik ihtilalini önce kendi içine sonrada dünya geneline yayma emelindeydi. Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkması ile başlayan Milli Mücadele döneminde ise Rusya eski düşman olmaktan çıkmış ve ortak düşmana karşı bir müttefik konumuna yükselmişti. Bu müttefiklik ancak iki tarafın da karşılıklı beklentilerinin gerçekleşmesi ile elde edilebilirdi. Bolşeviklerin isteği Türkiye ile kurulacak bir müttefiklik ve Türkiye'de oluşturulacak bir Bolşevik akımı ile Dünya Müslümanlarına Türkler üzerinden ulaşım etki alanını genişletmekti. Aynı zamanda emperyalist devletlere karşı Milli Mücadelesini sürdürmekte olan Türkiye Rusya'nın da ortak düşman olarak kabul ettiği güçlere karşı savaşıyordu.

Bolşevik Rusya dünya genelinde bir ihtilal vücuda getirebilmek için Doğuyu daima birinci planda tutmuştu. Dış politikalarını bu hedeflerine göre belirleyen Ruslara göre Kapitalizmin mühim merkezlerine ihtilalin sokulabilmesi iki yolla mümkün olabilirdi. Bunlardan biri Doğu diğeri ise Batı'dır. Batı'da Komünizm güçlü bir direnişle karşılaşmaktaydı; çünkü İngiltere ve Fransa'da işçi ve amele refaha kavuşmuş, Birinci Dünya Savaşı'ndan zaferle çıkan bu

ülkelerde komünizm lehine iç ihtilaller hemen hemen imkânsız hale gelmişti. Batı'da bir ihtilal vücuda getirmeyi çok zor gören Bolşevikler Doğu'daki doğal kaynakları kapitalizmin elinden kurtararak Batılı kapitalist ülkeler üzerinde bir baskı oluşturmayı düşünüyordu. Bu amaçlarına ulaşabilmek için Doğu'nun emperyalizm ve kapitalizmin esaretinden kurtarılması prensibini ilke edinmişlerdi.¹

Türkiye üzerinden bütün İslam âlemine uzanmayı hedefleyen Sovyet Rusya için Türkiye'nin yeni fikir akımlarından uzak kalmasına izin verilmeyecekti. Bolşeviklik akımının Türkiye'nin savunma kuvvetlerine zarar vermeyecek şekilde işletilmesi gerekmektedir. Batılı düşmanlarını mağlubiyete uğratabilmesi için Türkiye'nin her şekilde desteklenmesi ile Türkiye Bolşevikliğinin Doğu siyaseti içine alınabilecekti.² Bu durum Rusların da Türkiye ile anlaşmaya ihtiyaçları olduğunu göstermektedir. Çünkü emperyalizm karşıtı söylemler geliştirerek Milli Mücadelecilerin sempatisini kazanan Ruslar aslında Türkiye'yi kendi politikaları yararına ve kendi milli emellerini gerçekleştirmek için kullanmak istiyorlardı. Batılı devletlerle yapacakları müzakerelerde Türkiye'den faydalanmak, Türkiye'de kendilerine bağlı ve sadık bir komünist idare kurarak ülkeyi Rusya'nın kontrolüne almak hedeflenmişti.³

Türkiye Büyük Millet Meclisi ülke içerisinde Bolşevikliğinin propagandasına karşı oldukça hassas davranmıştı. Milli Mücadele için aradığı dış desteği elde etmek için TBMM zaruret halinde bazı sosyalist prensiplerinin kabul olunabileceğini; ancak bu gibi inkılapların sadece Türk vatandaşları tarafından ve Türk kanunlarının müsaadesi nispetinde yapılabileceğini belirtmiş, bu konuda dış müdahaleyi ısrarla reddetmişti. Türkiye'nin Bolşevik Rusya'dan beklentisi Türkiye'ye bir müdahalede bulunmadan işgal altındaki topraklarını kurtarmasına yardım etmesiydi. Türkiye'nin Bolşevik Rusya'dan beklentisi bu yönde iken Milli Mücadeleciler aradıkları dış desteği bulabilmek için Bolşevik Rusya'ya yakın bir politika izlemek zorundaydılar. Bu zorunluluğun bir gereği olarak da Bolşevizm'e karşı olan söylemlerden uzak durulmalıydı.

1. MİLLİ MÜCADELE LİDER KADROSUNUN BOLŞEVİKLİĞE KARŞI YAKLAŞIMLARI

Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra itilaf devletlerinin Türkiye'yi parçalama konusundaki kararlılıkları Türk halkı ve aydınlarını Sovyet Rusya'daki rejime kaygıyla değil içten bir sempati ile bakmaya sevk etmişti. Hatta Türkiye'deki aydınların birçoğunda Sovyet sisteminin Türkiye'de uygulanabilir olduğu düşüncesi oluşmuştu. Bu dönemde komünizmin İslam'ın yeniden yorumlanması olduğu yolunda halk arasında geniş ölçüde propaganda yapılıyor ve bazı kesimler Karl Marx'ın eseri Das Kapital'in Kur'an-ı Kerim'in çevirisinden başka bir şey olmadığına inanıyorlardı.⁴

Milli Mücadele'nin ilk yıllarında sadece dış yardım elde edebilmek için Bolşeviklerle işbirliğini değil çoğu kez Bolşevik olmayı savunan Milli Mücadele'nin önde gelen pek çok ismi anılarında bu durumdan pek bahsetmeyip genelde arkadaşlarını Bolşevikliğe eğilimli

1 Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları(Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya), Temel Yayınları, İstanbul, 2017, 62-63.

2 Cebesoy, a.g.e, 63.

3 Abtülâhat Akşin, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, 49.

4 Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, 82.

gösterme çabasında olmuşlardır. Bu durum anılarını yazan kişinin kendini ön plana çıkarmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Yusuf Hikmet Bayur'a göre Milli Mücadele'nin başlangıcında lider kadro Bolşevikliğe meyilliydi. Ona göre herkes yani Mustafa Kemal, Kazım Karabekir, Yusuf Kemal, Bekir Sami ve diğerleri komünizme taraftardılar. Bu taraftarlığın nedeni komünistlerin mazlum milletlere istiklal vereceğiz söylemleriydi.⁵ Bayur'un bu görüşü Milli Mücadele'nin ilk zamanları için doğru olabilir. Ancak Milli Mücadele'nin lider kadrosundaki bu düşünce daha sonradan değişmiştir. Çünkü ülkenin Bolşevikleşmesi demek Rusya'nın tahakkümüne girmek demektir. Bu durumda Milli Mücadele lider kadrosu dönemin şartları düşünüldüğünde Bolşevik Rusya'dan dış yardım alabilmek ve Bolşeviklerin Anadolu'daki propaganda faaliyetlerini kendi kontrollerine almak için Bolşevizm'i takdir eden söylemlerde bulunmuşlardı diyebiliriz. Örneğin; Ali Fuat Cebesoy "Komünizmin insanlığın ulaştığı en mükemmel merteye" olduğu görüşünü, Kazım Karabekir "Bolşevik prensiplerinin icap ettirdiği değişimi peyderpey uygulamaya başlayıp milleti hazım ve kabule alıştırmak gereklidir."⁶ görüşünü şartlar gereği belirtmişlerdir. Aynı durum Mustafa Kemal için de geçerlidir. Biz bu çalışmada lider kadro içerisindeki dört büyük ismin yani M. Kemal, Kazım Karabekir, Ali Fuat ve Rauf Orbay'ın eserlerinden yola çıkarak Bolşevikliğe karşı tutumları konusunda bir çıkarım yapmaya çalışacağız.

1.1. Mustafa Kemal'in Bolşevikliğe Karşı Tutumu

Mustafa Kemal Milli Mücadele'nin dış politikasını milli siyaset şeklinde belirlemiş ve bu milli siyaseti şöyle açıklamıştır: "Milletimizin güçlü, mutlu ve istikrarlı yaşayabilmesi için devletin bütünüyle milli bir siyaset izlemesi, bu siyasetin iç teşkilatımıza tam olarak uyması ve ona dayanması gereklidir. Milli siyaset dediğim zaman kastettiğim öz ve anlam milli sınırlarımız içinde her şeyden önce kendi kuvvetimize dayanmakla varlığımızı koruyarak, milletin ve memleketin gerçek saadet ve refahına çalışmak, genellikle milleti uzun emeller peşinde yorarak zarara sokmamak, medeni dünyadan medeni, insani ve karşılıklı dostluk beklemektir."⁷ Büyük Nutuk'ta izleyecekleri siyaseti milli siyaset olarak belirleyen Mustafa Kemal için Bolşevikliğin Anadolu Hareketi'ne uyarlanması oldukça zordur. Çünkü Bolşeviklik bünyesinde barındırdığı komünizm nedeniyle Anadolu halkı tarafından benimsenemezdi. Mustafa Kemal Bolşeviklik ve Bolşevikler hakkındaki görüşünü en açık biçimde Medeni Bilgiler kitabında demokrasiye muhalif akımları anlatırken açıklamıştır. Bolşevik nazariyelerini de bu muhalif akımlarda biri olarak gören M. Kemal bu nazariyeyi şöyle özetlemiştir: "Bolşevik nazariyesinin Rusya'da tatbik olunan şekline bakalım. Bütün Rus milleti içinden amele, deniz ve kara kuvvetlerinden ibaret bir ekalliyet iktisadi esaslara müstenit Komünist Parti namı altında birleşerek bir diktatörlük vücuda getirmişlerdir. Gayelerinde milli değillerdir. Halk hakimiyetine riayetleri yoktur. Dâhilde ekseriyeti cebir ve tazyik ile nokta-i nazarlarına itaate mecbur tutarlar, hariçte propaganda ve ihtilal teşkilatı ile bütün dünya milletlerine kendi prensiplerini kabule çalışırlar. Halbuki hükümet teşkilinden gaye evvela ferdi hürriyetin teminidir. Bolşevik tarzı bir hükümette istibdat mahiyeti görünmektedir. Bir cemiyetin, bir kısım insanların nokta-i nazarlarının zorla tatbiki, esir ve zebun olarak yaşamak şeklindeki

5 Emel Akal, Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, 22.

6 Akal, a.g.e, 23.

7 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009, 298-299.

Bolşevikliğe tabii ve makul bir hükümet sistemi nazarı ile bakılmaz.⁸

Büyük Nutuk'ta belirttiği milli siyaset ile örtüşmeyen ve Medeni Bilgiler kitabında da bunun tatbikinin imkânsızlığını belirten Mustafa Kemal'in Milli Mücadele dönemi yazışmaları bu tutumunu hem destekler hem de bu tutumu ile çelişir vaziyettedir. M. Kemal'in 26 Şubat 1921 tarihinde Philadelphia-Public Ledger Muhabiri Clarence K. Streit'in on dokuz sorundan oluşan mülakatında Bolşeviklik ile alakalı söyledikleri Medeni Bilgiler kitabında belirttikleri ile örtüşmektedir. Şöyle ki Streit'in Sovyet Rusya ve Bolşeviklik hakkındaki soruna Mustafa Kemal şu cevabı vermiştir: "Sovyet Rusya ile olan ilişkilerimiz, emellerimiz, haklarımız ve menfaatlerimiz aramızdaki karşılıklı anlayışa dayanmakta ve samimi duygulardan mülhem olmaktadır. Türkiye'de komünizm yoktur, bütün cihan bizi milliyetçi olarak bilir. Milletimizin istiklalini, haklarını ve menfaatlerini müdafaa eden kimseler olarak öyleyiz de. Şayet enternasyonal demekle bilumum milletlerin istiklal ve hukukuna saygıyı kastediyorsanız o zaman evet biz enternasyonalistiz de. Diğer taraftan dinimize de bağlıyız. Milli ve ruha aykırı olan komünizmin bizde nasıl bir tatbikat sahası bulabileceğini de anlamam. Böyle bir ihtimal ancak Türk milletine karşı girişilen bir suikastin gerçekleşmesi halinde husule gelebilir."⁹ Mustafa Kemal'in bu görüşü 1919 yılı için de geçerlidir. 24 Eylül 1919 tarihinde General Harbord'a verilen muhtıradaki M. Kemal Bolşeviklik için şunları söylemiştir: "...Bolşeviklere gelince bizim memleketimizde bu doktrinin herhangi bir yeri olamaz. Dinimiz, adetlerimiz ve aynı zamanda sosyal bünyemiz tamamıyla böyle bir fikrin yerleşmesine uygun değildir. Türkiye'de ne büyük kapitalistler ne de milyonlarca zanaatkar ve işçi vardır. Diğer taraftan sırtımızda zirai bir meselenin yükünü taşımıyoruz. Son olarak toplumsal bakımdan dini prensiplerimiz Bolşevizm'i benimsemekten bizi uzak tutmaktadır. Türk milletinin bu doktrine karşı eğilimi olmadığından ve hatta lüzumu halinde bununla mücadeleye hazır olduğunun en iyi ispatı Damat Ferit Paşa'nın Bolşevizm'in memleketi işgal ettiği ya da etmek üzere olduğu yönünde beyanatıyla milleti korkutarak aldatmaya kalkışmasında bulunabilir."¹⁰ M. Kemal'in 24 Nisan 1920 tarihli TBMM gizli oturumunda yaptığı konuşma da Bolşevikliği benimsemediğini örnekler mahiyetindedir. Bu konuşmasında Mustafa Kemal Bolşeviklikle alakalı şunları dile getirmiştir: "...Bolşeviklerin kendilerine mahsus birtakım esasları, görüşleri vardır. Ben şahsen bütün açıklığı ve teferruatıyla bunlara vakıf değilim. Yakın zamana kadar Bolşevikler nereye temas ederlerse, nereye gelirlerse kendi görüşlerini kabul ettirmek arzusundaydılar. Bu görüşler her ne olursa olsun bizim memleketimizin de kendine mahsus birtakım görüşleri vardır. Milletimizin adetleri dini gelenekleri ve memleketimizin icapları vardır ki biz her ne yaparsak kendimizi, kendi adetimizi, dini geleneklerimizi nazarı dikkatte tutmak ona göre kendimize mahsus esaslar koymak mecburiyetindeyiz. İşte bu itibarla bizimle Bolşeviklik arasındaki münasebetler incelenmeye ve düşünölmeye değer olur."¹¹ Mustafa Kemal Milli Mücadele'nin amacının ülkeyi Bolşevikleştirmek olmadığını amacın Bolşeviklerle ortak düşmana karşı ittifak arayışı olduğunu belirtmiştir. Bunu 29 Mayıs 1920 tarihli meclis gizli oturumundaki konuşmasında şöyle belirtmiştir: "...Bolşevik olmakla Bolşevik Rusya ile ittifak etmek birbirinden farklıdır. Biz Bolşevik olmaktan değil Bolşevik Rusya ile ittifak etmekten bahsediyoruz. Bolşevik olmak büsbütün başka bir meseledir. Böyle

8 M. Kemal Atatürk, Medeni Bilgiler(Uygarlık Bilgileri), Hazırlayan: Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2017, 63.

9 Atatürk'ün Milli Dış Politikası, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, 259-276.

10 Atatürk'ün Bütün Eserleri, IV, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, 109.

11 Atatürk'ün Bütün Eserleri, VIII, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, 78-92.

bir mesele ile meşgul olmaya bizim ihtiyacımız yoktur.¹²”

Mustafa Kemal Bolşevik olalım fikrinin kendisinden ziyade bazı arkadaşlarınca benimsendiğini 3 Temmuz 1920 tarihli TBMM gizli oturumunda yaptığı konuşmada “...Bizim için milletimiz için Bolşevik olalım olmayalım meselesi söz konusu değildir. Bu hususta kraldan çok kral taraftarları olanlar vardır. Görüyorum ki bazı arkadaşlar Bolşevik olalım gibi bir fikirdedirler. Biz bir milletiz ve kendimize mahsus adetlerimiz, prensiplerimiz vardır ve biz bunların sadığıyız. Biz Bolşeviklerden bahsettiğimiz zaman bir Bolşevik Rusya, Sovyet Cumhuriyeti var ve onların vasıtaları kaynakları var. Bizim düşmanımızın düşmanıdır. Onun için bu nokta kayıtsız şartsız Bolşevik olalım demek değildir.¹³” diyerek belirtmiştir. Ayrıca Atatürk 22 Ocak 1921 tarihli TBMM gizli oturumundaki konuşmasında da Bolşeviklerle olan ilişkinin komünistlik esasına dayanmadığını şöyle dile getirmiştir: “...Yüksek heyetinizin takip ettiği siyaset hiçbir vakitte komünistlik esasına dayalı değildir. Bendeniz tekrar ediyorum, milletimizin devletimizin, yüksek heyetinizin Ruslarla olan münasebetleri doğrudan doğruya iki bağımsız devletin karşı karşıya olan ve her biri kendine ait olan gayeleri tamamen saklı bulundurmamak kaydıyla bugüne kadar böyle olduğu bugünden sonra da böyle devam edeceğine şüphe etmeyiniz.¹⁴”

Sovyet Rusya ile olan ilişkilerde komünistliğin bir dayatma veya ön şart olmadığını düşünen Atatürk bu konuda 30 Ocak 1920 tarihli meclis konuşmasında “...Ruslarla görüşebilmek için komünist olunuz veya olmaya mecbursunuz diye kimse bize bir şey demediği gibi sizinle dost olabilmek için komünist olmaya karar verdik de dememiştir.¹⁵” diye belirtmiştir. Mustafa Kemal Erzurum’daki TBMM üyelerinden Durak Bey’e 25 Ocak 1921 tarihinde çektiği telgrafta komünizm için şunları söylemiştir: “Komünizm meselesi mecliste gizli celsede söz konusu edildi. Meclis ve hükümet komünizmin memlekette tatbikine müsait olmadığı hakkındaki kanaatini kati ve heyecanlı bir surette ortaya koydu. Rus Bolşevik komünist tatbikatının faciaları teferruatlarıyla ve muhtelif kaynakların verdiği malumat ve belgelerle öğrenilmiştir.¹⁶” Ayrıca Atatürk 6 Şubat 1921 tarihinde Hakimiyet-i Milliye gazetesinden Ruşen Eşref’le yaptığı görüşmede komünizm ve Rus dostluğu hakkındaki düşüncelerini şu cümlelerle belirtmiştir: “Komünizm toplumsal bir meseledir. Memleketimizin hali, toplumsal şartları, din ve milli ananelerinin kuvveti Rusya’daki komünizmin bizce tatbikine müsait olmadığı kanaatini teyit eder mahiyettedir. Son zamanlarda memleketimizde komünizm üzerine teşkil eden fırkalar da bu hakikati tecrübeyle idrak ederek faaliyetlerini tatil lüzumuna kani olmuşlardır. Hatta bizzat Rusların düşünürleri dahi bizim için bu hakikatin sabit olduğuna inanıyor. Dolayısı ile bizim Ruslarla olan münasebetimiz ve dostluğumuz ancak iki bağımsız devletin birlik ve ittifak esasları ile alakalıdır.¹⁷” Bolşeviklik ve Bolşevik Rusya ile ilişkiler konusunda Mustafa Kemal Ağustos 1921 tarihinde Associated Press muhabirine verdiği demeçte şunları söylemiştir: “...Bolşeviklerle münasebetimize gelince biz onlarla bir dostluk anlaşması imzaladık. Başlıca şartlardan biri şudur ki Ruslar memleketimizde propaganda ve tahrikat yapmayacaklar;

12 Atatürk’ün Bütün Eserleri, VIII, 257-258.

13 Atatürk’ün Bütün Eserleri, VIII, 390.

14 Atatürk’ün Bütün Eserleri, X, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, 305-312.

15 Atatürk’ün Bütün Eserleri, X, 245-248.

16 Atatürk’ün Bütün Eserleri, X, 338.

17 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, 26.

çünkü Sovyet teşkilatı ile bizim teşkilatımız arasında esaslı bir ihtilaf vardır.¹⁸

Mustafa Kemal Azerbaycan Elçisi Abilov ve Ukrayna Fevkalade Reisi Frunze ile 25 Aralık 1920 tarihinde komünizm hakkındaki görüşlerini içeren bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Frunze'un komünizmin Batı'da zafer kazanmasından sonra Doğu için de ne olursa olsun kaçınılmaz olacağı yönündeki beyanına karşılık Atatürk, komünizmin bilimsel bir doktrin olduğunu belirtmiştir ve bu konuda şunları söylemiştir: "Komünizm bir doktrindir ve bu doktrinin takipçileri için düşünce din olarak görünür. Bundan onlar kaçamazlar ve kaçmamalıdır. Ben çok iyi anlıyorum ki insanlık önünde sonunda birleşmeli ve birlikte kardeşçe yaşamalıdır.¹⁹" Mustafa Kemal'in Fruze verdiği bu cevap Frunze'un görüşlerine bir onay değil aksine bütün insanlar kardeşçe yaşamalı demekle Atatürk hepsinin Bolşeviklik çatısı altında olmadan da kardeşçe yaşayabilecekleri düşüncesini vurgulamaktadır. Mustafa Kemal ülkedeki komünist faaliyetlerin milli mücadeleye zarar verdiğini ve bu faaliyetlerin kontrol altına alınması gerekliliğini düşündüğünden Türkiye Komünist Fırkasının kendi kontrollerinde olacak şekilde faaliyette bulunmasını sağlamıştır. Türk-Rus ilişkilerinin mahiyeti ve ülkedeki komünist propaganda hakkında 4 Ocak 1922 tarihinde Lenin'e yazdığı mektupta Atatürk bu duruma şöyle açıklık getirmiştir: "Memleketlerimiz arasındaki benzerlik bizim kapitalizm ve emperyalizme karşı mücadelemizde yatmaktadır. Türk ve Rus halklarının yakınlaşmasına asıl temel teşkil etmesi gereken kapitalist düzenin kurucusu ve destekçisi olan Batı emperyalizmine karşı yürüttüğümüz mücadeledir. Açıktır ki yabancı işgali ile amansız mücadele yürüttüğümüz dönemde Türkiye'de tatbik olunan komünist propaganda yalnızca hedeflerimize ulaşmayı hiçbir şekilde kolaylaştırmamakla kalmayıp direnişimizi felç ederek Türkiye kadar Rusya'ya da zararlı olacak bir felakete sürükleyebilir. Geçtiğimiz bahar aylarında alınan ve kimilerinin pek sert bulduğu tedbirler bu şartlar dâhilinde alınmıştır.²⁰" Atatürk Ali Fuat Paşa'nın 14 Eylül 1920 tarihinde Ruslarla olan ilişki ve ülkedeki komünist faaliyetler hakkında bilgi almak amacıyla Eskişehir'den çektiği telgrafa cevaben şunları belirtmiştir: "...İngilizler nasıl dâhili propaganda ile memleketimizi kısmen ellerine geçirmiş ve geçirmek istiyorlarsa Ruslar da her şeyden evvel dâhili nüfuz ile memleketimizi ellerine geçirmek istiyorlar. Tamamen Rus tabiiyeti demek olan dâhildeki komünizm teşkilatı gaye itibarı ile tamamen bizim aleyhimize. Gizli komünizm teşkilatını her surette tevkif ve teb'it etmek mecburiyetindeyiz.²¹" Ali Fuat Paşa'yı bu şekilde bilgilendiren Mustafa Kemal Komünizm ve Bolşevizm'e alenen aleyhtarlığı da uygun görmemiştir.

Bolşevikliğin Anadolu'daki tatbikine ve Komünizme karşı olan yukardaki söylemlerine karşın Atatürk'ün Bolşevikliğe sempati ile yaklaşan birtakım açıklamaları ve yazışmaları da mevcuttur. Atatürk'te ve diğer Milli Mücadelecilerdeki bu yaklaşım Bolşevikliği tam olarak anlamamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Örneğin Mustafa Kemal 23 Haziran 1919 tarihinde Kazım Karabekir'e çektiği telgrafın üçüncü maddesinde Bolşeviklik ve Bolşeviklerle ilişki konusunda şunları söylemiştir: "Bolşevizm'in anlayış ve ortaya çıkış şekli bir daha müzakere edilerek esasen Kazan, Orenburg, Kırım vs. gibi İslam ahali bunu kabul ederek diyanet, gelenek gibi işlerle zaten alakadar olmadığından bunun memleket için bir sakıncası olmadığı düşünülür. Yalnız 17 Haziran 1919 tarihli numarasız şifre ile yüksek görüşünüz

18 Atatürk'ün Bütün Eserleri, XI, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, 362.

19 Atatürk'ün Bütün Eserleri, XII, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, 177-183.

20 Atatürk'ün Bütün Eserleri, XII, 209-211.

21 Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, Temel Yayınları, İstanbul, 2017, 519-524.

etrafında düşünülerek hakikaten Bolşeviklerin daha etkili bir vaziyete girmeleri halinde tarafsız görünmek azmiyle itilaf kuvvetlerini memleketimizden uzaklaşmaya zorlamak ve aksi takdirde vatanımızın Bolşevik istilası altında kalmak tehlikesine sebebiyet vereceklerini iddia etmek ve ona göre fiili icaplara kalkışmak uygun olacaktır. Diğer taraftan ilk teklifin herhangi bir şekilde Bolşevikler tarafından yapılmasını beklemeyerek derhal o havaliden dâhile doğru kendini tanıtmadan gönderilecek birkaç kıymetli zatın vasıtası ile hemen müzakereye girişmek, anlaşmak pek uygun olur. Bu şekilde Bolşeviklerin bizim memleketimiz dâhiline yoğun olarak ve kuvvetle girmelerine lüzum olmaz. İş bu gaye için zaten bu memleketin milli kudreti hazır olduğu beyanıyla yalnız şimdilik kendini tanıtmadan mesela bazı delegelerin kabulü ve gelecekteki vaziyetlerimiz için silah, mühimmat, teknik araç, para ve ihtiyaç olduğunda insan vermek gibi işler üzerinde görüşmeler yapılabilir. Bu şekilde anlaşıldıktan sonra kendilerini sınırda tutmak ve itilaf kuvvetlerinin memleketi terk etmeleri için bir silah makamında kullanmak şeklindeki yüksek tasavvurunuz pek isabetli olur.²² Mustafa Kemal'in bu cümlelerinde itilaf devletlerine bir uyarı olduğu göze çarpmaktadır. Bu uyarıda Mustafa Kemal itilaf devletlerine memleketin kudretsizliği halinde vatanın Bolşevik istilasına uğrayabileceği belirtilmektedir.²³ Mustafa Kemal bu uyarıyı itilaf devletlerine karşı bir koz olarak kullanmıştır.

Kazım Karabekir Bolşeviklerin yardımını sağlamak amacıyla Mustafa Kemal'in aşırı sözler vermesinden çekiniyordu; ancak Mustafa Kemal Bolşeviklerle itilaf devletleri arasındaki çekişmelerde Türkiye'nin tarafsız kalması ama itilaf devletlerini durdurmak için Bolşevikler konusunda kendisiyle aynı fikirde olduğunu açıklayarak ona güvence vermişti.²⁴ Mustafa Kemal'in Bolşevikliğe açık kapı bıraktığı anlaşılan bir başka yazışmasını da 29.02.1920 tarihinde Talat Paşa'ya yazdığı mektupta bulabiliriz. Atatürk mektubunda Bolşeviklikle alakalı Talat Paşa'ya şunları belirtmiştir: "Şimdiye kadar Bolşevikler ile temas ve anlaşma hususunda memur ettiğimiz zevata verdiğimiz talimatta esas şart olarak kendi görüşlerimiz ve gayelerimiz saklı kalmak üzere eskiden beri ortak düşman aleyhinde hareket birliğinden ibarettir. Buna karşılık bizim şiddetle ihtiyaç duyduğumuz para, silah vs. talebi mühim görünmüştür. Bolşevikler ile prensip ve görüşte birleşme hususunu bugün için kolay görmemekle birlikte kati zaruret halinde tasavvur etmediğimizden söz konusu edilmemiştir. Dolayısı ile vatanımızı parçalanmak ve milletimizi İngiliz boyunduruğu altında görmek uğursuz ihtimali karşısında Bolşevik prensiplerini fiilen tatbik etmekte kurtuluş çaresi tahmin olunursa tatbiki yönündeki müşkülata rağmen bugün hakim olduğumuz kuvvete dayanarak o hususa da başvurmak lazım gelebilir."²⁵ Bolşevikliğe kapı aralayan bir başka ifade ise 8 Mayıs 1920 tarihinde Ruslarla kurulacak karşılıklı ilişki konusunda Moskova'ya gönderilecek heyete verilen talimatta görünmektedir. Bu talimatın son maddesinde "Ruslarla kader birliği etmekten ve onların yardımından istifade etmek kaydından hakiki bir fayda elde edebilmeliğimiz bizimle onlar arasında ulaşımın manisiz olmasına bağlıdır."²⁶ denmiştir. Buradaki kader birliği ifadesi Kazım Karabekir tarafından eleştirilmiştir. Milli Mücadelecilere mülaki olup Konya valiliğine atanması düşünülen Nurettin Paşa Mustafa Kemal'in Bolşeviklik

22 Atatürk'ün Bütün Eserleri, III, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, 113-114.

23 Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976, 370.

24 Andrew Mango, Atatürk, Çev: Füsün Doruker, Sabah Yayınları, İstanbul, 2000, 228.

25 Atatürk'ün Bütün Eserleri, VI, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, 407-412.

26 Atatürk'ün Bütün Eserleri, VIII, 182-183.

hakkındaki görüşlerini sormuştur.²⁷ Büyük Nutuk'ta Atatürk'ün Nurettin Paşa'ya bu konuda ne söylediği tam olarak geçmezken Atatürk Nurettin Paşa'nın verilen cevaplardan tatmin olmadığını belirtmiştir. Bu konuda Atatürk 13 Temmuz 1920 tarihli TBMM açılış konuşmasında Nurettin Paşa'nın Bolşeviklik konusundaki üçüncü sorusuna cevaben "...Mevcudiyetimizin temini muhafazası için icap eden her kuvvetle birleşmek ve ittifak etmek genel kurulumuzun kararları icabıdır.²⁸" demiştir.

Mutafa Kemal Atatürk'ün Bolşeviklik ve ülkedeki komünist faaliyetleri hakkında buraya kadar yaptığımız analizlerden çıkan sonuç Atatürk'ün dönemin şartlarına göre oldukça zor bir dış politika takip etmek zorunda kaldığıdır. Bir taraftan Bolşevik Rusya'dan ülkenin ihtiyaç duyduğu dış desteği sağlamak için Bolşevikliğe sempati ile yaklaşan bir tutum varken diğer yandan ülkeye Bolşevikliğin girmesini engellemeye çalışan zıt bir tutum vardır. Ülkenin bağımsızlığı birincil amaç olduğu için Atatürk Bolşevikliği benimsememesine rağmen Rusları kızdıracak söylemlerden de uzak durmuştur. Özetlemek gerekirse Atatürk Bolşevizm'in esaslarını kendi ülkesinde tatbiki imkân görmemiştir. Çünkü komünizmi bünyesinde barındıran Bolşeviklik İslam dinine ve Türk geleneklerine uymamaktaydı. Ayrıca Mustafa Kemal için Türkiye'nin Bolşevikleşmesi demek Rus egemenliğine girmesi demektir.

1.2. Kazım Karabekir'in Bolşevikliğe Karşı Tutumu

Kazım Karabekir'in de Mustafa Kemal gibi Bolşevikliğe karşı iki farklı turum sergilediğini görmekteyiz. "...Kur'an-ı Kerim'in fukaraya, amele ve sair-i gayrete müteallik ve bizce malum olabilen ne kadar Bolşevik prensipleri varsa hep ihtiva ediyor. Bolşevik prensiplerinin icap ettirdiği tadilat ve tahavvülatı peyderpey ve tedricen tatbiki başlayıp milleti hazım ve kabule alıştıran tevsi etmelidir.²⁹" diyen Kazım Karabekir bu sözleri ile Bolşevik prensiplerini dünden kabul etmiş gibi görünür. Yine Kazım Karabekir İstiklal Harbimiz'de milletin yapması gereken işleri sıralarken en önemli işin şimdiden hiçbir taahhüde girmemek şartıyla Bolşeviklere bir an evvel Kafkasları aşması ve kendilerini bir kurtarıcı gibi bekleyen milyonla halk olduğunun anlatılmasını istemişti.³⁰ Bundan başka Kazım Karabekir İstanbul'un işgali neticesinde Halil ve Nuri Paşalara Türk milletinde İngilizlere karşı bir kin ve nefret uyandırdığını ve İslam âleminin Bolşevikliğe itilaflar aleyhine meylettiğini belirtmiştir.³¹ 23.04.1920 tarihli Heyet-i Temsiliye'ye çektiği telgrafında Karabekir "...Bugün Anadolu'nun bütünü için Bolşevik orduları ile el ele vererek hareketten başka çare yoktur.³²" demiştir. Karabekir Ermenistan üzerine yapılacak bir harekâtın da kin ve intikam almak amacı ile değil Bolşevik esasları çerçevesinde yani mazlum ve mahzun insanları kurtarmak adına yapılacağını belirtmiştir.³³ Karabekir'in Bolşevikliğe kapı aralayan bir başka ifadesini 4 Ağustos 1920 tarihli tamiminde askere hitaben söylediği cümlelerden de çıkarabiliriz. Karabekir askere hitaben şunları söylemiştir: "Rusya kendisini zulme boğan Moskova Çarlığı'nı yıkmış ve hürriyete kavuşmuş, bu hürriyeti zulüm altında inleyen insanlara da kazandırmak için bütün istilacı devletleri

27 Atatürk, Nutuk, 312-313.

28 Atatürk'ün Bütün Eserleri, IX, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, 47-48.

29 Akal, a.g.e, 21.

30 Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, III, Emre Yayınları, İstanbul 1995, 1109.

31 Karabekir, a.g.e, III, 1155.

32 Karabekir, a.g.e, III, 1395-1396.

33 Karabekir, a.g.e, III, 1522.

kendisine düşman tanımıştır. Milletimizi zulme, esarete mahkûm etmeye çalışan İngiltere ve hempaları ve bunların bizi hayattan mahrum eden emelleri Bolşevik Rusların da düşmanı olduğundan bütün İslam âlemi gibi milletimiz de Bolşeviklerle el ele verdi.³⁴

Kazım Karabekir'in yukarıdaki beyanatlarından özellikle Heyet-i Temsiliye'ye önemli teklifler başlığı altında 11.04.1920 tarihli telgrafındaki "...Kur'an-ı Kerim'in fukaraya, amele ve sair-i gayrete müteallik ve bizce malum olabilen ne kadar Bolşevik prensipleri varsa hep ihtiva ediyor. Bolşevik prensiplerinin icap ettirdiği tadilat ve tahavvülatı peyderpey ve tedricen tatbik başlayıp milleti hazım ve kabule alıştıranca tevsi etmelidir." beyanatı ile Bolşevizm taraftarı olarak görünebilir. Ancak onun bu konudaki durumu da Mustafa Kemal'inkinden farksızdır. Çünkü Karabekir'in İstiklal Harbimiz adlı hatıratı incelendiğinde ülkede Bolşeviklik tesisi aleyhinde birçok beyanatının olduğu da görülür. Nitekim 11.04.1920 tarihli "Heyet-i Temsiliye'ye önemli teklifler" başlıklı telgrafında da Karabekir "...Şimdiye kadar Bolşeviklerin hakiki programını ve ayrıca âlemi İslam için programlarını okumadık.³⁵" demiştir. Bu cümleden aslında Karabekir'in Bolşeviklik hakkında tam bir malumata sahip olmadığı ve hal böyle iken peşinen bir Bolşeviklik kabulün yanlış olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Karabekir Bolşevikliğin Anadolu'da tatbikini istememiştir. Hatta bu konuda Karabekir Mustafa Kemal'in Bolşevikliğe meyilli olduğunu ve Mustafa Kemal Paşa'dan 23 Haziranda aldığı şifrenin 3. maddesinin Bolşevikliği kabulü ile alakalı olduğunu ve bunu kendisinin daha önce 17 Haziran telgrafının engellediğini belirtmiştir.³⁶ 23 Haziran tarihli şifrenin üçüncü maddesi Kazım Karabekir'e göre İstanbul'dayken Bolşevik olmaya ve bu surette kurtulacağımıza ilişkin arkadaşlarda görülen fikrin olgun hale gelmesidir. Bu maddede Bolşevikliği memleket için bir mahsuru olmayacağı görüşü hakimdir. Kazım Karabekir'in bu düşüncesini haklı çıkaran 17.06.1919 tarihli Havza'da Mustafa Kemal'in yanında bulunan Hüsrev Bey'den gelen mektupta anlatılanlardır. Bu mektuptaki ifadeler şu şekildedir: "...Bolşeviklik ile temas etmek, prensiplerini almak, Türk-İslam geleneklerine zarar vermemek şartıyla Bolşevikliğin nasıl kabul edilebileceği ve nasıl uygulanacağını kararlaştırmak ve bu yolla düşmana karşı yardım sağlamak gereklidir.³⁷" Karabekir'de Bolşeviklik hakikaten iyi bir şey olsa dahi neticesi Türkiye'nin bir tarafı Rusya'nın diğer tarafı itilafın elinde kalacağı ve ebedi bir harp sahasının Anadolu'nun içi olacağı düşüncesi hakimdir. Hatıratında bu konuyu İstanbul'dayken Rauf Bey'le tartıştığını belirten Karabekir sadece Bolşevikliğin değil Amerika mandasının da Mustafa Kemal ve muhiti tarafından kabul edildiğini savunmaktadır. Ayrıca Karabekir Paşaların Kavgası kitabında "Bu memleket savaşın başında ya Bolşeviklere teslim olunacaktı ya da Amerikan mandasını kabul edecekti, bunlara engel olan benim³⁸", demiştir. Karabekir hatıratında bu konuda endişesini şöyle dile getirmişti: "Mandaya girmek veya Bolşevik olmak bunların ikisi de ölümdü. Şu farkla ki birincisi suda boğulmak diğeri de ateşte yanmaktı. Hem de bu ölüm bir ecel değil intihar olacaktı.³⁹" Karabekir ayrıca Bolşeviklik için söylenen yaldızlı kelimelerin vatanımızın itilaf devletleri arasında bölünmekle sonuçlanacağını ve milli

34 Karabekir, a.g.e, IV, Emre Yayınları, İstanbul 1995, 1756-1760.

35 Karabekir, a.g.e, III, 1327.

36 Karabekir, a.g.e, I, Emre Yayınları, İstanbul 1995, 185.

37 Karabekir, a.g.e, I, 197-200.

38 Kazım Karabekir, Paşaların Kavgası, Hazırlayan: Faruk Özerengin, Emre Yayınları, İstanbul, 2005, 54.

39 Karabekir, a.g.e, I, 319.

kuvvetle sonuna kadar uğraşmaktan başka bir çare olmadığını düşünmektedir.⁴⁰ Karabekir'in Bolşevikliği benimsemediğini gösteren bir başka ifadesini de 13.01.1920 tarihinde Heyet-i Temsiliye'nin 11.01.1920 tarihli telgrafına cevaben belirttiklerinde görebiliriz. "...Bütün Avrupa matbuat ve efkâr-ı umumiyesi Bolşevikliğin memleketlerine sokulmaması için en sert tedbirleri almakta iken bizim zamanında belirttiğim ve henüz hiçbir şekilde temas ve irtibatla dahi bulunmadığımız Bolşevikliğin ihtisası ile uğraşmamızın memlekete yararından çok zararının dokunacağından korkarım."⁴¹ Karabekir'e göre Bolşevizm'in gaye ve teşebbüslerine meyletmek iç zorluklarla beraber itilaf devletlerinin de kendilerini haklı göstererek güçlerinin yettiği yerlerde vurmalarına ve Ferit Paşa'yı tuttukları isabetmiş gibi propaganda yapmalarına sebep olacaktı. Mustafa Kemal'in 11.04.1920 tarihli Bolşeviklerle fiili münasebetin kurulması hakkında görüş istediği Kazım Karabekir bu ilişkinin nasıl olması gerektiğini şöyle belirtmiştir: "...Memleketi Bolşeviklere ya da Bolşevizm cereyanına çığnetmeyerek ve İslami hisleri kırmayarak iktisadi ve ahlaki bazı benzerlik gösteren esasları belirlemek, bunda da şahsi veya bir heyetin fikrini değil milletin iradesini kullanmak gereklidir."⁴² Karabekir'in bu sözlerinde Bolşevikliğin birtakım esaslarına açık kapı bıraktığı sonucu çıkarılabilir. Ancak genel olarak düşünüldüğünde Kazım Karabekir'in de Bolşeviklik konusunda Mustafa Kemal'den pek de farklı düşünmediği sonucu çıkar. İkisi de Bolşevikliğin kabulünün Türkiye'nin Rus egemenliğine gireceği konusunda hemfikirdirler. Dönemin şartları gereği ikisinin de birtakım açıklamalarında Bolşevikliğe açık kapı bıraktıkları görünür. Bunu da hiç şüphe yok ki Milli Mücadele için ihtiyaç duydukları dış yardımı temin için yapmışlardır.

1.3. Rauf Orbay'ın Bolşevikliğe Karşı Tutumu

Rauf Orbay'ın Cehennem Değirmeni(Siyasi Hatıralarım) adlı hatıratı ve Rauf Orbay hakkında yazılan biyografiler incelendiğinde Rauf Bey'in Bolşeviklik hakkındaki tutumunu Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir gibi açık bir şekilde belirttiğini görmemekteyiz. Ancak Rauf Bey'in de Milli Mücadele'nin başlangıcında Bolşevikliğe meyilli olduğunu ve bu tutumunun Bolşevikliğin iç yüzünü gördükten sonra değiştiğini söyleyebiliriz. Çünkü Yusuf Hikmet Bayur'un bu konuda belirttiği gibi Milli Mücadele'nin başlangıcında bu mücadeleye önderlik etmiş kişilerin hepsinde "Bolşeviklerin mazlum milletlere istiklal vereceğiz." söyleminden dolayı bu akıma karşı eğilimleri vardı.⁴³ Rauf Orbay Bolşeviklik hakkında ne düşündüğünü hatıratında açık bir şekilde belirtmemiştir. Ancak Kazım Karabekir bu konuda Mustafa Kemal ve Rauf Orbay ile görüşerek ortak bir karar aldıklarını belirtmiştir. Üçünün de üzerinde anlaştıkları kararı Karabekir şu cümleyle açıklamıştır: "Bolşevikliğin bizi büsbütün çözülmeye uğratarak her kuvvetli milletin vatanımızın bir parçasını istilası ile sonuçlanabileceğini tespit ettik."⁴⁴

Rauf Bey'in hatıratında Ruslarla ilişkinin Büyük taarruzdan sonra Moskova'dan gelen tebrik mesajlarıyla iki tarafında beklentileri doğrultusunda gerçekleştiği izlenimini vardır.⁴⁵ Büyük zaferden sonra Rus Harbiye Komiseri Karahan'ın tebrik mesajında belirttiği "...Bu büyük

40 Karabekir, a.g.e, I, 189-192.

41 Karabekir, a.g.e, II, Emre Yayınları, İstanbul 1995, 928-929.

42 Karabekir, a.g.e, III, 1325.

43 Akal, a.g.e, 23.

44 Karabekir, a.g.e, I, 224.

45 Feridun Kandemir, Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay, Sinan Matbaası, İstanbul, 1965, 70.

zaferin yalnız Türk milletini değil aynı zaman ve aynı derecede Rus milletini de sevindirdiğini temin ederim. Türk Milleti bilmelidir ki Rus milleti bu muazzam mücadelesini takip etmekteydi ve Türkleri tam bir muzafferiyete, sulh ve selamete yaklaştıran her türlü muvaffakiyetinize Türkler kadar sevinmekteyiz.⁴⁶” ifadesine Rauf Orbay’ın verdiği cevap iki taraf arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Rauf Bey Karahan’ın bu tebrikine cevaben şunları belirtmiştir: “....Müşkül günlerimizde ilk defa bize dost eli uzatmış olan Rusya’nın tebriklerini almakla bahtiyar olduğumuzu beyan ederim. Yakında elde etmeyi umduğumuz şerefli bir sulhtan sonra da mücadele esnasında iki memleketi birbirine birleştiren uhuvvetkarane ve mehaderetkarane rabitaların daha ziyade kuvvet bulacağı şüphesizdir.⁴⁷”

1.4. Ali Fuat Cebesoy’un Bolşevikliğe Karşı Tutumu

Bolşeviklik konusunda Milli Mücadele’nin diğer liderlerinde görülen tutum Ali Fuat Cebesoy’da da görülür. Onda da ilk başlarda Bolşevikliğe açık kapı bırakan bir tutum vardır. Bunu Cebesoy’un bir mülakatında söylediği “Komünizmin insanlığın ulaştığı en yüksekmertebe olduğu⁴⁸” görüşünden çıkarabiliriz. 2 Aralık 1920 tarihinde Açıksoz gazetesine verdiği bu mülakatta Ali Fuat Paşa kendisine sorulan “Bolşeviklik ve bizim bu husustaki temayulatımız ne şekildedir?” sorusunu tam olarak şu cümlelerle cevaplamıştır: “Komünizm malum olduğu üzere bir mesleki içtimaiyedir. Bu cemiyet-i beşeriyenin daha doğrusu beşeriyet-i haziranın en son merhaleyi mükemmelidir. Ve biz milletler arasında bu mükemmeliyeti en çok takdir edenler arasındayız. Yalnız malum-u aliniz komünizm bir prensip daha doğrusu beşeriyet-i haziranın refahı için bir devadır. Hâlbuki mukadder deva hastanın bünyesine hastalığın derecesine göre tekabül eder. Mesela Rusya ancak kanlı mesai ile komünizmi memleketinde tatbik edebildi. Bilfarz İtalya bu prensibi daha sakinane hazmedecek gibi görünüyor. İhtimal ki İngiltere ve Fransa’da birer emri vaki halinde inkılap olacak, bununla beraber bizde kabiliyet-i tatbikiyesi ancak milletin bünye-i içtimaiyesine daha doğrusu kuvve-i hazmiyesine göre tayin edilebilecektir. Bunun derecesini takdir ve tayin etmek hakkı ve vazifesi de BMM’ye aittir.⁴⁹” Cebesoy’un bu sözlerinden Bolşevikliğe karşı sempatik bir bakış açısına sahip olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bununla beraber Ali Fuat Paşa Bolşevikliğin İtalya, İngiltere, Fransa gibi ülkelerde de yaşam alanı bulabileceği görüşündedir. Ancak Bolşevikliğin Türkiye’de yayılmasını Cebesoy ancak milletin Komünizmi hazmetme derecesine bağlar.

Moskova Hatıraları eserinde Ali Fuat Paşa Ankara’daki liderlerin o dönem Sovyetlerin iç yüzüne tamamıyla vakıf olmadıklarını belirtmiştir. Ona göre Birinci Dünya Harbi’nden sonra Garp devletlerinin emperyalist siyasetleri ve Türkiye’yi parçalamak emelleri karşısında Türkler, ister istemez Rusya ahvalini hoş görmek istemişler, Bolşeviklerle hakiki dost olmaya çalışmışlar, onların yardımlarına arzı iftikar etmişlerdi. Çarlık Rusya ile Bolşevik Rusya arasında şöyle bir karşılaştırma da yapan Ali Fuat Paşa bu konuda ise şunu söylemiştir: “Çarlık idaresi Ruslaştıramadıkları milletleri afyonlayarak kendi hallerine bırakmışlardı. Bu yüzden bazı milletlerde milli ruh ve vicdan sönmüş sadece din ve ananeler hâkim olmuştu. Bolşevikler ise bu insan kütlelerine diledikleri gibi milliyet ruhu aşılıyarak bunları küçük parçalara ayırmışlar ve yavaş yavaş Bolşeviklik telkini ile kalmamışlar, bunlardan Kızıldordu’nun ilk teşekkülleri

46 Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni (Siyasi Hatıralarım), II, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, 83.

47 Orbay, a.g.e, 84.

48 Akal, a.g.e, 22.

49 Akal, a.g.e, 388.

için asker de almışlardı.⁵⁰ Ali Fuat Paşa'nın bu açıklamasından anlaşılacağı üzere aslında Milli Mücadele'nin lider kadroları Bolşevikliği bir süre benimser görünmüşlerse de bu onların Bolşevikliği iç yüzü hakkında yeterli bilgi sahibi olmamalarından kaynaklanmaktaydı. Ali Fuat Paşa milli hükümete karşı Anadolu'da çıkarılan isyanlardan önce Üçüncü Enternasyonal'in Türkiye'deki milli hareketin içtimai bir inkılabı tahvilini temin maksadı ile merkezi Bakü'de olmak üzere bir Türk Komünist Fırkası'nın kurduğunu belirtmiştir. Bunun Türkiye dâhiline muhtelif ajanlarla nüfuz etmeye başladığını belirten Ali Fuat Paşa Anadolu'nun birçok yerinde Yeşilordu ve Üçüncü Enternasyonal teşkilatının birbiri ile karıştırıldığını belirtmiştir. Bu durumun milli bir siyasetin mahiyetini henüz iyice anlayamamış olan sıradan Anadolu halkı üzerinde pek bir etkisi olmadığını belirten Ali Fuat Paşa meclisteki bazı milletvekillerinin bu yeni cereyanlara kendilerini fazla kaptırmış olmalarının halkın milli idareye olan güveni üzerinde kötü tesirleri olduğunu belirtmiştir.⁵¹ Ali Fuat Paşa bu durumun milli mücadeleyi zarar verdiğini ve Anadolu'daki Bolşevik propagandalarının milli mücadelenin zayıflamasına neden olduğunu düşünmüştür.

Ali Fuat Cebesoy'un Bolşevikliğe milli mücadelenin ilk dönemlerinde Bolşeviklerin mazlum milletlere istiklal vaatleri içeren söylemlerinden ötürü sempati ile baktığı söylenebilir de ülkedeki Bolşeviklik propagandaları ve Bolşeviklerin gerçek mahiyeti hakkında fikir sahibi olduktan sonra bu sempatisinden uzaklaştığı görülür. Ancak yine Bolşeviklik aleyhine iki taraf arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olacak söylemlerden kaçınmıştır. Çünkü milli mücadelenin esas amacı vatanı düşman işgalinden kurtarmak olduğundan ve bunun için de dış desteye duyulan ihtiyaçtan dolayı Ali Fuat Paşa da Bolşevik Rusya ile ilişkileri zedeleyecek söylemlerden uzak durmuştur.

İsmet İnönü'nün Bolşeviklik için ne düşündüğüne birkaç cümle ile değinirsek onun da Bolşeviklik aleyhine olduğunu 02.09.1920 tarihinde Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olarak Kazım Karabekir'e gönderdiği telgrafta söylediklerinden çıkarabiliriz. Bu telgrafında İsmet Paşa şunları belirtmiştir: "Heyet-i Vekile'nin 2 Eylül tarihli mütalaa ve kararından anlaşılacağı üzere komünist inkılabı yapmak suretiyle memleketi bila kayd-u şart Sovyet amaline tabii satılık bir esir haline getirmek için faaliyet vardır. Bizim amacımız Sovyet Rusya ile münasip şartlarda ittifak yapmaktır. Yoksa komünist inkılabı perdesi altında Sovyet esareti bir felaket olacaktır."⁵²

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan ve çok ağır bir ateşkes anlaşması imzalayan Osmanlı Devleti tarih sahnesindeki son demlerini yaşarken Milli Mücadele ile bu devletin enkazından Türkiye Cumhuriyeti doğmaktaydı. Bu yeni devletin doğumu oldukça sancılı olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti'ne istedikleri anlaşmayı kabul ettiren itilaf devletleri kendi imzalarının olduğu Mondros'a aykırı olarak Anadolu'yu işgale başlamışlar ve Anadolu'da Milli Mücadeleyi tetiklemişlerdi. Milli Mücadele hemen hemen bütün kaynakları elinden alınan bir millet için hiç de kolay olmamıştı. Bu mücadelenin başarısı için mutlaka dış destek gerekliydi.

50 Cebesoy, Moskova Hatıraları(Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya), 59-60.

51 Ali Fuat Cebesoy, Bilinmeyen Hatıralar(Kuvayı Milliye'nin İç Yüzü), Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2011, 420-421.

52 Karabekir, a.g.e, IV, 1827- 1829.

Bu destek ise o dönem ancak emperyalist devletlere cephe açtığını belirten Rusya'dan alınabilirdi. Bunun için Milli Mücadele'nin lider kadrosu kurtuluş mücadelesinin başlangıcında her ne surette olursa olsun Bolşevik Rusya ile münasebetlerin bir an evvel başlaması gerektiğini düşünmekteydiler. Bolşeviklerin mazlum milletlere istiklal sözü veren beyanatları bu kadroda ister istemez Bolşeviklere karşı bir sempatinin oluşmasını da sağlamıştı. Ancak Bolşeviklik tanınmaya başlanmasından ve Bolşeviklerin Batı emperyalizminden farksız olarak ülke üzerinde tahakküm kurma niyetlerinin anlaşılmasından sonra Bolşevikliğe karşı duyulan sempati azalmıştır. Buna rağmen yine de Rusya'dan dış yardım alabilmek için Bolşeviklik aleyhine ayan beyan konuşulmamıştır. Böyle yapmak yerine Anadolu'daki Bolşeviklik faaliyetleri Türkiye Komünist Fırkası'nın Milli Mücadelecilerce kurulup bunların denetimine alınması ile kontrol edilmiştir. Bunda amaç hem Komünist Rusya'yı incitmemek hem de ülkede baş gösteren komünizm faaliyetlerini kontrol altına alabilmektir.

Mustafa Kemal, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Orbay'ın hatıratlarında Milli Mücadele'nin lider kadrosunda ilk başlarda Bolşevikliğe karşı bir eğilimin olduğunu sonradan bu eğilimin yerini Bolşevikliğe karşı alınan önlemlere bıraktığı görülür. Bolşevikliğe karşı tedbir alınmasının en önemli nedeni ise Bolşevikliği benimsemiş bir Türkiye'nin Rusya'nın kontrolüne gireceği korkusuydu. Kazım Karabekir ve Ali Fuat'ı hariç tutarsak diğer liderlerin hatıratında Bolşeviklik lehinde veya aleyhinde açık bir görüşün açıklanmadığı görülür. Bunda 1919'dan 1920 yılına kadar istekli bir şekilde savunulan Bolşevikliğin daha sonradan kontrollü bir şekilde engellenmeye çalışılması ve hatıratlarda Bolşevik taraftarı görünmemek için yapıldığı düşünülebilir.

KAYNAKLAR

Akal, Emel, Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Akşin, Abtülhat, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Mango, Andrew, Atatürk, Çev: Füsün Doruker, Sabah Yayınları, İstanbul, 2000.

Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.

Atatürk, Mustafa Kemal, Medeni Bilgiler(Uygarlık Bilgileri), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2017.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, III, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, IV, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, VI, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, VIII, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, IX, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, X, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, XI, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, XII, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Aydemir, Şevket Süreyya, Tek Adam, I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976.

Cebesoy, Ali Fuat, Milli Mücadele Hatıraları, Temel Yayınları, İstanbul, 2017.

Cebesoy, Ali Fuat, Moskova Hatıraları(Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya), Temel Yayınları, İstanbul, 2017.

Cebesoy, Ali Fuat, Bilinmeyen Hatıralar(Kuva-yı Milliye'nin İç Yüzü), Temel Yayınları, İstanbul, 2011.

Kandemir, Feridun, Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay, Sinan Matbaası, İstanbul, 1965.

Karabekir, Kazım, İstiklal Harbimiz, I- V, Emre Yayınları, İstanbul 1995.

Karabekir, Kazım, Paşaların Kavgası, Emre Yayınları, İstanbul, 2005.

Orbay, Rauf, Cehennem Değirmeni(Siyasi Hatıralarım), II, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.

Sonyel, Salahi R, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I, Türk Tarik Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Yrd. Doç. Dr.

Salih AKKANAT

Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve
İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
salih.akkanat@gmail.com

Eser Geçmişi: 23 Kas 2017/27 Kas 2017

DOI: 10.21551/jhf.357198

Kemalist Modernizmin İnşası ve Gelenekçi- Muhafazakârlık: İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Terbiye Düşüncesi

*Costruction Of Kemalist Modernizm and Tradionalist Conservatism:
İsmail Hakkı Baltacıoğlu And His Philosophy Of Education*

ÖZET

Bu makale, Kemalist ideolojinin hegemonya alanının yerleşmesinde genellikle göz ardı edilen gelenekçi-muhafazakâr varyantın bazı temel unsurlarını belirginleştirmeyi amaçlıyor. Makale, Kemalizmi dar anlamda bir bürokratik-politik modernleşme projesi olarak, otoriter modernist etkilerle anti-modernist tepkilerin çarpıştığı bir arena şematizmine indirgemek gibi teorik bir basitleşmeden kurtulma olanağına işaret ediyor. Gelenekçi muhafazakârlık, Kemalizmin bürokratik siyasal modernleşme projesinin en temel boyutlarından birini temsil eder. Bu eklemlenme, özellikle dönemin gelenekçi muhafazakâr yazarlarının yazılarında belirgindir. İ. Hakkı Baltacıoğlu, Kemalist modernleşme projesini Türk gelenekçi muhafazakârlığı ile eklemlenmeye çalışan yazarların en önemlileri arasında yer alır. Yazı özellikle onun eğitim ve terbiye düşüncesi ile modernleşme arasında kurduğu bütüncü ilişkiye odaklanıyor.

Anahtar Kelimeler: Kemalizm, modernleşme, gelenekçi-muhafazakârlık, terbiye, İ. Hakkı Baltacıoğlu

ABSTRACT

This article aims to highlight some of the key elements of traditionalist-conservative variant of Kemalist ideology which is often ignored in the settlement of its hegemony. The article is pointing an opportunity to get rid of a theoretical simplification about Kemalism and its bureaucratic-political modernization project. Tradionalist conservatism is one of the main dimensions of bureaucratic-political modernization project of Kemalism. İ. Hakkı

Baltacıoğlu is an important scholar which aims to articulate traditionalist-conservatism with Kemalist modernization Project. The article especially focuses on the complementary relationship established by Baltacıoğlu on the idea of education and modernization Project.

Keywords: Kemalism, modernization, traditionalist-conservatism, education, İ. Hakkı Baltacıoğlu

Giriş

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, terbiye felsefesi üzerine yazılarına meşrutiyet döneminin hemen ardından başlamış, yazılarında çok sık tekrarladığı gibi 'ilmi esaslarla' ve 'titizlikle' terbiye felsefesi üzerinde çalışmayı amaçlamıştır. O'nun düşüncesinde terbiye sadece, mazinin yeni nesillere aktarılarak gelenek hattının sağlamaştırıldığı bir yöntem değil, daha çok yeni toplum yapısının gereksinimlerine uygun tarzda fertler yetiştirmektir. Tanzimat ve Meşrutiyet'ten Cumhuriyete geçiş sürecinde değişen ve değişmesi lazım gelen terbiyenin işlev ve amaçlarından bahsederken, Cumhuriyet'in milli kimlik kurgusundan ideal yurttaş anlayışına, Durkheim ve Spencer sosyolojisinin de etkisiyle organik ve hiyerarşik toplum fikrinin ulus-devlet anlayışı içinde yapılandırılmasına ve gerekçelendirilmesine kadar geniş bir alan üzerinde Kemalist kuramlaştırmaya katkıda bulunmuştur.

Uygulamada sorunlar çıkmış olsa bile bugün, Türk muhafazakâr sağ siyaset düşüncesi içinde benimsenmesinin de kanıtladığı gibi, geleneksel ve muhafazakâr değerler ve idealler etrafında birleşen toplum nezdinde radikal cumhuriyet modernizminin kabul bulmasında dönemin gelenekçi-muhafazakâr çizgideki aydınlarının katkısı yadsınamaz. Genellikle Kemalist toplum ve siyaset vizyonu ile muhafazakârlar arasındaki eklemlenme, yeni-muhafazakârlık olarak adlandırılan düşünce çizgisi üzerinden gerçekleşir. Klasik anlamda muhafazakârlık, 'kültürel yozlaşma' kavramı altında, sanayileşme, kentleşme ve kapitalist ekonominin gelişmesine paralel olarak ilerleyen modernlik ve değişme fikrine karşı gelir (Ergil, 1986: 140). Klasik muhafazakârlığın politik ve ekonomik toplum tasavvuruna yön veren düşünce, bu yozlaşmanın tahribatından sürekli gelişme ve ilerleme içinde olan bir dünyada nasıl kaçınılması gerektiğidir. Yeni-muhafazakârlığın 'sürece' odaklanması ve ona karşılık bulmasının 'gerilimi' ise farklıdır. Yeni-muhafazakârlık, şimdiye değin varlığını sürdürebilen kurum, uygulama ve değerleri son derece heterojen ve parçalanmış durumda olan geçiş sürecindeki toplum yapısının henüz tam yerleşmemiş kültürel ortam ve değerleriyle uzlaştırmayı amaçlar (Ergil, 1986: 140). Bu bakımdan Türk-gelenekçi muhafazakârlığının 'felsefi ve siyasal bir dil olarak berraklaştığı kritik dönem olarak, radikal modernizm tasavvurunun politik uygulamalara dönüştüğü erken cumhuriyet dönemi'nin gösterilmesi tesadüf değildir (İrem, 1997: 54).

Baltacıoğlu'nun terbiye düşüncesi de yeni toplum ve düşünce dünyasının gerekleriyle gelenekleri uzlaştırmayı dener. Terbiye yoluyla Cumhuriyetin yeni kuşakları, köklerini ve geleneklerini unutmadan ve hatta bu kökleri hatırlamanın sağladığı üstünlük duygusunun öz-güveni içinde, ulus-devletin bir 'parçası' olma rolünü içselleştireceklerdir. Baltacıoğlu'nda terbiye ve pedagoji, kültür ve gelenek vurgusuna rağmen etkileşimlerle oluşan bir tarihe

ve ulus fikrine gönderme yapmanın ötesinde Türk ırkının altını çizer. Bu bakımdan yeni-muhafazakârlığın Kemalist öğretisi içindeki rolü kesindir. Diğer taraftan Kemalist eğitim ideolojisinin öngördüğü yurttaş tipinin 'paternalist' bağlantıları, sosyal ve kültürel bir kurum olarak aile, ebeveynlerin, mürebbilerin, ustaların 'gerçek' hayata intibak sağlamada terbiye edici işlevleri vurgulanmak suretiyle sağlanmaktadır.

Baltacıoğlu düşüncelerini sistematik bir düzene koymakta yalnız değildir. Kadro aydınlarının Kemalizmi pozitivist-modernist bir doğrultuya yöneltme gayretleri karşısında Baltacıoğlu'nun *Yeni Adam* ve Peyami Safa'nın *Kültür Haftası* dergileri etrafında toplanan yeni-muhafazakâr çizginin öncü isimleri, 'ananeci', 'şahsiyetçi', 'ahlakçı' ve 'muhafazakâr' ilkeler temelinde Kemalizme ve yeni topluma şekil vermeye çalışmışlardır. Bu grubun ortak özelliği, materyalizm, bilimcilik, akılcılık, islami tepkicilik ve tutuculuk, dini skolastisizm, marksizm, kozmopolitanizm, entellektüelizm, Aydınlanmacılık, formalizm, liberalizm, ferdiyetçilik ve cemiyetçilik karşıtlığıdır (İrem, 1997: 62) İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun terbiye düşüncesinden hareketle, yeni-muhafazakâr çizginin rehberlik edindiği ilkelerin çerçevesini oluşturduğu Kemalist muhafazakârlık ve milliyetçilik anlayışı açıklık kazanabilir. Özellikle Kemalist eğitim anlayışının öngördüğü yurttaş profili, ulus ve toplum görüşü ve demokrasi vizyonu ile Baltacıoğlu'nun fert ve toplum terbiyesi üzerinden bu konularda geliştirmiş olduğu gelenekçi-muhafazakâr yorum arasındaki yakın ilişki, Kemalizmin 'ilerici' ve 'çağdaş' olma niteliğinin pek fazla vurgulanmayan 'muhafazakâr' veçhesine açıklık getirebilir. Bu amaçla önce Baltacıoğlu'nun terbiye düşüncesi üzerinde durulacak daha sonra Kemalist eğitim anlayışı ile olan bağlantıları vurgulanmaya çalışılacaktır.

1. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Pedagoji

Baltacıoğlu ferde yerel ve milli bir karakter ve öz izafe eder; böylece tüm soyut kavram ve düşüncelere karşı olan nefretini ilan ederken, evrenselliğe de karşı olduğunu belirtir. Genel olarak dinin ve özel olarak da İslam'ın, 'hayat sahasında' hareket ve hürriyet mesafesini kaplayacak denli ağırlığının olmasını eleştirir. Cumhuriyet öncesi döneme yönelttiği eleştirilerin başında dinin sadece 'itikat' alanında değil 'ahlak, hukuk, iktisat' gibi toplum hayatının bütünü üzerinde taşıdığı rol gelir (Baltacıoğlu, 1930a: 6). O'na göre Tanzimat, ferdin 'bedende, fikirde, duyguda ve harekette hür ve serbest olması için lazım gelen' din çemberinin genişlemesini sağlayarak 'muasır medeniyetlere mahsus olan istiklali kazanma' kazanma yolunda önemli bir adım atmasını sağlamıştır (Baltacıoğlu, 1930a: 6). Tanzimat'la birlikte başlayan Türkiye'nin 'Orta Zaman'dan çıkış süreci 1908 Meşrutiyet inkılabı ile daha da pekişmiştir. Ancak, söz konusu süreç yönetsel ve siyasi anlamda 'eski düzen' karşısında bir kırılmayı temsil ediyorsa bile, terbiye konusunda Tanzimat okulları 'aynı vücut sefaleti, aynı iskolaistik, aynı sırrilik, aynı şahsiyetsizlik' içinde 'eski kıymetleri' 'ruhlara ekmekte' idiler (Baltacıoğlu, 1930a: 6). Anayasal, kurumsal ve siyasal atılım, 'asrileşmek hususunda' yeni bir toplum oluşumu için elzem olan fikir terbiyesi, kalp terbiyesi, ahlaki şahsiyetin inkişafı hususunda gerçekleşmemişti. Oysa Baltacıoğlu'na göre Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet, adalet ve musavat mefkûrelerinin 'ilim ve medeniyet' değerleriyle desteklenmesi gerekirdi. Meşrutiyet pedagojisi, 'bedende, duyguda, fikirde, fiilde hürriyetten ibaret bir şahsiyetçilik' kurmaya çalışmışsa da eski düzeninin temelleri çok derin ve sağlam olan skolastik anlayışını yıkmak mümkün olmamıştır.

Yine de Baltacıoğlu, 1916'ya doğru Türk eğitiminde Avrupa milletlerinin eğitim sisteminde olduğu gibi, 'müspetçi, tabiatçı, şahsiyetçi bir maarif' haline gelmek yönünde önemli mesafeler katedildiğini vurgular (Baltacıoğlu, 1930a: 6). Baltacıoğlu'na göre Meşrutiyet pedagojisinin amacı 'adam, vatanđaş, kuva ve kabiliyeti mükemmel insan yetiştirmek[tir]' (Baltacıoğlu, 1930a: 6); o amaçla kendi yazmış olduğu 'Coğrafya'nın tedrisi usulü, Hendesenin tedrisi usulü, El işlerinin tedrisi usulü' gibi kitaplarında her dersin toplumsal amaç ve işlevlerini vurgulamak ve yeni müfredatı 'içtimai' ihtiyaçlar temelinde oluşturmak yerine, sadece 'tedris tekniğine' değinmiştir. Bu bakımdan Cumhuriyete gelindiğinde Türk mürebbisi derslerin tedrisinde teknik anlamda son derece gelişmiş bir bilgi birikimine sahiptir ancak Meşrutiyet düzeninin açığa çıkarmış olduğu 'pek mühim ilim ve felsefe' meselelerini kavramaktan uzaktır.

Cumhuriyet devrine kadar eksikliği fazla hissedilmeyen pedagojinin görmeyi ihmal ettiği sorunları Baltacıoğlu üç başlıkta toplar: 'Evvela demokrasi mefkuresinin Türk mürebbilerine tevdi ettiği şahsiyet harci, ikincisi terbiyenin dinin velayetinden tamamiyle kurtularak ilmi ve nasuti bir velayete intikal etmesi, üçüncüsü yeni cemiyatte ilmin ve ilim harsinin aldığı müstesna ehemmiyet' (Baltacıoğlu, 1930a: 6). Böylece dini tefekkürün emrinden kurtulması gereken pedagojinin, yeni bir toplum ve ulus yaratmak yolunda ilmin emrine koşulması gerektiğini, Cumhuriyet vizyonunun gereksinmesi olarak sunma gayretine girer Baltacıoğlu. Terbiye, yeni bir hayatı yoktan var eden sihirli bir güç değil, 'tarihi ve bünyevi sebeplerden dolayı tabiatıyla ve zuretiyle vücuda gelen içtimai inkılapları ruhlarda tesis ede[n]' bir tekniktir (Baltacıoğlu, 1930a: 9).

Yeni bir terbiye için önce yeni bir toplumun oluşması gerekir. Bu durumda pedagoga düşen görev, cemiyet için yeni bir 'mefkure' icad etmek olamaz; yapması gereken cemiyette mevcut halde bulunan yeni hayat 'mefkuresini' terbiye hayatına indirmektir (Baltacıoğlu, 1930a: 9). Dolayısıyla değişen ve yeni bir şekle giren toplumsal hayata uygun düşünce ve eylemde insan yetiştirmektir. Cumhuriyetin eğitim ideolojisi içinde de benzer bir yaklaşımın hakim olduğunu görmek mümkündür. Örneğin 1926 tarihli İlkmekepe Müfredat Programı, 'genç nesli muhitine faal bir halde intibak ettirmek suretiyle iyi vatanđaşlar yetiştirme[yi]' amaçlar (Üstel, 2004: 131). Bu 'intibak' süreci 'öğrenmeyi olduğu kadar koşullanmayı, uyum sağlamayı olduğu kadar içselleştirmeyi de öngörmektedir'(Üstel, 2004: 132).

Terbiye'nin öznesi fertler olduğu kadar toplumdur da; değişme dönemlerinde düzen ve istikrarın sağlanması toplumun disiplin altına alınmasından geçer. Bundan böyle 'tefekfüre, felsefi zihniyete, terkipçi zekâlara ihtiyaç gösteren hakikaten milli ve insani muammalardır. O halde pedagojiyi yalnız bir usulü tedris ananesi şeklinde teşhir eden eski telakkiden biraz uzaklaşmak, gayeler ve felsefeleri üzerinde çalışmak zamanı artık gelmiştir' (Baltacıoğlu, 1930a: 8).

2. Terbiye Felsefesi ve Umumi Pedagoji

Cumhuriyet pedagojisi, fertlerin salt teknik güce vakıf olduğu kanaatkâr eğitim anlayışından daha fazlasına ihtiyaç duymuştur. Eğitim ve ulusal bilinç arasında yapısal bir ilişki vardır. Dolayısıyla ulusal birlik duygusu etrafında kültürün seferber edilmesi fertlere hitap eden bir eğitim dilinden çok kitleye ya da 'yığına' hitap eden bir dil gerektirir. Cumhuriyet ideolojisinin ihtiyaç duyduğu pedagojide, fertlerin 'hususî' eğitiminden çok ulusal bilinç doğrultusunda 'umumun' eğitilmesi önem kazanır. Cumhuriyet toplumunda pedagoji

artık yalnız ‘çocuk terbiyesini tetkik etmez; ferdin bütün terbiye hayatındaki hadiselerini terbiye eder...yeni zamanlarda çocuk, genç, ihtiyar, bütün insanların terbiyesi endişelere, mülâhazalara zemin ol[maktadır]’ (Baltacıoğlu, 1930b: 32).

Bu doğrultuda Baltacıoğlu'nun terbiye tanımı ve pedagoji anlayışı ile Kemalist eğitimin hizmet ettiği idealler arasındaki bağlantılar açıklık kazanır. Sınıfsız ve imtiyazsız bir toplum idealinin gerçekliği, eğitim ve pedagojiye atfedilen rol ve işleve bakıldığında yerini, işbölümüne dayalı, kişilerin ‘vasıflarına’ göre sınıflandırıldığı ve o sınıfın özellikleriyle donanımlı olduğu, yine de herkesin ulusal ülkü altında eşitlendiği organik ve hiyerarşik toplum yapısının doğallaştırıldığı bir düzen fikrine bırakır. Atatürk'e göre köylü, çiftçi, sanayi erbabı, işçiler ‘hep birlikte halkı meydana getirirler’ (Kaplan, 2002: 134). Bu nedenle ‘bütün halkımızın bilumum fertleri bir diğerinin yardımcısı ve kollayıcısıdır. Bir diğerinin çalışmalarının sonuçlarına muhtaçtır’ (Kaplan, 2002: 134). Demokrasinin halkın hâkimiyeti demek olduğunu ve demokraside ‘sınıf, imtiyaz, asalet’ ten bahsedilemeyeceğini söyleyen Baltacıoğlu da, demokrasinin bir ‘iş ve istihsal milleti’ (Baltacıoğlu, 1930a: 19) olduğunu söyler. ‘Bu müsavat ve iş unsurunu tanımayan, onu herhangi terbiyevi, ahlaki mülâhaza ile olursa olsun, ikinci veya sonuncu bırakan bir pedagoji demokrasi zıddı bir pedagojidir’ (Baltacıoğlu, 1930a: 20). Güçlü bir toplum yapısı için, fertlerin bireysel tecrübeleri ve yalnız başına ele alınmaları kâfi gelmez; bunun için ‘içtimai, ahlaki tesanüdün tabii ve salim bir iş bölümünün’ gerçekleştirilmesi gerekir. Cemiyet, Baltacıoğlu için, ‘fertlerin yekûnu değil, belki zümrelerin vücutte getirdiği yine bir zümredir’ (Baltacıoğlu, 1930a: 22). Bu amaçla, ‘sağlam cemiyet için, sağlam şahsiyetler’ yetiştirmek gerekir (Baltacıoğlu, 1930a: 23). Mürebbi, bu nedenle, ferdi herşeyin üstünde gören, ‘hafıza, zeka, muhayyile’ gibi fertçi yeteneklerle meşgul olan bir pedagoji anlayışı yerine, ferdin toplum hayatı içindeki yeri ve öneminden hareketle ‘ilmi, iktisadi, ahlaki, bedii hatta ali şahsiyetle mücehhez insanın teşekkülü[ne]’ yönelmelidir. İşte bu nedenle yeni toplum hayatının ihtiyaç duyduğu pedagoji, ‘tedris pedagojisi’ yerine ‘teşkilat pedagojisi’ olmak zorundadır (Baltacıoğlu, 1930a: 16). Baltacıoğlu'nun deyimiyle ‘burjuva’ fikirlerine hizmet eden, ‘hür tahsil, hür meslek, hür san'at fikrinin’ tecellisi olan programların yerine, ‘el işi resim, bahçe, mutfak, marangozhane, demirhane işleri’ gibi iş ve halk pedagojisine yönelmek demokratik toplumun da bir gereğidir (Baltacıoğlu, 1930a: 19).

Baltacıoğlu terbiyenin işlevini açığa çıkarmak, gerekliliğine inandırmak amacıyla doğal yaşam ve toplumsal hayat arasında benzerlikler kurar. Doğal yaşam içinde hayvanlar arasında cinslerine göre doğaya uyum sağlamak bakımından farklılıklar olduğu gibi ‘aynı medeniyet içinde muhtelif sınıflı, muhtelif seviyeli insanlar[ın] terbiyesi’ arasında da farklar vardır (Baltacıoğlu, 1930b: 8). İster umumi muhit içinde olunsun isterse mesleki bir muhit, terbiye ‘insanın muhitinden aldığı itiyatlardır’(Baltacıoğlu, 1930b: 6). Muhitin insanın üzerinde bıraktığı değişmez özellikleri olduğunu söyler Baltacıoğlu. O'na göre ‘terbiye= (muhit, fert)’tir (Baltacıoğlu, 1930b: 15). Ferdi hayvanlar gibi kendi kendine büyüyen bir mahluk olarak tanımlamak kafi değildir; toplumsal bir varlık olan insanın tekamül edebilmesi için ikincil sosyalizasyon kurumlarına ihtiyacı vardır. Bu anlamda terbiye, ‘reşit ve kâmil bir neslin sabi ve acemi bir nesli içtimaileştirmesidir’ (Baltacıoğlu, 1930b: 6).

Baltacıoğlu için terbiyenin en önemli özelliği ferdin ‘mücerret’ bir topluma değil ‘muayyen’ bir topluma ‘tetabuk’ ettirilmesidir. ‘Mücerret’ fikirler doğrultusunda ferdin terbiye edilmeye çalışılması eski pedagojinin özelliğidir (Baltacıoğlu, 1930b: 8). Bütün zamanlarda ve mekanlarda geçerli, evrensel bir terbiye kuralı yoktur; toplum hayatı ve müesseseler

sürekli değiştiğine göre, terbiyede değişmelidir. Tarih ve etnografya, Baltacıoğlu için soyut fikirlere müteşekkil bir insan tasavvurunun varlığından değil, ‘cemiyetlerle ve cemiyetteki hususi muhitlerle’ birlikte değişen adamların varlığından bahseder (Baltacıoğlu, 1930b: 8). Bu bağlamda terbiye, ‘ferdin insiyaklarını muhite göre tanzim etmek demektir’ (Baltacıoğlu, 1930b: 37). Örneğin, Yunanlılarda terbiye, ‘adaletin neşvünemasına müsait bir zemin olmuştur. Cermenlerin terbiye muhiti, nizam ve kanun adamı yetiştirmek için, Anglosaksonların terbiye muhiti istiklâl ve ferdiyet sahipleri yaratmak içindir’ (Baltacıoğlu, 1930b: 38) O halde terbiyeyi farklı muhitlerde farklı amaçlara neyin yöneltmiş olduğunu sorar Baltacıoğlu (Baltacıoğlu, 1930: 38). Bu, kültüre ve millete ait değişmez özellikler ve ‘insiyaklar’ olduğu düşüncesinden hareketle yanıtlanabilecek bir sorudur. Her muhit kendine özgü bir fert anlayışına sahiptir. Bu durumda her muhit, ‘itiatların neşvüneması için elzem olan aksülâmelleri temin ede[rek], bir takım aksülâmelleri davet etmeyip muattal bira[karak], her iki gayeye muvafık olan mepsut yahut mâhut diğer itiyatlara müracaat ede[rek]’ (Baltacıoğlu, 1930b: 40) ferdi evrensel ve mücerret bir toplum anlayışının uzağında ‘kendi’ çevresiyle uyumlu ve barışık hale getirebilir. Dolayısıyla mürebbilere düşen görev, ‘muhitin verdiği terbiyeyi ikmâl ve tanzim etmektir. Şu halde mürebbinin gayesi ait olduğu memleketin muhitine göre değişecektir’ (Baltacıoğlu, 1930b: 119).

Baltacıoğlu muayyen-mücerret ayrımından yola çıkarak, cumhuriyet ve demokrasi değerlerinin görelileştiği bir sonuca ulaşır. Toplumların karşılaştırmalı bir analizinden gücünü alan evrensel bir fert anlayışı ve demokrasi yorumu, kültüralist bakış için tehlikelidir. Meşrutiyet devrinden farklı olarak demokrasi mefkûresinin ışığında Cumhuriyet devrinde pedagojinin amacı, ‘herhangi bir mefkûreye göre adam yetiştirmek değil, zamanın türk cemiyetinin muhtaç olduğu nazari ve ameli fakat hakiki adamı yetiştirmektir.’ Ona göre ‘milli şartların emrinde olmayan, mücerret hukuk formüllerinden doğmuş bir demokrasiye ne tarihte ne de bugünkü dünyada rastlan[mıştır]’ (Baltacıoğlu, 1943: 2). Baltacıoğlu’na göre demokrasi de cumhuriyet gibi bir rejimdir ve ‘her siyasi rejim gibi uyarlandığı sosyal gövdenin tabiatına göre’ gelişir, bu nedenle ‘demokrasi yok demokrasiler vardır... öyle demokrasiler vardır ki bazı ana prensiplerinde zıtlık görülür. Demokrasi sözünü yalnız kullanmamalı, milleti ile birlikte kullanmalı ki anlaşılın’ demektir (Baltacıoğlu, 1944: 2). Böylece Baltacıoğlu cumhuriyet ve demokrasi rejiminin kültürel dinamiklerden beslendiğini iddia eder. Bu nedenle demokratik bir toplumda, ‘kastın bir zerresi’ olmanın ötesinde ‘hem fikren’ ‘hem de fiilen’ son derece ‘fail’ konumundaki fert ‘Cumhuriyetin şahsiyeti’ olmak hasebiyle kendi kültürel ve milli kökleriyle bağlı olmalıdır (Baltacıoğlu, 1931: 63).

‘Cumhuriyet şahsiyetinin tekâmül etmesi’, bir ‘gençlik teşkilatının’ ortaya çıkması, ‘mektepsiz ve yurtsuz gençleri yetiştirmek, barındırmak için değil, doğrudan doğruya Türk kültürü ve asri medeniyet tekniğiyle onları kuşatmak için bir gençlik kurumu[nun]’ varlığına ihtiyaç duyar ((Baltacıoğlu, 1950: 29). Bu kurumun amaçlarını Baltacıoğlu şöyle tanımlar: ‘Türkiye’nin bütün gençlerine toplu hayat yaşatmak; onlara müşterek mesuliyet duygusunu aşılama; onlara kolektif neşeyi tattırmak; onlara Türk rejimi istikametinde bir moral vermek; onlara yürüyüş, musiki, tiyatro, edebiyat zevklerini vermek; onlara yeni umaniyeti, yani ilimciliği, endüstriciliği, müsavatchılığı aşılama’ (Baltacıoğlu, 1950: 29-30). Cumhuriyet Halk Partisi’nin beşinci kurultayında kabul edilen 1939 tarihli parti programının, ‘Yığılma Yetiştirme ve Halkevleri’ bölümüne atıfta bulunan Baltacıoğlu ‘Türkün derin tarih ve medeniyetini bilmesine fevkalade ehemmiyet veren... klasik okul terbiyesinin dışında yığılma devamlı ve yeni Türkiye’nin ileri gelişme yollarına uyar bir halk terbiyesi vermeyi mühüm

gören' anlayışı yücelterek, Cumhuriyet yurttaşının sahip olması gereken nitelikleri hakkında fikir verir (Baltacıoğlu, 1950: 40).

Eflatun'un terbiyeyi vücut ve ruh güzelliğinde arayan yorumu da, Çiçero'nun terbiyeyi çocuğu insan haline getirme sanatı şeklinde anlaması da, Rousseau'nun terbiyeden insanın doğal eğilimlerine geri çekilmesi ve bozulmamış saflığın öğrenildiği bir yöntemi anlaması da tümüyle mücerret ve müphem fikirlerdir, olandan değil olması gerekenden bahsederler; bu nedenle ferdin terbiyesinde usul oluşturmazlar (Baltacıoğlu, 1930b: 21). Baltacıoğlu'na göre bu tanımların tümü terbiyenin gerçek kapsamı hakkında fikir vermekten uzaktır. Dolayısıyla bunlar belki 'terbiye siyasetince' makul görülebilirler ancak hiçbir zaman 'ilmi' bir terbiye tanımı vermezler (Baltacıoğlu, 1930b: 32). İlmi bir terbiye anlayışı, toplumun gerçek hayatı içinden 'kendi sebep ve kanunlarına tabi' tutulduğunda geçerlilik kazanır. Bu bakımdan Durkheim'ın terbiye tanımının ilmi olduğunu söyler Baltacıoğlu: 'terbiye, ergin nesillerin, içtimai hayata elverişli olmayanlar üzerinde yaptığı tesirdir' (Baltacıoğlu, 1930b: 32). Toplumsal hayatın sürekliliğini sağlamak terbiyenin en önemli işlevleri arasındadır. Mazinin kurumlarını bugüne taşımak anlamında değil, değişen toplum yapısına göre fertleri tanzim etmek anlamında terbiye toplumsal sürekliliği sağlar. Değişen toplumun, aşiret ya da kabilevi olması durumunda terbiyeye ihtiyaç yoktur. Ancak sanayileşme ve kentleşmenin getirdiği toplumsal farklılaşma ve gelişme ortamında, farklı seviye ve sınıfların ortaya çıkmasıyla birlikte toplumda farklı işlevlere sahip fertlere ihtiyaç vardır. Bu 'taksimi amel ve ihtisas devri[nde]' bu amellere ve mesleklere göre adam yetiştirme ihtiyacı önem kazanır (Baltacıoğlu, 1930a: 28). Bu gibi durumlarda bir yandan yeni cemiyetin ihtiyaç duyduğu, 'yeni ve fikirli mesleklerin muhtaç olduğu şuurlu yani mütehasıs ve mütefekkir adamları yetiştirmek' (Baltacıoğlu, 1930a: 28) bir yandan da 'müterecki cemiyetin bütün diğer cemiyetlerle hali temasta olan kıymetlerinin masuniyetini manevi istiklâlini gözetmek mütefekkirlerin başlıca vazifesi'dir (Baltacıoğlu, 1930a: 28).

Baltacıoğlu'nun işlevsel ve organik toplum anlayışı içinde her meslek onu uygulayan ferde bazı 'itiatlar' kazandırır. 'Marangozluk, demircilik, çiftçilik gibi vücutla yapılan işlerin kendisine mahsus bedeni terbiyesi vardır... aynı meslek sahibini şeklinden, vaziyetinden tanımak bile mümkündür. Marangozların, demircilerin, çiftçilerin bir türlü duruşu, yürüyüşü vardır'(Baltacıoğlu, 1930b: 85). Yine Baltacıoğlu'na göre herkesin vücudu 'ailesinin kalıbı içinde yoğrulur. Herkesin vücudu ailesinin meskeninin müsaade ettiği hareketleri, istikamet ve inhinaları kazanır. Ailede mevcut olan şeylerin, aletlerin, vasıtaların mefkudiyet yahut mevcudiyeti de insanların bilhassa çocukların çevikliğine, becerikliliğine bir tesir yapar. Zengin eşyalı ailelerin çocukları yatkın vücutlu, fakir eşyalı ailelerin çocukları da ham vücutlu olur' (Baltacıoğlu, 1930b: 78). Böylece, terbiyenin sadece ustalardan ya da mürebbilerden kaynaklanan bir öğrenme süreci olmadığını aynı zamanda toplumsal ve ekonomik koşulların yansımaları olan bir 'kaynaşma' anı olduğunu belirtir. Buradan ulusun hiyerarşik bir toplum örgütlenmesinin yansımaları olduğunu anlamak mümkündür; Baltacıoğlu, aile ve meslek karakterizasyonlarından bahsederken mürebbinin terbiye edici işlevinin sınırlarını da çizer. Gerekli ekonomik ve sosyal şartlara sahip olmayanların kapasiteleri, bilgi ve becerileri de sınırlıdır.

Terbiye yoluyla ferdin kişiliğinin oluşmasında ve sosyalleşmesinde ebeveynlerin ve mürebbilerin rolü belirleyicidir. Ferdin terbiye yoluyla sosyalleşmesi sadece neyi yapmasının değil neyi yapmamasının telkin edilmesiyle sağlanır. Baltacıoğlu'na göre ebeveynler ya da

mürebberler olmasaydı ‘çocuğun yalnız başına tecrübeleriyle muhitinde yaşaması da belki mümkün olmazdı... o halde mürebberlerin terbiyesini yani terbiyenin mürebber vasıtası ile olan kasti ve şuuri nev’i’ (Baltacıoğlu, 1930b: 37) tanımlanacak olursa, ‘ferdi muhitine tatbik için mürebberlerin ferdin tabii aksi tesirini tanzim etmeleri ve bu sayede yeni yeni aksi tesirler icat etmeleridir diyebiliriz’(Baltacıoğlu, 1930a: 37). Ferdin asıl terbiye olması bu ‘aksi tesirler’ sayesinde olur. Sobaya ya da kuyuya yaklaşması istenmeyen bir çocuğun, tokatla tembih edilmesi soba ve kuyunun çocuğa aksi tesir etmesini sağlayacak ve çocuk bir daha istenmeyen davranışta bulunmayacaktır (Baltacıoğlu, 1930b: 37). Baltacıoğlu’nun çocuğun sosyalleşmesi için verdiği örnekler, ulusal-millî kişiliğin oluşmasında ‘makbul-makbul olmayan fikirler’ ayrımını akla getirmektedir. Cumhuriyet kuşaklarının neyi düşünüp neyi düşünmemelerinin gerektiğini tanzim eden anlayışı besleyen bir pedagoji mantığı sunar Baltacıoğlu; böylece ideolojiler ve siyaset sahasını düzenleme yetkisini ‘eğilimlerin terbiyesi’ yoluyla otoritelerin eline verir. Nitekim Atatürk’te bu konuda uyarılarda bulunmuştur ‘mürebberlere.’ Ona göre ‘yazarların ve teorisyenlerin bir taraflı dinleyicisi vaziyetinde kalan Türkiye’nin çocukları hayata çıktıkları zaman...eleştirici, karamsar, millî bilinç ve disipline riayetsiz kitleler teşkil ederler...[bunun önüne geçmek için] genç dimağların öğrendikleriyle memleketin hakiki vaziyet ve menfaatleri arasında irtibat yapmasına yardımcı olmalıdır’ (Kaplan, 2002: 140).

Cumhuriyet ideologları, genç cumhuriyet nesillerini Baltacıoğlu’nun öğütlerini dinleyerek terbiye etmiş gibidir. Aklın yerine hisleri koymak, düşünme yetisini heyecanlarla ikame etmek Baltacıoğlu’nun ilmi terbiye analizinin öğütleri arasındadır. Baltacıoğlu’na göre, ‘ferdin zihnine fikirleri ithal etmek’ yetmez aynı zamanda ‘fikirleri hislerle teçhiz etmek’, terbiyenin başka bir vazifesi olmalıdır (Baltacıoğlu, 1930b: 58). ‘Terbiyenin fiili, heyecanları fikirler etrafında işleterek büyütme; yahut ataletle öldürmektir. Her iki suretin imkânı, harici, batini müessirlerin zuhuruna bağlıdır. Bu tesirler ise daima fikirlerdir. Terbiyenin bu fikirleri hislere kalbetmesi iki türlüdür’ (Baltacıoğlu, 1930b: 58). Birincisi fikirleri hislerle ilişkilendirmektir: ‘fikirler vasıtası ile doğrudan doğruya temayülleri ihya ederek, yahut fikirleri mevcut hislere bağlayarak... ilk defa vatan hissini terkip eden korku, hayat, menfaat, güzellik, taklit... gibi bütün temayülleri uyandıracak surette tarif ve tasvir ederse, bu tarzı talim, vatan fikri vasıtası ile bir takım temayüllerin uyandırılmasıdır ki doğrudan doğruya his terbiyesini teşkil eder’ (Baltacıoğlu, 1930a: 58). İkincisi, hisleri görev duygusuyla ilişkilendirmektir: ‘acemi nefere askerliği bir vatan vazifesi gibi talim ederek, ‘asker ol, silah tut, mevkiini müdafaa et, çünkü vatan senden bunu ister; askerlik vatanperverliktir, silah vatanın namusudur, mevki müdafaa etmek vatani sıyanet etmektir’... demek, askerlik hissini vatan hissine bağlamaktır. Vatan hissi acemi neferde evvelce vardı...Mürebber yeni fikri bu hislere karıştırdı... ‘Askerlik Allahın emridir, askeri Allah ta sever, ölürsen şehit, kalırsan gazi olursun!.. diyen Zabit ise aynı talimi Allah ve din hissine bağlıyor demektir. İşte gerek fikirleri heyecanlara, gerekse fikirleri mevcut hislere bağlamak suretile fikirler fiillere inkılâp eder’ (Baltacıoğlu, 1930a: 58). Baltacıoğlu’na göre, çocuğa ahlakı cana, bedene, açlığa, tokluğu bağlayarak anlatmak gibi terbiye’yi de kendi amaçlarından başka yüce bir ideale bağlamak gereklidir. Şüphesiz ulusal kimliğin oluşmasında umumun terbiyesi içinde benzer bir ‘taktik’ gereklidir. Örneğin Atatürk’e göre, öğretmenler ‘irfan ordusu[na]’ mensuptur, çünkü irfan ordusunun görevi ‘milletin istikbalini yoğurmaktır... [ve bu görevini] ölen ve öldüren birinci orduya [asker ordusuna] niçin öldürüp niçin öldüğünü öğret[erek]’ yerine getirir (Kaplan, 2002: 141).

Baltacıoğlu terbiyeyi, milli kimliğin yabancı tesirler karşısında aşınmasını engellemenin bir araç olarak görür (Baltacıoğlu, 1930b: 87). Gerçi millet tıpkı aile ve meslek gibi, kendiliğinden ferdi terbiye etmektedir: 'aynı milletin fertleri aynı seciyeleri, aynı terbiyeyi [taşır]...aynı fasilenin nebatları gibi -müşterek sıfatlara, milli seciyelere maliktirler' (Baltacıoğlu, 1930b: 86). 'Fert mensup olduğu millet tarafından az çok massedilmeğe mahkumdur' (Baltacıoğlu, 1930b: 86). Böyle olmakla birlikte, nesilleri millileştirmenin en kestirme yolu dil öğrenimidir; zira 'lisan, milliyetin en büyük abidesidir' (Baltacıoğlu, 1930b: 87). Bu nedenle yabancı lisan öğrenimi, özellikle çocuklarda milli bir şuur edinmede geciktirici hatta engelleyici bir etki yapar. Kültürel ve milli yozlaşmanın bir başka çeşidi, sanat, ticaret ve sına'at yoluyla gerçekleşir. Terbiye'nin engel olamadığı bu çeşit etkilenme ve yakınlaşmalardan kaçınmak gerekmektedir. Bu bakımdan Atatürk'te yeni nesillerin yetiştirilmesinde, 'birliği ile ters düşen bütün yabancı unsurlarla mücadele lüzumunu ve milli düşünceleri kemali istigrak ile her karşıt fikre şiddetle ve fedakarca savunma zarureti telkin edilme[sini]' istemiş (Kaplan, 2002: 138) ve 'yabancı fikirlerden, doğudan ve batıdan gelebilen bütün etkilerden tamamen uzak, milli ve tarihi karakterimizle uyumlu bir kültür' programının zorunluluğuna inandığını belirtmiştir (Kaplan, 2002: 138).

3. Türkçülüğün Üç Safhası ve İradi Türkçülük

Baltacıoğlu'nun Kemalizme bağlandığı tek nokta yeni 'terbiye' anlayışının gözetmesi gereken amaçlarla ideal Cumhuriyet yurttaşının oluşumuna yaptığı katkı değildir. Kemalizm, Baltacıoğlu'nun düşüncesinde bütün Türk tarihi açısından gelinen çok önemli bir aşamayı temsil eder. 'Yakın mazinin' yarattığı hayal kırıklığı ve dünya konjonktürünün zorunlu kıldığı 'değişme fikri' karşısında Kemalizm, Türk'ün ruhuyla yeni düzeni 'temaşa' haline sokacak bir imkan olarak görülür. Bu çerçevede, Türk modernleşmesine kendi özgünlüğü içinde gelişebileceği bir alan açmak amacındadır Kemalizmin. Modernleşme ancak Türk toplumuna yön veren ve halen yaşamakta olan kendi tarihsel ve kültürel dinamiklerimizin açığa çıkarılması ve keşfedilmesi yoluyla sağlanabilir. Kemalizm, ideal Cumhuriyet yurttaşının terbiye ve eğitiminde olduğu gibi toplumun baştan ayağa kalkındırılmasında da bu anlayışı rehberlik edinmelidir. Bu açıdan Baltacıoğlu Kemalizmi 'iradi Türkçülük' olarak tanımlar: 'iradi Türkçülük. Atatürk ile Türkçülük tablo gibi temaşa ve istigrak konusu olmaktan çıkar, yaratıcı ve aktif bir varlık olur. Bu safha iradi Türkçülük safhasıdır' (Baltacıoğlu, 1994: 37).

Ancak bu aşamaya gelinmeden önce milli bilinç tarihi açısından Baltacıoğlu için iki önemli evrenin anılması gerekir. İlki Abdülaziz devrinin son dönemleri ile Abdülhamit devrinin ilk zamanları arasında yaşanan 'fikri Türkçülük' devridir. Bu devir 'Osmanlı milleti ve Osmanlı dili[nin] çevirilerde, tarihi ve edebi metinlerde yerini 'Türk milleti ve Türk dili' terminolojisine bırakmasıdır. Millet bilinci bu devirde, 'tarihi müşahede, orjinalite hatsi, milli gramer, mantıki istikra ve istidlaller' şeklinde ortaya çıkmaktadır (Baltacıoğlu, 1950: 34). İkinci evre, milliyet bilincinin 'duygu alanına' girmeye başlamasıyla ortaya çıkan 'romantik Türkçülük' devridir. Bu dönemde Türklük, kıyafetten mimariye, oyunlardan masallara milli olan her şeye bir 'başkalık' ve 'güzellik' atfedilmesi anlamına gelir (Baltacıoğlu, 1950: 35). Panislamizm ve Panturanizm akımlarıyla birlikte romantik milli şuur ideolojik bir görüntü almaya başlar. Türk Ocakları bu romantik milliyetçiliğin 'mabedi' gibidir. Hamdullah Suphi, Mehmet Emin gibi Türkçüler, akımın önderliğini yaparlar. Romantik milliyetçilik Durkheim sosyolojisinden etkilenen Gökalp sosyolojisinde en son 'vuzuhunu' bulur. Buna göre millet, sosyal bir realitedir; dinin işlevi bilim ve milletin dışında görülmelidir; vatan, akli

bir kurgu olmanın ötesinde tarihi bir olgudur ve fertlerin dışında ve üstünde egemen bir varlık konumundadır (Baltacıoğlu, 1950: 35). Her iki akım da, özellikle romantikler, bilime, ekonomiye ve teknolojiye önem atfetmiş olmalarına rağmen sadece düşünce planında kalmış, daha ileri gidememişlerdir.

Kemalizme gelinceye kadar Türk toplumunun zafiyeti hep dışardan müdahalelerle giderilmeye çalışılmıştır. 'Mazinin enkazı altında can çekişen' Türk'ün hasta vücudundan 'çöken, ölen mazi[sini] atıp, altında henüz sıcak, henüz yaratıcı olan hayat kuvvetini bu[lan] ve onu canlı bir edebiyat, canlı bir ahlak şeklinde cesaretlen[diren]' ve 'ölüden diriye sıçramasını' sağlayan Kemalizm olmuştur (Baltacıoğlu, 1931: 9). Kemalist sıçrama ve 'terakki' hiçbir şekilde mazinin dışına çıkmak anlamına gelmez. O ne büsbütün mazinin içinde, ne de büsbütün dışındadır.

Baltacıoğlu muhafazakârlıktan değişmek zorunda kalmış ölü örflere körü körüne bağlılığı anlar ve bu nedenle onu eleştirir (Baltacıoğlu, 1994: 37). Kemalizmin 'maziyle' ilişkisine de bu eleştiri bağlamında yaklaşır. 'Gelenek' kavramını İngilizce 'tradition'; 'örf'ü ise 'opinion' kavramıyla karşılayan Baltacıoğlu'na göre bu kavramlar arasındaki fark geleneğin 'değişmeyen yani bütün zamanlarda canlı ve kuvvetli kalan örfleri tanımak' (Baltacıoğlu, 1950: 34) anlamına gelmesidir, yoksa 'değişmek zorunda kalan ölü örflere ve maziye' saplanıp kalmak değil. Bu bakımdan Kemalizm özü itibarıyla ananeci ya da anane düşmanı olmayan bir karakterdedir. Kemalist hareket, 'heyecan ve irade kahramanlığı olduğu kadar ilmi ve teknik kahramanlığıdır' bu nedenle 'yeni bir millet yaparken, yeni bir tarih yaratırken' bütün 'asri kahramanlık' hareketleri gibi işe 'tarlayı baştan aşağı temizlemek ve yeni binayı yepyeni malzeme ile ve yepyeni nispetlere göre inşa et[mekle]' (Baltacıoğlu, 1931: 61) başlamıştır; zira tarla aynı tarladır.

Kemalist Türkçülük anlayışı, Baltacıoğlu'na göre Gökalp'in 'din, dil, kültür' birliği şeklinde tanımladığı 'millet' anlayışını yansıtmaz. Ona göre Gökalp'in millet tanımında kültür, 'sosyal tipten sosyal tipe' değişme göstermektedir (Baltacıoğlu, 1973: 63). Oysa bir sosyal tipten diğerine değişmeyen 'yargılar' vardır ve bunlar gelenek olarak adlandırılır. Kişinin milletini en çok ispatlayan bu yargılardır. Bu yargılar arasında, mitler, masallar, dilin sentaksları, bezeme motifleri ve mimikler sayılabilir. Bunlar tarih öncesi devirlerde, toplumların 'doğum' çağında kolektif bilinç altına yerleşirler ve bir daha da ne kaybolurlar ne de bir sosyal tipten diğerine değişme gösterirler. Baltacıoğlu, Ziya Gökalp'in millet fikrinde, kültürün sadece dış özelliklerine göre tanımlandığını söyler; oysa millet gelenek yoluyla 'genetik kodların' nesilden nesile, toplumdan topluma aktarılmasıyla varlık bulur. Bu haliyle Gökalp'in tanımından çok Baltacıoğlu'nun yaptığı millet tanımının Kemalizme yakın olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Özellikle, erken Cumhuriyet döneminde ve Atatürk'ün bizzat katkıda bulunduğu Antropoloji Enstitüsü'nün çalışmaları, Türk Tarih ve Türk Dil Kurumlarının Türk Kimliğini tanımlamak için verdiği çabalar göz önünde bulundurulduğunda, millet anlayışının 'kültür' birliğinden çok 'ırk' birliğine yakın olduğu görünmektedir.

Nitekim Baltacıoğlu, Gökalp'in onun kendi teziyle çelişir biçimde, Kürt mü yoksa Türk mü olduğu buhranına kapıldığını sonrada Türklükte karar kıldığını şöyle anlatır: '[Gökalp] konuştuğu kürtçede, asıl kürtçede olduğu gibi, erkek dışı kelimeler bulunmadığını, türkçede olduğu gibi, konuştuğu kürtçenin de cinsiz kelimelerden oluştuğunu görmüştür. Gökalp bundan anlamış ki, milli dili, kelimeler arasında erkek, dışı ayırımı yapmayan bir dildir,

türkçedir. Bu düşünceden sonra Gökalp türklükte karar kılmış, sonra da en büyük türk bilgini olmuştur'(Baltacıoğlu, 1973: 65). Aynı şekilde Hatay milletvekili Ali Şelhum Devrim'de Atatürk'ün Hatay sorunu sırasında 'siz Türksünüz!' demesi üzerine, mutfakta kullandıkları eşyaların isimlerinin Türkçe kelimelerden oluştuğuna dikkat etmiş ve böylece öz be öz Türk olduğuna kara vermiştir (Baltacıoğlu, 1973: 66). Yine Baltacıoğlu, dönemin Hatay sorunu sırasında bir generalin kendisine 'Hatay'lılar türk oğlu türktürler. Türk olmasalardı, disipline gelirlermiydi?' dediğini aktarır (Baltacıoğlu, 1973: 66).

Bir bilim adamı olarak Türklerin neden büyük bir millet olduğunun 'ispatlanmasında' 'duygu' ve 'sezgi'lerden öte 'bilimli bir anlayış' gerektiğini söyleyen Baltacıoğlu, 'milletin millet olarak değerini ölçmek' için gerekli olan 'bilimsel' kriteri, milletin 'medeniyetinden, tekniğinde önce, kültürünü, kamu varlığını incelemek' şeklinde belirler (Baltacıoğlu, 1973: 71). Bu bakımdan 'hangi millet sonsuz dil köklerine, dil eklerine sahip ise hangi millet varlığın tümünü kendi eliyle adlandırabilirse o millet büyük millettir' (Baltacıoğlu, 1973: 69). O halde 'hangi millet dilinin kökleri Türkçenin kökleri kadar zengindir? Hangi millet dilinin ekleri türkçenin ekleri kadar üreticidir? Hangi millet üniversal varlığı diliyle Türk dili kadar kavrayıcıdır?' Öte yandan 'hangi millet efsanede, mimarlıkta, tiyatrodada, felsefede, yaratıcı ise, o millet büyük millettir' (Baltacıoğlu, 1973: 69). O halde, 'hangi milletin efsanesi Oğuz efsanesi kadar zengindir? Hangi milletin mimarlığı klasik Türk mimarlığı kadar insancıdır? Hangi milletin tiyatrosu Türk halk oyunları kadar özlüdür? Hangi milletin halk mizahı Nasrettin Hoca'nın mizahı kadar canlıdır?' (Baltacıoğlu, 1973: 69.). Bu bakımdan yaratıcı komutan ve devlet adamları da 'büyüklük' ispatında kullanılabilir: 'Mete Türktür, İbrahim Peygamber Türktür, Fatih Sultan Mehmet Türktür, Hazreti Mevlana Türktür, Hacı Bektaş Veli Türktür, Feylozof Farabi Türktür. Atatürk Türktür' (Baltacıoğlu, 1973: 69). Baltacıoğlu'na göre Atatürk bütün bu gerçeklerin farkında olan, duyan ve sezen bir kişiliğe sahipti. Bu düşünceler gelenek kavramı yoluyla 'inşa edilen' bir milli-ulusal kimlik kurgusunun 'ırkçı' yüzü hakkında yeterince fikir vermektedir.

Sonuç

Özellikle gelenekçi yeni-muhafazakârlığın bir Cumhuriyet ideolojisi olduğu vurgulanmıştır (Çiğdem, 1997: 67); zira kendi varoluşunu Cumhuriyetin radikal modernist uygulamalarına borçludur. Bu bakımdan Baltacıoğlu'nun 'terbiye' ve 'millet' yorumunun gösterdiği gibi Kemalizm ve muhafazakarlık arasındaki ilişki iki düzlemde kurulmaktadır: devlet paternalizmi ve araçsal bir alan olarak medenileşme. Kurucu Cumhuriyet projesinin 'paternalist-organik yapısının muhafazakâr yorumlara son derece müsait' olması bu ilişkinin kurulmasını kolaylaştırmıştır. 'Muhafazakârlık ve Kemalist etik, Aristogil ekseninde bireylerin doğalarını ancak toplumsal olarak gerçekleştirebilecekleri ilkesini temel alırlar. Bu Rousseau'nun kavramsallaştırmasıyla genel yararın özel yarar galebe çalmasıdır' (Öğün, 1997: 104). Baltacıoğlu'nun 'terbiye' yorumu Türk toplumunun kolektif yaşamında saklı bulunan 'paternalist kültür kodlarının' varlığından hareketle 'önce cumhuriyetin doğasında yatan paternalist ilkelerle buluşmayı, sonra politik eylemlerin kültürel dünyada yarattığı rahatsızlıkları telafi etmeyi ve son olarak onu tarihsel olarak durduğu noktaya yeniden kavuşturmayı' amaçlar (Öğün, 1997: 104). Ancak geçmişi yeniden yorumlarken, yeni ulus-devlet anlayışının gereksinimleri doğrultusunda bir 'inşa' sürecine tabi tutar onu. Cumhuriyet toplumunun birey anlayışı bir yönüyle bu yeniden okumanın 'kazanımlarıyla' yüklüdür. Cumhuriyet devletinin sorumlu yurttaşı, Türk milli kimliğinin özelliklerini taşır.

Bu cumhuriyet ve demokrasi 'mefkuresi'nin sınırlarını çizer; cumhuriyet ve demokrasi değerlerinin görelileştiği bir zemin hazırlar. Mücerret-Muayyen ayrımı yoluyla eğitim ve pedagoji anlayışı milli ve kültürel motivasyonlarla yüklenir. Böylece, Kemalizmin yetkeci paternalist niteliği pekiştirilmiş olur. Baltacıoğlu'nun terbiye anlayışı Kemalist modernizmin muhafazakâr niteliğini görmemize yardımcı olur.

Kaynaklar

BALTACIOĞLU, İ. Hakkı (a) (1930). *Hususi Tedrisat Usulleri*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.

BALTACIOĞLU, İ. Hakkı (b) (1930). *Umumi Pedagoji*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.

BALTACIOĞLU, İ. Hakkı (1931). *Mürebbilere*, İstanbul: Sühulet Kütüphanesi.

BALTACIOĞLU, İ. Hakkı (1933). *Tarih ve Terbiye*, İstanbul: Semih Lütfi Sühulet Matbaası.

BALTACIOĞLU, İ. Hakkı (1950). *Halkın Evi*, Ankara: CHP Halkevleri Bürosu.

BALTACIOĞLU, İ. Hakkı (1973). *Atatürk'ün Kişiliği Devrimleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

BALTACIOĞLU, İ. Hakkı (1994). *Türke Doğru*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara

BALTACIOĞLU, İ. Hakkı (22 Temmuz 1943) "Milli Mantiğa Doğru", *Yeni Adam*, sayı: 416-2.

BALTACIOĞLU, İ. Hakkı, "Bizim Cumhuriyetimiz", *Yeni Adam*, 26 Ekim 1944, sayı: 513-2.

ERGİL, Doğu (1986). "Muhafazakarlık", İdeoloji, Milliyetçilik, Muhafazakarlık, Halkçılık, Ankara: Say Yay.

İREM, C. Nazmi (1997). "Kemalist Modernizm ve Türk Gelenekçi Muhafazakârlığının Kökenleri", *Toplum ve Bilim*, sayı: 74

KAPLAN, İsmail (2002). *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi*, İstanbul: İletişim Yay.

ÖĞÜN, S. Seyfi, (1997). "Türk Muhafazakârlığının Kültür Kökleri ve Peyami Safa'nın Muhafazakâr Yanılgısı", *Toplum ve Bilim*, sayı: 74

ÜSTEL, Füsün (2004). *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde*, İstanbul: İletişim Yay.

Arş. Gör.

Muammer ÖZDEMİR

Muş Alparslan Üniversitesi,
m.ozdemir@alparslan.edu.tr

Eser Geçmişi: 29 Kas 2017 / 9 Ara 2017

DOI: 10.21551/jhf.359199

Neolitik Dönem Anadolu Mimarisinden Bir Kesit: Çayönü

A Section from the Neolithic Period Anatolian Architecture: Çayönü

ÖZET

Tarihi süreç içerisinde insanlık; hayata tutunma amacı ve yaratılışları gereği merak arzusu doğrultusunda sürekli kendilerini geliştirmeye yönelmişlerdir. Neolitik dönem, insanlığın göçebe hayattan yerleşik hayata geçmesiyle beraber oluşturduğu sosyal, kültürel, ekonomik, dini, mimari vs. gibi pek çok alanda yaşadığı çağın şartlarına göre zirve yaptığı zaman dilimidir. Anadolu coğrafyasında Neolitik dönemi yaşayan pek çok yaşam merkezi vardır. Bunlardan en önemlilerinden biri şüphesiz Diyarbakır ili, Ergani ilçesi yakınlarında bulunan Çayönü yerleşim alanıdır. Gerek oluşturdukları sistematik yerleşme gerekse çevre medeniyetlere yakın olması Neolitik dönem yerleşmeleri içerisinde Çayönü'nü ön plana çıkarmıştır. Çayönü'nün önem arz etmesinin bir başka sebebi ise bölge sınırları içerisinde tam teşekküllü yerleşim modeline yakın bir yapılaşmanın görülmesidir. Kült ve kamu binalarının varlığı, kendine has mimari tarzı ve gelişmiş mühendislik bilgilerinin mimariye yansısıyla pek çok araştırmacı tarafından ilgiyle takip edilmiştir. Yuvarlak çukur tabanlı, ızgara planlı, kanallı, taş döşeli, hücre planlı ve geniş odalı yapılar, kült ve kamu binaları, ateş çukurları, çöp çukurları, kafatası odalarından oluşan son derece iyi tasarlanmış ve dönemin mimari tarzına ışık tutan yapılardır. 1964 yılında başlayan kazılar 1991 yılında malum terörden dolayı sekteye uğramıştır. Günümüzde yeniden başlamış olan çalışmalarda çok önemli verilerin literatüre kazandırılması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çayönü, Diyarbakır, Ergani, Neolitik Mimarisi

ABSTRACT

Humanity in the historical process; they aimed to constantly develop themselves in the direction of desire for hope and curiosity for their creation. Neolithic period, the nomadic from the sedentary life of humanity being created with the social, cultural, economic, religious, architectural, etc according to the conditions of the age he lived in many areas, such

as the peak time. There are many life centers in Neolithic period in the Anatolian geography. One of the most important of these is the Çayönü residential area, which is located near the Ergani district of Diyarbakır province. Environment that they create the need for systematic settlement and civilization in the Neolithic period settlements that are close to it cayonu have come to the fore. Çayönü is another reason of importance within the borders of the region, full-fledged model may be of a construction that is close to a residential. The presence of cult and public buildings, the unique architectural style and advanced engineering knowledge reflected in the architecture of many researchers followed by interest. Round pit-based, grid-planned, multi-channel , paved and cell-plan buildings with spacious rooms, cult and public buildings, fire pits, garbage pits, consisting of the skull room, extremely well designed and the architectural style of the period that sheds light on a structure. n 1964 excavations began and in 1991 stopped because of terrorism. Today, re-very important in the work that has already begun is expected to equip students with the literature data.

Key words: Çayönü, Diyarbakır, Ergani, Neolithic Architecture

*Bu makale Muammer ÖZDEMİR, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Neolitik Dönemde Güneydoğu Anadolu Bölgesi adlı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi'nden üretilmiştir ve 14-17 Eylül tarihleri arasında Diyarbakır'da düzenlenen Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Giriş

İlk kentleşmelerin ve mimari yapıların yoğun olarak görüldüğü Yakındoğu'da geçmişten gelen birikimlerin yansıması olarak köylerden kentlere geçiş çarpıcı bir şekilde görülmektedir. Gittikçe daha modern ve profesyonel hal alan mimari tarzların belirgin bulgularla ispat edilme sürecinde Çayönü'nün yeri her zaman için ayrıdır. Çayönü köylerin kent olma aşamasındaki rolü ile bölgede ön plana çıkmış ve buluntularıyla mimari literatüre yön verebilme potansiyeline sahip bir noktadır. Kentlerin köylerden ayırtıran etkenler bakımından yani yerleşim yerinin boyutları ve nüfus yoğunluğu, tam gün çalışan uzman işgücü, anamalin merkezi olarak toplanması, anıtsal kamu yapıları, sınıf toplumu, kesin ve ön deyiye dayalı bilimler, betimsel sanat, uzak mesafeli ticaret ve organizasyon noktasında hatırı sayılır bir yeri olduğu muhakkaktır¹. Bir coğrafyanın veya yerleşim alanının yaşanılabilir olması için başlıca unsurlara ihtiyaç vardır. Bunlar; kişilerin ekonomik, kültürel, sosyal ve diğer beklentilerin karşılanabilir olması, yaşam alanlarının tatmin etmesi ve hayati kaynaklarının yeterli olmasıdır. Bu bağlamda değerlendirilirse daha yeni yerleşik yaşam koşullarını yerine getirmeye çalışan neolitik insanı için Çayönü gibi yaşam kaynaklarına yakın ve yapılaşmanın yeterli olduğu bir alanda yaşamak ayrıcalık olsa gerektir. Tüm faktörler göz önüne alındığında yaşanabilir bir yerleşim alanı oluşturmak ayrı bir meziyet gerektirir. Çayönü yerleşim alanında ki mimari, dini ve sosyal yapılaşmanın net bir şekilde görülmesi özellikle alana ilgi duyan araştırmacıları heyecanlandırmaktadır.

¹ Özlem Çevik, *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci-Kuramsal Bir Değerlendirme*, İstanbul, 2015, s. 7-10.

Çayönü yerleşimi Diyarbakır sınırları içinde, Ergani ilçesinin 7 km kadar güneybatısında bulunan bir yerleşme yeridir. Dicle nehrinin bir kolu olan Boğazçay'ın kuzey kesimindedir. Denizden yüksekliği 832 m. , dolgu kalınlığı 4. 5 m. ile 6. 5 m. arasında değişen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Neolitik dönem eserlerinin en güzel örneklerindedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bir dağ eşiği ovasında yer alan Çayönü, Anadolu, Mezopotamya ve Zagros Bölgeleri içinde en geniş kazılmış çanak çömleksiz neolitik dönem yerleşimidir².

Alıntı: <http://www.ancient-wisdom.com/turkeycayonu.htm>
(Erişim Tarihi: 06/12/2017)

Anadolu arkeolojisi için son derece önemli olan “İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi” dahilinde Diyarbakır, Şanlıurfa ve Siirt il sınırları dahilinde 1963 yılında yapılan yüzey araştırmalarıyla bilim dünyasına tanıtılan Çayönü kazıları, 1964 yılında başlamıştır³. Çayönü kazıları Prof. Halet Çambel ve Prof. Robert Braidwood tarafından başlatılmıştır ve uzun yıllar devam ettirilmiştir. Kazının son yıllarında farklı bilim dallarından yerli ve yabancı uzmanların projeye katılımları sağlanmıştır. Proje, 1978-1988 yılları arasında Almanya-Karlsruhe Mimarlık Enstitüsü ve 1989-1991 yıllarında İtalya-Roma Üniversitesi'nin katkılarıyla ortaklaşa olarak sürdürülmüştür⁴. Bu süreç devam ederken 1986 yılından başlayarak 1991 yılına dek süren kazı çalışmalarına Prof. Mehmet Özdoğan başkanlık etmiştir. Malum terör vakalarından dolayı çalışmalar sekteye uğramıştır.

Çayönü yerleşmesinin olduğu Ergani Ovası'nın neolitik dönem öncesinde de avcı toplayıcı kavimler için son derece müsait bir bölge olduğu tespit edilmiştir. Çünkü burada o dönemde geniş meşe ormanları yer aldığı için yabani sığır, koyun ve keçinin yaşadığı, yabani bitkiler, yaşam kaynakları açısından son derece elverişli olduğu düşünülmektedir. Çayönü açığa çıkarılmış geniş alanları ve yapı katmanlarıyla Hallan Çemi'nin hikayesini devam

- 2 Nazmiye Mutluay, *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*, Ankara, 2010, s. 24-26.; Ece Çoksolmaz, “Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Prehistorya Arkeolojisi Bilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011
- 3 Halet Çambel, ve J. R. Braidwood, “İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış”, *Prehistoric Research in Southeastern Anatolia*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1980, s.1-64
- 4 Aslı Özdoğan, “Çayönü”, *Neolithic in Turkey İstanbul*, 1999, s. 35-63.

ettirmiş, Anadolu'da çanak çömleksiz neolitik döneme ait bir köyün en kapsamlı görüntüsünü sağlamaktadır⁵. Aslında Çayönü bir geçiş döneminin özelliklerini de yansıtmaktadır. Daha üretime dayalı tarımın yapılmadığı ve hayvanın tam anlamıyla evcilleştirilmediği dönemde avcı toplayıcı yaşam sürerken köyleşmenin en güzel örneklerinden birinin görüldüğü ve kentleşmeye geçiş aşamasında önemli adımlar atılan neolitik yerleşim yerlerinden biridir.

Çayönü yerleşmesinde görülen mimari yapılar daha sonraki dönemlere de ışık tutacaktır. Dönem insanın inanç dünyasının genişliği yaşamlarına olduğu kadar mimarisine de yansımıştır. Özellikle Şanlıurfa bölgesi yerleşim ve tapınak merkezlerinin(Göbeklitepe, Nevalı Çori, vb.) , Batman'daki (Hallan Çemi), Diyarbakır'daki (Körtiktepe) ve dönemin özelliklerini taşıyan pek çok yerleşim yerine yakınlığı sebebiyle Çayönü insanının etkileşimini artırmıştır. Böylece bu etkenleri de göz önünde tutarak Çayönü sivil ve dini mimarisinin kentleşme sürecinde önemini vurgulamak gerekir. Bu çerçevede Çayönü insanının çanak çömleksiz neolitik dönem özelliklerini barındıran bir yerleşim yerini kurması aynı zamanda gelişmiş bir medeniyet olarak da benimsenmesine yol açmıştır. Neolitik dönemde bölgenin dönemsel özellikleri ele alındığında birbirine benzerlikler olabildiği gibi sınırları biraz daha geniş tutmak adına altı çizilecek benzerliklere sahip olan Suriye'deki Orta Fırat kesiminde yer alan "Tell Mureybet ve Tell Aswad"⁶, Jerf el Ahmar, Dja'de ve Tell Abr kazıları neolitik dönem anıtsal mimari geleneği üzerine önemli katkılar sağlamıştır. Irak Cezire bölgesinde Nemrik ve Qermez Dere projeleri ile kendine has bina mimari özellikleri hakkında geneli anlamamız açısından çok güzel örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır⁷.

"Yerleşmenin yaşam süresi boyunca yerleşim düzeni belirli aralıklarla değiştiği için, mimariyi en eski döneminden en yeni katmanına kadar kazı alanının farklı kesimlerinde izlemek olasıdır. Bu nedenle Çayönü, Neolitik mimarinin ve yerleşme düzeninin süreç içinde izlenmesini sağlayan ayrıcalıklı bir kazı yeridir⁸."

Çayönü'nde Neolitik döneme geçiş süresi boyunca kamu binaları ve köyleşme, yapılaşma önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek mimari planları gerekse yerleşim düzenleri, iç dizaynları ,kullanım amaçları ve özellikle kült binalarındaki tefrişat dönemin şartlarına göre ileri düzeydedir. Bu bağlamda Çayönü yerleşkesi hem çanak çömleksiz dönem hem de çanak çömlekli dönem olmak üzere neolitik açısından araştırmacılara önemli katkılar sağlamıştır. Daha sonraki tüm dönemlerde yerleşmelerinin devam ettiği bir yaşam merkezidir. Karbon 14 metoduna göre çanak çömleksiz dönemden itibaren yerleşmeler başlamış, yaklaşık olarak 10.200-5000 yılları arasında kesintisiz bir yaşam sürülmüştür. Toplamda şimdiye kadar 60 yapı katı bulunmuştur.

Anadolu'da geçmişi çok eskiye dayanan dinsel yaşamın ürünü olan kült binalarına da Çayönü'nde rastlanılmıştır. Çayönü haricince Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de dönem özelliği taşıyan kazısı yapılan yerleşim alanlarında çok sayıda ve çeşitlikte kült binası örnekleri

5 Antomo Sagona , –Paul, Zımansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M.Ö.1.000.000-550*, İstanbul 2015, s.49.

6 <http://www.aktuelarkeoloji.com.tr/gobekli-tepe-yalniz-degil-> (Erişim Tarihi:07/12/2017)

7 Ergül Kodaş, "Jerf El-Ahmar EA 30 Binası ve Yakınoğ'u da PPNA-PPNB'ye Geçiş Dönemine Ait Kamu Binaları", *TÜBA-AR*, 16/2013, s.10.

8 Mehmet Özdoğan, "Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Tarihlenen Bir yerleşim Yerinde Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması", *TÜBA-KED*, 8/2010, s.143.

görülmektedir. Fakat Çayönü, kült binalarının sadece en güzel örneklerini vermekle kalmamış; aynı zamanda süreç içinde kült bina sistemlerinin nasıl geliştiğini de ortaya çıkarmıştır⁹.

Çayönü, farklı ekolojik çevre ve hammadde yataklarına sahip coğrafi bölgelerin kesişme noktasında bulunması, değişik yörelerden ekonomik gereksinimlerini karşılama ve farklı bölgelerle ticari ilişkiler kurması kültürel, sosyal ve ekonomik anlamda etkileşimi sağlamıştır. Bingöl yakınlarından obsidyeni getirtmeleri ve Akdeniz kabukluların bölgede görülmesi, bölgeler ve kültürler arası etkileşimi güçlendirdiği söylenebilir. Yerleşmenin çanak çömleksiz neolitik dönemden Demir Çağ'a kadar, farklı kullanım biçimlerini içermekle birlikte, kesintisiz tabakalanma sıra düzeni bu olguyu destekler¹⁰.

Çayönü yüz ölçümü olarak çevre yerleşimlere göre daha büyüktür. Bu bize dönemin önemli ve ana yerleşmelerinden biri olduğunu göstermektedir. Ayrıca bölge bulunduğu alan itibarıyla üs konumundadır. Farklı bölgelerle bu sayede ilişki kurulmuş ve bölgeler arası etkileşimler olmuştur. Bu elverişli koşullar daha sonraki dönemde yerleşik hayata geçişi de kolaylaştırmıştır. Çayönü yerleşmesinin Kuzey Zagros özelliklerini taşıdığı da bilinmektedir. Bu yerleşim yerinin daha sonra Yukarı Fırat, Orta Fırat ile bağlantısı olduğu tespit edilmiştir¹¹. Çayönü, Yakınoğu'da kazılmış en geniş yerleşmelerden biri olmasının yanı sıra, gerek mimarisi gerekse değişik nitelikteki zengin buluntularıyla bütün kültür basamaklarının izlenebildiği dönemler arası bağının olduğu, etkilendiği ve etkilediği bölgeleri en iyi yansıtan yerleşmelerden olması açısından "anahtar yerleşme" özelliğini taşımaktadır¹². Tepenin güneyinden Boğaz Çay geçmektedir. Bu durum dönem insanların yerleşmesini ve su ihtiyacını karşılamaını kolaylaştırmıştır. Zaten bölgenin kesintisiz yaşam merkezi olmasının en büyük sebeplerden birisi de insanların tüm ihtiyaçlarına cevap verecek potansiyele sahip olmasıdır.

1.Çayönü Yerleşim Yerinin Mimari Yapısı

Çayönü yerleşmesinin mimari özelliğine bakıldığında basit yapılmış mimari kalıntılardan ziyade iyi tasarlanmış ve kullanım şekli olarak yaşam alanlarının iyice belirginleştiği bir yapıya sahiptir. Her bir evre kendi döneminin özelliklerini temsil eder. Farklı şekillerde kendi ihtiyaçları çerçevesinde düzenlenmiştir. İçinde bulunan çeşitlilikler ve sosyal yaşam alanları, köy meydanları, ateş ve çöp çukurları, mezar alanları ile tam bir komplekstir. Çayönü yerleşik hayata geçilmesiyle beraber süreç içerisinde iyi bir köyleşme evresi geçirmiş ve ardından kentleşmeye doğru adım atılmıştır. Elde edilen veriler ışığında mimari anlamda çevre medeniyetlere de ışık tutmuş ve öncülerden sayılmıştır.

9 Mehmet Özdoğan, Aslı Özdoğan, *Buildings of Cult and and the Cult of Buildings, Light on Top of The Black Hill-Studies Presented to Halet Çambel*, İstanbul, 1998, s.583.

10 Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü", 12. 000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları, (Edt. C. Lichter / S. Gün) *Badisches Landesmuseum*, Karlsruhe, 2007 s. 424.

11 Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü", 12. 000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları, (Edt. C. Lichter / S. Gün) *Badisches Landesmuseum*, Karlsruhe, 2007 s. 424.

12 Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü Tepesi" *Arkeo Atlas* Sayı 1, 2002., s. 77.

Alıntı: <http://www.diyarbakirmuzesi.gov.tr/kazilar.aspx?hid=6#prettyPhoto>
(Erişim Tarihi:06/12/2017)

1.1.Küçük, Yuvarlak, Çukur Tabanlı, Saz ve Örgü Kulübeler: İlk köy yerleşmeleri 20-25 m² büyüklüğünde açık hava özelliği taşıyan küçük, yuvarlak çukur tabanlı saz ve örgü kulübelere oluşur. Bu basit kulübe benzeyen yapılar ince ağaç ve dallarla örtülmüş, kil ile sıvanmıştır. Evlerin tabanında genel olarak taş temel görülmekle birlikte bazılarında ise taş temel bulunmamaktadır¹³. Bu yapılarda duvar ve dam ayrımı yoktur. Yapılar köşeli değildir. Yuvarlak ya da oval plana sahip tek bir mekandan oluşmaktadır. Gitgide kalıcı yapı evresine dönüşüm olacaktır. Bazı yapıların duvarları dal, kamış gibi malzemeler ile örülüp deri ile kaplanmış ve üzeri de çamur ile sıvanmıştır. Bu tür yuvarlak yapılar Çayönü yerleşim yerinin ilk özelliğini oluşturur¹⁴. İlk yuvarlak özellikli mimari yapının görülüp gittikçe geliştiği bir dönemi kesintisiz olarak Çayönü yerleşim alanında görebiliriz¹⁵. Bu evrede bulunan çok sayıda çakmaktaşı aletleri dönem insanının sık sık ava çıktığını göstermektedir. Yabancı bitki kalıntılarının varlığı da bilinmektedir. Bu yapı evresinde genelde basit kulübe tarzında yapılar görüldüğü için bir üretim merkezine rastlamak zordur. Fakat zaman zaman ateş çukurlarına rastlanılmıştır.

1.2. Izgara Planlı Yapılar: Yerleşmenin bir diğer evresinde ızgara planlı yapılar karşımıza çıkar. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan uzun planlı bu yapılar temeli taş veya kil ile kaplanarak üzeri saz ve örtü ile örtülerek yapılmıştır¹⁶. Ortalama ev boyutları genellikle 35 m²'dir. En büyüğü ise 11*10 m. 110 m² çapında terazzo denilen tabandan yapılmıştır. Üç bölümden oluşan bu yapılarda birinci kuzey kısmında dibi taşlarla döşenmiş bir bölüm, orta bölümünde köşelerinde ocak bulunan sıvalı bir alan, güney kısmında ise farklı amaçlarla kullanılan iki bölümden oluşmaktadır. Açık alanlarda bazı bölümler iş için kullanılırken genelde kullanılan alanlar kapalı alanlardır. Duvarlarda ahşaplarla desteklenmiş çamur ve çit ile çevrilmiş bir sistem kullanılmıştır. Izgara planlı yapılar altta bulunan üzeri örtülü çamur

13 Aslı Erim-Özdoğan, "Çayönü", *Türkiye'de Neolitik Dönem, Metinler*, İstanbul, 2007, s. 57-99.

14 Mehmet Özdoğan, "Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Tarihlenen Bir yerleşim Yeri Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması", *TÜBA-KED*, 8/2010, s.143.

15 Halet Çambel, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schürmer, "1986 Yılı Çayönü Kazısı", *9. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, Ankara, 1987, s. 40.

16 Jak Yakar, *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period*. Graph-Chen Press, Kudüs 1991.

sayesinde sürekli bir hava akımı sağlamıştır. Bu durum nemin olumsuz etkilerinden korunmanın yoludur ve sistem gelişmiştir. Yaklaşık olarak M.Ö.9200 tarihlerine aittir¹⁷. "Izgara plan tipinin gelişerek birkaç yüzyıl devam ettiği, bu süreç içinde yapının giderek dörtgen bir dış duvara sahip olduğu ve taban altındaki ızgaraların da bir taş döşemeye dönüştüğü görülmektedir. Bu nedenle ızgara planlı yapı evresi, mimarlık tarihinde çok tartışmalı olan yuvarlak plandan dörtgen plana nasıl geçildiğini tüm aşamalarıyla sergileyen bir süreci yansıtmaktadır"¹⁸.

Çayönü
Basit Kulübe - Evre I
Ergani - Diyarbakır

Alıntı: http://fe-mitolojisozlugu.com/kentler_turkiye/kentler_c_d/cayonu.html (Erişim:06/12/2016)

Izgara planlı evlerin tabanlarının bir özelliği de sürekli yağın yağmurlarda su baskınının önüne geçmek olmalıdır. Ayrıca bu yapının farklı yerlerinde görülen iş alanlarında terzi, deri işleme merkezi, süs eşyası yapım yeri gibi farklı üretim atölyeleri vardır. Orta kısımda ortak kullanım alanı olarak düşünülen mutfak ve güney kısımda ise kiler bulunmaktadır. Bu evrede ölümlerin tek, ikili ve üçlü olarak evlerin tabanına, boş kulübelere veya kullanılmayan alanlara gömüldüğü görülür. Ayrıca kilden yapılmış insan heykeli ve nemrik ok uçlarının da ilk defa görüldüğü evre bu evredir.¹⁹.

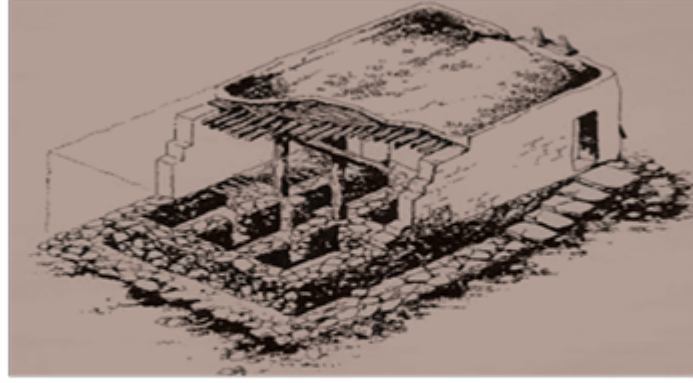
1.3.Kanallı Yapılar Evresi: Bu evreye gelindiğinde artık taş bloklar üzerinde kerpiçten oluşan yapılar görülmeye başlanır. Yapıların ana bölmeleri de ızgara planlı yapılar ile aynı teknikle yapılmaya başlanmıştır. İçlerinden dar kanalların geçen platformlar üzerine yükselmiştir. Dikdörtgen yapıya sahiptir. Bu bölümdeki evlerdeki yapılar da diğer yapılara benzer şekilde 3 bölümden oluşsa da iki bölümü açık alana kaydırılmış ocak ve iş alanlarını dışarıya taşımıştır. Bu evrenin genel köy yerleşmesinde küçük hafif kulübelere atölyeler faaliyet göstermekle birlikte ocakların da yer aldığı geniş bir alanla çevrilidir. Doğu kesiminde köyün ortak alanları güney kesiminde ise yaklaşık 1000 m² alanı kaplayacak derecede büyük olan ateş çukurlarının da olduğu büyük binaların görüldüğü alan vardır. Kafataslı yapıların

17 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2002, s. 26.

18 Mehmet Özdoğan, "Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Tarihlenen Bir yerleşim Yeri Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması", TÜBA-KED, 8/2010, s.144.

19 Ece Çoksolmaz, "Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Prehistorya Arkeolojisi Bilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011; Gültekin Çalğan, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Seramiksiz Neolitik Döneme Ait Bir Buluntu Merkezi Karahantepe", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Arkeoloji Programı Yüksek Lisans Tezi*, İzmir, 2015, s.55.

bu evrede görüldüğü söylenebilir. Sal taşı döşemeli yapısının bu evrenin başına tarihlendiğini ifade etmekle birlikte bu yapılarda arka duvarlara iki adet koştut taşı dikilmiştir. Bir yapıda üç adet dikili taş görülür²⁰.

Çayönü
Izgara Planlı ya da Söbe Yapı - Evre III
Ergani - Diyarbakır

Alıntı: http://fe-mitolojisozlugu.com/kentler_turkiye/kentler_c_d/cayonu.html(Erişim:06/12/2016)

1.4. Taş Döşeli Yapılar Evresi: Bu evre kanallı yapılar evresinin devamı gibidir. Duvarlar kil ve çamurla sıvanmış, bölümler arasında geçişler yapılmıştır. Kapılar güneydoğu tarafında yer alır. Yapıların çatıları ahşaplarla desteklenmiştir. Artık yapıların duvarları çatılarını destekleyebilecek duruma gelmiştir. Yapılar genellikle üç bölümden oluşmakla beraber bölümler arasında geçiş vermişlerdir. Yapılara bakıldığında duvarlar toprağı kazmadan örülmüştür. Bu durumda da artık sel ve taşkınların bittiği yorumu yapılabilir. Yapıların boyutları küçülmüş ve ortalama 30-35 m² bir alanı kaplamaktadır. Ortalama her bir oda yaklaşık 8-10 m² bir büyüklüğe sahiptir. Yapının iç duvarlarında ve dış duvarlarında bazen payeler bulunmuştur. Evlerin dış kısmında kaldırımlar döşenmiştir. Taban yapının duvarları inşa edildikten sonra taşlarla döşenmiştir. 50 cm. taş döşeli olduğu görülmektedir. Düz damlı olduğu düşünülmektedir²¹.

1.5. Hücre Planlı Yapılar: Hücre planlı yapılar evresine gelene kadar tek katlı olan kapılar bu evre itibariyle iki katlı olarak inşa edilmeye başlanmıştır. Taş temel üzerine kerpiç bina ilk defa burada görülür. Bu yapılara höyüğün hem doğu hem de batı kesimlerinde rastlanılır. Tabanı sağlam sert malzemeye döşenmiştir. Bazı yerlerde taş döşenmiş olmakla beraber genellikle kerpiç ve toprak malzemeler kullanıldığı söylenebilir. Bodrum katları ve yaşam merkezleri vardır. Ortalama 8 bölmeden oluşmakla birlikte insanların üst katlara merdivenle çıktığı tahmin edilmektedir. Depo ve mezarlık olarak kullanılan bodrum katları

20 Gültekin Çalğan, “Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Seramiksiz Neolitik Döneme Ait Bir Buluntu Merkezi Karahantepe”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Arkeoloji Programı Yüksek Lisans Tezi*, İzmir,2015,s.55.

21 Gültekin Çalğan, “Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Seramiksiz Neolitik Döneme Ait Bir Buluntu Merkezi Karahantepe”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Arkeoloji Programı Yüksek Lisans Tezi*, İzmir,2015,s.55.

ufak taşlarla, üst katlar ise dikdörtgen taşlarla döşenmiştir. Bir hücreden diğerine geçişi sağlamak için dar geçitler kullanılmaktadır²².

Alıntı: https://www.tf.uni-kiel.de/matwis/amat/iss/kap_a/advanced/ta_1_2c.html
(Erişim Tarihi:06/12/2017)

Hücre planlı yapıların batı kesimindeki inşalar kuzeydoğu-güneybatı yönünde yapılmış ufak boşluklar bırakılarak teras duvarının arkasına yapılmıştır. Yapıların bodrum katlarına ölülerini gömme alışkanlıkları bu evlerde görülmektedir. Bu yapıların kapılarını taş ve kilden örmüşlerdir. Ölülerin yerleşme içi gömülmesi (mekan içi) alışkanlığının yavaş yavaş terk edildiği bu evrede, yerleşim dışına taşınmış mezar alanında yapılan mezar kazılarında yiyecek ve takı benzeri pek çok ölü armağanı bulunmuştur. Çayönü, Körtik Tepe, Çatalhöyük²³ ile başlayan neolitik dönem yerleşim içi gömü (İntramural) daha sonra Tunç döneminde Anadolu'da farklı merkezlerde görülebilmektedir. Yerleşim içi gömü alışkanlığının Atalar kültürü anlayışıyla ölen kişinin kutsanması anlamında bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

1.6.Geniş Odalı Yapılar Evresi: Önceki yapılardan farklı olarak daha geniş olarak inşa edilen birden fazla odaya sahip olan bu yapılar, höyüğün doğu kısmını oluşturur. Kapı açıklığının bulunmadığı bu yapılar orta boy taşlarla örülmüş duvarlar dıştan dik içeriden de yuvarlak dönüşlü bir yapı kullanarak inşa edilmiştir. Diğer yapılara göre bu yapı katmanında görülen binalar daha özensiz yapılmıştır. İçte seki benzeri duvara bitişik bir yapı söz konusudur. Erken evrede temel üzerine kerpiç yapı varken sonraki evrelerde bu durum görülmemektedir²⁴. Bu geniş odalı yapılar topluluğunda eskiden kullanılan törensel amaçlı meydan önemini kaybedip artık halkın kullandığı meydan haline dönüşmüştür²⁵. İlk defa bu yapılarda görülen özellik olarak çukur taban açılıp evlerin duvarlarını temel olarak bu çukurlara yerleştirmişlerdir. Geniş odalı yapılarda daha önceki evrelerde yerleşim içi gömü uygulaması terk edilerek, yeni mezarlık alanları oluşturup yerleşim dışı gömü uygulamalarına başlanmıştır. Ayrıca daha önce bir nevi platform veya plaza şeklindeki alan artık çöp alanına çevrilmiştir²⁶.

22 Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü", *Türkiye'de Neolitik Dönem, Metinler*, İstanbul, 2007, s. 73.

23 Ahmet Uhri, *Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi -Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri-*, İstanbul,2014,s.63.

24 Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü", *Türkiye'de Neolitik Dönem, Metinler*, İstanbul, 2007, s.57-99.

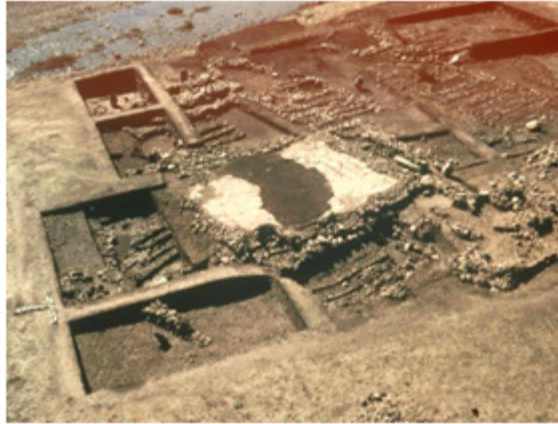
25 Hüseyin Bildirici, "Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Heykel Sanatı", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bilim Dalı, Konya, 2011.

26 Gültekin Çalğan, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Seramiksiz Neolitik Döneme Ait Bir Buluntu Merkezi Karahantepe", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Arkeoloji Programı Yüksek Lisans Tezi*, İzmir,2015,s.58.

Çayönü Yerleşim Yerinde Bulunan Diğer Mimari Özellikli Yapılar

Izgara planlı yapıların üzerine anıtsal özellikli iki evre bulunmuştur. 120 m² bir geniş avluda üç küçük oda içerisinde 295 insan iskeletine rastlanmış ve yapının ölü kültürle ilişkili çeşitli işlemler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Anıtsal yapıların üzerinde yeni bir evre başlar. Bu evre de ayrı ayrı yapılar halinde oluşmuş hücre planlı yapılar söz konusudur. Taş temel üzerine biçimlendirilmiş kerpiç duvar ilk kez bu dönemde uygulanmaya başlanmıştır. En erken evreden beri var olan geniş bir meydan bulunmaktadır. Bu görülen ilk kent meydanı olarak tanımlanabilir. En büyüğü 110 m² bir alanı kapsar. Tabanı söndürülmüş kireçle kaplanmış ve beton sertliğindedir. Meydanın bulunduğu alan, ilk yapım sırasında, sıkıştırılmış toprak, çay taşı ve diğer kaba taşlardan oluşan kalın bir dolgu ile örtülmüş, böylelikle daha eski tabakaların duvarlarını örten, alanın tesviyesine yarayan bir alt dolgu ya da temel oluşturulmuştur. Bu temelin kalınlığı alttaki tabakanın durumuna göre 10 - 35 cm. arasında değişmektedir. Bunun üzerine, meydanın tabanını oluşturan ve gene sıkışmış toprak ile yanmış kerpiç molozundan oluşan malzeme serilmiştir. Yüzeyi hemen hemen tam yatay olan bu zeminin, belirli aralıklar ile yenilediği ve meydanın en az üç ana kullanım evresinin olduğu anlaşılmaktadır. Meydanın taban dolgusu için yanmış kerpiç molozunun seçilmiş olması, olasılıkla zeminin çamur tutmasını önlemek içindir. Meydanın alt iki evresi hemen hemen hiç buluntu vermemiştir. Bu da yenileme işleminden önce zeminin özenle temizlendiğini kanıtlamaktadır. Buna karşılık en üst evrede çok sayıda büyük hayvan kemiği, olasılıkla hayvan kesimi ile ilgili taş aletler, balta bilemekte kullanılan oluklu büyük taşlar ve bazı küçük duvar parçacıkları bulunmuştur²⁷.

Alıntı: <http://www.diyarbakirmuzesi.gov.tr/kazilar.aspx?hid=6#prettyPhoto>
(Erişim Tarihi:06/12/2017)

Meydanın ortasında, iki dizi halinde dikilmiş büyük **sal taşları** bulunmuştur. Bazılarının boyu 2,5 metreyi bulan bu taşların işlevi tam olarak belli olmamıştır. Ancak bunlardan bazılarının meydanın daha ilk kullanım evresi sırasında yıkıldığı ve yerlerine yenisinin dikilmediği belli olmaktadır²⁸. Bu yapının ve alanın ölü kültürü ile birlikte kültürel ve törensel işleve sahip olduğu anlaşılmaktadır. Meydandan batıya doğru uzaklaştıkça evler

27 Halet Çambel, R. J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, “Çayönü Kazısı 1981 Çalışmaları”, 4. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1982, s. 12.

28 Halet Çambel, R. J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, “Çayönü Kazısı 1981 Çalışmaları”, 4. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1982, s.13.

küçülmektedir. Daha yoksul insanlar kent meydanından uzakta yaşamaktadır. Bu durum o dönemden beri sosyal bir yapılaşmanın olduğunu göstermektedir. Bu olgu neolitik çağ için beklenmeyecek bir durumdur²⁹. Aslında ilk insandan itibaren toplumda yaşamı idame ettirmek için insanlar arasında iş bölümünün olduğu bilinmektedir. Çayönü yerleşmesinde ise mimari tarzda ve köy yerleşmesinde bu daha net bir şekilde görülmektedir.

Alıntı:

<http://www.wikizero.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvJUMzJTg3YXklQzMIQjZuJUMzJUJDX0glQzMIQjZ5JUMzJUJDaW>
(Erişim Tarihi:06/12/2017)

Kapladığı alan bakımından en az 1300 m² civarında ve yerleşme içinde çok geniş bir yer tutan meydanın yapılar arasında bırakılmış bir boşluk değil, planlanmış, özenle düzeltilerek yapılmış gerçek bir meydan olduğu anlaşılmıştır. Kendi içinde çeşitli kullanım evreleri olan meydanın her kullanım evresinde değişik yapı birimleri tarafından çevrildiği ve bu yapıların, yerleşmenin diğer yerlerinde bulunmuş olan yapılara göre çok daha önemli yapılar oldukları anlaşılmıştır³⁰.

Çayönü yapı planlarını alt tipler olarak yorumlanan bir sıra halinde izleyebiliriz. En alt tabanında dar bir alan bulunmuş, çöp çukurlarına ve tandırlara rastlanılmıştır. Bu yapıların ilk görülmesiyle belli başlı bir yapısal evre oluşturabileceği düşünülmüş, sonradan ev dışı faaliyetlerde kullanılan bir yapı olduğu tahmin edilmiştir. Bu çukurlarda daha çok insana ait kemik parçaları, kafatası kırıkları çıkarılmıştır. Tahminlere göre bir başka mekana geçen Çayönü insanı taşıyamayacakları kemikleri bu çukura süpürmüşlerdir. Sonra üzeri sıvanmıştır³¹. Yukarı evrelere varıncaya kadar yapılar ve kullanılan malzemeler değişmektedir. Orta katmanda küçük taşlar ve duvarlarda kireç benzeri bir sıva vardır. Üst tabakalara varınca

29 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2002, s. 27.

30 Halet Çambel, R. J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, "Çayönü Kazısı 1981 Çalışmaları", *4. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1982, s. 12.

31 Halet Çambel, R. J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schirmer, "1987 Çayönü Kazıları", *10. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1988, s. 37.

daha düzgün ve farklı sistem kullanılmıştır³². Ateş çukurlarının varlığını bölgede değişik alanlarda da görülmektedir. Nevali Çori' de U veya yuvarlak biçiminde çukurlar bilinmektedir. Ayrıca Gürcütepe, Akarçay Höyük, Hakemi Use ve Körtiktepe'de bölgeye yakınlıkları sebebiyle ateş çukurlarının varlığı da göz önüne alındığında bu çukurların sadece yemek pişirmek için kullanılmadığı, dinsel ritüel veya ayinlerde de fonksiyonu olduğu düşünülmektedir. Bölgede bildiğimiz kadarıyla yanmış insan ve hayvan kemiği çıkarılmamıştır. Fakat Hallan Çemi'de ateş çukurunun etrafında yanmış hayvan kemiklerinin varlığı ayin sırasında hayvanların kullanılabileceği tahmin edilmektedir³³.

Alıntı: https://www.tf.uni-kiel.de/matwis/amat/iss/kap_a/advanced/ta_1_2c.html
(Erişim Tarihi:06/12/2017)

Çayönü'nde "Özel Yapılara" darastlanılmaktadır. Burada tespit edilen 20m² büyüklüğünde evlerden bir tanesinin diğer bulunan evlerden farklı özellikleri dikkat çekmektedir. Bu evin zemini pembe taşlarla döşeli mozaik görünümündedir. Bu mozaığın dünyanın bilinen en eski mozaığı olduğu belirtilir³⁴. Zeminin etrafına da beyaz çizgi çekilmiştir. Burada insan yüzü bezeli taş bir taş blok bulunmaktadır. Araştırmacılar bu binanın ilk tapınaklardan birisi olduğu söylemiştir. Kalın duvarlarla çevrili bir başka odanın içinde çok sayıda kafatası bulunmaktadır. Bu buluntular tapınma amaçlı olabileceğini gösterir³⁵. "Kafatası kültü başın iskelet üzerinden ve yumuşak dokular yoklamadan kadavra alınması, bazı durumlarda sıvanması tek veya toplu halde yeniden gömülmesiyle sonuçlanan ve Yakındoğu neolitikğinde yaygın olan bir ikincil gömü geleneğidir. Karışık yapı gösteren bu gelenek aynı zamanda neolitik dönem topluluklarının sosyal ve dinsel uygulamalarının bir yansıması olarak da kabul edilmektedir³⁶." Günümüzde bazı toplumlarda da Sir Ghost olarak adlandırılan bu tür bir yaklaşım örneği görülmektedir. Örneğin Manus yerlileri atalarının kafataslarını evlerinde tutarak onlarla bütünleştiğine inanmakta ve kafatasının sahibinin evde olduğundan şüphe

32 Halet Çambel-Robert Braidwood, "İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Karma Projesi 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış", İstanbul, 1980.

33 Michael Rosenberg, The Hallan Cemi Excavation 1994, 17. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1995, s.10.

34 Halet Çambel, R. J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, "Çayönü Kazısı 1981 Çalışmaları", 4. Kazı Sonuçları, Ankara, 1982.

35 Nazmiye Mutluay, *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*, Ankara, 2010, s. 27.

36 Ergül Kodaş, "Jerf El-Ahmar EA 30 Binası ve Yakındoğu'da PPNA-PPNB'ye Geçiş Dönemine Ait Kamu Binaları", *TÜBA-AR*, 16/2013, s.10-19.

duymamaktadır. Böylece özellikle ölüye her istediğini yaptırma düşüncesinin toplumu canlı tutmuştur. Bazı Bantu aşiretlerinde din adamlarının nasıl ve nereye gömüldüğü belli değildir. İnanışlarına göre din adamının kafatası başkasının eline geçerse kaderleri de onların eline geçmiş olur³⁷. Bazı kafataslarında ameliyat benzeri işlemlerin yapıldığı görülür. Deliklerin 8 mm çapında olup düzenli aralıklarla delindiği bilinir. Bu işlemlerin ya kafatası sahibi hayattayken ya da öldükten sonra bilinçli bir şekilde delindiği düşünülmektedir³⁸.

Ayrıca Çayönü evlerinin bölge neolitik yapılarına bakıldığında teknik bakımından ileri bir düzeye ulaştığı ve statik hesaplamaların yapıldığı bilinmektedir. Köylerde bulunan kapıların dikey bir eksen çevresinde dönerek açılıp kapatılabildiği görünmektedir. Bu durum da Çayönü halkının mühendislik bilgilerine sahip olduğunu göstermektedir³⁹. Çayönü evlerinin zeminleri buldukları mimari tarza göre değişmektedir. Bu evlerin bazılarında duvar arasında boşluklar görülmüştür. Duvar boşlukları besinlerin korunması amacıyla yapıldığı düşünülmektedir. Çayönü'nde besinlerin depolandığı ortak bir alan yoktur. O nedenle bu duvar boşlukları besin saklamak amacıyla kullanıldığı düşünülür. Çayönü tarım ve hayvancılıktan önce tarım ve hayvancılığa geçişin izlenebildiği besin üretimine geçişin izlenebildiği ve madenlerin bulunabildiği köy yerleşmesidir⁴⁰.

Çayönü ev modellerinin detaylarında evlerin çatıları da ayrı bir önem arz eder. Çatılar duvarlara yardımcı olsun diye özel kaldıraçlarla desteklenmiştir. Tüm ev modellerinde çatıların düz olduğu görülür. Yan duvarlar üzerinde ve altında çatı sıvaları hafif bir etki yapmıştır. Mevcut buluntulara göre çatı malzemesi kerpiçtir ve 30-80 cm. kalınlığındadır. Kerpiç üzerinde 5 cm. kalınlığında kil tabakası vardır. Çayönü mimarisinin çatı modellerinde genelde ışığın geçmesine izin verecek bir sistem kullanılmıştır. Bu aralıklarda ortalama 1 cm kalınlığında kil tabakası mevcuttur. Çatı sıva üzerindeki korkuluk tüm ev modellerinde görülebilir. Korkulukların yükseklikleri 1.50-2.50 cm. arasındadır. Evlerin arka yüzünde bir kanal ile merkez alana açılan bir sistem vardır. Her iki tarafta da korkuluk yoktur. Ya da ön tarafta korkuluk olup olmadığı çok açık değildir. Tahrip olma ihtimali de vardır. Evlerin sağ taraflarında köşe ve uzun taraflarında korkulukların yarısı korunmuştur⁴¹.

Bu bölgede mimariyle ilgili önemli bir başka gelişme de “**Kamu Yapıları**” diyebileceğimiz, ortak kullanıma yönelik özel bir yapı tipinin ortaya çıkışı olmuştur. Kamu binası sözcüğü D. Stordeur tarafından ilk defa kullanılmış olup tarafsız bir tanımlama olmuş, evlerden farklı olarak inşa edilen bir veya birden fazla fonksiyona sahip kolektif kullanıma açık binaları tasvir etmektedir. Kamu binaları toplumsal düzenin ve sosyal yapının anlaşılması için önemli bir yapıya sahiptir. Kamu binalarının gelişimi yılın belli dönemlerinde bir arada yaşamayı da beraberinde getirmiş yerleşik hayata geçişi zorunlu kılmıştır. Yerleşik hayat da sosyal kaynaşmayı ve sınıflaşmayı beraberinde getirmiştir. Belki de dönemin şartlarına ve kamu binaları içerisindeki bulgulara bakıldığında neolitik dönemin sosyal ve ekonomik

37 Lucien Levy- Bruhl, *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*, Ankara, 2016, s.168.

38 Metin Özbek, “Çayönü’nde Kafatası Delgi Operasyonu”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı*, C.15, Ankara, 1998, s.109-126.

39 Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, Ankara, 2013, s. 16.

40 Halet Çambel, Robert J. Braidwood, “Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaları 1979 Çalışmaları”, 2. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1980, s. 123.

41 Erhan Bıçakçı, “Çayönü House Models and a Reconstruction Attempt for the Cell-Plan Buildings”, *Halet Çambel için –Prehistorya yazıları/ Reading in Prehistory Studies Presented to Halet Cambel*, İstanbul s.101-125.

perspektifinden incelenince tahıl ambarı, günlük eşyaların konulduğu bir mekan veya yiyecek deposu olarak da kullanılabilceğini düşünmek zor olmasa gerektir. Çünkü kamu binalarının sorumlularının dönem şartlarında din adamları ve kabile reisleri olması ihtimalinden dolayı güvenilirlik açısından bu tür mekanlara ihtiyaç duyulduğu söylenebilir⁴². Bu yapıların benzerleri Anadolu ve Mezopotamya sınırları içerisinde neolitik yerleşmelerde de görülebilir. Kült amaçlı kullanılan ve tapınak olarak adlandırabileceğimiz yapı tipinin öncüleri olan bu yapılar geniş, tek bir mekândan oluşmaktadır. Özel yapıların varlığı inanç sisteminin mimari ve yerleşme düzenine yansımalarının en eski örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır ve bize ruhani sınıfın toplum yaşamında ayrıcalıklı bir yer kazandığını göstermektedir⁴³.

Tarihte hiçbir topluluk yoktur ki inançlarını ve ibadetlerini basit alanlarda yaşasınlar. Neye inanırlarsa inansınlar nasıl ibadet yaparlarsa yapsınlar mutlaka özel anlamı olan merkez, kült binası, mağara alanı vs. kullanıp buraları özel simgelerle simgelemişlerdir. Çayönü halkı da kendilerine ait ibadet alanlarında bireysel ve toplu ibadetlerini yapmış, inançlarının gereğini yerine getirmiştir. Robert Braidwood "Tarih Öncesi İnsanları" adlı eserinde zamanla avların eksikliğinden ve yetersizliğinden ya da verimli olmamasından dolayı toprakları ve hayvan sürülerini gözetecek Tanrılara gereksinim duyulduğunu ve sonunda Tanrılarının barınabileceği ve Tanrılara ait en çok bilgisi olanın yaşayabileceği yapılar yapmaya başladılar diyerek adeta kamu binalarının yapım aşamasındaki dönem insanın düşüncesini bize yansıtmıştır⁴⁴. Aslında bu yaklaşım Braidwood'un düşüncesine göre normal karşılanabilir. Fakat insanların yaratılışında ki fitrat gereği zaten içlerinde bir yaratıcı inancı ile doğduklarından dolayı böyle bir arayışa girmeleri doğal kabul edilse de soyut düşünen ve sorgulayan insan için Tek bir Yaratıcıya ulaşması çok zor olmaması gerekir Bu bağlamda tarihin her döneminde uyarıcılar gelmiş ve insanları iyiye, doğruya ulaştırmıştır. Dönem insanı yaşam gayelerini ve inanç payelerini bu doğrultuda belirlemiş ve bu uğurda yaşamlarını şekillendirmiş olması ihtimali göz ardı edilmemelidir. O halde insanlar bu amaç doğrultusunda ibadet mekanlarını yapımları ve hayatlarını bu şekilde tasvir ettikleri düşünebilir ve düşünölmelidir.

1991 yılındaki kazı çalışmalarına kadar ortalama M.Ö. 10.000 yılı ile 5000 yılı arasındaki dönemi kapsayan 60 yapı katı bulunmuş, dallardan yapıma basit, yuvarlak kulübeden, taş temelli dörtgen yapılara geçiş, kapı, çatı, temel, su basmanı, merdiven gibi özelliklerin ortaya çıkışı, toprak dolgudan kerpiç tabanlarına, bundan da kerpiç tuğlaya nasıl geçildiği gibi, günümüze kadar gelen köy mimarisinin başlangıç ve oluşum süreci ortaya çıkmıştır. Bölgenin ikliminin sertliğinden dolayı ve bazı olumsuz durumlardan dolayı çalışma alanları eğimli durumundan kaynaklanan akmalarda mevcuttur. Ayrıca, Çayönü kazısı, bu yıla kadar açılan 7000 m²'lik kazı alanı ile Yakın Doğu'nun en geniş açılmış ve korunmuş Neolitik yerleşmesi olarak da ün yapmıştır⁴⁵. 1991 yılında bölgedeki malum terör hadiselerinden ötürü çalışmalar kesintiye uğramış, Aslı Erim Özdoğan başkanlığında 24 yıl sonra 2015 yılından itibaren Çayönü kazı çalışmaları yeniden başlamıştır⁴⁶.

42 Ergül Kodaş, "Jerf El-Ahmar EA 30 Binası ve Yakınoğu'nda PPNA-PPNB'ye Geçiş Dönemine Ait Kamu Binaları", *TÜBA-AR*, 16/2013, s.10-19.

43 Mehmet Özdoğan, "Çanak Çömlekli - Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ", *ArkeoAtlas Dergisi*, 2002, s. 70.

44 Robert J. Braidwood, *Tarih Öncesi İnsanları*, İstanbul, 2008, s.165.

45 Mehmet Özdoğan, Aslı Özdoğan, Isabella Caneva Michael Davis, Alpaslan Koyunlu, "1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları", *13. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Çanakkale, 1991.

46 <http://arkeofili.com/cayonu-kazilari-24-yil-sonra-yeniden-basliyor/>

Sonuç

Konut, insan yaşamı hakkında doğrudan bilgiler verdiği için tarihçiler açısından önemlidir ve sosyal anlamda mimari bir birimden daha öte anlam kazanır. Mimari yapılara bakıldığında, özellikle gündelik yaşam, geçmişle alakalı bilgilere doğrudan ulaşabilme ve dönem hakkında yorum yapabilme açısından önemlidir. Bugün eski insanları tanımaya çalışırken en güvenilir dayanağımız onun yaşama alanından, konutundan bize ulaşan kalıntılar ve izlerdir. Çayönü halkı da dönem itibarıyla bilinçli ve profesyonel tarım yapmamakla birlikte hayvanı da evcilleştirmeye yeni başlamışken bu kadar özellikli ve dönemin şartlarına göre ileri tarzda bir mimari anlayışa sahip olması elbette ki basite alınmayacak bir durumdur. Farklı yapı tarzlarında farklı malzemeler kullanılarak hem insan yaşam alanları hem de kültür binaları inşa etmişlerdir. Sadece mimariyi dört duvarı çevrili yapılar olarak ele almamak gerekir. Çünkü dönemin şartlarına göre neolitik insanının Anadolu'da böyle yerleşim yerleri kurması için gelişmişlik düzeyinin yüksek olması ve zekasını çok iyi kullanması gerekir. Tabii ki ihtiyaçlar dahilinde farklı tarzda yapılar uygulamışlardır. Asıl önemli olan çok geniş olmayan zaman diliminde farklı yapıların katmanlarda bulunması bize Çayönü insanının malzemeyi de kullanarak mühendislik ve mimarlık tecrübeleriyle böyle yerleşim yerlerini kurduğunu göstermiştir.

Çayönü mimari açıdan bölgede çok önemli bir yerdedir. Son derece iyi planlanmış, basit barınaklara hiç benzemeyen bir mimari anlayışı sergilemektedir. Yaşam alanları ile kültür binaları keskin çizgilerle ayrılmıştır. Buradaki gerek kültür binaları gerekse yaşam merkezleri standartlaşmış mimari tarzını korumuş ve bunu tüm yapı evrelerinde sunmuştur: "Çayönü, mimarinin gelişim sürecini somut verilerle en açık şekilde gösteren halen tek kazı yeridir."

Çayönü mimari açıdan ve sosyal, kültürel, dinsel, uygarlık açılarından dönemin şartlarına göre son derece gelişmiş bir yapıda görülür. Mezar sistemleri, dini merkezler, sanatsal eserler, madenin ateş ile kullanılması, obsidyenin işlenmesi gibi pek çok alanda çevre uygarlıklara öncülük ettiğini söyleyebiliriz. Özellikle bakır boncuğun kültür merkezlerinde bulunması dönem insanının bakırı ateşte eritip şekillendirdiğini bizlere göstermektedir.

Dinin yoğun yaşandığını düşündüğümüz bu bölgede kültür binalarının varlığı, taban özelliklerinin farklı renk ve malzemelerden imal edilmesi, köy meydanının bulunması, bina içi farklı tarzlar ve ölülerini bu evlerin bodrum katlarına veya sedir altlarına gömmeleri bizim için ayrı bir önemi vardır. Ayrıca kafataslı yapıda 300'e yakın iskeletin baş kısmının bir odada görülmesi bu topluluk için dinsel yaşamda acaba Cihat Kürkcüoğlu'nun deyimiyle "Ölülerini Güneşe Gömüyorlardı." fikrini aklımıza getirmektedir. Günümüzde ilkel topluluklarda dahi görülebilen kafataslı kültür anlayışının atalarının veya saygın kişilerin ruhlarının kendilerine yardımcı olabileceği düşüncesinden kaynaklanabileceği gibi iskeletleri evlerinin içlerine gömmeleri yani intramural ölü gömme tekniğinin⁴⁷ görülmesi Atalar kültürü inancıyla beraber totemcilik anlayışının da toplumda yer bulması anlamına gelebilir. İnsanlarının ölülerine saygı duyma amacıyla ve ruhlarından korunma veya yardım alma düşüncesiyle bu tür organizasyonlar içine girmesi dönem açısından yeni sayılmamakla beraber somut bir şekilde görülmesi önem arz eder. Burada aklımıza şöyle bir soru gelebilir. Bu insanların hepsi aynı

47 Ahmet Uhri, *Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi -Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri-*, İstanbul, 2014, s. 61.

şekillerde mi gömüldüler veya hepsinin başları kesilip külte dahil edildi mi? Bu sorulara karşılık dönemin köy nüfuslarına bakıldığında bulunan kafatasları veya mezarların sayısı oldukça azdır. Bu özel alanlarda toplumun bir kısmı belki zenginler, din adamları veya statü sahipleri gömülmüşlerdir. Diğerleri ya yakılmış ya da mezarsız bırakılmışlardır. Belki en iyi avcılar, en iyi hatipler, en yaşlılar veya din adamları... Belli ki ölü gömme adetlerinde de Neolitiğin genelinde olduğu gibi Çayönü'nde de bir toplumsallaşma veya statü görülmetedir⁴⁸.

Çayönü Güneydoğu Anadolu'da bulunan önemli bir yerleşim yeri olarak karşımıza çıkmıştır. Dini, mimari, sosyal, kültürel ve pek çok alanda çevre toplulukları ile etkileşime girdikleri açıktır. Özellikle Körtik Tepe ve Şanlıurfa'da bulunan Göbeklitepe, Nevali Çori gibi önemli yerleşim yerlerinin yanında Batman'da bulunan Hallan Çemi topluluklarından da çok şey aldıklarını ve onlara çok şey verdiklerini düşünülmektedir. Belki de Hallan Çemi'de köyü kuran topluluk gelip Çayönü'nde yerleşim alanını kurmuştur. Veya Göbeklitepe'yi yapan milletler arasında belki de Çayönü halkı da vardır.

Kaynakça

BIÇAKÇI, Erhan, Çayönü House Models and a Reconstruction Attempt for the Cell-Plan Buildings, Halet Çambel için –Prehistorya yazıları/ Reading in Prehistory Studies Presented to Halat Cambel, İstanbul, 1995, Graphis Yayınları.

BİLDİRİCİ, Hüseyin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Heykel Sanatı, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bilim Dalı, Konya, 2011, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

BRAIDWOOD, Robert J., Tarih Öncesi İnsanları, İstanbul, 2008, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

BRUHL, Lucien Levy, İlk Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler, Ankara, 2016, Doğu Batı Yayınları.

ÇALĞAN, Gültekin, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Seramiksiz Neolitik Döneme Ait Bir Buluntu Merkezi Karahantepe, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Arkeoloji Programı, İzmir, 2015, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

ÇAMBEL, Halet, BRAIDWOOD, Robert J., ÖZDOĞAN, Mehmet, SCHIRMER, Wulf, 1986 Yılı Çayönü Kazısı, 9. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Ankara, 1987.

ÇAMBEL, Halet, BRAIDWOOD, Robert J., ÖZDOĞAN, Mehmet, Çayönü Kazısı 1981 Çalışmalar, 4. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1982.

ÇAMBEL, Halet, BRAIDWOOD, Robert J., Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaları 1979

48 Andre Langaney, Jean Clottes, Jean Guilaine, Dominique Simonnet, İnsanın En Güzel Tarihi, İstanbul, 2017, s. 122.

Çalışmaları, 2. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1980.

ÇAMBEL, Halet, BRAIDWOOD, Robert J., ÖZDOĞAN, Mehmet, SCHIRMER, Wulf, 1987
Çayönü Kazıları ,10. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1988.

ÇAMBEL, Halet, ve BRAIDWOOD, Robert J. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış, Prehistoric Research in Southeastern Anatolia, İstanbul,1980, İstanbul Üniversitesi Yayınları.

ÇEVİK, Özlem, Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci- Kuramsal Bir Değerlendirme-, İstanbul,2015,Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ÇOKSOLMAZ, Ece, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Prehistorya Arkeolojisi Bilim Dalı, , Konya, 2011, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

DESTİ, Marc, Anadolu Uygarlıkları, Ankara,2013, Dost Yayınları.

ERİM-ÖZDOĞAN,Aslı, Çayönü, Türkiye'de Neolitik Dönem, Metinler, İstanbul, 2007,Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KODAŞ, Ergül, Jerf El-Ahmar EA 30 Binası ve Yakınoğu'nda PPNA-PPNB'ye Geçiş Dönemine Ait Kamu Binaları,TÜBA-AR,16/2013.

LANGANEY, Andre, CLOTTE, Jean, GUILAINE, Jean, SIMONNET, Dominique, İnsanın En Güzel Tarihi, (Çev.Nurkalp Devrim) , İstanbul, 2017, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

MUTLUAY, Nazmiye, Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı. Ankara, 2010, Alter Yayınları.

Özbek, Metin,"Çayönü'nde Kafatası Delgi Operasyonu", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı,C.15,Ankara,1998.

ÖZDOĞAN, Aslı Erim, Çayönü Tepesi, Arkeo Atlas Sayı 1,2002.

ÖZDOĞAN, Aslı Erim, Çayönü , 12. 000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Karlsruhe, 2007, Badisches Landesmuseum.

ÖZDOĞAN, Aslı, Çayönü, Neolithic in Turkey İstanbul, 1999,Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ÖZDOĞAN, Mehmet, Çanak Çömlekleli - Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ, ArkeoAtlas Dergisi, 2002.

ÖZDOĞAN, Mehmet, Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Tarihlenen Bir yerleşim Yerinde Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması, TÜBA-KED , 8/2010.

ÖZDOĞAN,Mehmet, ÖZDOĞAN, Aslı, Buildings of Cult and and the Cult of Buildngs,Light on Top of The Black Hill- Studies Presented to Halet Çambel, İstanbul, 1998.

ÖZDOĞAN, Mehmet, ÖZDOĞAN, Aslı, CANEVA, Isabella, DAVIS, Michael, KOYUNLU, Alpaslan, 1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları, 13. Kazı Sonuçları Toplantısı, Çanakkale, 1991.

ROSENBERG, Michael, The Hallan Cemi Excavation 1994, 17. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1995.

SAGONA, Antonio, ZIMANSKY, Paul, Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M.Ö.1.000.000-550, İstanbul 2015, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SEVİN, Veli, Anadolu Arkeolojisi, İstanbul, 2002, DR Yayınları.

UHRİ, Ahmet, Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi-Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri, İstanbul, 2014, Ege Yayınları.

YAKAR, Jak, Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period. Graph-Chen Press, Kudüs 1991, Tel Aviv University Monograph Series, No. 9A.

İnternet Alıntısı

<http://arkeofili.com/cayonu-kazilari-24-yil-sonra-yeniden-basliyor/>
(Erişim Tarihi: 06/12/2017)

<http://www.ancient-wisdom.com/turkeycayonu.htm> (Erişim Tarihi: 06/12/2017)

<http://www.diyarbakirmuzesi.gov.tr/kazilar.aspx?hid=6#prettyPhoto> (Erişim Tarihi: 06/12/2017)

http://fe-mitolojisozlugu.com/kentler_turkiye/kentler_c_d/cayonu.html
(Erişim: 06/12/2016)

<http://www.wikizero.org/index>.

Dr.**Osman KARLANGIÇ**osmankarlangic@mynet.com

Eser Geçmişi: 24 Kas 2017 / 7 Ara 2017

DOI: 10.21551/jhf.357613

Ahmet Cevdet Paşa'ya Göre Tanzimat Dönemi Osmanlı Devlet Ricalı

*According to Ahmet Cevdet Pasha, the Ottoman State's Rical
(Statesmen in High Positions) in the Tanzimat Period*

ÖZET

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti yaptığı reformlarla Avrupa devletler sistemine dâhil olmayı amaçlamıştır. Batılılaşma yönünde atılan adımlarda zaman zaman aşırıya kaçılmış ve devlet bundan zarar görmüş, halkta da devlet ricaline karşı kızgınlıklar meydana gelmiştir. Bu dönem, devlet adamları arasında çekişmelerin oldukça fazla olduğu; israf, iltimas ve rüşvetin önünün alınamadığı, Avrupa devletlerinin müdahalelerinin önüne geçilemediği bir zaman dilimine denk gelmektedir. Adeta, iktidarda kalmanın herhangi bir devletin desteğine bağlı olduğu bir devir yaşanmıştır. Bu çalışmanın amacı, bütün bu yaşananları dönemin bizzat şahidi olan ünlü vakanüvis Ahmet Cevdet Paşa'nın objektif bakış açısıyla anlatmaktır. Ayrıca, onun verdiği bilgiler ışığında, Tanzimat Dönemi devlet ricalinin nasıl bir zihniyete sahip olduğunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa, Fuat Paşa, Rical,

ABSTRACT

During the Tanzimat Period, the Ottoman State aimed to be included in the system of European states with reforms that the state made. At times in the direction of westernization, it was exaggerated from time to time, and the state had suffered from it, and the people had become angry with the government. This period coincided with a period of time when there was considerable controversy among statesmen; in which waste, incentives and bribery could not be avoided, and the intervention of the European states could not be prevented. Almost, there had been an era in which the stay in power depended on the support of any state. The purpose of this study is to explain all these living things with the objective point of view of Ahmet Cevdet Pasha who was the famous witness; in addition, in the light of the information he gave, is to reveal what kind of mind the state authority (rical) had.

Keywords: Mustafa Reşit Pasha, Ali Pasha, Fuat Pasha, Rical,

Giriş

Tanzimat Dönemi, Türkiye’de Batılılaşmanın önemli dönüm noktalarından biridir. Bu dönemde devlet adamları diplomatik yollarla devleti ayakta tutmaya, diğer taraftan modernleştirmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti’ni yönetenler, bunu yaparken çekişmeler ve ayak oyunları ile birbirlerine düşmüş, iktidarda kalmak için Avrupa devletlerinden herhangi birine yaslanma gereği duymuşlardır. Bu dönemi yaşayan Ahmet Cevdet Paşa, ilişkileri tarafsız bir gözle tahlil etmeye çalışmış, bu tahlilde aslında Osmanlı Devleti’nin çöküş nedenlerini de ortaya koymuştur.

Ahmet Cevdet Paşa, Tanzimat Dönemi politikalarını çok yakından takip etmiş önemli bir devlet adamı ve tarihçidir. Onun, iç ve dış politik ilişkilerde devlet ricalini çok yakından takip ettiği görülmektedir. İç politikayı: “*Asrın politikası ise herkes kendi tarafını kayırmak ve memurîn içinde taraftarlarını çoğaltmak hususlarından ibaret idi. Devleti bir selamet yola ulaştırmak vazifesini bırakıp kendi menfaatlerini düşünüyorlardı*”¹ diyerek izah etmektedir. Yine Ahmet Cevdet Paşa’nın belirttiğine göre, devletin eski kuvveti kalmadığı gibi, erkânın evvelki şan ve şerefi zail olmuş, her biri kendisine bir sığınacak yer bulmak üzere sefaretlerden birinin himayesine girmişlerdi. Bundan dolayı ecnebi müdahalesi aleni surette cereyan eder olmuştu.²

Bu dönemde devlet ricali, rakip gördükleri kişilerin taraftarı olan diğer devlet adamlarını da görevden azletmek için uğraşmaktaydılar. Bazen Padişah dahi bu duruma tepki göstermekteydi.³ Paşa; atamalarda liyakate önem verilmediğini, devrin ileri gelenlerin israf içerisinde olduğunu belirtmiştir. Devlet ricalinden, iltizamdan Rumeli payesi almış olanların *alim olsun, cahil olsun* reisül-ulema denilerek beş bin kuruş maaş aldıklarını, bununla güzelce geçinmek yerine memurların ve müderrislerin sefahatlerini arttırdıklarını, iltizamdan devrin ileri gelenlerinin külfetsiz ve külliyetli kazançlar elde ettiklerini belirterek, bunun hazinenin malını kayırmayla vermek anlamına geldiğini söylemektedir.⁴

İstanbul’un sosyal hayatındaki değişikliklerin nedenlerini açıklamaya çalışmıştır. Onun ifadesine göre, bu dönemde esnaf zengin olmuş, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa hanedanından birçok kişi İstanbul’a gelerek harcamalar yapmışlardır. Yaşantıları ile İstanbul zenginlerine kötü örnek olmuşlar, onların alafranga giyimi İstanbul’da hatta sarayda bile örnek alınmıştır. Bu hanedanın mensupları yalılar ve evler aldıklarından evlerin fiyatları yükselmişti. Ticarete ithalat ve ihracat dengesi bozulmuş; Şirket-i Hayriyye vapurları işlemeye başlayınca Boğaziçi şenlenmiş, sahiller değer kazanmıştır. Maliye ise devletin gelir ve giderini karşılayamamaktaydı. Gelir-gider dengesine önem verilmiyordu. Aylıklar ödenemeyecek duruma gelince herkesi bir telaş almış; hazine iflas edecek telaşına, ayrıca padişah duyarsa ne olur korkusu eklenmiş ve komisyon oluşturulmuştu. Masrafların gelirleri hayli aştığı görülmüş, 1852’de mali meseleler

1 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yayımlayan Cavid Baysun, c. I, Ankara 1991, s. 87.

2 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yayımlayan Cavid Baysun, c. II, Ankara 1991, s.15.

3 Kıbrıslı Mehmet Paşa, müsteşar-ı sadr-ı ali Şevket Bey ile Efka-ı hümayun müfettişi Necib Efendi’nin azillerini arz etmiştir. Padişah; “*Bu değil illa Reşit Paşa’ya dokunmaktadır. Anınla ne alıp veremiyorlar. O adam mansıb dahi istemiyor. O dahi kalkıp da anlar ile uğraşsa hakkı yok mu?*” demiştir. *a.g.e.*, s. 86.

4 *a.g.e.*, s. 19.

konusulmaya başlanmıştı. Fuat Efendi istikraz yolunu tavsiye etmiş, istikraz alınmaya başlandıktan sonra önü alınamamıştı. Rusya muharebeleri dolayısıyla mecburiyetten altın istikraz edilerek, bu surette istikraza alılmıştı.⁵

Cevdet Paşa, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale ettiklerine ve kendi taraftarı olan devlet ricalini başa getirmek için yaptıkları çalışmalara dair bilgiler vermiştir: Fransız sefaretinin, Reşit Paşa'nın güç kaybetmekte olduğunu; Mahmut Nedim Bey, Safveti ve Rıza Paşalar sayesinde Fransız politikasının galebe çalacağını düşündüğünü belirtmiştir.⁶

O, Kırım Savaşı sonrası Rusya'nın gelişmesini takdir etmiş ve Osmanlı Devlet ricalini eleştirmiştir: "Kırım Muharebesi, Rusyalılar için güzel bir rüzgâr oldu. Bizler ise kayıtsız halde, gaflette kaldık ve pek garip sefahatlere daldık."⁷ Denizcilik faaliyetlerindeki lakaytlık hakkında da bilgi vermiştir. Gemilerin tamir edilmesi konusundaki eksiklikleri Kars ve Silistre adlı iki Osmanlı vapurunun batması dolayısıyla ortaya koymuştur. Bu gemilerin batması kaza ise de Bahriyenin bilgi noksanlığıyla beraber Bahriye zabitanının ihmalinin inkâr edilemeyeceğini, ekseri tamire muhtaç olan gemileri, "*Haydi bir sefer daha etsinde icâbına bakarız.*" diyerek sefere gönderdiklerini anlatmıştır.⁸

O, Tanzimat politikalarını anlatırken özellikle Islahat Fermanı ve müsavilik üzerinde durmuştur. Ferman okunurken bulunan ricali şöyle sıralamaktadır: "*B'ilcümle vükela âzay-i mecalis b'il-fiil mansıb ve memuriyetlerde bulunan ulema ile beraber, patrikler ve hahambaşı ve metropolitler ve rum milleti muteberanından bazıları hazır bulundu.*" Azledilenlerden kimsenin davetli olmadığını, o gün havanın puslu olduğunu ve Zekiye Sultan vefat ettiğinden Ferman'ın okunmasının biraz geciktiğini anlatmıştır⁹. Islahat Fermanı'nın ilanıyla Müslüman tebaa ile gayrimüslim tebaa hukuk önünde *müsavi* olmuştu. Cevdet Paşa, Ferman'ın Müslümanlar üzerindeki tesirini gözlemlerken, bunun ehl-i İslam'a pek ziyade dokunduğunu, ehl-i İslam'dan birçoğunun: "*Aba ve ecdadımızın kaniyle kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün ga'ib ettik. Milleti-i islamiye millet-i hakime iken böyle bir haktan mahrum kaldı. Ehl-i islama bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür.*" diye söylenmeye başladığını aktarmıştır. Gayrimüslim tebaa için o gün sevinç günü idi. Ancak, patrikler ve sair ileri gelen ruhbanlar da fermandan hoşnut olmamışlardı. Rumlar, Ferman'ın ilanından önce ehl-i İslamdan sonra diğerlerinden daha muteber olduklarından bunlardan bazıları: "*Devlet bizi yahudilerle beraber etti. Biz islamin teveffukuna razı idik.*" diye itiraz etmekteydiler. Ferman okunurken orada bulunanların ekserisinin yüzü asıktı. O, Islahat Fermanı ilan edilince bazı Tanzimat ricalinin takındığı tavrı iğneleyici bir üslupla eleştirmiştir: "*Ancak bizim ziy-i islamda¹⁰ bulunan bir takım çelebilerin yüzlerinde eser-i beşâset¹¹ görülüyordu.*" Bunlardan bazılarının "*teba'ay-i gayr-i müslime ehl-i islam içine yayılıp mahalleler mahlût olacak emlakimizin fiatı terakki ve*

5 *Tezâkir I* s. 20-21.

6 *a.g.e.*, s. 32

7 *Tezâkir II*, s. 49.

8 *a.g.e.*, s. 74.

9 *Tezâkir I*, s. 12.

10 Görünüşi Müslüman.

11 Sevinç, mutluluk.

medeniyet tevessü' eder." demelerinden hoşnut olmamıştır.¹²

Müslümanların bir kısmının, müsaviliği gayrimüslimlerin her şeyini benimsemek olarak algıladıkları ve Müslümanlarla alay ettikleri Said Bey'in şu sözlerinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Ferman okunduktan sonra hocalardan biri namaz kılarken Said Bey: "*Ne kılıyorsun Hoca Efendi Ferman okundu görmedin mi. Teba'a-i gayr-i Müslime ile beraber olacağız*".¹³ demiştir. Bir kısım insanların Ferman'ın hayata geçmemesi konusunda ümitler besledikleri, Islahat Fermanı'nın ilanından dolayı Vükelay-ı Hazıraya kırgın oldukları, onların aleyhinde olup kınadıkları Cevdet Paşa tarafından ortaya konulmaktadır. Vükelay-ı Hazıranın bu nedenle, Müslümanlar tarafından yerilse de ecnebiler arasında sevildiklerini ve Reşit Paşa'ya galebe çaldıklarını ifade etmiştir. İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri, önceki vükelanın her hususta işi zorlaştırdığından şikayetçi iken, Vükelay-ı Hazıranın beklentilerin de ötesine geçtiğini söylemekteydiler. Müslümanların tepkileri karşısında sefirlerin sorumluluğu bir diğerine yıkma çabaları görülmüştür. Cevdet Paşa, İngiliz sefiri Canning'in, bu fermanı hazırlayan komisyona ön ayak olması sonucu, önceleri İngiliz politikasına meyilli olan "*ehl-i islamin meyl-ü muhabbetine*" halel geldiğini belirtmiştir.¹⁴

Onun eleştiri noktalarından birini de maddelerin bazılarının müphem surette yazılarak vükela tarafından Avrupalılara başka türlü Müslümanlara başka türlü tefsir edilmesi oluşturur. Cevdet Paşa, Islahat Fermanı'nın en ağır maddesi olarak gayrimüslim tebaanın kanun önünde müsavatını görmektedir. Tebaa için en ağır yük olan askerlik vazifesini yapmadıkları halde "*hukuk-ı politikyyede musavlatları bir emr-i gariptir.*" demektedir. Ona göre Ferman, Osmanlı Devleti tarafından verilmiş bir müsaadeden ibaret görünüyorsa da antlaşmaya dahil edilmiş olduğundan söz verilmiş haklar sınıfına girmekte, bu nedenle bağlayıcı niteliği bulunmaktadır. Görüşmeler Hristiyan tebaanın mezhep hukuku ve adliyesi üzerine cereyan ederken politik haklar sonradan ilave edilerek husumet defedilmişti.¹⁵ Buna mukabil, Paris Barış Antlaşması'nın, politika erbabı tarafından güzel bir muahedenin akd olunduğu şeklinde değerlendirildiğini ancak, antlaşmaya Hristiyan tebaanın hukuk önünde müsaviliğini belirten bir fermanın eklenmesine itiraz ettiklerini bu durumdan hoşnut olmadıklarını ifade etmiştir.¹⁶

Bu çalışmaya konu olan Tanzimat ricali, Cevdet Paşa'nın gözüyle anlatılmaya çalışılmış, o dönemin devlet adamlarının izlediği politikalar, kişilikleri ve aralarındaki çekişmeler yine onun gözüyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çünkü Cevdet Paşa verdiği bilgilerde tenkite önemli ölçüde yer vermiş ve objektif değerlendirmelerde bulunmaya çalışmıştır. Ayrıca devlet adamlarının çoğuyla olan yakın ilişkileri ve vakanüvislik görevi, devletin en mahrem sırlarına ulaşma imkânı da sağlamıştır. Bu nedenle verdiği bilgiler Tanzimat Dönemi'nin daha iyi anlaşılması konusunda vazgeçilmez öneme sahiptir. Cevdet Paşa'nın çizdiği devlet adamı

¹² *Tezâkir II*, s. 68.

¹³ Bu söz Kaymakam Paşa'ya ihbar olunmuş, o da Sait Bey'i huzuruna çağırarak: "*senin ağzını yırtarım.*" diye tekdir etmişti. Sait Bey istifa etmiş, ayrıca Kaymakam Paşa'nın kayını olan Besim Bey'in konağına giderek tevbe etmiş, sakal bırakmış idi. *a.g.e.*, s. 69.

¹⁴ Fransız elçisinin: "*Devlet-i aliyyenin bu kadar feda-karlık edeceğine me'mul etmez idik. Canning ne dediyse vükalay-ı Devleti allıyye kabul etti. Eğer biraz dayanılmış olsaydı ben bazı mertebe kendilerine yardım ederdim*" dediği işitilmişti. Fransız elçisinin bu ifadelerinin amacı Müslümanların öfkelerini İngiliz elçisinin üzerine yöneltmekti. *a.g.e.*, s. 69-70.

¹⁵ *a.g.e.*, s. 71-74.

¹⁶ *a.g.e.*, s. 87-88.

portresi dönemini aşan değerlendirmeler olarak görülmelidir. Bu çalışmada; Ahmet Cevdet Paşa'nın verdiği bilgilerin önemine binaen Tanzimat ricali hakkında en küçük bir ayrıntı dahi atlanmadan, Ahmet Cevdet Paşa'nın gözünden onların devlet adamlığı aktarılmaya çalışılmıştır.

1. Tanzimat Dönemi Devlet Ricali

1.1. Mustafa Reşit Paşa (1800-1858)¹⁷

Mustafa Reşit Paşa, Yakınçağ Türk tarihinin en etkili kişilerinden biridir. O, bazı tarihçilere göre *Koca* veya *Büyük* diye anılmakla birlikte bu hükme herkes katılmamaktadır. Çünkü Mustafa Reşit Paşa, bazı konularda sanıldığı kadar zamanı aşan bir etkiye sahip değildir¹⁸. Onunla ilgili Cevdet Paşa'nın görüşlerini ortaya koymadan önce Avrupalı devlet adamlarından bir kaçının görüşlerini de belirtmek gerekir. Fransız elçisi Pontois, Mustafa Reşit Paşa hakkında; "*Reşit Paşa'da Kendini gösterme ve yükselme merakı aşırıdır. Bu yönü biraz övülür ve pohpohlanırsa büyük taviz elde etmek için küçük şeyler üzerinden tavizler verilirse, ondan her şey elde edilebilir...*" demektedir. Fransız Dışişleri Bakanı Guziot ise: "*Reşit Paşa'nın yaptığı işlerde başarılı olması için bir yönü eksikti. Onda Türklük vasfı çok azdı. Daha çok bir Avrupalı diplomata benziyordu...*"¹⁹ diyerek onun hakkındaki düşüncelerini ifade etmektedir.

Ahmet Cevdet Paşa, Mustafa Reşit Paşa ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Mısır Meselesinin çözümünde Tanzimat'ın ilanının önemini: "*Reşit Paşa Devleti büyük bir muhataradan kurtardı. Emniyet-i can ve ırz ve mal kaziyesini mütekeffil olan Tanzimat-ı Hayriyye'yi te'sis ile ammeye büyük iyilikler etmiş oldu.*" diyerek açıklamaktadır. Avrupalılar ile fazla görüşme ve karantina uygulanması gibi yeni usullere düşkünlüğünden dolayı bazıları Mustafa Reşit Paşa'ya din işlerine aldırılmayan biri gözüyle bakmaktaydı.²⁰ Cevdet Paşa'ya göre; Mustafa Reşit Paşa devlette büyük işler yaparak kendini ispat etmiş ve pek büyük şan kazanmış

17 Mustafa Reşit Paşa (1800-1858) İstanbul'da doğmuştur. II: Bayezid evkafı ruznamçecisi Mustafa Efendi'nin oğludur. Okuma yazmayı babasından öğrenmiş ardından medreseye başlamıştır. Mora İsyanının bastırılmasında görevli Seyyid Ali Paşa'nın mühürdarı olarak 1821'deki sefere katılmış, bir kaç yıllık aradan sonra Sadaret Mektubu kalemine intisap etmiştir. 1828'de orduda katip, 1830'da Mehmet Ali Paşa'ya gönderilen Pertev Efendi'nin yanında ikinci katip olarak görev almıştır. 1831'de amedi vekili, 1832'de amedi tayin olunmuş, 1834'te fevkalade orta elçi olarak Paris'e gitmiştir. Amacı Cezayir'in tekrar Osmanlı Devleti'ne iade edilmesini sağlamaktır. Ancak, bunda başarı elde edememiştir. İstanbul'a gelmiş, daha sonra Paris büyükelçiliğine atanmıştır. 1836'da Londra büyükelçiliği görevine getirilmiş, aynı yıl Hariciye müsteşarlığına yükselmiştir. 1837'de Hariciye nazırı olmuş, 1838'de İngiltere ile ticaret antlaşması imzalamıştır. Aynı yıl Londra büyükelçiliğine atanarak İstanbul'dan uzaklaştırılmış, 1839'da Tanzimat'ın ilanını sağlamıştır. Mısır Meselesinin Osmanlı Devleti lehine çözülmesinde önemli rol oynamış ancak, 1841'de Mısır valisinin etkisiyle görevden alınmıştır. Arkasından Paris büyükelçiliğine tayin edilmiş, Hastalığı nedeniyle yurda dönmek zorunda kalmıştır. 1843'te beşinci defa Paris büyükelçiliği görevine getirilmiş, 1845'te Hariciye Nazırı, 1846'da sadrazam olmuştur. 1848'de azledilerek Meclis-i Aliyye'ye memur tayin edilmiş ve aynı yıl tekrar sadrazam olmuştur. Devlet erkani arasındaki anlaşmazlıklar üzerine 1852'de sadareten azledilerek Meclis-i Vala reisliği görevine getirilmiştir. Aynı yıl tekrar sadrazam olmuş ve tekrar azledilmiştir. 1853'te üçüncü defa Hariciye nazırı olmuş, 1854'te Rusya'ya karşı bir ittifak antlaşması imzalamıştır. 1854'te tekrar geldiği sadareten 1855'te istifa etmek zorunda kalmış, 1856'da gittiği Mısır'dan dönüşünde beşinci defa sadrazam olmuştur. 1857'de azlolanarak Meclis-i Ali Tanzimat reisliğine getirilmiştir. 1857'de altıncı defa sadrazam olmuş ve 1858'de vefat etmiştir. Ercüment Kuran, "Reşit Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c.9, İstanbul, MEB, 1964, s.701-705.

18 Tuncer Baykara, "Mustafa Reşid Paşa'nın Medeniyet Anlayışı", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara 1985, s.49.

19 Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikalar", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara 1985, s.75.

20 *Tezâkir I*, s. 8.

bir devlet adamı idi. Bu olumlu değerlendirmelerde bulunurken diğer taraftan da olumsuz yönlerini eleştirmiştir. Onun, rakiplerine karşı *esâfilden* bir takım adamları getirip devleti onlar ile yönetmeye kalkmasını başa çıkılmayacak bir yol olarak görmüştür. Mustafa Reşit Paşa, 1857'deki sadaretinde kalemiye ve mülkiyeye pek çok rütbelere vermişti. Bu sadaretinde Hazine-i Hassa'nın borcunun iki yüz bin keseden fazla artması, Mustafa Reşit Paşa hakkında haylice konuşulmasına neden olmuştu. Mustafa Reşit Paşa, devlette başarılarıyla konuşulmuş iken, her sadarettten ayrılmasında *bir kabuğu soyularak* azamet-i şanına hayliden hayli kusur gelmişti.²¹ Yine 1857'de Abdülmecid Han'ın, Mustafa Reşit Paşa'nın konağına teşrif etmesini, Onun rakipleri olan Vükelay-ı Hazıraya karşı şanını artırması olarak görmüştür. Reşit Paşa'nın son sadaretini ve ölümünü anlatırken onun hakkındaki duyguları da açıkça görülmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'nın belirttiğine göre; Mustafa Reşit Paşa, 1857'de sadarete geldiğinde herkesle iyi geçinmiş, çırakları olan Ali ve Fuat Paşalar dahi onunla ittifaka meyletmişlerdi. Onlar ile Mustafa Reşit Paşa arasına nifak tohumu ekenler mahcup olmuşlardı. O, Mustafa Reşit Paşa'daki bu değişikliğin nedenini "*halktan ve devletten bir halâllik dilemek*" olarak açıklamıştır. Mustafa Reşit Paşa son sadaretinde herkesle barışarak gücünmüş olduğu kimseleri affetmişti. Başkalarıyla uğraşmaktan vazgeçmesi herkesin birlik içinde hareket etme isteğine neden olmuş; Vükela sıkı sıkıya devlet işlerinin tanzimine başlamıştı.²²

Mustafa Reşit Paşa daha sonra hastalanmış, tabipler hastalığın nüzûl olduğunu anlayamamışlar ve nezle tedavisi uygulamışlardır. O, Mustafa Reşit Paşa'nın ölümü hakkındaki hislerini anlatırken şöyle der: "*Pederimden ziyâde ana ağladım.*" Sonra cenaze merasimini anlatırken onun kişiliği hakkında bilgi vermiş, hayattayken onu sevmeyenlerin bile vefatına üzüldüklerini anlatmıştır: "*İbtida Âli Paşa tabûtu altına girmeye seğirdince orada bulunan diğer vükelâ ve me'murin ve sâir nâsa pek acip te'sir eyledi. Cümlesi ağlamaya başladı. Vükelâ ve me'murin birbirine girdi. Bu hal ise esnây-ı râhda bulunan milel-i sâireye bile te'sir ederek sunûf-ı nâsın kimi gözlerinden eşk-i tahassür ve kimi yüzlerinde âsâr-ı te'essüf ve te'essür müşâhede olunuyordu.*" Bu cenaze törenindeki izlenimlerinden yola çıkarak Reşit Paşa'nın o asırda ne büyük adam olduğunun herkes tarafından anlaşıldığı sonucuna varmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın hayatında ona gereken değerin verilmediğini ancak, vefatında muhterem olarak elden ele tabut ile götürüldüğünden bahsetmiştir.²³

Ahmet Cevdet Paşa, gerek Mustafa Reşit Paşa'yı gerek Arif Hikmet Beyefendi'yi kıymet bilen ve cömert tabiatlı insanlar olarak tanıdığını ve hiç düşünmeden onlarla ilişki kurduğunu söylemiştir.²⁴ Mustafa Reşit Paşa'nın söylediğini yazmak, yazdığını söylemek gibi bir hasleti olduğundan bahsederek bir kâtibe uzun bir hikaye anlattığında katibin kuvvetli hafızası olup onun söylediklerini aynıyla zapt ederse güzel bir müsvedde olacağını ve düzeltmeye ihtiyaç duymayacağını dile getirmiştir.²⁵

Ahmet Cevdet Paşa, zaman zaman eski düşünce anlayışına sahip olanlarla Tanzimat ricalini karşılaştırmıştır. Ona göre Mustafa Reşit Paşa takımı, eğitimi yayararak devleti yeni usullerle Avrupa'ya uygun olarak tanzîm etme düşüncesindeyken, eski düşünce sahipleri ise

21 *Tezâkir II*, s. 30-31.

22 *a.g.e.*, s.36-40-41.

23 *a.g.e.*, s. 41.

24 *a.g.e.*, s. 18-19.

25 *a.g.e.*, s. 57.

onlara düşmanca bakmaktaydı.²⁶ Yine bu dönemde yapılan usulsüzlükleri de ortaya koyar; Kaptan-ı Derya Mehmet Ali Paşa sadrâzam olunca Reşit Paşa'nın sarrâfı olan Mıgırdiç'in defterlerine el konulmuş, Mustafa Reşit Paşa'ya yakın olan bir hayli kişinin iltizamlardan kâr hisseleri alarak çok büyük kazançlar elde ettikleri görülmüştü. Bu durum, Mehmet Ali Paşa tarafından padişaha arz olunmuş ve bu esnada Mehmet Ali Paşa: "*Reşit Paşa bizleri irtikâb ile ithâm eder. Kendisi iffet da'vâsında bulunur. Bak Hazîne-i devleti nasıl yağma etmişler*" demiştir. Ahmet Cevdet Paşa bu listede kendi adı bulunmadığı için iftihar etmektedir.²⁷

1.1.2. Tanzimat Politikaları ve Mustafa Reşit Paşa

Mustafa Reşit Paşa'nın hizmetlerinin önemli bir kısmı Hariciye Nezaretinde geçmiştir. Dışişlerindeki görevi sırasında Osmanlılarla İngiliz ve Fransızlar arasında önemli yakınlaşma sağlamış ve Rusya'ya karşı bu devletlerin desteğini sağlamayı başarabilmiştir. Osmanlı Devleti üzerinde zıt menfaatleri bulunan devletler arasında *çelişkiler dengesi* kurarak, devletin devamını onlara sağlatmayı düşünmüştür. Ayrıca, Osmanlı Devleti'ni modernleştirmede Avrupa'nın tasvip ve yardımını temin etmeyi hedeflemiştir.²⁸

Cevdet Paşa'nın, Mustafa Reşit Paşa'yı anlatan bazı sözleri vardır: "*Utarit yıldızı gibi, cirmi küçük kadri büyük, Devlet-i Aliyye'de diplomasi usulünü vaz' eden.*" Onun, Avrupa devletleri arasında ittifak oluşturup Mısır Meselesini halletmek için uğraşırken, bu meseleyi Tanzimat'ın ilanına raptederek iki işi birlikte yapma gayreti içinde olduğunu belirtmiştir. Böylece Avrupa'nın desteğini sağlama düşüncesini taşıdığını, eski düşünceye sahip vükelanın ise bu durumdan hoşnut olmadığını, Mısır Meselesi hallolunca "*Tanzimat'ın temellerini yıkmak mümkün olur.*" düşüncesiyle Mısır Meselesinin çözülmesi için fermana rıza göstermekte olduklarını ifade etmiştir. Meselenin çözümünde Mustafa Reşit Paşa'nın, Mısır Valisi'nin de diğer eyalet valilerinden fazla hiçbir imtiyazı olmadığını kabul ettirdiğini söylemektedir.²⁹ Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat'ın uygulanmasında taassup göstermekteydi. O, Cevdet Paşa'nın gözünde dürüst bir insandır. Çünkü Paşa, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın, ödemesi gereken 80 bin kese altın tutarındaki yıllık vergiyi 60 bin kese altına indirmek için, Mustafa Reşit Paşa'ya 60 bin altın teklif ettiğini yazmıştır. Rüşvet olarak verilen altını reddedince Mehmet Ali Paşa'nın, onu Hariciye nazırlığı görevinden azlettirdiğini anlatmıştır. Onun azledilmesinden sonra, Mehmet Ali Paşa'nın ödemesi gereken paranın yıllık 60 bin kese altına düşürülmüş olduğunu yazmıştır.³⁰

Mustafa Reşit Paşa'nın yerine Rıza Paşa geçmiş, Tanzimat'a ait birçok iş aksamış ancak, Tanzimat'ın aslına dokunulmamıştır. Ahmet Cevdet Paşa, daha sonra Rıza Paşa'nın yerine 1848'de tekrar atanan Mustafa Reşit Paşa'nın daha önceki kadar başarılı olamadığını dile getirmiştir. Paşa'da daha önceki dirayet ve azmin kalmadığını, büyük binalar yapma, servet edinme hevesine kapıldığını, oğlunu saraya damat yapma çabası içine girdiğini, saray ağalarına himmet eder duruma düştüğünü ve sonunda da azledildiğini belirtmiştir.³¹

²⁶ a.g.e., s. 23.

²⁷ a.g.e., s. 63.

²⁸ Kodaman, s.72-74.

²⁹ a.g.e., s. 6-7.

³⁰ Tezâkir I, s. 8.

³¹ a.g.e., s. 10

Mustafa Reşit Paşa, Sarım Paşa'dan sonraki sadaretinde Mülteciler Sorunuyla karşılaşmış ve mültecileri Rusya'ya vermeyi reddetmiştir. Bu nedenle Avrupa ve ABD'de büyük şöhret kazanmıştır.³² Aynı dönemde İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kurma mücadelesi vermekteydiler. Süveyş Kanalı'nı açma mücadelesinde Babiali, her iki tarafı da kırmamaya çalışmakta ve bunun sonucunda ortada kalmaktaydı. Bu esnada Abbas Paşa'nın yerine Sait Paşa Mısır valisi olmuştu. O, İngilizlere gücendiğinden kanal için Fransızlarla anlaşmış, Babiali'den de onay istemişti. Hükümet adına Sait Paşa'ya uyarı niteliğinde mektup yazılmış, o da bu mektubu Fransızlara göstermişti. Bunun üzerine Fransız maslahatgüzarı ile ters düşen Reşit Paşa istifa etmiş, yerine Viyana Kongresi'ne memur edilen Ali Paşa, Hariciye Nezaretine de Fuat Paşa getirilmişti (1855).³³ Cevdet Paşa, Mustafa Reşit Paşa'nın izlediği dış siyaseti, "*Avrupa'nın siyasi dengesini daima göz önünde tutmak ve Devlet-i Aliye'nin Rusya'ya karşı yalnız kalmaması için çareler aramak*" olarak açıklamıştır. Onun; Fransa, İngiltere, Sardunya devletlerini Rusya aleyhine ittifaka razı ettiğini dile getirmiştir.³⁴

Kırım Savaşı sırasında devlet ricalinin kendi arasında çekişmeler yaşamasını "*manevi muharebeler etmekte idiler*" diyerek ifade etmiştir. Mustafa Reşit Paşa'nın, Mehmet Ali Paşa'yı sürmek için, Kıbrıslı Mehmet Paşa'yı sadrazamlık makamına getirdiğini ancak, Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın sadarete gelince Mehmet Ali Paşa konusunda Mustafa Reşit Paşa'ya verdiği sözden vazgeçtiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Reşit Paşa'nın O'nun sadarettten indirilmesini sağlayarak 1854'te sadarete geçtiğini anlatır. Ahmet Cevdet Paşa, Devlet ricalinden Mustafa Reşit Paşa'nın İngiliz politikasına, Ali ve Fuat paşaların ise Fransız politikasına meyilli olduğunu söylemektedir.³⁵

Ahmet Cevdet Paşa, devlet ricalinin eline geçen fırsatları değerlendiremeyip daha fena işler yaptıklarından yakınmıştır. Mustafa Reşit Paşa damat paşalarla uğraşırken, yetiştirmiş olduğu Ali ve Fuat paşaların ondan ayrılarak Fransız politikasına meyletmelerinin, birinin diğerine galip gelmek için her türlü vesilelere teşebbüs ederek birbirleriyle uğraşmaya başlamalarının Abdülmecit Han'ın vücuduna kuvvetsizlik ve bezginlik getirdiğini dile getirmiştir. Padişahın, sahip olduğu "*ahlak-ı hasanesine dahi za'f gelerek*" seccadenin dört ucunu salıverdiğini ve havas-ı vükelasının böyle yek-diğeriyle uğraşmasından usanıp her işi tabiatına bıraktığını anlatmıştır. Ona göre; Sultan Abdülmecit, hazinelerin fevkalâde surette çoğalan borcunu hiç dikkate almaz olmuştur. En ziyade istifade olunacak günlerde bir garip, içinden çıkılmaz "*gaflet ve dalâlete*" gidilmiştir.³⁶

Ali Paşa sadarete gelince, Mustafa Reşit Paşa onunla rekabete girişmişti. Ali ve Fuat Paşa birlikte hareket ettiklerinden, ikisiyle de arası açılmıştı. Onlar, Serasker Rüştü Paşa ile birleşerek Reşit Paşa'ya karşı ittifak oluşturmuşlardı. Ali ve Fuat Paşa taraftarları aynı zamanda Reşit Paşa taraftarı iken ayrılık ortaya çıkınca, Mustafa Reşit Paşa taraftarlarının bir kısmı kendisinden ayrılmıştı. Böylece devlette gücü azaldığından düşmanları çoğalmıştı.³⁷ Ahmet Cevdet Paşa, daha sonraları Mustafa Reşit Paşa'nın kısa zamanda büyüklüğünü

32 a.g.e., s. 12.

33 a.g.e., s. 40-42.

34 a.g.e., s. 25-26.

35 a.g.e., s.25-26.

36 Tezâkir II, s. 24.

37 a.g.e., s. 16-17.

gösterip makamını doldurduğunu, devrinde ondan büyük adam olmadığını söylemektedir. Reşit Paşa, Karadağ üzerine yapılacak bir seferin devletin başına büyük gaileler açacağını düşünmüş ve söyledikleri teker teker çıkmıştır. Bu durum onun “maharetlerini ve melekelerini” göstermektedir.³⁸

Onun iyi yönlerinden bahsederken Tanzimat Dönemi aksaklıklarını da dile getirmişti. Reşit Paşa'nın adamlarının iltizamdan pay alarak külliyetli kazançlar elde ettiklerini ve bu paralarla sefahata daldıklarını, Mustafa Reşit Paşa'nın ise atiyeler aldığından bunlara tenezzül etmediğini belirtmiştir. Onun takımının iddiasının adam kayırmayı reddetmek, eğitim ve medeniyetin ilerleyebilmesi için hizmet etmek olduğunu ancak, iltizamdan pay alarak yüksek kazançlar elde etmek gibi fena işlere bulaşmalarının da halk arasında tepkilere yol açtığını ifade etmiştir. Bunun üzerine kıymetli hediye verilmesinin yasaklanması, iltizam usulünün men edilmesi, ihalesiz aşar ve rüsumat satılmaması emredilmiştir. Bu tedbirler üzerine Tanzimat Dönemi'nin irtikâp ehli hediye yerine rüşvet almaya yönelmişler ve elde ettiklerini de sefahat yolunda harcamışlardır.³⁹ Nevrekoplu Mehmet Bey iltizam aldığı anda, kendisinden bir kısım paralar tahsil edildiği ortaya çıkmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın verilen paraları kabul etmediği görülmüş, bu durum onun iffetini, diğerlerinin yağmakârlıklarını ortaya koymuştur.⁴⁰

1857 yılında Reşit Paşa sadarete geldiğinde Fransa ve Avusturya sefaretleri bu durumdan pek hoşnut görünmese de vükelay-ı sabıkaya kıyasen onu daha canlı bulduklarından sadarete kalmasını istemekteydiler. Bu nedenle İngiltere, Fransa ve Avusturya devletleri kendi sefaretlerine, Devlet-i Aliye'nin iç işlerine karışılmaması ve Mustafa Reşit Paşa'nın işlerine müdahale edilmemesi konusunda emir vermişlerdi.⁴¹ Ahmet Cevdet Paşa, bazı durumlarda Mustafa Reşit Paşa'nın devleti el altından idare ettiğini anlatmıştır; Boğdan Beyliği Kaymakamlığı Meselesinde Mustafa Reşit Paşa, Fransız elçisinin ısrar ve inadı yüzünden azledilip yerine Giritli Mustafa Paşa sadrazam, Mustafa Reşit Paşa Meclis-i Alî Tanzimat reisi, Âli Paşa Hariciye ve Ali Galip Paşa Evkaf-ı Hümayun nazırı olmuştu. Ancak değişiklikler Mustafa Reşit Paşa'nın onayıyla olup manen sadrazam kendisi idi.⁴² Ahmet Cevdet Paşa, seraskerlik makamına Rüştî Paşa'nın atanmasının daha şık olacağını çünkü, hem Fransızların hem de diğerlerinin Rüştî Paşa hakkında hürmet ve riayetleri olduğunu, bu nedenle yeni hükümetin daha kuvvetli olacağını dile getirmiştir. Bu durumu bildiği halde Mustafa Reşit Paşa'nın niçin böyle davranmadığını; Rüştî Paşa ile Ali Paşa'nın, Mustafa Reşit Paşa aleyhine birlikte hareket etmeleri nedeniyle onların birleşmesini istememesine bağlamaktadır. Hatta kendi reyine tabi ve onlara muhalif olduğunu ümit ettiği Kamil Paşa'yı seraskerliğe sevk etmiş; Ahmet Cevdet Paşa bu durum dolayısıyla Reşit Paşa'yı eleştirmiştir. Ona göre seraskerliğin, sadaretin nüfuzu altında bulunması daha evvelden dahi işin tabiatına uygun değil iken, şimdi manevi sadrazam olan Reşit Paşa'nın nüfuzu altında bulunmasını padişahın onaylamayacağı açıktı. Seraskerlik makamını dolduramayan Kamil Paşa birkaç gün sonra azledilerek, yerine Rüştî Paşa serasker olmuştu. Bu nedenle Mustafa Reşit Paşa'nın muhalifleri kuvvet kazanmış, sadaret-i maneviyeden azledilerek itibardan düşmüştü. Mustafa Reşit Paşa, kendi eliyle kendi makamına getirmiş olduğu Giritli Mustafa Naili Paşa'ya da güvenmişti. Çünkü Giritli Mustafa

38 a.g.e., s. 10

39 a.g.e., s. 19-20

40 Tezâkir I, s. 36-37.

41 Tezâkir II, s. 7.

42 a.g.e., s. 25.

Paşa'nın, sadrazamlık makamına geldiği gibi Paşa'yı -Mustafa Reşit Paşa'nın rakiplerine saf bir şekilde ve gizlice- kötülediği anlaşılmıştı. Halbuki bütün bu çekişmeler, Fransız elçisinin gitmesini üç gün geciktirmekten başka bir işe yaramamıştı. Mustafa Reşit Paşa, sadareten mecburen çekilmekle birlikte Meclis-i Ali Tanzimat reisliğine gelerek, oluşturduğu heyet-i vükela ile devleti el altından idare etme ümidinde idi. Hem zamanın müsait olmaması hem de Rüştî Paşa'nın seraskerliği onun planlarını bozmuş ve rakipleri Fransız sefareti kuvvetiyle ona galebe çalmıştı. Otuz üç gün sonra Meclis-i Tanzimat reisliğinden de azledilmişti.⁴³

1857'de Âli Paşa'nın azliyle Mustafa Reşit Paşa'nın tekrar sadarete gelmesi yalnız sûr-ı hümâyunun (padişahın kızlarının evlendirilmesi dolayısıyla yapılan düğün) tantanalıca icrası ve Çırağan Sarayı'nın yıkılıp yapılması maksadına dayanmaktaydı. Halbuki Hazine-i Hassa'nın eski ve yeni borçlarının düzlenmesi için lazım olan istikraz meblağını Safveti Paşa temin edemediği gibi, sonradan Maliye nazırı olan Hasip Paşa'da bu işi başaramamıştı. Ayrıca başka bir çıkar yol da bulunamadığından Reşit Paşa'nın padişah nazarında eski ehemmiyeti kalmamıştır.⁴⁴

İngiliz elçisi Canning, Reşit Paşa'nın sadaretinde kendi devletinin nüfuzunu diğer devletlerin nüfuzuna üstün göstermek her türlü şeye teşebbüs eylemekte ve Reşit Paşa da kendisini desteklemekteydi. Bu nedenle Canning, birkaç Fransız elçisinin azledilerek değiştirilmesine sebep olmuştu. Aziller, Fransız İmparatoru'na dokunduğundan Reşit Paşa'nın bu defaki sadaretinde Fransız elçisi onun ziyaretine gelmemişti. Aralarındaki çekişmelere sebep olan Canning, Londra'ya gitmiş olduğundan Hariciye nazırı Ali Paşa'nın aracılığıyla bir ziyafette Fransız elçisiyle barıştırılmıştı.⁴⁵ Mustafa Reşit Paşa, İngiliz yanlısı bir politika izlemiş, devlet yönetiminde bazen el altından etkili olmuş bazen de kendi yetiştirdiği Ali ve Fuat paşalarla ters düşmüştür. Tanzimat'ın uygulanmasında titizlik göstermiş ancak, ilk sadaretindeki başarılarını devam ettirememiş ve daha sonra gözden düşmüştür.

1.1.3. Mustafa Reşit Paşa'nın Islahat Fermanı Hakkındaki Düşünceleri

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre; zaman itibariyle Devlet-i Aliye'nin siyasetini değiştirmek ve gayrimüslim tebaa ile ilgili uygulamasını düzenlemek gerekmektedir. Mustafa Reşit Paşa dahi bunu inkar etmemiş, hatta bu konuda ehl-i İslam'a hissettirmeden bir hayli de ileri gitmişti. Mustafa Reşit Paşa, bu yolda aşama aşama ıslahat yapılmasını istemiştir. Ali ve Fuat Paşalar ise buna dikkat etmeden uygulanması gereken maddelerin hepsini birden uygulayarak Müslümanlar nazarında "mazhar-ı nefrin" olmuşlardı.⁴⁶ Cevdet Paşa'ya göre, Islahat Fermanı'nın maddelerin içeriğinin bu kadar sert olmasına sebep Canning'tir. Canning'in bu kadar ileri gitmesinin sebebi olarak da vükelaya - Mustafa Reşit Paşa'nın azli ve Damat Mehmet Ali Paşa'nın öne çıkarılması nedeniyle- kırgınlığını göstermektedir. Canning ise Mustafa Reşit Paşa ile görüşmesinde Ali Paşa'nın, Paris Konferansı'nda devletin yaşamasını bu maddeye bağladığını beyan ettiğini anlatmıştır.⁴⁷

43 a.g.e., s. 25-26-30.

44 a.g.e., s. 31.

45 a.g.e., s. 38-39.

46 a.g.e., s. 70-71.

47 "Sultan Abdülmecid hazretleri beni çağırıp da düvel-i Avrupa bize bu mevadd-ı taahhüd ettirerek başımızı belaya uğrattılar. Sen de burada bu kadar senelik elçisin deyu takaza etse bir cevabım var. Derin ki senin sadrazâmın

Reşit Paşa'nın Islahat Fermanı aleyhinde kendisine gelen ziyaretçilere izahatta bulunduğu anlaşılmaktadır. Hatta Şeyhülislam Arif Efendi'nin: *"Bu esnada ba- ferman-ı ali neşr olunan mevadda zararlı bir şey yoktur. Halk dahi bunu hüsn-i kabul etti. Bazı itiraz edenler var ise de anlar dahi mazulin-i vükela olmağla bazılarını muhakemeye mecbur olacağız."* dediği işitilmiş,⁴⁸ bu sözü duyan Reşit Paşa Mabeyn-i Hümayun baş kitabetine bir tezkire yazmıştır.⁴⁹ Bu tezkirede kimse hakkında garezi olmadığını; padişaha, Devlet-i Aliyye'ye, vatana ve millete zarar verecek şeyleri caiz görenler *"Peder, birader evladım dahi olsalar..."* diyerek sadakati gereği doğruyu söylemekten çekinmeyeceğini, istenirse bundan dolayı mahkemeye çıkmaya hazır olduğunu belirtmiştir.⁵⁰

Ayrıca Mustafa Reşit Paşa, sözü kendi üzerine alınıp Cevdet Paşa'yı, Arif Efendi'ye göndermişti. Ahmet Cevdet Paşa, Mustafa Reşit Paşa'nın talimatı gereği onun şu sözlerini iletmiştir: *"...itirazım Ferman'ın umumuna değil bazı mevaddındır. İtiraz etmeye dahi hakkım vardır. ...Devlet ve milletimin ve Padişahımın istiklaline ve şeref-i haysiyetine dokunup dokunmayacak maddeleri fark ve temyize iktidarım vardır. Hristiyanlar birşey yapmamış iken bu kadar imtiyazata nail oldukları halde ben bu Millet'ten ve Devlet-i aliyyenin bunca senelik vükelasından bulunduğum halde efkârımı serbest söyleyecek kadar imtiyazım olmasın mı."* Ancak, Şeyhülislam Efendi'nin böyle bir şey söylemediği anlaşılmıştır.⁵¹

Ahmet Cevdet Paşa, Islahat Fermanı'nın tanzimini zamanın şartlarının gerektirdiği bir durum olarak görmekte, Mustafa Reşit Paşa ile diğer politika erbabının da bunu tasdik ettiğini söylemektedir. Ona göre politika erbabının itiraz ettiği noktalar; maddelerin içeriklerinin tadili mümkün iken Vükelay-ı Hazıranın *"Avrupalılara hoş görünmek için bol doğramaları,"* aşama aşama yapmaları gereken şeyleri bir defada uygulamaya koymalarıdır. Yine maddelerin Müslümanlar nazarında kötü tesirini izale etmek için bazı anlaşılmayan maddelerini maksadın zıddı olarak tefsir etmeleri ve bu yolla birbirlerini aldatmalarıdır.⁵²

Islahat Fermanı'nın tanziminden bir sene evvelki görüşmelerde Reşit Paşa, Hristiyan reayanın yalnızca dini imtiyazlarının görüşülmesi ve bunun anlaşmaya konulmaması hususunda ısrar etmişti. Mustafa Reşit Paşa, Ferman'a yönelik itirazlarını şöyle sıralamıştır; Ferman'ın dördüncü maddesiyle *"müsavat"* eklenmiştir. Dersaadet'te üç devletin sefirleriyle meclisler oluşturularak, Kalimaki Bey müzakere kararlarını mazbata yapmış, bu ise dahili işlerle ilgili olması dolayısıyla emsalsiz bir müzakeredir. Sefirler daha önce de bazı şeyler söyleyip yaptırırlardı. Ancak bu gayri resmi olup resmi surette meydana gelmezdi. Müzakere edilen maddeler önce Rusya'ya sorulup kabul ettirildikten sonra Devlet-i Aliye sunulmaktadır. Müsavat maddesini protesto etmek gerekirdi.⁵³

Âli Paşa bunlara dair akd olunan konferansta elini göğsüne koyup Devlet-i aliyyenin yaşaması bu mevaddın icrasına menuttur diyerek bunların muhassanatını beyan etti. Eğer dahi müşkilatı olsa anlar daha âlâ bilir biz hariçten layıkıyla göremeyiz." a.g.e., s. 74-75.

48 Tezâkir I, s. 71-72.

49 Padişahın sarayda hususi olarak erkekleri kabul ettiği daire.

50 a.g.e., s. 75-76.

51 a.g.e., s. 71-73.

52 a.g.e., 74.

53 a.g.e., s. 72-73.

Islahat Fermanı ilan olunduktan sonra “*mühtedilerin irtidâdı*” ile ilgili Girit valisi Veli Paşa'nın tahrirâtı, devlet ricali arasında sert tartışmalara neden olmuştur. Şeyhülislam Arif Efendi, mühtedilerin irtidâdı ile ilgili asla bir değişikliğin olmadığını belirtirken; Mustafa Reşit Paşa, Ferman ile İslam'dan olanların irtidâdına kapı açıldığını ve bu tür şeylerin fermandan sonra zuhur ettiğini belirtmiştir. Kıbrıslı Mehmet Paşa, Avrupa devletlerinin siz bu hakları kendiliğinizden vermezseniz, konferansta müzakere olur ve antlaşmaya eklenir dediklerini, Ferman'ı zaruretten yayınladıklarını söylemiştir. Reşit Paşa: “...*Hem de dört kişinin zarûret var demesiyle bu ma'küle umûr-ı mu'azzama yürür mü? Böyle şeylerde eşraf-ı kavm bulunup da vâkıf-ı hal olmak lazım gelirdi.*” diyerek politika erbabına danışılmamasını tenkit etmiştir.⁵⁴ Reşit Paşa'nın, Islahat Fermanı'nın müsavat maddesine karşı muhalefet ettiği bundan dolayı devletin başında bulunanları sert biçimde eleştirdiği ve bu eleştirileri bulunduğu her mecliste dile getirdiği görülmektedir.

1.2. Ali Paşa (1814-1871)⁵⁵

Ali Paşa, çok ince ve zeki bir devlet adamıdır. Tanzimat Dönemi'ni onun ölüm tarihiyle (1871) bitiren görüşler de mevcuttur⁵⁶. Âli Paşa pek ziyade *istibdada mail* olduğundan devlet politikaları ile ilgili konular müzakere edilirken, azledilmiş devlet ricalini bulundurmamak istemezdi. Savaş başlarken çok sayıda devlet adamından oluşan umumi meclisler teşkil edilmesine itiraz etmekteydi. Ahmet Cevdet Paşa, Ali Paşa ile ilgili yorumlar yaparken kendisinin istibdada bakışını da ortaya koymaktadır; Ali Paşa'nın sadareti sırasında bir gece onun meclisinde bulunduğunu, kalabalık meclis-i umûmî teşekkülünü çürütmek için Ali Paşa'nın: “*Cenab-ı hak bu millet ve memleketin saâdet-i halini beş altı kişiye tevdi' etmiş. Anlar hall u akd-ı umûr-ı devlet edivermelidir.*” dediğini, kendisinin de bu derece istibdada sevmediğinden sustuğunu, sukutundan dolayı Ali Paşa'nın onun karşıt görüşte olduğunu

⁵⁴ Tezâkir II, s. 19-20.

⁵⁵ İstanbul'da doğdu. Babası Ali Rıza Efendi, Mısır Çarşısı aktarlarından olup aynı zamanda çarşının kapıcılığını da yapmaktaydı. Mahalle mektebindeki ilk tahsilinden sonra Arapça dersleri almaya başladı. Ancak, babası vefat ettiğinden tahsilini terk etmek zorunda kaldı. 1820'de bir aile dostunun aracılığıyla Divan-ı Hümayun kalemine girdi. Burada kendisine boyunun kısalığı veya güzel tavrı ve kabiliyetinden dolayı *Âli* mahlası verildi. 1833'te Tercüme Odası'na girdi. 1835'te Avusturya İmparatoru I. Ferdinand'ın tahta çıkışını tebrik için giden heyette ikinci başkâtip olarak Viyana'ya gitti ve 1,5 yıl burada kaldı. Fransızca'yı ve diplomasi geleneğinin inceliklerini öğrendi. 1837'de Petersburg'a gönderildi. Dönüşünde divan-ı Hümayun tercümanlığına tayin edildi. 1838'de M. Reşit Paşa ile elçilik müsteşarı sıfatıyla Londra'ya gitti. Ardından burada maslahatgüzar oldu. I. Mahmut'un ölümüyle tekrar İstanbul'a dönerek Divan-ı Hümayun tercümanlığına başladı. Reşit Paşa'ya intisabı onun hızla yükselmesinde en önemli amil oldu. 1840'ta Hariciye müsteşarlığına, 1841'de Londra büyükelçiliğine tayin olundu. Üç yıl bu görevi yürüttükten sonra, Meclis-i Vala azası oldu. 1846'da Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazam olması üzerine Hariciye nazırı daha sonra da paşa oldu (1848). Reşit Paşa'nın azliyle o da görevinden alındı ve Ahkam-ı Adliye riyasetine getirildi. Reşit Paşa'nın tekrar sadrazam olması üzerine yeniden Hariciye nazırlığına getirildi. 1852'de 38 yaşında sadrazam oldu. Fuat Paşa'yı Hariciye Nezaretine getirdi. Aynı yıl sadrazamlıktan azledilerek İzmir, daha sonra da Hüdavendigâr sancağına vali tayin edildi (1854). Kısa bir süre sonra valilik üzerinde kalmak şartıyla Meclis-i Ali Tanzimat reisliğine getirildi. Kırım Savaşı sırasında üçüncü kez Hariciye nazırı, daha sonra da 1855'te ikinci defa sadrazam oldu. Paris Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin temsilcisi oldu. Islahat Fermanı'nın ilanında devletin haklarını yeterince koruyamadığı gerekçesiyle azledildi. 1857'de Hariciye nazırı oldu. 1858'de Reşit Paşa'nın ölümü üzerine sadarete getirildi. 1859'da israfî tenkid etmesi ve mali bunalıma çare bulamaması nedeniyle azledildi. 1861'de Fuat Paşa'nın ısrarıyla altıncı defa Hariciye nezaretine getirildi. Aynı yıl Abdülaziz tahta geçince tekrar sadrazam oldu. Kısa süre sonra azledildi. Fuat Paşa'nın sadrazamlığında yedinci defa Hariciye nazırı oldu. Altı yıl bu görevde kaldı. 1867'de beşinci defa sadrazam oldu. 1869'da Fuat Paşa ölünce Hariciye Nezaretinin de üzerine aldı ve ölünceye kadar bu görevi de birlikte yürüttü (1871). Kemal Beydilli, “Ali Paşa Mehmed Emin (1814-1871)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.2, İstanbul 1989, s.425-426.

⁵⁶ Cemil Bilsel, “Tanzimat'ın Harici Siyaseti”, *Tanzimat*, c.II, (Komisyon), İstanbul, MEB, 1999, s. 690-692.

anlayarak suratını astığını anlatmıştır.⁵⁷

Ahmet Cevdet Paşa, Ali Paşa'nın iyi ve kötü taraflarını kendi bakış açısıyla ortaya koymaktadır; Ali Paşa'nın liyakat ve ehliyetinin herkes tarafından kabul edilmekte olduğunu, ancak "*nezâket ve rehâveti*" dolayısıyla icraatta ileri gidememesi sebebiyle halk arasında beğenilmediğini dile getirmiştir. 1860 tarihindeki sadaretinin başlangıcında meclisleri ayıklayarak hazineye hayli faydalar temin etmiş ise de şundan bundan kesilen maaşlar, kadın-efendilerin maaşlarına zam olarak verilmiş olduğundan bir şey ifade etmeyip birçok kişinin gönlünün kırılmasına neden olmuştu. Bu dönemde Âli Paşa gevşeklik etmemesi lazım gelirken sükût ederek bir kere daha halkın diline düşmüştü. Sonra işler daha kötüye gidince "*bütün sorumluluğun kendi üzerinde kaldığını görerek ümitsiz bir zayıflıkla gemi aziya*" almış ve çok fazla sert davranır olmuştu.⁵⁸ Ahmet Cevdet Paşa, Ali Paşa'yı anlatırken onun değerli bir zât olduğunu, ancak "*ehl-perver*" olmadığını, ayrıca himmetinin kendisine bağlı olan muayyen kişilerle sınırlı kaldığını belirtmiştir.⁵⁹ O, Ali Paşa'nın kişisel yetenekleri ile ilgili de bilgiler vermiştir: "*Âli Paşa'nın inşâsına diyecek olmayıp ancak nutku yok idi. Sükûtî bir zât idi.*" Paşa'nın Arapçası iyi olmadığından, sadareten ayrıldıktan sonra boş kalıp Arapçayı öğrenmeye heves ettiğini ve kendisinden ders almaya başladığını anlatmıştır.⁶⁰ Ali Paşa, Mustafa Reşit Paşa ve Fuat Paşa "*o devrin en mâhir diplomatları*" idiler. Ahmet Cevdet Paşa, Mustafa Reşit Paşa'nın talebeleri olan Ali Paşa ile Fuat Efendi'yi Mustafa Reşit Paşa'nın birer kanadı olarak görmektedir.⁶¹

Ali Paşa'nın cenazesinde müezzinlerin birbirini yanlış anlamaları sonucu doğru dürüst bir namaz kılınmadığını, Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Efendi'nin üç defa: "*Bu zatı nasıl bilirdiniz?*" diye sorduğunu ve arada "*Büyük bir zat idi. Devlete çok güzel hizmetler etti.*" dediğini anlatmaktadır. Ancak, ilginç bir şekilde orada bulunan insanlardan menfi ya da olumlu hiçbir cevap gelmediğini ifade etmiştir. Ali Paşa'nın etrafında çok fazla yakını olduğunu, cenaze sırasında bunların cümlesinin nutkunun tutulduğunu ve cevap veremediklerini belirtmektedir. Cenaze törenini anlatırken Ali Paşa hakkındaki düşüncelerini bir kez daha ortaya koymaktadır: "*Bir adamın beraber yaşadığı milleti içinde menfûr olarak âhirete gitmesi akrâba ve ahhâbına ne mertebe mü'essir olacağı muhtac-ı beyan değildir.*" Ali Paşa'nın halkın yararına işler yapmadığına dair inancını cenaze töreninden sonra şu sözlerle dile getirmiştir: "*Âli Paşa cenâzesinde halkın böyle zikr-i hayr ile yâd etmek âdet olan yerde sükût-ı tamî ihtiyar ettiklerini gördükten sonra artık efkâr-ı ammeye mugayir hâl u hareketten be-gayt-i havf-ü ihtirâz eder oldum...*"⁶²

1.2.1. Tanzimat Politikaları ve Ali Paşa

Ali Paşa; memleket dahilinde nüfuz sahibi, Abdülaziz üzerinde son derece tesirli, usul, resmiyet ve teşrifata riayetkar, Babıali'nin şeref ve haysiyetinin korunmasına oldukça dikkat eden, Avrupa'da tanınmış bir devlet adamıydı. Yaşadığı dönemdeki sorunların ağırlığı onu çok

⁵⁷ a.g.e., s. 21.

⁵⁸ a.g.e., s. 86.

⁵⁹ Tezâkir IV, s. 38 .

⁶⁰ a.g.e., s. 63.

⁶¹ a.g.e., s. 57.

⁶² Tezâkir II, s. 44.

tartışmalı hale getirmiştir⁶³. Tanzimat Dönemi'nde siyasi dengeye bakıldığında özellikle Ali ve Fuat Paşa'nın adeta kader birliği içinde olduğu görülmektedir. Ali ve Fuat paşalar yek-vücut idiler. Diğer vükela ise ikisinden birine dayandıklarından veya yakınlık gösterdiklerinden dolayı vükela heyeti ittifak halinde idi. Fuat Paşa ile Ali Paşa'nın arasını açmak isteyen etrafındaki dalkavuklar, her biri bir perdeden dem vurup münafıklık siyasetiyle bu uyumlu birlikteliği bozmak istemekteydiler. Fuat Paşa bu birliğe bağlı olup Ali Paşa da bu ittifaktan ayrılmazdı.⁶⁴ Hatta Ali Paşa, Mithat Paşa'yı sevmez ise de Fuat Paşa'nın hatırı için bir şey diyemezdi.⁶⁵

Ahmet Cevdet Paşa, Ali Paşa'yı adam kayırması ve devlet işlerini iyi idare edememesi dolayısıyla eleştirmiştir. Onun döneminde Başka memuriyetlerden olup bu itibarla Meclis-i Vala azasından olanlar ve müdavim azadan bir haylisinin görevine son verilmişti. Üyelikten çıkarılanlar, her yerde vükelânın kötü hallerinden bahsetmeye başlamışlardı. Ömer Fâiz Efendi'nin Mâliye meclisindeki görevine devam etmesini, Sadrazam Ali Paşa'ya dalkavukluk etmesine bağlayanlar vardı. Bu durumu bazı devlet ricali: "*Zatı-ı şâhâne islâhat uğruna damadlarını fedâ etti. Vükelâ ise dalkavuklarından geçemediler.*" diye açıklamaktaydı. Vükelâ, islahata başlayıp çok çalıştıkları halde, bu sözler onların epeyce haysiyet ve itibarlarına dokunmaktaydı. Cevdet Paşa, eleştirilerin içinde haksız sözler var ise de birçoğunun haklı olduğunu söylemektedir. Hünkârın fevkalade sürat ve şiddet ile ileri gitmesi üzerine, vükelâ dahi asla hatıra gönüle bakmayıp, herhangi bir şahsı korumayarak süratle işe yapışmış olsa idi, gerçek duruma haylice hizmet etmiş olurlardı. Ancak, onlar bu fırsatı kaçırmışlardı.⁶⁶

Osmanlı Devleti'nin en önemli vakanüvislerinden olan Ahmet Cevdet Paşa, devlet ricalinin birbirine karşı neler hissettiklerine de vakıftır. O, Arif Hikmet Beyefendi'nin, Ali Paşa'yı küçük gördüğünü ve ona karşı Reşit Paşa'ya gösterdiği hürmeti göstermediğini, bu nedenle Ali Paşa'nın da ondan nefret ettiğini ve her ne sebeple olursa olsun Arif Efendi'nin Makam-ı Meşihat'ta kalmasını istediğini ifade etmiştir.⁶⁷ Yine Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne yaptığı baskılardan zaman zaman Ali Paşa'nın da nasibini aldığını anlatmaktadır; Ali Paşa, Avusturya'nın İzmir konsolosuyla arası bozuk olduğundan, Avusturya sefaretinin şikayeti üzerine İzmir valiliği görevinden alınmıştı. Vali, tek başına bir devletin dış işlerini iyi bir şekilde idare edecek güce sahipti. İzmir'in yabancı işlerini idare edememiş durumuna düşerek görevden alınması pek ağırına gitmiş ve bu sebepten Mustafa Reşit Paşa'ya güvenmişti.⁶⁸

Devlet ricalinin zaman zaman kendilerine yakın devletlerin politikalarına meylettikleri de olmuştur. Kırım Savaşı'na (1853-1856) İngiltere'nin devam etmek istediği ancak, Osmanlı Devleti'nin yöneticilerinin buna yanaşmadığı görülmektedir. Kırım Savaşı sırasında Rusya, Fransız imparatoruna müracaat ederek sulh isteyince Fransa sulha meyletmiştir. İngiltere her ne kadar muharebenin devamından yana ise de o dönemde Devlet-i Aliye'nin politikasını idare eden Ali ve Fuat paşalar, Fransız politikasına bağlı olduklarından İngiltere bir şey

63 Beydilli, s. 426.

64 *Tezâkir IV*, s. 93-94.

65 *a.g.e.*, s. 84.

66 *Tezâkir II*, s. 62-63.

67 *Tezâkir I*, s. 86.

68 *Tezâkir IV*, s. 65.

yapamamıştır.⁶⁹ Lord Clarendon ile Paris'teki İngiliz elçisi konuşarak dışarı çıkarken Ali Paşa'ya Lord Clarendon: *"Biz Kafkas memalikinin bir başka şekle konulmasını der-miyan edeceğiz. Fakat yalnız bizimle olmaz ve bunun asıl menafî'i Devlet-i aliyye'ye aiddir. Siz dahi muavenet etmelisiniz."* demiştir. Ali Paşa ise buna cevaben: *"Bizce oraların o kadar ehemmiyeti olmayıp bizim Çürüksu tarafında biraz münaza'alı yerlerimiz var. Oraları kurtarmakla iktifa eyleriz."* diye cevap verince İngiliz temsilcileri hayretler içinde kalarak susmuşlardır. Rusya'ya kolaylık gösterdi diye Clarendon eleştirilmiş, O da: *"Ben bir Türkten daha ziyade Türk olamam."* diyerek Ali Paşa'yı işaret etmiştir.⁷⁰

Ahmet Cevdet Paşa, 1858'de Ali Paşa'nın azli ve Fuat Paşa'nın istifaya mecbur kalmasının sebebinin bizzat Fuat Paşa'dan duyduğunu yazmıştır; Padişah, Çırağan sahil-sarayının yıkılıp yenide yapılmasını arzu etmektedir. Bu hususu kendilerine açmış onlar da *"İnşallah Hazîne-i hassa'nın hâli intizam buldukta daha âlâsını yaparsınız. Ammâ şimdi müzâyakası vardır."* demeleri dolayısıyla Ali Paşa azledilmiş, Fuat Paşa da istifa etmek zorunda kalmıştı.⁷¹

1.3. Fuat Paşa (1815-1869)⁷²

Fuat Paşa; Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa ile birlikte Tanzimat Dönemi'nin üç önemli şahsiyetinden biridir. Ali ve Fuat paşalar çok iyi bir ikili oluşturmuşlardır. Tanzimat Dönemi'nin önemli simalarından Fuat Paşa açık fikirli bir insandı. Ahmet Cevdet Paşa, Fuat Paşa'yı çok yakından tanımaktadır. Onun kişiliği hakkında olumlu düşüncelere sahiptir. *"Fuat Paşa: kalbi deniz gibi geniş, güzel ahlak sahibi, eşsiz bir zat idi."*⁷³ *Fuat Paşa, işi idare eden baş ve deryâ-dil bir zât olup o mantıklı erâfice kulak asmazdı."*⁷⁴ Fuat Paşa'nın çok güzel konuşan hazır cevap bir zat

⁶⁹ a.g.e., s. 65.

⁷⁰ Tezâkir I, s. 101.

⁷¹ Tezâkir II, s. 31.

⁷² Asıl adı Mehmed Fuat olup 17 Ocak 1815'te İstanbul'da doğdu. Babası ünlü şair Keçecizade İzzet Molla'dır. Anne tarafından nesebi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya kadar dayanır. İlimiye yolunda ilerlemek için Arapça ve Farsça öğrendi. Ancak, babasının Sivas'a sürülmesi üzerine genç yaşta Mekteb-i Tıbbiye 'ye girmek zorunda kaldı. Okulunu doktor yüzbaşı olarak bitirdi ve Trablusgarb'a gitti. Döndükten sonra M. Reşit Paşa'nın teşvikiyle 1837'de meslek değiştirerek Babiali tercüme kalemine girdi. Mehmet Şekip Efendi Londra büyükelçiliğine getirilince, onunla birlikte sefaret başkatipliği göreviyle Londra'ya gitti. Üç yıl kadar burada çalıştı. Londra'da bir süre maslahatgüzarlık yaptı. Daha sonra İspanya ve Portekiz'e gönderildi. Bir yıldan fazla bu ülkelerde kaldı. 1845'te Divan-ı Hümayun tercümanlığına, 1847'de Divan-ı Hümayun amedciliğine tayin edildi. 1849'daki Memleketeyn Meselesinin halledilmesinde başarılarından dolayı Sadaret kethüdalığına getirildi, 1850'de imtiyaz nişanı verildi. 1852'de Tanzimat'ın uygulanması ve miras meselesinin halli için Mısır'a gönderildi. Mısır'dan dönünce Hariciye Nezaretine getirildi. Rus baskısı sonucu görevinden -devlete zarar vermemek için- istifa etti. 1854'te Yunan tehditlerini bertaraf ederek iyi bir devlet adamı olmanın yanında iyi bir komutan olduğunu da kanıtladı. Daha sonra Meclis-i Ali Tanzimat'a arkasından da vezir rütbesiyle ikinci kez Hariciye Nezaretine tayin edildi. 1856'da Ali Paşa azledilince o da istifa etti ve Meclis-i Ali'ye memur edildi. 1858'de tekrar Hariciye Nezaretine getirildi. 1860'ta Lübnan Olaylarının çözümü için görevlendirildi. 1861'de anlaşma ile mesele çözüldü. Abdülaziz tahta çıkınca Meclis-i Vala ile Meclis-i Ali Tanzimat reisliğine atandı. Daha sonra da dördüncü defa Hariciye nazırlığına getirildi. Arkasından sadrazam oldu. Mali buhranı çözememesi ve Balkanlardaki milliyetçilik hareketleri sadareten ayrılmasına neden oldu. 1863'te seraskerlik görevine tayin edilmiş; Abdülaziz'in Mısır'ı seyahatinde yanında bulunmuştur. Aynı yıl Osmanlı tarihinde ilk defa "Yaver-i Ekrem" unvanını aldı. Daha sonra ikinci defa sadrazam oldu. 1866'da görevinden azledildi. Hariciye nezaretine getirildikten sonra Abdülaziz'in 1867'deki Avrupa ziyaretinde yanında yer aldı. Bu seyahat, kalp rahatsızlığı olan Fuat Paşa'nın hastalığını ağırlaştırdı. 1868'de dinlenmek için gittiği Nice'de vefat etti (1869). Cenazesi İstanbul'a getirildi ve görkemli bir merasimle defnedildi. Orhan M. Köprülü, "Fuat Paşa, Keçecizade(1815-1869)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.13, İstanbul 1996, s.202-205.

⁷³ a.g.e., s. 197-198.

⁷⁴ a.g.e., s. 263.

olduğunu, güzel mazmûnlar ve nükteli sözler söylediğini yazmıştır. Onun konuşmasını güzel bulmakla birlikte, yazısını beğenmemektedir.⁷⁵ Fuat Paşa'nın her hususta benzeri görülmemiş şeyleri meydana getirmeyi seven bir kişiliğe sahip olduğunu, hatta fermanların elkabını dahi değiştirmeye meylettğini ifade etmiştir. Hâlbuki Islahat Fermanı'nın ilanı, Müslümanlara ziyadesiyle dokunacağından bununla uğraşmak uygun değildi.⁷⁶ O, Fuat Paşa'nın Âli Paşa kadar *isdibdâda mail* olmadığını ancak, birçok meselede çaresiz ona uyduğunu söylemiştir.⁷⁷ Ahmet Cevdet Paşa, bu iki devlet adamını yetenekleri bakımından karşılaştırmıştır. Onun ifadelerine göre; Mustafa Reşit Paşa Devri sona erince devlet manen Ali ve Fuat paşaların elinde kalmıştı. Öteden beri Ali Paşa birinci ve Fuat Paşa ikinci sırada geliyor ise de Fuat Paşa'nın *güzel konuşma ve fevkalade zekası* dolayısıyla gelecekte Ali Paşa'dan ilerde bulunacağını tahmin edenler olduğunu belirtmişti. Yine ünlü vakanüvisin belirttiğine göre bazı rical, Fuat Paşa'yı *dalkavuk* olarak nitelendirmekteydi.⁷⁸ 1263 yılında Ali Paşa'nın sadarete gelme emelinde olduğu hissedilmekteydi. Padişahın teveccühü ise yalnızca Fuat Paşa'ya yönelikti. Halbuki Sultan Abdülmecit, sadrazamlığa niyetlenen Ali Paşa'dan nefret etmekteydi.⁷⁹

Ünlü vakanüvis Cevdet Paşa'nın Fuat Paşa ile arası oldukça iyi idi. Cevdet Paşa, kendisine Bosna müfettişliği görevi verildiğinde Fuat Paşa'nın: "*Eğer vakt ü hâli müsâid görür isen burada mümkün olacak sûrette tensîkatı icrâ ediver.*" sözüne itimat etmişti. Paşa, Fuat Paşa'ya olan güveni dolayısıyla yalnız şifahi bir emirle yapılamayacak kadar nazik olan bu emri yerine getirmek için kalbi bağlılıkla çalışmıştır.⁸⁰ Ahmet Cevdet Paşa'nın İstanbul dışına gitmesine sevinerek İstanbul'a geri dönmesini istemeyenler de vardı. Kozan tarafında bulunduğu sırada Meşihat makamına gelmesi söz konusu olunca bazı vükela, onun bu makama gelmesini istememiştir. Bu hususta Fuat Paşa'nın kendisine olan muhabbet ve teveccühünün inkar etmemekte ve kendisi için arkadaşlarından ayrılmamasını haklı görmektedir. Ona göre: "*Politika âlemi bir başka âlemdir. İnsanın karındaşı olsa fedâ eder.*"⁸¹

Fuat Paşa, İtalya'da vefat etmiş, cenazesi İstanbul'a getirilerek pek şanlı şekilde türbesine götürülmüştü.⁸² Fuat Paşa kalp hastalığından vefat edince devletin nizamındaki ahenk bozulmuş ve Ali Paşa yalnız kalmıştı. Ali Paşa, büyük kadehi yoluna koyup sindiremez olmuş, nifak takımı muhalefet etmeye başlamıştı.⁸³

75 Tezâkir IV, s. 57.

76 Tezâkir I, s. 67.

77 Tezâkir II, s. 22.

78 Hatta merhûm Rifat Paşa bir gün: "*Ne dersin Reşit Paşa'ya kim halef olur?*" diye sorunca Rauf Bey: "*Belli ya Âli Paşa*" dedikte: "*Yok öyle değil*" diyerek Fuat Paşa'nın zekasından ve düşüncesiyle vücuda getirmiş olduğu şeylerden bahsederek: "*Reşit Paşa'ya halef olacak Fuat Paşa'dır. Fakat Reşit Paşa gibi alicenap değildir ve gayet müdâhindir. Hatta şimdi Zât-ı Şâhâne çağırıp da kendisine kavuk giyelim dese "kerâmet buyurdunuz efendim eski kavuklar sakil idi şöyle bir zarîf kavuk yaptırarak" diyerek güzelce bir kavuk ihtira' ve ta'rif eder.*" demiş olduğu Rauf Bey tarafından anlatılmıştır. a.g.e., s. 31.

79 a.g.e., s. 265.

80 Tezâkir II, s. 265.

81 Tezâkir III, s. 197-198.

82 Tezâkir II, s. 44.

83 Tezâkir IV, s. 94.

1. 3.1. Tanzimat Politikaları ve Fuat Paşa

Fuat Paşa, dış politikada Fransa yanlısı bir siyaset izlemiştir. Buna rağmen devletin çıkarlarını ön planda tutmuş; içte ise milliyetçilik hareketlerinin hep karşısında yer almıştır. Devletin bu fikir dolayısıyla parçalanacağı korkusu onun hayatında hep mevcut olmuştur. Gayrimüslim tebaaya eşitlik verilirse bu fikirlerin önlenebileceğini düşünmüştür⁸⁴.

Ahmet Cevdet Paşa, Tanzimat Dönemi'nde göreve getirilen devlet adamlarının birçoğunun liyakatle gelmediğini belirtmektedir. Fuat Paşa'nın sadrazamlığında kırk azadan oluşan Encümen-i Daniş kurulmuştu. Bu kurula atanan üyeler hatırla geldiğinden istenen yarar sağlanamamıştı. Encümen-i Daniş'te iki grup vardı. Bu guruplardan biri Reşit Paşa takımı, diğeri ise ona kırgın olanlardı. Aslında vekiller arasında nifak ve anlaşmazlıklar günden güne artmaktaydı.⁸⁵

Fuat Paşa, Paris Konferansı sırasında ayrıca Avrupa'da bir istikraz antlaşması yaparak maliye işlerini yoluna koymakla görevlendirilmiştir. Cevdet Paşa, "*sefâhat ve isrâfat kapıları bu mertebe açık olduğu halde*" istikrâzın faydasının olmayacağı, hazineye ağır bir yük getirmekten ibaret olacağı inancındaydı.⁸⁶ Yine Mültecî Meselesinden dolayı Avrupa'da bir genel savaşın ortaya çıkmasından korkulmaktaydı. Fuat Efendi bu tehlikeyi bertaraf etmiş ve Avrupa'da şöhret kazanmıştır. Gerek bu husustaki ve gerek Memleketeyn Meselesindeki başarılı hizmeti, devlet nezdinde de kabul görmüş, bu başarısından dolayı sadaret müsteşarlığına getirilmiştir.⁸⁷

1.3.2. Fuat Paşa'nın Islahat Fermanı Hakkındaki Düşünceleri

Cevdet Paşa, Fuat Paşa'nın Islahat Fermanı görüşülürken Canning'e söylediklerini aktarmıştır: "*Devlet-i aliyye dört esas üzere müesses olup bunlar... millet-i islamiye devlet-i türkiyye selatin-i Osmaniyye payıtaht-ı İstanbul.*" Ahmet Cevdet Paşa, Ferman'a ilişkin eleştiride bulunmuştur: "*Fuat Paşa'nın bu sözü doğrudur. Fakat yüzyıllardan beri hakim millet olan Müslümanların gayrimüslim tebaa ile müsavvâtı dört esastan birine zarar vermiş olmadı mı?*" diye sormuştur. Bu arada Ferman hakkındaki iki zıt görüşü de birlikte vermiştir. Vükelay-ı Hazıra: "*Esasa dokunulmadı.*" demektedir, muhalifler ise: "*Devletin esasına halel getirildi.*" diye itiraz etmekteydiler. Tanzimat ricali, toplantılarda ve meclislerde bu tür mücadelelere girmiş ve karmaşalar ortaya çıkmıştı.⁸⁸

Bu meclislerde Fuat Paşa'nın bazı sorulara cevap vermeye çalıştığı ancak, aciz kaldığı görülmektedir. Bu mecliste Ali Paşa bulunmadığı için atılan itiraz taşlarına hep Fuat Paşa hedef olmuştur. Fuat Paşa, bu durum karşısında pek sıkıldığından ve fena surette bozulmuştur. Reşit Paşa, bir sene önceki Viyana'daki konferans'ta "*Hristiyan imtiyâzât-ı mezhebiyyesinden*" bahsedilirken, daha sonra ortaya "*imtiyâzât-ı politikıyye*" çıkmasının bu fenalıklara neden olduğunu Fuat Paşa'ya sorduğunda: "*Evet andan oldu. Ancak dört esas düvel-i Avrupa kendi miyânelerinde kararlaştırmışlar idi.*" cevabını almıştı. Bazı Osmanlı devlet ricali Ferman'ın,

⁸⁴ Köprülü, "Fuat Paşa", *TDVİA*, c.13, s.204.

⁸⁵ *Tezâkir I.*, s. 13.

⁸⁶ *Tezâkir II.*, s. 51-52.

⁸⁷ *Tezâkir IV.*, s. 29.

⁸⁸ *Tezâkir I.*, s. 85.

istiklal-i saltanatı ihlal etmemiş olduğunu ispat etme girişimlerinde bulunmuşlardır. Bunun için Avrupa'daki Katoliklerle Protestanlar arasındaki mücadelelerde devletlerin birbirinin iç işlerine karıştıklarını örnek göstermişlerdir. Giritli Mustafa Paşa: *"Evet amma anlar ahd altında değildir. Biz fermanlıyız. ahd ile bağlıyız cebren yaptırırlar."* diye karşılık vermiştir.⁸⁹ Fuat Paşa, Islahat Fermanı'nın anlaşmadan önce kabul edilmesini, vaktinde atılmış bir adım olarak görmüştür. Hatta Ferman yayınlanmamış olsaydı, Avrupa devletlerinin bunu teker teker anlaşma metnine koyacaklarını Ali Paşa'dan duyduğunu anlatmıştır. Muhalefet edenler ise: *"Şeyhin kerameti kendünden menkul"* diye itiraz etmekteydiler. Kallimaki Bey'in büyükelçiliğine ve Muzurus'un elçiliğine Avusturya ve Fransa itiraz etmişlerdi. Fuat Paşa bu olayı örnek göstererek, Avrupalıların Hristiyan tebaaya bazı haklar verilmesini istemelerine rağmen bunun *vükelalığa ve vüzeralığa* gelmelerini isteyecek kadar olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Aleyhinde olanlar ise aynı durumu vükela'nın lüzumundan fazla ileri gittiğine delil olarak göstermişlerdir.⁹⁰

1.4. Kıbrıslı Mehmet Paşa (1813-1871)⁹¹

Bilgili, gayretli, sadık, dürüst ve sözünü esirgemeyen bir kişi olarak bilinmektedir. Fransızca, İngilizce, Rumca ve Arapça bilmekteydi. Sert yaradılışlı, şüpheli ve sabırsızdı. Önemli görevlere gelmesine rağmen servet sahibi olamamış, borçlu ölmüştür⁹². Kıbrıslı Mehmet Paşa uzun süre gözden düşmüş olduğundan serbest davranmaktaydı. Sert bir dil kullandığından umumun düşüncesini kazanmıştı.⁹³ *"O, gayet sert mizaçlı ve aceleci tabiata sahip kim ne derse desin söylenilene inanan bir şahsiyetti."* Ahmet Cevdet Paşa, onun güzel olan hasletini ise doğru sözü kim söylerse söylesin kabul etmesi, ne kadar hiddet ve sürat ile bir işe teşebbüs etse de: *"Aman efendim bunda yanlışlık var. İş öyle değil böyledir."* diye uyarıldığı zaman kızgınlığını bir tarafa bırakarak dinlemesi ve ikna olursa hatasını itiraf ederek kararını değiştirmesi olarak görmektedir.⁹⁴

89 *Tezâkir II*, s.20-21.

90 *a.g.e.*, s. 85.

91 Kıbrıs'ın Baf kasabasında doğdu. Amcası sayesinde İstanbul'a gelerek Enderun'da Hazine Odasına kaydedildi. Yüzbaşı olarak askerliğe başladı.1833-1834 yıllarında Londra ve Paris'te eğitimine devam etti. Dönüşünde kolağası oldu. Binbaşı olarak görevlendirildi. Tekrar Paris'e gitti. Abdülmecit'in cülusunda İstanbul'a gelerek miralay rütbesiyle Tophane'ye, oradan da mirlivalığa ve Tophane Meclisi üyeliğine getirildi (1839-1840). Başarısı dolayısıyla Dar-ı Şura-yı Askeriye tayin edildi (1840). 1844'te Akka Kalesi komutanlığına, bir yıl sonra da Kudüs mutasarrıflığına getirildi. 1848'de Belgrad muhafızlığına, daha sonra da vezir rütbesiyle Londra sefaretine görevlendirildi. Macar Mültecileri Sorununun çözülmesinde önemli rolü oldu. 1850'de Halep'te çıkan isyanı bastırmak için görevlendirildi. İsyanı başarı ile bastırdı. İstanbul'a çağrılınca İstifa etti. 1851'de Arabistan müşirliğine atandı. 1853'te azledilerek Edirne valiliğine gönderildi. 1854'te Kaptan-ı Derya, arkasından da Mustafa Reşit Paşa'nın önerisiyle aynı yıl sadrazamlığa getirildi. Reşit Paşa ile anlaşmazlığa düşünce aynı yıl azledildi. 1855'te Meclis-i Ali Tanzimat Reisi, 1856'da sadaret kaymakamlığı görevine tayin edildi. Rusya ile ilişkileri başlatmak için fevkalade büyükelçi olarak Rusya'ya gitti. 1857'den itibaren yıpratılmak için görevden göreve sürüldü. 1859'da tekrar sadarete getirildi. Aynı yıl azledildi. 1860'ta tekrar sadarete getirmesine rağmen, Abdülaziz'le uyuşamayınca 1861'de bu görevden alındı. Sonrasında Edirne valiliği, 1865'te ise Meclis-i Ali Tanzimat, arkasından Meclis-i Ahkam-ı Adliye başkanlığı görevlerinde bulundu. 1871'de vefat etti. Kemal Çiçek, "Mehmed Emin Paşa, Kıbrıslı (1813-1871)", *TDVİA*, c.28, Ankara, 2003, s.463-464.

92 Çiçek, s.464.

93 *a.g.e.*, s. 86.

94 *a.g.e.*, s. 102.

1.4.1. Tanzimat Politikaları ve Kıbrıslı Mehmet Paşa

Devlet işlerinde disiplinsizliğe ve rüşvete tahammülü yoktu. Sorunların öncelikle idari ve mali islahatlarla çözülebileceğine inanmaktaydı⁹⁵. Meclis-i Tanzimat reisi olan Kıbrıslı Mehmet Paşa, Reşit Paşazade Ahmet Celal Bey'in vezirlik rütbesi verilerek Meclis-i Tanzimat azalığına getirilmesini teşrifatçıdan öğrenmiş ve bu olay kendisine ağır geldiğinden hiddetinden sararıp solmuştur. Mustafa Reşit Paşa'nın amacı da onu bu şekilde üzme idi. Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın sadaretinde Maârif müsteşarlığı kaldırılmıştı. Bu tür işler; sadrazamlar, Hâriciye nâzırı ve reisler ile müzakere edilerek yapılmaktaydı. Böyle olmayınca durumdan rahatsız olan Hariciye nazırı Fuat Paşa, Girit valiliğini istemişti. Kıbrıslı Mehmet Paşa durumdan telaşlanmış, Hariciye Nezaretine Ali Paşa'nın gelmesini istemediğinden Paşa'nın istifası kabul edilmemiştir. Çünkü ona göre Fuat Paşa, Ali Paşa'dan daha ehven görünmekteydi.⁹⁶

Fransız elçisi Thounevel: "*Kıbrıslı Mehmet Paşa gibi haysiyetli zâtın Paris Sefri nasb olunması İmparator'un memnûniyetini mûcib Devlet-i aliyye'ce ba'z-ı fev'âidi câlib olur*" diyerek onun Paris elçisi olmasını istemektedir. Padişah'ın ise onu sadrazam yapma niyetinde olduğu, Rıza Paşa'nın da bunu engellemeye çalıştığı, Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın kulağına gittiğinden kendisine Paris sefreti teklif edilince padişaha: "...nereye gönderirseniz giderim ve eğer vükelâ göndermek ister ise onların sözüyle bir yere gitmem." demiş ve Vükela hakkında: "... Kapı'da sadrazam yoktur. İş sefâretler elindedir. ...Fuat Paşa'nın Paris'te pislediği işleri temizlemek için beni göndermek isterler. ...Rıza Paşa, Mehmet Ali Paşa, Safveti Paşa ise umumen hırsızdırlar. Kendi keselerini doldurmaktan başka bir şey düşünmezler." yollu ağır ifadeler kullanmıştı.⁹⁷

Rıza Paşa, Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın azli için uğraşırken bunun başarıya ulaşması bir müddet daha mümkün değilken onun, merhume Valide Sultan'ı itham etmesi 1860'ta azledilmesine neden olmuştur. Bu azil dolayısıyla İngiltere kraliçesinden gizli ve gayri resmi bir mektup geldiği ve içeriğinde: "*Kıbrıslı epeyce işlere bakıyordu. Azlini iştîm te'essüf ettim.*" dediği Ahmet Cevdet Paşa tarafından ifade edilmektedir.⁹⁸

1.5. Mehmet Ali Paşa (1813-1868)⁹⁹

Ahmet Cevdet Paşa, Tanzimat Dönemi'nin önemli simalarından Mehmet Ali Paşa'nın rüşvet aldığı için görevinden azledildiğini yazmaktadır; Nevrekoplu Mehmet Bey iltizam aldığı sırada kendisinden bir kısım paralar alındığı ve bu paraları Fethi Bey ile Mehmet Ali Paşa'nın

95 Çiçek, s.464.

96 a.g.e., s. 91.

97 a.g.e., s. 66-67.

98 a.g.e., s. 95-96.

99 Hemşinli Hacıaloğulları'ndan Hacı Ömer Ağa'nın oğludur. İstanbul'a gittiğinde Pabuççu Ahmet Paşa'nın hizmetine girdi. Onun ölümü üzerine Enderun'a alındı. Kısa sürede mabeynciliğe kadar yükseldi. Mirliya rütbesine yükseldikten sonra Enderun'dan ayrıldı. Ardından ferik rütbesiyle Dar-ı Şura-yı Askeri üyeliğine seçildi. 1845'te Adile Sultan ile evlenerek damat unvanını aldı. Bundan sonra kaptan-ı derya (1845-1847), Meclis-i Aliyye üyesi, tekrar kaptan-ı derya (1848-1849), serasker, ardından da üçüncü defa kaptan-ı derya oldu (1851). 1852'de sadrazam oldu. 1853'te bu görevden azledilerek tekrar seraskerliğe getirildi. M. Reşit Paşa döneminde isyan hareketlerini teşvik ettiği gerekçesiyle Kastamonu'ya sürüldüyse de eşinin araya girmesi sonucu affedildi. 1855'te getirildiği kaptan-ı deryalık görevinden, 1858'de uzaklaştırıldı. Aynı yıl bu göreve beşinci kez getirildi. 1863'te azledildi. 1866'da Meclis-i Vâlâ üyeliğinden tekrar kaptan-ı deryalığa getirildi. 1867'de Meclis-i Ali'ye tayin edildi ve son Osmanlı kaptan-ı deryası olarak tarihe geçti. Çünkü bu tarihte kaptan-ı deryalık, Bahriye nazırlığına dönüştü. 1868'de vefat etti. "Mehmet Ali Paşa", *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, c.II, s.105.

aralarında paylaştığı ortaya çıkınca, Mehmet Ali Paşa görevden alınarak Kastamonu'da ikamete mecbur edilmiştir. Mehmet Ali Paşa, Fransız sefaretine müracaat ederek müdahale edilmesini istemişse de Serasker Rıza Paşa, itibarlı bir zat olduğundan bunu engellemiştir. Mehmet Ali Paşa görevden alınmış, Kastamonu'da ikamete mecbur edilmiştir.¹⁰⁰ O, affedilerek İstanbul'a döndükten sonra işsiz kaldığı zamanlarda bile İncirliköyü vs. yerlere gidip dolaşmakta ise de yine de vakarına halel getirmemiştir.¹⁰¹

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, Sultan Abdülmecit Tanzimat ricalinin yaptığı birçok işten haberdardır; Abdülmecit Han bir pehlivan gibi attan inip kimseye iltifat etmeden içeriye girince, Sadrazam Âli Paşa'nın korkudan dizlerinin bağı çözülüp merdiveni güç bela çıkmıştı. Refi'a Sultan'ın altmış bin kese akçe borcundan bahsederek söze başlayan Sultan Abdülmecit, Mehmet Ali Paşa'ya hitaben: "*Sen bunu bilirdin. Niçin mâni olmadın?*" demiş, o: "*Haberim yok.*" diye cevap vermişse de: "*Kethudası olacak Eşref katırı senin adamın değil midir? Anı sen kethüda etmedin mi. Siz bunları yapıyorsunuz tâki ben kederden öleyim deyü. Lâkin Abdülmecid düşmanlarını gönderir de sonra gider.*" diye söyledikten sonra Mehmet Ali Paşa, Sultan'ı inandırmak istemiş, bunun üzerine Sultan daha da sinirlenerek: "*Senin yeminlerine inanılmaz. Mukaddema Softaları da ayaklandıran sen değil misin? ...Sen Aziz Efendi'ye taraftarsın. ...Hâin herif sen din ü devlete ve pâdişâhına hâinsin. hem kaatilsin...*" diyerek tepki göstermiştir.¹⁰² Ahmet Cevdet Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın el altından suhteleri tahrîk edip ayaklanma çıkardığını,¹⁰³ bu ayaklanma nedeniyle onun padişahın gücenmesine sebep olduğunu ve ayrıca Abdülaziz taraftarı olduğu söylentisinin de bu gücenmede etkili olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴

Mehmet Ali Paşa, padişahın kız kardeşi Adile Sultan ile evliydi. Cevdet Paşa; onun, Abdülaziz'in cülûs töreninde düğün fodulu gibi dolaştığını ve sanki onu tahtta kendisi geçirmiş ve kendisi de atabeyi gibi, hükmeder tavırda görünmeye çalıştığını anlatmaktadır. Mehmet Ali Paşa, saltanat müsteşarının makamına geçerek geceleri bile sarayda kalmaktaydı. Hâlbuki on gün öncesinde Sultan Abdülaziz'in yanında Rıza Paşa ile Mehmet Ali Paşa'nın isimleri anıldığı zaman Padişah: "*Pederimi ikisi bitirdiler. Karındaşıma dahi anlar ettiler.*" demiş, Ahmet Cevdet Paşa bunu gayet gizli bir şekilde haber almıştı. Mehmet Ali Paşa saraydan kız almanın verdiği yakınlıkla "*biraz müddet atıp tutsa bile*" bu tavırları padişaha ağır gelerek çok geçmeyip ölçülü bir şekilde itibar eden basiret sahipleri indinde cüzamlı olmuştu. Mehmet Ali Paşa, büyük nazırlardan sayıldığından kendisini "*vasıyy-i saltanat*" olarak görmüştür. Bir defasında Sultan Abdülaziz'e, Abdülmecit Han'ın vefatında: "*Sadrâzam ile Rıza Paşa Murad Efendi tarafına gidiyorlardı. Anları ben çevirdim.*" diyerek aslı esas olmayan sözlerle padişahı vehme ve ıstıraba uğratmıştır.¹⁰⁵

Mehmet Ali Paşa, rakiplerini uzaklaştırarak nüfûzunu korumak ve ikbâlinin bekası için Abdülaziz'i aslı olmayan yalanlarla kandırmaktaydı. Hatta bununla da yetinmeyerek validesini de makul olmayan şeyler söyleyerek dehşete düşürmekteydi. Bu davranışlar Cevdet Paşa'nın

100 *Tezâkir I*, s. 36-37.

101 *Tezâkir II*, s. 60.

102 *a.g.e.*, s. 54-55.

103 *Tezâkir IV*, s. 66.

104 *a.g.e.*, s. 38-39.

105 *Tezâkir II*, s. 147-148.

düşüncesine göre devlet bendeliğine yakışır bir durum olmayıp bu hareketleri saygın devlet adamları indinde “*hiyânet*” olarak nitelendirilmekteydi.¹⁰⁶

1.6.Ali Galip Paşa (1829-1858)¹⁰⁷

Fethi Paşa'nın vefatından hemen sonra Evkaf-ı Hümayun Nazırı Ali Galip Paşa tophane müşirliğini istemiş, Ferik Ethem Paşa ve Fethi Paşa-zâde Mahmut Paşa da benzer teşebbüslerde bulunmuştu. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre: “*Damat paşaların bu teşebbüsleri çocukluk idi.*” Çünkü Ali Galip Paşa'nın istediği makam adı bir mansıp değildi ki talep edilsin veya verilsin. Damat Paşalar acemilikleri nedeniyle böyle isteklerde bulunmaktaydılar.¹⁰⁸

Ahmet Cevdet Paşa, Ali Galip Paşa'nın özelliklerinden bahsetmektedir: Ali Galip Paşa, *anlayışlı ve kuvvetli hafızası olan bir şahıstı*. Küçük iken babası ile Paris'e gidip Fransızca öğrenmiştir. Ayrıca İstanbul'da Arapça ve Farsça okudu ise de pederinin “*gayet nazlısı ve oğullarının en sevgilisi olup*” pek aldırış etmediğinden bu tahsili başaramadı. Ancak ağızdan belleyerek hayli bilgisi olup okuma ve yazma konusunda kardeşlerinden üstündü.¹⁰⁹ Babası onu çok sevdiğinden her istediğini yapar, yaptırır ve onun dilediğini azl veya tayin ettirirdi. Enderun halkını hoşnut etmek için pek çok paralar sarf ettiğinden başka saray kadınların ve saray ağalarının hatırı için birçok ehil olmayan kişiyi memuriyetlere getirmiştir. Böylece devletin düzenini bozacak birçok uygunsuz işi yapmaya mecbur olmuştu. Kısa boylu, küçük cüsseli, hafif vücutlu olması dolayısıyla Fatma Sultan kendisini beğenmemiş ve aralarında sevgi oluşmamıştır. Bâbîâlî'de terbiye görerek derece derece mertebe kat ederek gelmiş olsaydı devletin işine yarayacak bir zat yetişmiş olurdu. Damad-ı Şehriyâri Ali Galip Paşa, kendisini taşıyan kayıkçıların sarhoş olması dolayısıyla bir İngiliz vapuruna çarpan kayıktan düşmüş, iyi bir yüzgeç olan hamlacısı, Paşa'yı çıkarmak istemiş ancak, Paşa ona pek sık sarıldığından ikisi de boğulmuşlardır.¹¹⁰ Naaşı İstanbul'a getirilip babasının türbesinde defnedilmiştir.

1.6.1. Tanzimat Dönemi Politikaları ve Ali Galip Paşa

Ahmet Cevdet Paşa, Ali Galip Paşa üzerinden yaptığı değerlendirmede, Tanzimat Dönemi devlet ricalinin bilgisizlik ve dikkatsizliklerini de ortaya koymaktadır. Onun verdiği bilgilere göre; Avusturya tüccarından bir şahsın Tunus'ta birinden alacağı olup, borçlu olan kişiyi Tunus valisi katlederek mallarını müsadere etmiş; Avusturyalılar tacirin, maktulden alacağının verilmesini istemişlerdi. Bunu da 1782 tarihinde korsanlar hakkında Osmanlı Devleti tarafından Avusturya'ya verilmiş olan senede istinât etmişlerdi. Halbuki bu senet korsanlardan Avusturya tüccar sefâyinine zarar erişirse Devlet-i Aliye tarafından karşılanacağına dairdi. Ali Galip Paşa'nın başkanlığında bir komisyon oluşturulmuş, komisyondakiler bu olayın hangi senede olup olmadığını düşünmediklerinden yahut bilmezlikten gelerek gaflet yoluna gitmiş,

106 *a.g.e.*, s. 150.

107 Mustafa Reşit Paşa'nın oğludur. 1829 yılında İstanbul'da doğdu. Devlet hizmetine sadaret mektupçu kaleminde başladı. 1851'de Abdülmecit'in kızı Fatıma Sultan ile evlendikten sonra hızla yükseldi. Vezir rütbesiyle Meclis-i Ahkam-ı Adliye üyesi, Hazine-i Hassa nazırı, 1856'da Hariciye, ardından Evkaf nazırı oldu. Boğaz'da 1858 yılında bir deniz kazasında öldü. Özgün besteleri vardır. *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.I, (2. baskı), İstanbul, YKY, 2008, s.474-475.

108 *a.g.e.*, s. 41

109 *a.g.e.*, s. 70.

110 *a.g.e.*, s. 69-70-71.

tazminatın ödenmesi düşüncesini benimsemişlerdi. Müteakiben Ali Galip Paşa Hariciye nazırı olunca, hazineden Avusturyalılara yirmi sekiz bin kese tazminat verilmek üzere bir kıt'a mazbata tanzim olunmuştur. Bu mazbata meclis-i mahsus-ı vükelada görüşülürken sadrazam olan Giritli Mustafa Paşa "*senet lakırtısını anlayamayıp*" senedi iddia sahibi tüccara verilmiş bir tahvil zannederek: "*Çünkü senedi var şimdiye dek niçin istememiş?*" demesi huzurda bulunanlar arasında gülüşmelere neden olmuştur. Lakin; Mustafa Paşa gülüşmeyi hak ediyor ise de sair hazır bulunanlar da azarlanmaya müstehak idiler. Zira bahsedilen senet mecliste okunmuş iken birisi dikkat edip de: "*Bu senet korsanlara mahsusdur. Mevzû-ı bahs da'vaya ta'allûku yoktur.*" diyen olmayıp ödenmesini kabul edivermişler, sadece Maliye nazırı itiraz etmişti.¹¹¹

Bu madde henüz uygulanmadan Ali Galip Paşa azledilerek yerine, Ali Paşa Hariciye Nezaretine getirilmiş, Avusturya sefâretini on üç bin keseye ikna eylemiş ve herkes ona teşekkür etmişti. Ahmet Cevdet Paşa: "*Bu paranın üst tarafının kimlere verileceğini soran olmamıştır.*" diyerek o dönem devlet yöneticilerini rüşvete göz yummakla suçlamıştır. Ali Galip Paşa, pek mahcup olmuş ve gayet küçük düşmüştür. O, Ali Galip Paşa'nın rüşvet almayacağına olan itimadını belirtmiştir. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, Ali Galip Paşa her ne kadar bir şey almamış ve almayacak olsa bile bu hususta şüphe altında kalmıştı. Avusturya tüccarı Beharof'un belirli bir miktar akçeyi komisyon heyetine vereceğini sefarete söylemiş olmasına dayanarak, bunun komisyona verilecek akçe olduğu sonucuna varmıştır. Hesabının sorulmasının hükümetin boynunun borcu olduğunu dile getirmiştir.¹¹²

Hazine-i Hassa Nazırı Ali Galip Paşa, hazinenin sekiz yüz bin kese borcunun çözüme kavuşması için padişaha başvurmuş, padişah da: "*İçinden idare olunsun. Olur biter yoluyla gidilsin.*" demiş ve bunun üzerine Ali Galip Paşa muzdarip ve hayretler içerisinde kalarak Mustafa Reşit Paşa'ya müracaat etmiştir. Ayrıca gençliği nedeniyle hazinenin borcundan etrafta bahsetmişti. Hâlbuki bu tür müracaatlar öteden beri doğrudan Saray'a yapılmaktaydı. Hazinenin borcundan dışarıda bahsedilmesi büyük bir hata idi. Bu sebeplerden dolayı Ali Galip Paşa, Meclis-i Ali Tanzimat azalığına memur edilerek yerine Muhtar Paşa Hazine-i Hassa nazırı olmuştu.¹¹³ Yine Ahmet Cevdet Paşa, Tanzimat ricali arasındaki tartışmalarda saray kadınlarının harcamalarının miktarı hakkında rakamlar vermektedir. Padişah, Refi'a Sultan'ın altmış bin kese akçe borcundan dolayı Mehmet Ali Paşa'yı azarlarken, Ali Galip Paşa'yı işaret ederek: "*Bu borç maddesine ibtidâ bu köstebek kılıklı herif sebeb oldu. Bunu bir vakit Hâzine-i hassa nâzırı etmiştik. Bana Fatıma Sultan'ın otuz bin kese akçelik borcunu gösterdi. Ol vakit babasının fesâdından korkuyordum. O cehennem oldu kurtulduk. Lâkin bu babasından müfsîd olacak.*" diyerek onu azarlamıştır.¹¹⁴

111 a.g.e., s. 32.

112 a.g.e., s. 33-34.

113 a.g.e., s. 8-9.

114 a.g.e., s. 55.

2. Diğer Osmanlı Ricalı

2.1.Şeyhülislam Arif Efendi(1791-1858)¹¹⁵

Mehmet Arif Efendi, açık fikirli ve Tanzimat yeniliklerini tasvip eden bir anlayışa sahipti. Şeyhülislamlığı döneminde kadılık ve naiplik mesleğinde bir süreden beri görülen aksaklıkları gidermek için bazı yeni düzenlemeler yapmıştı¹¹⁶.

Müslümanların, Ferman'ın hayata geçmemesi konusunda ümitler besledikleri, Islahat Fermanı'nın ilanından dolayı Vükelay-ı Hazıraya kırıngın oldukları, onların aleyhinde olup kınadıkları Ahmet Cevdet Paşa'nın tespitleri arasındadır. Bu tepkilerden Şeyhülislam Arif Efendi de nasibini almıştı. O, bütün maddeleri desteklemiş olduğundan Müslümanlar tarafından ayıplanmıştı. İnsanlar; "Eğer işin içinde Reşit Paşa ile şeyhülislam-ı sabık Arif Hikmet Bey bulunsaydı böyle olmazdı. Tekalifin bazı mertebe tebdili kabil olurdu." diye söylenmeye başlamışlardı. Vükelay-ı Hazıra bu nedenle ehl-i İslam arasında azarlansa, yerilse de ecnebiler arasında övülmüş ve bu yolla Mustafa Reşit Paşa'ya galebe çalmışlardı.¹¹⁷

Ahmet Cevdet Paşa, meşhur devlet adamlarından Mustafa Reşit Paşa ile Ali ve Fuat Paşalar arasındaki soğukluğun bazı dönemlerde şiddetlendiğini anlatmıştır. Devlet ricalı arasındaki guruplaşmalarda Arif Efendi'nin, Mustafa Reşit Paşa tarafından desteklenmesine ve sevilmesine rağmen Ali Paşa taraftarı olduğunu dile getirmiştir. Halbuki onu, Makam-ı Meşihat'e Mustafa Reşit Paşa getirmişti.¹¹⁸ Reşit Paşa 1857'de beşinci defa sadrazam olduğunda Şeyhülislam Arif Efendi, kuvvetli bir şekilde Ali Paşa taraftarlığı yürüttüğünden Reşit Paşa, ona gücenerek bu sevgisinden el ayak çekmek zorunda kalmıştır.¹¹⁹ Burada dikkat çeken nokta şeyhülislamların nüfuzlarının eskisi kadar olmasa da hala devam ettiği. Çünkü sadrazamların veya sadrazam olmak isteyen ricalin, şeyhülislamı ya da bu makama gelebilecek kişileri kendi tarafına çekmeye çalıştığı açıkça görülmektedir.

Boğdan kaymakamlığı kapışması da Osmanlı devlet ricalini zor durumda bırakmıştı. Fransız elçisi kendi isteğine göre kati bir sonuç istemekte, İngiliz ve Avusturya elçileri ise: "İntihabın feshi suret-i Devlet-i aliyye'nin istiklâline dokunur." demekteydiler. Şeyhülislam Arif Efendi bu konu görüşülürken; "Mukaddemâ beş gün te'hir hakkında verdiğimiz karârı anlar tağyir ettirdiler. Burası istiklâle münâfi değil mi idi. Her biri kendi menfa'atleri için bir suret-i der-miyân ediyor. Biz de ne yapacağımızı şaşırдық." diyerek aslında devlet adamlarının Avrupa

115 Kazasker Meşrepzade Ali Efendi'nin torunu Şatırzade Emin Efendi'nin oğludur. İstanbul'da 1791'de doğdu. Devrin tanınmış âlimlerinden dersler aldı. 1817'de girdiği müderrislik sınavında iptida-i haric derecesiyle müderris oldu. Şeyhülislamların nezaretinde bulunan vakıflar müfettişliği ve nüfus tahrir memurluğu görevlerinde bulundu. Uzun süre müderrislik yaptı. Ardından kadılık mesleğine geçerek 1835 yılında Galata kadılığına tayin edildi. Cami'al İcareteyn adlı fıkıh kitabının kaynaklarına inip ilaveler yaparak yeniden düzenledi ve II. Mahmut'a sundu. Bunun üzerine kendisine Mekke kadılığı payesi verildi. Kısa süre Kassam-ı askeri olarak görev yaptı. İslam hukukunda derin bilgisi nedeniyle iki defa fetva emaneti görevi verildi. Daha sonraları İstanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği payelerine yükseltildi. Kudüs Kâmâme Mâbedi meselesinin halledilmesi ve Anadolu teftişi gibi geçici görevlerde bulundu. 1846'da Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye azalığına getirildi. Bir yıl sonra bu görev üzerinde kalmak şartıyla bilfiil Anadolu Kazaskeri oldu. 1852 yılında Anadolu kazaskerliğine atandı. 1854'te şeyhülislamlık makamına getirildi. 1858'de vefat etti. "Arif Efendi Meşrepzade", *TDVİA*, c.3, s.365.

116 İbşirli, s.365.

117 *a.g.e.*, s. 69-70.

118 *Tezâkir I*, s. 85-86.

119 *Tezâkir II*, s. 4.

devletlerinin sefirleri karşısında bazen ne kadar çaresiz kaldıklarını ortaya koymaktadır. Cevdet Paşa bu durumu: “*Umûr-ı hariciyyemiz böyle muhtel ve müşevveh olup umûr-ı dahiliye ise bütün yüzü üstüne bırakılmış idi.*”¹²⁰ demek suretiyle ortaya koymaktadır.

Yine O, Arif Efendi'nin kişisel özelliklerinden bahsetmektedir. Arif Efendi; Ahmet Cevdet Paşa tarafından kimseyi sevmeyen, herkese buğz eden, kindar bir zat olarak tarif edilmiştir. Arif Efendi, Mehmet Ali Paşa'dan bekletilmenin intikamını almak istemekte, bu nedenle Mustafa Reşit Paşa'nın dönmesi için çaba sarf etmekteydi.¹²¹ Ahmet Cevdet Paşa, Arif Efendi'nin ikna yeteneği hakkında da bilgiler vermektedir; Softalar Vakası dolayısıyla Arif Hikmet Bey azledilince, Arif Efendi şeyhülislam olduğunda bir yolunu bularak Yahya Efendi'yi kandırıp ders vekâletini kabûl ettirmişti. Yahya Efendi, buna benzer işlerle uğraşmaktan nefret eder bir şahıs olduğu için ara sıra affını rica etmiş, Arif Efendi ise her defasında bir yolunu bularak onu avutmuştur. Arif Efendi'nin, fıkıh ilminde yeterli malumatı vardı ve muhakeme yeteneği mükemmeldi. Uzun müddet Meclis-i Vala azalığında bulunduğundan, devlet işlerine vakıftı. Gerçekten yararlı bir adam, işini layıkıyla yapan, kuvvetli azmi ve mukavemeti çok olan bir şahıstı. Ölümü göğüs hastalığının çok şiddetlenmesi sonucu olan Arif Efendi'nin cenâze namazı çok kalabalıktı.¹²² Cevdet Paşa, cenaze merasimlerinden yola çıkarak devlet adamlarının, rical ve halk arasında sevilip sevilmediklerine dair kanaata ulaşmaktaydı.

2.2. Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi (1786-1859)¹²³

Son dönem Osmanlı âlimleri arasında önemli bir yere sahiptir. 12.000 ciltlik bir kütüphanesi vardı. Okuma ve yazmaya çok düşkünlüğü, klasik tarzda yazdığı şiirleri, cömertliği, konağını şair ve sanatçıların toplandığı yer haline getirmesiyle de bilinen bir şahıstır¹²⁴.

Ahmet Cevdet Paşa, Arif Hikmet Bey'in, Mustafa Reşit ve Ali paşalar arasındaki mücadelede bazen tarafsız kalmayı tercih ettiğini ifade etmişti. Onun belirttiğine göre Mustafa Reşit Paşa; öteden beri Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'e çok fazla teveccüh gösterirken, Arif Hikmet Bey çekinerek ve ihtiyatlı davranarak iki taraf arasındaki mücadele de (Reşit Paşa ve Ali Paşa) sessiz kalarak her ikisini de kırmak istemezdi. 1853'te Arif Hikmet Efendi, Suhte Olayında seyirci gibi davrandığından Mustafa Reşit Paşa, Ona gücenmişti.¹²⁵

120 a.g.e., s. 29.

121 Arif Efendi, Mehmet Ali Paşa sadarete geldiğinde onu tebrik etmek için gitmiş ancak, Mehmet Ali Paşa haremnden çıkmakta geç kalınca hemen oradan ayrılmış, bütün ısrarlara rağmen dönmemişti. Paşa'ya kininin nedeni bu idi. *Tezâkir I*, s. 38-39.

122 *Tezâkir II*, s. 68-69-71.

123 Şeyhülislam Arif Hikmet Bey, 1786 yılında İstanbul'da doğdu. Babası III. Selim Devri kazasker ve nakibüleşraflarından İbrahim İsmet Bey'dir. Arif Hikmet, müderris payesi alarak 1796'da ilmi ve edebi çalışmalarına başladı. 1814'te hacca gitti. Daha sonra sırasıyla Kudüs (1816), Mısır (1820) ve Medine (1823) kadılıklarında bulundu. 1829'da nüfus tahrir işlerine nezaret etmek üzere Rumeli'de görevlendirildi. Seyit olması dolayısıyla bir yıl sonra nakibüleşraf, 1833'te Anadolu kazaskeri ve 1838'de Rumeli kazaskeri oldu. Ertesi yıl Meclis-i Ahkam-ı Adliye azalığına, ardından da Rumeli müfettişliğine getirildi. 1846'da şeyhülislam tayin edildi. Bu görevde yedi buçuk yıl kadar kaldı. Sultan Abdülmecit dönemindeki Softalar Vakasında müsamahakâr davrandığı için azledildi (1854). Yerine tayin edilen Arif Efendi ölünce ikinci defa şeyhülislamlığa getirilmesi söz konusu olduysa da Ali Paşa engelledi. 1859 yılında İstanbul'da vefat etti. Klasik tarzda şiirler yazmıştır. Mustafa L. Bilge, “Arif Hikmet Bey Şeyhülislam”, *TDVİA*, c.3, İstanbul 1991, s.365-366.

124 , Bilge, s.365-366.

125 *Tezâkir IV*, s. 65-66.

Ahmet Cevdet Paşa, Arif Hikmet Bey'in 1859 yılında vefatı dolayısıyla onun kişiliği ile ilgili tespitlerde bulunmuştur. Onun gözünde, Arif Hikmet Bey, Millet-i İslamiye için yeri doldurulamaz bir şahıstı. Üç dilde (Türkçe, Arapça ve Farsça) şiir yazmaya kadir ve dolayısıyla Arapça nesir yazımında mahir ve çeşitli fen konularında yeteneği su götürmez bir gerçektir. Rical arasında haramdan sakınan, dine bağlılığı ile tanınan, haysiyetli, namuslu, büyük bir devlet adamıydı. "*Osmanlı beldelerinden başka, İran, Turan(Türkistan) ve Hindistan'da bile tanınmaktaydı.*" Cevdet Paşa, tahminen on iki bin cilt kadar kitabı olan Arif Hikmet Bey'i, asrının büyük adamlarından biri olarak görüp hayatının ayrıntılı olarak yazılması gerektiğine inanmaktadır.¹²⁶

2.3.Rifat Paşa (1807-1857)¹²⁷

Ahmet Cevdet Paşa, Tezakir adlı eserinde Rifat Paşa'nın devlet adamlığı hakkında bilgiler vermiştir. Rifat Paşa, devlet işleri ilgili alınacak kararlarda şöyle bir düşünceye sahiptir: "*... eğer yaptığımız şeyler iyi ise ma'zûlîni de çağıralım ki anlar da hissedar-ı meserret olsunlar ve eğer fena ise anları da bu fenalıktan hisse-mend etmeli...*"¹²⁸ Gayet zeki ve nutku gayet berrak bir şahıstı. Fakat işlerinde pek kararsız ve tereddüt gösterirdi. Serveti çok fazla, hanesi açık bir kişiydi. Şanı, şerefi büyük olan bir aileden gelmekteydi. Ancak makam ve mevki hırsı pek fazla olduğundan, devlet görevindeyken azil korkusu ve görevde olmadığı sırada ise devlette mevki elde etme telaşı nedeniyle rahatsız idi. Ahmet Cevdet Paşa, bu bilgilerin yanında onun organize etme yeteneğinden hayranlıkla bahsetmiştir. Mustafa Reşit Paşa merhum, bir gece haremli selamlıklı olarak onun yalısında misafir olduğunda Cevdet Paşa'da beraber gitmiştir. Rifat Paşa, gece boyunca çok kalabalık olan misafirlerini kusursuz bir şekilde ağırlamıştır.¹²⁹

1857 yılında meşhur Rifat Paşa vefat etti. Rifat Paşa'nın vefatının ardından Cevdet Paşa, Fuat Paşa'nın bulunduğu bir ortamda: "*Bence bunun en teessüf edilecek ciheti böyle bir açık hanenin kapanmasıdır ki fi-ma-ba'd açılmamak üzere kapandı. ...zira bundan sonra zamane böyle şeylere müsa'ade etmeyecektir ve İstanbul'da mevcut olan açık haneler hep böyle açılmamak üzere kapansa gerektir. İşte benim İstanbul'ca en ziyade teessüf ettiğim keyfiyet budur.*" dediğini, Paşa'nın da bu sözünü takdir ettiğini ifade etmiştir. Fuat Paşa'nın vefatında dahi böyle misafir ağırlayan konakların Ali, Mısırlı Mustafa ve Kamil paşaların daireleri olduğunu, onlardan sonra İstanbul'da böyle konakların kalmadığını üzülen dile getirmiştir. Bununla ilgili şöyle bir benzetme yapmıştır: "*Sanki İstanbul güzel bir bağçe olup bu daireler dahi anın güzel çiçekleri idi. Bu çiçekler bâd-ı hazan ile soldu. İstanbul güz mevsiminde yalnızca*

126 *Tezâkir II*, s. 73.

127 1807 yılında İstanbul'da doğdu. Babası Masarifat nazırı Hacı Ali Bey'dir. Ailesinin maddi durumu oldukça iyi olduğundan çocukluğunda rahat bir hayat sürdü. Enderun Mektebi'ndeki eğitiminden sonra Hazine Odasında görev aldı. Sonra Sadaret Mektubi Odasına verildi. II. Mahmut'un Edirne ve Gelibolu ziyaretlerinde bulundu. Çalışkanlığı Pertev Paşa tarafından fark edildi. Çok genç yaşta devlet sırlarına vakıf olmayı başardı. 1834 yılında Amedi vekaleti görevine, daha sonra ise Viyana büyükelçiliği görevine atandı. Burada Avusturya başbakanı Prens Meternich'le samimi bir dostluk kurdu. Mısır Meselesinin hallindeki çabaları dolayısıyla Sadaret müsteşarlığı görevine getirildi. 1841 yılında Hariciye nazırı oldu. kısa süren nazırlık görevinden azledildi. Daha sonra Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye azalığı, ikinci kez Viyana sefirliği, 1848 yılında Maliye ve Hariciye nazırlığı görevlerinde bulundu. 1853 yılında Fuat Paşa'nın Rus baskıları karşısında istifa etmesi dolayısıyla yeniden Hariciye nazırı oldu. O da Rus baskısı ve bazı eleştiriler karşısında istifa etmek zorunda kaldı. Meclis-i Tanzimat azalığı görevi sırasında 1857 yılında vefat etti. Yaşar Semiz, "Sadık Rifat Paşa (1807-1857) Hayatı ve Görüşleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.1, 1994, s.135-138.

128 *a.g.e.*, s.19-20.

129 *a.g.e.*, s.17.

yeşillikten ibaret bir çayır oldu.”¹³⁰

2.4.Rıza Paşa (1809-1877)¹³¹

Ahmet Cevdet Paşa, Rıza Paşa'nın sadrazamlığı döneminde devlet ricalinin iyi geçinip devleti güzel bir şekilde yönettiklerini, mali dengeyi gözetdiklerini anlatmıştır. Bu dönem ricalinin güzel ömür sürdüğünü ve pek çok servet edindiğini söylemiştir. Ancak, onların dışarıda itibar kazanamadıklarını, rüşvet ve adam kayırmayla suçlandıklarını söylemektedir. Bundan dolayı Abdülmecit'in, Rıza Paşa'yı azlettiğini ve yerine Mustafa Reşit Paşa'yı tayin ettiğini ifade etmektedir.¹³²

Paşa, Tanzimat ricalinin birbirlerine karşı çevirdikleri entrikaları bilmekte ve bu durumu eleştirmektedir; Mahmut Paşa'nın Cidde valiliğine tayininde tereddüt ortaya çıkınca Rıza Paşa'nın bunu fırsat bilerek Maliye Nâzırı Safveti Paşa'nın rakibi olan Hasib Paşa'yı İstanbul'dan göndermek için: “*Hasib Paşa'nın ma'lûmat-ı sâbıkası vardır. Pek âlâ Cidde vâlisi olur.*” diye padişaha telkinde bulunduğunu, Hasip Paşa'nın ise padişahı dinledikten sonra: “*Ben pek ihtiyâr oldum. Artık taşralara gidecek mecâlim kalmadı. Lâkin Safveti Paşa'nın Cidde için pek münasip...*” olduğunu ifade ettiğini anlatmıştır. Vükelanın böyle yekdiğerinin uzaklaştırılmasıyla meşgul olduğunu, saltanat gemisinin ise bir karının hevesiyle batma emareleri gösterdiğini ve buna üzülmemenin mümkün olmadığını belirtmiştir.¹³³

Sadrazamlıktan azledildikten sonra sarayın havasını tutanların en başında Rıza Paşa gelmekteydi. Cevdet Paşa onu, askerlikle ilgili uygulamalarından dolayı eleştirmiştir. Bir takım gençleri askerlik mesleğine almak, mertebe kat ettirerek kısa zaman zarfında zabıt yapmak ve asker içindeki delikanlıları yaverlikle yanına alıp uşak tarzında kullanmak gibi askerlik namusuna muhalif hal ve hareketlerde bulunduğunu anlatmaktadır. Askere aylık verilemediği halde, gerek kendisi gerek ona yakın kimseler devlet malını aşırma ve rüşvet işleriyle meşgul olmaktadır. “*Ne Hak'tan utanırlar ve ne de halktan sıkılırlar.*” idi. 1861'de Rıza Paşa görevden alındığı zaman Fransız sefreti takımı bundan hoşnut olmayarak: “*Rıza Paşa hırsızdır denilirse Kapudan Paşa(Mehmet Ali Paşa) kadar değildir*” diyerek alenen itiraz etmişlerdi.¹³⁴

130 a.g.e., s.18.

131 Tam adı Hasan Rıza Paşa'dır. Memiş Ağa adlı bir atarın oğludur. II. Mahmut zamanında saraya alındı. 1839'da Abdülmecit, padişah olunca vezirlikle mabeyn müşirliğine, ardından da hassa müşirliğine getirildi. Sekiz defa seraskerlik, kaptan-ı deryalık, üç defa Bahriye nazırlığı, üç defa Tophane nazırlığı, iki defa da Ticaret nazırlığı yaptı. Bu görevleri sırasında Bursa, Halep, Selanik, İzmir ve Konya valiliklerinde çok kısa süreler bulundu ve 1877'de vefat etti. “Rıza Paşa Maddesi”, *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.II, (İkinci Baskı), İstanbul, YKY, 2008, s.464.

132 *Tezâkir I*, s. 9-10

133 *Tezâkir II*, s. 65-66.

134 a.g.e., s. 150.

2.5.Ömer Paşa (1806-1871)¹³⁵

Askerliği iyi bilen, harp sanatından anlayan namuslu bir kumandandır. İngiliz yanlısı bir politika izlemiştir¹³⁶. Hersek bölgesine görevlendirilen Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa usul gereği padişahı ziyarete gittiğinde padişah: *“İnşallah muvaffak olur gelirsin. Fakat beni bulamayacaksın. ...Beni karılarım kızlarım bitirdi.”* demiştir.¹³⁷ Ahmet Cevdet Paşa, Abdülmecit'in kötü gidişin farkında olduğunu, bunun birçok sebebini bildiğini ancak, bir şey yapamadığından dolayı rahatsız olduğunu anlatmaktadır.

Ahmet Cevdet Paşa, Ömer Paşa'nın Karadağ Meselesinde izlediği politikanın, fatihlik kazanmagibicahilcegayretlerini nedeniyle, devletin başına büyük belalar açtığını ifade etmiştir.¹³⁸ Yine, Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa'nın Paris Antlaşması'ndan beri Bağdat valiliğini istediğini, fakat kendisine pek güvenilemeyeceğini belirtmiştir. Ömer Paşa, Arnavutluk, Doğu ve Bosna'da yaptığı muharebelerde şöhret kazanmış onan bir kumandan olduğundan kumandanlık mahareti vardı. Ancak, *“umûr-ı mülkiyeye vukufu olmadığından bulunduğu yerlerde umûr-ı mülkiyeyi ihlal ve memleketin ileri gelenlerini perişan ede-geldiğinden”* mülki işlerde istihdamı uygun görülmemekteydi. Ömer Paşa, aynı zamanda padişahın damadı Mehmet Ali Paşa'ya çatarak onun yardımıyla Karadağ'ı fethedeceğini söyleyerek devletin başına bir de Karadağ Meselesi çıkarmış olduğundan politik meselelerde kendisine pek güvenilmemekteydi. Nâmık Paşa'nın Bağdat valiliğine rağbet etmemesi üzerine Bağdat valiliği Ömer Paşa'ya verilmişti.¹³⁹

2.6. Fethi Paşa (1801-1858)¹⁴⁰

Fethi Paşa ve Mustafa Reşit Paşa bazen birlikte, bazen de birbirlerine muhalif durumdaydılar. Zaman zaman ikisi de aynı anda devlet hizmetinde ya da ikisi de devlet görevinden azledilmiş durumda ve yahut yek-diğeri ile mücadele ederek, mutlu ve beğenilen kişiler olmuşlar, nihayet Mustafa Reşit Paşa sadrazam iken vefat ettiğinde Fethi Paşa da onu takip etmiştir. Fethi Paşa senelerden beri göğüs hastalığına müptela olduğundan tütün içilen odada duramazdı. 1858'de bu hastalıktan vefat etmişti. Vefat dolayısıyla Ahmet Cevdet Paşa,

135 Macar-Hırvat karışımı bir aileye mensuptur. Müslüman olmadan önceki adı Mihaylo Latos'tu. Öğrenimini Avusturya İmparatorluğu harp akademisinde tamamladı. Bu ülkenin ordusunda görev aldıktan sonra 1828'de Osmanlı Devleti'nin hizmetine girdi. Müslüman olarak Ömer Lütfi adını aldı. Yabancı dil bilmesi ve askerliği Avrupa'da öğrenmesi nedeniyle süratle terfi etti. Ferik rütbesini alarak Macarlar ve Ruslara karşı Eflak'ı korumakla görevlendirildi. Burada yaptığı başarılı savunma savaşları dolayısıyla rütbesi müşirliğe yükseltildi. 1853'te General Gorçakof'a bir ultiमतom vererek Eflak'ı boşaltmasını istedi. Reddedilmesi üzerine Kırım Harbi başladı. Balkanlarda çıkan isyanları bastırdı ve 1853'te Oltetina Muharebesi'nde Rusları yendi. 1854'te serdar-ı ekrem olarak Rusya üzerine gönderildi. 1856'te Kürdistan ıslahına memur edildi. Daha sonra Irak ve Hicaz orduları müşirliğinde bulundu. Bir ara Bağdat valiliği yaptı. 1862'de Hersek, 1866'da Girit İsyanlarını bastırmakla görevlendirildi. 1869'da Hassa Müşiri oldu ve iki yıl sonra öldü. *Yaşam ve yapıtlarıyla Osmanlılar*, c.II, s.426.

136 Abdullah Saydam, “Ömer Lütfi Paşa(1806-1871)”, TDİA, C.34, İstanbul, TDV, 2007, s,74-76.

137 *a.g.e.*, s. 129.

138 *Tezâkir I*, s. 16.

139 *Tezâkir II*, s. 34-35.

140 Fethi Ahmet Paşa 1801 yılında Rodoslu Ahmet Hafız Ahmet Ağa'nın oğlu olduğu için Rodosizade diye de anılmaktadır. Sutan II. Mahmut'un kızı ile evli olduğundan Damat Fethi Ahmet Paşa'da denilmektedir. 1830'da Ferik, 1833'te Viyana büyükelçisi ve müşir, daha sonra da valilik ve Paris elçiliği görevlerinde bulundu. Bundan sonraki devlet hizmeti sırasında Ticaret nâzırı, Meclisi Vâlâ reisi, Harbiye nâzırı ve Tophane müşiri oldu. 57 yaşında iken ölünce Divanyolu'nda II. Mahmut Türbesi bahçesine gömüldü. Türk müzeciliği çalışmalarına katkıları oldukça önemlidir. <http://www.biyografya.com/biyografi/9462>, 21.11.2017.

garip bir olay olarak gördüğü Sultan Abdülmecit'in rüyasını anlatmıştır; Sultan Abdülmecit kendisi Tophane Meydanı'nda iken iki kuyruklu yıldızdan birinin parça parça, diğerinin heyetiyle düştüğünü görmüştür. Mustafa Reşit Paşa'nın vefatından sonra Sadaret önünde bu rüyayı vükelaya tekrar anlatarak: "*İşte biri çıktı diğeri dahi kim bilir kimdir.*" diye söylemiş, Fethi Paşa'nın rahatsızlığı dolayısıyla ziyaretine gidenler gelip padişah'a "*Dünden bu gün daha iyicedir.*" dediklerinde Padişah kendi rüyasına itimat ederek: "*İyi amma ölecektir.*" dermiş. Heyetiyle düşen yıldız Fethi Paşa'yı işaret ettiği gibi, parça parça düşen yıldız ise Mustafa Reşit Paşa'nın haline uymaktadır. Sahip olduğu meziyetlerin her parçası bir tarafa kalmış ve en büyük parçalarının varisi Ali ve Fuat Paşalar olmuştur.¹⁴¹

2.7. Rüşdi Paşa (1811-1882)¹⁴²

Son derece dürüst, asla rüşvet almayan, kanunları iyi bilen, zeki, ciddiyetten ayrılmayan ve güzel konuşan bir devlet adamıydı. Mazul iken iyi bir tenkitçi olmasına rağmen, iktidara geldiğinde pek bir icraat gösterememiştir. Devletin yıkılışının kaçınılmaz olduğuna ve kurtarılmasının mümkün olmadığına inanmaktaydı¹⁴³. Muzâyaka-i mâliyye mükemmel olduğu halde kaimenin düşmesi nedeniyle altın fiyatının günden güne yükselmesi uygulamayı tamamıyla bozmuştu. Bu durum böyle devam ettikçe maliye işlerinin düzeltilmesinin mümkün olmayacağı anlaşıldığından Rüşdi Paşa kaimenin kaldırılmasına ve toplanmasına karşılık İstanbul'un gelir getiren mallarından ve yapılarından bir yardım parası toplanmasına karar vermiştir. İş o kadar başarılı olmuştur ki kaimelerin yalnız elli bin kesesinin karşılığı eksik kalmıştı. Lakin Rüşdi Paşa, kalan kısmı da tedarik etmek üzere iken padişah paraya sıkıştığından Maliye Nazırı Hasib Paşa'dan para istemiştir. O da yakılmak için hazineye gönderilmiş olan kaimelerden yüz bin kesesini Saray'a vermiştir. Bu durum karşısında Rüşdi Paşa, kederinden ya da hiddetinden hastalığa yakalanarak haremde dışarı çıkamaz olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, bu haberin gizliden duyulduğunu ve Rüştî Paşa'nın hastalığının bu rivayetin doğruluğuna delil olarak gösterildiğini söylemektedir.¹⁴⁴

141 a.g.e., s. 41-42-43.

142 Şubat 1811'de Sinop'un Ayandon kazasında doğdu. Asıl adı Mehmet Rüşdi'dir. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra orduda görev aldı. Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. Yabancı dil bilmesi dolayısıyla hızla yükselerek serasker tercümanlığına getirildi. Mütercim lakabıyla şöhret buldu. 1839'da miralay, 1843'te mirliya, ardından Dar-ı Şura-yı Askeri'ye üye oldu. 1845'te ferikliğe terfi etti. 1847'de Hassa Ordusu müşirliği, 1851'de seraskerlik ardından yine Hassa Ordusu müşirliği görevlerine getirildi. 1854'te Meclis-i Tanzimat üyesi, 1855'te ikinci defa serasker oldu. 1856'da azledildi. 1859'da getirildiği sadrazamlık görevinden 1860'ta azledildi. 1861'de getirildiği seraskerlik görevinden 1863'te ayrıldı. 1866'da ikinci defa sadrazamlığa tayin edildi. Rusya'nın çıkabilecek bir Yunan savaşında müdahalesini önlemek için istifa etti. 1867'de beşinci defa serasker oldu. 1872'de üçüncü defa getirildiği sadaretten 1873'te istifa etti. 1876'da dördüncü defa sadrazamlık görevi verildi. Aynı yıl görevi bıraktı. 1878'de beşinci defa sadrazam oldu. II. Abdülhamit tarafından azledildi. 1882'de vefat etti. Abdullah Saydam, "Mütercim Rüşdi Paşa (1811-1882)", *TDVİA*, c.32, İstanbul, TDV, 2006, s.202-203.

143 Saydam, s.203.

144 a.g.e., s. 97-98.

2.8. Şeyhülislam Sa'düddin Efendi (1798-1866)¹⁴⁵

Sa'düddin Efendi ilim ve fazilet sahibi bir şahıs olmayıp kadı zümresinden olduğu halde mühim vekilliklerde bulunarak ilmi alçak gönüllülükle tahsil etmiş, işten anlar, becerikli, güzel konuşan ve işini layıkıyla yapan bir kişiydi. Mekki-zâde zamanında pâye-i mücerrede¹⁴⁶ almış idi. Ârif Hikmet Beyefendi, Meşihat'a geldiğinde payesi iyileştirilerek azledilmiş, üçüncü kademedeki kadı sırasına geçirilmişti. O zamandan tam on iki sene sonra Şeyhülislam olmuştu.¹⁴⁷ Şeyhülislam Sa'düddin Efendi, Ahmet Cevdet Paşa'nın Mekke-i Mükerrreme pâyesinden İstanbul pâyesine yükseltilmesine yönelik emre uymamıştı. Ahmet Cevdet Paşa, Sa'düddin Efendinin kendisinin yükselmesini istemediğini belirtmiştir. Onun *câhil-i cesur* ve temkinli bir şeyhülislam olduğunu, ilim ve eğitimin kadrini bilmediğini, gayet resmiyeti seven biri olup, Mekki-zâde'yi taklit ederek bu tür işleri yapmamak için çok direndiğini söylemektedir. Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa, şeyhülislâma haber gönderince Sa'düddin Efendi çaresiz iradeyi onaylamak zorunda kalmıştır.¹⁴⁸

2.9. Mahmut Nedim Paşa (1818-1883)¹⁴⁹

Padişahı, keyfi idareye sevk edecek telkinâtı sayesinde göze girmişti. Sadrazam olunca Ali Paşa'nın aile, dost ve arkadaşlarını görevden uzaklaştırmıştı. Yanlış yönlendirmeleriyle Abdülaziz'in halk nazarında itibar kaybetmesine, izlediği Rus yanlısı politikalar ile de devletin Avrupa'da yalnız kalmasına neden olmuştu. Takip ettiği Rus yanlısı politikaları onun "*Nedimof*" diye anılmasını sağlamıştır.¹⁵⁰ Bu dönemde Ahmet Cevdet Paşa, kendi menfaatini kollayan Mahmut Nedim Bey ve Şevket Bey için ağır ifadeler kullanmıştır.¹⁵¹

145 İstanbul'da doğdu. Hoca Sadeddin Efendi'nin soyundan gelen Müderris Abdülhamit Efendi'nin oğludur. Tahsilini tamamladıktan sonra kadılık mesleğine girip Anadolu'nun bir çok kazasında görev yaptı. Bir süre sonra maliye hazinesi miri kitabetine getirildi. Meclis-i Ziraat üyesi oldu. 1846'da Evkaf-ı Hümayun müfettişi olarak Trabzon'a gönderildi. 1856'da kazasker payesine ulaştı. 1858'de Meclis-i Vala üyeliğine, Arif Efendi'nin vefatı üzerine de aynı yıl şeyhülislamlığa getirildi. Bu görevde beş yıl kaldı. 1863'te görevden alındı 1866'da vefat etti. Mehmet İbşirli, "Sâdeddin Efendi (1798-1866)", *TDVİA*, c.35, İstanbul 2008, s.388-389.

146 Ulemaya mahsus mühim ve memuriyetsiz bir rütbe.

147 *a.g.e.*, s. 72.

148 *a.g.e.*, s. 126-127.

149 1818 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Mahmut Nedim Paşa'nın babası Bağdat valisi Gürcü Mehmet Necip Paşa'dır. Eğitimi tamamlandıktan sonra 1831 yılında Sadaret mektupçu muavini görevine getirildi. 1841 yılından itibaren Amedi kaleminde çalışmaya başlamıştır. Mustafa Reşit Paşa tarafından fark edilmiş ve 1847'de Sadaret mektupçuluğuna atanmıştır. 1849'da amediliğe, 1853 yılında Divan-ı Hümayun beylikçiliğine, 1854 yılında ise Hariciye müsteşarlığına getirilmiştir. 1855'te Mustafa Reşit Paşa sayesinde vezir rütbesi verilerek Sayda valiliğine tayin edildi. Aynı yıl Şam, 1857'de ise İzmir valisi oldu. 1858'de Meclis-i Tanzimat üyeliği, yine aynı yıl Ticaret nazırlığı görevinde bulundu. Bu görevden 1859'da azledildi. 1860 yılında Trablusgarb valisi oldu. Yedi yıllık hizmetinden sonra görevden affını istedi. 1897'de Meclis-i Vala üyesi oldu. Ali Paşa ile arası iyi olmadığından, sürekli görev değişikliği yapmak zorunda kaldı. Ali Paşa'nın ölümü üzerine sadrazam oldu ve makamını korumak için padişahın isteklerine uygun davrandı ve Tanzimatçıları merkezden uzaklaştırdı. Devleti Rus yürümesine soktuğundan "*Nedimof*" olarak adlandırıldı. 1872 yılından görevden alındı. Bir süre Kastamonu valiliği yaptıysa da azledilerek Trabzon'a sürüldü. 1873 yılında Adan valisi oldu. 1875 yılında azledildi ve aynı yıl Şura-yı Devlet başkanı daha sonra da sadrazam oldu. Rus etkisi bu dönemde devletin başını ağrıtan sorunların büyümesine ve Avrupa'yla yeni sorunlar yaşanmasına neden oldu. Medrese öğrencilerinin gösterileri sonucu 1876'da azledildi. Çeşitli görevler ifa ettikten sonra 1883'te vefat etti. "Mahmut Nedim Paşa", *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.II, (2. baskı), İstanbul, YKY, 2008, s.69.

150 *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.II, s.69.

151 *Tezâkir I*, s. 16-17.

Mustafa Reşit Paşa zümresinden olmasına rağmen, Fransızlarla da iyi geçinmeye çalışırdı ancak, Rusya yanlısı idi.¹⁵² Ahmet Cevdet Paşa, Mahmut Nedim Paşa'yı liyakati olmadığı halde bazı makamları istediği için tenkit etmiştir. Mahmud Nedim Paşa, Meclîs-i Tanzimât ya Meclîs-i Vâlâ reisliklerinden birine veyahut Hâriciye Nezâretine tâyin edilmemesinden dolayı eski sadrazama gücenip bazı hareketleriyle eski sadrazamı gücendirmekteydi. Eğer sadrazam, sadarettten el çekme durumunda kalırsa, güya yeni heyet ile birlikte hareket ediyormuş gibi görünür ve öteki tarafı tekmeleyecek gibi bir davranış içerisinde bulunurdu. Oysaki yabancı dil bilmediğinden Hâriciye Nezâretini ümit etmesi kendi düşüncesizliği idi. Meclîs-i Tanzimât'ta daima; kanunlar, nizamname ve lâyhaları hazırlanmakta olup kendisi bu işe muktedir değildi. Meclis-i Vâlâ reisliği ona güvenilip verilemiyordu. Kısacası Mahmut Nedim Paşa, hayli zamandan beri kendisine layık gördüğü görevlere getirilmemesinden dolayı hoşnut değildi. Hoşnut olmadığı rical ise ondan nefret eder bir halde idi.¹⁵³

2.10. Şekip Paşa (?-1854)¹⁵⁴

Birkaç seneden beri Osmanlı Devleti'nde tedavülde olan Avusturya mangırlarından memlekete büyük zarar gelmiştir. Bu esnada banka teşekkülü gündeme geldiğinden mecidiye altınları yüz yirmi beş kuruştan bir defada yüz on üç kuruşa indiği sırada, Avusturya mangırları yarı yarıya inivermişti. İnsanlar bundan tamamen zarar etmişti. Bunun asıl sebebi merhum Şekip Paşa'nın Avusturya tercümanlarının yalvararak istemeleri üzerine tezkireyi yazdırıp, onların samimiyetine dayanarak Avusturya mangırlarının kullanımına ruhsat vermiş olmasıdır. Bu ortaya çıkınca halk, onun hakkında *merhum* yerine *mahrum* Şekip Paşa demeye başlamıştır.¹⁵⁵

Sonuç

Ahmet Cevdet Paşa, Tanzimat Dönemi devlet ricali ve onların izlediği politikalar hakkında bazen çok ince ayrıntılara da inmek suretiyle bilgiler vermektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta onun, bu bilgileri verirken eleştiriye tabi tutmasıdır. Devlet ricali hakkında değerlendirmeler yaparken -sevip sevmediğine bakmaksızın- hem olumlu yönlerini hem de olumsuz yönlerini ortaya koymaktan çekinmez. Bu bilgileri verirken devletin işleyişinde görülen aksaklıkları da gün yüzüne çıkarmaktadır. Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin işleyişine müdahale şekilleri onun eserlerinde açıkça ortaya konulmaktadır.

Osmanlı devlet ricalinin kendi aralarındaki sürtüşmeler, bu mücadelelere Avrupa devletlerinin sefirlerinin karışması, devlet adamlarının kendi konumlarını güçlendirmek için Avrupa devletlerinden birinin veya bir kaçının desteğini sağlama çabaları, devletin bozulan

152 *Tezâkir II*, s. 25-26.

153 *Tezâkir II*, s. 92.

154 Tam adı Mehmet Şekip Paşa'dır. Divan-ı Hümayun kaleminde yetişti. 1833'te Petersburg elçiliği baş katibi olarak görev aldı. 1837'de amedi oldu. 1839'beylükçülüğe yükseldi ve Meclis-i Ahkam-ı Adliye azalığına getirildi. 1840'ta Hariciye müsteşarlığı görevine atanarak, Londra Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ni temsil etti. 1840'ta Mısır meselesini çözümleyen anlaşmayı imzaladı. 1841'de Meclis-i Vala üyesi, 1844'te Hariciye nazırı oldu. Lübnan'daki olayları bastırmada sert tedbirler alması Londra sefirliğine atanmasına neden oldu. 1846'da Viyana sefirliğine atandı. 1848'de azledildi. 1854'te Sadaret müsteşarlığına, daha sonra da Meclis-i Vala reisliğine getirildi. Aynı yıl vefat etti. Sadrazam Ahmet Arif Paşa'nın babasıdır. *Yaşam ve yapıtlarıyla Osmanlılar*, c.II, s.578-579.

155 *a.g.e.*, s. 9

yönetim ve ekonomisinin düzeltilmeye çalışılması, devlet ricalinin rüşvete yönelmesi ve iltimasın ön planda olması Ahmet Cevdet Paşa'nın özellikle üstünde durduğu noktalardır. Ahmet Cevdet Paşa'nın, devlet ricali hakkında verdiği bilgiler incelendiğinde; devletin kötü gidişini engellemeye yönelik çabalar sarf edildiği, bazen devlet adamlarının sorunların çözümünde acz içinde kaldıkları da görülmektedir. Saray kadınlarının israfa varan harcamaları karşısında devlet adamlarının çaresizliği ve saraya yaranma isteği onun anlatımlarında açık bir şekilde dile getirilmektedir. Fuat Paşa ve Ali Paşa gibi devlet ricali bazı durumlarda direnebilmişlerdir. Ancak, bu direnişin bedeli azledilmek olmuştur.

Ahmet Cevdet Paşa, Tanzimat Dönemi devlet adamları arasında birçok bakımdan karşılaştırmalar yapmaktadır. Ona göre, Mustafa Reşit Paşa devrinin en büyük adamlarındandır. Osmanlı Devleti'nde diplomasi usulünün mimarı odur. Fuat Paşa ile olan dostluğundan onun hakkında daha dikkatli bir dil kullanmaktadır. Onu yetenekli, hazır cevap, konuşması düzgün biri olarak tanımlar. Birçok yerde eleştirmekten de geri durmaz. Ali Paşa'yı pek sevmemektedir. Ancak başarılarından övgüyle söz etmektedir. Ona göre, Ali Paşa, istibdada yatkın, kendi çevresini düşünen, nutku iyi olmayan bir şahıstır. Diğer devlet ricali için de önemli değerlendirmeler yapmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, sadece objektif tarihçilik anlayışıyla Tanzimat Dönemi devlet ricalini değerlendirmekle kalmamış, çağını aşan yorumlarla, aslında her dönemde iyi bir devlet adamı nasıl olmalıdır sorusunun cevabını da Tanzimat ricali üzerinden vermiştir.

Kaynakça

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C.I, Ankara, TTK, 1991.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C.II, Ankara, TTK, 1991.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C.III, Ankara, TTK, 1991.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C.IV, Ankara, TTK, 1991.

Baykara, Tuncer. "Mustafa Reşid Paşa'nın Medeniyet Anlayışı", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara 1985, s.49-52.

Bilsel, Cemil, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *Tanzimat*, C.II, İstanbul, MEB, 1999, s.661-699.

Çiçek, Kemal, "Mehmed Emin Paşa, Kıbrıslı (1813-1871)", *TDVİA*, C.28, Ankara, s.463-464.

<http://www.biyografya.com/biyografi/9462>, 21.11.2017.

Kodaman, Bayram, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikalar", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara 1985, s.71-75.

Kuran, Ercüment, "Reşit Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul, MEB, 1964, s.701-705.

Köprülü, Orhan F., "Fuat Paşa, Keçecizade (1815-1869)", *TDVİA*, C.13, İstanbul 1996, s.202-205.

Beydilli, Kemal, "Ali Paşa Mehmed Emin (1814-1871)", *TDVİA*, C.2, İstanbul 1989, s.425-426.

İbşirli, Mehmet, "Arif Efendi Meşrepzade", *TDVİA*, C.3, s.365.

İbşirli, Mehmet, "Sâdeddin Efendi (1798-1866)", *TDVİA*, C.35, İstanbul 2008, s.388-389.

Bilge, Mustafa L., "Arif Hikmet Bey Şeyhülislam", *TDVİA*, C.3, İstanbul 1991, s.365-366.

"Rıza Paşa Maddesi", *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.II, (İkinci Baskı), İstanbul, YKY, 2008, s.464.

Saydam, Abdullah, "Mütercim Rüşdi Paşa(1811-1882)", *TDVİA*, C.32, İstanbul, TDV, 2006, s.202-203.

Saydam, Abdullah, "Ömer Lütfi Paşa (1806-1871)", *TDİA*, C.34, İstanbul, TDV, 2007, s.74-76.

Semiz, Yaşar, "Sadık Rifat Paşa (1807-1857) Hayatı ve Görüşleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.1, 1994, s.135-145.

Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C.I, (2. baskı), İstanbul, YKY, 2008.

Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C.II, (2. baskı), İstanbul, YKY, 2008.

Öğr. Gör.

İbrahim Burçin ASNA

*Muş Alparslan Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü
burcinasna@gmail.com*

Eser Geçmişi: 25 Kas 2017 / 8 Ara 2017

DOI: 10.21551/jhf.357995

Müştak-ı Bitlisî'nin Divan'ında Yer Alan Farsça Şiirlerde Tasavvuf Unsurları Ve Kişiler

*Tasavvuf Elements and Persons in Persian Poems in the Divan of
Müştak-ı Bitlisi*

ÖZET

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Bitlis'te doğan Müştak-ı Bitlisî'nin "Divan-ı Müştak Baba" adlı eserinde şimdiye kadar çevrilmemiş Farsça şiirler bulunmaktadır. Makalede elli altı Farsça şiir; "tasavvuf unsurları" konu başlığı altında çalışılacaktır. Müştak-ı Bitlisî, gerek tasavvufi yönü gerek şiirdeki dehası ile Türk edebiyatında adından söz ettiren bir şairdir. Bu çalışmada, Türk edebiyatında üzerinde pek çalışılmamış olan Müştak-ı Bitlisî'nin "Divan-ı Müştak Baba" eserindeki Farsça şiirler incelenerek Farsça şiirlerindeki tasavvufi etki belli mazmunlar ışığında açıklanmaya çalışılacaktır. Divan-ı Müştak Baba" adlı eserde örneklenen elli altı şiir bu amaçla "karşılaştırmaya" dayalı olarak makalede incelenip; Farsça şiirlerin metinleri Türkçe karşılıklarıyla birlikte verilecektir. Şiir alanındaki yetkinliği ile adından söz ettiren Müştak-ı Bitlisî'nin Farsça şiirleri bu çalışmayla edebiyat ve tarih bağlamında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Müştak-ı Bitlisî, Divan-ı Müştak Baba, Farsça Şiirler, Tasavvuf, Mazmun.

ABSTARCT:

In this article, between the second half of the century and in the first half of the XVIII. century Müstak Bitlisi was born, who was an important Sufi. In the book of Müstak Bitlis' "Divan-ı Müstak Baba", which contained Persian poetry will be studied under the topic title "Sufi elements" which is not translated up to now. The mystical effect of Persian poetry is revealed in the light of certain poetic themes and this subject which has not been studied much in Turkish literature will be revealed. Fifty-six poems written in the book "Divan-ı Müstak Baba" are examined for this purpose on the basis of "comparison"; the texts of Persian poetry will be given in Turkish. The Persian poetry of Müstak-ı Bitlisî, who frequently spoke of his proficiency in the field of poetry, is

to be introduced to the world of literature with this work.

Key Words: Bitlis, Mus, Ottoman poetry, Mysticism, Perfect human being, Poetic theme

GİRİŞ

1. MÜŞTAK-I BİTLİSÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1 . Müştak-ı Bitlisî'nin Hayatı

Hicri 1172/Miladi 1758 yılında Bitlis'te doğan Müştak-ı Bitlisî, Divan edebiyatı şiir geleneğine bağlı önemli bir mutasavvıf ve şairdir.¹ Atalarının Hakkarî Beylerine dayandığını ve beylik içindeki bir sürtüşmeden dolayı 400 yıl önce ailesinin Bitlis'e yerleşmiştir. "Asarü'l- Müştak" adlı eserinde bu bilgiler verilmiş olup; kullandığı mahlasın da o dönem Ahlat'ta yaşayan Üryan Baba tarafından kendisine verildiği rivayet edilmektedir.² Kendisi Bitlis, Erzurum ve İstanbul'da uzun yıllar yaşamış ve Kadiri Tarikatı içinde Müştakiyye şubesini kurmuş önemli bir mutasavvıf ve seyyahdır. Müştak-ı Bitlisî, yaşadığı dönemde dini ve tasavvufî hayatı etkilemiş bir tasavvuf ehlinen bir zattır. Müştak-ı Bitlisî'ye asıl isim olarak İslam peygamberine hürmeten Muhammed Mustafa adı verilmiştir.³ Babası Hakkarî Beylerinden olan Süleyman Efendi'dir. Annesi ise Hazret-i Seyyid Abdulkadir Geylanî soyundan olan Güneş Hatun'dur.⁴ Daha on yaşındayken babasını kaybetmiş ve dedesinin himayesine girmiştir. İlk tahsilini dedesi Kadiri şeyhi Molla Süleyman'dan almıştır. On beş yaşına kadar medrese eğitimi almış, dedesinin istediği bir talebe olamaması nedeniyle ailesi tarafından medreseden uzakta eğitim almasına karar verilmiştir. Bu kararın verilmesine daha çok derslerden kaçarak musiki ile ilgili olması sebep gösterilmiştir. Bu duruma üzülen dedesi aileye yakışan bir tahsil görmesini istemiştir.⁵ Bu sebeple il dışına gönderilmiş ve medrese eğitimini Hoca Molla Süleyman'ın yanında devam ettirmiştir. Daha sonra daha iyi bir eğitim alması için dedesi Müştak-ı Bitlisî'yi amcası Şemsî Bitlisî'nin yanına göndermiştir. Bir müddet amcasının yanında eğitim almış ve yirmi yaşına kadar yanında kalmıştır. Özellikle bu yıllarda kıraat ilminde başarı gösteren Müştak-ı Bitlisî, amcasının tavsiyesi üzerine Hacı Hasan Şirvanî'nin yanına gönderilmiş ve ondan dersler almaya başlamıştır.⁶ Hacı Hasan Şirvanî'den batini ve ilmi dersler alan Müştak-ı Bitlisî, her zaman kendisinin ona büyük hürmet göstermiştir. Ona olan sevgisini yazdığı şiirinde şöyle dile getirmektedir:

*"Pirimiz sultanım Hacı Hasan Şirvani'dir.
Ahseni takvim hayran olmuşuz, hayrantıyız."*

1 Gündoğdu, M. Kemal" Cumhuriyetimiz 60. yılında Müştak Baba, Bitlis Birlik Gazetesi, Ağustos 1973.

2 Gündoğdu, a.g.e., s.107.

3 Vassaf, Hüseyin, Risale-i Müştakiyye, Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu. No:06 Mil Yz. A 3374. vr. 3a.7a.

4 Gündoğdu, a.g.e., s.7.

5 Müştak Baba, Asar, a.g.e., s. 29-30.

6 İslam Alimleri Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi Yay., C: 8, s.166.

Hocasından her zaman ilgi duyduğu musiki eğitimini alarak ud çalmayı öğrenmiş ve kendisini bu alanda geliştirmiştir. Daha sonraları Sultan II. Mahmut'la tanışmasına vesile olan musikî merakı; hocası Hacı Hasan Şirvani'nin aldığı eğitimle deruni bir duyguya dönüşmüş ve hayatı boyunca hep musikî ile ilgilenmiştir. Ona göre musikî; insanın hiçbir zaman vazgeçmeyeceği bir duygudur. Müştak-ı Bitlisî, dinlenen bu musikînin akıl hastalarına şifa vereceğini savunmuştur. Bu yönüyle musikînin akıl hastalarının tedavisinde uygulanması gerektiğini savunan ilk kişilerden biridir. Hocası Hacı Hasan Şirvani'den icazet aldıktan sonra oturan Müştak-ı Bitlisî irşada başlamıştır.⁷ Seyahatlerinin kendisinin kaderi olduğunu söylemiş ve bu konudaki duygularını şöyle dile getirmiştir:

“Âyine-i dilde jeng koymaz
Her kalbe cilâ imiş seyâhat
Lîk olmasa bir refik-i hemdem
Müştâk belâ imiş seyâhat”⁸

İcazet aldıktan sonra kendisine “Bağdat şehrine” gitmesi için bir ilahi davette bulunulmuş ve orada Hazreti Abdülkadir Geylani Hazretlerinin kabrini ziyaret etmesi tavsiye edilmiştir.⁹ Aileden gelen bu sevgi artık hayatı boyunca Kadiri Tarikatına bir bağlılık duymasına sebep olmuştur. Bağdat'ta Nebibu'l-eşref Şeyh Hasan'la görüşüp sohbetlerine katılarak ondan da dersler almıştır. Bir süre Bağdat'ta kaldıktan sonra beraberinde kırk dervişle Hindistan'a seyahate çıkmıştır. Kendisi için seyahatler; yeni yerler görmekten çok ilahi bir vazifedir. Buralarda yaşadıkları, farklı kültürlerle ait öğrenmeler; Müştak-ı Bitlisî'nin zamanının önünde bir şahsiyet olarak tanınmasına sebep olmuştur. O bu seyahatleri bir ilahi vazife olarak görmüş; seyahatlerini Balkanlardan Hindistan'a, Mısır'dan Trabzon'a kadar geniş bir coğrafyaya yaymıştır. Hindistan seyahati esnasında Serendib (Seylan) adasına gitmiş ve adada olduğuna inanılan Hz. Adem'in kabrini ziyaret etmiştir. Dönüş yolunda hac farizasını yerine getirmek için Hicaz'a gitmiştir. Burada Hac vazifelerini yerine getirmiştir.¹⁰ Daha sonra memleketi Bitlis'e gelmiştir. Bitlis'te bir süre kaldıktan sonra evlenmiştir. Bu evlilikten üç çocuğu olmuştur.¹¹ Kızlarından birini İstanbul eşrafından olan Ahmet Paşaya diğerini de Cemil Paşa ile evlendirmiştir.¹² Oğlu Ethem Baba'ya ilk tahsilini kendisi vermiş daha sonra kendisinin kurduğu tarikatı Ethem Baba'ya bırakmıştır. Ethem Baba, babasından iyi bir eğitim aldığını ve her zaman onun yolunda olduğunu hatıralarında ve mezar taşında dile getirmiştir.¹³ Erzurum, Trabzon, Ankara, 1789 yılında İstanbul'a giderek uzun yıllar bu şehirlerde yaşayan Müştak-ı Bitlisî, bir yıl sonra 1790 yılında Eyüp'te Selami Efendi Dergâhı'nda kalmış orada vekâleten dersler vermiştir. Bu dergâhta “postnişin” olmuştur.¹⁴ Burada yakın dostluklar kurduğu Akif Paşa ve Hoca Neş'et Efendi gibi şahsiyetlerle tanışmıştır. Hoca Neş'et Efendi'den mesnevi ve Farsça dersler almıştır.¹⁵ Hoca Neş'et Efendi'den şiir konusunda feyz aldığını aşağıdaki mısradaki şekilde örnelemektedir:

7 Risale-i Müştakiyye, vr. 3b-4a, 6b.

8 Divan-ı Müştâk Baba, Gazel 215.

9 Risale-i Müştakiyye ,vr. 3b-4a, 6b.

10 Risale-i Müştakiyye ,vr. 3b-4a, 5b

11 Akot, Bülent, Müştak-ı Bitlisî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı, İnsan Yay., İstanbul 2011, s.37.

12 Asar, vr. 10b.

13 Vassaf, Hüseyin, Risale-i Müştakiyye,vr.5b.

14 Vassaf, Hüseyin, Sefine-i Evliya, s.299.

15 Asar . vr.19b.

*“Şahi iklimi suhan olmaz idim ey Müştak
Olmasaydı himemi Hazreti Hoca Neş’et”¹⁶*

Bu etkilenmişlik “Divan”ında yer alan ve günümüz Türkçesine çevrilmeyen 56 Farsça şiir yazmasına vesile olmuştur. Daha sonra Konya’ya giderek Mevlana’ya olan sevgisinden Konya’da kalmış ve ahali tarafından sevilmiştir. Bu zaman diliminde Farsça’ya olan ilgisi artmış “Baharname” adlı eseri yazmıştır. Bu eser Farsça olup bu eserin nüshaları bulunamamıştır. Makalenin konusu olan Divan’ındaki Farsça şiirler günümüze kadar çalışılmamış; Divan’ın yarım kalan bu bölümü tarafımızca makalede çalışılmıştır.

Müştak-ı Bitlisî’nin Akif Paşa ile olan münasebeti; Sultan II. Mahmut ile tanışmasına vesile olmuş ve bu dostluk sarayla ilişkisinin devam etmesini sağlamıştır. Daha sonraları araları açılacak olan Akif Paşa bir mecliste Müştak-ı Bitlisî’nin musikî yönünün ne kadar güçlü olduğunu padişaha göstermiş ve padişahın takdirini kazanmıştır. İlim, irfan ve musikî yönüyle adından söz ettiren Müştak-ı Bitlisî sarayın takdirini kazanmış ve padişahın gözde nedimlerinden biri olmuştur.

Gerek engin kültürü gerek şiirdeki dehası onun kısa sürede İstanbul’da adından söz ettiren bir tasavvuf ehl-i olarak tanınmasına vesile olmuştur. Tasavvufî yönüyle her zaman insanı ön planda tutan Müştak-ı Bitlisî; insan-ı kâmil olma yolunda insanın kıymetli olduğunu ve insanın gönlünün Allah’ın teveccüh ettiği bir mekân olduğunu belirtmektedir. Bu düşüncelerini şöyle ifade etmektedir:

*“Gönlümüz beyti Hüda’dır, sinemiz miratı haktır
Hak cemalin görmek istersen basiret gözün aç.”¹⁷*

Musikî alanındaki yetkinliği ve geleceğe ait öngörülerıyla adından sıkça söz ettirmiş ve o dönemde kendisine “Şeyh-ül Mutahayyirin” adı halk tarafından verilmiştir. Günümüzde daha çok kerâmetleriyle bilinen Müştak-ı Bitlisî’nin o dönemde de büyücülükle hiç ilgisi olmamış, Hz. Muhammed bu konudaki sözünü hatırlatarak büyücülüğün büyük bir günah olduğunu ifade etmiştir.¹⁸ Daha çok kerâmetleriyle tanınan Müştak-ı Bitlisî’nin bizim için önemli olan yanı tasavvuf alanındaki derunliği ve şiirdeki başarısıdır. Bu amaçla şimdiye kadar günümüz Türkçesi’ne çevrilmemiş Farsça şiirlerinin çevirisi yapılarak bu şiirlerdeki tasavvufî unsurlar makalede incelenmiştir. Bu inceleme tarafımızca belirlenen sınıflandırmalara göre yapılmıştır. Müştak-ı Bitlisî’nin çevrilmeyen şiirleri ve bulunamayan eserleriyle edebiyat dünyamızda hakkı olan saygınlığı kazanamamış bir şairdir.

Kadiri Tarikatı içinde önemli bir yeri olan Müştak-ı Bitlisî, Müştakiyye şubelerini kurarak musikî ve semayı bu tarikatın içinde kurumsallaştıran bir tasavvufçudur. Bu yönüyle tasavvuf edebiyatımızda kendi adına bir kol kurarak düşüncelerini kurumsallaştırıp tasavvuf edebiyatında bu geleneğin önemli bir temsilcisi olmuştur. Ondaki bu tasavvufî etkilenmişlik Mevlana’ya karşı duyduğu muhabbet ve Mesnevi’den öğrendikleridir. Oğlu Ethem Baba, onun bu tasavvuf geleneğinin mirasçısı olmuş ve babasının izinden Müştakiyye kolunu geliştirerek insanların sevgisini kazanmıştır.¹⁹ Bir süre Eyüpte Selami Efendi Tekkesinde vekâleten şeyhlik yapan Müştak-ı Bitlisî,

16 Müştak Baba, Divan-ı Müştak, vr.8a.

17 Kabe bünyad xelil i azer est. Dil nezergahi celili ekber est.

18 Özkul, Mustafa, Divan-ı Müştak Baba, Hayatı ve Eserleri, Bitlis 1972, s.14.

19 Risale-i Müştakiyye, vr. 8a-10b.

Erzurum'a geçerek orda bir konak satın almış ve orda kendi çilehanesini kurmuştur.²⁰ Burada İbrahim Ethem gibi birçok talebe yetiştiren Müştak-ı Bitlisî, bu şehirde bir evlilik daha yapmış ve uzun yıllar Erzurum'da yaşamıştır. Aynı zamanda Bitlis ile bağlarını koparmayıp sık sık aile fertlerini ziyaret ederek Bitlis'te de bir dergâh kurup orda irşâda başlamıştır.²¹

1810-1814 yılları arasında tekrar İstanbul'a dönerek bir müddet orda yaşamıştır. Aynı yıllarda Mısır'ın Fransa'nın işgaline uğraması üzerine Sadrazam Yusuf Ziyayed Paşa'nın ordusuna katılıp Mısır'a gitmiştir. Bu sefer esnasında Şam ve Kudüs'te kutsal olan mekânları ziyaret ederek bu mekânların ve kişilerin etkisinde kalarak şiirler yazmıştır. Yaptığı bu seyahatlerin sonunda Müştak-ı Bitlisî, 1830 yılında İstanbul'a tekrar geri dönmüştür. Bu zaman zarfında Akif Paşa ile dostluklarının nişanesi olarak kendisine bir konak verilmiştir. Daha sonra aralarının açılmasına sebep olan bu konağı küçük bulan Müştak Bitlisî kendisine daha büyük bir konak verilmesini istemiş ve bu konağın dergâh olarak kullanılacağını ve burada ilim tahsil etmek isteğinde bulunmuştur. Bu isteği geri çevrilen Müştak-ı Bitlisî, biraz da küskün olarak memleketi Bitlis'e dönmeye karar vermiştir. Sarayın bu hoşnutsuzluğu daha sonra onun ölümüne sebep olacak dedikoduların doğmasına sebep olmuştur.

Bitlis'e gelirken yolculuğu esnasında Muş'ta kalması için ısrarcı olan Munif Paşa'nın sarayın emriyle Müştak-ı Bitlisî'yi 1859 yılında öldürdüğü rivayet edilmektedir.²² Bu konuda birçok rivayet bahis konusu olmuştur. Bunlardan birisi de Müştak-ı Bitlisî kendisini çekemeyen Ezidilerce öldürüldüğü rivayetidir.²³ Bizim kanaatimiz ve belgelerimizle göre bu bilginin doğru olmadığı gerçeğidir. İlin bir sivil toplum örgütüne belgeye başvurulmadan yazılması tarafımızca doğru bulunmamaktadır.²⁴ Bu konuda kesin bir bilgi mevcut olmamakla birlikte 1920 yıllarda yer alan eserde²⁵ Münif Paşanın tarafından öldürdüğü bilgisidaha inandırıcıdır. Ayrıca onun ölümüyle rivayet edilen başka bir husus da Münif Paşa'nın bölgede yaptığı zulmü saraya Müştak-ı Bitlisî'nin duyuracağı korkusuyla bu cinayeti işlediğidir.²⁶ Ölümüyle ilgili olarak Muş'ta kaldığı bu sürede ahaliye gösterdiği kerametlerle onun büyücülük yaptığı dedikodusuyla halk tarafından öldürüldüğü de rivayet edilmiştir. Müştak-ı Bitlisî, dünya malında gözü olmayan, büyük bir zattır. Dünyanın gelip geçici ve vefasız olduğunu iyi bilen Müştak-ı Bitlisî, Rüstem ve Dara gibi kahramanların bu dünyayı terk ettiğini; kendisine de bir gün sıranın geleceğini aşağıdaki dizede ifade etmektedir:

*“Vefası yok bu çarhı bi vefanın ahiri matem,
Müebbet olmadı ziri felekde Rüstemi Dara.”*

Ailesinin nüfuzunu kullanmamış dergâhının idaresini yıllarca kendisi sağlamıştır.²⁷ Öldüğünde sade bir törenle defn edildiği bilinmektedir. Boğdurulduğu sırada namaz kılan bu zat; her zaman Allah'tan şehit olmak istediğini dualarıyla dile getirmiştir. Bu isteğini şöyle dile getirmiştir: “Ya Rab! Bu aciz kuluna şehitlik rütbesini ihsan et. Ancak o zaman sevgili kulun

20 Vassaf, Hüseyin, Sefine-i Evliyâ, a.g.e., s.141-142.

21 Vassaf, Hüseyini Risale-i Müştakiyye, vr.5b.

22 Risale-i Müştakiyye, vr.7a.

23 Vassaf, Hüseyin, Risale-i Müştakiyye, vr.6a-6b.

24 Müştak-ı Bitlisî'nin türbesini yaptıran derneğin; tanıtım yazısında kaynak gösterilmeden bu bilgi paylaşılmıştır.

25 Hekimoğlu, İsmail, “Müştak Efendi”, Sur Yay., 2010, s.34

26 Özkul, Mustafa, Divan-ı Müştak Baba, Hayatı ve Eserleri, Bitlis, 1972, s.22.

27 Cumhuriyet'in 50. Yılında Muş Yıllığı, Elazığ 1973, s.93.

Hasan'a kavuşurum." Şehâdetini dostlarına bildiren ve şehâdetinden birkaç gün önce şehit olacağını söylemesi onun bu ölüme hazır olduğunun göstergesidir. Kapısının önünde bekleyen dervişlere benim misafirlerim gelecek geldiklerinde onları içeri buyur edin dediğinde de bu ölümü önceden bildiğini değerlendirmekteyiz.²⁸ Müştak-ı Bitlisî, 1839 tarihinde boğdurulduğunda namaz kıldığı secdenin altında çıkan notta kendi ölümünü bizlere bildirmektedir.²⁹

*"Ya Rasûlallah uluvv-ı şan Senin
Server-i kevneysin ferman Senin
Dest-inhükümünde şeha çevgân Senin
Top Senin, Çevgân Senin, meydan Senin
Söz Senin, muhabbet Senin devran Senin"*³⁰

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Müştak-ı Bitlisî'nin hayatı anlatılmış ve eserleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise tasavvuf unsurları Farsça yazılmış 56 şiirinde 17 konu başlığı altında incelenmiştir. Üçüncü bölümde peygamberler, evliyalar, şairler şiirlerde örneklenmiştir. Dördüncü bölümlerde ise şiirlerde yer alan tasavvufî motifler ayrı bir başlık halinde makalede yer almıştır. Bu araştırmayı yapmamızdaki temel amaç Müştak-ı Bitlisî'nin şimdiye kadar Türkçeye çevrilmemiş olan Farsça şiirlerini Türkçeye çevirerek şiirlerindeki tasavvufî zenginliği siz okuyuculara tanıtmaktır.

1.2 Müştak-ı Bitlisî'nin Eserleri

1.2.1. Âsâr-ı Müştâk Esrâr-ı Uşşak:

Âsâr-ı Müştâk Esrâr-ı Uşşak" adlı eserin ilk nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Bölümü 2421 numarada, diğeri Milli Kütüphane Yazma Eserler Bölümü 4142 numarada kayıtlıdır. Bir nevi hatırat niteliğinde olan bu eser Müştak-ı Bitlisî'nin hayatı hakkında bilgi edinilmesi hususunda birincil bir kaynaktır. Eser Müştak-ı Bitlisî'nin hayatı ve tasavvuf anlayışını ortaya koyan biyografi türünde yazılmış bir eserdir. Matbu nüshası olmamakla birlikte eserin üçüncü nüsha örneği ise Mısır Milli Kütüphanesi'nde Türkçe Yazmalar koleksiyonu içindedir. Bu nüsha daha bir araştırmacı arafından incelenip kayıt altına alınmamıştır.

1.2.2. Dîvân:

Dîvân, Müştak-ı Bitlisî'nin en bilinen eseridir. Bizim de çalışmamızda incelediğimiz bu eser edebiyat dünyasında ve üzerine doktora çalışmalarının olduğu bir eserdir. Günümüze beş adet Osmanlıca yazma nüsha ve bir adet matbu nüsha olmak üzere altı nüsha mevcuttur. Bu eseri incelediğinde Müştak-ı Bitlisî'nin Divan edebiyatının hemen hemen bütün nazım türlerinde eser verdiği görülmektedir. Eserde dikkat çekici husus mülemmaların divanında örneklememesidir. Aşağıda örneklenen nüshalarda şiir ve sayfa sayılarında farklılıklar olmakla birlikte biz sadece matbu nüshada var olan şiir örneklerini vermekle yetindik. Birinci nüsha Ali Emirî Efendi Manzum Eserler bölümünde Milli Kütüphanede 403 numaralı kayıtlıdır.

28 Vassaf, Hüseyin, Risale-i Müştakiyye, a.g.e., s.5.

29 Şerefhanoglu, M. "18. Asırda Bitlis", Bitlis Gazetesi, 1954.

30 Vassaf, Hüseyin, Risale-i Müştakiyye, a.g.e., s.6.

İkinci nüsha örneği ise İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T.3821 numarada kayıtlı olan eserdir. Üçüncü nüsha ise, Almanya Milli Kütüphanesi'nde Ms.or.quart.1449 arşiv numarasıyla Müstensih Hasan Hilmi tarafından h.1255/m. Tarihinde, istinsah edilen yazma nüshadır. Dördüncü nüsha yine Ali Emirî Efendi Manzum Eserler bölümünde Milli Kütüphanede 404 numaralı kayıtdır. Beşinci nüsha, Ankara Milli Kütüphane'de 06 Hk.4885 arşiv numarası ve 1464 numarayla kayıtlıdır. Matbu' Nüsha, Muhammed Said nezaretinde H.1264(M.1846)'te Takvimhane-i Amire'de basılmıştır. 107 sayfadan oluşan bu eserde 7 kaside, 5 tarih, 3 murabba, 234 gazel, 2 muhammes, 1 müseddes, 4 tahmis, 2 müstezat, 4 mesnevi, 43 kit'a, 2 rubai, 2 nazım, 191 müfret olmak üzere 500 Türkçe ve 56 Farsça şiir bulunmaktadır. Bu şiirler makalede araştırma konusu olan ve günümüz Türkçesi'ne çevrilmemiş şiir örnekleridir.

1.2.3. Mektubat-ı Kimya-yı Müştâk: Basılmamıştır.

1.2.4. Baharname. Farsça Divân: Basılmamıştır.

1.2.5. Mişkâtü'l- Müştâk Mir'atü'l- Uşşak: Bu eserin Âsar adlı eserde yazıldığına dair bir bilgi olmakla birlikte yazılıp yazılmadığı hususunda net bir bilgi bulunmamaktadır.

2. MUŞTAK-I BİTLİSÎ'NİN DİVANINDA TASAVVUFİ UNSURLAR

Bir duyuş ve inanış tarzı olan tasavvuf: *“İnsanın Hakk'a boyun eğmesi, daima onla olma isteğiyle bütün benliği ile kalbinin ona bağlanmasıdır. Allah'a giden yolda insan-ı kâmil mertebesine ulaşacak yola yönelmesi; iki gününü birbirine eşit olmayacak şekilde yaşamını idame ettirmesidir. İnsanlar arasında birlik ve beraberliği temin etmeye çalışma olarak da tanımlanmaktadır.”*³¹ Başka bir deyişle tasavvuf, kişinin dünyevi zevklerinden sıyrılıp Allah'ın varlığına ve birliğine inanmak, ruhu gereksiz ve boş olgulardan kurtararak nefsini temizlemek, kendini bu yolda adamak, heva, heves ve bidatleri terk etmektir.³² Tasavvuf kelimesi ile ilgili olarak 78 tanım yapılmıştır.³³ Kelime anlamı olarak, sof giymek, ilk safta bulunmak; suffa ashabı gibi yaşamak anlamlarını taşıyan Arapça bir kelimedir.³⁴ Felsefe ve inanç çerçevesinde ise, “baştanbaşa edep, kötü huyları terk etme ve keşif ve temaşa halî” olarak tanımlanmaktadır.³⁵

VIII. asırda bu kültürün kurumsallaşması tarikatların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tarikatların insan psikolojisiyle ilgili birçok bilgiyi örneklemesi ve bunların insanlar tarafından kabulü sebebiyle geniş kitleler tarafından benimsenmesine sebep olmuştur. Tasavvufun temelinde İslam zühdü vardır ve sekizinci yüzyılda gelişmesini hızlandırmış başlangıcından bu güne kadar çeşitli aşamalardan geçmiştir.³⁶ IX. Yüzyıldan itibaren daha sistemli bir yapıya kavuşan tasavvufun yeni anlayışı insan-ı kâmil mertebesine kavuşmaktır. Zamanla gelişen bu anlayış daha sistemli bir yapıya kavuşarak vahdet-i vücud (varlığın birliği) inancına dönüşmüştür. Bu anlayışı benimseyen isimler arasında Beyazid-i Bestami, Feridüddin Attâr, Mevlânâ Celâleddin Rumî, Kuşeyri, Cüneyd Bağdadî vb. isimler bulunmaktadır. XII. yüzyıla gelindiğinde, tarikatların kurulmasıyla beraber tasavvufun kurumsallaşması söz konusu olmuş ve bu tarikatlar günümüze kadar varlıklarını

31 Güzel, A., Dini- Tasavvufi Türk Edb., Akçağ Yay., Ankara, 2006, s.206

32 İz, M. , Tasavvuf, İstanbul Kitapevi Yay., İstanbul, 1997, s.60.

33 Cebecioğlu, Ethem ‚Nicholos'un Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri, A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, XXIX, Ankara 1987, s. 387-406.

34 Kurt, Emine Önel, Tasavvufi Aşk Şehidi Hallac-ı Mansur ve Akyavaş'ın Resimdeki Yansıması, Doğu-Batı Dergisi, S:26, Mart 2004, s. 258.

35 Çubukçu, İbrahim Agah, ” Tasavvuf ve Sevgi” , Cogito: Aşk, s.4, Bahar 1995, s.103.

36 Annemairie Schimmel, İslamın Mistik Boyutları, Kabalcı Yay., İstanbul, 2001, s.40-88.

sürdürmüştür.

“Tasavvuf edebiyatı”nın Anadolu’nun müslümanlaşmasında önemli katkıları olmuştur. Denilebilir ki tasavvuf ekolü bu topraklarda doğmuş ve buradan diğer İslam coğrafyalarına yayılmıştır. Günümüzde de birçok İslam ülkesi ve cemaati tasavvufu İslam’ın dışında tutmakta, İslam dışı bir yapı olarak görmekte ve hatta tasavvufun İslam’a zarar verdiğini düşünmektedirler. Bu eleştiriler günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Eleştirilerin haklılığı bir tarafa şu bir gerçek ki bu topraklarda var olagelen bu dini ekolün dini ve sosyal hayatımıza büyük bir zenginlik kattığı gerçeğidir.

Menşe itibariyle Arapça olan, “Allah’a inanma ve ibadet etme konusunda herkesin veya her milletin tuttuğu yol” anlamına gelen din kavramı,³⁷ Allah’ın hoşnutluğunu ve insanların mutluluğunu ölçü olarak kabullenir. Kültürü oluşturan önemli unsurlardan biri olan din, zihni ve ruhsal yapının şekillenmesinde de önem arz etmektedir. Bir duyuş ve inanış tarzı olan tasavvuf, insanın Hakk’a boyun eğmesi, daima onunla beraber olacak şekilde olduğunu hatırlayarak dünyasını da ona göre düzenlemesi gerektiği öğütlenmektedir.³⁸ Hakk’ın rızasını kazanmak amacıyla bireyin nefsini temizlemesi, güzel ahlâk sahibi olmaya çalışması ise tasavvufun amacıdır. Her şeyde Allah’ın yansımalarını arayan tasavvufun, nefsi terbiye ettikten sonra ulaştığı son aşama ise insan-ı kâmil mertebesine ererek Allah’a varmadır. Müştak-ı Bitlisî de tasavvufi duyuş, düşünüş ve yaşayış biçimini eserlerinde örneklemiş ve şiirlerindeki tasavvufi zenginliğin nasıl örneklediğini göstermek için “tasavvuf unsurları” başlığı altında şiirler makalede incelenmiştir.

1.1. Peygamber sevgisi:

Müştak-ı Bitlisî Divanı’nda tasavvufi terim olarak en çok kullanılan tasavvuf unsurlarından birisi de peygamber sevgisidir. Başta İslam peygamberi olmak üzere bütün peygamberlere sevgi duymakta ve âlemlere rahmet olsun diye gönderilen Hz. Muhammed’e kendisi sonsuz bir sevgi beslemektedir. Bu sevgi şiirlerinde bazen rahmet kapısı, iki âlemin şahı, yüzünün güzelliği ve şah olarak tanımlanmıştır. Ayrıca şiirlerinde Hicret, mağaraya saklanma vb. kıssaları da **şiirlerde örneklenmiştir. Peygamber efendimize sonsuz bir sevgi beslediğini ve onun bu dünyanın yaratılmasına sebep olduğunu belirtmektedir.** Şiirlerinde daha çok peygamber sevgisini Hz. Muhammed’in şahsında onu bir sevgili olarak görmekte ve âlemlere rahmet olarak gönderildiğini ifade etmektedir. Yüzünün güzelliğinden yaratılış sebebine kadar birçok konuda onun vasıflarından bahsetmektedir. En çok da iman, ahlak ve davranışlarıyla insanlara nasıl bir örnek insan olduğunu bizlere yeniden hatırlatmaktadır.

*Allah emriyle rahmet mağarasına perde indi,
Güvercin ve örümcek onu himaye ettiler.*

*Hz. Muhammed âlemlere rahmettir,
İki âlemin şahı ve peygamberlerin sultanıdır*

*Peygamberin yüzü güzelliğinin aynasıdır,
Ayna Çin aynası gibi kıymetlidir.*

37 Parlatır, İsmail, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yay., İstanbul, 2009, s. 350.

38 İz, M., a.g.e., s. 60.

Ey güzel hayata sahip olan şah!

Senin methedilen ruhuna verilen her nefes te; binlerce salat-ı ve selam olsun.

1.2. Tarikatlarla İlgili Kavramlar:

Müştak- Bitlisî, tarikatlarla ilgili kavramlardan “mürşid”, “pîr” ve “şeyh” kavramlarına sıklıkla yer vermişlerdir. *Tarîk*; yol demektir, tarîkat ise “Hakk’a ermek için tutulan, bir takım kuralları ve âyinleri bulunan yol” anlamına gelmektedir. Ayrıca divanda “tarîk” ve “tarikat” kavramları hem aşk yolunu hem de tarikat anlayışını ifade etmektedir. Müştak Baba’ya göre Allah’a giden gerçek yolu ancak irfan ve irşâd sahibi olan arifler bilmektedir. İrfanın ancak manevi ve ruhi tecrübeyle yani marifet, keşif, sezgi gibi hallerle elde edilebileceğini ifade etmektedir. Şiirlerinde tarikatlar daha çok bir yol dava olarak görülmektedir. Bu meclisten insanın insan-ı kâmil olarak çıkması gerektiğini öğütlemektedir. Kendisi de Kadîrî tarikatına bağlı kalarak Müştakîyye kolunu kurmuş, bu yolda kendisi de olduğunu ve bu inançla tarikatini kurduğunu söyleyebiliriz. Kendisi bir tarikat ehli ve önderidir.

*Ama harabatta (tekke tarikat)birkaç kalender gördüm,
Onlar ki sarhoş ve kederlidir, şan ve şöhrat sahibi değiller.*

*Senin o acı sözlerin gerçi şekerden daha tatlıdır;
Ne zamana kadar bizi bu yolda inciteceksin.*

*Sen, sana nispeten bir davasın, sen nerde ben nerde,
Bizim pirimizin tarikatında şan ve şöhrat yok olmalı.*

*Pîrin nezdinde gönlün ferah olması gerekir,
Göz açıp kapamada ayrılık nasıl mümkün değilse; beraber olma sırlarından gafil olma.*

2.3. Tecelli

“*Tecellî*, bir şeyin açıkça belirmesi anlamına gelmektedir. Ona göre tasavvufta bütün varlıkların değişik ölçülerde tecellî ettiği düşüncesidir. Sûfî, vahdet-i vücûda erebilmek için önce tevhîd-i ef’âl; sonra tevhîd-i sıfat ve en son olarak da tevhîd-i zât tecellisine uğrar. İlk durakta her işi yapanın Allah olduğunu, ikincide bütün sıfatların Allah sıfatı olduğunu, sonuncuda da her şeyin, Allah’ın zuhurundan ibaret olduğunu anlar. Tecelli kavramı şiirlerinde bütün varlıkların değişik suretlerinin sembol karşılığı olarak örneklenmiştir. O, bu âlemi Allah’ın bir yansıması olarak görmekte var olan nesnelere ve insanın bu yansımanın bir tecellisi olduğunu söylemektedir. Sofist bir yaklaşıma sahip bu düşüncüyü Müştak-ı Bitlisî her zaman savunmaktadır. Aynı zamanda bu durum kendisinde var olan düalist yaklaşıma da örnektir.

*Tecelliyi tekrar anlamak cehalettir,
Hakkın tecellilerinin tekrar ı olmaz.*

*Emanet vardır ve onu taşıyan da insandır,
Eğer şah köle olursa; bu yükü o taşır.*

1.4. Cezbe:

Cezbe: Çekmek, çekim anlamına gelir. Kulu Hakk'a yaklaştıran ilâhî inayettir. Hakkın "cezbe" sayesinde kulu kendisine yaklaştırmayı sülûk mertebelerini ve makamlarını aşarken, muhtaç olduğu her şeyi güçlük ve uğraşma olmaksızın, kendisine ihsan etmesiyle gerçekleşir. Allah'ın kula olan cezbesi, iki cihan halkının amellerine denktir.³⁹ Müştak-ı Bitlisî de kendisi de bir tarikat önderi olarak kendisini cezbeye düşürerek ruhunun arıttığını ve cezbe halini bir nevi sarhoşluk olarak düşünmektedir. Yeri geldiğinde bu ruh halinin kendinden geçerek bir sarhoşluğa sebep olduğunu belirtebiliriz. Hayatın her zaman sanki bir sarhoşluk olarak insanı sardığını buna aldanmamak gerektiğini bizlere öğütlemektedir. Aynı zamanda Allah'a olan sevgisini, aşğın aşkı yüzünden başı nasıl dönüyorsa kendisinin de bu aşk yüzünden başının döndüğünü, bundan büyük bir mutluluk duyduğunu ve bu aşk yüzünden her zaman sarhoş bir halde olduğundan şiirlerinde bahsetmektedir.

*Ey dost! Kendimden ne kadar geçmişim,
Hayranıyım, sarhoşluktan kendimden geçmeye.*

*O, sarhoşluk değil ki varlık ondan doğdu,
Ey dost! İnsanı vecde getiren şaraptan sarhoşum*

1.5. Halvet, Tecrîd:

Halvet: Yalnızlık anlamına gelmektedir. Tasavvufi anlamda; ne bir meleğin ne de diğer herhangi bir kimsenin bulunmadığı bir halde ve yerde Hak ile sırren konuşmaktır. Müştak-ı Bitlisî, halvete girdiğinde arındığını ve bunun ancak ibadetle mümkün olduğunu söylemektedir. Kabe'de de, çilehanede de yalnız kaldığında her zaman arzuladığı mutluluğu elde ettiğinden bahsetmektedir.

*Kabe'de birkaç defa yeltendim,
Mest bir şekilde dilsiz ve lafsız dost edindim*

*Kişi inzivaya çekilerek maksad hazinesini elde eder,
Bil ki! Biz dalgayız, dile gelmeyen dalga cevherdir*

Tecrîd: Soyutlama demektir. Tasavvufi anlamda; Sâlikin zâhirini mal ve mülkten, bânını karşılık bekleme anlayışından arındırması, yaptığı her şeyi sırf Hak rızası için yapması, makam ve hâl sahibi olma düşüncesini hatır ve hayâlden dahi geçirmemesidir. Bu dünyada kendisinin hep yalnız kaldığını, yanlış anlaşıldığını bir nevi tecrid edildiğinden şikâyet etmektedir. O aslında bu tecridin kendisini yalnız bıraktığını söylemektedir. Bu yalnızlık, kendisini Allah'la baş başa bıraktığı için de mutlu olmaktadır. Sanki bir kuş gibi kanatlanarak ona kavuşma arzusunun bir tezahürüdür.

*Eğer sen benim rehberim olursan,
Bu iki büklüm olmuş vücudumla, kırılmış kanadımı arşa çıkarım.*

39 Keşfü'l- hafa I, 332(1069).

2.6. Vahdet-i Vücûd:

Fenâ: “ Yok olma, yokluk, geçip gitme demektir. Ölümlülüğü ifade eder ve “bekâ” nın zıttıdır. Tasavvufa göre fenânın anlatımı fenâfi’llahtır. Fenâfi’llah, Allah’ın varlığı içinde yok olma anlamına gelir. Sûfî bütün varlığını yok ederek her şeyi unutup her türlü dünya alâkasından geçerek Allah ile bir olmayı amaçlar. Ancak o zaman sûfî, gerçek olmayan varlığından geçmiş, Allah’ın varlığı ile var olarak Allah’ı gönünde duymuş olur. Yokluk tamamlanınca ortada yalnızca Tanrı kalır. Sûfî de böylece kendini Tanrı’da yok etmiş olur. Fenâfi’llah’ın sonu “bekâbi’llah”tır.”

Müşak-ı Bitlisî, vahdet-i vücud anlayışına bağlı kalmış ve gerçek varlığın bu yokluğun içinden geçerek var olabileceğine ya da gerçek sevgiye kavuşulacağından bahsetmektedir. Bunun örneğini de verirken Hallac-ı Mansur’a, Cüneyd Bağdadî’yi örnek vermektedir.

*Ortalıkta benden başka
Beni benden ayıran yok,*

*Kişi inzivaya çekilerek maksâd hazinesini elde eder;
Bil ki! Biz dalgayız, dile gelmeyen dalga cevherdir.*

*Hayret vadisinde bütün bir gece inleyip söylüyorum,
Ah! El-medet o nur dolu güneş; gizlidir.*

*Can evinde rehber yoktur,
Vallahi senden başka bir eser yoktur.*

*Taa ne zamana kadar o goncaya bülbül gibi hayran olursun,
Sen de pervana gibi onun yüzünün mumunda mutlak bir şekilde yok ol!*

*Hasretten sinemde yaralar vardır,
Harabım gönümde hazine(tasavvuf) vardır.*

*Bu yaralı gönül biri yüz yapar,
Gönülsüz olan benim; acep aynası mı vardır?*

*Ben sincap ve samur kürkünün ağırlığını taşıyamam,
Fakirim! Benim yünden bir hırkam vardır.*

*Mektuplar yazıldığı zaman
Bu niyetle kavuşma korkusuyla kanaat ettim.*

*Her kim vahdet şarabından içmese,
Kim kurtarır caiz olan ve olmayan tuzaktan.*

*Kurtuluş gününün kadehinden şarap içtiğimiz günden beri sarhoşum,
O kadar sarhoşum ki gece ve gündüzü fark edemiyorum.*

2.7. ‘Akıl :

‘Akıl: “Mutasavvıflar ilâhî, ezeli ve ebedî gerçeklerin akıl yoluyla kavranamayacağını belirtir. Nazarî akli reddeder ve Neoplatonizmin tesiriyle keşf ve marifet anlayışlarıyla uyuşan

farklı bir akıl anlayışı ileri sürerler. Tasavvuf dilinde insan aklına “akl-ı cüz’î” ve “akl-ı mecaz” denir.” Müştak-ı Bitlisî’de aklın insanın en önemli hazinelerinden biri olduğunu insanın neden aklını kullanmadığından şikâyet etmektedir. O, Allah’ın akılla da kavranabileceğinden bahsetmekte ve insanın akli sayesinde bu dünyada olup bitenler sayesinde bilgi sahibi olunacağını belirtmektedir. İnsanın sürekli düşünerek aklını kullanması gerektiğini öğütlemektedir. Çünkü insanın aklının Allah’ın bu dünyadaki yansımalarını görmeye anahtar rolünü sıklıkla şiirlerinde ifade etmektedir. İnsanın akıyla da var olduğunu sürekli akıl sahibi kişileri örnek göstererek insanın bu zenginliğini Allah yolunda kullanması gerektiğini söylemektedir. Bunun dışında da insanların neden akıllarını kullanmadıkları için de onları uyarmaktadır.

*Bu yıkık han (dünya) güvenilir bir yer değildir,
Akıl sahibi kişi bu dünyada göç eder.*

2.8. Sır (Esrâr):

Sır (Râz): “Gizli tutulan şey demektir. Tasavvufta; Mânâ itibariyle mevcut olan var-yok arası kapalılık, Hakk’ın gâib hâle getirip halka bildirmedeği şey, gönül ehlinde ve keşif sahiplerinden başkasının idrak edemediği hususlardır.” Ben gizli bir hazineydim, bilinmeyi istedim” denmiştir.⁴⁰ Müştak-ı Bitlisî de bu sırta nasıl erileceğini kitabının bütününde dille getirmektedir. İnsanın yaratılışı, iman esasları, inanç mevhumu gibi konularda bu sırta erilemek için akli ve imanı esas alarak bir tarikata girmek gerektiğini ifade etmektedir. İnsanın gizli bilgilere sahip olabilmesinin anahtarını gönül gözüyle bakabilmekte olduğunu altını çizmektedir.

*Ey dost! Hakikat şarabından sarhoşum,
Bazen zahirim bazen de gizliyim.*

*Bu sebeple senin güneşinin cevherini gönlümde sakladım,
Benim sahibi olduğum gizli sedefler deniz de bile yoktur,*

*Büyük günahlar vardır ki doğru yolun önünde engeldir,
Salih kişinin varlığı dost yolunun duvarıdır.*

2.9. Keşif, Kerâmet, Velâyet:

Keşf: Açığa çıkarma, perdenin açılması. Örtülü olanı açma, gizli olanı meydana çıkarma, sezme, tahmin etme. Tasavvufta; perdenin ötesindeki gaybî hususlara ve hakîki şeylere, bunları yaşayarak ve temâşâ ederek vâkıf olmak, mükâşefe, beden ve his perdesinin kalkması, ruh âleminin seyr edilmesi anlamındadır. Ona göre imanın ve gönül gözüyle bakmanın bütün bu gizleri ortaya çıkarabilecek yegâne gerçek olduğunu ifade etmektedir.

*Güzelliği; iyilik ve kötülük boy aynasının göstericisidir,
Çirkinin çirkin gösterir; iyiyi de güzel gösterir.*

Velâyet-Vilâyet: Velîlik, ermişlik, Hakk’ın kulunu, kulun Mevlâsını dost edinmesi, Allah ile kulu arasındaki karşılıklı sevgi, dostluk; Allah’ın kulun, kulun da Allah’ın velîsi (vekîli) olmasıdır.

Evliyalar ile fahr ediyorum,

40 Keşfu'l- hafa, II, 132(2016)

Ey gençlik nimete şükür ediyorum.

*Kazaya rıza göstermek enbiyaların adetidir,
Belaya sabretmek de evliyanın meşrebidir*

Keramet ise mutasavvıfların keramet yolu ile gaybı idrak etme kabiliyetine sahiptirler.⁴¹ Şairin irfanı, ameli ve ibadetiyle keramete ulaşmasında harabattan aldığı feyz etkilidir.

2.10. Melâmet:

Melâmet: Kınama, ayıplama, kötüleme, karalama demektir. Tasavvufî anlamda; melâmet selameti terk etmek, kınayanların kınamasından çekinmeden doğru yolda yürümektir. Allah'ın kanunu öyledir ki kim halkı Hak yola davet etse herkes onu kınar. Peygamberler ve veliler de hep kınanmışlardır. Bu yüzden Hak yolda yürüyen Hak erlerinin kınanmayı daima göze almaları ve buna hiç aldırış etmemeleri lazımdır. Özellikle âşıklar, aşkları uğrunda her türlü kınanmayı, hatta aşağılanmayı göze alırlar. Bu yüzden hepsi melamet hırkasını giyerek insanları dine imana davete çalışmışlardır.

*O padişahlar ki taht, taç ve devlet sahibidirler ki,
Onlar hakikatte bir ekmeğin kaygısını taşıyan miskinlerdir.*

*Mescid tarafına gittim birkaç cemaat gördüm,
İnsanlar güya namaz kıyorlar; ama boşuna kıyorlar.*

*Benim içimdeki ateş o kırmızı şarapta yok!
Bendeki bahtsızlık dönen kadehte yok!*

*Dudak kendi kanına susarsa,
O da arı gibi iğnesiyle kan çeker.*

*Ey saki! Kadehi bilinçli bir şekilde doldur ki,
Artık bir devrin sistemine tahammül edilemez*

2.11. ‘Ârif, ‘İrfân:

İrfan, manevi ve ruhi tecrübelerle elde edilen bilgiyi tarif etmektedir. İrfan meclisinde ancak vefa ehli güzeller zikredilir. Onların vefası Elest meclisinden gelmektedir. İrfan meclisi, marifet ehlinin, aşk erbabının meclisidir. ‘Ârif: “Hakk’ın nefsinin müşâhede ettirdiği kimsedir. Ârifte hâller zuhûr eder. Mârifet makamı da onun hâlidir. Ârif, nefsinin bilen, bunun neticesinde ise Rabbini bilen anlamında da kullanılır.” Sufiler irfanın bir Allah vergisi olduğunu ve bu yüzden ilimden üstün olduğunu iddia ederler. İlim aklın, irfan ise duygunun eseridir. Ârif olmanın yolu kitâbî bilgiyi aşmaktan geçer. Ârif, “ilm-i ledün” denen İlahî hakikatler bilgisini, öğrenmek ve çalışmak yoluyla değil; ilhâm, hâl ve şüphe perdesinin ötesine geçme yoluyla elde eder. Can gözleri açıktır. Ârif, Allah’ın varlığını idrâk ederek gerçek olmayan varlıklardan geçip Tanrı varlığı ile var olan kişidir ve arif kişi her zaman bir istikamet çizer.”⁴² Arif olan kişinin her zaman gönül gözünün açık olduğunu savunan Müştak-ı Bitlisî bu insanların gerçek saadete kavuşacak insanlar olduğunu ve

41 İbn-i Haldun, Mukaddime, C.1,s.299.

42 El- Luma, a.g.e., s.37.

insanlara bu bilgileri anlatmakla yükümlü olduklarını hatırlatmaktadır. Aklın bir hazine olduğunu ve Allah'ı anlamada ve bulmada insana rehber olduğunu söylemektedir. İnsan irfan sahibi bir kişi olduğu zaman gerçekten de Allah'ın sevgili kullarından olacağını savunmaktadır. İrfanı da marifet, keşf, hadis, ilham, sezgi, manevî ve rûhî tecrübe ile elde edilen bilgi, tecrübî bilgi olarak tanımlamaktadır.

*Ey dost! Ben dünyaya imtihan olmaya gelmedim,
Eninde sonunda ariflerin nezdinde marifet ortaya çıkmaz mı?*

*Ariflerin halini anlatmayı ne hacet,
Benim bu boş elim darlıkta olan kimselerin cebi gibi ne ederse onu görür,*

*Her kim ariflerin davası için mücadele ediyorsa,
O kişi sadık insanların sözüne sahiptir.*

*Sukunet mührünü ağzıma vurdum,
Arif olan kişilere bu işaret yeterlidir.*

*Kamil kişiler nakıs (eksik) kişilerden kemalin ölçüsünü öğrendiler,
Altın ve gümüş mihenk taşına değdiğinde onların değeri o zaman ortaya çıkar.*

*İlm-i ledunun çeyreği bismelenin fatihasıdır,
O irfan noktalarının harfidir ki acayip sırlar taşır.*

*Sur üflendiğinden beri divaneyiz fakat mecaz olan köle değiliz,
İrfan halkası bizim zincir halkamız olsun.*

*Bir kişi mürşid olmadan bütün kainatta
Küçük bir şey bile elde edemez*

*Dört harfi; dört dostu ima eder,
Dört rüknü; sevgi ve muhabbet hareminden terkiptir.*

2. 12. Rind, Zâhid:

Rind: Dünya işlerini hoş gören kişi. Rind, acıyı-tatlıyı, iyiyi-kötüyü hoş görür. Üzüntü ve neşe onun katında aynıdır. Hayat felsefesi böyle olan kişilere “rind” denilir. Ona göre cihânın bir pul kadar değeri yoktur. Rind olan kişinin sürekli sarhoşluk haliyle kendinden geçtiğini ve bu aşk yüzünden deli divane olduğunu söylemektedir. Kendisinin de “rind” olduğunu sürekli meclisler kurarak aşıklarla bir araya geldiklerinden bahsetmektedir.

*Her kim zaman zaman divanımızı okuduğunda görür ki;
Rindin içmeyi dert edindiğini ve tecridi de terk ettiğini görmektedir.*

*Yürek yakan hadiseler ve aşk cezbese,
Karanlık gönlü münevver eder.*

Alçak kişilerin hased dolu sözleri,

Gönül aynasını kederlendiriyor.

Zâhid: Kaba sofu, zâhit. Allah'ın buyruklarını yerine getirmekle birlikte, şüpheli şeylerden de kaçınan kişi. Bunlar dinî konularda anlayışı kıt, her işin ancak dış kabuğunda kalabilen, derinlere inmesini beceremeyen, ilim ve irfanı dış görünüşüyle anlayan, durmadan öğütler verip topluma düzen verdiklerini sanan kişilerdir. İmandan hiçbir zaman hakikate ulaşamamışlardır ve samimiyetleri yoktur. Riyâkârdırlar. Şairler daima zâhidin karşısında âşığı görürler. Zâhitte olanlar âşıkta yoktur. Müştak-ı Bitlisî gerçek aşığın değerinin ortaya çıkabilmesi için zahîdlere de ihtiyaç olduğunu söylemektedir. Din adına konuşan sofuları her zaman ayıplamak gerektiğini onların yaptığı ibadetlerin Allah nazarında kıymetlerinin olmadığını söylemektedir.

*Bir insan ilimde alim olmalı; amelde de zahid olmalı,
İrfan meclisinde zahidler de cahildiler.*

*Zahid, güzellerin yüzlerinden gözlerini uzak tutmamalı,
Efendi! Ayıplama; testi ağaçtan olmamalıdır.*

2. 13. İki 'Âlem:

İki 'Âlem: Dünya ve ukbâdır. Âşıklar, her iki âlemden müberrâ olmuşlar, yüz çevirmişlerdir. İki âlemde kayıtlanmak “gussa ve gamdan” kurtulmamak demektir. Müştak-ı Bitlisî şiirlerinde bu iki âlemede ait olmadığını kendisinde mekan kavramının olmadığını sürekli Allah'a kavuşma arzusuyla “yol” da olduğunu bizlere söylemektedir. Onun tek isteği mekânsız olan Allah'a kavuşmaktır. Gerçek aşığın âlemlere, mekâna ihtiyacı yoktur.

*Sana kim olduğumu söyleyeceğim ey aziz!
Ben iki cihanı kendime mekân etmeyen yol giden bir kişiyim.*

*Ne ilginçtir ki aynı bedende olan ruh hem iyi hem kötüdür,
Bu ruh, felek gibi döner ve asilik denizinde boğulur.*

*Benim kol ve kanatlarım rahmetin kemalindedir,
Bana gölgeler alemi (dünya), ruhlar alemi oldu.*

2. 14. Dünyâ:

Dünyâ: İçinde yaşadığımız yer küresidir. Tasavvufta, insanı Allah'tan uzaklaştıran ve gaflete düşüren her şey, mal ve menfaat, itibar, mevkî, hırs, şan ve şöhret anlamına gelir. Müştak-ı Bitlisî kendisinin bu âleme hiç ait olmadığını sadece bir zaman burada olunacağı için burayı bir misafirhane olarak görmektedir. İnsanın bu dünyadan gelip geçici olduğunu bu dünyanın nefislerine aldanmaması gerektiğini ifade etmektedir. Herkes gibi kendisinin de bu dünyada bir sınava tabi tutulduğunu ve dünyanın gelip geçici olduğunu ifade etmektedir. Ona göre dünyada var olan her şeyin Allah'ın birer yansıması olduğu gerçeğidir.

*Bu ilahi aynada kıymetim
Yer ve deniz kadar olduğu zaman,*

*Secdede Dünya'nın aksini
Allah'ın(c.c) lütfu olarak gördüm.*

2. 15. Aşk ve Âşık:

Âşığın, sevgili (Allah) yolunda can vermesi, ayrılık acısıyla ciğerinin yanması veya pare pare olması ve sevdiğine sadık olması bakımından bir benzerlik vardır. Sevgilinin saçları kesrettir ve âşığın amacı vahdete ermektir. Aşık, canını ve gönlünü sevgilinin zülfü yolunda feda ederek imtihan edilir, âşıkların dükkânında gönül ve can verilirken; cefa ve cevr alınır. Müştak-ı Bitlisî de ilahi aşk zuhur olmuş ve her zaman gerçek sevgiliye kavuşma arzusuyla yanmaktadır. Bu sevgi; mutlak varlık olan öze kavuşmaktır.

*Aşk, aşk şahbazıyla av yapmayı hak eder,
Ben de aslan olursam dost yolunun avı olurum.*

*Aşkın hayretle işaret etti,
Hayretten açıldı rahmet kapıları.*

*Melamet sofrasından aşıklara korku gelmez,
İffet sahibi olanların nezdinde iki şeyde başarılı olmanın korkusu yoktur.*

*Gönlüm her ne kadar onun ayrılığında bela çekiyorsa da,
O sevgiliye kavuşma da ümitsizce sitem olmaz.*

*Ben her zaman biliyorum ki ayrılıktan sonra kavuşmadır,
Fakat ne fayda ki sen tahammül cebini yırttın.*

*Benim inadımdan bütün dağ ve sahra lale bahçesi oldu,
Dün akşam sevgilim naz ile odama geldi.*

*Ne güzel! Senin gamzenin okları lezzetli olmuş,
O oklar can ve gönül alır; av bu durumundan hoşnuttur.*

*Sevgililerin güzellik bağına baktım,
Gördüm ki şeftali vardır ama kebağın (uzun)şalgamı olmaz.*

Aşk: “Müfrit, mahabbet, aşırı sevgi demektir. Tasavvufta, sevginin son mertebesi, sevginin insanı tam olarak hükmü altına alması, varlığın aslı ve yaratılış sebebidir. Sûfiler ekseriya sevgiyi (hub, mahabbet) çeşitli kısımlara ayırırlar, umûmiyetle de en son mertebeye aşkı koyarlar, aşkı sevginin en mükemmel şekli sayarlar. Meveddet, hevâ, hillet, mahabbet, sağaf, hüyâm, vâleh mertebelerinden sonra gelen “aşk”; sevenin sevgilisinde kendisini yok etmesi; aşkın yok, sadece ma‘şukun var olması, her şeyin ondan ibaret olması hâlidir. Aşkın çeşitleri vardır:

1. Hakîki aşk: İlâhî aşk budur. Bunun da iki şekli vardır:

a) Allah'ın kulu sevmesi.

*Kendi gözünde dünyayı rengarenk görüyorsun,
Allah'ın (c.c) gözünden aynı ruhani gözle görürsün*

b) Kulun Allah'ı sevmesi.

*O insan ki kendi kendini bulmak istiyorsa,
Araştırdığı zaman kendini az gördüğünde Allah'ı görür.*

2. Mecâzî aşk: İnsanın insanı veya diğer yaratıkları sevmesi: Beşerî aşk budur. Bunun da “Rûhânî ve aklî aşk” ve “Tabîî aşk” olmak üzere iki şekli vardır. İlâhî aşk müşâhede ve tevhid ehli için, aklî aşk ârifler için, ruhânî aşk aydınlar için, tabîî aşk halk için, behîmî aşk aşağılık kişiler için bahis konusudur. Aşkın diğer bir çeşidi de “uzrî aşk” tır. Burada âşık önce sevdiği kadına meftun olur, çılgınca sever, elem içinde yanar. Nihayet öyle bir noktaya gelir ki maşukasından çok, aşkından hoşlanmaya ve haz almaya başlar. Maşukasını unuttur onun aşkıyla yaşar. Bu nedenle kavuşmayı değil; ayrılığı tercih eder. Leylâ'yı seven Mecnun'un aşkı uzrî aşka örnektir. Tasavvufta aşk yakıcı özelliği itibariyle ateşe (âteş-i aşk), sarhoş edici özelliğiyle şaraba (mey-i aşk, bâde-i aşk), çıldırtıcı özelliğiyle deliliğe (cinnet-i aşk) benzetilir.” Divan edebiyatının temeli ister hakîki ister mecâzî olsun genellikle aşk konusuna dayanır.

*Ey sevgili! Senin sultanın bekası bin yıl olsun,
Allah'ın (c.c.) gölgesi bin yıl senin koruyucun olsun.*

*Hoş geldin, hoş geldin, hoş geldin, merhaba!
Sarhoş ve sermest geldin, merhaba,*

*İşittim ki onun zülfünün küfrü imanı talan eder,
Bizim imanımızın talan olmasını Allah her zaman engeller.*

*Her yer onun sayesinde mutlu ve sır sahibidir,
İşin sonunda kurtuluşa ermiş hacılar olalım.*

2. 16. Gönül, Kalp:

Muştak Baba Divanında aşk teması daha çok gönlün ayna oluşu ve kederli oluşuyla örneklenmiştir. Gönül âşığın aşkıyla ilgili her türlü gelişmenin algılandığı bir hitap yeridir. Âşık, gönlüyle konuşur, dertleşir. Sevgilinin hayali ile mutlu olur, nazıyla kendinden geçer. Ağyara asla tahammülü yoktur. Sevgilisinden ümidini asla yitirmez. Sevgilideki güzelliklerini gördüğünde mutlu olmaktadır. Sofist bir bakış açısına sahip olan şair bütün güzelliklerin kaynağını Yaradan olarak görmekte ve hep ona kavuşma arzusuyla yanmaktadır. Kısaca gönül ile ilgili sayısız teşbih ve mecâzlar vardır. Tasavvufta ise gönül bir aynadır. Bu aynada Allah'ın tecellisi zuhur eder. Tasavvuf gönle çok önem verir. İnsan bütün âlemin özü olduğu için insanın hakîkati de gönlüdür. Gönlün gerçeğini bilenlere “gönül ehli” dir. Müştak-ı Bitlisî de bu gönül ehl-i olan insanlardandır.

*Zamanında güneş gibi her ne kadar sabrettiysen,
Bu fani dünyada huzurlu bir gönül görmedim.*

*Benim gönlüm tecelli nurundan aydınlandı,
Benim parlayan ve kinsiz bir gönlüm vardır.*

*O inleyen gönlün kabul ediyorum nidası geldi,
Gahi bir aşk talebi o metni okuduğumda geldi.*

*Bir an bile gönlümden dert eksik olmaz,
Eski dostlar birbirinden ayrı düşmemeli.*

*Bu gönüllerden her biri hüznü bir şekilde dönüyor,
Ben ne gençlikte ne ihtiyarlıkta bir rahatlık gördüm*

*Sevgilin korkusu yüzünden virane olan bu mahallede gezme ey baykuş!
Bizim virane olan kalbimiz imar fikrine sahip değildir*

*Ey sevgili! Miskin olan bana bu cevri-cefan ne zamana kadar sürecek,
Benim gönlüm, senin zülüflerin yüzünden sevdalandı.*

*Ey saki! Şarabı ver, efsaneden dem vurma!
Bize meyhaneler hakkında güzel hikayeler söyle,*

*Gönül bahçesine teveccüh et ki;
Onu bu zamanın ayıplarına karşı korusun.*

*Ey şarap! Sen takaat sabır ve tahammül etme,
Sen teselliye deli divane olan gönlüme anlat.*

*Gönül tecelli eden nurlardan nurlu bilgilerle haberdar oldu,
Benim gönlüm levh-i mahfuzu, sırların mecmuası oldu.*

*Felaketten benim bu gönlüm ne sitemler çekti,
Ey testi! Sen şarap ve kadeh ile olan kıssamızı söyle.*

*He ne kadar uzaksam da hayal uzak değil,
Gönül onların dergahından da uzak değildir*

*Bu inleyen gönlümde sabır yoktur,
Ey dost! Ki ben sabırsız ve sebatsızım*

*Onun yılı bin hafta; haftası bin gün; günü ay gibi,
Senin ayın da bin yıl olsun.*

*Ey saki! Şarabı ver, efsaneden dem vurma!
Bize meyhaneler hakkında güzel hikâyeler söyle,*

*Bazen sürahi gibi ağlayıp inliyorum,
Bazen şarap kadehi gibi tebessüm ediyorum.*

*Böylece benim tabiatımda ayrılık ateşi yaktın,
Yeter! Ne zaman benim gümüş sinemi öpeceksin*

2.18. Sâlik:

Mürşidine teslim olan kimseye murid dendiği gibi, bu yolda mesafe kat eden müride de “salık” denir. Tarikatte ve tasavvufta sülûk ilim ile değil hal iledir. Tasavvufta müridin mürşitsiz sülûku mümkün görülmemiştir. Çünkü insan nefsi, ibadetleri görerek kendisini gösterme çabası içindedir. Bu çabayı gösteren kişinin gerçekte Allah’a kavuşabileceğini söylemektedir. Ona göre sülûk mektebinde öğrenilen her şeyin vahdet bahçesinde kendisine dost olacağıdır. Bu sayede kişinin bu dünyada bir sınava tabii tutulduğu ve bu sayede bir şeyler öğrenecektir.

*Sülûk mektebinde kendine yabancı bilgileri öğrendiğinde,
Bu bilgiler vahdet bahçesinde ona dost oldu.*

3. ŞİİRLERDE GEÇEN PEYGAMBERLER ve MUTASAVVIFLAR

3.1 Hallâc-ı Mansûr:

*Hallac-ı Mansur neden Enel-hak dedi?
Meğer yokluk diyarında beşer mi yoktur.*

3.2. Hz. Yusuf:

*Kenan ayının (Hz. Yusuf) makamını kıskandığımı söylesem beni ayıplamayın,
Ölümsüzlük suyunu bilgisine Hızır sahiptir.*

*Ben derdimi gönülden başka kimseye derdimi açıklamıyorum
Bu diyarda hal (tasvvufta makam) sahibi bir dost(refik- Hz .Yusuf’ın adı) göremem*

3.3. Hz. İbrahim:

*Allah Halilullah’a (Hz. İbrahim) inayet verdi, onu ateşten korudu.
Cebrail’in ona yardım etmeye gücü yetmedi.*

3.4. Hz. Hızır:

*Tarikat erbablarının nezdinde vatan; yoklukta yok olmaktır;
Sorum size tasavvufta Hızır’n manasının karşılığı nedir?*

*Hızır’a yakın olun arifler sana, baştanbaşa çirkin oldular;
O güzellikler, iyilik yapan insanların sıfatları oldu.*

3.5. Hz. İsa:

Ey yeryüzü ve gökyüzün ayı;

İsa Mesih, seni bulmak için güneş gibi etrafında dolandı ve seyyah oldu.

3.6. Hz. Musa:

O ağaç ki Hz. Musa onda nur gördü,

Enel-hak diyen Mansur da o ağaçta parça parça oldu.

Benim vücudum Hz. Musa'nın mukaddes vadisidir,

Tur dağında nur ağacının tecellisi vardır.

3.7. Leyla Mecnun:

Aşıklara güzel yüz göstermek ne hoştur,

Mecnun'a zincirin inlemesi çeng ve rubab sesidir.

Akıl ve anlama perdesi beni ona bağladı,

Ey Leylam, yardım et bu eziyet ne zamana kadar sürecek.

Benim deli gönlümde Leyla'nın huyu vardır,

Vamık aşık oldu; Azra'nın da gönlünde aşk ateşi vardır.(Camii'nin aşk mesnevisi)

3.8. Ferhatla Şirin:

O gül renkli şaraptan iç ki meclisinden mahrum olma,

Acaba nerde olacak o kırmızı atlı (gülgün-Şirin'in atının adı) Hüsrev?

3.9. Molla Camii:

Benim deli gönlümde Leyla'nın huyu vardır,

Vamık aşık oldu; Azra'nın da gönlünde aşk ateşi vardır.

3.10. Behlül Dana:

Ben Behlül Dana'yım ki vücudum mana yüklüdür,

Benim sahip olduğum saltanat Hz Harun da yoktur.

3.11. Hz. Harun:

Ben Behlül Dana'yım ki vücudum mana yüklüdür,

Benim sahip olduğum saltanat Hz Harun da yoktur.

3.12. Hz. Mevlana:

Burdan sonra müsbet beyit yok.

Kim ki o saf gönlüyle Mevlanan'ın aynası olsa,

O kişi mesnevi kitabının meziyetleriyle

Daha bilgili ve faziletli olur.

3.13. Hz. Süleyman:

O ve yardımcımızı (Hz. Süleyman ve veziri Asef) Allah'tan talep ediyorum,

Allah'ın izniyle haccın miri olsun.

3.14. Müştak:

*Bizim beyt-i mamurumuza (Kabe, gönül) yer ve gök gıpta eder,
O meskende beytin sahibinin bir yeri vardır.*

*Ne zaman bu şiirleri onların nezdinde okusam,
Ey Müştak! Ne yazık ki bu zamanın insanı taş ve cevheri bir bilirler.*

*Dedim ki ey gönül sen Allah'ın evisin,
Müştak kimdir ki söz kapısında tercüman olsun.*

*Müştak'ın bu gazeli ariflere cenneti müjdeler ki,
Gazelin ikinci mısrası kesilen şهادet parmağı oldu.*

*Sana binlerce aferin olsun, diliyle kötülükleri temizleyen Müştak,
Yeryüzünde senin kadar tatlı, renkli konuşan yok.*

*Ey sevgili! Senin cemalini görmekten bütün varlıklar mutludurlar,
Müştak neden bu durumundan hüüzün duymaktadır.*

*Sabret! Artık sabırdan dem vurma ey Müştak,
Ariflere beyan ve hacete gerek yoktur.*

*Aşk ile aşına ol ey Müştak,
Ta ki ufukların gözdesi olasın.*

*O parlayan güneşin kıvılcımından bir taneyim ve rahmanın bir nefesiyim,
Müştak olan sevgili bilin ki sonsuza dek yalnızdır.*

*Diyorlar ki hüner Müştak'ın ölçüsüdür,
Yokluk bağındaki hüner; hüner değildir.*

*Ey Müştak! Her zaman korku ve ümide dost ol!
Azameti yüce olan Allah layıkıyla gaffardır.*

*Ey Müştak, Allah sırrını yabancıların önünde ifşa eyleme,
Onların kan saçan gözlerine ağlama ruhsatını verme.*

4. TASAVVUFÎ MOTFİLER:

4.1. Sırlar evi:

*Bu koku Hicaz yolundaki latif kokudur,
Bu koku sırlar evinin (Bağdat kütüphanesi) haremine kadar bana eşlik etti.*

4.2. Beyrut feleği:

Eğer bir kişi sultanın (Allah) dost meclisine oturmasa,

Onun başına Beyrut feleğinden taşlar yağar.

4.3. Kaf Dağı:

*Kaf dağının Anka kuşunun kemiğinden yapılan kalemim,
Yüz Hüma kuşu uçtuğu an okumuza maruz kaldı.*

4.4. Sülük Mektebi:

*Sülük mektebinde kendine yabancı bilgileri öğrendiğinde,
Bu bilgiler vahdet bahçesinde ona dost oldu.*

4.5. Mani dini:

*Sabah vakti çan sesi geldiğinde kiliseye gittim,
Mani dininin bin putunu orda gördüm.*

4.6. Hanekan:

*Hanêkanın o sessizliğine hayret ki,
Kendisine haber verilenden haber yoktur.*

*Bazen hanekeye bazen de meyhaneye gidiyorum,
Bizim kararsız olan gönlümüz bir yerde durmaz.*

SONUÇ

Tasavvuf, gündelik hayatta ve kültürde kendisine yer bulmuş ortak değerlerdir. Bugün de gerek düşünce sistemi olarak gerek bir yaşayış olarak hayatımızın içinde olmuştur. İslamiyetle birlikte yüzyıllardır kültür ve inanç dünyamızda varlığını korumaktadır. Tasavvuf edebiyatının önemli bir temsilcisi olan Müştak-ı Bitlisî de yaşadığı dönemde bu inanışın ve edebiyatın temsilcisi olmuştur. Müştak-ı Bitlisî, yazdığı Divan eserlerle öneminin edebi geleneğine bağlı kalmış bir sanatçıdır. Daha çok kehanetleriyle de adından söz ettiren Müştak-ı Bitlisî'nin şiirlerinde "tasavvuf" hâkimdir. Ona göre tasavvuf; gönlündeki zenginliğin şiir yoluyla ifşasıdır.

Müştak-ı Bitlisî'nin Farsça şiirlerindeki tematik yapıyı imaj unsuru olarak ağırlıklı dini-tasavvufi temalarla ifade etmektedir. Aileden gelen bu duyuş ve düşünüş zenginliği aldığı iyi bir eğitimle şekillenmiş ve bu tasavvufi yaşayış; Divan edebiyatında Müştak-ı Bitlisî adında bir şairin doğmasına sebep olmuştur. Kendisi, uzun yıllar Anadolu'nun ve diğer memleketlerin şehirlerini gezerek hem eğitimini hem de tasavvufi inanç sistemini geliştirmiştir. Bu şiirlerde daha çok Allah'a duyulan sevgi ve inanç esasları yer almaktadır. Özellikle bu şiirlerde vahdet-i vücud anlayışına bağlı olarak dile getirilen duygu ve düşünceler etkileyicidir. Zahid, arif, insan-ı kamil, melamilik, gönül, kavramları sıklıkla şiirlerde tema olarak işlenmiştir. Müştak-ı Bitlisî, bu kavramları beyitlerin arasına yerleştirirken izlediği yöntem; zekâsının ve dilinin şiire olan yatkınlığını göstermektedir. Bu yönüyle sanatçının tasavvufa ne kadar yatkın olduğunu görmekteyiz. Kendisi şiirlerinde ilah-i aşkın onda yarattığı coşkunluğu samimi bir anlatımla dile getirmektedir. Şiirlerde örtük bir mana hâkim olup dile getirilen duygu ve düşünceler ilahi aşk teması etrafında şekillenmekte ve şiirlerini sade bir dille yazmıştır. Bu aşk anlayışında şairin tek arzusu ilahi sevgiliye kavuşmaktır. Gelip geçici olan bu dünyaya ve beşeri aşka pek kıymet vermemiştir. Dünyanın ve nefsi arzuların gelip geçici olduğunu mutlak sevginin ancak mutlak sevgiliye duyulan ilahi aşkla kavuşulabileceğini

bizlere şiirlerinde dile getirmektedir. Farsça şiirlerinde “ilah-i aşk” teması “tasavvufi unsurlar” etrafında şekillenmektedir. Almış olduğu dini eğitimle ve gezdiği şehirlerde ilahi aşkı aramış olan Müştak-ı Bitlisî, kurduğu tarikatle bu duygu ve düşüncelerini kurumsallaştırmış bir şairdir. Daha çok geleceğe dair öngörülerıyla tanınan Müştak-ı Bitlisî, yazdığı şiirlerle bizlere ilahi aşkı anlatmaya çalışmıştır.

Dinin ve tasavvufun inceliklerini “Divan”ında anlatan Müştak-ı Bitlisi, bir bakıma, din ya da tasavvufun hayat biçimi olarak kavranmadıkça ve yaşanmadıkça anlaşılmayacağına inanmaktadır. Tasavvufu, hayatı anlamlandırma aşamasında huzur ve mutluluk kaynağı olarak görmektedir. Başka bir ifadeyle sıkıntı ve arayışlarının sonucunda manevî açıklıklarını gidermek maksadıyla din ve tasavvufun insanın bu arayışının son noktası olarak değerlendirmektedir. Müştak-ı Bitlisî’deki tasavvuf anlayışı; sevgiye ve ilahi aşka dayalı bir din anlayışıdır. O tasavvufi bakış açısını “hasretten sinemde yaralar vardır/harabım gönlümde hazine (tasavvuf) vardır” diyerek şiirleriyle bizimle paylaşmak istemektedir.

KAYNAKÇA

- Akay, Hasan, (2003). Şiiri Yeniden Okumak, Kitabevi Yay., İstanbul.
- Akot, Bülent, (2011). Müştak-ı Bitlisi Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı, İnsan Yay., İstanbul.
- Aksan, Doğan, (1990). Şiir Dili ve Türk Şiir Dili, Engin Yayınları, Ankara.
- Aktaş, Şerif, (1986). Edebiyatta Uslup Problemleri, Ankara.
- Boynukara, Hasan, (1993). Modern Eleştiri Terimleri, Van.
- Cebecioğlu, Ethem,(1987). Prof. Nicholos’un Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri, A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, XXIX, Ankara.
- Cumhuriyet’in 50. Yılında Muş Yıllığı, (1973). Elazığ.
- Çubukçu, İbrahim Agah, (1995). “Tasavvuf ve Sevgi” , Cogito: Aşk, S.4, Bahar.
- Doğan, Ahmet, (1995). Müştak Baba Hayatı ve Edebi Şahsiyeti, Akçağ Yay., Ankara.
- Gündoğdu, M. Kemal, (1973). Cumhuriyetimiz 50. Yılı Müştak Baba, Bitlis Birlik Gazetesi.
- Güzel, A., (2006). Dini- Tasavvufi Türk Edb., Akçağ Yay., Ankara.
- Hekimoğlu, İsmail, (1978). “Müştak Efendi”, Sur Yay., İstanbul.
- Hüseyin Vassaf, Risale-i Müştakiyye, Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu. No:06 Mil Yz A 3374. vr. 3a.7a.
- İbn-i Haldun,(1377). Mukaddime, C.1.
- İz, M., (1997). Tasavvuf, İstanbul Kitapevi Yay., İstanbul.
- Knysh, Alexander, (2011). Tasavvuf Tarihi, Ufuk Yay., İzmir.
- Kurt, Emine Önel,(2004). Tasavvufi Aşk Şehidi Hallac-ı Mansur ve Akyavaş’ın Resimdeki Yansıması, Doğu-Batı Dergisi, S:26, Mart.
- Özkul, Mustafa, (1972). Divan-ı Müştak Baba, Hayatı ve Eserleri, Bitlis.
- Parlatır, İsmail,(2009). Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yay., İstanbul.
- Annemairie Schimmel,(2001). İslamın Mistik Boyutları, Kabalcı Yay., İstanbul.
- Şerefhanê Bedlisî, (1597). Şerefnâme, Bitlis.
- Şerefhanoğlu, (1954).”18. Asırda Bitlis”, Bitlis Gazetesi.
- Tavakkoli, M. Rauf,(2010). Kürdistan Tasavvuf Tarihi, Hivda Yay., İstanbul.
- Uludağ, S. (2002). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Kabalcı Yay., İstanbul.
- Yılmaz, Kamil, (2015). Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, Ensar Yay., İstanbul.GHG

Dr.

Mehmet ÇELİKmehmedhancelik@gmail.com

Eser Geçmişi: 2 Eki 2017 / 8 Kas 2017

DOI: 10.21551/jhf.341287

Kavramsal Olarak Diaspora, Ermeni Diasporası Ve Lübnan Ermeni Diasporası

Conceptually Diaspora, Armenian Diaspora and Lebanon Armenian Diaspora

ÖZET

Diaspora kavramının, tanım, sınıflandırma ve mevcut faaliyet noktasından yola çıkılarak diasporanın göç ve asimilasyonun teolojik ve ulus-devletçi anlayışlarına bir alternatif sunduğu ileri sürülmüştür. Ancak diaspora konusunda kavramsal olarak net bir konsept oluşmamıştır. Buradan hareketle diaspora, tanımlama açısından tartışmalı kavram olarak ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde klasikten çağdaşa, yerelden küresele ya da ilkelden moderne geçiş anlamında bir geçiş olduğu açıktır. Ermeni Diasporası; Ermeni sorunu, Ermeni milleti, anavatanı “klasik” unsurlarından zamanla evrimleşerek ve modernitenin koşullarına kendini uyarladığı için bu noktayı iyi bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca diasporanın Lübnan hayatının her alanına (siyaset, ekonomi, toplum vb.) katılma sıklığı, yoğunluğu ve diasporanın Lübnan Devleti’nden gelen özerkliği Lübnan’ı ulus ötesi olarak konumlandırmıştır. Bu esasa Lübnan Ermeni Diasporasını diğer diaspora topluluklarından ayırmaktadır. Diaspora, anavatan ve milliyetçilik birbiriyle çakışan, çelişkili ve tartışmalı kavramlar olarak ortaya çıkmaktadır. Buradaki en önemli husus; bu kavramların Ermeni Diasporası algısında neyi çağrıştırdığıdır. Her biri kavramsal netlik içeren bu tanımlamalar, çalışmamızda işlenecek kavramlar için belirgin önem arz etmektedir. Bu çalışmada; Diaspora, Ermeni Diasporası ve Lübnan Ermeni Diasporası kavramsal olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Diaspora, Ermeni, Lübnan , Ermeni Sorunu.

ABSTRACT

The concept of diaspora has been proposed as an alternative to the theological and nation-state conception of immigration and assimilation of diasporan by way of definition, classification and current activity point. However, there is no clear conceptual concept

for diaspora. From this point on, diaspora emerged as a controversial concept in terms of definition. It is clear that there is a transition from classical to contemporary, from local to global, or from modal to primitive. Armenian Diaspora; The Armenian question positively reveals this point because the Armenian nation evolved from the “classical” elements of the motherland over time and adapted itself to the conditions of modernity. In addition, the frequency, intensity and diaspora’s autonomy of Lebanon’s State of Lebanon’s participation in all areas of Lebanese life (politics, economy, society, etc.) This principle distinguishes the Lebanese Armenian Diasporas from other diaspora communities. Diaspora, motherland and nationalism are emerging as conflicting, contradictory and controversial concepts. The most important point here is; what these concepts evoke in the perception of the Armenian Diaspora. These definitions, each of which is conceptual clarity, are of particular significance for the concepts to be studied in our work. In this study; Diaspora, Armenian Diaspora and Lebanese Armenian Diaspora will be conceptually examined.

Keywords: Diaspora, Armenian, Lebanon, Armenian question.

GİRİŞ

1. Diaspora Kavramı

Tarihsel olarak, Yahudi halkının “vatanından zorunlu sürgününü” temsil etmek için kullanılan Diaspora terimi; “göç, sürgün, nostalji, gelenek ve dillerin sürdürülmesi, anavatana dönüş hayali” gibi kavramlarda da karşılık bulmuştur. Diaspora, kavramsal olarak; yeni anavatanda ulusal bir kimlik korunurken menşei evine dönme hayalidir¹. Ancak Diasporadaki menşei ev algısı, diasporik hayal gücünün arzuladığı mitik bir yerdir. Bu anlamda ‘menşei yeri’ olarak görülen coğrafi bölgeyi ziyaret etmek mümkün olsa da dönüşü olmayan bir yerdir². Diaspora, fikri olarak birinci nesil göçmenlerin ve vatanın dışında doğan sonraki nesil torunları ifade emektedir. Diaspora, genellikle ortak kökten olan insanlara atıfta bulunurken, aynı zamanda anavatani mutlak vatan ile paylaşmayan insanları da temsil etmektedir³. Esasında diaspora kavramının uluslararası perspektifte odaklandığı nokta şudur: Orijin (menşei) ülkesiyle aidiyetlerini (Maddi ve Manevi) koruyan ve devam ettiren, yabancı bir ülkeden göç etmiş etnik kökeni itibarıyla azınlık bir gruptur⁴. Diaspora, tanımlama açısından tartışmalı kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Zaman içerisinde klasikten çağdaşa, yerelden küresele ya da ilkelden moderne geçiş anlamında bir geçiş olduğu açıktır. Örneğin Ermeni sorunu, Ermeni milleti, anavatani ve diasporası “klasik” unsurlarından zamanla evrimleşerek ve modernitenin koşullarına kendini uyarladığı için bu noktayı iyi bir şekilde ortaya çıkarmaktadır⁵.

1 Alfred, M. V. (2015). “Diaspora, Migration, and Globalization: Expanding the Discourse of Adult Education”. 88.

2 Krikorian, M. R (2007). *Almost Home: Perceptions Of Home And Homeland Among The Armenian Diaspora In Lebanon*, Unpublished Master’s Thesis, American University Of Beirut, Beirut, 20.

3 Yamashiro, J. H. (2013). “Working towards conceptual consistency in discussing ‘diaspora’ and ‘diaspora strategies’: Ethnicity and affinity in the case of Japan”. *Geoforum* 59, 178.

4 Singh, M., Singh A.(2008). “Diaspora, Political Action, and Identity: A Case Study of Canada’s Indian Diaspora”. *Diaspora*, 17 (2), 153-4.

5 Krikorian, M. R (2007). *Almost Home: Perceptions Of Home And Homeland Among The Armenian Diaspora In*

William Safran'ın yaklaşımıyla diasporalar, kendi orijin vatanları hakkında kolektif bir bellek, vizyon veya efsaneye sahip bireylerdir; fiziksel konumu, geçmişi ve başarıları ile birlikte atalarının vatanlarını ideal evleri olarak gören ve koşulları uygun olduğunda kendilerinin veya torunlarının geri döneceği ya da sonunda geri dönmesi gereken yer olarak görmektedirler⁶. Bir diaspora, sadece çeşitli nesillerdeki göçmen sayısından değil aynı zamanda proaktif bir şekilde kökeni itibarıyla iddia eden nesillerden de oluşmaktadır. Bu terim, Anderson Benedict'in dediği gibi; “*uzun mesafe milliyetçilerin*” çağırıldığı anavatan dışında kalan sadece etno-ulusal grupları da kapsamamaktadır⁷. Diğer “*ulusötesi*” olgularla birlikte diasporalar, genellikle küreselleşmeyi belirten ve bir dereceye kadar teşkil eden kavramlardır⁸. Diaspora, insanların göç ve etnik boyutlarının ötesinde, yerler ve inançlar arasındaki ilişkilerini anlamak için kullanılan analitik bir araç olarak da düşünülebilmektedir⁹. Diasporik kimliğin anahtar kelimesi “*home*” olarak düşünülürse eve dönüşü arzulayan bir kimlik etrafında görülebilmektedir. Diasporik kimlik, reform, dönüşüm, parçalanma ve asimilasyonu reddederken vatandaşlığı da arayan bir süreçtir¹⁰.

Klasik anlamda vatan kavramına atfedilen diasporalar, dönemselsel olarak önemini yitirirken etnisiteler arası veya sınırlar ötesi Francophone, Anglofon ve Lusophone gibi dil kategorileri, ‘Topluluk Diasporaları’ olarak kabul görmüştür. Vatan açısından bakıldığında, göç eden gruplar, büyük ölçüde asimile olmuş olsa dahi diaspora olarak kavramsallaştırılmıştır. Diasporalar; Akademik literatürde; Belarus, Brezilya, Kamboçya, Kolombiya, Mısır, İngiliz, Estonyalı, Etiyopyalı, Çingene, Hawaii, İgbo, İran, Irak, Japonca, Cava Dili, Kazakça, Letonca, Litvanyaca, Maya, Lehçe, Romence, İskoçya, Senegal, Somali, Sovyet, Sudan, Suriye, Tutsi ve Ukrayna Diasporaları, Dixie Diasporalar, Kuzey Amerikalı Diaspora, Beyaz Diaspora, Liberal Diaspora, Muhafazakâr Diaspora, Gay Diasporası, Kızıldeniz Diasporası, Sayısal Diaspora, Dijital Diaspora, Köktendinci Diaspora ve Terörist Diaspora gibi birçok alanda kategorize edilmiştir. Aynı zamanda Hindu, Sih, Budist, Konfüçyüs, Huguenot (Fransız Protestan), Müslüman ve Katolik Diasporaları da dâhil olmak üzere küresel dini cemaatlere sahip “Diasporalar” olarak nüfus formasyonunu oluşturmuştur¹¹.

2. Diaspora Kuramları

Diasporayı kavramsallaştırma, tanımlama veya bu kavramı sınıflandırma ilk olarak John Armstrong tarafından; “*belirli bir yönetim içinde toprak tabanına sahip olmayan herhangi bir etnik topluluk, yani; siyasi yönüyle nispi bir azınlık*” olarak yapılmıştır¹². Konseptin teorik

---

Lebanon, 30.

6 Laycock, J. (2012). “Armenian Homelands And Homecomings, 1945–9”. *Cultural And Social History*, 9 (1), 105.

7 Anderson, B. (1991). *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. (Çev: İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayıncılık, 111.

8 Björklund, U. (2003). “Armenians of Athens and Istanbul: the Armenian diaspora and the ‘transnational’ nation”, *Global Networks* 3, 337.

9 Gallo, E. (2010). “Diaspora by Design? Multiple Allegiances and Belonging in Contemporary Global Catholicism”. *Diaspora*, 19(1), 58.

10 Singh, M., Singh A. (2008). “Diaspora, Political Action, and Identity: A Case Study of Canada’s Indian Diaspora”. 151.

11 Brubaker, R. (2005). “The ‘Diaspora’ Diaspora”. *Ethnic and Racial Studies*, 28 (1), 3.

12 Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian SV., Kankanyan N., and Shorjian, N. (2017). “Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon”. *Diaspora Studies*, 10 (1), 65-66.

anlayışının geliştirilmesi ise William Safran tarafından 1991 yılında yayımlanan bir makalede, “*gurbetçi/göçmen azınlık toplulukları*” olarak yapılmıştır. Özellikle Robin Cohen, diasporayla ilgili ilk monografi eserinde yukarıdaki tanımları tekrar edip tematik çerçevesiyle “*Aynı etnik geçmişe sahip çatışmalar, savaşlar, soykırımlar veya mali konular gibi zor koşulların bir sonucu olarak farklı ülkelerde yaşayan bir grup insan.*” olarak tanımlamıştır¹³. Teorik çalışmalarının yanı sıra vaka analizlerinin incelenmesine (Sheffer Dufoix, Esman, Sokefeld) dayanılarak, aşağıdaki tanımlamaları yapmak mümkün olmaktadır. Belli bir diaspora topluluğunun koşullarını şekillendiren kavramsal temalar şu temeller üzerinde şekillendirilmektedir¹⁴:

“Homeland (Anavatan): Anavatanın, ev sahibi ülke ile diaspora üzerinden ilişkilerini sürdürmesi ve tesis etmesi...”

Hostland (Ev sahibi): Ev sahibi ülkenin siyasi sistemi içerisinde diasporanın asimilasyonunu engelleyerek toplumsal, dini, ırksal ve diğer türlerde hukuki, siyasi ve sosyal dinamiklerinin kurumsal olarak koruması ...”

Diasporanın tüm kategorilerini temel alırsak; Filistinliler, Kürtler, Tamiller, Çingeneler “Devlete bağlı ya da Devletsiz” olarak tasvir edilirken; Yahudi, Çinli, Hintli ve Ermeniler, “Tarihsel” olarak değerlendirilmektedir. Afrikalı Amerikalılar, Zenciler, Grek, Polonyalı ve Türkler, “Modern” olarak; Kore, Filipin, Tayland ve Rusyalılar, “Yeni başlayan”; Avrupa ve Asya’daki Amerikalılar, Amerika ve Kanada’daki Ukraynalılar ya da büyük çoğunluğu dağılmış olan Amerika’daki Yahudi ve Filistinliler, “Hareketsiz” olarak kategorize edilmiştir¹⁵.

Diaspora; devletsiz olarak siyasi aktör, nispi olarak da siyaset biliminde yeni bir trend haline gelmiştir. Diaspora çalışmaları kültürel çalışma, antropoloji ve sosyoloji olarak ortaya çıkmasına rağmen siyaset bilimi, 1990’lı yıllarda bu trendi başlatmıştır. Diaspora, ev sahibi devletlerin gözünde basit bir göç değildir. Dolayısıyla diasporalar, yerel ve uluslararası düzlemde siyasi bir aktör olmuşlardır¹⁶. Bir diaspora stratejisi, diasporalarla ilişkileri geliştirmeye ve yönetmeye yönelik açık ve sistematik bir siyaset inisiyatifi veya bir dizi siyasi girişimini hedeflemektedir. Başka bir deyişle; ilgili diasporaların doğasındaki farklılıklar, göç ettikleri ülkelerdeki farklılıklar, anavatandaki ekonomik ve kültürel koşullar ve anavatanın değişen özelemleri ile şekillendirilen çok çeşitli strateji türlerini ortaya çıkarmıştır¹⁷. Diasporalılar, bağlamsal istihbarat, küresel ağlar ekseninde girişimci yeteneği ve yaratıcı düşüncesi ile sınırlı yerel kaynaklara erişime sahiptir. Bu özellikler, diasporaların yenilik ve yabancılaşma karşı yükümlülüklerini azaltmaya yardımcı olmaktadır. Aynı şekilde yabancı pazar bağlamında ticari faaliyetlerini sürdürmeye yönelik örgütsel ve yönetsel yeteneklerini de kullanmaktadırlar¹⁸. Diğer yandan diaspora, uluslararası meselelerde ve uluslararası

13 Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian SV., Kankanyan N., and Shorjian, N.(2017). “Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon”. 65-66.

14 Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian SV., . Kankanyan N., and Shorjian, N. (2017). “Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon”. s.67

15 Sheffer, G. (2010). *Diaspora Politics At Home Abroad*. Cambridge: Cambridge University Press, 242

16 Bauböck, R., Faist,T.(2010). *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 149

17 Yamashiro, J. H. (2013). “Working towards conceptual consistency in discussing ‘diaspora’ and ‘diaspora strategies’: Ethnicity and affinity in the case of Japan”. 180.

18 Rana, Mohammad B., Elo, M. (2017). “Transnational Diaspora and Civil Society Actors Driving MNE

politikada giderek önemli bir unsur haline gelmiştir. Esasında bu kavram, politikacılar ve göçmenler tarafından çeşitli amaçlara uygun seçilmiştir¹⁹. Diasporalılar, kendi menşei ülkeleriyle psikolojik, iletişimsel ve bazen maddi bağları proaktif olarak korumaktadır²⁰. Fiona Adamson'a göre; ulus ötesi toplumların menşe ülkelerinde siyasi değişiklikler yapabilmeleri için üç yol vardır. Bunlar şunlardır²¹:

“(1) Uluslar üstü alanlar içinde yeni siyasi kimliklerin ve söylemlerin oluşturulması;

(2) Ev sahibi ülke hükümetleri ve siyasi partileri, uluslararası örgütleri (STÖ) ya da STK'ları içerebilecek şebekelerin geliştirilmesi ve 'üçüncü şahıslar' ile lobi ilişkilerinin geliştirilmesi;

(3) Ev devleti içindeki siyasi aktörlere maddi kaynakların doğrudan temini.”

Diaspora kavramının, tanım, sınıflandırma ve mevcut faaliyet noktasından yola çıkılarak diasporanın göç ve asimilasyonun teolojik ve ulus-devletçi anlayışlarına bir alternatif sunduğu ileri sürülmüştür. Ancak diaspora konusunda kavramsal olarak net bir konsept oluşmamıştır. Birçok milliyetçi hareketin öz olarak kabul ettiği '*Gerçek kimlikler*' hakkındaki varsayımları ile uluslar üstü aidiyet duygusunu yeniden inşa etmek ve küresel düzeyde gerçekleşen hareketleri diasporadaki mevcut anlayış ekseninde ortaya çıkarmak zorlaşmıştır. Ayrıca çeşitli diaspora gruplarının hem diaspora hem de ev-devlet çevreleri tarafından yönlendirilen karşı iddialara sahip olması durumunda, diasporaların devlet dışı aktörler olarak özerkliği ne derecede olduğu belirsizdir. Dolayısıyla diasporaları kimlik temelli aktörler olarak kuramsallaştırmak veya ulus ötesi toplumsal hareketler üzerine ve mevcut teorik yaklaşımların üzerinden eleştirel anlamda incelemek gerekmektedir.

3. Ermeni Diasporası

Ermeni Diasporasının oluşum sürecine tarihi arka planıyla bakıldığında 11. Yüzyıl'a kadar götürülmektedir²². Ancak esas itibarıyla Ermeni Diasporası, 1915 yılı ve sonrasında tanımlanmıştır²³. Diasporada inşa edilmiş ve idealize edilmiş bir ulusal geçmişi temel alan "*anavatan*" vizyonu ile mutabık kalınmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda "*anavatan*"; Sovyet yetkilileri ve diaspora örgütleri tarafından desteklenen bir stratejiye dönüşmüştür. Şöyle ki; diaspora tarafından Sovyet Ermenistan'ı, otoriter bir ulusal ev olarak meşrulaştırmak ve ülkeye geri dönüşü özendirmek için "*anavatan*" kavramı üzerinde propagandalar idealize edilmiştir. Bu yolla Ermeniler, Yahudiler gibi, atalarından bir vatanın

Internationalisation: The Case of Grameenphone in Bangladesh". *Journal of International Management*, 23 (1), 88.

19 Brinkerhoff, J.M. (2011). "David And Goliath: Diaspora Organizations As Partners In The Development Industry". *Public Administration And Development Public Admin*, 31 (1), 37.

20 Brinkerhoff, J.M. (2011). "David And Goliath: Diaspora Organizations As Partners In The Development Industry". *Public Administration And Development Public Admin*, 38.

21 Krikorian, M. R (2007). *Almost Home: Perceptions Of Home And Homeland Among The Armeian Diaspora In Lebanon*, 25.

22 Baibourtian, A. (2009). "The Emergence of the Armenian Diaspora and Genesis of the Indo-Armenian Community". *Diaspora Studies*, 2 (1), 94.

23 Koinova, M. (2011). "Diasporas and secessionist conflicts: the mobilization of the Armenian, Albanian and Chechen diasporas". 338.

geri dönüşüne dair ortak bir rüyanın anahtar niteliğini taşıyan bir arketip diasporasına dönüşmüştür. Esasında bu propaganda sonuç vermiş, 1946 ile 1949 arasında Amerika, Avrupa ve Ortadoğu’da yaşayan yaklaşık 100.000 Ermeni, Sovyet Ermenilerin “homeland” olarak tasvir ettikleri yerleşim çağrısını kabul etmişlerdi²⁴.

Soğuk Savaş döneminde Sovyet Ermenistan ve Diaspora arasındaki etkileşim, tamamen olmasa da ideolojik bir çizgiyle bölünmüştür. Şöyle ki; Ermeni Devrimci Federasyonu, Sovyet Ermenistan’ı Ermeni milletinin meşru mirasçısı olarak görmemiş ve resmi irtibatlarını buna göre sınırlamıştı. Diasporadaki diğerleri ise, Sovyet Ermenistan’ı vatan kabul ederek onunla kültürel bağlar kurmuşlardı. 1964 yılında Sovyetler Birliği dışındaki çeşitli Ermeni cemaatleriyle irtibat kurmak için Sovyet Hükümet Ajansı kurulmuştu. Bu dönemlerde diaspora, iki büyük bölüme ayrılmıştır: Ermenistan’ın dışında yaşayan, ancak Sovyetler Birliği sınırları içinde (İç diaspora) yaşayan topluluklar ve Orta Doğu, Avrupa ve Amerika’da (Dış diaspora) yaşayan topluluklar olarak sınıflandırılmıştı. Diğer yandan bu toplulukları bir arada tutmaya ve ulusal kimliğini korumaya yardımcı olan toplum örgütleri, geleneksel siyasi partileri ve kiliseleri olmuştu. Sovyetler Birliği’ndeki bazı Ermeni cemaatleri, Etchmiadzin’e²⁵ bağlı bazı kilise yapıları vardı. Ancak “dış” Diaspora’nın aksine, topluluk hareketi için siyasi yapıları olmamıştı. Bu yapılar, kendi okulları kümesiyle, kültürel ve atletik kulüplerle ve gençlik hareketleriyle sürüklenen siyasi partiler tarafından yönetilmişti²⁶.

Sovyetler dışında Lübnan, Suriye, Mısır ve İran gibi Orta Doğu ülkeleri Ermeni Diasporası için ağırlık merkezi olarak kabul edilmişti. Bununla birlikte, 1970’li yılların başında ve ortalarında Ortadoğu’daki çatışmalardan (Lübnan İç Savaşı ve İran İslâm Devrimi) dolayı Ermenilerin toplu göç etmesi ile ağırlık merkezinin Ortadoğu’dan Kuzey Amerika’ya geçişine neden olmuştu. Bu aynı zamanda, Ermeni-Amerikan topluluğunun entegre olmasına, siyasi işbirliğine ve dolayısıyla ev sahibi milletin siyasi hayatlarına aktif olarak katılmaya neden olmuştu. Ortadoğu’dan gelen Ermeni nüfusunun odak noktası, siyasi gündemlerinin bir parçası olarak lobiciliğe kaymıştı. Dolayısıyla bu durum, Kuzey Amerika’daki mevcut toplulukların faaliyetlerine yenilenmiş bir ivme kazandırmıştı. Başlangıçta bu faaliyetler çoğunlukla “Soykırım” tanımaya odaklanmıştı. Ancak 1991 yılında Ermenistan’ın bağımsızlığı ile birlikte, yeni cumhuriyete insani ve ekonomik yardım üzerine odaklanılmıştı. 1988-1991 yılları arasındaki dönem, “Karabağ Olayları”nın başlaması, Aralık 1988 depremleri ve Ermenistan’ın bağımsızlık ilânı gibi olaylar, Ermenistan-Diaspora ilişkilerine yeni dinamikler getirmişti. Diasporada, kimlik koruma ve “Soykırım” tanımaya odaklanan geleneksel gündem varlığını devam ettirmişti²⁷. Ancak yeni ortaya çıkan bir devletin hayatta kalması ve refahı için yeni bir endişe oluşturulmuştu. Bağımsızlık hareketi ve Kuzey Ermenistan’daki yıkıcı deprem, diasporanın Ermenistan’a yönelik çabalarında etkili olmuştu. 1988 yılı öncesinde Ermenistan’da yaygın düşünce Cumhuriyetin diasporayı (kültürel ve kimlik bakımından)

24 Laycock, J. (2012). “Armenian Homelands And Homecomings, 1945–9”. 103-104.

25 Ermeniler tarafından kutsallığını kabul edilen aynı zamanda doktrinel ve idari organizasyon olarak Ermeni kiliselerinin dini merkezi olarak görülen yerdir. Messerlian, Z. M. (1963). *Armenian Representation In The Lebanese Parliament*. 46.

26 Policy Forum Armenia. (2010). *Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence*. Armenia: A publication of Policy Forum Armenia, 8.

27 Diaspora Ermeni örgütleri arasında Türklere karşı genel olarak hasmane duygulara sahip olmalarının ve bu duygularının bu dönemdeki politikanın bir parçası haline getirerek, “bilerek veya bilmeyerek” Türk insanına düşmanlığı örgütlemek yolunu seçmiş olanları vardır. Akçam, T. (2000). *Ermeni Tabusu Aralanırken: Diyalogdan Başka Bir Çözüm Var mı?*. İstanbul: Su Yayınları, 35.

desteklediği, 1988 yılından sonra ise savaş ve depremlerle tahrip olan Cumhuriyeti, kriz ortamından çıkarmak için desteklemeye ve yardımları sürdürmeye şartlandırıldığı²⁸.

Diaspora toplulukları, örgütlü ve gayri resmi faaliyetler vasıtasıyla birbirleriyle aktif olarak bağlar kurmayı amaçlamışlardır. Özellikle 1991 yılında Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı, diasporanın "ev sahibi" devletlerde giderek daha kök salmasına ve daha sivil katılımın sağlanmasına neden olmuştur. Aynı zamanda Ermenistan'a yönelik bir yönelimin yanı sıra, ulus aşırı sembolü olan 'vatan' anlayışının geleneksel diaspora yaklaşımıyla yeniden canlandırılmasına da neden olmuştur²⁹. Bağımsız Ermenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan, yeni Cumhuriyet'te diasporaya özgü herhangi bir kurumsallaşmaya gitmemiştir. Levon Ter-Petrosyan'ın 1991'den 1998 yılına kadar görev süresi boyunca Ermenistan ve diaspora arasındaki ilişkiler gerilmiştir. Ter-Petrosyan, diaspora temelli Taşnak Siyasi Partisi'ni yasaklayıp bazı liderlerini de hapsederek anayasada çifte vatandaşlığa ilişkin açık bir yasakla mevcut diasporanın büyük bölümlerini çıkararak diasporayla ilişkileri yabancılaştırmıştır. Ter-Petrosyan, diaspora eleştirisine gerekçe olarak; diaspora politikalarının rejimi tehdit ettiğini belirtmiştir³⁰. Ancak ikinci Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan, Ermenistan-Diaspora ilişkisini kurumsallaştırmak ve yönetmek için ilk girişim olarak ortaya çıkmıştır. Dışişleri Bakanlığı, Bakan Vartan Oskanyan başkanlığında ilki Eylül 1999 yılında, ikincisi Mayıs 2002 yılında ve üçüncüsü Eylül 2006 yılında olmak üzere "Ermenistan Diaspora Konferansları" düzenlemiştir. Bu organizasyonlardaki amaç, bağlı olmayan bir diasporayı devlete bağlamaya çalışmak olmuştur. Bu konferanslara (Armenia-Diaspora Conferences; the Ministry of Diaspora) davetiye ve konuşmacı olarak, Ermenistan Devleti yetkilileri görevlendirilmiştir. Ayrıca Diaspora örgütleri çatısı altında hayır kurumları, lobi grupları, kulüpler, kiliseler, siyasi partiler tercih edilmiştir. Böylelikle örgütsel bağları olmayan kişiler hariç tutulmuştur³¹.

Devlet-Diaspora ilişkilerinin nasıl görüldüğü konusunda üzerinde inşa edilmesi gereken sembolik bir modele sahiplerdir. Birçok eski komünist devletin aksine Ermeni Devlet elitleri, siyasi bir kültüre yönelme ve sembolik bir sözcük dağarcığına sahip olma yeteneklerine göre diasporaları, yakın ya da uzak olarak inşa etmektedir. Son zamanlarda "Diaspora yönetimi" kurumsallaşmıştır. Bu siyasi kültür, Sovyet yönetiminin mirası olduğundan, Ermeni Diasporasının daha yakın, daha "sadık" ve daha az zahmetli kısmı olarak benimsenmiştir. Rusya Ermenileri'nin ekonomik ve siyasi nüfuz ve arzuları göz önüne alındığında, en azından "diasporik faaliyetler" yapanların sadakati ve ortak bir siyasi kültüre dayalı yakınlık varsayımları, "zihniyet" olarak da tasvir edilebilmektedir. Milletvekilleri ve Diaspora Ermenileri, diasporanın potansiyelini kullanmayı ve Ermenistan'ın geliştirilmesine yardım etmeyi amaçlamışlardır. Bakanlığın diğer önceliği, esas olarak etnik köken itibarıyla yeniden canlanma olan Hayadartsutyun'dur. Bu sözcük, Ermenice geri gönderme sözcüğüne benzer şekilde, bakanlığın Ermenileri, "yeniden Ermenileştirme"yi öncelik vermelerini ve "eve taşımak için kendilerine çekmeye" olarak çağırıştır³².

28 Policy Forum Armenia. (2010). *Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence*. 9.

29 Kasbarian, S. (2013). "Diasporic Voices from the Peripheries – Armenian Experiences on the Edges of Community in Cyprus and Lebanon". *The Cyprus Review*, 25 (1), 81.

30 Cavoukian, K. (2013). "Soviet mentality?" The role of shared political culture in relations between the Armenian state and Russia's Armenian diaspora". *Nationalities Papers*, 41 (5), 716.

31 Cavoukian, K. (2013). "Soviet mentality?" The role of shared political culture in relations between the Armenian state and Russia's Armenian diaspora". 716.

32 Cavoukian, K. (2013). "Soviet mentality?" The role of shared political culture in relations between the Armenian

Ermeni Devleti, 1999 yılından başlayarak, yaklaşık on yıl süren adım adım bir politika deklarasyonu sonrasında önemli bir girişimi olarak “Diaspora yönetimini öncelikli kılmaya” başlamıştır. Sovyetler Birliği’nin çökmesine rağmen Rus Ermeni Cemaati’nin büyümesinden hareketle birçok Rus Ermeni’si giderek artan ekonomik nüfuzuyla bu tür girişimlere önemli bir katkı sunmuştur³³. Ayrıca kurumsal örgütlenmenin en önemli bir kimliği olan diaspora, 2007 yılında Ulusal Güvenlik Stratejisi olarak kavramsallaştırılmış ve kurumsal bir kimliğe de dönüştürülerek 2008 yılında Diaspora Bakanlığı kurulmuştur³⁴.

Ermenistan-Diaspora ilişkileri, 20. Yüzyılın ilk yarısından başlayarak Birleşik Devletler’in diaspora siyaseti ve dernek faaliyeti üzerinde de etkisini göstermiştir. Kendi menşei ülkelerinden fiziksel uzaklıklarına rağmen 20. Yüzyılda Birleşik Devletler’deki siyasi faaliyetleri, Ermenistan hükümetleri tarafından göz ardı edilmemişti. Bu hükümetler, siyasi ve mali desteğini toplamak için zaman zaman gurbetteki topluluklar üzerinde siyasi nüfuzlarını genişletmeye çalışmıştı. Çoğu zaman, diaspora siyaseti ve hizipçilik, devletin aktörlerinin eve döndüğü ve yerli ve yabancı politikacıların meşruiyetini saran anlaşmazlıklara, yurtdışı destekçilerine ve vatan hükümetlerinin eleştirenlere karşı da olmuştur³⁵.

Günümüzde Ermeni Diasporası küreselleşmiştir. Şöyle ki; büyük topluluklar halinde Rusya, ABD, Fransa, Gürcistan ve Lübnan’da ikâmet etmektedirler. Kolkata’dan Los Angeles’a ve Buenos Aires’e, St. Petersburg’dan Sydney’e, yıllar boyunca dağılmıştır. Nüfus istatistikleri net olmamakla birlikte bazı iddialara göre Rusya’da yaklaşık 2 milyon, ABD’de 1 milyondan fazla, Fransa’da 500 bin, Gürcistan’da 350 bin, İran’da 250 bin, Suriye’de 190 bin, Lübnan’da 140 bin, Arjantin’de 130.000’dir³⁶. Bahse konu olan bu göçler 1915 yılından sonra gerçekleşmiştir. Bu göçler, Lübnan’da, İran’da ve Suriye’de geniş topluluklar halinde gelişmiştir. 1975 yılına kadar ABD ve Kanada’da 500.000’den fazla İtalya, İsviçre, Avusturya, Romanya, Bulgaristan, Avustralya ve Hindistan gibi ülkelerdeki aktif toplulukların yanı sıra Fransa’da 200.000’den fazla, Güney Amerika’da da 100.000’den fazla nüfusa sahip Ermeniler bu ülkelerde faaliyet göstermişlerdir³⁷. 1915 sonrasında özellikle Lübnan, Suriye, Filistin ve İran, Etiyopya, Uzak Doğu, Latin Amerika (özellikle Arjantin), Yunanistan, İtalya ve İngiltere gibi ülkelere dağılmıştı. Fakat Fransa ve ABD’de çok büyük ve köklü Ermeni Diaspora toplulukları ortaya çıkmıştır³⁸. Dünya çapındaki Ermenilerin dağılımına ilişkin çeşitli sayılar aşağıda gösterilmiştir³⁹:

---

state and Russia’s Armenian diaspora”. 717.

33 Cavoukian, K. (2013). “Soviet mentality?” The role of shared political culture in relations between the Armenian state and Russia’s Armenian diaspora”. 713.

34 Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian SV., . Kankanyan N., and Shorjian, N.(2017). “Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon”. 64

35 Yousefian, S.N.(2014). “Picnics for Patriots: The Transnational Activism of an Armenian Hometown Association”. *Journal of American Ethnic History*, 34 (1), 32.

36 Baibourtian, A. (2009). “The Emergence of the Armenian Diaspora and Genesis of the Indo-Armenian Community”. 98.

37 FCO9/3073/WST 245/1.

38 Cohen, R. (2008). *Global Diasporas*. New York: Routledge, 53.

39 Cohen, R. (2008). *Global Diasporas*. 52.

Ülke	1966	1976	1985	Son veriler
				2, 971, 650 (2007)
	560,000	?	560,000	
	550,000	?	550,000	264,822 (2007)
Rusya (1991'e kadar SFSC)	330,000	?	360,000	
Diğer	60,000	?	?	?
SSCB eski	?			-
TOPLAM SSCB				-
ABD ve Kanada	450,000	500,000	800,000	945,615
Türkiye	250,000	?	70,000	115,000
İran	200,000	?	200,000	202,000
Fransa	200,000	?	300,000	273,000
Lübnan	180,000	?	200,000	260,000
Suriye	150,000	?	100,000	200,000
Arjantin	?	?	100,000	132,000
Diğer	570,000	?	233,000	?
Toplam		?		?
TOTAL (Dünya çapında)		?		

1989 yılı itibariyle Komünizmin çöküşünden sonra Ortadoğu ve eski Sovyetler Birliği'nden gelen Ermeni nüfus, önemli ve artan bir şekilde Diaspora toplulukları olarak Fransa ve ABD'ye yerleşmişti. ABD Ermenilerinin ekonomik açıdan diğer Ermeni Diaspora topluluklarından daha yüksek bir yaşam standardına sahip oldukları bilinmektedir. Bunun yanı sıra ABD'deki diğer yerleşik etnik gruplarla da entegre olmuşlardır. Bununla birlikte, belki de bu örgütsel faaliyetin son zamanlardaki en önemli değişimi, Washington'da güçlü bir Ermeni siyasi lobisinin büyümesidir. ABD'deki Ermeni organizatörler, Kongre'de 24 Nisan'ı anmak ve ulusal bir gün ilân etmek için bir kanun tasarısını desteklemişlerdi. Esas itibariyle bu lobiciliği Yahudi-Amerikalılardan öğrenmişlerdir. Bahse konu olan bu Lobi, ortak sergilere sponsorluk, konferanslar ve yayınlar olarak ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla Soğuk Savaşın bitimiyle değişen jeopolitik özelliklerden tam olarak yararlanmışlardı⁴⁰.

ABD dışında Ermeni Diasporasının büyük bir çoğunluğu Rusya'da yaşamaktadır. Bu

40 Cohen, R. (2008). *Global Diasporas*.53.

diaspora, organizasyon olarak zayıf ve bağlantısızdır. Bu sebeple milli kimliklerini, din, dil ve kültürleri korumaları zorlaşmıştır. Rusya'nın bazı bölgelerinde Ermeniler arasında kendi kimlik, yerli dil ve geleneklerini neredeyse kaybetmişlerdir⁴¹. Ayrıca diasporik kimliği ve kurumları da "1915 Olayları" ile bağlantılı olarak eski nesiller tarafından tanımlanmıştır. Özellikle etkili diaspora grubu olan "Taşnaklar" olarak bilinen Ermeni Devrimci Federasyonu (Armenian Revolutionary Federation) tarafından yapılmıştır. Ancak bu dönemlerde Ermeni göçleri de yaşanmıştır. Önce Ortadoğu sonra Batı Avrupa ve Amerika'ya olmuştur. Ayrıca 1990'lı yıllarda "Karabağ Olayı"nın verdiği ekonomik çöküş de toplu göçe neden olmuştur⁴².

4. Lübnan Ermeni Diasporası

Dünyadaki farklı Ermeni grupları, 1915 sonrası dönemde farklı kimlik oluşum süreçlerine girmiştir. Her Diaspora topluluğu kendi özelliklerine ve barınma geçmişine sahip olsa da 1915 sonrası dönemde Diasporanın en yoğunlaştığı yer Lübnan'daki Ermeni Diasporası'dır. Lübnan, Ermeni Diasporasının Lübnan'daki merkezi önemini yanı sıra oldukça karmaşık doğasını da yansıtmaktadır⁴³. Lübnan, Ortadoğu'daki Ermeni toplulukları için tarihi olarak diasporik merkez üssü olmuştur⁴⁴. Şöyle ki; Lübnan ticaret diasporası, başlangıçta iki ayrı grup olarak; tüccar ve emekçiden oluşmuştu. 17. Yüzyıl ile 19. Yüzyıla kadar nispeten müreffeh olan bağımsız tüccarlar, Ortadoğu ve Avrupa arasındaki ticaret hacmini arttıran ağlar kurmuşlardı. Önemli bir aşaması Mısır'da, Livorno'da, Marsilya ve Manchester'da gerçekleşmiştir. Beyrut'un etrafındaki bölge olan Lübnan, modern dünya ekonomisine oldukça entegre olmuş ve önemli bir ticaret, ulaşım, iletişim ve finans ekseninde durmuştur. Suriye'nin finansal sermayesi olan Beyrut, yabancı bankalar ve sigorta şirketleri ile finans merkezi olmuştur. Demiryolları ve liman şirketleri, ipek atma endüstrileri, bankalar, oteller ve eğitim kurumları, diğer Ortadoğu ülkelerinde boyutları bulunmayan bir burjuvazinin temelini oluşturmuştu⁴⁵.

Ermeniler, Ortadoğu'da özellikle; İran, Lübnan ve son zamanlarda Suriye'de siyasi ve sosyal olarak oldukça organize olmuşlardır. Özellikle Lübnan'da önemli bir nüfusa sahiplerdir. Ulusal kimliklerini (dil, din ve kültür) korumakla kalmayıp yeni nesillere de aktarmaktadırlar⁴⁶. Lübnan'daki Ermeni toplumu, 3 tema üzerinde; kimlik, kurum ve siyasi entegrasyon üzerine kategorize olmuştur. Bu esas da Lübnan'ı tüm çevresel Ermeni toplumunun merkezi haline getirmiştir. Özellikle Ermeni Apostolik Kilisesi, Lübnan'daki Ermeni Diaspora açısından sadece dini değil aynı zamanda ulusal, kültürel ve eğitim yaşamından önemli bir kurum haline gelmiştir⁴⁷.

41 Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian SV., . Kankanyan N., and Shorjian, N.(2017). "Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon". 65

42 Koinova, M. (2011). "Diasporas and secessionist conflicts: the mobilization of the Armenian, Albanian and Chechen diasporas". 338.

43 Krikorian, M. R. (2007). *Almost Home: Perceptions Of Home And Homeland Among The Armenian Diaspora In Lebanon*. 33.

44 Kasbarian, S. (2013). "Diasporic Voices from the Peripheries – Armenian Experiences on the Edges of Community in Cyprus and Lebanon". 81.

45 Cohen, R. (2008). *Global Diasporas*.31.

46 Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian SV., . Kankanyan N., and Shorjian, N. (2017). "Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon". 65.

47 Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian SV., . Kankanyan N., and Shorjian, N. (2017). "Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon".69.

Lübnan'ın siyasi ve sosyal çatışma ortamı, kırılğan ekonomisi, kronik zayıf bir devlet algısı ve sayısız diğer faktör göz önüne alındığında diasporanın yer aldığı örgütlü araçlar ve Lübnan'daki başlıca sosyo-politik gruplarla olan ilişkisi, Lübnan Ermeni Diasporasını diğer diaspora topluluklarından ayırmaktadır. Diasporanın Lübnan hayatının her alanına (siyaset, ekonomi, toplum vb.) katılma sıklığı, yoğunluğu ve diasporanın Lübnan Devleti'nden gelen özerkliği Lübnan'ı ulus ötesi olarak konumlandırmıştır⁴⁸. Lübnan'daki Diasporanın yurtiçi kamusal konularda yer almasının önemli bir özelliği, Lübnan'daki siyasetin derin ayrımcı karakteri ve bunların her zaman olmasa da, genellikle yurtdışında çoğaltılması olmuştur. Genel olarak diasporaların özelliği olan nispeten tekdüze bir dizi siyasi faaliyetin aksine, Lübnan politikasındaki derin ve kronik bölünmeler, diasporadaki daha büyük dağılışı ortaya çıkarmıştır⁴⁹. Lübnan, Ermeni algısında sık sık "İkinci vatan» ya da « İkinci başkent « olarak anılmaktadır. Dilsel, dini, mesleki ve yerel farklılıkların nötralize edilmesi kısa sürede gerçekleşmiştir. Bu değişimin başlıca araçları Ermeni siyasi partileri, özellikle de Ermeni Devrimci Federasyonu (Armenian Revolutionary Federation) olmuştur⁵⁰. Ermeni Devrimci Federasyonu Partisi, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi ve Liberal Demokrat Ramgavar Partisi, eğitimin de için bulunduğu yoğun propaganda ve kitlesel seferberlik kullanmak suretiyle 1930'lu yılların ortalarından sonra yeni siyasallaşmış kitleler arasında "güçlü ve modern bir pan-ulusal duygusu" gibi bir kimlik aşılama amacıyla ortaya çıkmışlardı. Bu süreçlere Lübnan'daki mevcut profesyonel sistem yardım etmiştir. Dahası Ermeni cemaatinin kendi milli kimliğini korumak ya da başka bir anlamda kurmak için birçok fırsat sağlamıştır. Dolayısıyla kimlik açısından bakıldığında Lübnan, Ermeni Diasporası için merkezi bir öneme sahip olmuştur. Şöyle ki; yakın tarihte Lübnan Parlamentosunun Ermeni üyesi olan ve aynı zamanda yüksek rütbeli Taşnak yetkilisi Hagop Pakradounian ile yapılan bir röportajda Lübnan'ın Ermeni Diasporası için merkezi bir öneme sahip olmasını birbiriyle ilişkili altı faktör olarak şöyle sıralamıştır:

Ermeni nüfus yoğunluğu.

Lübnan'ın profesyonel sistemi ve Ermeni cemaatinin resmen tanınmış ve hak verilmiş tek ülke olduğu gerçeği.

Ermeni siyasi partilerinin merkezi karargâhının yanı sıra Ermeni Apostolik Kilisesi ve diğer bazı Ermeni örgütleri barındırıyor olması.

Lübnan'ın demografik yapısı.

Birçok Ermeni-Lübnanlı öğretmen, rahip, sanatçı ve gazeteci diğer ülkelerdeki Ermenilerle olan yardım işbirlikleri.

Lübnan Devleti'nin demokratik yapısının Ermenilere Ortadoğu'daki diğer yerlerden daha

48 Skulte-Ouaiss, J., Tabar, T. (2014). "Strong in Their Weakness or Weak in Their Strength? The Case of Lebanese Diaspora Engagement with Lebanon, Immigrants & Minorities Historical Studies in Ethnicity". *Migration and Diaspora*, 33 (2), 142-143.

49 Skulte-Ouaiss, J., Tabar, T. (2014). "Strong in Their Weakness or Weak in Their Strength? The Case of Lebanese Diaspora Engagement with Lebanon, Immigrants & Minorities Historical Studies in Ethnicity". 146

50 General CIA Records, CREST, CIA-RDP80-00809A000700030265-3.

fazla özgürlük ve çalışma olanağı veriyor olması.⁵¹

Yukarıdaki nüfus faktörü dışında diğer olgular isabetlidir. Şöyle ki; Lübnan'daki nüfus diğer ülkelerden daha fazla değildir⁵². 2002 yılında Jinishian Anma Programı tarafından yürütülen bir araştırmada Ermeni nüfus sayısı 100.000 ila 150.000 arasında değişmektedir. Bu istatistiksel veriye bakıldığında Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, Gürcistan, Fransa ve Ukrayna'dan sonra Ermenistan dışındaki en büyük altıncı toplulukla ilgilidir. Bununla birlikte, bu noktalar hakkında ilginç olan, ev sahibi ülkenin siyasi ve toplumsal ortamında Ermeni topluluğunun aidiyet, gelenek ve geleneklerini korumasına yardımcı olan referanslarıdır⁵³.

Lübnan, Ermeni Diasporasının eğitim ve kültür merkezidir. Ermeni Diasporası açısından modern çağın anavatanıdır. Ermeni Şair Mushegh Ishkan bir yazısında Lübnan'ı “*Diasporadaki kültürün merkezi kalesi*” olarak tasvir etmesi bu tanıımı teyit etmiştir⁵⁴. Bunun yanında Antelias'taki Katoğigosluğun 1915 olaylarından sonra Ermeni toplumunun yeniden organize edilmesinde etkili olmuştur. Ermeni Apostolik Kilisesi, dini bir kurum olmasının yanı sıra Lübnan Ermeni Diasporasının milli, kültürel ve eğitim yaşamında da önemli bir kurum haline gelmiştir⁵⁵. Lübnan'daki kilise gibi diğer tüm Ermeni organizasyonların amacı, Lübnan'daki Ermeni Diasporasının Ermeni milli kimliğini güçlendirmek ve sürdürmektir⁵⁶.

Lübnan'da Ermeni cemaatlerinin örgütlenmesini kolaylaştıran bir diğer faktör Lübnan'ın coğrafik yapısıdır. Mevcut toplu yerleşim alanları sayesinde Beyrut ve Lübnan'daki Ermeni mahalleleri bugüne kadar oluşturulmuş ve korunmuştur⁵⁷. Lübnan'ın Ermeni Diasporası için merkezi bir önem kazanmasının iki temel nedeni vardır. Birincisi kültürel şartlarıdır. Şöyle ki; diaspora açısından Lübnan, Ermeni kimliğini muhafaza etme (Hayababhanum) çabalarını herhangi bir ülkeden daha uzun süren ve mümkün olan en iyi koşullardan biri olarak nitelendirilmektedir. İkincisi ise siyasidir. Ortadoğu genelinde ve özellikle Lübnan'daki Diasporanın idealize edilmiş olgularının gelişimi için özel önemi olan diasporanın nihai hedefi, Ermenilerin gelecekte anavatanlarına dönüşü olarak öngörülmüştür. Ayrıca Ortadoğu toplumlarının vatanlarına coğrafi olarak yakın olması bu yüksek hedefi gerçekleşmesine daha yakın hale getirmiş gibi gözükmektedir⁵⁸. Her iki argüman, 1970'li yılların kritik bağlamında birbirlerini güçlendirmişti. Bir yandan, Lübnanlı Ermeni cemaatinin kültürel yaşamı, özellikle

51 Krikorian, M. R. (2007). *Almost Home: Perceptions Of Home And Homeland Among The Armenian Diaspora In Lebanon*. 36-37.

52 1925 yılında Beyrut'ta bir bölgedeki yeni gelmiş Ermeni göçmen sayısı 45.000 kadardır. Laçiner, S.(2013). *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*. Ankara: Usak Yayınları, 97.

53 Krikorian, M. R. (2007). *Almost Home: Perceptions Of Home And Homeland Among The Armenian Diaspora In Lebanon*. 37.

54 Abramson, S. (2013). “Lebanese Armenians; A Distinctive Community In The Armenian Diaspora And In Lebanese Society”. *The Levantine Review* 2 (2), 201.

55 Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian SV., Kankanyan N., and Shorjian, N. (2017). “Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon”. 68.

56 Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian SV., Kankanyan N., and Shorjian, N. (2017). “Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon”. 69.

57 Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian SV., Kankanyan N., and Shorjian, N. (2017). “Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon”. 75. Ayrıca Bkz. Ek-3.

58 Ghoukassian, K. D. (2009). “Lebanon in my mind. The civil war and the centrality of th Lebanese-Armenian community in the making of the Armenian Diaspora nationalism”. A. Boudjikianian (Eds.) *Armenians Of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, Beirut: Haigazian University, 415

de dünyadaki topluluklardan öğrenci barındıran Ermeni okullarıyla bir doruk noktasına ulaşmıştır. Öte yandan, yeni radikal nesil Ermeniler, “ulusal dava” anlayışıyla Filistin örneğinden etkilenmişlerdi. Bu anlamda “merkeziyet”, merkezdeki “vatan” ve “çevre” nin etnik-ulusal topluluklardan oluştuğu Ermeni de dâhil olmak üzere tüm modern diasporalar için uygun olan ulusal kimliğin merkez-çevre görüşünü ifade etmektedir. Nitekim diasporanın modernitesi, milli kimliğin gerçek hayatta ya da hayali anavatana bağlandığı fikrine dayanan bir topluluk örgütünün yapılandırılmasından ibarettir. Ancak hayali argüman, hayatta kalma ve gelişmenin yegane garantörü olmuştur. Diasporalar, “bir gün yurda dönmek” tasavvuru üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla Lübnan Ermeni Diasporası, yukarıda belirtilen kültürel ve siyasi nedenlerden dolayı dikkat çekmektedir.⁵⁹

Lübnan’daki Ermeni Diasporasının oluşum sürecinden beri Ermeni cemaatinin karmaşık katmanları ve vatan ile olan ilişkileri oldukça tartışmalıdır. Bir ulus olarak Lübnan’a ait olmaktan ziyade Ermeni ulusuna ait olmak çok daha subjektiftir. Tarih, dil, semboller, efsaneler ve gelenekler, Ermeni anavatanyla ilgili herhangi bir deneyime kıyasla çok daha alakalı olabilmektedir. Ermeniler şimdi “evsahibi” ülkede kendi koşullarıyla yaşamlarını sürdürmek için Lübnan’da evde kalabileceklerini düşünmektedirler. Örneğin Taşnak partili Pakradounyan; “*Ermeni Lübnanlı ve Ermeni olmayan Lübnanlılar arasındaki fark başka bir dil bildiğimizdir.*” olarak bu kimlikleşmeye vurgu yapmaktadır. Bu biraz basitleştirici olsa da, Ermenilerin aynı anda kendi kurumlarını da koruyarak Lübnan topluluğuna tam olarak entegre olduklarını göstermektedir. Bu eğilimler, bugün vatan ile olan ilişkiler açısından önemli etkileri olan ayrı bir Lübnanlı Ermeni kimliğinin gelişmesine katkıda bulunmuştur⁶⁰.

1950’li yılların başında Lübnan’daki Ermeni toplumu arasında bölünmeler ortaya çıkmıştır. Bu bölünmenin iki temel fraksiyonu; tarihi ve coğrafi faktörler olmuştur. Birinci grup kendilerini; “Diaspora Ermenileri” ikinci grup; “Yerli Ermeniler” olarak adlandırmaktadır.⁶¹ Diaspora Ermenileri, Lübnan’a Sevk ve İskân kanunu ile birlikte Osmanlı Devleti’nin muhtelif illerinden göç eden Ermenilerdir. Sayısal olarak Lübnan’daki Ermeni nüfusunun %80-%85 ‘ini oluşturan en büyük gruptur. Bu grup kendilerini; “Kilikya Ermenileri” olarak da adlandırmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce Osmanlı Vilâyetleri olan Adana ve Halep’te yaşayan bu Ermeniler, 1920’li yılların başında Lübnan’da 25.000 kadar bir nüfusa sahip olmuşlardır. Diaspora Ermenilerinin ikinci alt grubu olan ve kendilerini “Anadolu Ermenileri” olarak adlandıran Ermeniler, Türkiye’nin batısındaki önemli merkezlerden gelmişlerdir. Lübnan’daki Ermenilerin % 20’sini oluşturan bu Ermenilerin 8.000’e yakın nüfusları vardır. Diaspora Ermenilerinin üçüncü alt grubu olan Ermeniler ise; Lübnan’ın mahallî bölgelerinde yer alan Katolik Ermenilerdir⁶². Lübnan’daki Ermenilerin ikinci bir grubu olan Yerli Ermeniler, Batı ya da Doğu’da doğmuş ya da yetişmiş olan ve 1920’li yıllarda Lübnan’da olan 5.000 kadar nüfusa sahip Ermenilerdir. Lübnan’daki Ermeni nüfusun yaklaşık

59 Ghoukassian, K. D. (2009). “Lebanon in my mind. The civil war and the centrality of th Lebanese-Armenian community in the making of the Armenian Diaspora nationalism”. 416

60 Krikorian, M. R. (2007). Almost Home: Perceptions Of Home And Homeland Among The Armenian Diaspora In Lebanon. 55

61 Schahgaldian, N. B.(1979). The Political Integration of an Immigrant Community Into A Composite Society: The Armenians In Lebanon 48.

62 Schahgaldian, N. B.(1979). The Political Integration of an Immigrant Community Into A Composite Society: The Armenians In Lebanon. 48.

%12'sini oluşturmaktadırlar⁶³.

Ermeni Diasporası, Lübnan sosyal yapısına önce ekonomik, daha sonra siyasi ve nihayetinde sosyo-kültürel olarak entegre olmuştu. Bu entegrasyonun başlıca göstergelerinden biri, Lübnan-Ermeni kimliğinin asıl meydan okuması bağımsız Ermenistan'ın yeniden doğuşu ve "hayrenik" kavramının simgesel ve ritüel alanından gerçek haline dönüşmesidir⁶⁴. Hayrenik (anavatan) ve Hayastan'ı (Ermenistan) tanımlayan ve ayıran fikirler sembolik ya da fiili / pratik olsun yeni bir anlam kazanmıştır⁶⁵. Yukarıda da değinildiği gibi Lübnan, Ermeniler açısından "our second homeland (yergroort hayrenik/İkinci Vatan)" olarak tasvir edilmektedir. Geri dönüş kavramının kimlik kazanma değeri dışında, "anavatana geri dönme" kavramının oynadığı bir başka işlev, çeşitli Diasporik örgütlerin rolünü meşrulaştırmaya yardımcı olmasıdır. Şöyle ki; değer, kültür ve gelenekleri ile ulusun geri dönüş zamanı gelene kadar Diasporik örgütlerin bu algı pratiğinde vatana ulaşılabilirliği olarak görülmüştür⁶⁶.

SONUÇ

Diaspora kavramının, tanım, sınıflandırma ve mevcut faaliyet noktasından yola çıkılarak diasporanın göç ve asimilasyonun teolojik ve ulus-devletçi anlayışlarına bir alternatif sunduğu ileri sürülmüştür. Ancak diaspora konusunda kavramsal olarak net bir konsept oluşmamıştır. Birçok milliyetçi hareketin öz olarak kabul ettiği '*Gerçek kimlikler*' hakkındaki varsayımları ile uluslar üstü aidiyet duygusunu yeniden inşa etmek ve küresel düzeyde gerçekleşen hareketleri diasporadaki mevcut anlayış ekseninde ortaya çıkarmak zorlaşmıştır. Ayrıca çeşitli diaspora gruplarının hem diaspora hem de ev-devlet çevreleri tarafından yönlendirilen karşı iddialara sahip olması durumunda, diasporaların devlet dışı aktörler olarak özerkliği ne derecede olduğu belirsizdir. Dolayısıyla diasporaları kimlik temelli aktörler olarak kuramsallaştırmak veya ulus ötesi toplumsal hareketlerinin ve mevcut teorik yaklaşımlarının üzerinden eleştirel anlamda incelemek gerekmektedir.

Ermeni Diasporası, 1915 yılı ve sonrasında tanımlanmıştır. Diasporada inşa edilmiş ve idealize edilmiş bir ulusal geçmişi temel alan "*anavatan*" vizyonu mutabık kalınmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda "*vatan*", Sovyet yetkilileri ve Diaspora örgütleri tarafından desteklenen bir stratejiye dönüşmüştür. Şöyle ki; Sovyet Ermenistan'ı, otoriter bir ulusal ev olarak meşrulaştırmak ve ülkeye geri dönüşü özendirmek için "*anavatan*" kavramı üzerinde propagandalar idealize edilmiştir. Bu yolla Ermeniler, Yahudiler gibi, atalarından bir vatanın geri dönüşüne dair ortak bir rüyanın anahtar niteliğini taşıyan bir arketip diasporasına dönüşmüştür. Diasporada, kimlik koruma ve Soykırım tanımaya odaklanan geleneksel gündem varlığını devam ettirmektedir. Diaspora toplulukları, örgütlü ve gayri resmi faaliyetler vasıtasıyla birbirleriyle aktif olarak bağlar kurmayı amaçlamışlardır. Özellikle 1991'de Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı, Diasporanın "*ev sahibi*" devletlerde giderek

63 Schahgaldian, N. B. (1979). The Political Integration of an Immigrant Community Into A Composite Society: The Armenians In Lebanon. 49.

64 Kotchikian, A. (2009). "Between (Home)land Lebanese- Armenians and the Republic of Armenia". *Armenians Of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, A. Boudjikianian (Eds.) *Armenians Of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, Beirut: Haigazian University, 475-76.

65 Kotchikian, A. (2009). "Between (Home)land Lebanese- Armenians and the Republic of Armenia". 466.

66 Kotchikian, A. (2009). "Between (Home)land Lebanese- Armenians and the Republic of Armenia". 467.

daha kök salmasına ve daha sivil katılımın sağlanmasına neden olmuştur. Aynı zamanda Ermenistan'a yönelik bir yönelimin yanı sıra, ulus aşırı sembolü olan 'vatan' anlayışının geleneksel Diaspora yaklaşımıyla yeniden canlandırılmasına da neden olmuştur.

Kimlik koruma konusundaki kurumların araçsal rolünü vurgulayarak, Lübnan'da Ermeni Kilisesinin nihai meşruluğa sahip olduğunun vurgulanması gerekmektedir. Dolayısıyla Kilise, Lübnan kurumsal yapısı tarafından Lübnan'da yaşayan Ermenilerin gündelik hayatını yöneten organ olarak yetkilendirilmektedir. Dahası, Lübnan'daki Ermeni kilisesinin kendi zinciri Ermeni okulları, gençlik / öğrenci organizasyonları var ve Lübnan'da Ermenilerin hayatlarını yönetmek için diğer kurumlar ve siyasi partilerle işbirliği yapmaktadır. Merkezde bulunan Kilise, diğer örgüt türleri ile işbirliği yapmakla birlikte onları Lübnan'da Ermeni kimliğini korumak ve güçlendirmek için görevlerini etkili bir şekilde yerine getirmelerinde etkili olmaktadır. Bu model, farklı Ermeni örgütlerinin ve partilerinin koordinasyonunu ve etkileşimini mümkün kılan dinamik bir platform yaratılmasına yol açmıştır. Kimliğin korunmasının "sırrı" nı Lübnan'da olması birçok yönde güçlü bağların varlığından kaynaklanmaktadır. Kiliseden okullara, siyasi partilere ve STK'lara kadar her kurumun arasındaki döngüsel bağlar bu birlikteliği teyit etmektedir.

KAYNAKLAR

1.Arşivler

Amerikan Arşivleri

General Central Intelligence Agency Records

General CIA Records, CREST, CIA-RDP80-00809A000700030265-3.

İngiliz Arşivleri

Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office records

Foreign and Commonwealth Office(FCO)

FCO9/3073/WST 245/1.

2. KAYNAK ESER VE İNCELEMELER

Abramson, S. (2013). "Lebanese Armenians; A Distinctive Community In The Armenian Diaspora And In Lebanese Society". *The Levantine Review* 2 (2), 188-216.

Akçam, T. (2000). Ermeni Tabusu Aralanırken: Diyalogdan Başka Bir Çözüm Var mı?. İstanbul: Su Yayınları.

Alfred, M.V. (2015). "Diaspora, Migration, and Globalization: Expanding the Discourse of Adult Education". *New Directions For Adult And Continuing Education*, 87-97.

Anderson, B. (1991). *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. (Çev:İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayıncılık.

Baibourtian, A. (2009). "The Emergence of the Armenian Diaspora and Genesis of the Indo-Armenian Community". *Diaspora Studies*, 2(1), 93-108.

Björklund, U. (2003). "Armenians of Athens and Istanbul: the Armenian diaspora and the 'transnational' nation". *Global Networks* 3, 337-354.

Brubaker, R. (2005). "The 'Diaspora' Diaspora". *Ethnic and Racial Studies*, 28(1), 1-19.

Brinkerhoff, J. M. (2011). "David And Goliath: Diaspora Organizations As Partners In The Development Industry". *Public Administration And Development Public Admin*, 31 (1), 37-49.

Cavoukian, K. (2013). "Soviet mentality?" The role of shared political culture in relations between the Armenian state and Russia's Armenian diaspora". *Nationalities Papers*, 41 (5), 709-729.

Cohen, R. (2008). *Global Diasporas*. New York: Routledge.

Gallo, E. (2010). "Diaspora by Design? Multiple Allegiances and Belonging in Contemporary Global Catholicism". *Diaspora*, 19(1), 51-73.

Ghoukassian, K. D. (2009). "Lebanon in my mind. The civil war and the centrality of th Lebanese-Armenian community in the making of the Armenian Diaspora nationalism". A. Boudjikianian (Eds.), *Armenians Of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, Beirut: Haigazian University, pp. 411-430.

Hediger, D. and Andrej L.(2009). *The Armenian quarters in Beirut Bourj Hammoud and Karm el Zeitoun*. Draft ETH. Basel: Eidgenössische Technische Hochschule Zürich, Studio.

Laçiner, S. (2013). *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*. Ankara: Usak Yayınları.

Laycock, J.(2012) "Armenian Homelands And Homecomings, 1945-9". *Cultural And Social History*, 9 (1), pp.103-123.

Kasbarian, S. (2013). "Diasporic Voices from the Peripheries – Armenian Experiences on the Edges of Community in Cyprus and Lebanon". *The Cyprus Review*, 25 (1) , 81-110.

Koinova, M.(2011) "Diasporas and secessionist conflicts: the mobilization of the Armenian, Albanian and Chechen diasporas". *Ethnic and Racial Studies*, 34(2), 333-356.

Kotchikian, A. (2009). " Between (Home)land Lebanese- Armenians and the Republic of Armenia". *Armenians Of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, A. Boudjikianian (Eds.) *Armenians Of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, Beirut: Haigazian University, pp. 463-476.

Krikorian, M. R. (2007). *Almost Home: Perceptions Of Home And Homeland Among The Armenian Diaspora In Lebanon*, Unpublished Master's Thesis, American University Of Beirut, Beirut.

Messerlian, Z. M. (1963). *Armenian Representation In The Lebanese Parliament*, Unpublished Master's Thesis, American University of Beirut, Lebanon.

McKittrick, K. (2009). "Diaspora". R. Kitchin N. Thrift (Eds.), *International Encyclopedia of Human Geography*, Canada: Elsevier, pp.156-161.

Policy Forum Armenia. (2010). *Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence*. Armenia: A publication of Policy Forum Armenia.

Rana, Mohammad B., Elo, M. (2017). "Transnational Diaspora and Civil Society Actors Driving MNE Internationalisation: The Case of Grameenphone in Bangladesh". *Journal of International Management*, 23(1), 87-106

Singh, M., Singh A.(2008). "Diaspora, Political Action, and Identity: A Case Study of Canada's Indian Diaspora". *Diaspora*, 17 (2), 149-171.

Schahgaldian, N. B.(1979). *The Political Integration of an Immigrant Community Into A Composite Society: The Armenians In Lebanon 1920-1974*. Unpublished Doctoral Dissertation, Columbia University, Columbia.

Sheffer, G. (2010). *Diaspora Politics At Home Abroad*. Cambridge: Cambridge University Press.

Skulte-Ouass, J., Tabar, T. (2014). "Strong in Their Weakness or Weak in Their Strength? The Case of Lebanese Diaspora Engagement with Lebanon, Immigrants & Minorities Historical Studies in Ethnicity". *Migration and Diaspora*, 33(2), 141-164.

Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian SV., Kankanyan N., and Shorjian, N. (2017). "Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon". *Diaspora Studies*, 10 (1), 64-80.

Yamashiro, J. H. (2013). "Working towards conceptual consistency in discussing 'diaspora' and 'diaspora strategies': Ethnicity and affinity in the case of Japan". *Geoforum* 59, 178-186.

Yousefian, S.N. (2014). "Picnics for Patriots: The Transnational Activism of an Armenian Hometown Association". *Journal of American Ethnic History*, 34 (1), 31-52.

EKLER

Ek-1 Ermenilere dair İngiliz Foreign Office departmanı raporu.

CONFIDENTIAL

WST 245/1 Reference ...
19 NOV 1980
HOME OFFICE
INTEL

Mr R J A Martin, SED

ARMENIANS

1. I was interested to see from your letter of 14 November that you have finally launched your trawl for information on Armenian communities abroad, and in particular the likelihood that certain communities may be more inclined than others to harbour or generate terrorism. I look forward to seeing the results.

2. I am not quite sure on what basis you decided the distribution for your letter. Presumably the large Armenian communities of South America are excluded because they are geographically remote; likewise, I imagine that you do not include Bulgaria or Romania because political circumstances in these countries make it unlikely that their Armenian populations will resort to terrorism. But I should have thought that towns like Cairo, Amman, Jerusalem, Baghdad and Kuwait are at least as likely to produce terrorists as are New Delhi or Nicosia, where Armenians are now numbered in mere hundreds, or Canberra which could hardly be further away.

3. I am also a little doubtful about what you think the newspapers will provide. On the whole, the expatriate Armenian press tends to be fairly closely affiliated to one of the three main political groupings, Hnchak, Ramgavar or Dashnak. Of these, the last is of course much the most powerful numerically and much the most likely to have informal links with terrorist organisations; the Dashnak party has, after all, something of a history of terrorism. But I think it unlikely that even systematic monitoring of the Armenian press would produce much in the way of firm evidence about terrorist links, and in any case I would hate to undertake the job: there are at least a dozen Armenian dailies round the world, and countless other periodicals.

4. Two fairly obvious thoughts occur to me. First, if more information is required could it not be obtained more easily and probably just as reliably from one of the organisations that do have links throughout the diaspora, in particular the Armenian Church or the Armenian General Benevolent Union? Secondly, is this not perhaps a field where a background study could usefully be undertaken in cooperation with our Community partners? It strikes me that the French, for example, are likely to have much better knowledge of Armenian communities abroad than we are, and a background study of the problem of Armenian terrorism would not, surely, be so sensitive as to preclude cooperation on the preparation of such a paper. I note that the PoCo machine has produced background studies of this kind, for example on national minorities in China and the Somali problem.

R. D. Wilkinson

R D Wilkinson
Planning Staff
K113 233 8003

17 November 1980

cc PUSD Mr Cooper, ECD(E)
MAED
OID
Research Dept.

CONFIDENTIAL

CODE 18-77

Ek-2 Taşnak Partisi'nin ideolojik yapısına dair bir CIA raporu.

Sanitized Copy Approved for Release 2011/10/17 : CIA-RDP80-00809A000700030265-3

CLASSIFICATION	~~RESTRICTED~~	REPORT	<input type="text"/>
CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY	INFORMATION FROM	CD NO.	
COUNTRY	Armenian minority	DATE OF INFORMATION	1951
SUBJECT	Political - Communist affiliation	DATE DIST. # DAG	1951
HOW PUBLISHED	Daily newspaper	NO. OF PAGES	2
WHERE PUBLISHED	Aleppo	SUPPLEMENT TO REPORT NO.	
DATE PUBLISHED	20 Oct 1951		
LANGUAGE	Armenian		

THIS IS UNEVALUATED INFORMATION

SOURCE Aravak

BASICALLY PERTAINING TO USSR-ARMENIAN COLLABORATION

The following article was published by an Armenian Dashnak newspaper in response to allegations made by the Jerusalem Post in its 20 August 1951 edition concerning widespread Armenian affinity for Communism. The Jerusalem Post claimed that the Armenian Church, religious point for Armenian Communists, had gained the support of the "vast majority of Armenians in the Diaspora," that the USSR has constantly supported Armenia's claim against its "arch enemy," the Turks; that many of the leading Communist personalities in the Middle East are of Armenian origin, and finally, that the national aspirations of the Armenian people "coincide with Soviet imperial interests."

With deep regret, we read the article on Armenian affinity for Communism which appeared in the Jerusalem Post. It is an unfortunate fact that this article, despite its obvious exaggeration will inevitably result in misleading the majority of the Jerusalem Post's readers. Furthermore, it will be a cause for apprehension among the great majority of legal, anti-Communist, thoroughly democratic Armenians who again may fear rejection by the very society whose way of life they are attempting to preserve.

There is, indeed, some truth in the article. It is precisely for this reason that the final exaggerated version represents a potential threat to the great effort exerted by the Armenian people to combat Communist propaganda. Certainly, there are Armenian Communists. But they are a very definite minority, just as the Communists are a finite minority in every nation throughout the world.

The Jerusalem Post is fully aware that the Catholicos of Echmiadzin /Primate of the Armenian Church/ is in reality a prisoner of the Soviet dictatorship. He is totally subservient to the will of the Communist Party.

The editors of the Jerusalem Post know that the former Catholicos, Khoren, was strangled to death by the CPUSA on 6 April 1939. And they know that Echmiadzin cannot be the political center of the Armenian Communist movement because the Bolsheviks have wrested all forms of power from the Catholicate, as they have mutilated every national church within the sphere of Soviet domination.

- 1 -

CLASSIFICATION	~~RESTRICTED~~
GROUP	☒ CONFIDENTIAL
GROUP	☒ SECRET
GROUP	☒ TOP SECRET
GROUP	☐ UNCLASSIFIED

Sanitized Copy Approved for Release 2011/10/17 : CIA-RDP80-00809A000700030265-3

Ek-3 Lübnan'daki Ermeni yerleşim yeri (Bourj Hammoud).

Hediger, D. and Andrej L.(2009). *The Armenian quarters in Beirut Bourj Hammoud and Karm el Zeitoun*. 143.

Ek-4 Lübnan'daki Ermeni Kiliseler.

Hediger, D. and Andrej L.(2009). *The Armenian quarters in Beirut Bourj Hammoud and Karm el Zeitoun*. 146.

Arş. Gör.

Şeyhmus BİNGÜL

Muş Alparslan Üniversitesi, FEF, Tarih
Bölümü

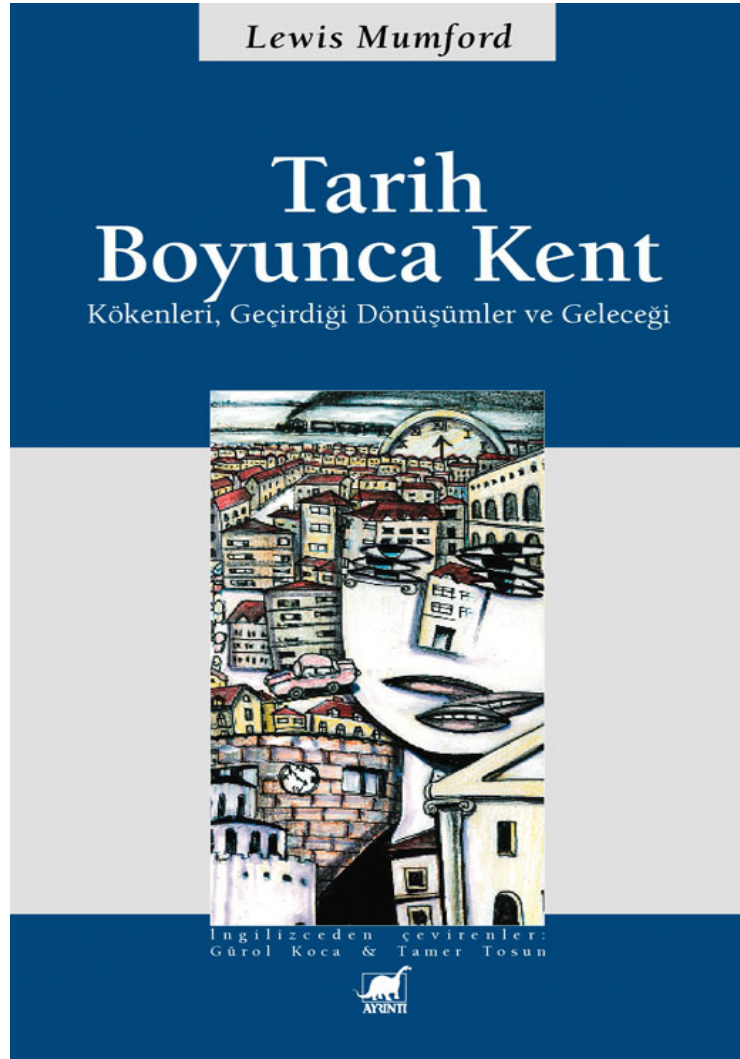
s.bingul@alparslan.edu.tr

Eser Geçmişi: 27 Eyl 2017 / 17 Eki 2017

KİTAP TANITIMI

Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Değişimler ve Geleceği

*Lewis Mumford, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, Çev: Gürol Koca,
Tamer Tosun, İstanbul, 2013, 725 Sayfa.*

1961 yılında *The City of History: Its Origins, Its Transformations and Its Prospects* ismiyle yayınlanıp 2007’de Gürol Koca ile Tamer Tosun tarafından Türkçeleştirilerek *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği* şeklinde Ayrıntı Yayınlarından çıkan kitabın yazarı Lewis Mumford, Amerikan araştırmaları, edebiyat eleştirisi, kent tarihi, mimarlık ve teknoloji tarihi gibi geniş bir yelpazede çalışmalarda bulunmuştur. *Tarih Boyunca Kent* isimli bu kitabı kendi deyimiyle 1938’de kaleme aldığı *The Culture of Cities* adlı kitabının daha geniş bir perspektif ve kaynakça ile ele alınmış biçimidir. Uzun yılların tecrübesinden hareketle şekillenen ve Mumford’un “magnum opus”u olarak nitelendirilen bu eser, 1961’de Amerika’da Ulusal Kitap Ödülü ve 1964’te de Amerikan Özgürlük Madalyası’na layık görüldü. Lewis Mumford’u özel kılan bir husus vardır. Kendisi herhangi bir üniversite diplomasına sahip olmamasına rağmen Fransız sosyolog Patrick Geddes ile tanışmasıyla edindiği akademik bakış açısı ve yöntemlerle son derece bilimsel yapıtlara imza atmıştır. 1895-1990 yılları arasında yaşayan Mumford, hayatı boyunca 20 kitap ve 1000’den fazla makale kaleme almıştır.¹

Tarih Boyunca Kent, oldukça kısa bir önsöz ve on sekiz bölümden müteşekkildir. Mumford önsözüne “Bu kitap bir zamanlar simgesel olarak bir dünya olan bir kentle başlıyor, pek çok yönden uygulamada bir kente dönüşen bir dünyayla bitiyor” cümlesiyle bir giriş yaparak adeta ilgili bölümlerde kitabın temel unsuru olan insana ve insanın ait olduğu evrene dair bir ipucu vermektedir. Mumford bu eserinde kent nedir, nasıl ortaya çıktı, hangi süreçleri daha da ileri taşır, hangi işlevleri yerine getirir ve hangi amaçları taşır gibi sorulara cevap aramaktadır. Eserin bölümleri ve içerikleri aşağıdaki gibidir:

Birinci Bölüm, *Kutsal Sığınak, Köy ve Müstahkem Yer:* Bu bölümde kentin tarihsel doğası ve başlangıçtaki işlevleri üzerinde durulmuştur. Kentin nasıl ortaya çıktığı ve neye doğru gittiğinin tartışıldığı bu bölümde binlerce yıllık geçmişine rağmen kent henüz gerçekleşmemiş bir unsurdur. Kentin kökenlerine köy, hayvansal kalıntılar, mezarlıklar ve kutsal yerlerden ulaşılmakta ve insan ürünü olan unsurlardan hareketle paleolitik çağdan neolitik çağa geçiş sürecinin dönüşümü çerçevesinde kent ele alınmıştır. Kentin ilk tohumu, insanların hac amacıyla gittikleri törensel toplanma yeri olarak görülmüş ve kente bir kutsiyet atfedilmiştir. Kent ayrıca paleolitik ve neolitik çağ kültürünün birleşmesinin bir meyvesidir ve iki çağ arasındaki dönüşüm erkeğin kadına tahakkümü çerçevesinde beşeri bir olgu halinde betimlenmiştir.

İkinci Bölüm, *Kentin Kristalleşmesi:* Bu bölüm köy kültüründen kent kültürüne dönüşüm üzerine kuruludur. Kent aslında köyün büyümüş bir hali olarak tasvir edilmiş ve ilkel teknolojik araçlarla bir sıçrama yaşamıştır. Kenti ortaya çıkaran ise köyün dışından gelen ve araştırmacı hareketliliğe sahip avcı topluluklardır. Dini unsurların iktidara geçtiği dönemlerle birlikte yasa ve kent düzeni gibi kavramlar ortaya çıkmıştır.

1 Ellen Slack, “Lewis Mumford Papers”, University of Pennsylvania, Kislak Center for Special Collections, Rare Books and Manuscripts, 1989, s.5-9 (http://dla.library.upenn.edu/cocoon/dla/pacscl/ead.pdf?id=PACSCL_UPENN_RBML_MsColl2) Erişim Tarihi: 26.09.2017; Robert Wojtowicz, “City As Community: The Life And Vision Of Lewis Mumford”, *Quest*, Vol. 4/1, 2001 (<https://ww2.odu.edu/ao/instadv/quest/CityAsCommunity.html>) Erişim Tarihi: 26.09.2017.

Üçüncü Bölüm, *Atadan Kalma Biçimler ve Modeller:* Kent tarihinin tarih öncesine dayanmasının yaratmış olduğu verileri elde etme zorluğundan hareketle Mezopotamya ve Mısır kentlerinin özelliklerine değinilmiştir. Otoritenin kente kaymasıyla birlikte köylü iç içe olduğu coğrafya üzerindeki tahakkümünü yitirmeye başlamış fakat daha önce hiç sahip olmadığı bir bolluk ve emniyet duygusuna sahip olmuştur. Otoriteyi sağlamlaştıran ise askeri ve siyasi yapısının yanı sıra ekonomik bir merkeze de haiz olan kaledir. Bu minvalde kent köy ve kale yolu olmak üzere iki ayırım arasında kalmış ve biri gönüllü işbirliği ile uzlaşının merkezi iken diğeri acımasız sömürü ve yırtıcı tahakkümün yolu haline gelmiştir.

Dördüncü Bölüm, *Antik Kentin Doğası:* Bu bölüm yazarın şu örnekleme ile özetlenebilir: “Başkanı olmayan bir kentten sakın, tıpkı başı olmayan bir bölükten, kaptanı olmayan bir gemiden, lideri olmayan bir birlikten sakınman gerektiği gibi.” Dolayısıyla bu bölümde kentte liderliğin (krallar) oluşumu ve bu liderlerin ticaret ve ekonominin gücü ile kentin standardını yükseltmesi konu edinilmiştir. Özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla şekillenen kent bedensel savaşın bastırılıp zihinsel savaşın öne çıktığı bir unsur haline almıştır.

Beşinci Bölüm, *Polis’in Ortaya Çıkışı:* Coğrafyanın yerleşim yerlerini şekillendirmesinden hareketle Mısır ve Mezopotamya kentlerinin özelliklerine değinilmiş ve buradan da III.-IV. ve V. yüzyılda Yunan ve Ege kentlerinin siyasal ve askeri mücadeleler neticesinde oluşum süreci ve Yunan kültürüyle gelişen demokratikleşme ve yurttaşlık bilinci üzerinde durulmuştur. Yunan kenti *Polis* derli toplu bir hal almış ve çeşitli ekonomik ve askeri yükümlülükler çerçevesinde yurttaş ile devlet arasında bir bağ kurmaya yarayan etkili bir unsur haline gelmiştir.

Altıncı Bölüm, *İdeal Kente Karşı Yurttaş:* VI. yüzyılın sonunu tasvir eden bu bölümde artık Helen kenti ortaya çıkmıştır. Fakat kent kırsal ve kaba görünümlü olup bir önceki yüzyıldan daha da aşağı bir konumdadır. Bu dönemde kentin neredeyse bütün oluşumu aynı zamanda tanrıların evi konumundaki *akropolis* merkezlidir. İnsan görünümüne bürünmüş bir *polis* olarak nitelendirilen Helen kenti insanın bilimsel, ahlaki ve medeni gelişimi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu dönemde kentlerdeki insanların hayatı en anlamlı, canlı ve renkli seviyesindedir. Yunan filozoflarının kente ve yurttaşla dair düşünceleri merkezli ilerleyen bu bölümde Yunan Diyalektiği ve yurttaş ile devlet ilişkisi üzerinde durulmuştur.

Yedinci Bölüm, *Helenistik Mutlakıyet ve Kentçilik:* Bu bölümde Helen polisinden Helenistik metropolise ve oradan da İskenderci megalopolise geçiş süreci ve daha sonra Roma’nın Helenistik çağın iktidarını devirmesi ele alınmıştır. Böylece Roma dünyasında Helenistik kent daha da ileri ve farklı bir aşamaya götürülmüştür.

Sekizinci Bölüm, *Megalopolis’ten Nekropolis’e:* Eski Roma kentinin imparatorluğa giden süreçteki dönüşümü bu bölümde incelenmiştir. Genişleyen kentsel iktidar merkezinin ürünü olan Roma İmparatorluğu’nun kendisinin büyük bir kent kurma girişimi olduğu bir dönemde Roma İmparatorluğu, eski kentlerdeki hayat tarzını değiştirerek farklı statüye sahip yüzlerce yeni kurumlara, koloni kentlerine ve bağımsız kentlere damgasını vurduğu dönem itibarıyla ele alınmıştır.

Dokuzuncu Bölüm, *Manastır ve Topluluk:* Roma’nın gücünü kaybetmeye başlamasıyla pagan kültüründen Hristiyanların iktidarı ele geçirmeye başladığı dönem ele alınmıştır. Roma kent kültürünün yavaş yavaş terkedildiği bu dönemde manastır yeni bir *polis* olarak

ortaya çıkmıştır. Böylece Ortaçağ zihniyetine doğru kilisenin gücünü arttırdığı döneme doğru gidilmiştir.

Onuncu Bölüm, Ortaçağ'da Kent Temizliği: Ortaçağ kentinde yaşayan bir aile ya da insan hayatı üzerinden tasvir edilen bu bölümde kentin gelişimine katkı sunan beledi işler ve buna dahil olan sıhhi hizmetler ele alınmıştır. *Kara Ölüm* (veba salgını) bu dönemde kentlerdeki nüfusu kırıma uğratmıştır. Bu dönemde kentlerin fiziksel ve niteliksel özellikleri değişmiş ve birçok mesleğe tabi yeni toplumsal gruplar ortaya çıkmıştır. Surlar bu dönemde kentlerin ana dolaşım hattını oluşturmuştur.

On Birinci Bölüm, Ortaçağ'ın Kırılması ve Modernliğin Filizleri: Bu bölümde Ortaçağ'a damgasını vuran hakim din anlayışının kırılması ve dinin yerini ticarete ve inancın da itimata bırakmasına değinilmiştir. Kapitalist temeldeki iş faaliyetlerinin kurumsallaşmasının kökeni teolojiyle ilişkilendirilmiştir. Modernliğin filizlendiği dönemle birlikte ilk kez kent sakinlerinin çoğu özgür insanlar kafilesine dahil olmuştur. Dolayısıyla Yahudiler gibi özel gruplar hariç kent sakiniyle yurttaş aynı anlamda kullanılmıştır.

On İkinci Bölüm, Barok İktidarın Yapısı: Rönesans'ın etkisiyle ortaya çıkan yeni dönemde Ortaçağ'dan modernleşme sürecine geçiş ele alınmıştır. Bu geçiş ağır işlemiş ve Rönesans'ın binaları ilk zamanlarda Ortaçağ yapısı ile paralel gitmiştir. Tanrı ve Kilise mutlakiyetçiliğinden dünyevi hükümdarlar dönemine geçişin yaşandığı 400-500 yıllık dönemde siyasal ve toplumsal dönüşümler yeni bir tarz olan Barok'u ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda uluslaşmaya giden merkezi devlet anlayışı da gelişmeye başlamıştır. Modernizm yeni savaş tekniklerine sebep olmuş ve bu da yeni kutsallık alanı olan iktidarın ideolojisini ortaya çıkarmıştır.

On Üçüncü Bölüm, Saray, Alay ve Başkent: Barok tarzı yapılar saraylarda vücut bulmuş ve saray devletin iktidarının sembolü halini almıştır. Saraylar kent üzerinde neredeyse tüm alanlarda etkili olmuştur. Ortaçağ'ın kalesinin yerini artık saraylar almıştır. Versailles ve Beyaz Saray en iyi örnekler olup gücün temsili konumundadırlar. Bu sarayları karakteristik hale getiren iki husus ise asker ve başkenttir.

On Dördüncü Bölüm, Ticari Yayılma ve Kentin Çözülmesi: Ortaçağın korunmacı, teknelci denetimiyile yaygınlaşan merkantilizm yeni güçler ve kolonileştirmeler karşısında dayanamamış ve teknolojinin gelişmesiyle yeni sanayi dalları ortaya çıkmıştır. Bu yeni güçleri temsil eden kurum ise *kapitalizmdir*. XVII. Yüzyılla birlikte güç dengelerini değiştiren kapitalizm kent büyümesinde temel olarak tüccar, sermayedarlar ve onların isteklerine hizmet eden toprak sahiplerine alan açmıştır. Kapitalizm aynı zamanda seküler bir bürokrasi de ortaya çıkarmıştır. Tüm bunlar kenti kar amacına hizmet eden özel bir teşebbüs alanı haline getirmiştir. Kentin büyümesi kırsal alanlardaki toplumu bu yeni alana çekmiş ve burada bir izdiham yaşanmıştır. Bu ise yoksulluğu ve yeni tüketim alışkanlıklarını doğurmuştur.

On Beşinci Bölüm, Paleoteknik Cennet: Kömürkent: Kapitalizmin sürekli ve hızlı bir şekilde gelişmesi ve kentin her parçasını alınıp satılabilir bir meta haline getirmesi büyük sanayi kentlerinin kurulmasına sebep olmuştur. Kurulan fabrikalarda sürekli ve haddinden fazla mesaiyle çalışmak zorunda kalan bir kitle oluşmaya başlamıştır. Yazar bu dönemi şu deyimle nitelendirmiştir: "Hep iş, hiç oyun; insanı eder koyun. İşte yeni kurulan *coketown*

(kömürkent) insanları koyun yapmakta uzmandı.” Çünkü bir önceki döneme nazaran insanların artı zamanı neredeyse tüketilmiştir artık. Önceleri cezalandırılmak için köle gibi çalışılan maden ocakları yeni sanayi işçisinin rutin bir iş ortamı halini almıştır. Sanayi araçlarıyla birlikte insan da mekanikleşmiştir. Fabrikalar demiryollarının yapımını arttırmış, kentlerde kenar mahalleler ve depolama alanları oluşmuştur.

On Altıncı Bölüm, Banliyö ve Ötesi: Kentin ağır iş yükü ve sağlıksız ortamında yaşayan Avrupa toplumu romantizmin ve dinlencenin yeni mekanları olarak taşraya çekilmeye başlamıştır. İnsan kentten ne kadar uzaklaşırsa sağlığına o kadar kavuşur düsturu ile hareket eden kitleler bunu özgürlüğün yeni mekânına da yormuşlardır. Böylece banliyöler meydana gelmiştir. Banliyöler ise birbirine benzeyen ve aynı kültüre ve tüketim alışkanlarına sahip kitlelerin oluşmasına vesile olmuştur. Banliyöler aynı zamanda çocuk doğurmanın ve bakmanın merkezleri olmuştur. Dolayısıyla orta sınıfın kirli metropolün yarattığı bunalım ve düzensizliğinden kaçışın merkezleri olmuştur. İşçiler için ucuz tarifeli tren seferleriyle konut sorunu halledilmeye çalışılmış ve halkın bir kesimi kentin dışına taşınmıştır. Her türlü şiddet ve suçun büyüğünden uzak kalınmışsa da kentin diyalektik gerilim ve mücadelesi ile hareketliliği geride bırakılmıştır. Üstelik banliyöler anaerik dönemin yeniden ama oyuncu ve rahat bir tarzda yaşanan merkezleri olmuştur.

On Yedinci Bölüm, Megalopolis Miti: Bu bölümde yazar kitabını kaleme aldığı dönemden geleceği okumaya çalışmıştır. Buna göre ekilebilir alanların artışı, tarımın gelişimi, nüfusun artışı ve kentlerin çoğalmasa tarih boyunca ve özellikle de XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Fakat bir çok ülkede kentsel büyüme ekilebilir arazilerle boy ölçmektedir. Dolayısıyla yazar, uzun vadeli düşünüldüğünde insanların böylesi bir kentsel güç yoğunlaşmasını göz ardı ettiği görüşündedir. Yazar ayrıca sosyolog ve ekonomistlerin zihninde gelecekte mekanikleşmiş, standartlaşmış ve etkili biçimde insansızlaştırılmış evrensel bir megalopolis canlandırıldığını iddia etmiştir. Yazara göre ileride bir nükleer savaşın çıkması bile muhtemeldir. Kentler sürekli nüfus artışına ve bu artışın ihtiyaçlarının karşılanmasına maruz kalmakta ve bu ise bir tıkanmaya sebep olmaktadır. Ne yönetimler ihtiyaçları sürekli ve yerinde karşılayabiliyor ne de insanlar bir standardı yakalayabiliyor.

On Sekizinci Bölüm, Geçmiş ve Geleceğe Bakış: Yazar son bölümde insan üretimi olarak fiziksel bir mekan olan kente içinde barındırdığı kurum ve araçlar (arşiv, kitap, binalar) vasıtasıyla insanın geçmişini muhafaza eden ve nesillere geçmişi aktarıcı bir rol yüklemiştir. Ona göre hem kent hem de kentlerde yaşayan insanlar artık çok yorgun bir halde olup ikisinin de çağın gereklerine göre dönüşmeleri elzemdir. Yazar insanın tek bir nehir yatağını değil artık tüm gezegeni kontrol altına alınmasını önermektedir. Bir nevi önceki bölümlerin kısa bir özeti mahiyetinde olan bu bölümde kent sonsuz geçmişle nerede biteceği bilinmeyen gelecek arasında sürekli dönüşen ama tamamlanamayan bir mekandır.

Kaynakçasıyla birlikte 725 sayfadan oluşan Mumford’un bu eserinin bir sonuç kısmı yoktur. Yazarın neden bir sonuca varmak istemediği belirtilmemişse de ilk bölümde sözünü ettiği kenti henüz gerçekleşmemiş bir unsur olarak görmesi ve son bölümde geleceğe bir kapı aralaması bu sebebi bir nebze de olsa açıklamaya muktedirdir. Mumford’un bu eseri kentin ne olduğundan ne olması gerektiğine dair geniş bir perspektif sunmaktadır. Fakat kendisinin de zaman zaman değindiği üzere çalışmanın temel sınırlılıklarından biri geniş yelpazede Batı temelli kent ve insan yaşamını ele alması ve dolayısıyla Doğu dünyasını büyük oranda göz

ardı etmek zorunda kalmasıdır. Eser ayrıca görsel malzemelerle güçlendirilmiş ve yazarın yeniden kurduğu kent olgusunun zihinde canlanmasına yardımcı olmuştur.

KAYNAKÇA

MUMFORD, Lewis, Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Değişimler ve Geleceği, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013.

SLACK, Ellen, "Lewis Mumford Papers", University of Pennsylvania, Kislak Center for Special Collections, Rare Books and Manuscripts, 1989, s.5-9 (http://dla.library.upenn.edu/cocoon/dla/pacscl/ead.pdf?id=PACSCL_UPENN_RBML_MsColl2) Erişim Tarihi: 26.09.2017.

WOJTOWICZ, Robert, "City As Community: The Life And Vision Of Lewis Mumford", Quest, Vol. 4/1, 2001 (<https://ww2.odu.edu/ao/instadv/quest/CityAsCommunity.html>) Erişim Tarihi: 26.09.2017.

Doç. Dr.

Hüseyin ÜRETen

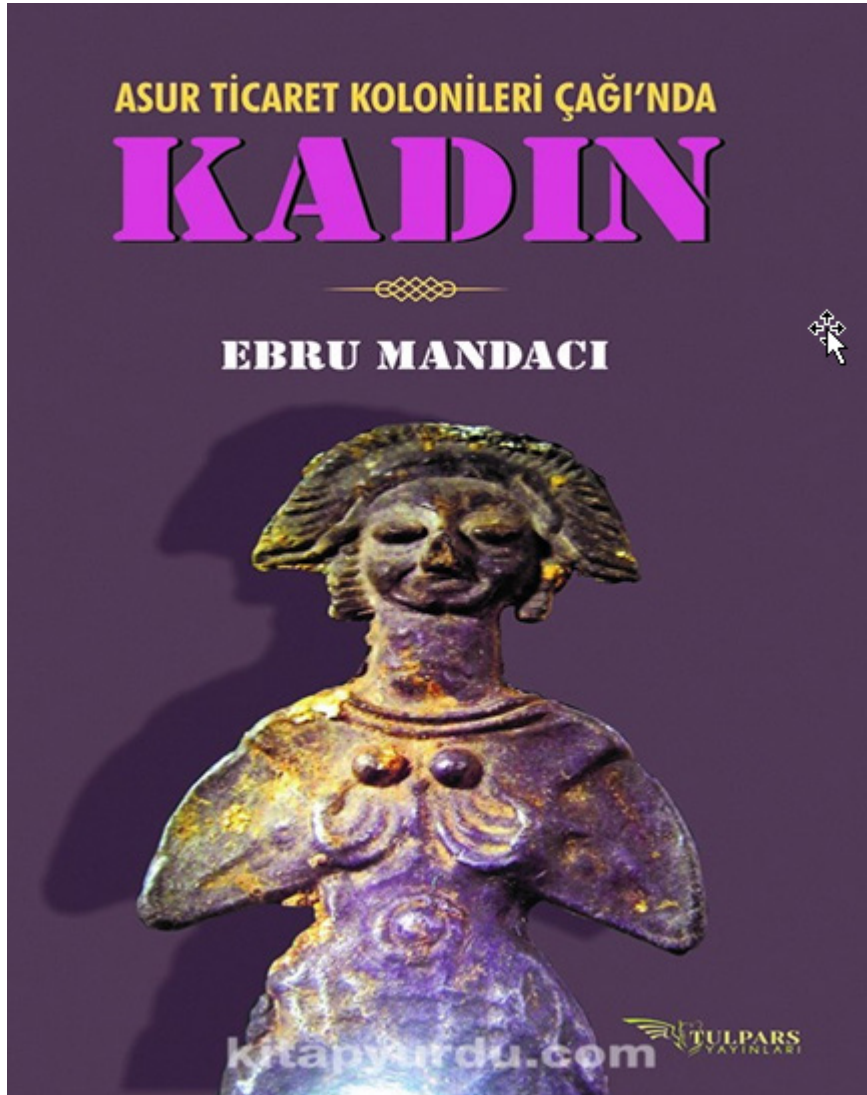
*Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü ve
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı
hureten@adu.edu.tr*

Eser Geçmişi: 18 Eki 2017/ 18 Eki 2017

KİTAP TANITIMI

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kadın

*Ebru MANDACI, Tulpars Yayınları, Ankara 2016, X, 140 s.,
ISBN: 978-605-9238-39-7*

Herkesçe bilinmektedir ki, tarih yazı ile başlar. Fakat Mezopotamya, Mısır ve Anadolu gibi üç bölgede gelişen Eskidoğu uygarlıklarından ilk iki ülkede yazı İÖ yaklaşık 4. binyılın sonlarında başladığı halde Anadolu ancak İÖ 2. binyılın ilk çeyreğinde yani Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yazıya kavuşur.

Söz konusu devir adını, Asurlu tüccarların ekonomik faaliyetlerini Anadolu içlerine kadar yayarak, oldukça gelişmiş bir ticaret kolonisi kurmalarından almaktadır. Bilindiği üzere, Anadolu en eski çağlardan itibaren yeraltı ve yerüstü zenginlikleriyle ve uygun iklim koşullarından dolayı çeşitli kavimler açısından önemli bir cazibe merkezi olmuş hatta zaman zaman söz konusu kavimlerin istilasına da uğramıştır. İşte Asurlu sermaye sahipleri de İÖ 2. binyılın başlarında Anadolu'nun bazı zenginliklerinden yararlanarak, kendi ülkelerinde bulunmayan hammadde ihtiyaçları için Anadolu ile sıkı bir ticari faaliyete girişmişlerdir. Bu ticaret kolonisinin temel malzemelerine gelince, Asurlu sermayedarların Anadolu'ya muhtemelen Afganistan'dan getirdikleri kalay, çeşit bakımından zengin kumaş ve dokuma ürünleri ile süs eşyası gibi maddeler ilk sırada yer almaktadır.

Hiç şüphesiz ki, Asurlu tüccarların kişisel arşivlerini oluşturan ve evlerinde bulunan binlerce tablet, Kaniş ve Asur toplumlarıyla ilgili çok önemli bilgiler içermektedir. Gerçekten de her geçen gün artan bu belgeler ve bunlar üzerinde yapılan çalışmalar, Koloni Çağı hayatının siyasal, sosyal ve ekonomik konularında önemli ve yeni bilgiler kazanmamıza imkân vermektedirler.

Evet, Kültepe'de bulunan tabletlerin çoğunluğu ticari, iktisadi, hukuki ve bunlarla ilgili faaliyetler ile prosedürlerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla bu tabletlerdeki bilgiler de ticari anlaşmaları, çeşitli kontratları, borç, faiz ve kredi senetleri ile malların nakliyesi, ortaklık anlaşmaları, oldukça çok miktarda alış-veriş mektupları ve özel mektuplar ile alacaklının borç-zimmet kayıtları gibi konuları içermektedir. Amenna... Ancak bunların dışında söz konusu bu yazılı belgeler evlenme-boşanma, evlat edinme, veraset ve esir ticaretine ait metinler ile yerli toplumların sosyal ve hukuksal yapısı, aile düzenleri, günlük yaşamları hakkında da önemli bilgiler edinmemizi sağlamaktadırlar.

Henüz yazının keşfedilmediği ve de Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirilmediği tarih öncesi çağlar boyunca Anadolu'da kadının toplumda üstlendiği rol arkeolojik belgelerden anlaşılmaktaydı. Oysa Kültepe'de bugüne kadar yapılan kazılar sonucunda yaklaşık 20 binin üzerinde tablet bulunmuştur. Gün ışığına çıkarılan bu tabletler arasında kadınlar tarafından gönderilmiş ya da alınmış yüzlerce mektup da yer bulunmuştur. Ve bunlar arasında daha kişisel tarzda mektuplar da yer almaktadır. Nitekim söz konusu mektupların çoğu da ev meseleleriyle ilgilidir. Ayrıca hukuki belgeler arasında yer alan evlilik sözleşmesi, boşanma kayıtları ve vasiyetnameler gibi vesikalar da Asur ve Anadolu toplumlarında kadının aile içindeki yeri ve kadınların günlük faaliyetleri konusunda bilgilerimizi tamamlamaktadır. Hatta yeni kazılar evlenme-boşanma, evlat edinme, veraset ve esir ticaretine ait metinlerin sayısını da oldukça artırmıştır.

Bu cümlelerden olmak üzere, Yrd. Doç. Dr. Ebru MANDACI, incelemesini yaptığımız **Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kadın** adlı bu çalışmasında, Koloni Çağı kadını konusunda dört bölümde bizlere bilgi vermeye çalışmıştır.

TULPARS Yayınları tarafından yayınlanan ve titiz bir çalışmanın ürünü olan bu kitap, İçindekiler, çalışmasının çıkış aşamasında kendisine katkıda bulunan kişilere teşekkür ettiği Önsöz ile çalışmasında kullandığı *Kısaltmalar ve İşaretler* kısımlarının ardından Mandacı'nın çalışmasının amacını, kapsamını ve başvurduğu temel eserleri belirttiği *Giriş* bölümü ile devam etmektedir. Kitabın orijinali 2014 yılında hazırlanmış olan "**Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kadın**" başlıklı doktora tezinin gözden geçirilmiş bir çalışma olduğunu da belirtmemiz gerekir.

Koloni Çağı kadını konusunda dört bölümde bilgi vermeye çalışan bu kitabın *Giriş* (1-10) bölümünde çalışma konusunun daha iyi anlaşılabilmesi adına Anadolu'nun Eski Asur Dönemi açısından taşıdığı öneme dolayısıyla bu dönemde Asur'un Anadolu ile kurduğu ilişkinin biçimi ve sonuçları kısa ve açıklayıcı bir özet olarak sunulmaktadır. Ve bölüm yazarın çalışmasında kullandığı konu ile ilgili kitap ve makalelerden oluşan temel eserlerin bibliyografik künyeleriyle nihayet bulmaktadır.

Kitap, aşağıda anlatacaklarımızdan da anlaşılacağı üzere, *Sonuç* (109-112), *Kaynakça* (113-122), *Haritalar* (123), *Resimler* (124-134) ve *Dizin* (135-140) dışında dört bölümden oluşmaktadır.

Şimdi söz konusu bölümlere bakacak olursak; Kitabın birinci bölümü *Sosyal Hayatta Kadın* (11-52) başlığını taşımakta ve üç alt başlıktan oluşmaktadır. MANDACI, bu bölümde sosyal hayatta kadını ele alarak; aile müessesinde kadının statüsü ve rolünü, kızların kaç yaşına geldiğinde evlendirildiği, nişan ve düğün adetleri ile kadınların aile hukukundaki haklarını irdelemektedir (11-42). Köle alım-satım belgelerinden edindiği bilgilerle ise kadın kölelerin fiyatları ve ne tür işlerde çalıştırıldıkları konusunu aydınlatmaya çalışmaktadır (42-47). Ayrıca rahibelerin, tapınaklarda nasıl bir görevi olduğunu ve bunların sosyo-ekonomik hayatlarını belgelerin vermiş olduğu imkânlar doğrultusunda inceleyerek ortaya koymaya çalışmaktadır (47-52).

Kültepe tabletlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Koloni Çağı'nda Eski Asur ve Anadolu toplumlarının evlilik süreciyle ilgili kasıtlı da olsa bilgi edinmemiz mümkün olmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, söz konusu vesikalardan Asurlu tüccarların yerli halkla olan yakın ilişkilerinin sonucunda Anadolu kızlar ile evlendikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan C. Günbattı'ya göre Anadolu bir erkekle Asurlu bir kadının evlendiğini dair bir belge de söz konusudur. Kaniş'ten Asur'da oturan Şimat-İstar'a yazılmış olan Kt. 91/k-425 nolu mektubun 27-30. satırlarında "*Annenin on yıldır bir Anadolu ile evli olduğunu ve o Anadolu'nun evinde oturduğunu işitmedin mi?*" ifadeleri geçmektedir. 1991'de ortaya çıkarılan aynı arşive ait belgelerden, evlendiği belirtilen kadının İstar-Lamaşşi olduğu ve Asurlu kocası Kunilum'un ölümünden sonra yerli Lulu ile evlendiği ortaya konulmuştur.

Belgelerden evlilik öncesinde nişanlanmanın gerçekleştiği de anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili gerek mahkeme tutanağı gerekse aile mektuplaşmaları ile ilgili sayısız belge mevcuttur. Söz konusu aile mektuplaşmalarından en iyi bilinenleri, Kültepe'nin önemli

tüccarlarından Puşu-ken ile hanımı Lamaşşi arasında gerçekleşenlerdir. K. Balkan; BIN IV, 9 ile CCT III, 20'de Lamaşşi'nin adını bilmediğimiz bir Şuhartum "kız" hakkında verdiği bilgilere dayanarak Asur'da kızlar evlenme yaşına geldikleri zaman Tanrı Asur adına bir tören düzenlendiğini belirtmektedir.

Ayrıca belgelerden, bugün Anadolu'nun birçok bölgesinde uygulanan "başlık parası" alma geleneğinin de daha Koloni Çağı'nda var olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan evlenecek kızlara baba evinden çeyiz verilmiştir. Eğer baba kız evlenmeden önce ölmüş ise babalarının yerine erkek kardeşler kızın çeyizini hazırlama ve evlendirme görevini üstlenmişlerdir.

İncelemiş olduğumuz evlilik sözleşmeleri ve boşanma vesikalarından anlaşılan, boşanma hakkının erkeğe olduğu gibi kadına da verildiği ve her iki tarafa tazminat bedelinin gümüş tartarak cezai müeyyide olarak uygulandığıdır. Bir başka deyişle, belgelerde kadına boşanma parasının verildiğine de tanık olmaktadır.

Miras hukukunu incelediğimizde ise, Asurluların düzenlemiş olduğu vasiyetnamelerde mirasçılardan eş ve rahibe (*gubabtum*) kızların, diğer mirasçılar ve erkek kardeşlere oranla daha fazla pay aldığı görülmektedir. Bu arada baba evinden çeyiz alan, bir başka ifadeyle evlenmiş kızların baba mirasından pay almadıkları da ortaya çıkmaktadır.

Asurlu tüccarların hanımlarının, eşlerinin yokluğunda, ailenin reisi görevini üstlendikleri de anlaşılmaktadır. Anadolu'da bulunan kocaları ile mektuplaşmak suretiyle Asur'daki aile sorumluluklarını yerine getirmişlerdir. Aile mektuplaşmalarından anladığımıza göre, Asur'daki kadınlar küçük çocuklarını yetiştirmek ve onlar için yiyecek ile giyecek temin etmek zorundadır. Ayrıca kocası Anadolu'da bulunan kadının, aile büyükleriyle beraber oturuyor olma olasılığı da mümkündür. Zira bazı kadınların eşlerine yazmış oldukları mektuplarda aile bireylerinden de bahsedildiği görülmektedir.

Ekonomik Hayatta Kadın (53-74) başlığıyla ikinci bölümde ise MANDACI, ekonomik hayatta kadını, Asur ve Anadolu kadını şeklinde ayrı ayrı ele almaktadır. Çünkü kendisinin de belirttiği üzere amacı, iki ayrı coğrafya kadınının yaşadıkları coğrafyanın vermiş olduğu olanaklar ile ekonomik hayata yapmış oldukları katkıyı net olarak ortaya koyabilmektir.

Kültepe tabletlerinden edinilen bilgilere göre, dönemin Asurlu kadınları faal olarak ticaretin içinde yer almışlar, özellikle tekstil ve bira imalatında aktif rol oynamışlar ve ürettikleri malların Anadolu'ya sevkiyatında görev üstlenmişlerdir. Ayrıca günümüzün aile şirketlerinde olduğu gibi bu bayanlar aile şirketlerinin Asur'daki kolunda şirketin temsilcisi, yöneticisi ya da çalışanı olarak önemli görevler üstlenmişlerdir. Hatta belgelerden Asurlu bayanlardan bazılarının Anadolu'ya gelerek ticaret yaptığı da anlaşılmaktadır. Gerekli durumlarda kadınlar da senet düzenlemiş ya da senetleri koruma görevini üstlenmişlerdir.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere MANDACI'nın Asur ve Anadolu kadınının ekonomik hayattaki yerini ayrı ayrı ele almasındaki amacı, iki farklı coğrafya kadının ekonomik faaliyetleri arasındaki farkı ortaya koyabilmektir. Bu cümleden olmak üzere, yerlilerle ilgili olarak yayınlanmış Kültepe metinleri, yerli halkın tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olduğunu göstermektedir. Ne zaman bir metinde tahıl, hayvancılık ve köle alım-satımı söz konusu olsa belgelerde Anadolu'ya şahıslar yer almaktadır.

Bu bağlamda Anadolu halkının buğday alım-satımı gibi ticari ilişkiler içinde bulunduğunu gösteren bir grup metinde, kadınların bu işte etkin rolü olduğu görülmektedir. Bunlardan bir tanesi İlalışka'nın hanımı olan Tupezialga adlı bir kadındır. Kt 88/k 1087 nolu metnin 10-20. Satırlarından kadının ticari faaliyetiyle ilgili önemli bilgilere ulaşmaktayız. Kt. 89/k 358 nolu tablette de yine Tupelzialga'nın bir önceki metinde de geçen şahıslarla birlikte 160 çuval buğday ödünç alınmasında sorumlu kişilerdendir. Bira ekmeğinin de söz konusu olduğu tablette borcun harman zamanı ödeneceği kaydedilmiştir.

Anadolulu iş kadınlarına en güzel örnek Madawada adlı bayandır. Bu bayana ait sekiz belge, İ. Albayrak tarafından işlenmiştir. Vesikalardan anlaşıldığına göre, Madawada Anadolu'nun çeşitli yerlerinde özellikle yerli halkla ticaret yapan ekonomik olarak zengin bir tüccardır. Belgeler incelendiğinde özellikle tahıl ve gümüş ile az sayıda hayvan ticareti yapan bir bayan karşımıza çıkmaktadır.

Ticari hayatın içinde aktif bir şekilde yer alan kadınlardan bir başkası da Şişahşuşar'dır. Bu bayan, Asurlu tüccar Aşşur-nada'nın hanımıdır. Şişahşuşar'ın ekonomik faaliyetlerini en güzel gösteren belge, kocası Aşşur-nada'ya yazdığı AKT 1, 15 numaralı mektuptur. Metin Anadolu kadının kocasının işlerini yürütmeye yetkili olduğunu göstermesi sebebiyle önem arz etmektedir.

Yine iki alt başlıktan oluşan üçüncü bölüm ise siyasi hayat ile ilgilidir. Yani *Siyasi Hayatta Kadın* (75-82) başlığı altında kraliçenin idari ve hukuki yetkileri ile ekonomik alandaki söz hakları incelenmektedir. Belgeler, İÖ 2. binyıl başlarında Orta Anadolu'nun siyasi yapısı konusunda da bilgi edinme imkânı sağlamaktadır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Orta Anadolu'da memleket geniş toprağa ve insan topluluklarına sahip, küçük krallık veya beyliklere bölünmüş bir siyasi yapı mevcuttur. Vesikalardan, kraliçelerin (*rubatum*) bazen kralla (*rubatum*) beraber, bazen de tek başlarına ülkenin çıkarları için çalıştıkları, idari yetkilerini en etkin şekilde kullandıkları, hukuki kararlar aldıkları ve ülke yönetiminde söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Kraliçelerin hukuki yetkilerini göstermesi bakımından Kt. n/k 504 nolu vesika güzel bir örnektir. Belge ismi belirtilmemiş bir Anadolu krallığının kral ve kraliçesi ile o yerin *karumunun* temsilcileri arasında düzenlenmiş bir tutanaktır. Tüccar Aşşur-taklaku saray tarafından tutuklanmıştır. Tutuklamadan iki ay sonra, *karumdan* bir heyet kral ve kraliçenin huzuruna çıkarak, Aşşur-taklaku'nun suçsuz olduğunu belirtmişler ve serbest bırakılmasını rica etmişlerdir...

Çivi yazılı belgelerden anlaşıldığına göre, bazı krallıklar direk kraliçe tarafından idare edilmiştir. Kültepe tabletlerindeki kısıtlı bilgilerden, bazı memurların kraliçelerin emrinde olduğu da tespit edilmiştir. Ayrıca bazı ekonomik yetkilerin de kraliçelerde olduğu anlaşılmaktadır.

Kıyafetler, Süs Eşyaları ve Sanat Eserlerinde Kadın Betimlemesi (83-108) kitabın dördüncü bölümünü oluşturmaktadır ve önceki bölümler gibi çeşitli alt başlıklara sahiptir. MANDACI, bu bölümde filolojik belgelerin yanında arkeolojik verileri de inceleyerek, dönemin kadınının giyim tarzı, makyaj ve süslenmek için taktıkları ziynet eşyalarını belirlemektedir. Ayrıca sanat eserlerini de inceleyerek bunlardaki kadın betimlemeleri, bunların ne amaçla kullanıldıkları ve ne anlama geldiklerini de elinden geldiğince incelemektedir.

Sonuç (109-112) bölümünde MANDACI, kitapta yer verdiği dört bölümde ele aldığı Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kadın ile ilgili tüm bilgilerin kısa bir değerlendirmesinde bulunmaktadır.

Kitap, belgelerdeki bilgileri destekleyen kapsamlı bir *Kaynakça* (113-122); kimi zaman belgelerdeki bilgileri destekleyen kimi zaman da boşlukları dolduran *Haritalar* (123) ve *Resimler* (124-134) ile okurlara büyük kolaylık sağlayacak *Dizin* (135-140) ile son bulmaktadır.

Eserin yazarı Ebru MANDACI, 2014 yılında "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kadın" adlı doktora tezini Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Turgut YİĞİT danışmanlığında tamamladıktan sonra mezun olmuştur. Daha sonra Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'na Yrd. Doç. Dr. olarak atanan yazar, halen Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı olarak görev yapmakta ve alan ile ilgili dersler vermektedir.

Ebru MANDACI'nın üzerine konuştuğumuz bu eseri ile ilgili bir değerlendirme yapacak olursak, bazı kitapların ilgili bölümlerinde ve dergilerde yayınlanmış çeşitli makaleler dışında şimdiye kadar dönemin kadınına ele alan toplu bir çalışmanın yapılmamış olması da göz önünde bulundurulduğunda Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kadın üzerine Türkçe kaleme alınmış temel bir eser olduğunu söylememiz gerekmektedir. Dolayısıyla "Eskiçağda Kadın" adlı bir seçmeli ders veren bir Eskiçağ Tarihçisi olarak kısaca belirtmek isterim ki, Eskiçağ Tarihi ile ilgili akademik çalışma yapanlar, üniversitelerdeki lisans ve lisansüstü eğitim alan öğrenciler ve saha meraklıları tarafından okunup incelenmesinin faydalı olacağı kanaatini taşımaktayım.

Yararlı olması dileğiyle...

